

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA MODERNİTENİN KURUCU UNSURU OLARAK
MİLLİYETÇİLİK**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan:
Tevfik Orkun DEVELİ**

**Danışman:
Prof. Dr. Melek ÇOLAK**

**ARALIK, 2018
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA MODERNİTENİN KURUCU UNSURU OLARAK
MİLLİYETÇİLİK

Tevfik Orkun DEVELİ

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Doktora Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 10.01.2018
Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 10.12.2018

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Melek ÇOLAK
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Hakan Övünç ONGUR
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN

ARALIK, 2018
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 14/11/2018. tarih ve 863/1 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 39. maddesine göre, **Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı** öğrencisi **Tevfik Orkun DEVELİ**'nin "**Azerbaycan'da Modernitenin Kurucu unsuru Olarak Milliyetçilik**" adlı tezini incelemiş ve aday 10/12/2018 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 120 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine **oybirliği** ile karar verildi.

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Melek ÇOLAK

Üye
Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN

Üye
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Övünç ONGUR

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Azerbaycan’da Modernitenin Kurucu Unsuru Olarak Milliyetçilik’’ adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı d ışecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

10.12.2018

Tevfik Orkun DEVELİ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı : DEVELİ

Adı : Tefik Orkun

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : Azerbaycan'da Modernitenin Kurucu Unsuru Olarak Milliyetçilik

Y. Dil : Nationalism as the Constituent of Modernity in Azerbaijan

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

O

•

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih : 10/12/2018

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : ÇOLAK, Melek

Ünvanı : Prof. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 638

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Tarih
2. Sosyoloji
- 3.

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Modernite
2. Milliyetçilik
3. Hınç
4. Oryantalizm
5. Sömürgecilik
6. Azerbaycan
7. Rusya

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus'u kullanınız.

1. Modernity
2. Nationalism
3. Ressentiment
4. Orientalism
5. Colonialism
6. Azerbaijan
7. Russia

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum

●

2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir

O

3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezin tamamının fotokopisi alınabilir

O

Yazarın İmzası :

Tarih : 10/01/2019

AZERBAIJAN'DA MODERNİTENİN KURUCU UNSURU OLARAK MİLLİYETÇİLİK

ÖZET

En az üç asırdan bu yana Batı'nın Doğu üzerindeki tahakkümüne meşru bir zemin sunan oryantalizm kavramı, Doğulu toplumlara atfedilen 'barbarlık, durağanlık, despotizm ve geri kalmışlık' gibi pek çok olumsuz *basamaklı* birer ön kabule dönüştürerek, Doğu-Batı arasındaki zihinsel parametrelerin belirleyicisi olmuştur. Küreselleşme olgusunun sınır kavramına artık flu bir görünüm kazandırdığı öne sürülse de modern oryantalist içeriğin *politik doğrucu* söylemlerin arkasında gizlenmiş olarak historiyoğrafide halen belirli bir alan kapladığı söylenebilir. Batı birikimini insanlık tarihinin öyküsü olarak anlatan tarihyazımı, Doğulu toplumların modernite ile olan ilişkisini taklitçilik ve gecikmişlik gibi ithamlarla yargılayarak bunların kendi tarihsel deneyimlerini önemsizleştirme eğilimindedir.

Bu çalışma, Batı dışı bilgi birikimlerini marjinalize eden modernist milliyetçi kuramları karşısına alarak, gecikmiş Türk milliyetçiliği ve taklitçi modernite iddialarını Azerbaycan özelinde tartışmaya açan yeni bir tarihsel deneme ortaya koyma teşebbüsüdür. Araştırma öznesinin Azerbaycan olarak belirlenme sebebi, yine modernist tezlerin ön göreceği biçimde, Türk milliyetçiliğinin tarihsel olarak temayüz edebileceği en erken örneği bu sahanın teşkil ediyor olmasıdır. Temel sorunsal, millî kimlik ile modernite arasındaki ilişkinin niteliği ve tarihsel olarak bunlardan hangisinin diğerini tetiklemiş olduğudur. Bu maksada uygun olarak Azerbaycan'da milliyetçiliğin hangi koşullarda ve niçin ortaya çıktığı, nasıl dönüşümlere uğradığı ve bunların kurumsal pratikler ve kültür kalıplarındaki karşılıklarının neler olduğu gibi sorulara bir tür *etki-tepki diyalektiği* içerisinde cevaplar aranmıştır. Bu doğrultuda, Azerbaycan toplumunun moderniteye giden yoldaki millileşme serüveni, örnek vaka incelemesi metoduna uygun olarak, tarih, edebiyat, siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji ve felsefeyi içine alan multidisipliner bir bakış açısıyla mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda, Greenfeldci yaklaşıma uygun olarak milliyetçiliğin *hınç, varoluşsal haset, efendi-köle diyalektiği, statü tutarsızlığı ve kimlik krizi* gibi psiko-sosyal kavramları içine alan alternatif bir tanımı benimsenmiştir. Benzer şekilde, Shmuel Eisenstadt tarafından ortaya atılan ve Batılı olmayan toplumların modernleşme deneyimini Batılı tarihyazımının tek yönlü ve mecburi güzergahından çıkaran *çoklu moderniteler*

kuramı, çalışmanın ikinci referans modeli olarak belirlenmiştir. Böylece, modernite ve milliyetçilik arasındaki öncül-ardıl ilişkisini farklı açılardan iki kez tersine eviren n-modern bir okuma gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Modernite, Hınç, oklu Moderniteler, Oryantalizm, Sömürgecilik, Azerbaycan, Rusya.

NATIONALISM AS THE CONSTITUENT OF MODERNITY IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The concept of orientalism which has constituted a legal framework to the domination of the West to the East since at least three centuries transforms various negative *stereotypes* such as ‘barbarism, stability, stagnation and underdevelopment’ into a postulate; and has been the indicative of cognitive parameters between the East and the West. Although it is argued that the globalization phenomenon has now attributed a blurred sight to the concept of borders, one may state that modern orientalist content still covers a certain area in historiography, disguised under *politically correct* expressions. Historiography which narrates Western knowledge as the story of mankind tends to trivialize Eastern societies’ historical experiences judging by their relationship with modernity and accusing them of imitating and being late.

This study is an attempt to put forward a new historical essay that brings belated Turkish nationalism and late modernity claims up for discussion specific to Azerbaijan by opposing modernist approaches to nationalism that marginalize non-Western knowledge. The reason why the subject of the study is designated as Azerbaijan is that, again as anticipated by modernist theses, this field constitutes the earliest example for which Turkish nationalism comes to the fore historically. The fundamental problematique is the qualification between national identity and modernity and which of these two triggers the other historically. Based on this target, this study searches for answers to questions such as, in which conditions and why nationalism arose in Azerbaijan, what kind of transformations it went through and what are its provisions in corporate practices and cultural patterns, in a kind of *action and reaction dialectic*. Within this frame, nationalization journey of Azerbaijan society on the road to modernity is scrutinized with a multidisciplinary perspective that encompasses history, literature, political science, sociology, psychology and philosophy in accordance with exemplary case study. In this regard, in accordance with Greenfeld’s approach, an alternative description of nationalism that includes psycho-social notions such as *ressentiment, existential envy, master-slave dialectic, status inconsistency and identity crisis* is adopted. Similarly, *the multiple modernities* theory which was suggested by Shmuel Eisenstadt and that takes modernization experience in non-Western societies

out of one-way and obligatory route of Western historiography is specified as the second reference model of the study. Thus, a preliminary-modern reading that turns the precursor-consecutive relationship between modernity and nationalism upside down twice based on different perspectives is conducted.

Keywords: Nationalism, Modernity, Ressentiment, Multiple Modernities, Orientalism, Colonialism, Azerbaijan, Russia.

ÖN SÖZ

Azerbaycan örneğinde aslında umum Türk milliyetçiliğinin gecikmişliği iddiasına, daha doğrusu Türk topluluklarının modernlikle ilgili problemlerini, gecikmişliğin bir neticesi olarak değerlendiren anlayışa itiraz eden bu çalışmanın, ironik biçimde geç kaleme alınmış olduğu söylenebilir. Türk milliyetçiliğinin icadına yönelik daha önce denenmemiş psiko-sosyal bir zihin tarihi okumasını, örnek vaka çalışmasına uygun olarak, birden fazla disiplinin metodolojik sınırları çerçevesinde mercek altına alan bu çalışma, artık dogmatik bir hal aldığı ileri sürülebilecek *Avrupamerkezci* ve oryantalist argümanlara ev sahipliği yapan yüzlerce yıllık literatürün kalın duvarlarında küçük bir gedik açma teşebbüsüdür.

Toplamda beş ayrı ülkeye ait devlet arşivlerinin farklı dairelerinden elde edilmiş vesikalara ek olarak, neredeyse tamamı kendi dillerinden okunmuş birinci elden kaynakların değerlendirilmesi ve araştırma eserlerden oluşan geniş çaplı bir literatürü arkasına alarak oldukça uzun bir mesai sonucunda ortaya çıkan bu çalışmanın hazırlanması esnasında, ‘bilinçli bir tercih olarak’ hiçbir kurumdan maddi destek alınmamıştır. Bu sebeple, çalışmanın akademik, etik ve metodolojik sınırlar haricinde içeriğe yönelik doğrudan ya da dolaylı hiçbir kaygı barındırmadan kaleme alındığı özellikle belirtilmelidir.

Bununla birlikte, hayatımın yaklaşık on senesini vakfettiğim bu çalışma, yollarımızın bir şekilde kesiştiği onlarca isimden birer parça taşıyor. Her ne kadar bunların tamamını hatırlamam ve burada zikretmem mümkün olmasa da kendileriyle birlikte müteşekkirdiğim bazı isimlere burada yer vermeden geçmem mümkün değil.

Her şeyden evvel, hayatta benden hiçbir şeyi esirgemeyen ve her şeyimi borçlu olduğum canlarım; annem, babam ve ablama sonsuz sabırları, güvenleri, destekleri için minnettarım. Bu çalışma, sizlere sahip olduğum için yaşadığım gururun küçük bir kısmını bile sizlere yaşatabildiyse amacına biraz daha yaklaşmış demektir.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'ndeki çalışma hayatım boyunca kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Melek ÇOLAK, bana sonsuz bir güvenle, kelimenin tam anlamıyla doktora anneliği yaptı. Doktora çalışmalarımın ilk dört yılını geçirdiğim Hacettepe Üniversitesi'nde danışmanlığımı üstlenen Doç. Dr. Saime S. GÖKGÖZ, beni alana yönlendiren isim oldu. Doç. Dr. Hakan Övünç ONGUR çalışmamın her adımını yakından takip etti ve tezimin teorik altyapısına sunduğu katkılarla adeta ikinci danışmanlığımı yürüttü. Sahip olduğu yüksek ruhla kendisini tanımayı bir onur addettiğim Dr. Sibel DEMİRCİ'den imkânsız sandığım pek çok şeyin mümkün olabileceğini öğrendim. Uzun senelerdir yan yana yürüdüğümüz adaşım Dr. Tevfik Orçun ÖZGÜN, yurtdışındaki mesaisinin azımsanmayacak bir kısmını benim için harcadı. Uykusuz gecelerimin yoldaşı Ali Erhan ERTAN, üçüncü gözüm olarak çalışmamın büyük bir kısmını redakte etti. Desteğiyle arkamda adeta duvar olan Arş. Gör. Mehmet S. SÜTCÜ zor zamanlarımın imdat çekiciydi. Kendisine, dostlarım Arş. Gör. Gözde ADIGÜZEL ÇEVİK ve eşi Arş. Gör. A. Dinçer ÇEVİK eşlik etti. Sevgili dostum Uzm. Stanislav KRUPİN, Rusya Federasyonu'ndaki meşakkatli çalışmalarımı kolaylaştırdı. Hocalarım, Svetlana ÇELİK, Liudmila Nosova KURAL ve Anna BARLAS iki buçuk seneyi aşkın bir boyunca bana Rusça'yı öğreten ve sevdiren isimler oldular. Azerbaycan'daki değerli akrabalarım ASGAROV ailesi, Bakü'de bütün imkânlarını benim için seferber etti. Hocalarım Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN, Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE ve Dr. Öğr. Üyesi Yunus İNCE, tezime yapıcı eleştiriler sunarak kaynak yelpazemin genişlemesini sağladılar. Prof. Dr. Mehmet TEMEL çalışma azmimi ve motivasyonumu, Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN ise umudumu ve cesaretimi daima korumamı sağladı. Meslektaşlarım Serhat KUMBALI, İbrahim YETİŞ, Mehmet Sait BENEK, Alican DOĞAN, Dr. Cüneyt GÜNEŞ ve Dr. Müjdat KARAGÜLMEZ ile huzurlu ve uyumlu bir çalışma ortamı yakaladık. Bu hususta, Zehra YILMAZ'a da çok şey borçluyum. Çalışmamı biçimsel olarak birden fazla kez gözden geçiren Cesim DALAN'a da sabrı ve özverisi için burada ayrı bir parantez açmam gerekiyor. Her birinize hayatımda olduğunuz için ayrı ayrı teşekkür ederim.

AZERBAIJAN'DA MODERNİTENİN KURUCU UNSURU OLARAK MİLLİYETÇİLİK

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL YAKLAŞIM VE METODOLOJİ

1.1. Modernite İdeası: Zaman, Uzam, Kavram.....	14
1.1.1. Batı'da Modernitenin Eleştirisi ve Doğu'nun Modernitesi.....	23
1.1.2. Çoklu Moderniteler Kuramı.....	26
1.2. Benlik ve Kimlik Kavramları Üzerine.....	30
1.2.1. Modernite Sürecinde Bireysel Kimlikten Kolektif Kimliğe Geçiş.....	33
1.2.2. Moderniteye Giden Yol: Greenfeldci Yaklaşım.....	39
1.3. Milliyetçilik ile Modernite Arasındaki Kuramsal Bağını.....	44
1.3.1. Modernist Milliyetçi Yaklaşımlar.....	45
1.3.2. Milliyetçilik ve Çoklu Moderniteler.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

ETKİNİN DOĞASINI ANLAMAK: KAFKASYA'NIN DÜŞÜŞÜ VE RUSYA'NIN EFENDİLİK İSTENCİ

2.1. Kafkasya'da Rus İstilasını.....	62
2.2. Efendi-Köle Diyalektiği Bağlamında Rusya ve Azerbaycan.....	82

2.3. Sınırlar, Sömürgecilik ve Sömürülenler Üzerine.....	100
2.4. Oryantalizm: Rusya'nın Doğu'ya Açılan Penceresi.....	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETKİNİN İNŞASI: AZERBAYCAN MİLLÎ KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA RUS TESİRİ

(ÖTEKİLİK VE HİNÇ)

3.1. Rus Düşüncesinde Millî Kimlik Meselesi ve Doğu İmgesi Üzerine Tartışmalar.....	121
3.2. Azerbaycan'da Rus Hegemonyasının Tesisi ve Emperyal Siyaset.....	149

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEPKİNİN YÜKSELİŞİ: AZERBAYCAN'DA MİLLÎ KİMLİK VE MİLLİYETÇİLİK

4.1. Azerbaycan'da Kolektif Aidiyetin Erken İzleri ve Rus İmgesi.....	212
4.2. Azerbaycan'da Ulus İnşasının Mimarları: <i>Intelligentsia</i>	235
4.2.1. Birinci Kuşak Aydınlar ve Azerbaycan Rönesansı.....	237
4.2.2. Millî İntibah Devrinin Gönüllüleri: Kaçaklar ve El Şairleri.....	260
4.2.3. İkinci Kuşak Aydınlar ve Millî-Maarifçi Ekol.....	268
4.2.4. Üçüncü Kuşak Aydınlar ve Politik Aktivizm.....	292

BEŞİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLÎ İSTİKLÂL MÜCADELESİ

5.1. İki Devrim Arası Dönemde Tanınmaya Yönelik Sancılar.....	323
5.1.1. Rusya Türklerinin İttifakı.....	323
5.1.2. Azerbaycan'da Müstakil Siyasal Faaliyetler.....	335
5.1.2.1. Hümmet Partisi.....	335
5.1.2.2. Gayret Teşkilatı ve Difâi Partisi.....	340
5.1.2.3. Müsavat Partisi.....	349
5.2. Büyük Savaş Yıllarında Azerbaycan.....	357
5.3. 1917 Devrimlerinin Gölgesinde Azerbaycan.....	378
5.3.1 Azerbaycan'da Siyasal Hareketlilik ve Gerçekleşmeyen Devrim.....	381
5.3.2 Transkafkasya'da Rusya'dan Ayrılma Temayülleri.....	407
5.3.3 Azerbaycan'da Mart Olaylarının Anatomisi.....	418
5.4. Azerbaycan İstiklâli.....	425
5.4.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İlanı.....	425
5.4.1.1. Osmanlı Vesayeti Altında Azerbaycan.....	440
5.4.1.2. İngiliz Vesayeti Altında Azerbaycan.....	452
5.4.1.3. İstiklâl Uğrunda Diplomatik Mücadele:	
1919 Paris Barış Konferansı.....	463
5.5. Azerbaycan İstiklâlinin Sonu.....	477
5.5.1. Bağımsızlığın Alacakaranlığında Siyasi Bunalımlar.....	477
5.5.2. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı İşgali.....	486
SONUÇ.....	501
KAYNAKLAR.....	512
EKLER.....	576

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.d.: Adı geçen dergi

a.g.t.: Adı geçen tez

AKAK: *Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissiyeyu* (Kafkas Arkeografya Komisyon Vesikaları)

An.: (Fr. Yıl)

ARDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi

ARDTA: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi

AVP-Rİ: Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (Rus İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi)

AVP-RF: Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu'nun Dış Politika Arşivi)

Bkz.: Bakınız

BOA.: [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

CAB.: *Cabinet Papers* (Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri-Hükümet Evrakı)

Ç.: (Rus. Bölüm)

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

DH.EUM.5.Şb.: Dahiliye Fonu, Beşinci Şube

DH.EUM.EMN.: Dahiliye Fonu, Emniyet Şubesi

DH.EUM.EMN.: Dahiliye Fonu, Kalem-i Hususi

DH.SYS.: Dahiliye Fonu, Siyasi Kısım

DİA.: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

DTCF.: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Ed.: Editör

F.O.: Foreign Office (Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri-Hariciye Vekaleti)

GARF: Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)

HAT.: Hatt-ı Hümayun Fonu

Haz.: Hazırlayan

HR.SYS.: Hariciye Nezareti, Siyasi

HRT.h: Haritalar Fonu

İA.: İslâm Ansiklopedisi

MV.: Meclis-i Vükela Mazbataları Fonu

NART: Natsionalnyy Arhiv Respubliki Tatarstan (Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi)

No. (İng-Fr. Sayı)

Red. Redaktor (Rus. Düzenleyen)

PSZ: Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii (Rus İmparatorluk Kanunnameler Koleksiyonu)

RGADA: Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov (Rus Devlet Kadim Evrak Arşivi)

RGIA: Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv (Rus Devlet Tarih Arşivi)

RGV-İA: Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (Rus Devlet Askeri Tarih Arşivi)

RSDİP: Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi

S.: Sayı

Soz.: Sozdal (Rus. Oluşturan)

Sob.: Sobraniye (Rus. Koleksiyon)

Sos.: Sostavitel (Rus. Derleyen)

SPb.: Sankt-Peterburg (Rus. St. Petersburg)

T.: Tom (Rus. Cüz)

TDK.: Türk Dil Kurumu

Trc.: (Far. Çeviren)

Trans.: (İng. Çeviren)

TTK.: Türk Tarih Kurumu

V.: (Rus. Cilt)

vb.: ve benzeri

Vol.: (İng. Cilt)

Y.: Yıl

GİRİŞ

Milliyetçilik kavramına teorik düzeyde aşina olan birçok kimse, bu çalışmaya muhtemelen hatalı bir başlık seçildiğini düşünecektir. Bunun sebebi, “demokratikleşme, sekülerleşme, endüstrileşme, güçlü ulus-devletlerin varlığı ve okuryazar kitlelerin oluşması” gibi olguların ortaya çıkışından önce, herhangi bir milliyetçiliğin var olamayacağını öne süren ve 1950’li yıllardan itibaren giderek dallanıp budaklanan modernist yaklaşımların, günümüzde neredeyse birer ön kabul halini almış olmasıdır.¹ Bu sebeple, etnisitenin “koku alma, görme duyuları veya cinsiyet kadar doğal” olduğunu öne süren ve milliyeti “kan bağı mitine” eklemleyerek bireyi adeta doğuştan işaretleyen bir damga olarak yorumlayan ilkçiler (*primordialist*) hariç tutulmak kaydıyla, milliyetçilik ile modernite arasındaki öncül-ardıl ilişkisinin tersine çevrilmesi, oksimoron bir durum olarak değerlendirilecektir.² Bununla da yetinmeyerek, milliyetçiliği modernitenin kurucu unsuru olarak kabul etmek, hele de bunu ‘medeniyet ile barbarlığı’ birbirinden tarihsel, coğrafi, kültürel, siyasi ve iktisadi sınırlarla ayırdığı düşünülen çizginin ‘doğusunda’ kalan bir toplum örneğinde ele almak, beraberinde gecikmişlik ve taklitçilik gibi birden fazla modern oryantalist basmakalıp (*stereotype*) barındıran sorunsalla başa çıkmayı gerektirmektedir. Batı’nın Doğu üzerindeki tahakkümüne meşru bir zemin sunan durağan toplum tezine referansla, Doğulu toplumları barbarlık, geri kalmışlık ve yaratıcı kabiliyetten yoksun olmakla itham eden anlayış, Türk deneyimine yöneltilen taklitçi modernleşme ve gecikmiş milliyetçilik iddiasına da bir tür kaçınılmazlık atfetmektedir.

Buna mukabil, Türk milliyetçiliğinin karşı argümanlarını barındıran çalışmalar historiyoğrafimizde oldukça geniş bir alan kaplamasına karşın bunlar çoğunlukla bilimsel metodolojiden uzaktır. Genel çerçevesi itibarıyla, Batılı toplumlara evrensel tarihin biricik yaratıcı aktörleri olma imtiyazını tanıyan oryantalist birikimin ve *Avrupamerkezci* anlayışın bir parçası olarak, “Batılı olmayanın tarihinin Batı

¹ Philip S. Gorski, “Pre-modern Nationalism: An Oxymoron? The Evidence From England”, *The Sage Handbook of Nations and Nationalism*, London: Sage Publications Ltd., 2006, s.143.

² Şener Aktürk, “Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnili, Çok-Etnili Ve Gayri-Etnik Rejimler”, *Doğu Batı*, Y.9, S.38, (Ağustos, Eylül, Ekim 2006), ss.24-25.

olmaksızın yazılmayacağı” iddiası karşısında, Türk milliyetçiliğinin savunusunu yapan literatürün barındırdığı refleks neredeyse tamamıyla *ilkçidir*.³ Köktürk Yazıtları gibi kadim kültürün yazılı kaynaklarına yapılan başvurularla, Türklerde ulus düşüncesinin İslamiyet öncesi dönemde dahi var olduğuna yönelik iddialar, bu refleksin belki de en tipik örneğini oluşturmaktadır. Gerçek şu ki, *ilkçiliğin*, “doğal, biyolojik ve kültürel” formlarıyla, çoğunlukla milliyetçiler tarafından benimsendiği söylenebilir.⁴ *İlkçilerin* milletlerin yaşıyla ilgili tezleri, gecikmişlik sorunsalını bertaraf ediyor gibi görünse de bu yaklaşım, farklı toplumlara ait modernleşme tecrübelerinin altında yatan sebepleri açıklamakta yetersiz kalmakta ya da bunları göz ardı etmektedir. *İlkçiliğin* baskın biçimde benimsenmediği durumlarda ise modernist yaklaşımlara ait ön kabullerinin farkında olarak ya da olmayarak yine modernist argümanlarla çürütölmeye çalışıldığı hatta birbirine zıt yaklaşımların çelişkili biçimde birbirlerini destekler nitelikte kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Söz gelimi, Türk toplumunda millî kimliğin oluşumunu mercek altına alan bir çalışma, aynı anda hem *ilkçi* hem de Marksist argümanları bünyesinde barındırabilmektedir. Dolayısıyla bu tez çalışması için seçilen başlığın, klasik tarihçilerin nerede yanılmış olabileceği sorusuna cevap ararken ve bir bakışın değil, bakış açısının eksikliğini ortaya koyma çabasını yansıttığı söylenebilir.

Evvela bu çalışmada kendisine modernitenin kurucu unsuru olarak yer verilen milliyetçiliğin, bünyesinde millî kimliğe, millî bilince ve onlara dayanan kolektivitelere yer veren şemsiye bir kavram olarak kullanıldığını belirtmeliyiz. Buradan hareketle, milliyetçiliği ortaya çıkaran etmenlerin, *ilkçi*, Marksist, *etno-sembolcü*, yapısalcı ya da diğer kuram ve yaklaşımlar tarafından öngörülenlerden farklı olarak, hınç (*ressentiment*), varoluşsal haset (*existential envy*), efendi-köle diyalektiği (*master-slave dialectic*), statü tutarsızlığı (*status inconsistency*) ve kimlik

³ Tevfik Orkun Develi, “Türk Milliyetçiliğinin Kadim İzleri ve Azerbaycan; Karşı-Modernist Bir Deneme”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Bakü, 25-27 Mayıs 2016, Bildiriler*, C.2, Bakü: Bakü Avrasya Üniversitesi Yayınları, 2016, s.429.

⁴ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları—Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015, s.75.

krizi (*identitiy crisis*) gibi birtakım psikolojik, sosyolojik ve felsefi kavramlar olduğu öne sürölmektedir.

Milliyetçiliğin irrasyonel doğasına ilişkin alternatif bir okumaya imkân veren bu kavramları kuş bakışı olarak özetlemek gerekirse: *Varoluşsal haset*, Max Scheler tarafından “*hıncın* beslendiğı en önemli kaynak” olarak nitelendirilmektedir. Her iki kavram da anlamını en net biçimde Friedrich Nietzsche’nin *efendi-köle ahlakında* bulur. Nietzsche’ye göre efendi, içkin bir değer dünyasına sahip asil kimseyi nitelemektedir. Soyluluk kişinin kendisine duyduğu saygıyla ilintili olarak efendiye kendisini doğrulama imkânı sunar. Böylece efendi, kendisini başkalarıyla mukayese etme gereğı duymayan iyi şuur sahibi birey olarak betimlenir. Köle ise kendi isteklerini tatmin etme iktidarına sahip olmayan bireyi tanımlar. Güçsüzlüğün ve aşağılanmanın farkında olan köle, efendiye duyduğu nefreti doğrudan dışa vuramadığı için bastırır ve hayali bir intikam arzusuyla zihnini zehirler. Bu zehir *hıncın* ta kendisidir. Efendinin değerlerine olan zıtlık köle ahlakına tepkisel bir biçim verir. Bu ise kölenin dışarıdan gelen ve kendinden olmayan her türlü olumsuzlayıcı eyleme hayır demesine yol açar. Öte yandan Nietzsche’ye göre inkârcı tavır aynı zamanda kölenin yaratıcı edimidir. Onu “harekete geçiren şey daima karşı ve dış dünyanın varlığını” gerektirir.⁵ *Hınc* elbette basit bir kırgınlık halinden farklı olarak kültür ve tarihin genel bir eleştirisi bağlamında değerlendirilmelidir. Bireysel ahlakın yerini alan sürü ahlakı, iyi-kötü arasındaki ayrımı etik zeminden siyasi bir zemine doğru kaydırırken, güçlölük veya güçsüzlük hissiyle tanımlanan hükmeden ve hükmedilen ilişkisi, *efendi ve köle ahlakının* siyasal

⁵ Bkz. Max Scheler, “Negative Feelings and the Destruction of Values: Ressentiment” *On Feeling, Knowing, and Valuing: Selected Writings*, (Ed.) Harold J. Bershady, Chicago: The University of Chicago Press, 1992, s.122; Mehmet Akif Tutumlu, “Bertolt Brecht’in Kuralla Kural Oyununda Hınc Bilincinin Adaleti Biçimlendiriliş”, *Doğru Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), s.120; Friedrich Nietzsche, “First Essay: 'Good and Evil', 'Good and Bad'”, *On the Genealogy of Morality*, (Ed.) Keith Ansell-Pearson, (Çev.) Carol Diethe, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s.20; Derda Küçükalp, “Efendi-Köle Ahlakı vs. Efendi-Köle Diyalektiğı”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, S.1, (Ocak 2010), s.55.

okumasını yapabilmeyi mümkün kılar.⁶ Diğer iki kavramdan biri olan *statü tutarsızlığı* da bu hiyerarşik modelde kendisine anlamlı bir yer bulur. Karl Marx, Max Weber ve Emile Benoit-Smullyan gibi düşünürlerin alana sunduğu katkılarla, 1954'te Gerhard E. Lenski tarafından eşitsizlik, sosyal tabakalaşma ve toplumsal statü hakkındaki bilimsel tartışmaların bir parçası haline gelen bu teoriye göre *statü tutarsızlığı* adı verilen durum, basitçe, bireylerin toplum içerisinde kendilerine atfedilen rol için fazlaca ehil oldukları ya da ehil olmayan bireylere kendileri için yüksek roller atfedildiği durumlarda ortaya çıkar.⁷ Ortaya çıkış sebepleri, yapısı ve doğurduğu sonuçlar pek çok farklı yaklaşımın konusu olmakla beraber, *statü tutarsızlığını* Lenski'nin temel argümanına sadık kalarak, "karşılıklı etkileşim içindeki bireylerin, temelde şahsi çıkarlarıyla ilgilendikleri, böylece kendilerini statüler arası çok boyutlu ilişkilerde en tepede konumlandırırken, başkalarını en aşağıda görme eğilimlerinin" bir sonucu olarak nitelendirmek mümkündür.⁸ Gurur, güç arzusu, öz saygıyı kazanma, itibar arayışı gibi psikolojik etmenleri işin içine katan bu süreçte, tatmin duygusu yaşamayan bireyler, kendilerine yeni bir rol tayin edilinceye kadar *kimlik krizi* adı verilen bir durumun pençesine düşerler.⁹ Beraberinde yeni bir sosyal inşa sürecini de getiren bu krizin aşılması esnasında, eski aidiyetler yenileriyle yer değiştirebilir veya yeni kimlikler ortaya çıkabilir.

Bu kavramların yardımıyla milliyetçiliği psiko-sosyal bir fenomen olarak ele alan ve ona modernitenin kurucu unsuru olarak tarih disiplini içerisine yer veren ilk isim Liah

⁶ Serhat Soyşekerci, "Çizgisel Tarih ve Hınç: Nietzsche'nin Dans Eden Tanrısı", *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), s.168; Tutumlu, *a.g.m.*, s.120; Küçükaltı, *a.g.m.*, s.55.

⁷ Gerhard E. Lenski, "Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status", *American Sociological Review*, Vol.19, No.4, (August 1954), ss.411-412; Sheldon Stryker, Anne Statham Macke, "Status Inconsistency and Role Conflict", *Annual Review of Sociology*, Vol.4, No.1, (August 1978), ss.59-60; Joachim Schneider, Karen Cook, "Status Inconsistency and Gender", *Small Group Research*, Vol.26, No.3, (August 1995), s.373.

⁸ Charles E. Starnes, Royce Singleton Jr., "Objective and Subjective Status Inconsistency: A Search for Empirical Correspondence", *The Sociological Quarterly*, Vo. 19, No.2, (Spring 1977), s.254.

⁹ Roy F. Baumeister, "Identity, Self-Concept, And Self-Esteem: The Self Lost And Found", *Handbook of Personality Psychology*, California: Academic Press, 1997, s.684.

Greenfeld olmuştur.¹⁰ Greenfeld'in *Nationalism: Five Roads to Modernity* (1992)¹¹ adlı eserinin giriş bölümünde detaylı olarak yer verilen modele göre milliyetçiliği tetikleyen şey, kültürel ve ekonomik bakımdan bir toplumun elit zümresini teşkil eden kesimin kendi iddialarına yaraşır bir siyasal rolden mahrum bırakılmasıdır. Bu durum, hayal kırıklığı içerisindeki seçkinleri yeni bir simgesel statü arayışına iter. *Statü tutarsızlığından* muzdarip seçkinlerin, başka toplumlarındaki mevkidaşlarıyla olan mukayesesi, *hınç* duygusuna sebebiyet verir. Toplumsal uzlaşmanın sağlanamaması, mevcut bunalımı krize dönüştürür ve bu süreçte işleme koyulan yeni bir kültürel kurgu, bireysel kimliğin kaynağını “tüm sadakatin merkezi ve kolektif dayanışmanın temeli” olarak karakterize edilen halk topluluğuna devreder.¹² Bir başka deyişle, mensubu oldukları toplumun alt tabakasındaki bireylere gurur duyacakları nedenler sunan seçkinler, böylece her bir bireyi seçkinliğe terfi ettirerek ikinci bir statü kaybına karşı kendilerini nihai olarak garanti altına alırlar. Milliyetçiliğin bireyci-özgürlükçü, kolektivist-otoriter, sivil ve etnik çaprazlamalarla ortaya çıkan farklı tipleri, haysiyet meselesini “kısa sürede bir başka ülkede daha önce oluşmuş bir ideolojiyi alt etmenin vasıtası” haline dönüştürür.¹³

¹⁰ Liah Greenfeld, 22 Ağustos 1954 tarihinde Sovyetler Birliği'nin Vladivostok şehrinde dünyaya gelmiştir. 1972 yılında İsrail'e göç etmiş, 1982 yılında Kudüs'te bulunan Hebrew University'de sosyoloji ve antropoloji alanında doktora çalışmalarını tamamlamıştır. 1982 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmiş, bu tarihten itibaren sırasıyla Chicago Üniversitesi, Harvard Üniversitesi, Massachusetts Institute of Technology (MIT) ve École des hautes études en sciences Sociales gibi dünyanın önde gelen akademik kurumlarında dersler vermiştir. Halen bu ülkede akademik çalışmalarını sürdüren Greenfeld, Boston Üniversitesi'nde sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji profesörü olarak görev yapmaktadır. Sanat, iktisat, tarih, dil ve siyaset gibi alanlarda çok sayıda çalışması mevcuttur. Eserlerinden bazıları; *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992; *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*, Oxford: Oneworld, 2006; *Mind, Modernity, Madness: The Impact of Culture on Human Experience*, Cambridge: Harvard University Press, 2013.

¹¹ Özgün dili İngilizce olan bu eser, 1998 – 2010 yılları arasında sırasıyla Portekizce, Rusça, İspanyolca ve Çince gibi çeşitli dillere çevrilmiş olmakla beraber, yirmi altı yıllık bir aradan sonra Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Liah Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, (Çev.) Abdullah Yılmaz, İstanbul: Alfa İnceleme, 2017. Bu çalışmada aksi belirtilmediği müddetçe özgün eserin, 1994 yılına ait gözden geçirilmiş ikinci baskısı referans alınmıştır.

¹² Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1994, s.3.

¹³ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, (Çev.) Ufuk Kılıç, İstanbul: Versus Kitap, 2008, s.171.

Greenfeld, milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak kendi çalışmasında İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihsel deneyimleri üzerinde durmuş fakat modernitenin menşei ve tanımının yanısıra özgünlük, bağımlılık veya gecikmişlik gibi problemlerine değinmemiştir.

Buradan yola çıkarak, Azerbaycan örneğinde umum Türk milliyetçiliğini doğrudan ilgilendiren meseleleri ele alırken, aynı zamanda Doğulu bir toplumun ulus inşası ve modernleşme serüvenini, psiko-sosyal karakteriyle tutarlı bir bilimsel metodolojiye sadık kalarak ilk defa ele alacak olan bu çalışma, Greenfeld modelinin modernite gibi girift bir kavramın farklı yorumları ile olan ilişkisini de dolaylı olarak ortaya koyarak alan dışı bir katkı daha sunmaya çalışacaktır.

Sınırları daha belirgin hale getirmek gerekirse, bu çalışma, Doğu-Batı kültür dairelerinin doğru-yanlış cetvellerindeki yadsınamaz farklılıkların her iki kümeyi birbirinden ayıran mutlak sınırların gerekçelerini ve dayanaklarını teşkil ettiği¹⁴ ön kabulünü tartışmaya açarak, yeni bir tarihsel deneme ortaya koyma girişimidir. Bu bağlamda söz konusu sınırın Doğusunda (hatta 'yanlışında') kalan Azerbaycan toplumunun moderniteye giden yoldaki millileşme serüveni, örnek vaka incelemesi metoduna uygun olarak, multidisipliner bir bakış açısıyla mercek altına alınacaktır. Temel sorunsal, millî kimlik ile modernite arasındaki ilişkinin niteliği ve tarihsel olarak bunlardan hangisinin diğerini tetiklediğidir. Bu maksada uygun olarak Azerbaycan'da milliyetçiliğin hangi koşullarda ve niçin ortaya çıktığı, nasıl dönüşümlere uğradığı ve bunların kurumsal pratikler ve kültür kalıplarındaki karşılıklarının neler olduğu gibi sorulara cevaplar aranacaktır.

Bu doğrultuda, öncelikle milliyetçilik ve modernitenin ayrı ayrı sosyal bilimlerin temel birer tartışma konusu haline geliş süreçleri incelenerek, tarihsel evrimleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından açık uçlu bu kavramların geniş ufku, bazı kuramsal sınırlar ardına çekilerek birbirleriyle girdikleri etkileşim değerlendirilmiştir. Bu çabanın bir

¹⁴ Alev Alatl, "Doğu-Batı İçi Boş Bir Tasnif", *Doğu Batı*, Y.1, S.2, (Şubat-Mart-Nisan 1998), s.97.

sonucu olarak çalışmamıza referans teşkil etmesi amacıyla aralarında uyum bulunduğu düşünülen iki adet yaklaşım belirlenmiştir. Bunlardan ilki, Shmuel Eisenstadt tarafından ortaya atılan ve detaylarına ayrıntılı olarak yer verilen çoklu moderniteler (*multiple modernities*) kuramıdır. Söz konusu yaklaşımın tercih edilme sebebi, Batılı olmayan bir toplumun modernleşme sürecini Batı tarihyazımının boyunduruğundan kurtarabilmek için gerekli alt yapıyı sunması; bir başka deyişle, bu toplumların tarihsel olarak geçtiği güzergâhın tek ve mecburi bir yönü olduğu iddiasına meydan okumasıdır. İkincisi, bu çalışmada öne sürülen tezlerin asıl dayanağını teşkil eden ve ilk yaklaşımı da içine alacak şekilde detaylarına yer verilen Liah Greenfeld'in milliyetçilik modelidir. Bu model, moderniteye ait her türlü kurucu unsurun milliyetçilik tarafından ihtiva edildiği iddiasıyla kaynağını *klasik modernleşme kuramlarından* alan modernist milliyetçilik teorilerini ters yüz ederek, söz konusu yaklaşımlar tarafından kuşatılmış tarihsel analizlere ilişkin yeni okumalar öngörmektedir.

Bu kuramsal arka planın ışığında, çalışmamızın iki temel iddia üzerinde evrildiği söylenebilir. Bunlardan ilki, modernitenin Azerbaycan'daki tezahürünün *Avrupamerkezci* klasik yaklaşımlar tarafından tayin edilen belirli bir rotayı izlemeksizin, yeni ve kendine özgü şartların da sürece katıldığı alternatif bir okumasının yapılabilecek olmasıdır. Buna ek olarak, söz konusu sürece ivme kazandıran unsurların ve sonrasında elde edilen çıktılarının yalnızca kurumsal dönüşümlere indirgenemeyecek şekilde, kültür ve *insan edimi (human agency)* merkezli bir bağlamda ele alınması gerekmektedir. İkincisi ve daha önemlisi, Azerbaycan'da millî kimlik ve milliyetçiliğin ortaya çıkışını Batı tipi kurumların ithaline endeksleyen modern söylemi baş aşağı ederek, tam aksine, Azerbaycan toplumunda moderniteyi kuran unsurların millî kimlik ve milliyetçilik olduğu öne sürülebilir. Dahası, milliyetçiliğin sosyal düzendeki işlev yitimine verilen bir cevap

olduğu¹⁵ ön kabulünden hareketle, psiko-sosyal etmenlerin ön plana konulduğu alternatif bir milliyetçilik tanımı benimsenebilir. Böylelikle onu kapitalizm, sanayileşme, ulus-devlet ve sekülerleşme gibi modern süreçlerin bir ürünü olarak tanımlamak yerine aristokrasiye, dinî kurumlara ve refaha dayalı geleneksel düzenin, statü ve itibar arayışındaki seçkinlerce tetiklenen dönüşümü¹⁶ ekseninde yorumlamak mümkündür. Bu değerlendirme, milliyetçiliğin geç on sekizinci yüzyıldan itibaren, Fransız İhtilâli ve Sanayi Devrimi gibi olayların ön ayak olduğu küresel dalga ile özellikle Batılı olmayan toplumlar tarafından mecburi bir taklit süreciyle devşirildiği iddiasını tartışmaya açabilir. Buna dayanarak, millî kimliğin ortaya çıkışını, *hınç*, *varoluşsal haset* ve *efendi-köle diyalektiği* gibi birtakım psikolojik ve felsefî kavramlar özelinde ele alıp Avrupa, Rusya ve Kafkasya'yı merkeze alan yeni bir tarihsel okuma yapılabilir. Azerbaycan'da millî kimlik ve milliyetçiliğin tarihsel karşılığı ise bu çerçeveye uygun olarak, ötekiyle (*other*) girilen kültürel ve siyasal rekabetin yol açtığı *etki-tepki diyalektiğinde* aranabilir.

Klasik modernleşme kuramlarını farklı açılardan iki kez tersine çeviren bu çalışmada, cevabı aranan soruların Azerbaycan özelinde ele alınmasının sebepleri şöyle özetlenebilir: Türkçülüğün Batılı klasik tarih yazıcılığının ısrarlı barbarlık vurgusuna maruz kalan bir göçebelik meselesinden alınarak, yalnızca coğrafi sınırların kastedilmediği bir Doğu içerisine; bir başka deyişle, gecikmiş milliyetçilikler hücrelerine hapsediliş öyküsünün yeni baştan yazılması gerekmektedir. Bunun için de söz konusu hücrenin kilidi konumundaki klasik modernistlere ait tezlerin ön göreceği biçimde, Türk milliyetçiliğinin tarihsel olarak en erken temayüz edebileceği Azerbaycan örneği, yine aynı tezleri çürütebilmek adına merkezde konumlandırılmıştır. Türk milliyetçiliği söz konusu olduğunda sıklıkla “Osmanlı coğrafyasının merkez, Azerbaycan'ın ise çevre” olarak okunması, yine aynı tezlerin

¹⁵ Liah Greenfeld, *Nationalism and The Mind: Essays on Modern Culture*, Oxford: Oneworld Publications, 2006 s.69.

¹⁶ James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London: MacMillan Press Ltd., 1998, s.63.

bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Bu tercihin, belirli yönleriyle modernite bağlamında tekilleştirilen Batı entitesinin ‘ortak öteki’ ihtiyacından kaynaklandığını” ifade etmek mümkündür.¹⁷ Daha önceki bir çalışmamızda dile getirdiğimiz gibi bu ötekinin “tarihsel olarak moderniteye kapı açan ve Batı’ya içkin olduğu ileri sürülen köklü dönüşümlerin motivasyon kaynağı olduğunu”, bununla da kalmayıp, “farklı bir kültür dairesi içerisinde yer almakla beraber sahip olduğu teritoryal sınırlar ve askeri kapasite” ile de doğru orantılı olarak ilkin Osmanlı coğrafyasında arandığı söylenebilir.¹⁸ Bu çerçevede Osmanlı birikiminin Türklüğün nişanesi olarak işaretlenmesi, “farkında olarak ya da olmayarak Türk aydınları ve araştırmacılarının gözünde dahi Türk-Tatar ve Azerbaycan Türk milliyetçilerinin öncü çalışmalarının ikincilleşmesine” yol açmaktadır.¹⁹

Azerbaycan toplumunun tarihsel deneyimi, her biri kendi devrine damgasını vurmuş milliyetçi aydınlar tarafından kaleme alınan eserlerin niceliği göz önüne alındığında oldukça zengin bir evren, niteliği göz önüne alındığında ise umum Türk milliyetçiliğini de kapsayacak biçimde şimdiye kadar dile getirilen pek çok basmakalıp yargının etrafından dolaşılacak geniş bir alan sunmaktadır. Tek bir örnekle, bu çalışmanın esin kaynağını, Mehmed Emin Resulzâde’nin²⁰ Yakın Şark ve Avrupa’da Azerbaycan

¹⁷ Develi, *a.g.m.*, s.431.

¹⁸ Develi, *a.g.m.*, s.431.

¹⁹ Cengiz Çağla, *Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika*, Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2002, s.12.

²⁰ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Mehmed Emin Resulzâde 1884 yılında Bakü’de dünyaya gelmiştir. Babası, tanınmış bir din alimi olan Hacı Molla Ali Ekber, annesi Zalkızı Ziyet’tir. Ailesinin yanında belirli bir seviyede Arapça ve Farsça öğrendikten sonra Rus-Tatar mektebini bitirmiş, ardından Bakü Teknik okulunda öğrenimini sürdürmüştür. Henüz erken yaşlarda sosyal ve siyasal meselelere ilgili duymaya başlayan Resulzâde, İsmail Bey Gaspıralı’nın fikirlerinden etkilenecek 1902 senesinde Rus sömürgeciliğine karşı Müslüman Gençlik Teşkilatı adlı gizli bir cemiyet kurmuştur. Bu cemiyet, 1904 sonlarına doğru Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin Bakü komitesi içerisinde yer alan Hümmet teşkilatına dönüştürülmüş, Resulzâde ve arkadaşları aynı adı taşıyan bir de gazete çıkarmışlardır. Meslek hayatına *Kaspiy* (1891-1919) gazetesinde başlayan Resulzâde’nin asıl kariyeri 1903 senesinde *Şark-ı Rus* (1903-1905) gazetesinde yayımlattığı bir mektupla başlamış, 1907 senesine kadar *Füyûzât* (1906-1907), *İrşad* (1905-1908) ve *Terakkî* (1908-1909), *Davet-Koç* (1906), *Tekâmül* (1906-1907) gibi çeşitli gazetelerde yazılar yazmıştır. 1907’de Rusya’dan ayrılarak İran’a geçmiş, burada Batılı tarzdaki ilk gazete olan *İran-ı Nov*’u (1908-1911) çıkarmış ve 1910 senesinde İran Demokrat Partisi’nin kurucuları arasında yer almıştır. İran’da meşruiyet hareketinin başarısızlığa uğramasının ardından İstanbul’a gelen Resulzade, burada Ali Bey

millî istiklâl mücadelesine mâl olmuş siyasî fikir ve faaliyetlerine ilişkin yapılan ileri okumaların oluşturduğu söylenebilir. Ne var ki, Resulzâde'nin tıpkı kendisi gibi her biri aynı zamanda birer siyasî lider, devlet adamı ve gazeteci-yazar olan pek çok çağdaşı bulunmaktadır. Bunlar tabiiyet ve temsiliyet gibi çeşitli problem alanlarında merkezden-çevreye milliyet ve ihtilâl düşüncesini kesintisiz bir dirsek teması içerisinde yaymaya çalışmışlardır. Yalnızca bu kadarıyla bile herhangi bir siyasî fikir tarihi çalışmasının klasik çerçevesini aşabilmek mümkündür. O halde bu aydınlar daha yüce bir ereğin taşıyıcısı, daha büyük bir resmin parçası olmalıdır. Milliyetçilik ve modernite kavramlarına duyulan ihtiyaç bu noktada bir kez daha kendisini göstermektedir. Böylece modernite, aydınlar tarafından kurgulanan toplumsal ideali her cepheden kuşatan bir ihtiras, milliyetçilik ise bu ihtirasın dışavurum biçimini yansıtmaktadır.

Hüseyinzâde, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi Türkçülük fikrinin ünlü simalarıyla temaslarda bulunarak *Türk Yurdu* ve *Sırat-ı Müstakim* gibi yayın organlarında makaleler neşretmiştir. Mehmed Emin Resulzâde, 1913 senesinde tekrar Bakü'ye dönerek, 1914'ten itibaren dönemin en etkili gazetelerinden biri olan *İkbal*'in (1912) başyazarlığını üstlenmiş, bir sene sonra ise Musavat Partisi'nin başına geçerek partinin yayın organı olan *Açıksöz* (1915-1918) gazetesini kurmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan Cem'iyet-i Hayriyyesi'nin faaliyetlerini desteklemiş, 1917'de *Kardaş Kömeği* adlı bir mecuma çıkarmış, 1914-1916 arası dönemde ise *Dirilik* (1914-1916) adlı yayın organında milliyetçilik üzerine yazılar kaleme almıştır. 1917 Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda Rusya'nın federalizme kavuşturulması gerektiğini savunan kanadın sözcülüğünü üstlenmiş, aynı sene partisini Gence'de kurulan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleştirerek bu ittifakın başkanı olmuştur. Duma'da hem Azerbaycan hem de Türkistan mebusu olarak görev yapmıştır. 1917 Rus Devrimi'nin ardından Tiflis'te Gürcüler ve Ermenilerin katılımıyla Kafkasya'nın idaresini eline alan hükümetin dağılması üzerine Azerbaycan Millî Şurası'nın başına geçmiş ve bu şura 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Mehmed Emin Resulzâde yeni kurulan bu cumhuriyetin devlet başkanlığına seçilmiştir. 27 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmesinin ardından tutuklanarak hapse atılmış, bir müddet sonra Stalin'in yardımıyla hapisten çıkarak 1922 senesinde Petersburg üzerinden Finlandiya'ya geçmiştir. Bu tarihten sonra Avrupa'nın birçok ülkesinde ve Türkiye'de Azerbaycan istiklâl mücadelesini örgütlemeye çalışmıştır. Resulzâde, muhaceret hayatı boyunca *Promete* (1929-1939), *Kafkaz* (1932-1938) gibi dergilerde yazılar yazmış ve arkadaşlarıyla birlikte hayatının sonuna kadar *Azeri Türk* (1928-1931) ve *Odlu Yurt* (1929-1931), *İstiklâl* (1932-1934), *Kurtuluş* (1934-1938) gibi yayın organlarında Azerbaycan'ın Bolşevik işgalinden kurtulması için aktif mücadele yürütmüştür. Çok yönlü entelektüel bir şahsiyet olarak tanınan Mehmed Emin Resulzâde, 1955 yılında Ankara'da hayata gözlerini yummuştur. Bkz. Yavuz Akpınar, "Resulzâde, Mehmed Emin", *DİA*, C.35, 2008, ss.2-4; Resulzâde hakkında yapılmış detaylı bir monografik bir çalışma için bkz. Nəsiman Yaqublu, *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*, Bakı: OL MMC, 2013, ayrıca Bkz. Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.

Azerbaycan’da moderniteyi bir eylem planı olarak hayata geçiren milliyetçiliğin *hınç* ve gurur ile olan ilişkisini, toplumun ‘dışarıdakilerden’ ziyade ‘kendi içerisine girmiş ötekilerin’ tahakkümüne karşı geliştirilen tepkisel tavır üzerinden okumak mümkündür. Bu bağlamda, Azerbaycan istiklâl mücadelesi yalnızca bir halkı bağımsızlığa götüren yol değil aynı zamanda kültürel arınmanın ve köklere dönüşün de hikâyesidir.

Bu hikâye kaleme alınırken, çalışmanın sınırlarıyla ilgili bazı tercihlere gidilmiş olduğu da belirtilmelidir. Azerbaycan topraklarının XIX. yüzyıldan beri süregelen bölünmüşlüğü, ortaya aynı halka ait iki farklı tarihsel deneyimi çıkarmış olduğundan, bu çalışmada yeri geldikçe “Güney Azerbaycan” meselesiyle ilgili hususlara da değinilmekle birlikte, araştırmaya esas sahanın Azerbaycan’ın kuzey kesimi olarak belirlendiği hatırlatılmalıdır. Bu sebeple, Azerbaycan’ın tarihsel coğrafyasıyla ilgili hassas tartışmaların farkında olunmakla birlikte, siyasal sınırlardan ziyade fikir tarihi açısından ortada daha keskin çizgilerin bulunduğu söylenebilecek iki Azerbaycan arasından, aksi belirtilmediği müddetçe anlaşılması gerekenin kuzey kesimi olduğu ifade edilmelidir.

Bütov Azerbaycan düşüncesinin bir parçası olarak günümüzde halen varlığını sürdüren Güney Azerbaycan meselesi ise kapladığı alanın genişliğiyle doğru orantılı olarak modernite ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi psiko-sosyal açıdan ele alan bir başka müstakil çalışmanın konusu olarak kabul edilmiştir. Söz gelimi, Güney Azerbaycan halkına ait tarihsel deneyimin, bu çalışmanın referans modellerinden birini teşkil eden Greenfeldci yaklaşım ve bu yaklaşımın içeriğine özgün bir katkı olarak sunduğumuz ‘içerideki öteki’ kavramıyla uyumlu olmadığı, bu sebeple tutarlı bir çözümlemeyi mümkün kılabilmek için ana model ile arasında çelişki barındırmayan yeni kavramlara ihtiyaç duyulduğu öne sürülebilir. Benzer şekilde, 1925 senesine kadar İran’da Türk soylu Kaçar hanedanlığının hüküm sürdüğü ve Pehlevîler iktidara gelinceye dek ülkede bin seneyi aşkın bir Türk hakimiyetinin

yaşandığı²¹ göz önüne alınacak olursa, bu coğrafyada milliyetçiliğin *efendi-köle diyalektiği* bağlamındaki oluşum süreciyle ilgili olarak daha farklı bir okumanın yapılması gerektiği ifade edilebilir. Bu bağlamda esas kuramsal modelden esinlenerek, Rus hegemonyasının tesis edilmesiyle Azerbaycan'ın kuzeyinde yaşayan halkın, öz yurdunda efendilikten köleliğe sürüklendiği ve Batılı toplumlarla mukayese edildiğinde, bu durumun milliyetçiliğin nüvesinde bulunan *hıncın* daha kolay tetiklenmesine yol açmış olduğu şeklindeki özgün iddiamızın, Güney Azerbaycan'da kendisini asli unsur, bir başka deyişle efendi olarak hisseden fakat farklı bir din ya da etnik grubun uzun vadeli tahakkümünü deneyimlememiş yerli halk açısından geçerli olmadığı söylenebilir. Dahası, *çoklu moderniteler kuramı* gibi bu çalışmaya referans teşkil eden bir başka model bağlamında her toplumun kendine özgü tarihsel tecrübeleri ön plana çıkarıldığından, kuzey kesiminden tamamıyla farklı siyasal pratiklerin hüküm sürdüğü Güney Azerbaycan'da yeni ile gelenek arasındaki değişimin her şeyden evvel kurumsal düzeyde bile farklı bir seyir izlemiş olduğu unutulmamalıdır. Esasında XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın kuzeyinde ulus inşa etmekle meşgul seçkin tabakanın, Güney Azerbaycan meselesine duydukları hassasiyetin ve buradaki mevkidaşlarıyla olan dirsek temasının hemen her devirde devam ettiği yadsınamaz. Öte yandan, bu çalışmada Batılı kategorizasyonlara sunulan itirazlarla çelişkili biçimde, İran ile Azerbaycan'ın başından beri iki farklı halka ev sahipliği yaptığı iddiasına bir ön kabul olarak yer verildiği şeklindeki muhtemel bir eleştiriye peşinen cevap verebilmek adına, özellikle belirtilmediği müddetçe, bu çalışmada kendisine yer bulan İran bahsinin Türklüğü bu coğrafyadan ayırıştırma endişesi taşımadığının altını çizmek gerekmektedir. Azerbaycan halkının XIX. yüzyıldan itibaren “müşterek bir din ve müşterek bir medeniyet” tesiri ile önceleri “İran hars ve nüfûz-ı manevisini hissetmez” iken sonradan “mevkilerini muasır bir ordu ile gelen Rus'un kuvvet-i bazusuna terk ve kazaya teslim ederek” uyandığı şeklindeki eleştiriden de

²¹ Namiq Musalı, “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, (Aralık 2018), s.133.

anlaşılabileceği üzere benzer bir yaklaşımın Resulzâde tarafından da benimsenmiş olduğu söylenebilir.²² İki olumsuz imgenin bir arada sunulduğu bu örnekte, İran ‘toplumsal uyuşukluğu’ ve ‘durağanlığı’ sembolize ederken Rus ordusuna yapılan “muasır” vurgusu, temel meselenin bir tür ‘gelişmişlik ve geri kalmışlık’ tartışmasına eklemlenen modernite ile ilgili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İran ile Azerbaycan’ın birbirinden ayrılması, etnik akrabalık ilişkilerinin görmezden gelinmesiyle ilgili değil yeni ile gelenekselin iki farklı kutuptaki temsiliyetine ilişkin problemin bir parçası olarak kabul edilmelidir. Mirza Bala Mehmetzâde’nin, Azerbaycan hanlıklarını “birbirlerinin mukadderatına lâkayt” olarak tasvir eden olumsuz değerlendirmesinden de anlaşılabileceği gibi ‘devlet geleneği’ de bundan ayrı değildir.²³ Sonuç olarak İran bahsi ile burada hüküm süren Türk soylu handeanların veya bu topraklarda yaşayan Azerbaycan Türklerinin değil de kurumları ve siyasal aklıyla devletin kastedildiği ve bu çalışmada da benzer bir tercihe gidildiği ifade edilmelidir.

Bu çalışma hazırlanırken kadim döneme ait yazılı kaynaklardan, divanlara, halk şairlerine, hatıratlara ve süreli yayınlara varıncaya dek Azerbaycan’ı kendi dilinden anlamaya yardımcı olacak pek çok kaynak esere başvurulmuştur. *Etki-tepki diyalektiğinin* karşı kıyısında yer alan ve elmanın ikinci yarısı olarak betimlenebilecek Rus ve Batı dilli kaynaklar için de aynı çeşitlilik ve hassasiyet korunmuştur. Çalışmanın geniş çaplı literatürü, akademik tarihçiliğin gerektirdiği biçimde Rus, İngiliz, Tatar, Azerbaycan ve Osmanlı arşivlerinin farklı dairelerinden elde edilen vesikalar, basılı belgeler ve kanunnameler gibi pek çok birincil kaynakla desteklenmiştir.

²² Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, h.1341 [m. 1922-1923], ss.13,19-20.

²³ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Haz.) Ahmet Karaca, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s.9.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL YAKLAŞIM VE METODOLOJİ

1.1. Modernite İdeası: Zaman, Uzam, Kavram

“Onlar aynı nehre girdikçe, başka ve daha başka sular üzerlerinden akar.”²⁴ Herakleitos’a ait bu fragman, moderniteyi tasvir etmek için iyi bir başlangıç olabilir. Modernitenin ne olduğuna cevap verirken, ilk olarak kavramın, yeninin sürekli biçimde eskiye galebe çaldığı bir hal olarak anlaşılması gerektiğini söylemek mümkündür. Nitekim “V. yüzyılda İsevî bir terim olarak ortaya çıkan *modernus*; *modo* [şimdi] sözcüğüne, yani var olan zamana; yeni olana göndermede bulunuyor gibidir. Yine XI. yüzyılda *modernitas*, kronolojik bir zıtlık içerir biçimde *nostra tempora*’nın [bizim çağımız] yani *antiquitas*’ın [eski zaman] karşısında” yer almaktadır.²⁵ Aynı dönemde “sözcük, yakın zamanlı, yeni, daha yeni, çağdaş karşılıklarıyla, *neteroi*, *novi*, *novelli* gibi eş anlamlı Grekçe ve Latince sözcüklerin yerini almıştır.”²⁶

Sözcüğün etimolojik yolculuğu ve tarihsel serüveni, akla V. yüzyıldan itibaren her çağın, tarihsel birikimlerle bilincine varılan yeni bir modernitesi olduğunu²⁷ getiriyor. O halde belki de kavramı en baştan tartışmaya açmak gerekli: ‘Modernite nedir?’ Bu soruyu cevaplarırken öncelikle moderniteye ilişkin ‘zamansal ve mekânsal’ bazı ana

²⁴ Bu fragmana göre “değişmeyen tek şey değişimin kendisidir.” İlgili pasajın tam yorumu şu şekildedir: “Aynı *fani cisme* doğası gereği iki kez dokunmak olanaksızdır. (*Fani olan*) her şey, değişimin şiddeti ve hızından dolayı dağılır ve tekrar bir araya gelir. Aslında “ne yeniden” ne de “daha sonra” ama aynı zamanda diyebiliriz. Şeyler biçimlenir ve dağılırken hem yaklaşır hem de uzaklaşır.” [italik yazılan sözcükler yorumun daha net anlaşılabilmesi için tarafımızca yeniden düzenlenmiştir.] Bkz. Charles H. Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus: And Edition of the Fragments with Translation and Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s.53; Herakleitos, *Fragmanlar*, (Çev.) Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s.91.

²⁵ Henri Meschonnic, “Modernity Modernity”, *New Literary History*, Vol. 23, No. 2, Revising Historical Understanding (Spring, 1992), s. 422.

²⁶ Boğos Levos Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (Çev.) Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002, s.18.; Alberto Vârraro, *Letterature romanze del Medioevo*, (Saggi 282), Bologna: Il Mulino, 1985, s.67.

²⁷ Murat Baran, “Avrupa’da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Arayışları ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihî Sosyolojik Açından Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 8/11, (Fall 2013), s.60.

tartışmalara değinerek genel bir çerçeve tanımlamaya çalışacağız. Sonrasında ise kavramın çatışmalı alanlarından geçerek bu çalışmaya referans teşkil edecek muteber bir modele ulaşmayı deneyeceğiz.

Modernite, geniş manada ve en çok rağbet gören tanımıyla, “Batı Avrupa’da XVI. yüzyıldan itibaren meydana gelen toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik değişimlere işaret eden” bir kavramdır.²⁸ Varlığın bilgisine ulaşmada insan aklına atfedilen rolün, bu değişime kaynaklık eden temel motivasyon olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bilginin ediniminde kutsal nakillerin aracılığı kabul edilemez. Varlığın bilgisi, yalnızca duyumsama yoluyla, deneyim ve gözlemler sonucu elde edilen çıktıların usa vurulmasıyla öğrenilebilir.²⁹ Akla hemen her çağda başvurulduğu söylenebilecek olsa dahi moderniteye zemin hazırlayan aklın gündelik kullanımının dışında “eleştirel” bir nitelik taşıdığı hatırlanmalıdır.³⁰ Aklın, evrenin varoluşunu kavrayacak bir araca dönüştürülmesi -ve hatta yalnızlaştırılması- bir biliş ve kavrayış modeli olarak *rasyonalizmi* vurgulayacak,³¹ böylece erken modern çağın Odysseus’u olarak nitelenebilecek *homo rationalis*, lineer tarihin yazgısallığına ve aşkın otoritenin karar vericiliğine başkaldıracaktır.³²

Buna göre moderniteye kavramsal silüetini kazandıran “akıl, pozitif bilim ve ilerleme” gibi unsurlar, “günümüzdeki anlamsal içeriklerine büyük oranda Aydınlanma sayesinde kavuşmuştur.”³³ Aydınlanma Çağı boyunca sürececek ‘fetal dönemde, akıl modernitenin adeta göbek bağıdır.’ Öte yandan akıl, “modernite sayesinde -ve sahnesinde- tarihsel görünümünden sıyrılarak çok daha işlevsel bir yapıya”

²⁸ Gurminder K. Bhambra, *Moderniteyi Yeniden Düşünmek: Post-Kolonyalizm ve Sosyolojik Tahayyül*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s.2.

²⁹ Muammer Tuna, Hasan Şen, Zafer Durdu, *Modern Toplumun İnşası (Tarihsel ve Sosyolojik Bir Perspektif)*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2011 s.20.

³⁰ Immanuel Kant, “An Answer to the Question: What is Enlightenment?”, *Toward Perpetual Peace and Other Writings in Politics, Peace and History*, (Trans.) Pauline Kleingeld, New Haven and London: Yale University Press, 2006, s.17.

³¹ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.20.

³² Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s.55.

³³ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.*, s.51

kavuşmuştur.³⁴ Immanuel Kant’ın, “*Sapere Aude!*” [Bilmeye cesaret et!] diyerek insanı “kendi suçuyla düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtulmaya” çağırması,³⁵ aynı zamanda bireyin özgür iradesine ket vuracak her türlü “vesayete karşı” bir meydan okumadır. Aydınlanma’yı bir bilgi iddiası olduğu kadar bir güç aracına dönüştüren bu istem, moderniteyi “akıl ve gelenek (mit, din, hurafe) arasındaki gerilimin” bir ürünü olarak Orta Çağ’daki zamansal sınırlarının dışına taşımıştır.³⁶ Kantçı kozmopolitizm, modernite ideasının kavramsal hüviyetine kavuşması için ihtiyaç duyduğu tarihsel mekânı yaratırken, kökleri Rönesans felsefesine kadar uzanan yeni bir “tarihsel bilinç”, moderniteyi Orta Çağ’ın sonunun habercisi ilan edecektir.³⁷

Tarih felsefesinin bir uzmanlık alanı olarak gelişmeye başlamasının ardından “moderniteyi tarihsel bağlamlarda, belli bir çağa atfen” kullanan G. W. Friedrich Hegel gibi düşünürler,³⁸ “yeni dünya” kavramı ile “Rönesans ve Reformasyon’u orta çağlardan, daha çok Grek antikitesinden ayırıştırma” gayesi güderken, moderniteyi de “Batı’nın tarihsel süreçte kendine has gelişim tecrübesiyle” özdeşleştirmişlerdir.³⁹ Jürgen Habermas’ın ‘moderni’ ise kabaca 1500’lü yıllardan günümüze kadar uzanan ve Alman tarihçiler tarafından *Mittelalter*’e [orta çağlar] karşıt olarak icat edildiği ifade edilen *Neuzeit*’a [yeniçağ] kadar uzanmaktadır. XVIII. yüzyıl Aydınlanması’nın felsefi söylemine atıfla Hegel’e oldukça materyalist bir yorum getiren Habermas, modernitenin bu çağda kuramsal olarak “ergin formuna kavuştuğu” üzerinde durarak bunu, “modernitenin farkındalığının bütüncül biçimiyle oluştuğu an” olarak değerlendirir.⁴⁰

³⁴ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.*, s.40.

³⁵ Kant, *a.g.m.*, s.17.

³⁶ Çiğdem, *a.g.e.*, ss.56, 57.

³⁷ Çiğdem, *a.g.e.*, s.65.; Zekiyan, *a.g.e.*, s.18.

³⁸ Zekiyan, *a.g.e.*, s.27 (notlar I:3)

³⁹ Çiğdem, *a.g.e.*, s.65; Baran, *a.g.m.*, s.59.

⁴⁰ Peter U. Hohendahl, “Habermas’ Philosophical Discourse of Modernity”, *Telos*, vol. 1986, No. 69, (September 1986), s.51.

Modernitenin doğuşunda birbirinden farklı amaçların peşinde pek çok politik düşünür ve kuramsal mefhum, gerek *eski* ile *yeni* arasındaki kırılmalardan gerekse de yeni çağ üzerindeki nüfuzlarının belirleyiciliğini kullanarak yeni zamanın kurucu babalarını layıkıyla tayin etme görevini üstlenmiştir. Niccolò Machiavelli (1460-1527) tarihi -ve siyaseti-, Martin Luther (1483-1546) teolojii, Jean Bodin (1530-1596) tarihi ve hukuku, Thomas Hobbes (1588-1679) ise fizik ve geometrinin yeni bilimsel alanlarında bağımsız yazılar kaleme alarak “moderniteye biçim veren” düşünürler arasında yer almışlardır.⁴¹ Öte yandan zikredilen bu isimlerin modernitenin temsilcileri mi yoksa öncülleri mi olduğu konusu halen tartışmalıdır. Esasında moderniteye ilişkin kabullerin, en somut biçimiyle Aydınlanma düşüncesinde ifadesini bulduğu söylenebilecek olsa dahi Aydınlanma’ya ait referansların, modernitenin miladını tespit etmek gibi tarihsel bir sorunsalı bertaraf etmek için tek başına yeterli olduğu söylenemez. Habermas, 1800’lü yıllarda ifadesini bulan “yeni çağın” (*temps moderns*), Hegel tarafından çağdaş bir kavram olarak kullanıldığını ifade ederek, üç yüz yıllık bir geçmişin mukaddem olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre modern zamanlar ile orta çağları ayıran eşikte çığır açıcı üç hadise vuku bulmuştur: Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform.⁴²

XV. yüzyıldan itibaren Avrupa kıtasında vuku bulmaya başlayan muazzam değişimin, kıtaları ve toplumları birbirine bağlayan arterleri, Batı’da giderek yoğunlaşan iktisadi, kültürel ve siyasal deneyimin birer taşıyıcısı haline getirdiği söylenebilir. Keşifler Çağı’nın modernite bağlamındaki önemini de bu türden bir yaklaşımla okumak mümkündür. Zira Avrupa’nın denizaşırı seferleri, ticari mallar için dış “pazar arama kaygısına” indirgenen “ekonomik dürtüden” daha derin bir içeriğe sahiptir.⁴³ XV. yüzyılda Avrupa’da “kitlesel üretim” ve “sanayileşme” henüz çok uzak bir gelecek

⁴¹ Jene M. Porter, “The Birth of Modernity”, *The Review of Politics*, Vol. 62, No. 4, (Autumun 2000), ss. 795-796.

⁴² Jurgen Habermas, Thomas McCarthy, Frederick Lawrence, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1998, s.5.

⁴³ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, İstanbul: Yöneliş, 2000, s.25

iken, “denizlerde sağlanan egemenliğin, Avrupa’nın her meskûn kıtaya etkisinin nihai yayılımını” sağladığı söylenebilir. Bu bağlamda Keşifler Çağı’nın başarısı, “dünya okyanuslarının tek bir denizcilik sistemine bağlanmasında” yatmaktadır.⁴⁴ “Amerika’nın keşfi ile dünyaya yayılan Avrupalılar, o zamana dek birbirinden ayrı kalmış kıtaları ortak bir tarih sürecine sokmuşlardır.”⁴⁵

Rönesans ile modernite arasında ise daha girift bir ilişkiler ağının bulunduğu söz edilebilir. Orta Çağ’dan tamamıyla ayrı bir döneme işaret eden Rönesans, “bir açıklama, bir söylem ve bir inşa olarak” sıklıkla modernitenin başlangıcına yerleştirilir.⁴⁶ Bu ilişki, ilk etapta Orta Çağ’ın “karanlığında” filizlenen fakat tarih, edebiyat, sanat, mimari ve estetik gibi alanlarda yeni ve yüksek bir kültürün yaratılmasıyla kendi habitatına ve çağına hızla yabancılaşan Avrupalı toplumlarının değişim süreciyle ilgilidir. Jacob Burckhardt’ın eserlerinde tasvir edilen “her şeyi kendi arzusuna göre yönlendiren hırslı, gururlu, şöhret ateşiyle yanan, serbest düşünceli, becerikli ve sanata yatkın” bireyin, “modern Avrupalı çocukların ilki” olarak bu toplumsal yapıyı sembolize ettiği söylenebilir.⁴⁷ İkincisi ve belki de daha önemlisi, bu dönemde “kentlerde görülen canlanma, endüstriyel gelişim, siyasi ve düşünsel üretimler, düzen ve siyaset arayışları, iktisadi hayata ilişkin yeni kurumların, biçim ve yöntemlerinin sonradan modernliğin muhtevasında yer almış olmasıyla” ilgilidir.⁴⁸ Max Weber ise “dünyanın büyüünün bozulmasına” referansla, tüm olup biteni Reformasyon ile modernite arasındaki ilişki olarak değerlendirmektedir.⁴⁹

XV. yüzyıldan itibaren “Avrupa’da görülen değişimin her şeyden önce tinsel” bir yapı arz ettiği ileri sürülebilir: “Orta Çağ otoritelerinin bağlayıcı zincirlerinden kurtulan

⁴⁴ Arnold, a.g.e., ss.11, 25.

⁴⁵ Halil İncılık, *Seçme Eserleri V: Rönesans Avrupası Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.5.

⁴⁶ İsmail Coşkun, “Modernliğin Kaynakları Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, C.3, S.6, (2003), ss.45-46.

⁴⁷ İncılık, a.g.e., s.57.

⁴⁸ Coşkun, a.g.m., s. 46.

⁴⁹ C. Scott Dixon, *Contesting the Reformation*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, s.182.

bireyin Tanrı'yı kendi hür vicdanı ile bulma gayreti", ⁵⁰ kendi "varoluşunun kontrolsüz ve spontane haline" karşı bir farkındalık geliştirmesini sağlamıştır. "Ayrıcalıklı zümrelere özgü olmadan, toplumsal düzeyde karşılık bulabilen bu bilincin", modern toplumun yapı taşı olan özgür ve özerk bireyin ortaya çıkmasında doğrudan pay sahibi olduğu ifade edilebilir. Modernitenin, varlığını Reformasyon'a borçlu olduğu aşamalardan ilki bu olmalıdır. İkincisi, "modernitenin siyasal tasarımını tayin eden düşüncenin bir parçası olarak otorite ve iktidarın kaynağının dünyevileşmesiyle" ilgilidir ki özellikle kültürel ve toplumsal düzeylerde modernite, Habermas'ın ifade ettiği gibi "kaçınılmaz bir biçimde sekülerizasyon sürecine dayanır."⁵¹ Bunun bir sonucu olarak, modernite bağlamında Reform hareketlerine çoğu zaman Rönesans'a nazaran daha önemli bir rol atfedilmektedir.⁵²

Buraya kadarki anlatının, kavramsal içeriğe dair bazı önemli ipuçları sunduğu söylenebilecek olsa dahi modernitenin "kurumsal-yapısal" ve "entelektüel-kültürel" düzeylerde kamplaşan yorumları, bu içeriğin anlaşılabilir kılınmasını bir hayli güçleştirmektedir.⁵³

Modernite siyasal, iktisadî ve kültürel kurumsallaşma bağlamında ele alındığında, karakteri büyük devrimlerle şekillenen bir "sistem" olarak karşımıza çıkar. Buna bağlı olarak siyasette modernite, bünyesinde "kolektivite, milliyetçilik, yurttaşlık ve temsili hükümet" gibi kavramları barındırırken, "iktisatta modernite, emek ve üretim faktörleri için gelişen farklılaşmış pazarlar" tarafından karakterize edilmektedir.⁵⁴ Modern olmayı "bir girdabı andıran kişisel ve toplumsal hayatta, insanın kendini ve dünyasını sürekli bir çözülüş, yenilenme, sıkıntı, kaygı, belirsizlik ve çelişki içerisinde bulması" şeklinde yorumlayan Marshall Berman'ın ortaya koyduğu iddiaların

⁵⁰ İncalcık, *a.g.e.*, s.4.

⁵¹ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.70; Çiğdem, *a.g.e.*, ss.70-71.

⁵² Junqing Yi, Lingmei Fan, "Dimensions of Modernity and Their Contemporary Fate", *Frontiers of Philosophy in China*, Vol.1, No.1, (January 2006), s.8.

⁵³ Çiğdem, *a.g.e.*, s.69.

⁵⁴ Çiğdem, *a.g.e.*, s.69.

merkezinde de benzer tarihsel evrelere rastlanır.⁵⁵ Berman'ın Karl Marx ve Friedrich Engels'in *Komünist Manifestosu*'na atıfla “katı olan her şeyin ergiyip havaya karıştığı bir evrenin parçaları olmak” biçiminde yorumladığı modernite, böylelikle “büyük ve modern bir kamuya” gebe olan devrimler tarihi içerisindeki yerini alır.⁵⁶ Moderniteyi “kültürel bir proje” ve “toplumsal olarak tamamlanmış bir yaşayış biçimi” olarak ele alan Zygmunt Bauman ise onu öncelikle “Aydınlanma'nın yükselişine ve ardından kapitalist -sonrasında ise komünist- endüstri toplumunun ortaya çıkması” bağlamında değerlendirmektedir.⁵⁷

Modernitenin kültürel-entelektüel çerçevesi ile daha önce zikredilen kurumsal-yapısal formunun sunduğu içerik arasındaki ayrıma gelinecek olursa, esasında bu ikiliğin kavramın beslendiği kaynaklarla ilişkili olduğu görülür. Bu bağlamda modernitenin “kültürel ve akültürel” olmak üzere iki farklı anlayışla ele alınabileceğini savunan Charles Taylor, kültürel modernite teorisini, “Modern Batı'da ortaya çıkan ve yeni bir kültür doğuran dönüşüm süreci” olarak tanımlar.⁵⁸ Böylece modernite, “yeni bir dünya, toplum ve tabiat görüşüyle yeni ‘ve spesifik’ bir kültürün yükselişi” çerçevesinde ele alınır.⁵⁹ Çağdaş Atlantik dünyasını, selefî olan medeniyetleri de kapsar biçimde ortak bir kültür dairesi içerisine yerleştiren anlayış, bu tarz yaklaşımın en belirgin örneğini teşkil eder. Akültürel kuramda ise bu dönüşümlerin “her geleneksel kültürün maruz kalabileceği zorluklar aracılığıyla” karşılıklı olacak biçimde gerçekleştiği kabul edilir. Bir başka deyişle, dönüşümün karakteri, “kültürden bağımsız süreçler” tarafından belirlenir. Her iki yaklaşım da moderniteyi aklın yükselişine tahsis eder. Lakin akültürel telakkide, bunun, “bilimsel farkındalık, seküler bakış veya araçsal rasyonalite” gibi kavramların yanı sıra “artan toplumsal hareketlilik,

⁵⁵ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.460.

⁵⁶ Berman, *a.g.e.*, s.460; “All that is solid, melts into air” bkz. Karl Marx, Frederick Engels, *The Communist Manifesto*, New York: International Publishers, 1948, s.12.

⁵⁷ Zygmunt Bauman, *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity Press, 1993, s.18 (notlar: 1.).

⁵⁸ Charles Taylor, “Two Theories of Modernity”, *The Hastings Center Report*, Vol.25, No.2, (March-April 1995), s.24.

⁵⁹ Çiğdem, *a.g.e.*, s.70.

nüfus yoğunluğu ve endüstrileşme” gibi “sosyal ve entelektüel değişimlerle” de ilgili olabileceği iddia edilir.⁶⁰

Şimdiye kadar ifade edilenler, modernite olgusunun tarihsel bağlamda pek çok farklı referans noktasından okunabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, modernitenin kendisini ne zaman ve nasıl var ettiği soruları, karşılık buldukları cevap yelpazesinin genişliği ölçüsünde girdileri ve çıktıları değişen, açık uçlu yanıtlar gerektirir. Öte yandan geline nokta itibarıyla kavrama özgü bazı ortak unsurların belirlenebilmesi mümkün görünmektedir.

İlk olarak, modernitenin başlangıcı -ve sonuna- ilişkin yapılan tartışmalarda ortaya çıkan yüzyıllık farkları Ahmet Çiğdem’in deyiimiyle “zamana ilişkin bir sorun, bir tarihyazımı ya da kronolojik bir konu değil, bir gösterim sorunu”⁶¹ olarak kabul edebiliriz. O halde var ettiği ve var olduğu koşullar bağlamında Orta Çağ kavramını yeniden yorumlama şansına sahibiz. Kendisine atfedilen kronolojik sınırların dışına taşarak ‘nesneleşen’ Orta Çağ kavramı, böylelikle belki de kendisine son verme iddiasındaki bütün modernite kuramlarını ortak bir zeminde buluşturabilir.

İkincisi, moderniteye ait mekânsal boyutlu tartışmalar kapsamında ele alınabilecek *Avrupamerkezci* yaklaşımdır. *Avrupamerkezcilikten* kasıt, basitçe “Avrupa’nın kültürel-coğrafi alanının içinde gerçekleştiğine inanılan olayların, dünya tarihinde önemli olduğuna dair zımnen ya da başka bir biçimde duyulan inançtır.”⁶² Bu motivasyon, modernite kuramları arasındaki ihtilafın en düşük seviyede seyrettiği bir tür teamül halini almış ve böylece tarihyazımı olarak anılan disipline doğrudan nüfuz etmiştir. Argümana dayanak teşkil eden en köşeli ifadelerden birine göre, “Modernite Batılıdır. Avrupalıdır. Eğer ki Batı’dan anladığımız Avrupa’nın yanında Kuzey

⁶⁰ Taylor, *a.g.m.*, s.24.

⁶¹ Çiğdem, *a.g.e.*, s.64.

⁶² Bhambra, *a.g.e.*, s.5.

Amerika'yı da kapsıyorsa, bu onu 'daha fazla' Batılı yapar. Modernite Batı'dan gelir ve Batı'ya döner. O Batı'dır.”⁶³

Üçüncü ve son olarak, modernite tarafından temsil edilen çok boyutlu, benzersiz değişimin, “modernleşme” adı verilen yeni bir olgunun çatısı altında kurumsallaşması söz konusudur ki analitik düzeyde birbirinden ayrılan modernite kuramlarının kesişim kümesini bu bağlamda okumak mümkündür. Modernleşmenin “endüstrileşmeyi, pazar sistemlerinin oluşumunu, bilimsel devrimi, teknolojik ilerlemeyi ve ulus-devletin gelişimini ihtiva eden”⁶⁴ bir süreç olarak, moderniteye ait her türlü söylemde kendisine yer bulduğu söylenebilir.⁶⁵ Buradan hareketle, modernitenin her türlü yorumuyla kendisini karakterize eden değişim olgusunu anlamlandırmaya çalışan yeni sistemlere, ideolojilere ve kavramlara esin kaynağı olduğu söylenebilir.⁶⁶

Modernitenin bu kuşbakışı özeti, bizi yeni bir soruyla baş başa bırakır: Şayet modernite, kapladığı alan ve taşıdığı anlam itibarıyla bütünüyle Batılı bir muhtevaya sahipse, o halde Batılı olmayan -daha spesifik olarak Doğulu- toplumların tarihsel değişim tecrübeleri modernite kavramına atıfla nasıl okunmalıdır?’ Bunu sorunsallaştırmak için elimizde yeterli delil mevcuttur. Zira bireysel kahramanlıklardan büyük devrimlere, Doğu'nun serüveni insanlık tarihinde göz ardı edilemeyecek bir başkaldırı kültürünün ve değişimin hikâyesidir. O halde siyasal düşünceleri ve aktüel düzeni, kültürel form ve toplumsal yapıları mevcut görünümüne kavuşturan tarihsel süreci, modernite bağlamında fakat ‘Doğu toplumları özelinde’

⁶³ Meschonnic, *a.g.m.*, s.415.

⁶⁴ Çiğdem, *a.g.e.*, s.72.

⁶⁵ Bu noktada bir parantez açmak gerekiyor. Modernleşme, modernizm ve çağdaşlaşma gibi kavramlar esasında moderniteyi çağrıştırıyor gibi görünmekle beraber birbirlerinden farklı içeriklere sahiptir. Örneğin modernleşme, modernite tarafından karakterize edilen değişim fenomeninin kurumsallaşma süreciyle ilgilenirken; modernizmin söz konusu değişim sürecinin geleceği biçimlendirme endişesi taşıyan bir proje halini almasıyla ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Çağdaşlaşma ise toplumsal yaşamın güncel koşullarına adaptasyon sağlama çabalarını niteler. Modernite, “bunların tümüne daha dışarıdan bakabilen ve hatta onlara karşı tavır alabilen” bir kavramdır. Bkz. Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.4. Bu ayrımın yapılması, modernliğin saf ve özgür hali ile onu “disipline ederek donduran kurumsal hali” arasındaki farkın anlaşılabilmesi açısından gereklidir. Bkz. Baran, *a.g.m.*, ss.60,64.

⁶⁶ Bkz. Michel Foucault, “What Is Enlightenment” *Essential Works of Foucault 1954-84*, Vol. I, (Ed.) Paul Rabinow, (Trans.) Catherine Porter, London: Penguin Books, ss. 303-304.

inceleyebilmek için yeni bir yöntem ihtiyacı duyulduğu söylenebilir. Bunun için öncelikle varlığını Batı birikimine borçlu olan peşin hükümlerin modernite üzerindeki ablukasını kırmak gerekmektedir.

1.1.1. Batı'da Modernitenin Eleştirisi ve Doğu'nun Modernitesi

Doğu toplumlarının modernliği sorunsalı yeni değildir. 1950'li yıllarda, savaş sonrası düzenin inşasıyla eş zamanlı yürütülen küresel istikrar arayışına dönük çabaların bir uzantısı olarak “gelişim seyrinin zirvesine ulaştığı” varsayılan Batı birikimi⁶⁷, modernite bağlamında Avrupa ve Kuzey Amerika tecrübesinin “tek-özgün model” olduğu iddiasıyla bir tür “evrensellik”⁶⁸ söylemine evrilmiştir. “Batı medeniyetinin öyküsünün insanlığın öyküsü olduğu klişesi”, daha önce de zikredildiği gibi tarihyazımını doğrudan tahakkümü altına alarak Batı'nın kendisine “evrensel tarihin ilerlemeci/yürütücü faili olma imtiyazını” vermesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁹ İlerleme olgusunun, Batı toplumunu diğerlerinden ayırmak için kullanılan bir araca dönüştürülmesi, Batı dışı toplumların “geri kalmış”⁷⁰ olarak kategorize edilmesine ve bunların “yalnızca Batı'yı örnek alarak modernleşebileceğine” yönelik algıyı doğurmuştur.⁷¹ Dolayısıyla, Batılı olmayan toplumların modernite ile olan ilişkisi, mecburi bir taklit sürecine endekslenmiştir. Sürecin başarısı ise bu toplumların oluşturduğu “melez modernitelerin” Batılı özgün modele benzerliği ile doğru orantılıdır.⁷² Bu anlayış, Çiğdem'in ifade ettiği gibi, “Batı dışı toplumların modernleşebilecekleri fakat asla modern olamayacakları, yani ancak modernitenin kurumsal altyapısıyla (modernizasyon) eklemlenebildikleri” eşitsizlikçi bir denklemi

⁶⁷ Baran, *a.g.m.*, ss.66-67.

⁶⁸ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.104.

⁶⁹ Bhambra, *a.g.e.*, ss.2,87.

⁷⁰ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.104.

⁷¹ İbrahim Yücedağ, “Nilüfer Gölü'nde Batı-Dışı Modernliği Anlamak”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.1/III, (Nisan 2010), s.70.

⁷² Bhambra, *a.g.e.*, ss.6-7.

her defasında baştan üretiyor görünmektedir.⁷³ Modernitenin zamansal boyutuna ilişkin bu sorunu, Nilüfer Göle'nin dikkat çektiği “çağdaşlık” kavramı üzerinden de okumak mümkündür. Göle'ye göre çağdaş sözcüğü, “bugünkü zamana ilişkin, eş zamanlı” demektir.⁷⁴ Fakat “Batı'nın modernliğe yüklediği ideolojik zaman anlayışı, kendisiyle ‘öteki’ arasındaki farklılığı zaman ve mekân içinde mesafe olarak kurgulayarak Batılı olmayanlara ‘çağdaş’, yani kendisiyle ‘eşzamanlı’ olma hakkı tanımamaktadır.”⁷⁵ Dolayısıyla “Batı dışı toplumların maruz kaldığı modern pratikler tarihsel anlamda hiçbir zaman çağdaş pratikler olarak adlandırılmayacak, Batılılaşma yalnızca ‘telafi edici bir ideoloji’ ve ‘tarihsel gecikmişliğin’ giderilmesinin bir aracı olarak kendisini kuracaktır.”⁷⁶ Çiğdem'in “modernizasyon adını verdiği ve modern tarihyazımının önemli bir konusu”⁷⁷ olarak nitelediği bu sürecin, “Batı tarafından bilinmesine ihtiyaç olmadığı varsayılır. Zira Batı, bu toplumların geçecekleri aşamaları zaten deneyim etmiştir ve gidecekleri istikameti önceden bilmektedir.”⁷⁸

Söylemindeki ortak noktalara vurgu yaparak dile getirmeye çalıştığımız *klasik modernleşme kuramlarına* ait bu özet, aynı zamanda bu çalışmaya gerekçe teşkil eden iki temel argümanın birincisi için de uygun tartışma zeminini sağlamaktadır: Doğu modernitesini, Batı tarihyazımının hegemonyasından kurtarmak.

Post-kolonyal okumayla keskin bir giriş yapılacak olursa, Chandra T. Mohanty'nin dikkati çektiği gibi, “diğerlerini Batılı olmayan şeklinde nitelerken kendilerini üstü

⁷³ Çiğdem, “Türk Batılılaşmasını Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı – Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.68.

⁷⁴ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.61.

⁷⁵ Yücedağ, *a.g.m.*, s.77.

⁷⁶ Çiğdem, *a.g.m.*, s.68; Göle, modernitenin arzulan bir tüketim metasına ve öykünülen bir yaşam biçimine dönüşmesine örnek olarak Türk modernleşmesinin “muasır medeniyetler seviyesine ulaşma” hedefini gösterir. Aynı şiar, çağdaşlaşmanın anlam kaymasına uğrayarak tarihsel gecikmişliğin telafisine dönüşmesi bağlamında verilebilecek oldukça isabetli bir örnektir. Bkz. Göle, “Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen”, *Doğu Batı*, Y.1, S.2, (Şubat-Mart-Nisan 1998), s.65.

⁷⁷ Çiğdem, *a.g.m.*, s.68.

⁷⁸ Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, s.62.

kapalı bir biçimde Batılı olarak kodlayan bazı muharrirlerin” bu sınıflandırmada hangi kriterleri temel aldığı belirsizdir.⁷⁹ Söz gelimi, şayet coğrafi-siyasi sınırların birbirine olan yakınlığı Batı imgesinin temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilecekse Fas’ın Amerika Birleşik Devletleri’nden evvel Avrupalı kabul edilmesi gerekir. Kaldı ki sınır kavramı konu ediliş şekline göre son derece izafi, esnek ve değişken biçimler alabilmektedir. Öte yandan, Batı imgesi, kültür ve medeniyet gibi kavramlar üzerinden okunacaksa bunların da son derece heterojen bileşenlere sahip olduğu öne sürülebilir. Dahası, medeniyet kavramına günümüzde birtakım ideolojik anlamlar yüklenmiş olduğundan, bunun açık bir biçimde “Batılı ve Batılı olmayan arasındaki güç ilişkisine gönderme yaptığı” değerlendirilmektedir.⁸⁰ Bir örnekle açıklanacak olursa, Gurminder K. Bhambra’nın ifade ettiği gibi, “Hristiyan olduğu varsayılan Avrupa sınırları içindeki Yahudi ve Müslüman toplumların varlığı genellikle göz ardı edilmektedir.”⁸¹ Modernitenin merkezîyetçi yorumuna yönelteceğimiz bir diğer eleştiri, “modernliğe hâkim olan ilerlemeci görüş ile işlev kazanan ve farklı toplumların kaderlerini birbirlerine bağlayarak onlar arasında bir tür hiyerarşi kurgulayan” söyleme ilişkindir.⁸² Buna göre modernite, ‘filizlenebilmesi’ için uygun şartları “Orta Çağ karanlığında” bulmuştur⁸³ ve o karanlıkta “yalnızca erken modern Avrupa toplumu, diğer toplumlarla etkileşimde bulunmadan, kendi başına moderniteyi geliştirebilmiştir.”⁸⁴ Burada daha önce ‘Batı kimliğinin mahiyetine’ ilişkin öne sürdüğümüz itirazları bu kez “Orta Çağ” mefhumu üzerinden yineleyebiliriz. O halde şu sorunun sorulması gerekiyor: Modernitenin bir zamanı var mıdır?

Şayet modernite, Göran Therborn’un ifade ettiği gibi, “günümüze bir değer atfetmekten ziyade, geleceğin keşfine dönük, açık ve henüz inşa edilmemiş bir alan

⁷⁹ Chandra Talpade Mohanty, “Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses”, *Boundary 2*, Vol.12 No.3, (Spring- Autumn, 1984), s.334; Bhambra, *a.g.e.*, s.4.

⁸⁰ Göle, “Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen”, s.72.

⁸¹ Bhambra, *a.g.e.*, s.4 (notlar 1).

⁸² Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, ss.60-61.

⁸³ Porter, *a.g.m.*, s.794.

⁸⁴ Bhambra, *a.g.e.*, s.79.

olup, buna karşın ulaşılabilir ve inşa edilebilirse”⁸⁵ onun geleceği tekeline alış biçimini daha farklı okumak mümkündür. O halde, “onun eskiler ve yeniler arasındaki tarihsel tartışmalardan türeyen modernlik tavrının tekrar canlandırılmasına da ihtiyaç yoktur. Çünkü modernitenin tarihi yoktur; üstelik belki modernitenin tarihini yazmak da mümkün değildir.”⁸⁶

Tüm bu tartışmalar ışığında Doğu'nun modernliği sorunsalına geri dönülecek olursa, halen *klasik modernleşme kuramlarının Avrupamerkezci argümanlarından* sıyrılmamızı sağlayacak bazı alternatiflere sahibiz.

1.1.2. Çoklu Moderniteler Kuramı

Klasik modernleşme kuramlarının, özellikle 1960’lı yıllardan itibaren ciddi eleştirilere maruz kalarak gözden düştüğü iddia edilmektedir.⁸⁷ Bu görüş, söz konusu kuramların moderniteye yeni ve alternatif okuma imkânlarının yaratılması bağlamında doğru kabul edilebilir. Bu imkânlardan biri olarak ele alınabilecek *çoklu moderniteler* yaklaşımı, Göle’nin özet ifadeleriyle “tek güzergâhlı, kültür dışı modernlik anlatımı yerine, modernliğin çok güzergâhlı ve kültür bağımlı yeni bir okumasını getirmek istemektedir.”⁸⁸ Kuramın önde gelen temsilcilerinden biri olan Shmuel N. Eisenstadt, bu noktada “modernite ile Batılılaşmanın özdeş kabul edilmemesi”⁸⁹ gerektiği üzerinde durur. Zira “Batılı olmayan toplumların Batılı ülkelerde gelişen modernliğe ait kültürel ve örgütsel somut biçimleri iktibas etmeden modernlikle ilgili bütün özellikleri geliştirebilmeleri”⁹⁰ söz konusudur ve bu da başlı başına bir problem alanı teşkil etmektedir. Bhambra ise bu toplumların “durağan ve geleneksel toplumlar değil; Batı modernitesinin ortaya çıkışından önce de kendi kurumsal ve kültürel bağamlarını

⁸⁵ Göran Therborn, “Routes to/through Modernity”, *Global Modernities*, (Ed.) Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson, London, California, New Delhi: Sage Publications, 1997, s.126.

⁸⁶ Çiğdem, *a.g.e.*, ss.67-68.

⁸⁷ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* ss.100-101.

⁸⁸ Nilüfer Göle, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, İstanbul: Metis Yayınları, 2001, s.162.

⁸⁹ Shmuel N. Eisenstadt, “Multiple Modernities”, *Daedalus*, Vol.129, No.1, (Winter 2000), s.3.

⁹⁰ Eisenstadt, *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, Ufuk Coşkun (Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014, s.72

geliştirip dönüştürmekte olan toplumlar”⁹¹ olduğunu hatırlatır. Bunların “farklı kurumlar[1] ve gösterdikleri yapısal eğilimler, Batı modernitesine atfedilen hegemonik ve homojenleştirici varsayımları çürütmüştür.”⁹² Esasında bu varsayımların Batı modernitesi için bile teklik arz ettiği söylenemez.

Batı modernitesine ait paradigmaların bile parçalanabiliyor oluşu, onun modernitenin biricik formu olduğu iddiasının sorgulanabilmesi için de yeterli görünmektedir. *Çoklu moderniteler* yaklaşımında bu türden bir söylem, moderniteyi “Batı dışındaki toplumların da kendi özgün deneyimleriyle üretebilecekleri bir durum” olarak tasvir etmekte kullanılır.⁹³ Bu deneyimler, her biri “farklı gelişim süreçleriyle çoklu kurumsal ideolojik modellere işaret eden; aile yaşamı, ekonomik ve siyasal yapılar, kentleşme, modern eğitim, iletişim ve bireysel yönelimler” gibi alanları kapsamaktadır.⁹⁴ Dolayısıyla “laiklik, sekülerizm ve demokrasi gibi büyük kavramlar modernleşmenin temel prensipleri olmalarına rağmen” onu tamamıyla kuşatamaz.⁹⁵ Bu bağlamda “modernitenin nesnel yönleri olabileceği fakat onun gelişim sürecinin her toplumda öznel olduğu” söylenebilir.⁹⁶ Bu da bizi Eisenstadt’ın ifade ettiği gibi “modernleşmenin her toplumda farklı başlangıç noktalarına sahip olabileceği” fikrine götürmektedir.⁹⁷ Dahası Eisenstadt bu iddiasında yalnız değildir. Göle’nin “Batılı olmayan toplumların da moderniteyi eş zamanlı olarak yaşadıkları tezi”⁹⁸ ya da Marion J. Levy’nin “geleneksel toplumların modernleşmesi gereken yolun taklit olmadığı”⁹⁹ vurgusu da benzer bağlamlarda ele alınabilir. O halde modernite ile Orta Çağ arasındaki dikotomiye yeniden mercek altına alarak, ilerleme kavramı üzerinden Orta Çağ’a yüklenen ideolojik zaman kurgusunu *çoklu moderniteler* yardımı ile ayıklamak

⁹¹ Bhrambra, *a.g.e.*, s. 74.

⁹² Eisenstadt, *a.g.m.*, s.1.

⁹³ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.105.

⁹⁴ Eisenstadt, *a.g.m.*, s.2.

⁹⁵ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.105.

⁹⁶ Baran, *a.g.m.*, s.61.

⁹⁷ Eisenstadt, *a.g.e.*, ss.67-68.

⁹⁸ Göle, *a.g.e.*, s.168.

⁹⁹ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* s.84.

mümkün hale gelmektedir. Böylece modernitenin *Avrupamerkezci* söylemine dönük daha önceki eleştirilerimizden birinin karşılık bulduğunu ve Michel Foucault'nun deyimiyle kendimizi “Aydınlanma'nın şantajından”¹⁰⁰ sıyırdığımızı söyleyebiliriz.

Çoklu moderniteler yaklaşımıyla ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer konu, kültürel kodlarla ilgilidir. Modernite ile gelenek arasındaki gerilimin bir sonucu olarak kültürü dışlayan söylemin aksine, *çoklu modernite* teorisyenleri kültürü “modernleşmenin -belki de- en etkili yönü”¹⁰¹ olarak tanımlamaktadır. Buna göre “kurumsal yapılar tüm modernitelerde ortak olup böylece tüm modernite türleri modern olarak addedilirken, önemli karşıtlıkları mahalli olan kültürün ise çeşitliliğe ve dolayısıyla çoklu modernitelere temel hazırladığı” öne sürülmektedir.¹⁰² Söz konusu kültürel programların merkezinde “insan edimi” yer almaktadır. Bir başka deyişle, “insanın kendisini kuşatan çevreyi anlamlandırırken, kurumsal gelişim ve değişimin belirli modellerine itibar etmediği” öne sürülmektedir.¹⁰³ Kavram, “sosyal düzene demirlemiş bulunan, geçmişe ait kısıtlayıcı inanç ve kurumlarından bağımsız olarak dünyayı daha iyi bir yer yapmaya çalışan insanın sahip olduğu kapasiteye” vurgu yapmaktadır.¹⁰⁴ Eisenstadt, bunu “başkaldırı” ile yan yana okur. Ona göre “Büyük Devrimler tarihte belki de ilk defa dünyevi ve aşkın düzenler arasında bir köprü kuran bilinçli *insan ediminin* vücut bulmuş halidir. İkincisi hem çoklu bireyler hem de gruplarca güdülen amaç ve çıkarların kamu yararı olarak meşruiyet kazanmasıdır.”¹⁰⁵

Kültür kavramının modernitenin *Avrupamerkezci* söylemine meydan okuyabilmek için bir enstrüman olarak kullanılması, yalnızca *çoklu modernitelere* özgü değildir.

¹⁰⁰ *The Foucault Reader*, (Ed.) Paul Rabinow, New York: Pantheon Books, 1984, s.45.

¹⁰¹ Eisenstadt, *a.g.e.*, s.16.

¹⁰² Bhambra, *a.g.e.*, s, 74.

¹⁰³ Atsuko Ichijo, *Nationalism and Multiple Modernities: Europe and Beyond*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013, s.29.

¹⁰⁴ Edward A. Tiryakian, “A Sociological Odyssey: The Comparative Voyage of S.N. Eisenstadt”, *Journal of Classical Sociology*, Vol.11, No.3, (August 2011), s.243; Ichijo, *a.g.e.*, s.29.

¹⁰⁵ Eisenstadt, *a.g.m.*, s.5.

Göle'nin ifade ettiği gibi “*Alternatif, yerel, ya da Batı-dışı modernlik kavramları* da benzer biçimde değişen modernlik deneyimi ve tanımları üzerine, farklı coğrafya ve kültürlerin konumundan bakarak yeniden düşünme uğraşısının bir parçasıdır.”¹⁰⁶ Öte yandan, *çoklu moderniteler kuramı*, bu modellerden bazılarının aksine kendi söyleminde Batı deneyimiyle ilgili ontolojik şüphelere imkân bırakmaz. Hatta onu “bir referans noktası”¹⁰⁷ olarak belirleyerek “Batı modernliğinin izlediği tarihsel ve entelektüel güzergâhın yan patikalarında bastırılmış, marjinalleştirilmiş ya da sadece unutulmuş bazı çoğulcu özelliklerini yeniden gündeme getirmeyi denemektedir.”¹⁰⁸ Modernitenin çoklulaşma sürecinde Batı deneyimine atfedilen öncülük, kurama yöneltlen eleştirilerin de odak noktasını oluşturmaktadır. Bhambra'ya göre “Avrupa menşeli addedilen kurumsal çerçevelerin, sonradan gelenler tarafından yaratıcı bir şekilde temellük edilmesi, paradigmadaki *Avrupamerkezcilik* sorununu ortadan kaldırmamaktadır.”¹⁰⁹ Batı deneyiminin “ideal tip” olarak kuramsal söylemin içine yerleştirilmesi, “Batılı olmayan toplumların ondan ne kadar sapma (dolayısıyla da benzerlik) gösterdiklerini hesap etmek” anlamına geldiğinden, *çoklu modernitelerin* “Batı'nın Batılı olmayan ülkelerdeki egemenliğinin bir yansıması olduğu” ileri sürölmektedir.¹¹⁰

Bu eleştiriler karşısında Eisenstadt ve Wolfgang Schluchter “Doğu'ya Batı'dan bakmanın oryantalizm kavramına meşruiyet kazandırmayacağı” görüşündedir.¹¹¹ Biz de bunu bir ön kabul olarak ele alıyor ve şu itirazları sunuyoruz:

Öncelikle, modernite bağlamında Batı birikiminin tarihsel önemi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Kaldı ki ‘Doğu'ya Doğu'dan bakabilmek’ için elimizde

¹⁰⁶ Göle, *a.g.e.*, s.161.

¹⁰⁷ Bhambra, *a.g.e.*, s.73.

¹⁰⁸ Yücedağ, *a.g.m.*, s.73.

¹⁰⁹ Bhambra, *a.g.e.*, s.73.

¹¹⁰ Bhambra, *a.g.e.*, s.81, Yücedağ, *a.g.m.*, s.71.

¹¹¹ Shmuel N. Eisenstadt, Wolfgang Schluchter, “Introduction: Paths to Early Modernities: A Comparative View”, *Daedalus*, Vol.127, No.3, Early Modernities (Summer 1998), s.2.; Bhambra, *a.g.e.*, s.65.

hangi kavram ya da modellerin olduğu, dahası bunların ‘neye göre Doğulu olup neye göre olmadığı’ ve elbette ‘bunun kim(ler) tarafından ortaya konmuş olduğu’ gibi hususlar son derece belirsizdir.

İkincisi, menş ve ilklik iddialarının eleştirisinde, öncelikle siyasal, kültürel vb. konularda ‘açıkça dile getirilen’ bir üstünlük söylemi aranmalıdır. Dolayısıyla, modernite bağlamında Batı’nın tarihsel ilklik iddiasının, ‘yalın haliyle’ bu eleştirilerin konusu olamayacağı söylenebilir.

Üçüncü ve son olarak, Batı-dışı toplumları modernliğe taşıyan tarihsel değişim sürecini mukayesesiz olarak tespit etmek, bizi bir kez daha ‘neyin modern olarak addedilip neyin edilemeyeceği’ sorusuyla baş başa bırakacaktır. Dolayısıyla bu tarz bir yaklaşımın her zaman isabetli sonuçlar vereceğini söylemek oldukça güçtür. Avrupa tarihinin meselelerini Doğu tesirinden arındırılmış olarak ele almak ne kadar mümkünse, tersi de o kadar mümkün olabilir.

O halde Batı birikimini tamamıyla dışlamadan, Doğu toplumlarını oryantalist kalıplara hapseden *Avrupamerkezci* paradigmalardan ve buna benzer kısıtlayıcı tarihsel ön kabullerden sıyrılabilmek adına *çoklu moderniteler kuramını* bu çalışmanın seçili modeli olarak tayin edebiliriz. Anlatı içerisinde *yerel*, *alternatif*, *Batı-dışı* ve *post-kolonyal* modellere yeri geldikçe hem eleştirel hem de tamamlayıcı biçimlerde başvurulacak olsa dahi hâlihazırdaki kavram karmaşasını ortadan kaldırmak adına modernite, aksi belirtilmediği müddetçe, bu yaklaşım çerçevesinde değerlendirilecektir.

1.2. Benlik ve Kimlik Kavramları Üzerine

Birden çok disiplini içine alan bir vaka incelemesi olarak düşünülen bu çalışma, tıpkı modernite gibi onunla yan yana okunması gereken millî kimlik ve milliyetçilik kavramlarını da referans almaktadır. En az modernite kadar karmaşık bu iki kavrama yönelik kapsam ve sınırları tayin etmeden önce kimlik mefhumuna kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

Kimlikler, “bireyin kim olduğunu tanımlayan ayırt edici nitelikler, sosyal ilişkiler, roller ve grup aidiyetlikleri” olarak onun “kim olmak istediğini, kim olmayı umduğunu veya kim olmaktan korktuğunu” belirler.¹¹² Dolayısıyla kimliklerin “birey veya grupların kendini diğer kişi veya gruplar karşısında konumlandırmak için” birer araç olduğu söylenebilir.¹¹³ Bu düzeyde ortaya çıkan “ben” veya “biz” algısı ise “benlik” (*self*) kavramına doğrudan göndermede bulunur.¹¹⁴ Benlik, “bir kimsenin çeşitli kişilik özelliklerinin kendinde bulunuş derecesi hakkındaki değerlendirmelerinin bütünü” olarak tanımlanabilir.¹¹⁵ Kişi, “benliğini yalnızca kendi zihninde taşır.”¹¹⁶ Benlik, “dinamik bir entite olarak çevresini kuşatan her şeyi durmaksızın yeniden yorumlama kabiliyetine sahiptir ve zamanla bunları başka bir kavram olan ‘kimliğe’ dönüştürür.”¹¹⁷ Kimlikler, benliğin aksine “çoğunlukla toplumun geneli tarafından yaratılır.” Bu süreçte, benliğin çevresinde bulunan ‘olumlu ve olumsuz koşullara’ ilişkin bir yargıya ulaşması gerekir. Bunda ise “bireyin kendisine karşı tutumuyla ilgili kişisel kanaat, beceri ve sosyal ilişkilerinde belirleyici rol oynayan, dahası bunların gelecekteki çıktılarını” öngören ‘özdeğer’ (*self-esteem*)¹¹⁸ ile “bireyi kendi ilgisinin nesnesine dönüştürebilme kapasitesi” ‘öz farkındalık’ (*self-awareness*)¹¹⁹ gibi kavramlar önemli yer tutar. Ne var ki bireyler, toplum tarafından kendilerine verilen bu kimlikleri

¹¹² Daphna Oyserman, Kristen Elmore, George Smith, “Self, Self-Concept, and Identity”, *Handbook of Self and Identity*, (Ed.) Mark R. Leary, June Price Tangney, New York: The Guilford Press, 2012, s.69.

¹¹³ Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Ankara: Aşina Kitaplar, 2007, s.11.

¹¹⁴ Oyserman, Elmore, Smith, *a.g.e.*, s.71; Bilgin, *a.g.e.*, s.11.

¹¹⁵ Yıldız Kuzgun Meyvacıoğlu, “Benlik ve İdeal Benlik Kavramlarının Tercih Edilen Meslek Kavramı İle İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.16, S.1, (1983), s.1.; Baumeister, *a.g.m.*, s.681.

¹¹⁶ Baumeister, *a.g.m.*, s.682.

¹¹⁷ Hüseyin Cinoğlu, Yusuf Arıkan, “Self, Identity And Identity Formation: From The Perspectives Of Three Major Theories”, *International Journal of Human Sciences*, Vol.9, Issue.2, (2002), s.1115; Jan E. Stets, Peter J. Burke, “Identity Theory and Social Identity Theory”, *Social Psychology Quarterly*, Vol.63, No.3, (September 2000), s.224.

¹¹⁸ Todd F. Heatherton, Carrie L. Wyland, “Assessing Self-Esteem”, (Ed.) Shane J. Lopez, C. R. Snyder, *Assessing Positive Psychology*, Washington: American Psychological Association, s.220.; Baumeister, “Self-Concept, Self-Esteem and Identity”, *Personality: Contemporary Theory and Research*, (Ed.) Valerian J. Derlega, Barbara A. Winstead and Jones H. Warren, Chicago: Nelson-Hall Publisher, 1999, s.341.

¹¹⁹ Alain Morin, “Self-Awareness Part 1: Definition, Measures, Effects, Functions, and Antecedents”, *Social and Personality Psychology Compass*, Vol.5, Issue.10, (October 2011), s.807.

müzakere etme” fırsatına sahiptir.¹²⁰ Bu pazarlık, bireyler arasında bulunan farklılıklar kadar özdeşliklerin de konu edildiği bir inşa sürecine işaret eder.¹²¹ Uzlaşmanın gerçekleşebilmesi için kimlik mensubiyetinin hem birey hem de toplum tarafından benimsenmesi beklenir. Yani bir kimliğin tek taraflı kabulü halinde aidiyetten söz edilemez. Öte yandan uzlaşmanın sağlanması, bunun devamlı olacağı anlamına da gelmez. Bireyin sahip olduğu eski kimlikler yetersiz kaldığında kendisine toplum içerisinde yeni bir konum belirleme ihtiyacı hissetmeye başlaması, *kimlik krizi* adı verilen bir durumu ortaya çıkarır.¹²² Kriz, bireysel boyutlu olabileceği gibi toplumsal düzeyde de cereyan edebilir. Bu durumda inşa süreci yeniden başlar, aidiyetler değişebilir, hatta yeni kimlikler ortaya çıkabilir.

Fark edileceği üzere, kimliği kişisel olduğu kadar kolektif yönleriyle de ele almak mümkündür. Bunun için öncelikle sosyal kimliklerin oynadığı rolün bilinmesi gerekir. Bu kavram, “bireyin kendisini belirli bir sosyal grubun mensubu olarak görmesini sağlayan bilinç ile onun bu aidiyete atfettiği duygusal önemi” bir araya getirir.¹²³ Toplumun “psikolojik realitenin yalnızca belirleyicisi değil, aynı zamanda onun yaratıcısı” olduğu inancı, “kolektif kimliklerin” meydana gelmesinde önemli bir adımdır.¹²⁴ Bu bağlamda “kolektif kimlikler, sosyal kimliklerin topluluklar düzeyindeki ifadesi” olarak değerlendirilebilir.¹²⁵ Bu kimliklerin kendiliğinden var olmadığını fakat toplumsal olarak inşa edildiğini söylemek mümkündür. Buna göre aidiyet, bireyler arasındaki “benzerliğe” atfedilen ve “ötekilerle” olan farklılıkları ortaya koyan çeşitli sembol ve ritüellerin erginlik kazanmasıyla oluşur. Dolayısıyla toplumsal bütünlüğün inşası, aynı zamanda mensup bireyleri birbirine “eşitleyen” bir

¹²⁰ Baumeister, “Identity, Self-Concept, And Self-Esteem”, s.682.

¹²¹ Sibel Turhan Tuna, “Kişisel Kimlik ve Kolektif – Millî Kimlik Bağlamında ‘Manasçı-Destancı’ ve ‘Manas Destanı’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.36, (Şubat 2015), s.232.

¹²² Baumeister, “Identity, Self-Concept, And Self-Esteem”, s.684.

¹²³ Henri Tajfel, “Social Identity and Intergroup Behaviour”, *Social Science Information*, Vol.13, No.2, (April 1974), s.69.

¹²⁴ Peter Berger, “Identity As A Problem In The Sociology of Knowledge”, *European Journal of Sociology*, Vol.7, No.1, (May 1966), s.108.

¹²⁵ Bilgin, *a.g.e.*, s.13.

sürecin ta kendisi olmak zorundadır. Bir başka deyişle, bireyler birbirlerini belirli açılardan eşitler olarak tanımlamadıkça güven ve dayanışma zemini tesis edilemeyeceğinden, kolektif bir kimlik inşasından bahsetmek de mümkün olmayacaktır.¹²⁶ Kolektif kimlikler, özdeşlikleri ve farklılıkları görünür kılan kapsayıcı ve dışlayıcı yapıları gereğince belirgin sosyal sınırlara sahiptir. Bu sınırlar, “güvenlik duygusu, eyleme geçirme, objektif ve sübjektif özellikleri birleştirme, süreklilik sağlama ve dönüştürme” gibi taleplerce belirlenir.¹²⁷ Sonrasında ise “iç ve dış, dost ve düşman, kültür ve doğa, aydın ve batıl, medeni ve barbar” gibi kavramlar arasındaki mesafeyi kurgular.¹²⁸ Buradan hareketle “kolektif kimliklerin çok yönlü süreçlerden meydana geldiği” söylenebilir.¹²⁹ Bu süreçlerin genelinde “geçmişe dönük bir yan vardır; çünkü kolektif kimlik birtakım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından kısacası kolektif bellekten hareketle oluşturulur. İnsan toplulukları kendilerini ortak geçmişte tanır, bu geçmiş belleğine işler, ritüel törenlerle anar ve dahası yorumlar. Dolayısıyla kolektif kimliğin inşasında sosyal imajinerin kolektif belleği şekillendirmesi” söz konusudur.¹³⁰ Bu yönüyle bakıldığında kolektif kimliklere ait sınırlar son derece katı olabilir ve topluluk mensuplarına müzakere edilecek fazla alan tanımayabilir.¹³¹

1.2.1. Modernite Sürecinde Bireysel Kimlikten Kolektif Kimliğe Geçiş

Kolektif aidiyeti karakterize eden unsurları kuşbakışı olarak millî kimliğin muhtevasında görmek oldukça kolaydır. Basit bir örnekle, “gelenek oluşumunda birincil rolü bulunan ortak bir ataya sahip olmayı, kökene ait mitolojileri ve paylaşılan

¹²⁶ Shmuel Noah Eisenstadt, Bernhard Giesen, “The Construction of Collective Identity”, *European Journal of Sociology*, Vol.36, No.1, (May 1995), s.74.

¹²⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s.13.

¹²⁸ Eisenstadt, Giesen, *a.g.m.*, s.74.

¹²⁹ Muhittin Aşkın, “Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.2, (2007), s.215.

¹³⁰ Tuna, *a.g.m.*, s.213; Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, İzmir: Ege Yayıncılık, 1994, s.53.

¹³¹ Aşkın, *a.g.m.*, s.215.

bir tarihi içeren”¹³² *etnisite* kavramına yapılan sayısız başvuru, millî kimliğin “belirli bir alanda sınırları belli bir kültürel topluluk tarafından taşınan kolektif kimliğin versiyonu”¹³³ olarak görülmesi için yeterlidir. Benzer sonuçlara kültür veya biyoloji ağırlıklı okumalarla da ulaşmak mümkündür. Ne var ki, buradan da anlaşılabileceği gibi millî kimlik her ne kadar kolektif bir aidiyet biçimi olarak ele alınabilecek olsa dahi kavramın kendisini var eden unsurlar halen oldukça tartışmalıdır. Zira “milliyetçilik literatürü sürekli gelişen çok zengin bir sahadır ve bu kavramın -millî kimliği de kapsayacak biçimde- devlet, ulus, ideoloji, tarih, dünyevileşme, çok kültürlülük, bölgeselleşme, ulus-üstü, çokuluslu, sosyal psikoloji, din, dil, kültür, etnisite, terör, şiddet, ayrımcılık, ırkçılık ve daha birçok kavram ve konuyla karmaşık bir ilişkisi” vardır.¹³⁴ Bunlardan hiçbirisi tek başına millet ve milliyetçilik kavramlarını tanımlamak için yeterli değildir. Öte yandan milliyetçilik kuramlarını söylemlerinin merkezine oturan ana argümanlar etrafında kategorize etmek, bu karmaşadan bir nebze de olsa sıyrılabilmeyi mümkün kılar.

Buradan hareketle, millet ve milliyetçilik kavramlarını ilgilendiren “*ilkçi*, modernist ve etno-sembolcü” olmak üzere üç temel yaklaşımın varlığından söz edilebilir.¹³⁵

İlkçi yaklaşıma dayalı milliyetçilik kuramları dayanağını doğrudan etnik kategorilerle ilgili çalışmalardan alır. Bu yaklaşımın temsilcileri “etnik kimliğin tarihi ve toplumsal koşullardan bağımsız bir varlığı ve çekiciliği olduğunu, ekonomik ve kurumsal düzenlemelerin yok edemeyeceği bir güçle bireylerin siyasi temayülleri üzerinde belirleyici rol oynadığını” öne sürmektedir.¹³⁶ *İlkçilik*, etnisiteyi kan bağı ile özdeşleştirerek, “etnik kimliği bireyin konuşma yeteneği, koku alma, görme duyuları

¹³² Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S.20, (Bahar 2013), s.231.

¹³³ Tuna, *a.g.m.*, s.233.

¹³⁴ Murat Alakel, “İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye’si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkimlemine Dair Teorik Tartışmalar”, *Akademik Bakış*, C.5, S.9, (Kış 2011), ss.2-3.

¹³⁵ Özkırımlı, *a.g.e.*, s.75; Yener Özen, “Ulus-Kimlikten Gökkuşağı Toplumuna - Ulus Kimliğinin Yitimi Bireyi Psikonevrotizmaya Götürür Mü? (Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım)”, *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, (İlkbahar 2013), s.53.

¹³⁶ Aktürk, *a.g.m.*, s.24.

ya da cinsiyet kadar doğal bir parçası” olarak nitelendirir.¹³⁷ Kolektif aidiyetin *ilkçi* yorumunda içeriği ve dışarıyı belirleyen kesin ve sorgulanamaz sınırların varlığı söz konusudur.¹³⁸ Buna göre “kişiler bir aileye doğdukları gibi bir etnik topluluğa da doğarlar. Bu doğal düzenin bir gereğidir. Milletlerin [üyelerine de bulaştırdıkları] belirli bir kökeni, kişiliği, misyonu ve kaderi vardır. En önemlisi de milliyetçilik her dönemde insanlığın temel niteliğidir.”¹³⁹

İlkçiler, “kan bağı inancını her türlü sosyal ve siyasi olayda bireylerin davranışlarını birinci derecede açıklayan bir faktör olarak ileri sürmektedir. Ne var ki bireyin yalnızca etnik bir varlık olmadığı düşünüldüğünde, onun toplumsal, ekonomik ve siyasi davranışlarında diğer kimliklerinin ve ihtiyaçlarının belirleyiciliği ortaya çıkar.”¹⁴⁰ Buna benzer eleştirilerin zamanla ilkçiler arasında bir ayrışmaya sebep olarak ilki kadar radikal olmayan ve “eskilcilik” (*perennialism*) olarak adlandırılan yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasına vesile olduğu söylenebilir. Bir eskilci, milletlerin izini, Orta Çağ’da -hatta antik çağlarda- dahi sürülebilir.¹⁴¹ Ortada millî bir farkındalık veya bu yönde bir eylemin bulunmayışının önemi yoktur.¹⁴² Zira onu var eden kültür, tarih, dil ve toprak gibi ortak unsurlar mevcuttur. Dolayısıyla yönetici seçkinlerin “ellerindeki araçlar, kontrolleri altındaki teknoloji farklılaşsa da milleti oluşturan temel özellikler değişmez.”¹⁴³ O halde aşındırılamaz millî bir özün varlığı söz konusudur ve milletlerin yaşadığı tarihsel yükseliş ya da düşüşler, bu özü yok edemez.¹⁴⁴

¹³⁷ Özkırımlı, *a.g.e.* s.82.

¹³⁸ Eisenstadt, Giesen, *a.g.m.*, s.77.

¹³⁹ Özkırımlı, *a.g.e.* s.83.

¹⁴⁰ Aktürk, *a.g.m.* s.25; Özkırımlı, *a.g.e.*, s.83; Develi, *a.g.m.*, s.428.

¹⁴¹ Özkırımlı, *a.g.e.*, s.85; Develi, *a.g.m.*, s.427.

¹⁴² Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, s.76.

¹⁴³ Özkırımlı, *a.g.e.*, s.85.

¹⁴⁴ Ufuk Şimşek, “Milliyetçilikler ve Milletın Oluşumu Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.13, S.2, (2009), s.84; Özkırımlı, *a.g.e.*, s.85.

İlkçiliğin sosyo-biyolojik yorumunda genetik özellikler ve içgüdüler ön plana çıkarken,¹⁴⁵ kültürel yorumunda ise din, dil, kan, gelenekler ve tekellüm gibi bağlara vurgu yapılır. Bir *ilkçi* için bu bağlar doğal yapılar olduğundan, herhangi bir sosyal kaynağa ihtiyaç duymazlar. Dolayısıyla her birini, yapıları gereği birer duygu ve etki meselesi olarak ele almak gerekir. Zira başlangıçtan beri var olan (*ab origine*), verili bulunan (*a priori*) ve kendinin nedeni (*causa sui*) olarak hiçbir şeyden türemeyen bu bağları kelimelerle ifade etmek mümkün değildir.¹⁴⁶

İkinci olarak ele alınabilecek “modernist yaklaşım”, Karl Deutsch ve Elie Kedourie’nin çalışmalarıyla 1950-1960 döneminden itibaren popülerlik kazanmaya başlayarak milliyetçilik üzerine yapılan araştırmaların en çok rağbet gören kuramı olagelmıştır.¹⁴⁷ Bu bakış açısına göre “demokratikleşme, sekülerleşme, endüstrileşme, güçlü ulus-devletlerin varlığı ve okuryazar kitlelerin ortaya çıkması” gibi gelişmeler milliyetçiliğin “icadı” için bir “ön gereklilik” olduğundan, ideal koşulların oluşması ve güçlü bir milliyetçilikten bahsedilebilmesi için gidilebilecek en eski tarih 1750’li yıllardır.¹⁴⁸ Milliyetçiliği kendi çağının “sosyolojik bir gerekliliği” olarak yorumlayan bu görüşe göre, eski çağlarda “milliyetçiliği ortaya çıkaracak toplumsal, siyasi ve iktisadi koşullar bulunmadığından”¹⁴⁹ ön-modern milliyetçilik oksimorondur.¹⁵⁰ “Milletin modernist imgesi, millî kimliğin milliyetçilikler tarafından yaratıldığını öne sürer.”¹⁵¹ Şunu belirtmek gerekir ki “bu ortak paydalar dışında modernistlerin üzerinde anlaştığı konu sayısı yok denecek kadar azdır.”¹⁵² Milliyetçiliği kapitalist ekonominin

¹⁴⁵ Özkırmılı, *a.g.e.*, s.91.

¹⁴⁶ Jack David Eller, Reed M. Coughlan, “The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol.16, No.2, (April 1993), ss.186-187.; Özkırmılı, *a.g.e.*, s.89.; Develi, *a.g.m.*, s.428.

¹⁴⁷ Özkırmılı, *a.g.e.*, s.102.

¹⁴⁸ Gorski, Philip S. “Pre-modern Nationalism: An Oxymoron? The Evidence From England”, *The Sage Handbook of Nations and Nationalism*, London: Sage Publications Ltd., 2006, s.143.; Develi, *a.g.m.*, s.427.

¹⁴⁹ Özkırmılı, *a.g.e.*, ss.102-103; Develi, *a.g.m.*, s.427.

¹⁵⁰ Gorski, *a.g.m.*, s.143; Develi, *a.g.m.*, s.427.

¹⁵¹ Smith, *a.g.e.*, s.117.

¹⁵² Özkırmılı, *a.g.e.*, ss.103.

on sekizinci yüzyıldan bu yana eşit olmayan ‘dengesiz’ gelişiminin bir ürünü olarak gören Tom Nairn; karıştırmalı tarih ile güç ve iktidar ilişkilerini öne çıkaran, bunu yaparken de söyleminde toplumsal iş bölümündeki temel değişime vurgu yapan John Breuilly; etnik kimliklerin oluşumunda öznel seçimleri, koşulları ve seçkinlerin yönlendirmelerini öne çıkaran Paul R. Brass; milletleri ve milliyetçiliği bir ‘toplumsal mühendislik’ olarak gören ve söylemini ‘icat edilmiş gelenekler’ kavramına dayandıran Eric J. Hobsbawm; milliyetçiliği endüstriyel toplum düzeninin bir ürünü olarak niteleyerek onu bir yüksek kültürün alt kültüre sahip bir topluma empoze edilmesi olarak tanımlayan Ernest Gellner; veya milleti hem sınırlı hem de egemen olacak şekilde ‘hayal edilmiş (siyasi) bir topluluk’ olarak niteleyen Benedict Anderson gibi modernist yaklaşımın pek çok temsilcisini,¹⁵³ görüşlerindeki farklılıklara rağmen ortak bir zeminde buluşturmak mümkündür. Bunların tamamı, “modern ve modern öncesi dönemler arasındaki kırılmalara göndermede bulunarak, milletleri sosyal inşalar olarak değerlendirmektedir. Basit bir örnekle Hans Kohn’un “Fransız İhtilali’nin tüm dünyada siyasal bir farkındalığa yol açarak kitleleri millete dönüştürdüğü” iddiası, arka planıyla birlikte, modernist okula mensup düşünürler arasında ortak olduğu öne sürülen bu varsayımların genel bir profilini çizmektedir.¹⁵⁴ Modernist yaklaşımın kültürel ayağında Miroslav Hroch ve Anne-Marie Thiesse gibi düşünürlerin modern öncesi geleneklere daha sık atıfta bulundukları söylenebilecek olsa dahi bunların da XIX. yüzyılın öncesi ile sonrası arasındaki keskin ayrıma sadık kalarak endüstriyel gelişim, artan kitle iletişimi ve yükselen kapitalizm bağlamındaki milliyetçi tezlere katkıda bulundukları söylenebilir.¹⁵⁵

Üçüncü ve son olarak değinilecek “etno-sembolizm” yaklaşımı ise modernist kuramların hegemonyasına bir tepki olarak doğmuş fakat çözümlemede *ilkçi* tezlerin

¹⁵³ Özkırımlı, *a.g.e.*, ss.108-109, 128, 130-131, 135, 142, 158, 162-163, 176.

¹⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hans Kohn, *The Idea of Nationalism – A Study In Its Origins and Background*, New Jersey: Transaction Publishers, 2008, ss.19-20.

¹⁵⁵ Lotte Jensen, “The Roots of Nationalism”, *The Roots of Nationalism – National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815*, (Ed. Lotte Jensen), Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, s.12.

de yetersiz olduğu iddiasıyla ortaya bir sentez çıkarmıştır.¹⁵⁶ Milleti “tarihsel bir ürün ve kolektif ruhun ifadesi” olarak ele alan etno-sembolcülere göre¹⁵⁷ “milletlerin gelişim süreci, geniş bir zaman dilimi içinde değerlendirilmelidir. Modern milletlerin doğuşunu, etnik geçmişlerini dikkate almadan açıklamak mümkün değildir.”¹⁵⁸ O halde modern öncesi etnik topluluklar, modern milletlerin öncülleri olarak kabul edilebilir ve bu ikisi arasındaki temel fark, yapısal olmaktan ziyade gelişmişlik düzeyleri ile ilgilidir.¹⁵⁹ Etno-sembolcü yaklaşıma liderlik eden Anthony D. Smith, geçmişle modernite arasındaki bağıntıyı kurgularken *etni* kavramına başvurur. Bununla, “ortak bir adı, atadan kalma mitleri, tarihi, kültürü, belirli bir toprak parçasını ve dayanışma duygusunu paylaşan insan topluluklarını” nitelemektedir.¹⁶⁰ Etno-sembolcülükte millet, varoluş sürecinde iki kaynaktan beslenir. Bunların birincisi “kültürel toplumun oluşumu için semboller, değerler, hafızalar, mitler, miraslar ya da tarihsel grupların önemidir. İkincisi ise etnik toplulukların ve etnik bağların ya da etnilerin milletlerin doğuşu ve devamlılığı için sağladığı temelin hayati rolüdür.”¹⁶¹ Etno-sembolcüler, “modern milletlerin tarihsel süreç içerisinde etnik temelin yerini aldığı görüşündedir.”¹⁶² Bu iddianın onları ilkçilerden ayırdığı fakat milliyetçiliği bir kez daha modern çağın bir ürünü haline getirerek, modernistlere yaklaştırdığı söylenebilir.

Görülebileceği gibi “*ilkçi/eskilci* yaklaşımlar, milliyetçiliğin çağları kat etmiş eski ulusal kimliklerin dışavurumu olarak postüle ederken, bunlara kıyasla fazlaca donanımlı olduğu söylenebilecek modernist kuramlar, milliyetçiliği içeriği mönüden

¹⁵⁶ Özkırımlı, *a.g.e.*, s.202-203.

¹⁵⁷ Özen, *a.g.m.*, s.53.

¹⁵⁸ Şimşek, *a.g.m.*, s.90

¹⁵⁹ Özkırımlı, *a.g.e.*, s.204.

¹⁶⁰ Smith, *Nationalism and Modernism*, London: Routledge, 2003, s.191

¹⁶¹ Şimşek, *a.g.m.*, s.90

¹⁶² Şimşek, *a.g.m.*, s.91

seçilebilecek salt bir yapıntı olarak belirlemektedir.”¹⁶³ Etno-sembolcüler ise bu ikisi arasında orta yolu bulma gayesi güden sentez bir formül tercih etmektedir.

1.2.2. Moderniteye Giden Yol: Greenfeldci Yaklaşım

Bu çalışmada ise verili kategorilerin hiçbirisiyle doğrudan bağlantısı bulunmayan ve bu anlamda oldukça marjinal olarak nitelendirilebilecek alternatif bir milliyetçilik teorisi referans alınacaktır. Liah Greenfeld tarafından 1992 yılında kaleme alınan *Nationalism: Five Roads to Modernity* adlı eserde ortaya konan bu teoride, milliyetçiliğin ortaya çıkışında daha önce detayları verilen yaklaşımlardan farklı olarak psiko-sosyal -hatta sonraki çalışmalarında psikanalitik- etmenlerin rolü ön plana çıkarılmaktadır.¹⁶⁴ Greenfeld, milliyetçiliğin oluşumunu kendi geliştirdiği bir model içerisine yerleştirmiş, hemen ardından mercek altına aldığı beş ulus (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri) örneğinde yoğun bir tarihsel arka plana sadık kalarak elde ettiği bulguların sağlamasını yapmaya çalışmıştır.

Greenfeld’e göre milliyetçilik dünyanın kökeninde yer alan şemsiye bir kavramdır. Bünyesinde millî kimlik (veya uyruk), farkındalık ve ulus olarak örgütlenmiş bir kolektivite barındırır. Milliyetçilik, bireysel kimliğin kaynağını ‘halkta’¹⁶⁵ arar ve bu yönüyle diğer kimliklerden ayrılır. Halk ise egemenliği elinde bulunduran, sadakatin merkez objesi olan ve kolektif dayanışmanın temelini oluşturan bir yapılanmadır.¹⁶⁶

¹⁶³ Roger, *a.g.e.*, s.3.

¹⁶⁴ Özkırımlı, *Theories of Nationalism – A Critical Introduction*, Hampshire: Palgrave MacMillan, 2010, s.218. – Bu çalışmada Özkırımlı’ya ait aynı kitabın hem İngilizce hem de Türkçe basımlarından faydalanılması içeriksel sebeplere dayanmaktadır. Söz konusu kitabın Türkçe ve İngilizce basımları arasında kapsam yönünden büyük farklılıklar bulunmaktadır.

¹⁶⁵ Burada çeviriden kaynaklı kavramsal ikiliğe meydan vermemek için şu notu düşmek gerekiyor. Greenfeld’in, milliyetçiliği tanımlarken “people” ve “nation” gibi sözcükleri bilinçli olarak seçtiği ve kullandığı görülmektedir. Türkçe’de bunlara karşılık gelen “halk”, “millet” ve “ulus” gibi sözcükler sıklıkla birbirlerinin yerine kullanıldığından, Greenfeld’e yapılan atıflarda bundan sonra aksi belirtilmediği müddetçe “people” sözcüğüne karşılık “halk”, “nation” sözcüğüne karşılık olarak ise “ulus” sözcüğü kullanılacaktır.

¹⁶⁶ Greenfeld, *a.g.e.*, s.4.

Greenfeld her şeyden önce “milliyetçilik düşüncesinin nüvesinde bulunan şeyin ulus” fikri olduğuna dikkat çeker.¹⁶⁷ “Ulus terimi, on altıncı yüzyılın başında siyasal ve kültürel otoriteyi elinde bulunduran Bucak Kilisesi’ne mensup seçkin bir grubu temsil etmekte ve bu yönüyle halkı oluşturan avam sınıftan (*pleb*) kopuk bir görünüm arz etmektedir. Bu ikisinin eş-uzanımlı olmaları, kavramsal bir devrimin sonucudur. Halk simgesel olarak seçkinleşir ve bu süreç milliyetçiliğin farklılaşmış formlarına açılır.”¹⁶⁸ Dolayısıyla “ulus kavramı, kimliksel özelliklerin ve unsurların ortaya çıkmasından ziyade bunların organize oluş biçimine dayanmaktadır.”¹⁶⁹ Ulus teriminin ortaya çıkışı açısından söz konusu “kavramsal devrim”, Greenfeld tarafından “semantik değişimin zigzaglı yolu” adı verilen ve “üzerinde daha önceden uzlaşmış bazı kavramların, değişen koşullar karşısında yeni anlamlar kazanma süreci” olarak özetlenebilecek bir model üzerinde gösterilmektedir:

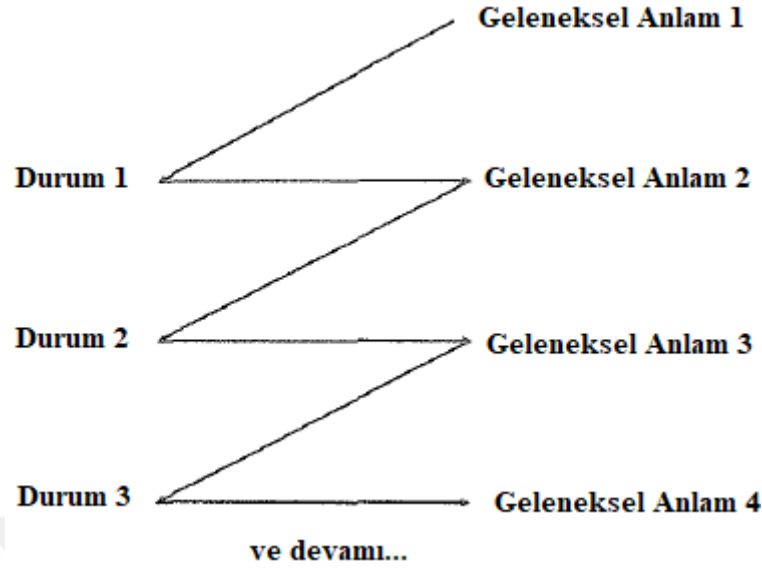
Üzerinde uzlaşmış kavramın evrildiği durumda mevcut olmayan yeni durumun özellikleri bilişsel olarak kavramla ilişkili hale gelir, sonuçta da anlamda bir ikilik doğar. Orijinal kavramın anlamı aşamalı bir biçimde silinirken, uzlaşım sal yeni bir anlam ortaya çıkar. Sözcük yeni bir durumda yeniden kullanıldığında muhtemelen bu yeni anlamında kullanılacaktır ve süreç böyle sürüp gider. Semantik başkalaşım süreci istikrarlı bir biçimde yeni kavramları (sözcüğün anlamlarını) oluşturan yapısal (durumsal) kısıtlar tarafından yönlendirilir; aynı zamanda, yapısal kısıtlar kavramsallaştırılır, yorumlar ya da kavramlara göre tanımlanır (kavramlar evrildikçe tanımları da değişir), dolayısıyla eylemlere de yön vermiş olur. Bu yönlendirmenin toplumsal gücü ve psikolojik etkileri kavramın uygulanabilirlik alanına ve faillerin toplam varoluşundaki görelî ağırlığına uygun olarak değişir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Greenfeld, *a.g.e.*, ss.4-5.

¹⁶⁸ Roger, *a.g.e.*, s.171-172.

¹⁶⁹ John Breuilly, “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld”, *The International History Review*, Vol.16, No.2, (May 1994), s.427.

¹⁷⁰ Greenfeld, *a.g.e.*, s.5; Çeviride anlam ahengini korun amacıyla Abdullah Yılmaz’ın tercümesinden yararlandım. Bkz. Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, ss.22-23.

Şekil 1 – Semantik Değişimin Zigzaglı Yolu¹⁷¹

Greenfeld tarafından ortaya konan modelde milliyetçilik dinin ve toplumsal tabakalaşmanın sürekliliği içerisinde “icat edilmiş” bir kavram olarak yer almaktadır.¹⁷² Herhangi bir kimliğin niteliği, ilgili aktörlerin onu sahiplenip sahiplenmemesiyle ilgilidir. Bu aynı zamanda kişisel çıkarlarla da ilgilidir. Dolayısıyla ya vardır ya da yokturlar. Uykuya dalıp ardından uyanamazlar. Belirli bir kimlik, muhatabı olan topluluğa herhangi bir anlam ifade etmiyorsa o halde böyle bir kimliğin varlığından söz edilemez. Etnisite ise tek başına ünük bir kimlik meydana getiremez. Zira bu kavram da pek çok farklı kaynaktan beslendiğinden, bunların hangilerinin doğal olup hangilerinin olmadığını tespit etmek mümkün değildir. Millî kimlik çoğu zaman etnisite ile bir tutulmakla beraber, bu kavramın her etnik grubu içine alabilecek genel geçer sınırları bulunmamaktadır.¹⁷³

¹⁷¹ Greenfeld, *a.g.e.*, s.6.

¹⁷² John A. Armstrong, “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld”, *History and Theory*, Vol.33, No.1 (February 1994), s.94.

¹⁷³ Greenfeld, *a.g.e.*, ss.12-13.

Bu görüşlerin Greenfeld'i net bir biçimde ilkçilerden ayırdığı söylenebilecekken, modelin belki de en can alıcı noktası olan “milliyetçiliğin modernitenin bir ürünü olmayıp tam aksine onun kurucu unsuru olduğu” iddiası,¹⁷⁴ aynı şekilde kendisini modernist kuramcılarının da karşısına yerleştirmektedir.¹⁷⁵ Greenfeld, “tarihsel olarak milliyetçiliğin ortaya çıkışının modernizasyonun tüm unsurlarından daha eski olduğunu” öne sürmektedir. Dolayısıyla Greenfeld, “milliyetçiliğin modern bir fenomen olduğunu reddetmekle kalmaz, aksine modernitenin milliyetçilikle açıklanabileceğini” savunur.”¹⁷⁶

İlkçiler ve modernistler arasındaki kamplaşmaya dâhil olmayan Greenfeld'in etno-sembolcülerden ayrıldığı nokta ise “bir ulusun tarihsel sicilini belirleyen şeyin baskın gelenekler olup olmamasıyla” ilgilidir. Greenfeld bu soruya açıkça “hayır” yanıtını verir. Ona göre milliyetçiliğin doğasını belirleyen kökenler aynı zamanda baskın gelenekler yaratarak sosyal ve politik ifadenin belirleyicileri değildir.¹⁷⁷

Bu çalışmanın referans modelini, mevcut kuramsal yelpazenin dışında tutan özellikleri ortaya koyarken, söz konusu modele ait detayların kendiliğinden ortaya çıktığı görülebilir. Bu bağlamda başa dönülecek olursa, milliyetçiliği bireyin “halka” karşı duyduğu temel sadakat çerçevesinde değerlendiren Greenfeld¹⁷⁸, daha önce değinilen kavramsal devrim çerçevesinde çeşitli milliyetçilik tipleri belirlemiştir. Bu tipleri inceleyen Antoine Roger'a göre “millet bir irade edimiyle edinildiğinde sivil; bireye dayatılan ve değişmez bir yüklem olduğunda ise etniktir. Bu ayrım, bireyci milliyetçilikler ile kolektivist milliyetçilikler arasındaki farkı ortaya koyan bir

¹⁷⁴ Greenfeld, *a.g.e.*, s.19.

¹⁷⁵ Umut Özkırmılı'ya ait *Milliyetçilik Kuramları – Eleştirel Bir Bakış* adlı eserde “Greenfeld'in modernist yaklaşıma sempatiyle baktığı” ifade edilmekte hatta kendisinin bir modernist olduğu dile getirilmektedir. Kanımızca bu hatalı bir tespittir ve ilgili sözcüğün “antipati” olarak değiştirilmesi daha uygundur. Bkz. Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları*, ss.103-207.

¹⁷⁶ Greenfeld, *a.g.e.*, s.21; Raymond Pearson, “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld”, *The Journal of Modern History*, Vol.67, No.4, (December 1995), s.903.

¹⁷⁷ Greenfeld, *a.g.e.*, s.25.

¹⁷⁸ Jack A. Goldstone, “Nationalism: Five Roads to Modernity By Liah Greenfeld”, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol.25, No.4, (Spring 1995), s.6.

Çözümleme ile aprazlanmalıdır. Bireyci bir milliyetçilikte egemen halkın soyut bir tanımından hareket edildiği için bireyin egemenliği ile halkın egemenliği birbirine eş tutulur. Kolektivist bir milliyetçilikte halk kompakt bir varlık olarak tanımlanarak ortak iradeye sahip tek bir kolektif birey yaratılır. İradenin yorum yetkisi ise yalnızca iktidara sahip olanların elindedir.”¹⁷⁹ Buna göre bireysel milliyetçilik yalnızca sivil olabilirken, sivil milliyetçilik aynı zamanda kolektivist olabilir. Kolektivist milliyetçilik çoğunlukla etnik bağlılıkla ilişkiliyken, etnik milliyetçilik her zaman kolektivist olmak zorundadır.

	Sivil	Etnik
Bireyci – Özgürlükçü	Tip I	Ø
Kolektivist – Otoriter	Tip II	Tip III

şekil 2 – Milliyetçilik Tipleri¹⁸⁰

Son olarak verili tiplere yönelimi neyin belirlediği konusunun açıklığa kavuşturulması gerekir -ki bir kez daha başa dönersek- bu aynı zamanda söz konusu modele ruhunu veren psiko-sosyal etmenlerin oynadığı role de ışık tutacaktır. Bu etmenlerin birincisi “*statü tutarsızlığı*, ikincisi ise *hıntır*.” Roger, *statü tutarsızlığını* “toplumsal düzenin tanımı ile yaşanan deneyim arasındaki derin uçurum olarak nitelendirir. Bundan mustarip olan grup geleneksel kimliğini terk etme ihtiyacı hisseder.”¹⁸¹ Millî kimliğin edinimi ise “onu ithal eden grupların çıkarları doğrultusunda” gerçekleşir. Bir başka deyişle, “eskiden sahibi oldukları kimlikten memnun olmayan gruplar”,¹⁸² “düşüş ya da yükseliş içindeki bir toplumsal hareketlilik tarafından tetiklenir. Grup kendine yeni

¹⁷⁹ Roger, *a.g.e*, s.172.

¹⁸⁰ Greenfeld, *a.g.e.*, s.11.

¹⁸¹ Roger, *a.g.e*, s.173.

¹⁸² Greenfeld, *a.g.e.*, s.14.

bir toplumsal rol tayin edildiğini gördüğünde *kimlik krizinin* pençesine düşerek kuraldışı kalma tehlikesine karşı kültürel bağılıklarını yeniden tanımlamaya koyulur.”¹⁸³ *Kimlik krizi* ortaya çıktığı her koşulda mutlak surette Durkheimcı anomiyeye¹⁸⁴ sebep olur. Bunun üstesinden gelebilmek için başka kimlikler yerine millî kimliğin seçilmesinin altında ise onun krizi çözebilme kabiliyeti yatar.¹⁸⁵ Neticede “halk ve ulus kavramları bir bütün haline gelmeye başlar.”¹⁸⁶ *Hınç* ise “Friedrich Nietzsche tarafından icat edilen, sonrasında ise Max Scheler tarafından geliştirilen bir kavram olarak bastırılmış kıskançlık ve kin duygularının tatmin edilememesi neticesinde ortaya çıkan psikolojik bir hale işaret etmektedir. Yapısal olarak bu halin iki katmanı bulunur. İlki, kıskanan (süje) ile kıskanılan (obje) arasındaki temel mukayese edilebilirlik ya da bu ikisinin temelde eşit olduğu yönündeki inançtır. İkincisi ise pratikte eşitsizlik yarattığı fark edilen durumların, teoride var olduğu düşünülen eşitliğe imkân tanımamasıdır.”¹⁸⁷ Böylelikle rekabet içindeki her bir milliyetçilik, “kendisinden önce gelen forma gösterdiği tepkiyle tanımlanacak”, ortaya çıkışı ve hangi tipe yöneleceği ise *statü tutarsızlığına* son verilerek *hınç* duygusunun tatmin edilmesiyle belirlenecektir.¹⁸⁸ Özetle bir halkı ileriye götüren şey itibar arayışıdır.¹⁸⁹

1.3. Milliyetçilik ile Modernite Arasındaki Kuramsal Bağntı

Modernite ve milliyetçiliğe ilişkin şimdiye dek üzerinde durulan ve bir sarmalı andıran pek çok yaklaşım, kavramlar arası geçişi mümkün kılan bir köprüyü andırmaktadır. Buradaki temel mesele, bu köprüyü tutan tarihsel, sosyolojik, siyasi ve iktisadi

¹⁸³ Roger, *a.g.e.*, s.173

¹⁸⁴ Anomi, değişim evresindeki toplumlarda “davranış kurallarının yokluğu ve yetersizliği ya da çokluğu ve çelişikliği nedeniyle bireylerin toplumsal değerlerle çatışan davranışlara yönelmesi”, hayatlarını toplumsal normlar çerçevesinde idame ettirmekten kaçınması olarak özetlenebilir. Bkz. Coşkun San, “Yabancılaştırma – Yabancılaşma”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.36, S.3, (Eylül 2003), s.4.

¹⁸⁵ Greenfeld, *a.g.e.*, ss.15,17.

¹⁸⁶ Roger, *a.g.e.*, s.173

¹⁸⁷ Greenfeld, *a.g.e.*, ss.15-16.

¹⁸⁸ Roger, *a.g.e.*, s.173

¹⁸⁹ Gale Stokes, “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld”, *The American Historical Review*, Vol.98, No.3, (June 1993), s.821.

ayakların hangisine daha fazla yük bindiğini göstermeye çalışmaktan ziyade onun hangi tarafında durulduğıyla ilgilidir.

1.3.1. Modernist Milliyetçi Yaklaşımlar

Milliyetçilik ile modernite arasındaki bağıntının nasıl kurulduğı sorusuna gelinecek olursa, *klasik modernleşme* kuramcılarının bu iki kavramı bir araya getiren olguları “endüstrileşme, kapitalizmin gelişimi, modern devletin yükselişi, modern farkındalık ve basitçe varoluşun modernliği” gibi unsurlara dayandırdığı söylenebilir.¹⁹⁰ Modernist kuramcı Gellner’e göre milliyetçilik kesin olarak modern çağı özgüdür ve modern anlamdaki devlet kurumuna duyulan ihtiyacın belirleyicisidir. Devlet (siyasal sınırlar) yoksa milliyetçilik (kimlik sınırları) de yoktur.¹⁹¹ İnsanlık serüvenini “avcı-toplayıcı, tarım ve sınaî olarak üzere üç aşamalı”¹⁹² bir modelde ele alan Gellner, üretim biçimlerinin toplumun doğasını fevkalade etkilediğini savunur. Toplamların modernleşme sürecinde geçirdikleri evrim, endüstrileşme sürecinin bir sonucudur.¹⁹³ Tarım toplumlarında bulunan keskin hiyerarşik yapı, tabakalar arası geçişkenliğe izin vermediğinden kültürel bir türdeşlikten söz edilemez. Ulusal kimlik ve ulus ise sanayi devriminin oluşturduğu yeni ve modern bir olgu olduğundan, ulusal düzeydeki toplumları bunlardan kesin olarak ayırmak gerekir.¹⁹⁴ Zira sanayi toplumları, zamanla değişen ihtiyaçlarını kontrol altında tutabilmek için standartlaşma eğilimi göstermekte ve siyasal iktidarlar yüksek kültür olarak topluma empoze edilecek normlar belirlemektedir.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Ichijo, *a.g.e.*, s.25.

¹⁹¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: Basil Blackwell, 1983, s.4

¹⁹² Hasan Aksakal, “Ernest Gellner’in Ulusçuluk Kuramı Üzerine Bazı Dikkatler”, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.2, (Nisan-Eylül 2011), s.54.

¹⁹³ Ichijo, *a.g.e.*, s.12.

¹⁹⁴ Aksakal, *a.g.m.*, s.55; Özkırmı, *Theories of Nationalism*, s.100.

¹⁹⁵ Emre Yıldırım, “Modernitenin Eleştirisi ve ‘Milliyetçi Söylem’ Bağlamında Milliyetçiliğe Yeniden Bakmak”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.48, S.1, (Mart 2015), s.10.

Gellner'in büyük teorisi tarih-dışı olduğu gerekçesiyle eleştirilerin hedefi olsa da¹⁹⁶ Hobsbawm gibi Marksist tarihçiler için aynı şeyi söylemek zordur. Hobsbawm'a göre "Fransız Devrimi'nden 1918'e kadar olan dönem milliyetçiliğin doğduğu ve şekillendiği ilk evredir. Tarihsel olarak milliyetçiliğin doruk noktasını ise 1918-1950 arası dönem" teşkil eder.¹⁹⁷ Ne var ki, Hobsbawm da milliyetçiliği işlevsel olarak teritoryal devletle bağdaştırarak onu "teknolojik ve ekonomik bir evre" olarak yorumlar.¹⁹⁸ Örneğin "matbaa keşfedilmeden ve okur-yazarlık toplumun geniş kesimlerine yayılmadan yani eğitim kitleselleşmeden, millî dillerin gelişemeyeceğini" savunur.¹⁹⁹ Milliyetçiliği irrasyonel olarak nitelendiren Hobsbawm, tarihsel materyalizm tarafından öngörülen burjuva toplumunun ortaya çıkışına doğrudan gönderme yapmaktadır.²⁰⁰ Tıpkı Gellner gibi o da devlet ve millet arasındaki organik bağa dikkat çekerek "milleti temsil eden siyasi birliğe borçlu olunan ödevlerin, kamuyla ilgili diğer ödevlerden -kimi olağandışı durumlardaysa tüm ödevlerden- önce gelmesinin modern milliyetçiliği daha önceki dönemlerin etnik bağılıklarından ayırdığını" ileri sürer.²⁰¹

Milliyetçiliği doğal bir süreç olarak değil de icat edilmiş bir ideoloji olarak yorumlayan neredeyse bütün modernist kuramcılar gibi Anderson da milletin hem sınırlı hem de egemen olacak şekilde Aydınlanma felsefesi ve devrimlerinin, güçlerini Tanrı'dan alan hanedanlıkların meşruiyetini yerle bir ettiği modern çağda doğduğunu öne sürer.²⁰² Ona göre millet hayal edilmiştir; "çünkü en küçük milletin üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla karşılaşmayacak, hatta onlardan söz edildiğini duymayacaktır ama yine her birinin kafasında birlikteliklerinin hayali yaşamaya

¹⁹⁶ Aksakal, *a.g.m.*, ss.54,59.

¹⁹⁷ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.146.

¹⁹⁸ Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1870 – Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge: University Press, 1992, s.10.

¹⁹⁹ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.145.

²⁰⁰ Ichijo, *a.g.e.*, s.13

²⁰¹ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.144-145.

²⁰² Aksakal, *a.g.m.*, ss.11.

devam edecektir.”²⁰³ Anderson burada Ernest Renan’a atıfta bulunarak bir ulusun özünde paylaşılan pek çok ortak şey bulunduğunu, aynı zamanda bunların pek çoğunun unutulmuş olduğunu hatırlatır.²⁰⁴ Bu görüşlerin modernite ile olan bağıntısı ise dinin ve merkezî krallıkların önemini yitirmesi, türdeş bir zaman algısı ve *kapitalist yayıncılığın* ortaya çıkması gibi birkaç farklı katmanda ortaya çıkar.²⁰⁵ Coğrafi Keşifler “özellikle Avrupa’da -ama yalnızca orada değil-, kültürel ve coğrafi ufku ve dolayısıyla da insan hayatının alabileceği mümkün biçimler hakkındaki fikirleri aniden genişletmiştir;”²⁰⁶ merkezi krallıkların zayıflamasıyla milletin ihtiyaç duyduğu tarihsel ve coğrafi uzam sağlanmıştır. Türdeş zaman algısıyla geleceğin geçmişte söylenenlerin gerçekleşmesinden ibaret olduğu inancı terkedilmiş, tarih içinde yolculuk edebilecek, geçmişten gelerek geleceğe uzanan bir topluluk hayal etmek mümkün hale gelmiştir. Kapitalist yayın teknolojisi sayesinde ise Latince’nin gücü kırılmış, özellikle gazeteler vasıtasıyla halk dillerinde geniş okuyucu kitlelerinin yaratılması, yeni bir toplum tahayyülünü olanaklı kılmıştır. Bu aynı zamanda Reformasyon’un da itici gücüdür. Anderson, diğer çoğu modernist kuramcıdan farklı olarak, milliyetçilik sürecinin Avrupa’da doğmadığını; Avrupalı göçmenlerin nesilleri tarafından Latin Amerika’da başlatıldığını öne sürer. Bir başka deyişle, milliyetçilik Anderson’a göre fikir olarak Latin Amerika’ya göç eden Avrupalı zihinlerde başlamış, coğrafi olarak ise Latin Amerika’dan tüm dünyaya yayılmıştır.²⁰⁷

Milliyetçiliğin modernliği, modern devletin ortaya çıkışında arandığı zaman, milliyetçilik otonom bir fenomen olmaktan çıkmaktadır. Anthony Giddens bu konuda oldukça nettir. Ona göre milliyetçilik, modern öncesi (sınırları genişleyen) devlet yapılanmalarıyla radikal bir zıtlık içerisindeki (sınırları belirlenmiş) ulus-devlete

²⁰³ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.176.

²⁰⁴ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, (Çev.) İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1995, s.20.

²⁰⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.180-181.

²⁰⁶ Anderson, *a.g.e.*, s.30.

²⁰⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, ss.177-179,181-182; Anderson, *a.g.e.*, s.211.

eklemlenen ve devletin teritoryal bağılıklarını artıran modern bir entitedir.²⁰⁸ Sürece kronolojik olarak bakılacak olursa, modernite ulus-devletleri ortaya çıkarmış, ulus-devletler de milliyetçilik vasıtasıyla milletleri -modern anlamda toplumları- oluşturmuştur. Geleneksel toplumsal düzenleri, modern toplumsal kurumlardan ayıran süreksizlikler ise üç temel kategoride değerlendirilebilir. Bunlar “değişimin ivmesi, vizyonu ve modern kurumların doğasıdır.” Giddens’a göre geleneksel toplumlar da belli bir dinamizme sahipken modernitede bu baş döndürücü bir hal almıştır. Dünyanın farklı bölgelerindeki iletişimin boyutu genişledikçe sosyal dönüşüme maruz kalanların sayısı artmıştır. “Modern toplumların doğası” ise eski devirlerde eşine rastlanmayan birtakım unsurlar barındırır. Bunlar üretim, şehirleşme ve en önemlisi ulus-devletin siyasal düzeni olarak özetlenebilir. Sonuncuyla kastedilmek istenen ise milliyetçiliktir.²⁰⁹

Modernist çözümlemelerin üzerine giderek bunların karşısına “tarihsel etnik bağlar” gibi kültürel etmenleri yerleştiren Smith, milletleri milliyetçiliklerin önüne yerleştirerek onu “bir siyasî doktrin ve siyaset üslubu olmaktan ziyade tınısını yerküreye yaymış bir kültür -bir ideoloji, bir dil, mitoloji, sembolizm ve bilinç- biçimi” olarak tanımlamıştır.²¹⁰ Millet ise “anlam ve önceliği bu kültür biçimi tarafından ön varsayılan bir kimlik” olarak nitelendirilmiştir.²¹¹ Ne var ki bu, Smith’i eleştirdiği yaklaşımın bir parçası yapmaktan her zaman alıkoymaz. Zira eski incelemelerinde adını “bilimsel devlet” olarak belirlediği bir kavrama oldukça büyük önem atfeder. Bundan kastı, bilimsel ve teknolojik donanıma sahip modern bir devlettir. Moderndir

²⁰⁸ Ichijo, *a.g.e.*, s.16; Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1996, s.13.

²⁰⁹ Giddens, *a.g.e.*, s.6.

²¹⁰ Yıldırım, “Modernite ve Milliyetçilik: Modern Milliyetçilik Kuramları Üzerine”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y.2, S.6, (Eylül 2014), s.32; Smith, *Millî Kimlik*, s.147.

²¹¹ Smith, *Millî Kimlik*, s.147.

çünkü gelenekselin zıddı olarak onun karşısında yer alır. Bu devlet söz konusu kapasitesini millet olarak tanımlanan bir topluluğun kolektif yararı için kullanır.²¹²

Bilimsel devlet yalnızca bununla sınırlı kalmayıp geleneksel toplumun yüksek tahsilli kesimini (*intelligentsia*) gelenekçi ve modern otorite arasında bir seçim yapmaya zorlar. Toplum içerisinde sıkışmış aydınlar, içinde bulundukları meşruiyet krizini aşmak için ya teokratik metotları benimseyerek otoritenin yeni ve bilimsel kaynaklarına karşı tavır alacaklar, ya asimilasyon yoluyla Batılılaşma sürecine dâhil olacaklar -ve toplumun topyekûn Batılılaşmasına ön ayak olacaklar- ya da reformist bir güzergâhı tercih ederek bir ara yol bulmayı deneyeceklerdir. Smith'e göre "milliyetçilik fikrinin doğduğu yer aydınların zihin dünyasıdır."²¹³ Asimile olan aydınlar diğer gruplar karşısında "etnik çözümü benimseyerek" payandası bilimsel devlet olan milliyetçiliği toplumun geneline yayarlar. Bu açıdan bakıldığında milliyetçiliğin modernist bir karaktere büründüğü fark edilebilir.²¹⁴ Gerçek şu ki etno-sembolcü yaklaşımın milliyetçilik ile modernite arasında kurduğu ilişki sorunlu bulunabilir. Bu belki de onun diğer kuramlar kadar belirgin çizgilere sahip olmayışı, bir başka tabirle 'arada kalmışlığıyla' ilgilidir. Zira Smith, birtakım şerhler düşmek

²¹² Ichijo, *a.g.e.*, s.18; Smith, *Nationalism and Modernism*, s.189; Smith'in ulus ve devlet arasında kurduğu bağının bir eleştirisi için Bkz. Montserrat Guibernau, "Anthony D. Smith on Nations and National Identity: A Critical Assessment", *Nations and Nationalism*, Vol.10, Issue.1-2, (January 2004), ss.125-141.

²¹³ Ichijo, *a.g.e.*, s.18-19.

²¹⁴ Ichijo, *a.g.e.*, s.19.; Smith, *Nationalism and Modernism*, ss.188-189; Smith, "The Origins of Nations", *Ethnic and Racial Studies*, Vol.12, Issue.3, (July 1989), s.361. Konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilecek bir örnek vermek gerekirse, bu çözümleme, akla ister istemez son dönem Osmanlı fikir akımlarını ve bu akımların temsilcisi olan aydınlar arasındaki gerilimi getirmektedir. Basitçe ifade edilecek olursa, ayrışmanın geleneksel kanadını temsil eden İslamcı, sentezci bir yaklaşım benimseyen Osmanlı ve etnik söylemi ön plana çıkaran Türkçü temsiliyet arasındaki kriz, nihayetinde milliyetçi fikirlerin diğerlerine galebe çalmasıyla Türk toplumunda Cumhuriyet devrimleriyle doruk noktasına ulaşan bir modernleşme sürecini de beraberinde getirmiştir. Bkz. Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, London: Hurst&Co., 1995, ss.46-48; Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, C.4, İstanbul: Cem Yayınevi, 2005, ss.45-49.

kaydıyla milletin olmasa da “milliyetçiliğin modern bir olgu olduğu konusunda modernist kuramcı Gellner ile açıkça hemfikir olduğunu” ifade etmektedir.²¹⁵

Görülebileceği gibi milliyetçiliği modern bir fenomen olarak ele alan yaklaşımlar; disiplinlerüstü yapısıyla ekol farklılıklarının üstesinden gelerek pek çok düşünürü bir araya getirmeyi başarabilen okumalar barındırır. Buna göre “millet ve milliyetçilikler kapitalizm, endüstrileşme, şehirleşme, sekülerizm ve modern bürokratik devlet gibi modern olguların bir ürünü” olarak icat edilmiş kavramlardır.²¹⁶ Modernistler, millet ve milliyetçilik arasındaki öncül-ardıl ilişkisinde her zaman ortak bir zeminde buluşamıyor olmalarına karşın tarihsel olarak bu kavramları Aydınlanma düşüncesi, Romantizm, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi olay ve olgularla yakın ilişki içerisinde ele alırlar. Bu aynı zamanda söz konusu yaklaşımların kronolojik ufkunu da ortaya koyar. Örneğin Elie Kedourie gibi modernistler milliyetçiliği “on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa’nın içinde bulunduğu birtakım felsefi ve politik koşullardan türeyen sonrasında ise eğitilmiş seçkinler vasıtasıyla özgün modelin taklit ve adapte edilerek dünyanın geri kalanına ithal edilen bir doktrin” olarak tanımlar.²¹⁷ Bu tezler, Avrupa dışındaki “kültür ve toplumların tarih bilincini inkâr eden” bir üstünlük söylemine evrilerek, *Avrupamerkezci* yaklaşımların ‘bazı sorunlu biçimlerinin’ bilerek ya da bilmeyerek yüceltilmesini de beraberinde getirmiştir. Böylelikle “öteki bilgi biçimleri marjinalize edilmiş ve söz konusu toplumlar aşağı olarak” sınıflandırılmıştır.”²¹⁸

²¹⁵ Smith, *Nationalism and Modernism*, s.188.; Ernest Gellner’in milliyetçilik teorisi üzerine, öğrencisi Anthony D. Smith tarafından kaleme alınan ilginç bir makale için Bkz. Smith, “Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner’s Theory of Nationalism”, *Nations and Nationalism*, Vol.2, Issue.3, (November 1996), ss.371-378; Hocasının cevabı için Bkz. Gellner, “Ernest Gellner’s Reply: Do Nations Have Navels?”, *Nations and Nationalism*, Vol.2, Issue.3, (November 1996), ss.366-370.

²¹⁶ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, ss.102-103.

²¹⁷ Bhambra, *a.g.e.*, s.131; İleri okuma için Bkz. Elie Kedourie, *Nationalism*, (Ed.) W.A. Robson, London: Hutchinson Publishers&Co., 1961.

²¹⁸ Bhambra, *a.g.e.*, s.25

1.3.2. Milliyetçilik ve Çoklu Moderniteler

Modernite merkezli kuramların, milliyetçiliği “Avrupa özelinde geleneksel iktidar yapılarından modern yönetim biçimlerine dönüşüm süreci ve etkileriyle ele alan tezleri”²¹⁹ halen pek çok tarihçi için geçerliliğini korusa da olayların aynı zamanda “insan eyleminin sonucu” olduğu anlayışı giderek yaygınlık kazanmaktadır.²²⁰ İnsana yüklenen bu misyon, hatırlanabileceği gibi *klasik modernleşme kuramlarının* bir eleştirisi olarak ortaya çıkan ve detaylarına önceki bölümlerde değinilen *çoklu moderniteler kuramının* da merkezinde bulunmaktadır.²²¹ Hemen belirtmek gerekir ki *çoklu moderniteler* yaklaşımında modernitenin milliyetçilik ile olan ilişkisi henüz net bir biçimde ortaya konmuş değildir. Hatta yaklaşımın kurucu ismi “Eisenstadt, çalışmalarında toplum ve ulus-devlet kavramlarını birbirlerinin yerini alabilecek şekilde yan yana getirmekten özellikle kaçınmıştır.”²²² Buna karşın farklı protesto ve çekişme biçimleriyle kendisini gösteren başkaldırı olgusunu değişimin itici gücü olarak nitelendirmesi, onu insan edimini dışlayan yapısalcı klasik modernistlerden ayırmaktadır. Böylelikle ulus-devlet merkezli çözümlemeler, *çoklu moderniteler kuramında* yerini *insan edimi* odaklı kültürel bir programa bırakmaktadır.²²³ O halde moderniteden anlaşılması gereken, “onun özdeksel ve kurumsal düzenlemelerden ibaret olmayıp, bir halet-i ruhiye, birbirine zıt kültürel ve siyasal programların sürekli bir biçimde yeniden inşa edilmesidir.”²²⁴ Bu bağlamda, Gellner, Giddens ve Hobsbawm gibi düşünürlerce öne sürülen ya da Marksizm’den türeyen diğer evrimci ve kurum odaklı milliyetçilik modelleri, *çoklu moderniteler* ile uyum içerisinde değildir. Fakat Greenfeld’in modern kültür, daha spesifik olarak modern farkındalık,

²¹⁹ Yıldırım, “Modernitenin Eleştirisi ve Milliyetçi Söylem...”, s.2.

²²⁰ Bhambra, *a.g.e.*, ss.117-118.

²²¹ Bkz. dipnot 103-104.

²²² Ichijo, *a.g.e.*, s.30; Simon Susen, Bryan S. Turner, “Introduction to the Special Issue on Shmuel Noah Eisenstadt”, *Journal of Classical Sociology*, Vol.11, No.3, (August 2011), s.230.

²²³ Eisenstadt, “Multiple Modernities”, s.3; İleri okuma için Bkz. Eisenstadt, *a.g.e.*, ss.35-54.

²²⁴ Ichijo, *a.g.e.*, s.38.

olguları üzerine inşa ettiği model, bu yaklaşım içerisinde değerlendirilebilecek çözümler sunmaktadır.²²⁵

Greenfeld'e göre ne yapısalcılık ne de idealizm, her an değişime uğrayarak yeniden yaratılan kültür ve yapıyı bir araya getiren *insan ediminin* önemini yeterince kavrayabilmiştir. İster geçmişte olsun isterse gelecekte, bu fenomeni göz ardı eden sosyal realite teorileri spekülasyondan öteye gidemez. Buna bağlı olarak sosyal düzende görülen değişim, aynı zamanda bu değişime direnç gösteren isteklerin de değişmesidir.²²⁶

Buradan hareketle Greenfeld tarafından ortaya konulan milliyetçilik modelini *çoklu moderniteler* kuramıyla uyumlu hale getiren birden fazla bağıntı tespit edilebilir – ki bu bağıntı, tezimizin ayırt edici yönlerinden birini oluşturacaktır. Bunlar, yapısalcı ve işlevselci yaklaşımların moderniteye ilişkin ortaya attığı öngörülebilir tezlerin geri plana itilmesi, *insan edimine* yapılan güçlü vurgu ve bu kavrama toplumsal değişim sürecinde atfedilen belirleyici roller olarak özetlenebilir. Bunların ilk ikisi üzerinde yeterince durulmuş olduğundan tekrar etmeye gerek görmüyoruz. Üçüncüsü ise “toplumun çoğulcu eğilimleri ve kurumsal alana içkin olan kısıtlayıcı kontroller arasında” var olduğu ileri sürülen “gerilimle” açıklanabilir.²²⁷ Eisenstadt, “modern yaşama gönülden bağlanma ya da bağlanmama noktasında toplumun farklı grupları ya da kurumsal odakları arasında bir hizipleşme bulunduğunu ve bunların çatışma içerisinde olduğunu” öne sürmektedir.²²⁸ Bu karşıtlıklar, “devlet ve toplum arasındaki ilişkiler ve kolektif kimlik kalıpları -millî kimlikler- gibi meseleler etrafında siyasî bir biçime büründüğünden sonradan görülen modernite çeşitliliklerine yol açmaktadır.²²⁹

²²⁵ Ichijo, *a.g.e.*, s.38; Greenfeld, *Nationalism and The Mind...*, s.204.

²²⁶ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.19-21.

²²⁷ Bhambra, *a.g.e.* s.75.

²²⁸ Eisenstadt, *a.g.e.*, ss.94-95.

²²⁹ Bhambra, *a.g.e.* s.75.

Greenfeld'in milliyetçilik modeli, Roger'ın kategorizasyonu ile "yeni bir simgesel statü arayışındaki seçkinleri" içerir.²³⁰ Bu modelde, söz gelimi "kültürel ve ekonomik bir grubu temsil eden seçkinlerin iddialarına yaraşır bir siyasal rol kendilerine atfedilmediği zaman yaşayabilecekleri hayal kırıklığına ve ardından halkı uluslaştırmaya izin veren yeni bir kültürel kurgunun işleme koyulmasına" dikkat çekilir.²³¹ Benzer biçimde Eisenstadt, Doğu toplumlarının modernliğine değinirken bu toplumlarda ortaya çıkan çok özel bir seçkin grubuna atıfta bulunur. Bu grup *intelligentsiadan* başkası değildir. Eisenstadt'a göre bu seçkinler "ideolojik ve siyasi bir düzlemde modernleşme sorunları üzerine çok yoğun bir zihinsel faaliyet içerisine girmişler fakat ekonomik ya da sivil alanlarda fazla aktif olamadıklarından ortak yalnızlık eğilimleri güçlenmiştir."²³² Roger'a göre Greenfeld modelinin bu genel mantığı "birçok tarihsel güzergâha olanak verir: Her milliyetçi ideoloji, kısa sürede yabancı bir ülkede daha önceden oluşmuş bir ideolojiyi alt etmenin vasıtası" haline gelir.²³³ Bu da bize söz konusu yaklaşımları ortak bir paydada buluşturan yeni bir çözümleme yapma şansı tanır: Şayet milliyetçilikler Greenfeld'in öne sürdüğü gibi "modernitenin kurucu unsuruysa"²³⁴ ve bunlar çoklu tarihsel güzergâhlara sahipse, o halde bu milliyetçilikler doğal olarak ortaya çoklu moderniteler çıkaracaktır.

Greenfeld modeli, *ilkçi* ve modernist yaklaşımlar arasında ön kabulleri 'ters çeviren' ama hala aynı bağlantıyı 'koruyan' bir örnektir. Tarihsel olarak milliyetçiliğin endüstrileşmeye ve kapitalizmin kurumsallaşmasına öncülük ettiğini, dahası ereksel²³⁵

²³⁰ Roger, *a.g.e.*, s.171.

²³¹ Roger, *a.g.e.*, s.171.

²³² Eisenstadt, *a.g.e.*, s.95.

²³³ Roger, *a.g.e.*, s.171.

²³⁴ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.18; *Nationalism and The Mind...*, s.viii.

²³⁵ Bu kavrama göre evren bir sona, bir amaca göre düzenlenmiştir. Dolayısıyla nedensellik ilkesi yerini önceden tasarlanmış bir amaç doğrultusunda vuku bulan son düşüncesine bırakır. Tarih felsefesi açısından bunu "ilerleme anlayışıyla temellenen ve tarihsel gelişmenin önceden belirlenmiş bir süreç olarak görüldüğü lineer tarih yaklaşımıyla" açıklamak mümkündür. "Geçmiş ve şimdi, kendisi için çaba gösterilen ya da hâlihazırdaki faaliyetin kendisi sayesinde var olan, bir amaç, bir sonuç ya da hedef bağlamında" açıklanır. Bkz. Ahmet Cevizci, "Açıklama", *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s.10; Cengiz Yavilioğlu, "Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal

(*teleological*) muhakemeye başvurulmadığı takdirde sekülerizm ile devlete de öncülük ettiğini ileri sürmektedir. Greenfeld'in burada ereksellikle arasına mesafe koyması özellikle önemlidir. Zira bu onun milliyetçilik izahını açıkça "kültürel determinist" bir zemine kaydirmektedir.²³⁶ Böylelikle *klasik modernleşme kuramları* ile karakterize edilen milliyetçilik modellerine bir alternatif sunan Greenfeld, kendisi ile bu modellerin temsilcileri arasında bir sınır belirlemiş olur. Bu sınır onu bir kez daha *çoklu moderniteler* gibi alternatiflere yaklaştırır.

Konuyu detaylandırmak gerekirse, *Avrupamerkezci* yaklaşımlarda daha önce belirtildiği gibi "Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'da ortaya çıkan modern ulus-devlet kurumlarının zamanla küreselleştiği ve bu bağlamda Avrupa-dışında oluşan ulus-devletlerin dünya tarihinin doğal ilerlemesinin bir sonucu olduğu düşünüle gelmiştir."²³⁷ Bu okuma, Greenfeld'in dikkati çektiği ereksel muhakemenin belirgin bir örneğidir. Dahası, Kedourie'den hatırlanabileceği²³⁸ ve Henri Bernstein'ın da üzerinde durduğu gibi bu anlayış, genel ideal tipler yaratmanın bir vasıtası olarak *Avrupamerkezcilik* etrafında bir üstünlük iddiası ortaya çıkarmakta, böylelikle geri kalmışlık söylemi, "kaderci bir mantıkla, Batılı olmayan toplumların özgün rol modeli taklit etmekteki doğal başarısızlıklarıyla ilişkilendirilmektedir."²³⁹ Bunun aksine, *çoklu modernitelerde* ise küreselleşen kültürel formların yerel halklar tarafından melezleştirildiği ve çoğunlukla öngörülemez farklılıklara yol açtığı düşünülür.²⁴⁰ Şunu bir kez daha hatırlatmak gerekir ki, *çoklu moderniteler yaklaşımında* Batı birikimi kesinlikle dışlanmaz. Aksine modernitenin kültür ve medeniyet anlamında ilk kez Avrupa'da ortaya çıktığı telakki edilir. Kısacası ortada tarihsel bir ilk model yine

Kökenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, (2002), s.71; Afşar Timuçin, "Erekçilik ve Ereklilik", *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Bulut Yayınları, 2004, s.197.

²³⁶ Ichijo, *a.g.e.*, s.23.

²³⁷ Bhambra, *a.g.e.*, s.128.

²³⁸ Bkz. dipnot 217-218.

²³⁹ Henri Bernstein, "Modernization Theory and The Sociological Study of Development", *The Journal of Development Studies*, Vol.7, No.2, (November 2007), s.150.

²⁴⁰ Peter Wade, "Mid-Nineteenth-Century Modernities in the Hispanic World", *When Was Latin America Modern?*, (Ed.) Nicola Miller and Stephen Hart, Hampshire: Palgrave MacMillan, 2007, s.64.

vardır; fakat Batılı olmayan toplumların modernleşme süreçleri, Batılılaşma olgusuyla bir tutulamaz. Melezleşmeden kastedilen budur. Böylelikle *klasik modernleşme kuramlarının* doğrusal ve tahakkümcü söyleminin geçersizliği ortaya konmuş olur.²⁴¹

Benzer şekilde Greenfeld de modern anlamda bir millet fikrinin ilk kez on altıncı yüzyıl İngiltere’inde ortaya çıktığını ileri sürerek Avrupa’nın tarihsel ve mekânsal ilkliliğine atıf yapmış olur. Öte yandan *statü tutarsızlığı* ve *hınç* kavramları üzerinden birbirlerine tepki olarak doğan paralel milliyetçilikleri mercek altına alırken toplumsal ve siyasal değişkenlerin hesaba katıldığı, iç ve dış etmenlerin çaprazlanmasıyla oluşan bir çeşitlilik ortaya koyar.²⁴² Böylelikle klasik yaklaşımların yayılmacı tezlerinden sıyrılan Greenfeld yeni ve alternatif bir modele ulaşır. Roger’ın ifadesiyle bu yaklaşım: “Yabancı modellerin ithali ve onlara tepki ile ilgili olsa da asla milliyetçiliği başka yerler için tasarlanmış bölgelere yapay biçimde sokulan bir ideoloji olarak betimlemez.”²⁴³ O halde tıpkı *çoklu moderniteler kuramında* olduğu gibi Avrupalı bir ilk modelin varlığından söz edilebilir ve yine bu kuramda olduğu gibi söz konusu modelin melezleştirilmesiyle ortaya çıkan yeni ve özgün deneyimler söz konusudur. Daha açık ifade etmek gerekirse, Greenfeld modelinin çözümlemesinde Roger’a göre “kendini ileri sürme yolundaki her cemaat daha önce denenmiş bir ideolojik formüle başvurur ama onu kendine mal eder ve onu kopya etmekten çok, kendini ondan ayırt eder. Milliyetçi güzergâhların farklılaşması ayrıca bizzat milliyetçilerin yaratıcı gelenekleriyle açıklanır, tek bir formülün bölgenin gerçeklerine daha çok ya da daha az uyumlu olmasıyla değil.”²⁴⁴ Özetle, burada öne çıkarılan mefhum, bir millet modelinin kopyalanmasından ziyade onun *insan edimi* aracılığıyla ‘farklılaştırılmasıdır’. Aynı prensibin *çoklu moderniteler kuramı* için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

²⁴¹ Eisenstadt, “Multiple Modernities”, ss.2-3,7.

²⁴² Roger, *a.g.e*, s.178; Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.14.

²⁴³ Roger, *a.g.e*, s.178

²⁴⁴ Roger, *a.g.e*, s.178

Yeni ile geleneksel arasındaki dikotomi, farklı modernleşme kuramları arasındaki ayrımın bir başka boyutunu oluşturur. Bu bağlamda, *çoklu moderniteler yaklaşımının* “geleneksel ve modern arasındaki sınırsız karışım” tezi, klasik yaklaşımların aksine moderniteyi doğrusal bir sürecin sonu olarak gören, geleneksel unsurların ayıklanması olarak tanımlamamaktadır.²⁴⁵ Söz gelimi, Batı toplumlarının modernleşme serüveninde, dinsel bağılıkların gerilemesine halen büyük bir rol atfedilmekle birlikte, sekülerizme yüklenen bütün farklı anlamlara rağmen,²⁴⁶ dinin millî kimlik ve milliyetçiliğin dayanağını teşkil ettiği varsayılmaktadır.²⁴⁷ José Casanova, kültürel gelenekler ve dünya dinleri arasındaki ilişkiye vurgu yaparak sekülerleşme teorilerinin *çoklu moderniteler* tarafından sorgulandığına dikkati çeker.²⁴⁸ Buna paralel olarak Eisenstadt, dinî geleneklerin sekülerleşmeden bağımsız olarak yeniden inşa edildiğini ve böylece tüm toplumların asli temeli olmaya devam ettiğini ileri sürmektedir.²⁴⁹

Aynı doğrultuda, sivil-politik (Batılı) ve etnik-kültürel (Doğulu) olmak üzere ideal tiplere indirgenen bir milliyetçilik yaklaşımını²⁵⁰ sorunlu bulan Greenfeld ve Rogers Brubaker²⁵¹ gibi düşünürler, bunun yerine etnik-ilkçi ve siyasi-sivil bileşenlerce oluşturulan bazı kombinasyonlara başvurmaktadır. Bu yeni perspektif, seküler milliyetçilik ısrarına dayalı evrimsel eğilimlerden farklı olarak millî kimlik ve

²⁴⁵ Ichijo, *a.g.e.*, s.35; Raymond L.M. Lee, “Reinventing Modernity Reflexive Modernization vs Liquid Modernity vs Multiple Modernities”, *European Journal of Social Theory*, Vol.9, No.3, (August 2006), s.365.

²⁴⁶ Burada sekülerleşmenin farklı anlamlarından kastedilen, siyasal yönetim ve sosyal normların sekülerleşmesi, dinî tutumların sekülerleşmesi ve/veya dinsel hoşgörünün varlığı ya da buna yönelik duyulan geniş kapsamlı bir istektir. Bkz. Mümin Köktaş, “Aydınlanma, Rasyonalizm ve Din”, *Turkish Studies*, Vol.10, No.6, (Spring 2015), s.640; S.J. Barnett, *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*, Manchester: Manchester University Press, 2003, s.37.

²⁴⁷ Willfried Spohn, “Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective”, *Current Sociology*, Vol.51, No.3-4, (May 2013), s.269.

²⁴⁸ José Casanova, *Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective*, The Hedgehog Review, Vol.8, No.1-2, (Summer&Spring 2006), 13.

²⁴⁹ Martina Topić, Srdjan Sremac, “Introduction - Europe as a Multiple Modernity: Multiplicity of Religious Identities and Belonging”, *Europe as a Multiple Modernity*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014, s.8.

²⁵⁰ Bkz. Smith, “The Origins of Nations”, ss.340-367.

²⁵¹ Bkz. Rogers Brubaker, “Religion and Nationalism: Four Approaches”, *Nations and Nationalism*, Vol.18, Issue.1, (January 2012), ss.2-20.

milliyetçiliğe seküler ve dinî unsurların birleşiminden oluşan yeni bir yorum getirmektedir.²⁵² James G. Kellas, İrlanda, Polonya, Ermenistan, İsrail ve İran örneklerini vererek milliyetçiliğin her zaman dinin yerini almak zorunda olmadığını, bu ikisinin bazen el ele yürüyebileceğini ifade etmektedir. Bu yüzden milliyetçiliğin yükselişini her zaman dinin gerilemesiyle açıklamak zordur. Örneğin Roma Katolik Kilisesi ve İslamiyet, Doğu Avrupa ve Asya’da ortaya çıkan milliyetçiliklerle yakından ilişkilidir.²⁵³ Greenfeld bunu bir adım öteye taşıyarak, milliyetçiliğin yoğun dinî bağlılıkların olduğu, dini kimliklere ilişkin sorunların azalmaktan ziyade artış gösterdiği Reformasyon çağında ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Buna göre milliyetçilik, doğuşunu ve gelişimini dinin desteğine borçludur. Sonraki aşamalarda yönetim hırsıyla dinin yerini almış olsa dahi çoğu zaman ulusal farkındalığın bir parçası olarak onu kendi kapsamına dâhil etmiştir.²⁵⁴

Greenfeld’in tıpkı din gibi milliyetçilikle yan yana okuduğu son kavram ise demokrasidir. Ona göre halk egemenliğinin mevkii ve toplumsal tabakalar arasındaki temel eşitlik prensibinin kabulü gibi millî düşüncenin özünü oluşturan unsurlar, demokrasinin de temel ilkeleridir. Lakin milliyetçiliğin değişen koşullara bağlı olarak egemenlik karakterinden, halkın biricikliğine doğru kayması, iki kavram arasındaki özgün eşdeğerliğin ortadan kalkmasına sebep olmuş, böylece demokratik ilkeler kaybolmuştur. Zira demokrasi, ulusların tabiatına bağlı olarak her zaman ihraç edilmez. Özgün formun benimsenmesi ise kimliksel bir değişim gerektirebilir.²⁵⁵

Milliyetçilik ve demokrasi arasında kurulan bu bağa rağmen Greenfeld’in net bir demokrasi tanımı ortaya attığı söylenemez. Fakat Greenfeld, demokrasinin ilk kez ulus düşüncesine içkin olarak ortaya çıktığını ve kendisini milliyetçilik biçiminde ortaya

²⁵² Spohn, *a.g.m.*, s.269; Greenfeld, “Is Nation Unavoidable? Is Nation Unavoidable Today?”, *Nations and National Identity: The European Experience in Comparison*, (Ed.) Hans-Peter Kriesi, Klaus Armingeon, Hannes Siegrist, Andreas Wimmer, Zurich: Rügger, ss.48-49.

²⁵³ Kellas, *a.g.e.*, s.59-60.

²⁵⁴ Greenfeld, “Transcending the Nation's Worth”, *Daedalus*, Vol.122, No.3, Reconstructing Nations and States (Summer 1993), s.49; Özkırımlı, *Theories of Nationalism*, s.131.

²⁵⁵ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.10.

koyduğunu ileri sürmektedir.²⁵⁶ Hatırlanabileceği gibi modern ulus fikri ise ilk kez on altıncı yüzyıl İngiltere'sinde, ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle dolaylı bir tanımlamaya gidilebilir. Greenfeld, İngiltere'de milliyetçiliğin rasyonelleşmesi ile burada “farklı sosyal tabakalar arasında eşitlik yönlü bir eğilimin” meşruiyet kazandığı görüşündedir. Bu eğilim ise aslında milliyetçilikle eş anlamlı olan fakat sonradan Alexis de Tocqueville tarafından farklı bir bağlamda ele alınan demokrasiden başka bir şey değildir.²⁵⁷

²⁵⁶ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.14

²⁵⁷ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.10, 50.; Tocquevilleci demokrasi üzerine bir ön inceleme için Bkz. Hasan Bülent Kahraman, “Demokrasiyi Demokrasiyle Aşmak ya da İktidarsız Bir Demokrasinin Olasılıkları: Tocquevilleci Demokrasi, Toplumsal İktidar ve Sivil Toplum Kaygıları”, *Doğu Batı*, Y.10, S.39, (Kasım-Aralık-Ocak 2006-7), ss.229-258.

İKİNCİ BÖLÜM

ETKİNİN DOĞASINI ANLAMAK: KAFKASYA’NIN DÜŞÜŞÜ VE RUSYA’NIN EFENDİLİK İSTENCİ

Azerbaycan toprakları, adı yüzlerce yıllık dinî, siyasal ve toplumsal bölünmüşlüklerle birlikte anılan ve bunlarla ilgili günümüze dek uzanan tartışmalarla²⁵⁸ halen şekillendirilmeye çalışılan Kafkas coğrafyasının tarihsel bir parçasıdır. Etnografya bakımından umumî adı, “Azeri lehçesiyle konuşan Türklerin ülkesi” manasını haiz olan Azerbaycan,²⁵⁹ Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir geçiş alanı teşkil etmektedir.²⁶⁰ Genel bir tanımla, Kuzeyde Derbent’ten güneyde Hamedan’a kadar uzanan, doğuda Hazar denizi ile [güneye doğru] İran’ın Kazvin ve Zencan yörelerini içine alan, Batı’da Büyük Kafkas sıradağlarından başlayarak Suram dağ silsilesi, Küçük Kafkas dağlarının Batı yamaçları ve Kotur dağları boyunca güneye uzanan topraklara Azerbaycan denir.²⁶¹

²⁵⁸ Örneğin, Azerbaycan’ın yakın dönemde ve suni bir biçimde tesis edildiği iddiasıyla Türklerin Kafkasya’daki varlığının meşruiyetini sorgulayan tartışmaya değinen bir pasaj için bkz. Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford: Hoover Institution Press, 1992, ss.2-7. Öte yandan XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait bazı Rus elçilik raporlarında Azerbaycan’ın tarihsel coğrafyası hakkındaki bu iddiaların karşı-argümanı olabilecek ifadeler rastlamak mümkündür. Çarlığın Gürcistan hariciye temsilciliği tarafından St. Petersburg’a gönderilen 16 Nisan 1799 tarihli bir raporda “Gürcistan’ın Azerbaycan havalisinde yer aldığı” belirtilmektedir. Bkz. AKAK, T.1/II/1(4), (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1866, s.93; Mirza Bala Mehmetzade, 1154 yılında İdrisî tarafından hazırlanan bir haritada Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın bir bütün olarak verildiğini ve buranın yine aynı adla anıldığını ifade etmiştir. Bkz. M. Mehmetzade, “Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalarda Azerbaycan”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.29, (28 Mayıs 1934), s.193. Azerbaycan Türklerinin etnik menşesine ilişkin tartışmalarda öne çıkan “Medya-Atropatena görüşü, Albaniya faraziyesi ve Eski Türk görüşü” olmak üzere üç temel yaklaşım hakkında bir okuma için bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliev, “Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi”, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara: TTK Basımevi, (Çevrimiçi), ss.293-308. 21.12.2018 tarihinde erişildi. <http://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/xii-turk-tarih-kongresi-12-16-eylul-1994-ankara-ii-cilt/>.

²⁵⁹ A. Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İA*, C.2, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s.91.

²⁶⁰ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, C.4, 1991, s.317.

²⁶¹ Togan, *a.g.m.*, s.94; Aygün Attar, *İran’ın Etnik Yapısı*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006, s.232; Teymur Bünyadov, Qəzənfər Rəcəbli, *Azərbaycan Etnoqrafiyası*, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.12. Gerçek şu ki Azerbaycan’ın tarihsel coğrafyasıyla ilgili kesin sınırlardan bahsetmek bir hayli güçtür. Örneğin, Bünyadov ve Rəcəbli, Hamedan’ı Azerbaycan’ın güney hudutları içerisinde göstermekle

XI. asırda Selçuklu, XIII. asırda ise İlhanlı hakimiyeti altında imar ve iskân edilen Azerbaycan'ın Türkleşmesi de yine aynı devirlere rastlamaktadır. Öte yandan, burada Selçuklulardan evvel de menşee bakımından Türk olduğu bilinen ve Türkçe konuşmayan yerli ahaliye karışmış bazı unsurların bulunduğu bilinmektedir.²⁶² İlhanlılardan sonraki devir, Azerbaycan'da Türk hakimiyetinin giderek artması ve Türklerin İran coğrafyasına yayılması ile temayüz eder.²⁶³ XII. ve XIV. yüzyıllar arasında, buraya sırasıyla, Moğollar, Hârizmşahlar ve Timurlular egemen olmuştur.²⁶⁴ XV. yüzyıl itibarıyla bölgede yerel bir hanedana mensup Şirvanşahlar devleti ortaya

birlikte IX. yy. Arap coğrafyacısı İbn Hurdazbih'nin *el-Mesalik ve'l-Memalik* adlı eserine göre burası Azerbaycan bölgesinde yer alan şehirler ve kasabalar arasında gösterilmemektedir. Bkz. İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, (Trc.) Hüseyin Karaçanlu, Tahran: Çaphane-i Maharet, 1991, s. 97. X. yüzyılda kaleme alınan bir başka kaynak olan *Hudûdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* adlı eser de Hurdazbih'i doğrulamaktadır. Öte yandan bu eserde Hamedan'ın yanı sıra Kazvin ve Zencan da Azerbaycan eyaletinin dışında gösterilmektedir. Bkz. *Hudûd al- 'Âlam*, (Trans.) V. Minorsky, (Ed.) C.E. Bosworth, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, ss. 131, 142.

²⁶² Togan, *a.g.m.*, s.97; Qiyasəddin Qeybullayev, *Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən*, Bakı: Azərnəşr, 1994, 7; İslam öncesi devirde Azerbaycan'ın kuzey bölgesi Albanya (daha sonraları Aran) olarak adlandırılıyordu. Bkz. Tadeusz Swietochowski, Brian C. Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, Lanham: Scarecrow Press, 1999, s.2; Mehmetzade, *a.g.m.*, s.193; Cevat Hey'et'in aktardığına göre, VI. yüzyılda Albanya (Aran)'da Türk dili o kadar yaygındır ki burada Türk dilinde misyon faaliyeti yürüten Hristiyan papazlar mevcuttur. Öte yandan, Azerbaycan'ın kuzeyi VII. yüzyıldan itibaren Türkleşmiş olmakla birlikte, güneyinde bu süreç, XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bkz. Cevat Hey'et, "Azerbaycan'da Millî Kimlik", *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), s.510.

²⁶³ Togan, *a.g.m.*, s.111.

²⁶⁴ Buniyatov, *a.g.m.*, s.319; İşbu devirde, Türk "millî devlet teşkilatının tatbik sahasına" dönüşmüş olan Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinde "daha evvel görülmemiş derecede çok alim ve mütefekkirin" yaşadığı, Gazan ve Ulcaytu dönemlerinde bilhassa felsefi ve dünyevî ilimlere ehemmiyet verildiği bilinmektedir. Togan, "XII. asrın sonunda Cenevizliler tarafından hazırlanan haritaların İlhanlı sarayında ve Maraga'da çalışan şark alimlerinin coğrafi bilgilerinden mülhem olduğunu" ileri sürmektedir. Bkz. Togan, *a.g.m.*, s.111. Konuyla ilgili olarak, Azerbaycan'da yapılan ilk kitap çevirilerinin tarihine bakıldığında, VII. yüzyıl öncesinden başlayarak yüksek tabakaya mensup kişilerce XI. yüzyıldan itibaren birkaç kütüphanenin kurulduğu bilinmekte olup, XII. yüzyılda Hülagû Han'ın baş danışmanı olarak atanan Nasîrüddin Tûsî'nin (1201-1274) Maraga'da dünyanın çeşitli bölgelerinden getirtilen 400.000'den fazla kitabı barındıran bir kütüphane kurduğu ifade edilmektedir. Tûsî'nin danışmanlık makamına "Türk kökenli olduğunun anlaşılması üzerine" getirilmesi ise oldukça ilginç bir detaydır. Bkz. A. Aliyeva-Kangarli, N. Kh. Babakhanova, J.A. Jafarov., "Book Exchange in Azerbaijan in Middle Ages", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol.6, No.3/S1, (May 2015), s.111. Bu ve benzeri örnekler, modernist düşünürlerce taklitçiliğe mahkûm edilen "barbar doğulular" söylemini tartışmaya açtığı gibi XIX. yüzyılda Azerbaycanlı aydınların modernitenin İslamiyet'le ters düşmediği şeklindeki iddialarına da ilham vermiş olabilir.

çıkması,²⁶⁵ aynı devirde Türklerin hem Anadolu hem de İran ve Irak'ın siyasi hayatında yeniden söz sahibi olmalarıyla, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri'nin iktidarı başlamıştır.²⁶⁶ Bir sonraki yüzyılın başlarından itibaren etkin bir merkezîyetçiliğe ve İslamiyet'in Şii koluna dayanan Safevîlerin güç odağına dönüşen Azerbaycan, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Afgan isyanını izleyen süreçte İran'da başa geçen ve Ortadoğu'daki kalabalık Türk boylarını son kez tek çatı altında birleştiren Nadir Şah'ın (Afşar) 1747'de öldürülmesinin ardından karışıklık ve anarşi devrine girmiştir.²⁶⁷

²⁶⁵ Şirvanşahların tarih sahnesine çok daha evvelce çıkmış oldukları hatırlanmalıdır. Sara Aşurbeyli, "İlk Şirvanşahların, V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda kuzeyden Mâverâ-yi Kafkas'a ve Şirvan'a akınlar yapan Türk göçebe aşiretlerine karşı dağ geçitlerini korudukları" bilgisini vermektedir. Şirvanşahlar hanedanlığında, Azerbaycan kültür sanat ve edebiyat alanında bir yükseliş çağının devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu devirde, Orta çağ dönemine ait pek çok çalışma Avrupa ülkelerine taşınmaya devam etmiştir. Vatikan'da bulunan "Hikayelerin Derlemesi" adlı bir el yazması bunun ilginç bir örneğidir. Türkçe olarak kaleme alınan ve Dede Korkut'un diliyle benzerlik gösteren bu eser, XV. yüzyıl Azerbaycan yazını hakkında fikir veren önemli bir örnektir. Bkz. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *DİA*, C.39, 2010, ss.211-213; Aliyeva-Kangarli, vd., *a.g.m.*, s.112

²⁶⁶ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C. XXI, S.83 (Temmuz 1957), ss. 443-444. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Çev.) Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009, s.56.

²⁶⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev.) Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988, s.20; Mehmetov, *a.g.e.* s.444. Mehmetov'a göre Safevî Devleti'nin siyasi, idari ve askerî dili Türkçe idi ve bu devlet her bakımdan Türk kimliği taşıyordu. Türkçe, divan dili olmasının yanı sıra kendileri de Türkçe konuşan hükümdarlar, yabancı ülke temsilcileriyle bu dili çevirebilen tercümanlar aracılığıyla iletişim kurmuşlardı. Dolayısıyla, Sovyet dönemi Azerbaycan tarih yazıcılığında sıklıkla görülen Azerbaycan Safevî Devleti ve İran Safevî Devleti şeklindeki ayırım, tarihçilik bakımından tamamıyla yanlıştır. Zira Safevîler bütün tarihleri boyunca kuruluş amaçlarını, nitelik ve kimliklerini değiştirmemişlerdir. Bkz. Mehmetov, *a.g.e.* s.359. Bu görüşü destekleyen başka çalışmalar için bkz. Kâmil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti", *Türkler*, C.19, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.157; Altstadt, *a.g.e.*, s.5. Buna karşın Togan, Safevîler, Nadir Şah ve Kaçarlar devirlerini Azerbaycan'daki Türk topluluğu açısından bir "felaket" olarak nitelemektedir. Bkz. Togan, *a.g.m.*, s.112. Ayrıca, XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı sultanları ile İran şahları arasında üç yüz yıldan fazla süren nüfuz mücadelesinin Azerbaycan coğrafyasını her yönüyle şekillendiren bir diğer önemli etken olduğu da unutulmamalıdır.

2.1. Kafkasya’da Rus İstilas

Rusların Kafkas toprakları üzerindeki emellerinin bir parçası olarak Azerbaycan coğrafyasına duydukları ilgi, Çar I. Petro dönemine dek uzanmaktadır.²⁶⁸ Çarlığın Baltık, Karadeniz ve Hazar Denizi uğrunda verdiği mücadele, tarihyazımında farklı yaklaşımların konusu olarak “İran şahına yardım, Güney Kafkasya’da Müslüman esareti altında olan Hristiyan halkların kurtarılması ve Rus tacirlerin haklarının korunması”²⁶⁹ gibi gerekçelere dayandırılmakla beraber, siyaseten Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney Kafkasya’daki nüfuzunun kırılarak Orta Asya ile bağlantısının kesilmesi ve İran’ın kontrol altına alınması bağlamında değerlendirilmektedir.²⁷⁰ Buna ek olarak, Kafkasya’yı I. Petro’nun Doğu siyasetinde bir çekim merkezi haline getiren iki unsurun varlığından söz edilebilir: Bunlardan birincisi, Kafkasya’nın Rus sanayisinin gelişimi için ihtiyaç duyulan hammadde potansiyelini barındırması; ikincisi ise Avrupa’ya açılmak istenen yeni ticaret yolu ile Rus asilleri ve tacirlerinin faaliyet alanını genişletmek üzere stratejik öneme sahip olmasıdır.²⁷¹ XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Safevîlerin merkezî otoritesini sarsan siyasi çözümler, I. Petro tarafından ticari muahedelerde bulunmak üzere gönderilen heyetlerin bu maksada uygun olarak eş zamanlı istihbarat faaliyetine müsait

²⁶⁸ Hatta, Çar I. Aleksey’in nüfuzu altındaki Kozakları Hazar kıyılarına akın etmeleri için kışkırttığı hesaba katılacak olursa bu ilginin ortaya çıkışını XVII. yüzyılın ikinci yarısına dek götürmek mümkündür. Mehmetov, *a.g.e.*, s.468; A. Popov, *Materialı dlya İstorii Vozmuşeniya Stenki Razina*, Moskva: V. Tip. L.Stepanovoy, 1857, ss.31-34. Rusların “doğrudan Azerbaycan’a karşı mütecevvih olmamakla” birlikte Hazar kıyılarına yaptığı ilk seferler 880, 909-10 yıllarına tesadüf etmektedir. Bkz. Caferoğlu, “Tarihte Azerbaycan – Rus Münasebatı - I”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.9, (İkinciteşrin 1929), s.368. Öte yandan, I. Petro döneminde izlenen siyasetten farklı olarak, bu faaliyetleri emperyalizmin kavramsal sınırları içerisinde değerlendirmek güçtür. George Vernadsky de Rusya tarihinin emperyal aşamalarını XVIII. yüzyıldan itibaren başlatır. Bkz. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, s.191.

²⁶⁹ Telman Nusretoğlu, *Rusya’nın Azerbaycan’da Hakimiyet Kurma Mücadelesi*, İstanbul: Adım Kitap, 2012, s.33.

²⁷⁰ H. Ə. Dəlili, *Azərbaycanın Cənub Xanlıqları XVIII Əsrin İkinci Yarısında*, Bakı: Elm, 1979, s.18; Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of The Caucasus*, New York: Oxford University Press, 2008, s. 16; Nusretoğlu, *a.g.e.*, s.33

²⁷¹ İsmailov, *a.g.e.*, s.275; G. Melgunov, “Pohod Petra i Velikago v Persiyu”, *Ruskiy Vestnik*, T.110, N.3-4, (1874), ss.5-6.

bir ortam hazırlamış²⁷² ve Rusların 1722 senesinde başlattıkları Hazar yürüyüşü öncesinde bölgede bulunan Hristiyan unsurların örgütlenmesini hızlandırmıştır.²⁷³ Bunun yanı sıra, Hazar kıyılarında bilinçli olarak sürdürülen Rus propagandasını Türklere yönelik bir korku ve sindirme girişimi olarak değerlendirmek mümkündür.²⁷⁴ Bu bağlamda, I. Petro tarafından işgale meşru gerekçeler sunmak amacıyla hazırlatılan *Manifesto* adlı senet, matbaada hazırlanmış en eski Türkçe vesikalardan biri²⁷⁵ olarak tarihsel öneme haizdir.²⁷⁶ İki bölümden oluşan ve hemen her kademedan askeri, idari görevliler ile din adamları, esnaf ve yerli halka hitap eden bu bildiride, Safevî yönetimine baş kaldıran Hacı Davut'a bağlı isyancılar tarafından Şamahî'da öldürülerek mallarına el konulan Rus tacirlerin intikamını almak için harekete

²⁷² 1714 yılında, Bekoviç-Çerkaskiy başkanlığında bir heyet, Hazar denizinin kıyı kesimlerine ilişkin malumat edinmek amacıyla I. Petro tarafından görevlendirilmiştir. Onu bir sene sonra İsfahan'a gönderilen Artemiy Petroviç Volinskiy başkanlığındaki elçilik heyeti izlemiştir. Bkz. Mehmetov, *a.g.e.*, s.470. Volinskiy heyetinin Safevîler'den ticari imtiyazlar elde etmek dışında Rusya'nın Kafkas seferi için ihtiyaç duyduğu stratejik bilgileri toplamak gibi gizli bir görevi daha bulunmaktadır. Bkz. F.M. Aliyev, *Missiya Poslannika Russkogo Gosudarstva A.P. Volinskogo v Azerbaydjane*, Baku: Elm, 1979, ss.86-90. Volinskiy'nin kendi devrinde vermiş olduğu malumata göre İran'da yönetime sirayet eden keyfilik devleti çökmenin eşiğine getirmiştir. Hatta yozlaşma öyle bir seviyededir ki Büyük İskender'in bile başaramayacağı bir yıkıma yol açmıştır. Burada isyanın baş göstermediği bir şehir bulmak neredeyse imkânsızdır. Bkz. Sergey Mihayloviç Solovyov, *İstoriya Rossii, c Drevniyşih Vremen*, T.XVI-XX, SPb: Tovarişestvo Obşestvennaya Polza, 1851-1879, s.665; AVP-RF, "SRP", 77-1/1722, s.103.

²⁷³ Söz konusu dönemde başvurulun dinî ve etnik propaganda yalnızca bir dizi misyonerlik faaliyeti ile sınırlı olmayıp Hristiyan azınlıklar arasından seçilen yetenekli gençlerin Avrupa'da öğrenim görmesinin teşvik edilmesi gibi uzun vadeli planları da kapsamaktadır. Bu gençler gelecekte bölgede ortaya çıkacak milliyetçilik ve benzeri aşırı görüşlerin tebliğinde önemli rol üstlenmişlerdir. Bkz. Mehmetov, *a.g.e.*, s.474.

²⁷⁴ Kafkasya'da sürdürülen Rus propagandasının ve Hazar yürüyüşünün detayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John Mottley, *The Life of Peter the Great, Emperor of All Russia*, London: Printed for M. Cooper, 1755, ss.298-344.

²⁷⁵ İsmail bey Zardabli, *The History of Azerbaijan: From Ancient Times to Present Day*, London: Rosendale Books, 2014, s.337. Manifestonun içeriği için bkz. Julius von Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808 auf Veranstaltung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*, Halle und Berlin: in den Buchhandlungen des Hallischen Waisenhouse, 1812, ss.345-360.

²⁷⁶ Johannes Schiltberger (1380/1-1440) adlı bir Alman'ın 1427 yılında yazdığı ve 1460 yılında Ausburg'da basılan esaret hatıralarında, "İslamiyet'e dair bazı dinî ibarelerin Türkçe olarak aktarıldığı" bilinmektedir. Johannes Gutenberg'in matbaayı kurmasının (1447) hemen akabinde gerçekleşen bu örnek, bir ilk olarak kendisinden sonraki basım faaliyetleri için de bir tür örnek teşkil etmiştir. Konu hakkında detaylı bir araştırma için bkz. Yunus İnce, Bayram Akça, "Osmanlı Döneminde Latin Harfleriyle Türkçe Yazılan Eserler ve Yazarları", *Erdem*, S.73, (2017), ss.9-10.

geçildiği, yerli halkın oturdukları yerleri terk etmemesi gerektiği ve Şah istikrarı sağladıktan sonra ele geçirilen yerlerin iade edileceği bildirilmekte olup halkın gizli veya açık olarak isyancılara yardım etmeleri ya da bulundukları yerlerden çıkmaları halinde kendilerine merhamet gösterilmeyeceği ifade edilmiştir.²⁷⁷ Aynı sene harekete geçen Rus orduları Hazar sahili boyunca işgalini genişleterek bir sene içerisinde Derbent, Bakü ve çevresini kontrol altına almıştır. Öte yandan, *Manifesto*'daki vaatlerin aksine Ruslar işgal ettiği yerleri boşaltmamış, 1723 yılında Petersburg'da yapılan antlaşma mucibince, İran hükümeti, Derbent ve Bakü ile birlikte Hazar denizinin güneyindeki Geylan, Mazenderan ve Astrabad bölgelerinde Rus hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.²⁷⁸ Tüm bu gelişmeler, bölgedeki bir diğer büyük güç olan Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir telaş ve kızgınlığa yol açmış, işgal Fransız elçisi aracılığıyla protesto edilerek barışın korunması adına Rusya'dan birliklerini geri çekmesi talep edilmiştir.²⁷⁹ Buna müteakiben, 1724 yılında yapılan İstanbul Antlaşması ile Güney Kafkasya iki devlet arasında bölünmüş ve Osmanlı İmparatorluğu Rusların Kafkasya'daki varlığını kabullenmiştir.²⁸⁰ Rus işgalini izleyen süreçte, Gregoryen mezhebine mensup çok sayıda topluluğun, Bakü ve Derbent civarına yerleştirilmesiyle, Türklere karşı Kafkasya'da kurulması planlanan tampon

²⁷⁷ AVP-Rİ, 77(SRP)/5/2, ss.9-11.

²⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Basımevi, 1987, s.262. Safevîler adına antlaşmayı imzalayan İsmail Bey, henüz Petersburg'a varmadan yetkileri elinden alınmış olmasına karşın bu durumu öğrenmesi Ruslar tarafından kasıtlı biçimde engellenmiştir. Neticede, Şah II. Tahmasp barış antlaşmasını tanımamasına rağmen bunu kabul ettirecek gücü olmadığından, kendisi Petro tarafından dikkate alınmamıştır. Bkz. P.G. Butkov *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803 god.*, T.1., SPb: Tip. İmp. Akademii Nauk, 1869, ss.40-55.

²⁷⁹ AVP-Rİ, 89(SRT)/1-1724/6/1, ss.13-14.

²⁸⁰ Antlaşmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu, Derbent, Bakü, Geylan, Mazenderan ve Astrabad'ın Ruslarda kalmasına razı olmuş, ayrıca "Aras Nehri'nin Kür nehrine döküldüğü yere kadar" olan topraklarda Rus hakimiyetini tanımıştır. Buna karşılık, Erdebil'den itibaren "Ordubad, Tebriz, Merend, Meraga, Urmiye, Hoy, Tors, Selmas ile Azerbaycan tevabiinden Gence, Berdâ, Karabağ, Nahçıvan, Revan, Üç-kilise, Hamedan şehri ile Kirmanşah ve Erdalan" Osmanlılara bırakılmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar*, C.5, Ankara: TTK Yayınları, 2000, ss.193-195. Antlaşmanın Rusça özgün metni için bkz. PSZ, Sob. I (1649-1825), T.VII (1723-1727), N.4531, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1830, ss.303-308. Ayrıca bkz. *Muahadat Mecmuası*, C. III, İstanbul: Ceride-i Askeriyye Matbaası, h.1297 [m.1879/80], ss. 237-244.

bölgenin temelleri atılmıştır. Öte yandan, Ruslar ellerinde bulundurdıkları topraklarda yalnızca on üç sene kadar tutunabilmiş ve I. Petro'nun Doğu Politikası, İran'da iktidarı ele alan Nadir Şah tarafından sekteye uğratılmıştır.²⁸¹ 1724 İstanbul Antlaşması, Azerbaycan toprakları üzerindeki Rus-Osmanlı çekişmesine son vermemiş,²⁸² Azerbaycan bölgesinin büyük bir kısmının bu imparatorluklar arasında taksim edilmesi, yerli beyleri bir araya gelmeye zorlamıştır. Sonuçta İran'da siyasî birliğin yeniden sağlanması için kısa sürede bir başkaldırı hareketi ortaya çıkmıştır.²⁸³ 1736 yılında tahta geçene kadar birbiri ardına kazandığı askeri başarılarla önce Afgan isyancıları ardından da Osmanlı ve Rus birliklerini Azerbaycan'dan çıkarmayı başaran Nadir Afşar, 1735 yılına kadar Rusları iki defa antlaşma yapmaya zorlamış ve Hazar sahili vilayetlerinden başlayarak Güney Kafkasya'da kontrolü yeniden sağlamıştır.²⁸⁴ Nadir Şah, kazandığı zaferler ve disipliniyle modern literatürde “İskender, Timur ve Napolyon ile mukayese edilmesine” karşın, başarılarının etkisi uzun soluklu olmamıştır.²⁸⁵ Öte yandan onun Şia inancını yumuşatarak Sünniliğe yakınlaştırma çabalarını siyasi nitelik taşıyan bir İslami reformasyon denemesi olarak yorumlamak mümkündür. Bu bağlamda, Nadir Şah'ın Şii-Sünni ihtilafını ortadan kaldırmak üzere Caferiyye mezhebinin “ehl-i sünnet” olarak tanınması hususunda Osmanlı icazetine başvurması, sonuçsuz kalan çabalara rağmen, modern öncesi döneme ait Türklük şuurunun hiç de çekinik olmayan bir örneğini teşkil etmektedir.²⁸⁶ Nadir Şah'ın 1747

²⁸¹ Mehmetov, *a.g.e.*, s.474.

²⁸² Zardabli, *a.g.e.*, s.339.

²⁸³ İsmailov, *a.g.e.*, 245.

²⁸⁴ Fuad Əliyev, “Azərbaycan ərazisində İran-Osmanlı müharibələri” *Azərbaycan Tarixi: XIII-XVIII əsrlər*, C.III, Bakı: Elm, ss.347-348.

²⁸⁵ Azmi Özcan, “Nâdir Şah”, *DİA*, C.32, 2006, s.277.

²⁸⁶ “Safevî Şâh İsmail, bugüne değin aynı öndere, aynı kitaba inanıp aynı kıbleye yönelmişlikleriyle hatırlana gelen aynı Peygamber'in ümmeti cümle Müslüman halklar arasında katl ve inadın çıkmasını, şahsî ikbalinin gerçekleşmesi uğrunda bir fırsat saymıştı.” Bkz. *Nâme-i Hümayûn Defteri*, No.3 (İran Şâhı seçilen Nâdir Şâh'ın, Osmanlı Devleti ile musâlaha yapmak için Abdülbâkî Hân-ı Zengene'yi elçi göndermesi), s.30. “Ehl-i İslam'ın, öncekinden ziyade rahatlık ve huzur içinde mezheplerini birleştirmelerine, meşreben de uyum içinde olmalarına hiçbir şekilde sıcaklık ve uygun ortam bulunamadığından birbirlerine karşı daima ayrılık-gayrılıkla, zıtlık, nefret ve inatla muamele etmişlerdir; oysa sağduyulu ve cihana renk katıcı bir tercihle bunu aşmaları mümkündür.” Bkz. *a.g.e.*, (Muâhede yapılmak için İran'a iki elçi gönderilmesi teklifi), s.122; “Yüce Devlet-i Aliyye'nin (...)

yılında bir saray darbesiyle öldürülmesinin²⁸⁷ ardından İran'da hiçbir zaman tam manasıyla dindirilememiş iç karışıklıklar sürekli bir hal almış, neticede bölgenin yerli hanlıkları dahilen ve haricen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.²⁸⁸ Hanlıkların ortaya çıkışı, Azerbaycan'da “yerli ve bağımsız bir birlik geleneğinin bulunmayışıyla” açıklanmak istense de²⁸⁹ Nadir Şah'a gösterilen yerel mukavemetin, Bakü'yü de içine alacak biçimde Şirvan-Şeki ligi gibi siyasal birliğe meyleden bir girişime dönüşmesi, bunun aksini göstermektedir.²⁹⁰ Dahası, parçalanmış siyasal yapı ile Rus işgalleri arasında kurulan ilişkinin, “Azerbaycan Türklerini tarihsel olarak küçük bir coğrafyaya mahkum ettiği” söylenebilir.²⁹¹ Neticede hanlıklar devrini, “aralarında derin siyasal bölünmeler ve iç savaşlardan” bahsedilebilecek olsa dahi ‘bölgedeki etnik akrabalık ilişkilerinden ziyade Rus işgaline konu olan merkezkaç devletçiklerin ortaya

Caferiye Mezhebi'ni Mescid-i Haram'da bulunan dört mezhebin beşincisi olarak kabul edip ehl-i İslam'dan diğer Müslümanlara olduğu gibi her sene İran ümerasından birini Beytullah-i Haram'da hac erkânından biri sıfatıyla hac emiri tayin etmek suretiyle İranlı hacıların Beytullah'ı tavaf etmelerini sağlayıp Hazret-i Peygamber'in [salât ve selam üzerine olsun] nurlu merkadi ile Raşid Halîfeler'i [Allah onların hepsinden razı olsun] ziyaret etme şerefiyle şerefliendirmeleri lâzım gelir.” Bkz. *a.g.e.*, (İran Şâhı seçilen Nâdir Şâh'ın, Osmanlı Devleti ile musâlaha yapmak için Abdülbâkî Hân-ı Zengene'yi elçi göndermesi), s.31.

²⁸⁷ Zardabli, *a.g.e.*, s.343.

²⁸⁸ Azerbaycan'da ilk hanlıkların Nadir Şah devrinden önce görülmeye başlandığı bilinmekle birlikte bunları otonom siyasal yapılar olarak nitelendirmek mümkün değildir. Bağımsız hanlıkların tam sayısı hakkında fikir birliği yoktur fakat sayılarının müstakil ve yarı müstakil olarak yirmiyi bulduğu söylenebilir. Bu hanlıkları, (Azerbaycan'ın kuzeyinde): Bakü, Derbent, Cavad, Gence, Talış, Erivan, Karabağ, Nahçıvan, Kuba, Şamahı, Şeki, Şirvan, (Azerbaycan'ın güneyinde): Tebriz, Erdebil, Hoy, Karadağ, Serab, Urmiye, Maku, Halhal Marağa şeklinde sıralamak mümkündür. Bu sayılanlar dışında, bazı küçük sultanlıklar ve beş kadar da meliklik bulunmaktadır. Sultanlıklardan, Kazak, Şemseddil, Kabala, Ereş ve Ilısu Şeki hanına bağlıdır. Meliklikler ise Verende, Haçın, Gülistan, Dizak, Çilebörd olup, Karadağ hanına tabidir. Ek olarak, Azerbaycan'ın güneydoğusunda savaşıllıkları ve aristo-demokratik yönetim şekliyle dikkat çeken Car-Balaken cemaati bulunmaktadır. Bkz. Zardabli, *a.g.e.*, s. 344; Tofiq T. Mustafazade, “18. yy'da Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri”, Karadeniz Araştırmaları, C.1, S.1, (Bahar 2014), s.28; Nusretoğlu, *a.g.e.*, ss.52-53; Mehmet Ali Çakmak, “Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış”, *Türkler*, C.7, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.17; Buniyatov, *a.g.m.*, s.320; A. Caferoğlu, “Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.1, (1932), s.16.

²⁸⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.21.

²⁹⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.9-10. XVIII. yüzyılda Hacı Çelebi (Şeki), Penahali (Karabağ) ve Feth Ali (Kuba) gibi hanların Azerbaycan'ın siyasal birliği uğrunda mücadele ettikleri fakat başarılı olamadıkları bilinmektedir. Bkz. Zardabli, *a.g.e.*, s.349.

²⁹¹ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.40.

çıkması bağlamında, “elli senelik bir bağımsızlığın” tezahürü olarak nitelendirmek mümkündür.²⁹²

Bu noktada bir parantez açarak hanlıkların yönetim biçimleri hakkında kısa bir malumat vermek, ileride Rus tesiri bağlamında Azerbaycan’da Türk millî kimliğini ortaya çıkaran siyasal ve toplumsal değişim sürecinin daha rahat anlaşılabilmesi açısından gereklilik arz etmektedir.

Azerbaycan hanlıkları, “İran monarşisinin birer kopyası” olan beylikler şeklinde tanımlanmaktadır.²⁹³ Bunlar, “iktisatça münkeşif olmayan kapalı istihsal mahallerinden” ibarettir ve geleneksel toplumun tipik unsurlarını barındırmaktadır.²⁹⁴ Demografik yapıları, etnik köken, din, mezhep ve göçebelik-yerleşiklik bakımından karışıktır.²⁹⁵ Hanlıkların her biri kendi içlerinde “aile, uruk, oymak, boy ve budun” gibi aidiyet biçimlerine göre şekillenen “mahallere” ayrılmıştır.²⁹⁶ Toplumsal sadakat ilk etapta boya karşı taşınan sorumlulukta arandığı ve hanların dahi buna istisna teşkil etmediği düşünülürse, hiyerarşik yapıda soya bağlı aşiret geleneklerinin önemini koruduğundan bahsetmek mümkündür.²⁹⁷

Azerbaycan hanlıklarında rejim mutlak esaslara dayanmakta olup, hanın yetkileri sınırsızdır. Bununla birlikte yüksek vazifeli şahıslar ve onların yardımcılardan oluşan bir *divan* mevcuttur. Divan, mühim devlet meselelerinin görüşüldüğü bir danışma meclisi olarak hanların fazla güçlü olmadığı durumlarda kanun yapma ve karar alma süreçlerinde doğrudan etkili olabilmekle beraber, tersi durumlar için divan

²⁹² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.20.

²⁹³ Mehmetzade’ye göre “bu durum yalnız Azerbaycan’a mahsus olmayıp, komşu memleketler dahi aynı feodalizm devrini yaşamakta” idi. Bkz. Mehmetzade, *a.g.e.*, s.9; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.20.

²⁹⁴ Resulzade, *a.g.e.*, ss.26-27.

²⁹⁵ Altstadt, *a.g.e.*, s.8.

²⁹⁶ Mahallerin idaresinden *naib* adı verilen atanmışlar sorumluydu. Dahası, mahaller de kendi aralarında köy (*kənd*) adı verilen birimlere ayrılmıştı. Bunlar ise tamamı han tarafından atanan *yüzbaşı*, *kethüda* ve *darğa* gibi başçılar tarafından idare ediliyordu. Mehmetov, *a.g.e.*, s.451; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.20, İsmailov, *a.g.e.*, ss.271-272.

²⁹⁷ Altstadt, *a.g.e.*, s.9; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.20.

olmaksızın hanların tek başlarına karar mercii olduğu örnekler de mevcuttur.²⁹⁸ Öte yandan, hana sundukları hizmetler karşılığında kendilerine düzenli bir gelir ve vergi muafiyeti gibi imtiyazlar tanınan *beyler* ve *ağalar* zümresinin büyük bir yerel otoriteye sahip olduğu bilinmektedir.²⁹⁹ Yargıdan sorumlu olan *ahund* ve *kadı* gibi din adamları ise benzer ayrıcalıklara ve yüksek bir prestije sahip olmakla birlikte ulemanın siyasal bir güç teşkil etmeyişi, bir başka deyişle, yönetim mekanizmasının dışında tutulması oldukça dikkat çekicidir.³⁰⁰ Bunun bir sebebi, Kafkasya’da Şii hiyerarşisinin iktidar odaklarına karşı sergilenen mesafeli duruş olmalıdır. Ayrıca, hanların boy yöneticileri olarak dinî kurumlara boyun eğmeyişi de bir başka etmen olarak değerlendirilebilir.³⁰¹

Hanlıklarda toprak rejimi şer’i esaslarca belirlenmiş olup, topraklar Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olan hanın mülkiyetindedir. Öte yandan, halk oturdukları ve tasarruf ettikleri yerlerin zilyet olarak maliki kabul edilmiştir. Şehirlerde ise mülkiyet esasına göre taşınmazlar edinme ve bunları varislere intikal ettirme imkânı bulunmaktadır. Beyler ve melikler, köylüler tarafından işlenen topraktan han adına çeşitli kalemlerde ödenen vergileri toplamakla mükelleftir. Azerbaycan hanlıklarında toprak rejimine ilişkin üzerinde durulması gereken en önemli husus, köylülerin Rusya ve Avrupa’daki gibi köle statüsünde olmayışları ve dolayısıyla alınıp satılamamalarıdır. Köylülerin diledikleri zaman işledikleri toprağı bırakıp gidebilmelerinin onlara bu anlamda büyük bir serbesti sağladığını söylemek mümkündür.³⁰²

²⁹⁸ Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2005, ss.115-116.

²⁹⁹ Muriel Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980, s.14.

³⁰⁰ Bu işleyişin Azerbaycan hanlıklarıyla Batı derebeylikleri arasında önemli bir farka işaret ettiği söylenebilir. Atkin, *a.g.e.*, s.14; Yargı sisteminde dinî yasaların yanında geleneksel kanunlar (*adet*) ve geçici hükümler rol oynamıştır. Bunlar arasındaki ilişkiler ve hukuki görelilik, tarihte seküler hükümdarlar ve ulemanın gücüyle değişiklik göstermiştir. Bkz. Altstadt, *a.g.e.*, s.9.

³⁰¹ Altstadt, *a.g.e.*, s.10.

³⁰² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975, ss.28-30; Mehmetzade, *a.g.e.*, s.XXXIII.

Hanlıklar dönemi, genellikle büyük iktisadî bunalımlar ve sonu gelmez iktidar mücadeleleriyle anılmakla birlikte, XVIII. yüzyıl, kültürel anlamda daha önce Şah İsmail ile başlayan Türkçecilik akımının Fars ve Arap dilli edebiyata karşı cephe alışına sahne olmuş, böylelikle yerli Azerbaycan Türkçesi geniş bir himaye kazanarak edebiyatta millî bir ekol başlamıştır.³⁰³ Neticede, “han mahfillerine mahsus saray edebiyatına” karşı realist halk edebiyatı gelişmeye başlamış ve halk ruhunu yansıtan âşık sanatı gelişim göstermiştir.³⁰⁴ Bu dönemde, vatanseverlik ve kahramanlık gibi epik unsurların Azerbaycan edebiyatına daha fazla nüfuz ettiği söylenebilir. Bunu, yabancı istilacılara karşı yürütülen mücadelelerin ve toprak meselesini ilgilendiren sorunlara yönelik ortaya çıkan tepkinin doğal bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.³⁰⁵ Diğer taraftan, XVIII. yüzyılda Azerbaycan coğrafyasının arz ettiği parçalanmış görünüm, ilk etapta bağımsızlık düşüncesinin yükselişinden ziyade sömürgeciliğe zemin hazırlayan bir siyasal okumayı da beraberinde getirmektedir.³⁰⁶ Buna göre, “Asya kıtasının efendilerinin torunları”, siyasî dar görüşlülükleri yüzünden “babalarının fetih masallarıyla ancak bir köy, bir şehir, bir belde ilerleyerek” kendi sonlarını hazırlamıştır.³⁰⁷ Öte yandan, aynı iddiaya kültür noktainazarından bakılacak olduğunda, Rus istilasına karşı gösterilen direnişin tazyiki, hanlıkların düşüşünden itibaren yakın tarihi de içine alacak biçimde aynı masalları yüzyıllarca geriden gelen bir romantizmin Azerbaycan edebiyatı içerisindeki temel kaynaklarından biri haline getirmiştir.³⁰⁸ Bu süreç, özellikle XIX. yüzyılda sözlü kültürün mirasını devralan velut

³⁰³ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s.31.

³⁰⁴ Resulzade, *a.g.e.* s.27; İsmailov, *a.g.e.*, s.273.

³⁰⁵ Molla Muhammed el-Cari’nin XVIII. yüzyıl *Car Kroniği* adlı eserinde, Car cemaatinin Nadir Şah’a karşı gösterdiği direniş ele alınmaktadır. Bu dönemde, “Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Arif Şirvani, Arif Tebrizli, Ağa Mesih Şirvani, Hasta Kasım ve Şekli Nebi” gibi isimler toplumsal sorunlara değinen ve İran istilalarına karşı verilen mücadeleleri tasvir eden eserler vermişlerdir. XVIII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en büyük iki şairi ise kuşkusuz Molla Veli Vidadi (1709-1809) ile Molla Penah Vâkıf (1717-1797)’tir. Bkz. İsmailov, *a.g.e.*, s.274; Zardabli, *a.g.e.*, s.379.

³⁰⁶ Betül Aslan, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.5, (1996), s.53.

³⁰⁷ Mehmetov, *a.g.e.* s.453.

³⁰⁸ XVIII. yüzyılda Azerbaycan’ın kültürel gelişimini yalnızca edebiyatla sınırlamak doğru olmaz. Hanlıkların ortaya çıkmasıyla birlikte yüksek eğitilmiş kimselere duyulan ihtiyacın gündeme gelmesi, bu dönemde İslami bilimler yanında dünyevî bilimlerin de giderek önem kazanmasına vesile olmuştur. Döneminin tanınmış coğrafyacılarından biri olan Hacı Zeynelabidin Şirvani’nin, Doğu’ya

bir yazılı edebiyatın, adeta Azerbaycan'da Türk millî kimliğinin biçimlenişini gözler önüne seren bir vitrine dönüşmesi bağlamında değerlendirilebilir.³⁰⁹

Azerbaycan hanlıklarının, XVIII. yüzyıl öncesi örnekleri ile müstakil biçimleri arasında tam anlamıyla bir türdeşlik bulunmamakla birlikte, müstakil hanlıkların da kendi içlerinde idareten mütecanis olduğu söylenemez.³¹⁰ Bunların müstakil olarak nitelendirilmeleri, cılız ekonomileri ve sınırlı askeri kapasitelerine³¹¹ rağmen bağımsız bir dış siyaset yürütebilmiş olmalarıyla ilgilidir.³¹² Bu otonomiye, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar hanlıkların diplomatik zeminde sürdürmüş olduğu varoluş mücadelesinde görmek mümkündür. Öte yandan, üç büyük güç tarafından kuşatılmış bu hanlıkların 'siyasi manada zaten doğal sınırlar içerisine doğmuş oldukları' söylenebileceğinden, maruz kaldıkları yoğun siyasal nüfuzun kaçınılmaz olarak askeri müdahalelere dönüşmesiyle bağımsızlıklarını yitirmiş olmaları şaşırtıcı değildir.

Bu bağlamda, I. Petro'nun Hazar yürüyüşünü akamete uğratan Nadir Şah'ın öldürülmesini izleyen dönemde, Ruslar tarafından istihbarat toplamak amacıyla Kafkasya'ya tayin edilen bilim insanlarının faaliyeti, Azerbaycan'a yapılması planlan ikinci büyük işgal girişiminin hazırlık safhasını teşkil etmekte olup, Rus yayılmacılığının Çar I. Petro'nun ardılları tarafından da sürdürüldüğünü

gerçekleştirdiği seyahat esnasında elde ettiği bulguları içeren bilimsel çalışması, bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir. Zardabli, *a.g.e.*, s.379.

³⁰⁹ Süleymanlı'ya göre "hanlıklar arasındaki derin siyasi bölünmeler ve çatışmalar, millet bilincinin gelişmesine önemli bir engel" teşkil etmektedir. Bkz. Süleymanlı, *a.g.e.*, s.43. Bize göre, buradaki sebep-sonuç ilişkisi ters yönlü olmalıdır. Azerbaycan'da siyasal birliğin olmayışı, Rus işgali ve ona müteakip kolonyal düzene zemin hazırlamış ise bu durumun neden olduğu toplumsal travmanın millî farkındalığı doğuran psikolojik sebepleri ortaya çıkarmış olması da beklenebilir.

³¹⁰ Bazı Azerbaycan hanlarının cülus öncesinde İran'daki Kaçar şahlarının onayını aldıkları bilinmektedir. Bkz. Süleymanlı, *a.g.e.*, s.40. Şirvan hanları, kendi tebaası üzerinde nüfuza malik olduğu halde, hanın seçkinlerden bağımsız olarak muayyen kararlar almaktan çekindiği ifade edilmektedir. Öte yandan, Talış hanı Mir Mustafa'nın yerel halkın ve beylerin ağır tepkisine rağmen İran tehdidine karşı Rus himayesini kabullendiği vakidir. Bkz. Qarayev, *a.g.e.*, s.116; AKAK, T.4/IX/905, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1870, ss.596-597; Firudin Nurullabəyli Əsədov, *Mir Mustafa Xan*, Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2007, s.71.

³¹¹ Her bir hanlığın 2.000 ila 10.000 kişilik ordusu bulunmaktadır. Bunlar modern donanımdan yoksundur ve eski askerî usullerle savaşmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Stepan D. Burnaşev, *Opisaniye Oblastyey Adrebyjanskix v Persii i ih Politiçeskogo Sostoyaniya*, Kursk, 1793.

³¹² Zardabli, *a.g.e.*, s.361;

kanıtlamaktadır.³¹³ Rus kolonyalizminde kökleşen bir Azerbaycan meselesine işaret eden bu girişimler, beraberinde sınır siyasetini ilgilendiren yeni tedbirler alınmasını gündeme getirmiştir. Bu münasebetle, bölgenin hâkim yerel halklarıyla arasında bulunan dinî ve etnik farklılıklar sebebiyle, Osmanlı ve İran nüfuzu karşısındaki dezavantajının farkında olan Rusya, Kuzey Kafkasya’da giderek körüklenen Rus nefretinin yarattığı çekince ve hanlıkların özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu diplomatik münasebetlerin neden olduğu gerginlik içerisinde, güneyde kendi ileri karakollarını inşa etmenin yollarını aramaya başlamıştır.³¹⁴

Bu dönemde, Azerbaycan tarihinde dönüm noktası olacak bir gelişme yaşanmış ve Gürcü kralı II. İrakli, 1782 yılında Osmanlı, İran ve Kuba³¹⁵ tehdidi karşısında, Rusya’dan himaye talep etmiştir.³¹⁶ Ertesi sene imzalanan Georgiyevsk Antlaşması ile

³¹³ Alman asıllı botanikçi ve hekim Samuel Gottlieb Gmelin, 1770 senesinde bölgeye bu amaçla görevlendirilen isimlerden bir tanesidir. Hayatı hakkında kendi döneminde kaleme alınan eserler, Gmelin’in bilimsel araştırmalar yapmak üzere çıktığı seyahat esnasında, Derbent arazisinde iken “barbarlar” tarafından alıkonarak hapsedildiği ve esareti boyunca “gördüğü kötü muamele neticesinde” öldüğü hakkında bilgiler vermektedir. Çariçe II. Katerina, bu hadisenin ardından Gmelin’in karısına, eşinin bir senelik maaşı olan 1.600 rublenin bağlanması talimatını vermiştir. Çarlığın Gmelin’e duyulan minnetin bir göstergesi olarak yaptığı bu jest, onun Doğu’ya yaptığı bu seyahatin asıl maksadı hakkında ipuçları sunmaktadır. Bkz. William Tooke, *View of The Russian Empire during the reign of Catharine The Second and to The Close of The Present Century*, Vol.I, London: T.N. Longman and O. Rees, Pater-Noster-Row, and J. Debrett, Piccadilly, 1799, ss.XVII-XIX; Chantreau, *Philosophical, Political, and Literary Travels in Russia, During the Years 1788 & 1789*, Vol. I, Perth: R. Morison, Junior, 1794, ss. 285-287; Mehmetov, *a.g.e.*, s.475.

³¹⁴ 1872 tarihli bir raporda, İslam inancının Kafkasya’da yaşayan halkları Ruslara karşı kin ve düşmanlığa tahrik ederek bu bölgedeki Rus çıkarlarını tehlikeye düşürdüğü belirtilmekte olup, sınır güvenliğinin artırılması için önlem alınması gerektiği bildirilmektedir. *RGADA*, 23/13/1, s.75; Nikolas K. Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*, London: Palgrave Macmillan, 2000, s.51.

³¹⁵ Kuba, 1760’lı yıllarda diğer hanlıklar aleyhinde genişleyerek, Azerbaycan’ın kuzeydoğu topraklarının tamamına hâkim olmuştur. İsmailov, *a.g.e.*, s.259. Azerbaycan’ın tümünde hüküm sürmek isteyen Kubalı Feth Ali Han, bununla da yetinmeyerek kendisinin İran şahı olarak ilan tanınması istemiyle Devlet-i Aliyye’ye elçi göndermiş ancak bu talebi kabul görmemiştir. Bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, C.I, No.34 (Kendisini İran’da Şâh İlan Eden Feth Ali Han’ın Şâhlığının Tanınması İsteğinin Kabul Edilmediği), Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992, ss.199-201. Feth Ali Han’ın hayatı ve Kuba Hanlığı hakkında Çarlık döneminde kaleme alınmış geniş bir makale için bkz. İskender Bek Hacınskiy, “Jizn Fet-Ali-Hana Kubinskago”, *Kavkaz Gazeta*, (29 Noyabrya 1847), No.48 ve Hacınskiy, *a.g.m.*, (6 Dekabrya 1847), No.49.

³¹⁶ Gürcü kralının, bu antlaşmadan, “Türklerin elinde bulunan Ortodoks-Gürcü topraklarının kurtarılması” gibi uzun süredir hayal ettiği bir kazanımı elde etmek istediği bilinmektedir. II. İrakli, Rus

Kartli-Kaheti krallığının hamiliğini üstlenen Rusya, “Türk Kafkasına doğrudan müdahale edebilme” imkânı elde etmiş ve böylece Gürcistan toprakları Kuzey Kafkasya’da Rusya’nın sıçrama tahtası haline gelmiştir.³¹⁷ Ruslar, bu antlaşmayı müteakip aynı yıl içerisinde, Büyük Kafkas silsilesinden geçen bir yol inşa ederek, Hazar kıyılarını İran saldırılarından korumak gerekçesiyle bölgeye askeri sevkیات başlatmıştır.³¹⁸ Kafkasya’ya yönelik yeni bir işgal girişiminin habercisi olan bu faaliyet, Çariçe II. Katerina tarafından “Güney Kafkasya’nın ele geçirilmesi hakkındaki manifestonun” ilan edilmesiyle resmîyete kavuşmuş³¹⁹ ve Valerian Zubov

hükümet organlarına yazdığı bir mektupta, “Rusya’nın Azerbaycan’a sahip olmasının hayırlı olacağını ve kendisine de bir hisse verileceğini” ifade etmiştir. Bkz. Nisə Mustafayeva, *Cənubi Azərbaycan Xanlıqları*, Bakı: Azərənşr, 1995, s.53. II. İrakli’nin Azerbaycan üzerindeki emelleri Osmanlı makamlarının da malumudur: “Tiflis Hanı İrakli Han-ı mel’ûnu hıyel ü desâyiste seytâna gâlib bir kâfir olmağla Azerbaycan hanlarını zîr-i itâ’atine almak için dürlü dürlü hîleler ihdâs eyledi.” Bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.I, No.19 (Azerbaycan Hanlarını İdaresi Altına Almak İsteyen İrakli’nin Hîle ve Desîseleri), s.96.

³¹⁷ Mehmetov, *a.g.e.*, s.475. Rusya, Gürcülerle yapılacak bir antlaşmanın faydalarından uzun süredir haberdardır. Buna göre, Ruslar ve Gürcüler arasındaki bir ittifak, Kafkas dağlılarını Osmanlı hamiliğinden izole edeceği gibi Kafkasya’nın hem kuzey hem de güneyden baskı altına alınmasını sağlayacaktır. Dahası, bu bölgede faaliyet gösteren Rus tacirlerinin ve haberleşme yollarının güvenliği de Gürcü koruması altına girecektir. Gvosdev, *a.g.e.*, s.51; Semen S. Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska on Upravlenii Kavkazom*, T.1, Tiflis: Guttenberg, 1907, ss.20-21. Antlaşmanın tam metni için bkz. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii c 1659 goda*, Sob. I (1649-1825), T.XXI (1781-1783), N.15.835, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1830, ss.1012-1017. (Bundan sonra PSZ olarak kısaltılacaktır.)

³¹⁸ Georgiyevsk Antlaşması’nın ve Kafkasya’ya inen yeni yolun Azerbaycan hanlıklarında yarattığı rahatsızlığı, Ahıska hâkimi Süleyman Paşa’nın Karabağlı İbrahim Han’a yazdığı bir mektuptan anlamak mümkündür: “Lanet Ruslar Kafkas’tan geçen bir yol salmışlar...Şimdi onların saldıkları bu yol, zaruri şeylerle birlikte ordular getirmeyi de kolaylaştıracak ve neticede bu lanet ordular İran-Osmanlı serhatlerine girecektir ki yaz seli gibi burayı bürüsünler.” Bkz. Mustafazade, *XVIII Yüzyıl – XIX Yüzyılın Övâllərində Osmanlı – Azərbaycan Münasibətləri*, Bakı: Elm, 2002, s.83. Osmanlı arşiv belgelerinde de aynı endişeyi dile getiren şu ifadeler yer almaktadır: “Serkerde-i mesfûr ma’iyyetinde olan Moskovlu askeriyle sûret-i zâhirde memâlik-i Azerbaycan’a gûzer etmek dâ’iyesiyle bu hılâlde derûn-ı Tiflis’e dâhil olacaklarının haberi beyne’l-ahâli resîde-i derece-i tahkîk olup, lâkin bu bahâne ile Kars ve Ahışa üzerlerine azîmetleri cây-gîr-i zamîr-i mefsedet-tahmîrleri olduğun ba’zılardan sırrîce istihbârı...” *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.I, No.24 (Rusların Moskova ile Tiflis Arasında Gidiş Geliş Kolaylaştırmak için Yeni Yol Açtıkları), s.103.

³¹⁹ Rusların Azerbaycan hanlarını baskıyla kendi tâbiyyetine almaya çalıştığı Osmanlı hükûmetine ulaşan mektuplardaki şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “Bu esnâda Rusya tâ’ifesinin İran hanlarına birer âdemleri gidüp tarafımıza teba’iyyet eder misiz, yoksa ne cevâbınız var teba’iyyet etmeyenlerinizin üzerlerine gelürüz deyü sipâriş etdikleri mesmû’umuz oldu, lâkin hakîkatî tashîh u tahkîk olunmadı.” *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.I, No.18 (Rusların İran Hanlarından Kendilerine Tâbiyyet Talebinde Bulunmaları), s.94. Belgeye göre, gerçeği yansıtmayıp yansıtmadığı henüz bilinmeyen bu bilgileri Rus kaynaklarından teyit etmek mümkündür. Nitekim, Hazar kıyılarının Rus hakimiyeti

komutasındaki Rus birlikleri, 1796 yılında önce Derbent'i ardından da Bakü'yü teslim almıştır.³²⁰ Ne var ki, aynı yıl içerisinde II. Katerina'nın ölümü Rus birliklerinin ilerleyişini durdurmuş ve böylece Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ikinci işgal girişimi, I. Aleksandr döneminde kaldığı yerden devam etmek üzere bir kez daha kesintiye uğramıştır.³²¹

Rus işgalinin bu ikinci akametine rağmen, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'ın güney hanlıklarını yeniden hakimiyeti altına alan Ağa Muhammed Şah'ın³²² 1797 yılında bir suikast sonucu öldürülmesiyle³²³ Kafkasya'daki üç büyük merkezî güçten biri askerî olarak eski önemini kaybetmiştir. Bir diğer büyük güç olan Osmanlı İmparatorluğu ise XVIII. yüzyıl boyunca Rusya ve Avrupa ile yapılan savaşlar, iç politik çalkantılar ve modernleşme sancıları içerisinde Azerbaycan meselesine doğrudan müdahil olabilmeye fırsatını çoğunlukla bulamamıştır.³²⁴ Bu

altına alınmasına ve direniş gösteren hanların ise askeri kuvvetle bastırılmasına ilişkin 19 Nisan 1793 tarihli talimatname için Bkz. Butkov, *Materialy dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803 god.*, T.2., SPb: Tip. İmp. Akademii Nauk, 1869, ss.286-288. II. Katerina'nın tarih yazıcılığı görevinde bulunduğu öne sürülen Jean Henri Castéra (1755-1838) tarafından kaleme alınan *Vie de Catherine II: Impératrice de Russie* adlı eser de Çariçe'nin "Hazar kıyısındaki eyaletlerin efendisi olabilmek ve Ağa Muhammed Han'dan intikam alabilmek" arzusunda olduğunu doğrulamaktadır. Aynı esere göre, Kafkaslara yönelik askerî hareketin gerekçesini İran'da hüküm süren Zend hanedanının son temsilcisi "Lütf Ali Han'ı desteklemek" oluşturmaktadır. Öte yandan, bu yalnızca Katerina'nın "doymusuz hırsını" perdelemek için kullanılan bir "bahanedir." Bkz. Jean Henri Castéra, *Vie de Catherine II: Impératrice de Russie*, T.II, Paris: Chez F. Buisson, 1797, ss.447-448.

³²⁰ Arşiv belgelerine göre bu manifestonun Rusça'nın dışında "Başpiskopos Arguntski'nin inisiyatifıyla" 23 Mayıs 1796 yılında Ermenice olarak da basılması, Kafkasya'nın işgali sırasında Rusların bölgedeki azınlıklar tarafından desteklendiğini doğrulamaktadır. *AVP-Rİ*, "SRP", 77(1)/2/(1796 (g.)). Mehmetov, Derbent'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinde, şehirde yaşayan Gregoryen cemaatinin beşinci kol faaliyeti yürüttüğünden söz etmektedir. Mehmetov, *a.g.e.*, s.477. Ayrıca bkz. Gehar Mamedova, *O Pohode V. Zubova v Azerbaydjan (1796 g.)*, Baku: Elm, 2003, s.15.

³²¹ Butkov, *Materialy...*, T.2, ss.419.

³²² *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.I, No.43 (Esterâbâd Hanı Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han'ın Azerbaycan'da Birçok Hanı Kendisine Bağladığı), ss.148-150.

³²³ Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", *DİA*, C.1, 1988, s.456.

³²⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl boyunca bölgeyi yakından takip ederek kendisine tâbi olan bazı hanlıklarla birlikte Kafkasya'da Rus ve Gürcü tehdidine karşı doğrudan önlem almaya çalıştığı bilinmektedir. Bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.I, No.11 (Rusya'ya Tâbi Olan Irakli Han'ın Bölgedeki Türk Hanlıklarına Saldırması Durumunda İttifakla Karsılık Verileceği), ss.80-83. Öte yandan "Türklerin hayır duasına ve desteğine malik olduğu" öne sürülen Şeyh Mansur önderliğindeki Müridizm hareketine verilen destek gibi dolaylı yöntemlerin, özellikle 1792 yılında Rusya ile imzalanan Yaş Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın bölgede azalan nüfuzuyla doğru orantılı

bağlamda, XVIII. yüzyılın sonları, Rus gücü ile Kafkasya arasındaki iki büyük seddin kırılarak yerel mukavemetin yalnızlaşmasına ve XIX. yüzyıl boyunca peşi sıra bağımsızlıklarını kaybedecek Azerbaycan hanlıkları için sonun başlangıcına işaret etmektedir.

Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanmasından sekiz yıl sonra Rus İmparatoru I. Pavel, Gürcistan topraklarında iç düzenin sağlanması ve dış tehditlerin bertaraf edilmesini gerekçe göstererek Kartli-Kaheti krallığının Rusya'ya ilhak edilmesini öngören tek taraflı bir ferman yayımlamıştır.³²⁵ Bu fermanın aynı sene içerisinde tahta geçen I. Aleksandr tarafından onanmasıyla,³²⁶ Gürcistan topraklarını Azerbaycan'a bağlı Kazak ve Şemseddil sultanlıklarını da içine alacak biçimde Rusya'nın bir eyaleti haline getiren Tiflis *guberniyası*³²⁷ ilan edilmiştir. Bunlar, Rusya'ya dahil edilen Azerbaycan topraklarının ilki olup 1801 yılında alınan bu kararlar, Rus hegemonyasının doğrudan istilaya dönüştüğünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.³²⁸ İlhakın hemen ardından, I. Aleksandr tarafından Kafkas başkumandanlığına gönderilen bir mektupta, yerel halk ve toprak beyleriyle iyi ilişkiler kurularak özellikle de Baba Han'ın (Feth Ali) hakimiyetini tanımayan Erivan, Gence, Şirvan ve Bakü gibi hanlıkların Rus saflarına çekilmesi için çalışmalar yapılması emredilmiştir.³²⁹ Kuba, Talış ve bazı yerel güçlerin temsilcileri dışında

olarak artış gösterdiği söylenebilir. Bkz. N. Smirnov, "Şeih Mansur i ego Turetskiye Vhodnoviteli", *Voprosi İstorii*, N.10, (Oktyabr 1950), ss. 19-20. Bununla birlikte Azerbaycan hanlıkları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin genel itibarıyla istikrarlı bir seyir izlediği söylenemez. Bkz. Mustafazade, *a.g.m.*, s.36.

³²⁵ PSZ, Sob. I (1649-1825), T.XXVI (1800-1801), N.19.721, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1830, ss.502-503.

³²⁶ Ad. P. Berje, "Prisoyedinyeniye Gruziy k Rossii: 1799-1831", *Russkaya Starina*, T.XXVIII, (May 1880), s.19; PSZ, T.XXVI, N.20.007, ss.781-786.

³²⁷ *Guberniya*, I. Petro tarafından 1708 yılında hayata geçirilen idari sistemde eyalete karşılık gelen en büyük mülki birimdir. Yönetimlerinden hem idari hem de askerî yetkilerle donatılmış valiler (veya yardımcıları) sorumludur. Guberniyalar daha sonra *ueyzd* ve *volost* gibi daha küçük alt birimlere bölünmüş, 1917 senesinde ise yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz. M.S. Anderson, *Peter The Great*, New York: Routledge, 2014, s.147.

³²⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.22.

³²⁹ AKAK, T.1/V/548(10), s.436. Mehmetov ve Nusretoğlu, çalışmalarında bu mektuba atıf yapmış olmakla birlikte vermiş oldukları referans bilgisi hatalıdır. Mehmetov tarafından 653, Nusretoğlu

Azerbaycan hanlıklarının birçoğunun iştirak etmediği müzakereler,³³⁰ 1803 yılında Kafkas başkumandanı Pavel D. Tsitsianov'un *Pax Russica* 'ya dahil olmak istemeyen, yani savaş ve dış siyasete ilişkin haklarını Rusya'ya teslim etmeyen hanlıkları ortadan kaldırmak üzere harekete geçmesiyle bir tasfiye hareketine dönüşmüştür.³³¹

Azerbaycan'ın işgali, Rus ordularının 1803 baharında Car-Balaken üzerine yürümesiyle resmen başlamıştır.³³² Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın dahili meselelerle uğraştığı bir devirde, bölgede bozulan güç dengesinden istifade eden Ruslar, birkaç yıl içerisinde Talış, Erivan ve Nahçıvan dışında Azerbaycan'ın kuzeyindeki bütün hanlıkları hakimiyet altına almıştır.³³³ Öte yandan, Rus tabiiyetinin tamamen tesis edilebilmesi, hanlıkların cebren veya kendiliklerinden Rus hakimiyetine geçmelerinden bağımsız olarak, bölgede her fırsatta patlak veren isyanlar sebebiyle otuz yılı aşkın bir zaman almıştır.³³⁴ Bu ayaklanmalara ek olarak, 1804 ile 1813 yılları arasında birden fazla devletle savaş halinde olmasına rağmen az sayıdaki

tarafından 502 numarayla gösterilen mektubun belge numarası 548'dir. Bkz. Mehmetov, *a.g.e.*, s.478 (dipnot 2); Nusretoğlu, *a.g.e.*, s.139 (dipnot. 347).

³³⁰ N. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*, SPb: Tipografiya Departmenta Udelov, 1866, s.485.

³³¹ Bu antlaşmalar, hanlara içişlerinde serbesti tanıyor ve veraset haklarını güvence altına alıyordu. Karşılığında ise kendilerinden Rus garnizonlarını kabul etmeleri, nakdî veya aynî haraç vermeleri isteniyordu. Karabağ, Şirvan ve Şeki gibi hanlıklar, bu vasallık ilişkisini kabul ederek kendiliğinden Rusya'ya tâbi olmuşlardı. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.22-23.

³³² Harekatın gerekçesi, "eski adetleri olduğu üzere Gürcistan vilayetlerine baskınlar düzenleyerek, buradaki ahaliyi esir ettiği" ileri sürülen Lezgilerin, "Car-Balaken halkı tarafından himaye edilmesidir." Bkz. Mirzə Adıgözəl bəy, "Qarabağnamə", *Qarabağnamələr*, (Ed.) Akif Fərzəliyev, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.75; İsmailov, *a.g.e.*, s.277.

³³³ *Azərbaycan Tarixi-XIX əsr. Yeddi Cildə*, (Haz.) Mahmud İsmailov, C.IV, Bakı: Elm, 2007, s.28.

³³⁴ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.10. Azerbaycan hanlıklarının yıkılış tarihleri hakkında birbirinden farklı bilgiler mevcuttur. Bu durum, Rus hakimiyetine girmiş fakat varlıklarını *de facto* olarak sürdüren bazı hanlıkların, ortadan kalkmış sayılıp sayılmayacağıyla ilgili yorum farkından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, bir hanlığın ne zaman son bulduğu sorusu, himaye, işgal ve ilga gibi kıstaslardan hangisinin belirleyici olduğuna göre değişen cevaplar içermektedir. Togan, "Şimali Azerbaycan'da yarım asırlık bir müddetin ardından" Rus hakimiyetine giren hanlıkları şöyle sıralamıştır: Gence (1805), Kuba ve Bakü (1806), Şeki (1815), Şirvan (1820) ve Karabağ (1822). Bkz. Togan, *a.g.m.*, s.115. Mehmet Saray ise bundan farklı olarak Gence'nin 1804'te Bakü'nün ise 1807'de Rusya'ya ilhak edildiğini aktarmaktadır. Buna ek olarak, Derbent'in 1806'da Talış'ın 1812'de, Nahçıvan'ın 1825'te, Erivan'ın ise 1826'da ortadan kaldırıldığı bilgisini vermektedir. Bkz. Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi, 1996, ss.21-24. Swietochowski de Bakü ve Kuba hanlıklarının Rus hakimiyetine geçiş tarihini 1806 olarak vermiş, Talış'ın ise 1809'da "Ruslara boyun eğdiğini" ifade etmiştir. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.22-23.

birliklerle Kafkasya’da önemli başarılar kazanmış olan Rusya, öncelikle 1812 senesinde Osmanlı İmparatorluğu’na Güney Kafkasya’daki hakimiyetini kabul ettirmiş,³³⁵ ardından 1813 senesinde İran’la Gülistan Antlaşması’nı imzalamıştır.³³⁶ Bu antlaşma Azerbaycan’ı ikiye bölen tarihi metinlerden ilkidir.³³⁷ Böylece, Ruslar ile Kaçarlar arasında yaklaşık on yıl süren ilk büyük savaşın ardından Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü ve Talış hanlıkları Rusya’nın hakimiyetine geçmiştir.³³⁸ Gülistan Antlaşması ile sağlanan barış on üç yıl kadar sürmüş fakat

³³⁵ 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı’nı bitiren Bükreş Antlaşması mucibince Anapa, Ahılkelek ve Poti Osmanlı idaresine bırakılmış, öte yandan Osmanlı İmparatorluğu, Gürcistan’ın batısında kalan toprakların önemli bir kısmı üzerindeki taleplerinden vazgeçmiştir. Antlaşmaya göre Arpaçay, Acar dağları ve Karadeniz’e kadar olan topraklar ise Rusya’da kalmaya devam etmiştir. Böylece 1811’den beri beklenen Fransız saldırısı öncesinde Kafkaslardaki Rus varlığına yönelik Osmanlı tehlikesi bertaraf edilmiştir. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of The Caucasus*, London: Longman, Green and Co., 1908, ss.87-88; *Voyennaya Entsiklopediya*, T.V, SPb: Tip. T-va İ.D. Sıtina, 1911, ss.174-175; Kurat, *a.g.e.*, s. 302. Ayrıca, antlaşmanın tam metni için bkz. *PSZ*, Sob. I (1649-1825), T.XXXII (1812-1815), N.25.110, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1830, ss.316-322.

³³⁶ İran, XIX. yüzyılın başında ayrılmaz parçası olarak gördüğü Transkafkasya’daki Rus yayılmacılığının, önünde sonunda bir savaşa dönüşeceğini farkındadır. Bu sebeple, Gürcistan üzerine yapılacak bir sefer için 1803 yılından itibaren bölgedeki yerel güçlere çağrıda bulunmuş, Rus karşıtı bir blok kurma düşüncesiyle Osmanlı İmparatorluğu’na elçiler göndermiş, bir taraftan da İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerin desteğini aramıştır. İran’ın 1806’dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki gerginliğin azalması ve Avrupalı güçlerle olan temaslarına bağlı olarak Rusya karşısında önemli bir avantaja sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşın, Kafkaslar uğrunda sürdürdüğü mücadele başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Alınan bu neticeyi, Mehmetov’un belirttiğinin aksine “Kaçarların beceriksizliğinden” ziyade bölgedeki her gelişmeyi adım adım takip eden Rus istihbaratının başarısında aramak daha isabetli olacaktır. Bkz. Mehmetov, *a.g.e.*, s.482; Ruslara karşı örgütlenmek üzere İran tarafından yerel beylere gönderilen bazı mektup ve fermanlar için bkz. *AKAK*, T.2/XI/1653-1655, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1868, ss.804-805; Kafkas Başkumandanı Ivan Gudoviç tarafından hazırlanan ve İran’ın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinin yumuşamasının ardından Fransızların da teşvikiyle askeri faaliyetini artırdığına yönelik 15 Mart 1807 tarihli rapor için bkz. *AKAK*, T.3/X/807, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1869, ss.433-434; İran’ın 1808 senesinde Ruslarla yapılması öngörülen ateşkes antlaşmasını Fransa’dan destek beklentisi içerisinde kasıtlı olarak yavaşlattığına ilişkin rapor için bkz. *AKAK*, T.3/X/826, ss.459-450.

³³⁷ Gülistan Antlaşması’nın bir diğer önemi, müzakereler esnasında Azerbaycan’ın bağımsızlığının “geçmişe dönük olarak” ilk kez tanınmasıdır. Buna göre, “Şah’ın Azerbaycan’ın kuzeyi üzerindeki iddiaları, buraların Rus egemenliğine girmeden çok önce bağımsız oldukları esasından hareketle reddedilmiştir.” Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.23.

³³⁸ İran, buna ek olarak, Dağıstan, Gürcistan, Megrelya, İmereti ve Abhazya üzerindeki tüm taleplerinden vazgeçmiş, Hazar’da donanma bulundurmamayı kabul etmiştir. Öte yandan, antlaşma metninde, İran tahtının meşru mirasçılarının Ruslar tarafından tanınması, desteklenmesi ve dış müdahalelerden korunması gibi vaatler yer almaktadır. Bu durum, Rusya’nın dolaylı olarak İran’ı (böylece, neredeyse bütün Kafkasya’yı) himaye altına alması gibi bir durum ortaya çıkardığından antlaşmanın İran açısından belki de en tehlikeli hükmü olarak yorumlanabilir. Nitekim, Gülistan

antlaşma metninin getirmiş olduğu düzen Azerbaycan toprakları üzerindeki Rus-İran çekişmesine son vermemiştir. İran, henüz 1817 yılından itibaren Rusya üzerine yeni bir askerî harekât düzenlemek için hazırlıklara başlarken, savaşa oldukça hevesli görünen Kaçar ulemasının bilhassa Rus nüfuzundan çekinen Batılı devletlerin -daha ziyade İngilizlerin- tazyiki altında kaldığı bilinmektedir.³³⁹ Dahası, Bükreş Antlaşması'nı³⁴⁰ bir tür itibar kaybı olarak yorumlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1823 yılında İran ile barış yapması, iki taraf arasındaki anlaşmazlığın son bularak Rus karşısı bir cereyanın yükselişine sebep olmuş, ayrıca Rusya'nın bu süre boyunca Avrupa'daki savaşlarla meşgul olması da³⁴¹ İran'ı Ruslara karşı cesaretlendirmiştir.

Antlaşması'nın devamı niteliğindeki Türkmençay Antlaşması'ndan önceki barış görüşmelerinde bu tehlike kendisini göstermiş ve Abbas Mirza antlaşma metnine kendisinin İran tahtının varisi olduğunu teyit eden bir madde konulmasını talep etmiştir. Buna ek olarak, tahta çıkışı esnasında yalnızca kendi birliklerinin Ruslar tarafından desteklenmesini öngören bir değişiklik yapılmasını istemiştir. Bkz. AVP-Rİ, "SPb. Glavnıy Arhiv 1-9 (1827)", 8/13(2), s.139; Baddeley, *a.g.e.*, s.90; Firuz Kazemzadeh, "Iranian Relations With Russia and The Soviet Union, to 1921", *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, (Ed.) Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, New York: Cambridge University Press, 1991, s.334; L.M. Kulagina, *Rosiya i İran*, Moskva: Klyuç-C, 2010, ss.60-61. Gülistan Antlaşması'nın tam metni için bkz. *Dogovori Rossii s Vostokom: Poliçeskiye i Torgoviye*, (Soz.) T. Yuzefoviç, SPb: Tip. O.I. Baksta, 1869, ss.208-214.

³³⁹ Rus yayılcılığı karşısında Avrupalı güçler tarafından 1803'ten beri provoke edilen Kaçar hanedanı, Gülistan Antlaşması'yla yaşadığı "aşağılanmanın" üstesinden gelebilmek için 1826'ya kadar büyük oranda İngiliz desteğine bel bağlamış ve bölgede kaybettiği prestiji geri kazanmak için "daha az tehlike arz eden" komşular üzerine seferler yapmıştır. Bkz. Gavin R.G. Hambly, "Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, Vol.7..., s.163. Ruslar karşısında alınan ilk mağlubiyetin ardından, Kaçar sarayında İngiliz nüfuzu büsbütün artmış hatta "veliahtın sarayında İngilizler olmadan hiçbir iş görülemez" hale gelmiştir. Bkz. *Azərbaycan Tarixi-XIX əsr. Yeddi Cildə*, C.IV, s.41. Çar I. Aleksandr tarafından Rus İmparatorluk generali Aleksey P. Yermolov'a gönderilen bir talimatta, İran üzerindeki İngiliz tesirinin "zayıflatılarak mutlak surette ortadan kaldırılması" gerektiği bildirilmiştir. Bkz. AKAK, T.6(2)/II/267, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1875, s.125. 1819 senesinde bu görevi ifa etmek üzere İran'da bulunan Rus elçilik misyonu da Tebriz'de ikamet etmek üzere Şah'ın icazetine başvurmuştur. Hem Rus hem de İngiliz heyetlerinin başkent Tahran yerine Tebriz'de bulunmaları, bir başka deyişle Şah Feth Ali yerine veliaht prens Abbas Mirza'ya yakın olmak istemeleri, Azerbaycan'ın özellikle 1813'ten itibaren Kaçar diplomasisinin başat merkezine dönüştüğünü göstermektedir. İlginç olan, Azerbaycan menşeli dış siyasetin yine Azerbaycan uğrunda sürdürülen mücadelenin bir parçası olmasıdır. *F.O. 60/15*, Domestic various, 1819.

³⁴⁰ Antlaşmanın tam metni için bkz. *Muahedat Mecmuası*, C. IV, İstanbul: Ceride-i Askeriyye Matbaası, h.1298 [m.1880/81], ss.49-57.

³⁴¹ Ruslar bu dönemde İran'la bir savaşa tutuşmakta isteksiz görünmektedir. Buna karşın, Çar I. Aleksandr tarafından ikili ilişkilerdeki gerginliği azaltmak üzere görevlendirilen elçilik heyetlerine, "İran'ın güney eyaletleri hakkında istihbarat toplamayı ihmal etmemeleri" emredilmiştir. Elçilere bu emri yerine getirinceye kadar "gerekli gördükleri süre boyunca" görevde kalabilecekleri bildirilmiştir.

1826 yılında başlayan ikinci büyük savaşın arifesinde İran, Gülistan Antlaşması'nın tekrar gözden geçirilmesi için Rusya'ya teklifte bulunmuş fakat yapılan görüşmelerden somut bir netice elde edilememiştir. 1825 baharında Aleksey P. Yermolov'a bağlı birliklerin Gülistan Antlaşması'nı açıkça ihlal ederek Gökçe Gölü civarını işgal etmesi üzerine iyice gerilen ilişkiler,³⁴² aynı sene Çar I. Aleksandr'ın ölümüyle Rusya'da patlak veren Dekabrist isyanının yarattığı karışıklıktan faydalanmak isteyen İran'ı Rusya'ya karşı harekete geçirmiştir.³⁴³ Savaşın ilk zamanlarında gerçekleştirilen sürpriz saldırılar ve Ruslara karşı bölgede eş zamanlı olarak çıkan yerel isyanlarla³⁴⁴ elde edilen başarılar, iki yılın ardından kesin bir İran mağlubiyetine dönüşmüş, böylece iki devlet arasında Azerbaycan tarihinde bir dönüm

Buna göre, Rus elçileri, "İran'ın İsfahan gibi güney eyaletleri" hakkında yol, topografik özellikler, genel istatistik veriler, idari durum ve askeri güç gibi başlıklar altında ayrıntılı kayıt tutmakla görevlendirilmiştir. Elçilik heyetlerine verilen bu talimatın, Kafkasya'daki Rus yayılmacılığının ileri vadeli ufkunu ortaya koyduğu söylenebilir. Bkz. AKAK, T.6(2)/II/267, s.126.

³⁴² İşgalin ardından, Abbas Mirza tarafından görevlendirilen bir heyet Gökçe Gölü'nün boşaltılması karşılığında Kapan-Meğri bölgesini Ruslara bırakan bir protokol imzalamıştır. Feth Ali Şah ise "dayatma" olarak nitelediği bu anlaşmayı onamayarak Rus işgalinin sona erdirilmesi için Tiflis'e ikinci bir heyet göndermiştir. General Yermolov'un, önceki protokolün bağlayıcı olduğunu öne sürerek bölgeyi boşaltmayı reddetmesi üzerine iki devlet arasında savaşın fitilini ateşleyen bir kriz patlak vermiştir. F.O. 60/27, Henry Willock, 1826. Yermolov'un bu tutumu, Tiflis ile St. Petersburg arasındaki fikir ayrılığını yansıtmaları bakımından ilginçtir. 1825 yılında Çar I. Aleksandr, General Yermolov'a "İran'la bir savaş beklenmediğini" ve "barışın korunması" gerektiğini bildirirken, Gökçe bölgesinin işgalinden haberdar görünmemektedir. Yermolov, İran'ı Rusya'ya karşı kışkırtırken, başına buyruk aldığı kararları başkentten gizlemiş olmalıdır. Tebriz'den yola çıkan ve Gökçe meselesini St. Petersburg'a taşımak isteyen İran elçilerinin Tiflis'te alıkonulmaları da bu ihtimali güçlendirmektedir. Hatta İran elçileri bu olayın ardından Tiflis yerine İstanbul üzerinden St. Petersburg'a geçmek istemiş fakat Osmanlı sınırına vardıklarında savaşın artık kaçınılmaz olduğu anlaşılınca geri dönmüşlerdir. Bkz. Maziar Behrooz, "Revisiting the Second Russo-Iranian War (1826–28): Causes and Perceptions", *Iranian Studies*, Vol.46, Issue.3, (May 2013), ss.359-381; Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley: University of California Press, 1980, ss.82-83. İleride ele alınacağı üzere Rus, Ruslaşan ve Rus olmayan arasındaki ilişkilerin psikolojik unsurları ile bu ve benzeri anekdotlar arasında şaşırtıcı bir tutarlılık bulunmaktadır.

³⁴³ Rudi Mathee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor: Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, (Ed.) Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York: Palgrave Macmillan, 2012, ss.114-115.

³⁴⁴ Hanlıkları Ruslar tarafından işgal edildikten sonra kaçarak İran'a sığınan bazı Azerbaycan seçkinlerinin, halihazırda Rus tabiiyeti altında gördükleri muameleden hoşnut olmayan Müslüman halk üzerindeki nüfuzlarını kullanarak onları isyana teşvik ettikleri söylenebilir. Nitekim, savaşın ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması mucibince, İran "şimdi ya da gelecekte" Rusya tarafından müzir oldukları belirlenen kimseleri "han, bey, molla ve sair dinî efdaldan" olup olmadıklarına bakmaksızın belirli stratejik bölgelerde ikamet ettirmeyeceğini kabul etmiştir. Bkz. *Dogovori Rossii s Vostokom*, ss.220-221.

noktası olan Türkmençay Antlaşması (1828) imzalanmıştır.³⁴⁵ Bu antlaşmayla, Erivan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya terk edilmiş, İran'ın Hazar Denizi'ndeki askeri varlığına son verilmiştir. Dahası, İran, yüklü bir miktar savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılarak³⁴⁶ Rusya'ya ek bir protokolle belirlenen kapsamlı iktisadi imtiyazlar tanımak zorunda kalmıştır.³⁴⁷ St. Petersburg'dan gelen talimatlar doğrultusunda hazırlandığı anlaşılan Türkmençay Antlaşması'nın³⁴⁸ Azerbaycan tarihi açısından belki de en önemli sonucu, antlaşma metninde yer aldığı üzere Azerbaycan'ın güneyinde bulunan ahalinin diledikleri takdirde Rusya'ya yerleşebilmelerinin önünü açan hükmü olmuştur.³⁴⁹ Bu madde, üzeri kapalı olarak bilhassa Meraga ve Urmiye'den alınan Ermeni ailelerinin Azerbaycan'ın kuzeyine yerleştirilmesine imkân tanıyarak Kafkasya'da bir Ermeni devletinin temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır.³⁵⁰ Benzer bir maddenin, Rusya ile Osmanlı

³⁴⁵ Antlaşmanın tam metni için Bkz. *Dogovori Rossii s Vostokom*, ss.214-222.

³⁴⁶ Rusya'ya tanınan bu imtiyazlar, gelecekte Batılı devletlerin İran ile olan ilişkilerinde “en çok gözetilen ulus kaydına” yönelik bir tür model teşkil edecektir. Bu devletlerin İran üzerindeki iktisadi imtiyaz taleplerinde emsal teşkil edecek olması bakımından Türkmençay Antlaşması'nın tarihsel önemi bulunmaktadır. Bkz. P. M. Sykes, *A History of Persia*, Vol.2, London: Macmillan and Co., 1915, s.420.

³⁴⁷ Antlaşmaya göre, Rus tebaasının uğradığı kayıp ve zararın karşılanması için İran'ın ödemesi gereken savaş tazminatı 10 korun tümen veya 20 milyon gümüş ruble olarak belirlenmiştir. Kraliyet Coğrafya Kurumu üyesi, Sir Percy Sykes, 1915 yılına ait eserinde, bu meblağın 3 milyon pounda karşılık geldiğini ifade etmekle birlikte ödenmesi gereken miktarının antlaşma metninde yer alanın aksine 30 milyon gümüş ruble olduğunu ifade etmiştir. Jacob C. Hurewitz'e göre ödenmesi gereken miktar yaklaşık 17,5 milyon Amerikan dolarına karşılık gelmektedir. Bkz. Sykes, *a.g.e.*, s.420; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: (A Documentary Record: 1535-1914)*, Vol.I, Princeton: D. Van Nostrand Company, Inc., 1958, s.96. Türkmençay Antlaşması'na ek protokol için Bkz. *Dogovori Rossii s Vostokom*, ss.223-227.

³⁴⁸ AKAK, T.7/X/502, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1873, ss.540.

³⁴⁹ Antlaşmanın XV. maddesi için bkz. *Dogovori Rossii s Vostokom*, ss.221-222.

³⁵⁰ Rus asilzadesi ve anı yazarı Korniliy A. Borozdin'e göre, Türkmençay Antlaşmasını izleyen üç aylık sürede Erivan ve Nahçıvan'a göç ettirilen Ermenilerin sayısı 40.000'i bulmaktadır. Bkz. K. A. Borozdin, “Pereselentsı v Zakavkazi”, *Ruskiy Vestnik*, N.15 (İyul 1891)'den ayırabım, SPb: Tip. T-va Obşestv. Polza, 1891, s.128. Öte yandan bu sayılar halen tartışmalıdır. Slavist tarihçi Sergey Nikolayeviç Glinka'ya göre General İvan Paskeviç'in talimatları doğrultusunda 26 Şubat-11 Haziran 1828 tarihleri arasındaki üç buçuk aylık sürede 8249 Hristiyan aile İran'dan Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'a yerleştirilmiş, bunu kısa sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilen 90.000'nden fazlası izlemiştir. Bkz. Sergey Glinka, *Opisaniye Peresleniya Arмянan Adderbidjanskikh v Predeli Rossii: c Kratkim Prevaritelnim İzpoljeniyem İstoričeskih Vremen Armenii Počerpnuoye iz Sovremennih Zapisk*, Moskva: Tip. Lazarevıh İn-Ta Vost., 1831, s.131; AKAK, T.7/XI/829, ss.845-846. Bu iskân politikası ilerleyen yıllarda kapsamı genişletilerek devam ettirilmiştir. Türkmençay Antlaşması'nın içeriği ile

İmparatorluğu arasındaki savaşa son veren 1829 Edirne Antlaşması'na da eklenmesiyle³⁵¹ Azerbaycan topraklarına yönelik Ermeni göçleri sistematik bir boyut kazanmıştır.³⁵² Neticede, 1828 yılından itibaren Rus imparatoru I. Nikola tarafından Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını da içine alacak biçimde bir Ermeni *oblastının* (vilayet) kurulduğu ilan edilmiştir.³⁵³ Öte yandan, bu durum Kafkasya'nın işgaline yönelik olarak XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslarla dirsek teması halinde bulunan Ermenilerin, bilhassa İran ile yapılan savaşlarda "Rus tahtına gösterdikleri vefanın"³⁵⁴ bir karşılığı

ilgili olarak bkz. Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.14, S.36, (2008), s.191. Ermeni göçlerine ilişkin burada verilen istatistiki veriler, Kemal Beydilli tarafından da detaylarıyla teyit edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", (*Belgeler*, C.XIII, S. 17'den ayırabası), Ankara: TTK Basımevi, 1988, s.382.

³⁵¹ XIII. maddesi mucibince "iki devlet, savaş sırasında a'mâl-i harbiyede bulunmuş veya tavır ve hareketleriyle diğer tarafı iltizam etmiş olan tebealarını tamamen affetmiş ve bunlardan, istedikleri yerlere göçmek isteyenlere de 18 ay müddet" verilmiştir. Bkz. *Muahadat Mecmuası*, C.IV, ss.70-87; Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, C.IX, S.1-2, (Mart-Haziran 1951), s.142.

³⁵² 1829 senesinin sonunda Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dan Azerbaycan'ın kuzeyine göç ettirilen Ermenilerin sayısı 105.000'e ulaşmıştır. 1830 yılında Erzurum ve Beyazıt Paşalığı'ndan Gökçe Gölü'nün güneydoğu kıyılarındaki boş arazilere 45.000 Ermeni yerleştirilmiştir. Kars Paşalığından getirilenler ise Gümrü ve Erivan oblastlarının diğer kısımlarında iskân edilmiştir. Bkz. N. G. Volkova, "Etniçeskiye Protsessi v Zakavkaze v XIX-XX vv.", *Kavkazkiy Etnografiçeskiy Sbornik*, T.IV, (Ed.) V. K. Gardanov, Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1969, ss.7-8; Borozdin, *a.g.m.*, s.128. Erivan guberniyasında 1826 ile 1897 yılları arasında Türk (Müslüman) nüfusun artış oranı %165,9 iken Ermeni nüfusu %1653,4 oranında artmıştır. XIX. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'daki nüfus politikası ve bazı istatistiki veriler için bkz. Hayri Çapraz, "Güney Kafkasya'da Ermeni Nüfusu (19. Yüzyıl)", *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.VIII, S.78, (Temmuz-Aralık 2015), ss.455-459. XIX. yüzyılda Erivan'a yerleştirilen Ermeniler ve bölgenin etnik yapısına ilişkin istatistiki veriler için bkz. "Materiali dlya Statistika Erivanskoy Gubernii", *Sbornik Statistiçeskih Svedeniy o Kavkaze*, T.1-I(III) (Soz.) N. İ. Voronov, Tiflis: Kavkazskim Otdelom İmp. Russkogo Geografiçeskogo Obşestva, 1869, ss.1-99. Ayrıca bkz. Beydilli, *a.g.m.*, s.407.

³⁵³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.26.

³⁵⁴ Glinka, Kafkasya'nın işgali sırasında Rus birliklerine yardım eden Ermeniler hakkında şu ifadelere yer vermiştir: "Ermenilerin pek çoğu, Rus askerlerini kardeşçe kucakladı. Onlara kılavuz oldu, düşmanın her hareketini bildirdi ve savaş alanında onlarla hareket etti. (...) Ermeniler, Albay Lazarev'in çağrısından ilham alarak aşk ve coşkunun kanatları üzerinde, bir teklifle koparılmaksızın tüm insani hesaplardan daha yüce bir ruhani dürtünün cazibesıyla Rus alaylarına uçtular ve hayati hizmetlerde bulundular." Bkz. Glinka, *a.g.e.*, ss.24, 38; RGV-İA, 476/1/13, s.1. Ermenilerin Rus-Kaçar savaşları boyunca İran saflarında yer aldığı da bilinmektedir. 1808 senesinde Rusların başarısızlıkla sonuçlanan Erivan kuşatmasından önce kalenin savunulması için Erivan havalisinden 800 kadar Ermeninin getirildiği ifade edilmektedir. Bkz. RGV-İA, VUA/4259/4, s.276. Bu iki örnekte, Ermenilerin Müslüman hükümdarlara tabi olarak hizmet vermek zorunda oldukları hizmet ile gönüllük arasındaki psikolojik uçurum hemen göze çarpmaktadır. Ermeni kıtalarının Rus "dindaşlarına" duyduğu yakınlığı, Müslüman beylerin ordularında hizmet etmeyi gerektiren yasal yükümlülükleri aşan bir bağlılıkla

olmayıp İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi iki önemli gücün gelecekte Kafkasya'ya müdahale etmesini önleyecek bir tampon bölgenin yaratılması bağlamında değerlendirilmektedir.³⁵⁵ Zira, Kafkasya'nın işgaline uzanan süreçte Rusya'nın emperyal çıkarlarıyla uyum içerisinde görünen Ermeni ülküsü, XIX. yüzyılın sonuna doğru ivme kazanan iktisadi rekabetin de neden olduğu etnik gerilimle birlikte biçim değiştirerek, Ermenilerin Ruslar tarafından "Hıristiyan kardeşler" yerine "sinsi ve komplocu" olarak ötekileştirilmesine neden olacak ve monarka sunulan hizmet karşılığında tanınan imtiyazların Rusya'daki tüm ulusal azınlıklar gibi Ermenilerin toplumsal statüsünü de tehdit etmesiyle tepkisel bir milliyetçiliğe dönüşecektir.³⁵⁶

XIX. yüzyıldan itibaren, "Büyük Oyun" adıyla Kafkasya'yı da içerecek biçimde Orta Asya'daki emperyal nüfuz mücadelesini konu alan ve erken XX. yüzyıla kadar devam eden tarihsel sürecin³⁵⁷ hazırlık safhasını oluşturan savaşlar ve antlaşmalar dizisi, tarihsel olarak Azerbaycan topraklarının bir daha birleşmemek üzere ikiye bölünmesine yol açmıştır. Azerbaycan Türklerine bu süreç boyunca yapılan antlaşmalarda dikte edilenler, tohumları XIX. yüzyıl öncesinde atılmış olan millî bir şuuru, yabancı bir otokrasinin ezici ve dışlayıcı hegemonyası altında olgunlaştırarak,

nitelemek mümkündür. Nitekim, İkinci Rus-Kaçar savaşı sırasında Albay Pavel E. Kotsebu, Ermenilerin Rus birliklerine olan yardımlarını şu sözlerle ifade etmiştir: "Onlar, çoğunlukla yabancı askerlerin silahlarını kuşanmış olarak diğerlerinin yanında cesurca ve hep birlikte kaleyi savundular; hepsinden önemlisi, kıtlık içinde, çeşitli kök ve sebzelerle beslenen garnizonla besli hayvanlarını ve ekmeklerini paylaşmaya gönüllü oldular." RGV-İA, VUA/d:4295, s.104. Aynı konu, Glinka'nınkilere benzer bir bahisle General Paskeviç'in ifadelerine de yansımıştır: "[Ermeniler] Rusya'ya cansiperane ve ateşli bir biçimde sadıktı." RGV-İA, VUA/d:4336, s.14.

³⁵⁵ Saray, *a.g.e.*, s.26.

³⁵⁶ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, ss.31-32.

³⁵⁷ Büyük Oyun'un tarihsel olarak üç safhası bulunmakta olup, bunların tamamı Kafkasya ve Orta Asya'nın kaderini şekillendiren olayları konu almaktadır. Birinci safha, Rusların XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Doğu'da izlemiş olduğu yayılmacı siyaset ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın buna karşı aldığı önlemleri içermektedir. İkinci safha, Wilhem Almanyası'nın *Drang nach Osten* [Doğu'ya Açılım] siyasetiyle başlamış olup, Kafkasya ve Orta Asya'nın yerel halkları için sürdürülen nüfuz mücadelesini konu almaktadır. Üçüncü ve son safha ise 1917 Rus Devrimi'ni izleyen süreçte "Asya'nın emperyalist hegemonyadan kurtarılması" için Vladimir İ. Lenin'in tezleriyle desteklenen silahlı başkaldırı hareketidir. Bkz. Matthew Edwards, "The New Great Game and The New Great Gamers: Disciples of Kipling and Mackinder", *Central Asian Survey*, Vol.22, No.1, (March 2003), s.84.

XIX. yüzyılda Kafkas coğrafyasına sıkışmış diğer milliyetçiliklerle rekabet içerisine giren Türk milliyetçiliğinin doğuşuna da milat teşkil etmiştir.³⁵⁸

2.2. Efendi-Köle Diyalektiği Bağlamında Rusya ve Azerbaycan

Doğu kültür dairesinin Müslüman-Türk toplumları özelinde milliyetçiliği modernitenin kurucu unsuru olarak inceleyen bir çalışma henüz yapılmamış olduğundan Azerbaycan’da Türk milliyetçiliğinin ön-modern bir okumasını yapabilmek için elimizde Greenfeld veya ardılları tarafından önceden betimlenmiş bir güzergâh bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin modernist tezler karşısındaki savunusunu yapabilmek adına elde bulunan parçaların tutarlı bir bütün haline getirilmesi gerekmektedir.

Öncelikle, milliyetçilik yabancı bir ülkenin kendinden evvelki ideolojisine meydan okuyan ve ona galebe çalan bir tepki olarak yorumlandığında, Greenfeld modelinde tarihsel gelişimine yer verilen beş ulusun (İngiliz, Fransız, Rus, Alman ve Amerikan) her birinin kendi teritoryal sınırlarına sahip olduğu ve rekabeti tetikleyen *hınç* ve *varoluşsal hasetin* belirgin biçimde ‘dışarıdaki *ötekilere*’ karşı işlevsellik kazandığı söylenebilir.³⁵⁹ *Ötekiyle* rekabet bağlamında modernite ile milliyetçilik arasındaki öncül ardıl ilişkisini tersine çeviren bu süreç, milliyetçiliği modernitenin kurucu unsuru haline getiren denklemin bir parçası olarak yorumlanabilir.

Azerbaycan’da millî kimlik ve milliyetçiliğin oluşumunu aynı psikolojik model içerisine yerleştirmek ise denkleme bir takım yeni bilinmeyenlerin dahil edilmesini mecburi kılmaktadır. Bu yeni formülasyon, özgün modelden bir sapma olarak yorumlanmak şöyle dursun, bize göre millî kimliğin yaratıcı dürtüsü olan *hınca*

³⁵⁸ Yeşilot, *a.g.m.*, s.191.

³⁵⁹ Amerika Birleşik Devletleri’nin kolonyal geçmişi bu duruma tezat teşkil ediyor görünse bile Greenfeld, Amerikan milliyetçiliğini verili hiçbir tipe yerleştirememiş ve onu bir istisna olarak kabul etmiştir. Amerikan ulusu Amerika Birleşik Devletleri’nin kurucu fenomeni olarak kabul edildiğinden “a-problematik” olup herhangi bir izaha gereksinimi yoktur. Yazar, ilgili bölümü ele alırken yalnızca “siyaset felsefesi ve düşünce tarihine başvurmakla” yetinmiştir. Bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.401-402; Roger, *a.g.e.*, s.178.

kaynaklık eden *varoluşsal hasetin* kendisini çok daha belirgin biçimde gösterdiği bir hale işaret etmektedir.

Bu bağlamda, tarihsel coğrafya itibarıyla bir Azerbaycan yurdundan bahsedilebilecek olsa bile, bu toprakların XVII. yüzyıldan itibaren uzunca bir süre en az üç büyük gücün nüfuz mücadelesine sahne olduğu bilinmektedir. XIX. yüzyılın başında, Azerbaycan’da yalnızca beylik rejiminin varlığı söz konusu iken “birbirinin mukadderatına lâkayt hanlıklar”,³⁶⁰ Resulzâde’nin deyiimiyle “İran hars ve nufûz-ı manevisi altında iken mevkilerini muasır bir ordu ile gelen Rus’un kuvvet-i bazusuna terk ve kazaya teslim etmek” zorunda kalmışlardır.³⁶¹

Buradan hareketle, Azerbaycan’da millî kimliğinin referansı olarak *hıncı* siyasal, kültürel ve iktisadi boyunduruk altında bulunan bir toplumun ‘dışarıdakilerden’ ziyade ‘kendi içerisine girmiş ötekilerin’ tahakkümüne karşı geliştirilen tepkisel tavra dayandırmak mümkündür. Her şeyden önce, Azerbaycan toplumunu ulus seviyesine yükselten kolektif bilinci Batı Avrupa devletlerinden veya Rusya’dan farklı olarak uluslararası ölçekli prestij arayışında değil, kendi ana yurdunda yabancı bir gücün hakimiyetine giren yerli halkın öz saygısını yeniden kazanabilmek uğrunda yürüttüğü mücadelede aramak gerekir. Bu mücadele, ulusal itibarın dışı dönük prestij kaygısını biçimlendiren soyut problem alanlarından farklı olarak ilk etapta silahlı direniş ve isyanın ön plana çıktığı daha somut bir karakter taşımaktadır. Dolayısıyla, Azerbaycan’da millî farkındalığı yaratan sürecin Batı Avrupa ve Rus milliyetçiliklerine göre daha dinamik bir yapı arz ettiği ve bunlara kıyasla daha kısa sürede evrimini tamamladığı söylenebilir. Azerbaycan’da millî kimliği tabana yaymakla mükellef yerli seçkinlerin, bu faaliyetin kazanımlarını korumak ve sürekliliğini sağlamak için benimsediği yöntemler ise tıpkı daha önce değinilen uluslararası prestij arayışındaki endişeler gibi moderniteyi nihai bir erek haline getirmektedir. Bu bağlamda

³⁶⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.9.

³⁶¹ Resulzade, *a.g.e.*, s.13.

milliyetçilik, Azerbaycan'ın medeni uluslar ailesindeki yerini güvence altına alan modern toplumun inşasında başat bir rol üstlenmektedir.

Azerbaycan milli kimliğinin oluşum sürecini mercek altına alırken sorulması gereken ilk soru 'içerideki ötekinin' kim olduğudur. Bu soru, bizleri *hıncın* siyasal okumasına götüren *efendi-köle diyalektiğinin* taraflarını belirlememizi sağlayacaktır.

Azerbaycan'ın yakın dönem tarihi hakkında daha önce ele alındığı üzere, cevabın Ruslar olduğu açıktır. Tarihsel olarak, Çar IV. Ivan'ın 1552 yılında Kazan Hanlığı'na son vermesi, Rusya tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olup Rusların Türk illerini istila etmesinin önünü açmıştır.³⁶² Kafkas coğrafyası, bu tarihten itibaren I. Petro'nun malum vasiyetinde somutlaştığı üzere daima Rus yayılmacılığının ana istikametlerinden birisini teşkil etmiştir.³⁶³ XIX. yüzyılın ilk yarısında İran ile yapılan savaşlar sonucunda imza edilen iki antlaşma, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828), Azerbaycan'ın kaderini Rusya'ya bağlayan hukukî metinler olarak bu toprakları ikiye ayırmış ve izledikleri tarihî yolu bir daha kesişmemecesine ayırmıştır.³⁶⁴ Ne var ki, XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın siyasi varlığına bütünüyle son

³⁶² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: TTK Basımevi, 1999, s.3.

³⁶³ Söz konusu vasiyetin içeriği iyi bilinmekle beraber tarihsel gerçekliği halen tartışmalıdır. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* adlı ünlü eserinde, bu belgeye "Rusya Çarı Petro'nun Vasiyetnamesi" adıyla yer vermiştir. Bkz. Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C.I, Tertib-i Cedid, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309 [1891], ss.354-357. Öte yandan, Rus yazar Fyodor M. Dostoyevski'ye göre bu vesika "Lehlilerin uydurduğu sahte kâğıttan başka bir şey değildir." Bkz. Kurat, "Dostoyevskiy ve Şark Meselesi", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.21-22, (Eylül 1933), s.364. İlber Ortaylı da vasiyetnameden Çariçe Yelizaveta zamanında devlet görevinde bulunmuş "B. Christoph von Münnich ve taraftarlarının kaleme aldığı bir protokol" olarak bahsetmektedir. Ona göre, Ahmet Cevdet Paşa, "belirli bir Russofobiyi yerleştirmek için (...) "aslında Büyük Petro'ya ait olmayan" bu vasiyetnameye "bilinçli olarak" eserinde yer vermiştir. Bkz. İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Ankara: TTK Basımevi, 1999, s.128. Vasiyetnamenin akademik bir çalışmaya konu olmuş hali için Bkz. Dimitry V. Lehovich, "The Testament of Peter the Great", *The American Slavic and East European Review*, Vol.7, No.2, (April 1948), ss. 112,123.

³⁶⁴ Savaş Açıkkaya, Çarlık Rusyası "Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.28, N.1, (2010), ss.404-405.

verilmesinden, bundan sonrası için *efendi-köle* denklemini doğrudan çözüme götüren bilinmeyenlerin tümüyle açıklığa kavuştuğu sonucu çıkarılmamalıdır.

Türkmençay Antlaşması, Türk Kafkasyası'nda "müstemlekecilik" olarak bilinen³⁶⁵ sömürge siyasetinin miladını teşkil etmektedir. Bu antlaşma siyasi nitelikli bir toprak paylaşımını aşan, Kafkasya, Anadolu ve İran Türkleri için "felaketin başlangıcı" olarak nitelendirilen demografik, iktisadî, kültürel ve idari değişimin sembolüdür.³⁶⁶ Yüzyıllar boyunca Müslüman Türklerce meskûn olunan bölgelerin "mümkün olduğunca çok Hıristiyan nüfusla" iskân edilmek istenmesi³⁶⁷ bu değişimin ilk adımı olacak ve Azerbaycan toplumunun kendi topraklarında "yabancılar" (*inorodtsy*)³⁶⁸ olarak adlandırılmasına dek sürecek, uzun ve gurur kırıcı bir deneyime dönüşecektir.³⁶⁹

Tarihsel arka planına bakıldığında, bu algının Petro reformlarının neden olduğu hayal kırıklığı içerisinde, kendisini durmaksızın Batılılar ile kıyaslayan ve derin bir *statü*

³⁶⁵ Nusretoğlu, *a.g.e.*, ss.19-20.

³⁶⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, ss.487-488.

³⁶⁷ Bkz. Glinka, *a.g.e.*, s.103.

³⁶⁸ *Inorodtsy*, Rus İmparatorluğu'nda 1822'den 1917'ye kadar pek çok farklı hukuki kategori altında varlığını sürdüren bir kavramdır. Resmî olarak bu terim, imparatorluğun zorunlu askerlik gibi genel hukuki mevzuatına tabi olmayan, yerel geleneklerini ve geleneksel liderliklerini koruyan sayılı ve sınırlandırılmış halklarını nitelemektedir. Gayri resmi olarak ise imparatorluğun Rus olmayan unsurlarının tümü için kullanılan pejoratif bir mana taşımaktadır. Rusların emperyal yayılımının zirve noktasını teşkil eden XIX. yüzyılda, *inorodets* olarak kategorize edilen halklar şunlardır: (1) Sibiryalı yabancılar, (2) Çukçiler, (3) Çungarlar (Altay), (4) Komandor Adaları'nda mukim tebaa, (5) Arhangelsk guberniyasında mukim Samoyedler (Nenetler) (6) Stavropol guberniyası göçebeleri, (7) Stavropol ve Astrahan guberniyasında mukim Kalmuklar (8) İçeri Orda Kırgızları, (9) Akmoła, Semey, Yedisu, Ural, ve Turgay oblastı göçebeleri, (10) Türkistan yerlileri, (11) Ordynsi (Ukrayna), (12) Kafkas dağlıları, (13) Yahudiler. Bkz. John W. Slocum, "Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of "Aliens" in Imperial Russia", *The Russian Review*, Vol. 57, No. 2 (April 1998), s.173,182; *Inorodtsy* kavramı, Rus ile Rus olmayan arasındaki kan uyumsuzluğunu sembolize etmenin ötesinde, Rus olmayı gayri-medeni olarak ötekileştiren belirgin bir sınır çizgisidir. Bu sebeple, XIX. yüzyıldan itibaren Müslüman tebaayı Rus imparatorluğun asıl bileşeni olmaktan alıkoyan emperyal zihniyetin doğru anlaşılabilmesi için söz konusu kavramın daima akılda tutulması gerekir. Kavrama dayalı pratik çıktılar olarak değerlendirilebilecek eşitsizlikçi politikalar, Çarlık tasfiye edilene kadar doğrudan ya da dolaylı olarak Azerbaycan'da Türklük bilincinin gelişmesinde rol oynamıştır.

³⁶⁹ Bunun dışında Türkleri nitelemek için *Mogameti* (Müslüman) ve *Tatarı* (Tatarlar) gibi tabirler de yaygın olarak kullanılmıştır. Devlet, *a.g.e.*, s.161.

tutarsızlığından mustarip Rus aristokrasisinin³⁷⁰ millileşme sürecine dek uzandığı söylenebilir. Aristokrasi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren millî farkındalık geliştirerek içinde bulunduğu *kimlik krizinin* büyük oranda üstesinden gelmiştir.³⁷¹ Öte yandan milliyetçiliğin tabana yayılmasıyla geçen yüz yıllık sürede, Rus milliyetçilerinin kafasını meşgul etmeyi sürdüren iç çelişkileri çoğu zaman imparatorluğun iç siyasetine sirayet etmiş olarak bulmak pek de şaşırtıcı değildir.³⁷²

Rusya’da Batı ile girişilen entelektüel rekabetin düşmanlığa varan bir kıskançlığa dönüşerek, milliyetçiliğin yabancılara karşı duyulan korku (*xenophobia*) halini alması,³⁷³ Rusların güneye doğru yayılmasının ileri merhaleleriyle aynı devirlere rastlar. Bunun bir sonucu olarak, Rusya’nın kendisini güneydeki büyük komşularından ayıran Kafkasya’yı istilası, motivasyonunu “sahipsiz toprak” (*no-man’s-land*) anlayışından aldığından³⁷⁴ buranın yerleşik halkları zımnen yok sayılmıştır.

Kafkasya için bundan sonra söylenebilecek olan, ‘tampon bölge’ olarak görülen bu toprakların öncelikle bir ‘sınır güvenliği’ meselesi etrafında ele alınması³⁷⁵ ve

³⁷⁰ Greenfeld, “Russian Nationalism as a Medium of Revolution: An Exercise in Historical Sociology”, *Qualitative Sociology*, Vol.18, Issue.2, (June 1995), s.192. Çar I. Petro’nun kıdeme değer vermeyerek yalnızca bireysel kapasiteyi ödüllendirmesi, Moskova aristokrasisinin en tepesinde yer alan *boyarlar* arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Petro’nun bu tutumu 1722’de yayınlanan “Rütbeler Tablosu” (Tabel o Rangah) ile resmî bir içeriğe kavuşmuştur. Böylece hizmet asaleti, irsi adaletin yerini almış ve eski aristokrasi Petro reformları ile gücendirilmiştir. Bkz. Vernadsky, *a.g.e.*, s.200; Rütbeler Tablosu için bkz. Ek 20.

³⁷¹ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.21.

³⁷² Greenfeld’e göre Rus millî kimliği üç etmenden oluşur. Buna göre: (1) Millet bir kolektif birey olarak tanımlanır. (2) Kan ve toprak gibi etnik, *ilkçi* unsurlardan oluşur. (3) Gizemli ruh ya da maneviyat tarafından karakterize edilir. Bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.261. Rus milliyetçiliğinin tarihsel arka planı, ikilemleri ve ergin halini alana dek geçirmiş olduğu aşamalar bu çalışmanın temel problemi olmadığı için ayrıca ele alınmayacaktır. Öte yandan, burada öne sürülen argümanların daha kolay ve doğru anlaşılması açısından bilinmesinde yarar vardır. İlgili okumalar için bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.189-274; Greenfeld, “Russian Nationalism...”, ss.189-209; Roger, *a.g.e.*, ss.177-178.

³⁷³ Alexandre Koyré, *19. Yüzyıl Başlarında Rusya’da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*, (Çev.) İzzet Tanju, İstanbul: 1994, s.21.

³⁷⁴ Firouzeh Mostashari, *On The Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*, London: I.B. Tauris, 2006, s.2.

³⁷⁵ Çarlık, Türkmençay Antlaşması’na rağmen Rusya’nın İran sınırına tecavüz eden göçebe grupların men edilmesi hususunda İran’ı sürekli olarak uyarmaktaysa da İran’ın bu sınır ihlallerini engelleyecek gücünün olmadığını farkındaydı. Bu da güvenliğin gerekçe gösterilerek bölgeye daha fazla askeri

Komendantlık sistemi³⁷⁶ örneğinde görülebileceği gibi bu endişeleri gidermek üzere idari yetkilerle donatılmış bir askeri vesayet rejiminin hayata geçirilmesidir. Ardından Azerbaycan'da müstemleke devrini başlatacak olan ve Çarlık tarafından kontrollü biçimde himaye altına alınmak istenen Rus milliyetçiliğinin,³⁷⁷ imparatorluğu gerçek anlamıyla kapitalist ekonomiye adapte edecek modern iktisadi teşebbüsleri teşvik etme süreci başlayacaktır. Rus milliyetçiliğinin meşru (Çarlık) ya da gayri-meşru (*intelligentsia*) zemindeki temsiliyeti açısından, Kafkasya'nın kaderi artık 'evrensel medeniyetin yükünü omuzlarında taşımakla mükellef' olduğu öne sürülen Rusya'nın, bu uğurda sürdürdüğü mücadeleye eklenilecektir.³⁷⁸ Kafkasya'ya uzanan Rus işgallerinin taşıdığı bu mahiyetin zihinsel arka planını, XIX. yüzyıl Rus düşünce hayatının Slavofil ve Batıcı kamplaşmalarına yön veren tartışmalarda en ergin haliyle bulabilmek mümkündür.

XIX. yüzyılda Rus olmanın itibarını yaşamaya oldukça hevesli görünen Slavofillerin zihin dünyası, imparatorluğun kaderi olarak addedilen bu kutsal misyona gönderme yapan imgelerle dolu olmakla birlikte halen oldukça bulanıktır. Slavofiller, Rusya'nın "pederşahi doğasını ve gelenekselliğin prensiplerini idealize ederek" onun Batı'dan üstün olduğu fikrine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır.³⁷⁹ Onlara göre, Rusya'nın yazgısında, yaşayan geleneğin temelleri üzerinde yükselerek Batı uygarlığının yanında hak ettiği yeri -ya da bütünüyle onun yerini- alacak özgün bir medeniyet kurma fikri

yığınak yapılmasının gerekçelerinden birini teşkil etmiştir. *AVP-Rİ*, "Missiya v Persii", 528d/46, ss.62-85; "Persidskiy stol", 488 (1908)/2293, ss.74-84.

³⁷⁶ Azerbaycan, Rus istilasının başlangıcından 1840'lara kadar doğrudan Çarlık ordusu tarafından yönetilmiştir. Hatta, Rus askeri idaresinin, ilk savaşın resmi olarak sonuçlanmasından daha önce kurulduğu bilinmektedir. İşgalin tamamlanmasıyla eski hanlıklar, komendant adı verilen birer ordu subayı tarafından idare edilen vilayetlere (*provintsi*) dönüştürülmüştür. Komendantlar, bu vilayetleri yerel ve Rus emperyal kanunlarının bir tür kombinasyonu ile yönetmek üzere görevlendirilmiştir. İmparatorluk kanunlarının yalnızca yerel kanunlarca düzenlemeyen alanlarda yürürlüğe gireceği belirtilmiş olmasına karşın, subayların yerel ve dinsel kanunlara tamamen yabancı olması, Rus mevzuatının zamanla bunların yerini almasına yol açmıştır. Bkz. Altstadt, *a.g.e.*, s.18.

³⁷⁷ Greenfeld, "Russian Nationalism", s.195.

³⁷⁸ Koyré, *a.g.e.*, s.41.

³⁷⁹ Anıl Çiçek, "Russia Between East and West: The 200-Year-Old Dilemma", *International Journal of Russian Studies*, Issue.4, Vol.1, (January 2015), s.10; Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011, s.374.

vardır.³⁸⁰ Ne var ki, Rus milliyetçiliğinin içini etnik göndermelerle dolduran Slavofiller, ‘kaderin tecellisini’ sabırsızlıkla beklerken, kendilerini Batı’yla mukayese etmekten bir türlü alıkoyamamış ve çelişkili biçimde Batı’dan tanınma beklemişlerdir.³⁸¹ Benzer ikilem ve endişeler, farklı yöntem ve öngörülerle Slavofillerin karşısına dikilen Batılılaştırıcılar (*zapadniki*) tarafından da paylaşılmıştır. Batılılaştırıcılar, Rusya’nın geçmişini Slavofillerin “narsistik kurgusuyla” yorumlamadıkları için geleceğini de ilk etapta “millî kültürün ünîk bileşenlerinde” arıyor görünmemektedir.³⁸² Bunun yerini Avrupa deneyimine duyulan güven almıştır ve Batılılaştırma adından da anlaşılabilirliği gibi Avrupa ile “kaçınılmaz” addedilen bir özdeşleşme formülünün benimsenmesi olarak sunulmuştur.³⁸³ Bu da beraberinde “Rusya’nın halihazırdaki gelişim çizgisinin Avrupalılığını” ve Rus millî kimliğinin taşıdığı Avrupalılık potansiyelinin Batı’ya kanıtlanması gerekliliğini getirmiştir.³⁸⁴ Neticede ‘Rusya’nın geleceğine yönelik kaygılar’ her iki kamp için de halen açık birer ‘kendini gösterim sorunu’ olmaya devam etmiştir.³⁸⁵

³⁸⁰ Koyré, *a.g.e.*, s.13.

³⁸¹ Vadim Valeryanoviç Kojinov, “O Glavnom v Nasledii Slavyanofilov”, *Voprosi Literaturi*, No.10, (1969), s.113; Roger, *a.g.e.*, s.178

³⁸² Çiçek, *a.g.m.*, s.11.

³⁸³ Alexander Polunov, *Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914*, (Ed.) Thomas C. Owen, Larissa G. Zakharova, (Trans.) Marshall S. Shatz, New York: M. E. Sharpe, 2005, ss.58-59.

³⁸⁴ Çiçek, *a.g.m.*, s.10.

³⁸⁵ Batılılaştırıcı ekole mensup Aleksandr İ. Herzen, Slavofil hareketin ünlü temsilcilerinden Aleksey S. Homiyakov ve Konstantin S. Aksakov’un ölümleri üzerine, popülist yayın organı *Kolokol* gazetesinde kaleme aldığı bir yazıda bu ortaklığı oldukça güzel özetlemiştir: “Evet, biz onların muhalifleriydik, fakat çok garip muhaliflerdik: Tek aşkımız vardı fakat aynı şeye aşık değildik. Hem onlar hem de biz, onların birer anı olarak yanlarında götürdükleri, ilk yıllardan itibaren güçlü, hesapsız, psikolojik, tutkulu bir duyguya kapıldık ve biz...bir kehanet, Rus halkı, Rus yaşamı ve Rus zihniyeti için duyulan hudutsuz, herkesi sarmalayan bir aşk. İçimizde tek bir kalp atarken, Janus ya da çift başlı kartal gibi farklı yönlere bakıyorduk.” Bkz. A. İ. Gertsen, “Konstantin Sergeyeviç Aksakov”, *Kolokol*, (15 Yanvarya 1861), s.1.; Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.64-65. Çeviride anlam bütünlüğünü sağlayabilmek kaygısıyla, Greenfeld’in eserinin Abdullah Yılmaz tarafından tercüme Türkçe birinci baskısından yararlandım. Bkz. Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, ss.399-400. Ayrıca bkz. Liah Greenfeld, “The Formation of the Russian National Identity: The Role of Status Insecurity and Ressentiment”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 32, No. 3, (July 1990), ss.549-591; Greenfeld, “Russian Nationalism...”, ss.189-209.

Bu minval üzere, XIX. yüzyılda ‘Rusya’nın bekası’ ulusal çapta bir bağımsızlık mücadelesini nitelemediğine göre, onu seçkinlerin bilincinden taşarak topluma nüfuz etmiş milliyetçiliğin Batı’yla olan rekabetini modernite zemininde devam ettirmesi olarak anlamak gerekir. Bir başka deyişle, Nietzsche’nin *efendi-köle ahlakı* bağlamında soyluluğu temsil eden Avrupa karşısında Rus olmanın incinmiş gururunu okşayan milliyetçilik, moderniteyi Batı ile olan rekabete eklemlenmiş *varoluşsal hasetin* dinmek bilmeyen sancılarına son verecek bir ‘medeniyet projesi’ olarak ortaya çıkarmıştır. Buna göre, Avrupa halen bir norm, ötekiyle mukayesede öykünülen bir model³⁸⁶ olmayı sürdürmektedir. Ne var ki, evrensel uygarlık iddiası bakımından *intelligentsianın* Rusya tahayyülünde, Batılı muhtevaya sahip olan ve gecikmişliği telafi edebilmek için hayata geçirilmesi beklenen kurumsal modernizasyon taleplerinden fazlası yer almaktadır. Bu anlamda, Rusya’nın Batı’yı alt etmesini sağlayacak ya da onu eşitler arasında birinciliğe (*primus inter pares*) yükseltecek tasarımın siyasi, iktisadi ve toplumsal içerikli modernleşme pratiklerinden bağımsız olarak düşünülmemesi gerekir. Öte yandan, asıl mesele ulusal itibar arayışının bir parçası haline gelen kültürün sorunsallaştırılmasıdır. Hepsi birlikte ele alınacak olursa, kendini Nietzsche tarafından tasvir edilen “hayali intikamla zehirleyen”³⁸⁷ Rusya’nın ‘efendilik istencinin’ tatmin edilmesidir.

Bu arka plana sadık kalarak şunu ifade etmek gerekir ki Kafkasya’nın Rus kolonyalizmine maruz kalışı, Rusya’nın Avrupa ile Asya arasındaki konumunun *intelligentsia* tarafından giderek daha fazla sorgulandığı bir evreye rastlamaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Rus oryantalizminin temelini atan aydınlar, kendilerini “öteki” olarak tanımladıkları Asyalılardan ayırıştırarak Rus medeniyetine yeni ve teskin edici bir hüviyet kazandırmak istemişlerdir. Buna göre, Batı’yla kıyaslandığında çoğunlukla aşağı olduğu düşünülen Rus medeniyetinin en azından “Kafkas

³⁸⁶ Howard F. Stein, “Russian Nationalism and the Divided Soul of the Westernizers and Slavophiles”, *Ethos*, Vol. 4, No. 4, (Winter, 1976), ss.411-412.

³⁸⁷ *Hınç* kavramı ve “hayali intikam” tasviri için çalışmamızın Giriş bölümüne göz atılabilir.

dağlılarının ve Orta Asya göçebelerinin barbarlığına üstün gelen” bir tarafı olduğu öne sürülmüştür.³⁸⁸ Rusya’nın efendilik arzusunu tatmin etmek üzere yeni bir deneyime işaret eden bu algının, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren farklı biçimlerde ve konjonktürel olarak artıp azalan bir şiddetle devam ettiği söylenebilir. Rus imparatorluğunun bir parçası haline gelen Azerbaycan örneğinde rahatça görülebileceği gibi “telafi edici bir gurur, Doğulu Kafkas imgesine karşı” özellikle iki başlık altına kendisini gösteren bazı “karmaşık ve çelişkili tutumları” açığa çıkarmıştır. Bunlardan ilki, “duygusal yoğunluk ve ilkel şiire karışan maço şiddet” üzerinden okunabilecek bir “medenileştirme misyonu” (*mission civilisatrice*) olup Rusya’nın güneye ve doğuya yönelik kültürel tahakkümünü konu almaktadır.³⁸⁹ İkincisini ise Avrupa ile başta iktisadi olmak üzere siyasi ve idari eşitlemenin gerçekleştirilebilmesine yönelik seçici geçirgen modernleşme çabalarında görebilmek mümkündür. Bağımsız hanlıkların birer birer ortadan kaldırılmasıyla Azerbaycan’ın Rus asilleri ve sanayicilerinin hammadde kaynağı haline gelmesi, bu dönüşümü düzenleyen idari kararlarla birlikte Rusya’yı gerçek anlamıyla kapitalist ekonomiye adapte eden iktisadi gelişimin kilometre taşlarından bir tanesi olmuştur.³⁹⁰

Netice itibarıyla, *medenileştirme misyonu*, kolektivist-etnik çizgideki Rus milliyetçiliği³⁹¹ tarafından teşvik edilen bir ‘öz salahiyet prensibi’ olarak kabul edilebilir. Sanayileşme, şehirleşme ve idari reformlar gibi süreçlerin arkasındaki motivasyon ise efendiliğe soyunan Rusya’nın bu yeni rolü oynayabilecek olgunlukta olduğunu kanıtlama çabasıdır. Her ikisini de Rusya’nın Batı karşısındaki öz güven sorununun aşılabilmesi bağlamında değerlendirmek mümkündür.

³⁸⁸ Suny, “The Empire Strikes Out: Imperial Russia, “National” Identity, and Theories of Empire”, *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, (Ed.) Ronald Grigor Suny, Terry Martin, New York: Oxford University Press, 2001, s.46.

³⁸⁹ Suny, *a.g.m.*, s.46.

³⁹⁰ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, (Çev.) Vefa Kurban, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014, ss.286.

³⁹¹ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.261; bkz. Şekil 2, s.40.

Rusya'nın Kafkasya'daki efendilik deneyimine anlam veren kültürel, idari, iktisadi ve siyasi faaliyetler milliyetçilik bağlamında bir 'etki meselesi' olarak ele alınabilir. Bunları, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren aynı coğrafyada tepkisel olarak yükselen 'diğer milliyetçilikleri tetikleyen yüksek gerilimin kaynağı' olarak da okumak mümkündür. *Hınç* bu yeni milliyetçiliklerin ortaya çıkmasında başlıca referans olarak kabul edilebilir ve Azerbaycan'da millî kimliğin teşekkülü, bu iddiayı destekleyen kuvvetli deliller içermektedir.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da "Müslüman cemaatin" seçkinleşerek ulus görünümü kazanmaya başlaması, Azerbaycan halkının Rus istibdadına karşı geliştirdiği protest refleksin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Dönüşüme zemin hazırlayan şartlar, kabaca Rus işgalinden başlayarak 1870 yılına kadar süren "aşırı sömürölme" döneminde" ortaya çıkmış ve giderek olgunlaşmıştır.³⁹² Bu değerlendirme, beraberinde pek fazla itiraz getirmiyor görünmekle birlikte tarihsel sebep-sonuç ilişkileri bakımından bazı kabullerin halen tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan halkının, kendisini öncelikle dinî inanç ve İslam kültürüne duyulan aidiyetle tanımlaması³⁹³ genel kabul görmüş bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, beyliklere özgü toprak rejiminin tipik özelliklerinin sergilendiği Hanlıklar devri, göçebelikten miras kalan "çoban-sürü diyalektiğinin" canlılığını koruduğu³⁹⁴, "din ve geleneğin hüküm sürdüğü" bir sosyal-idari yapının sembolü olarak betimlenmektedir.³⁹⁵ Rus işgalinin ardından Çar hükümetlerince etnisite, dil ve kültür gibi ayırt edici özelliklerin görmezden gelinerek Rusya Müslümanlarını tek bir

³⁹² Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, s.142.

³⁹³ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (Çev.) İzzet Kantemir, Ankara: İpek Matbaası, 1971, s.11; Resulzade, *a.g.e.*, s.20.

³⁹⁴ Yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiyi, tanrısal irade ve toplum arasındaki hiyerarşi bağlamında ele alan bu metafor hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Michel Foucault, "Omnes et Singulatim: vers une critique de la raison politique", *Dits et Écrits 1954-1988*, T.IV 1980-1988, Paris: Éditions Gallimard, 1994, ss.134-161.

³⁹⁵ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.141.

kategoriye hapseden “Muhammedan” tabirine³⁹⁶ bakıldığında, dinî kimliğin Azerbaycan toplumundaki baskın rolü sanki daha bir açıklık kazanmaktadır. Dinî akidelerin üstünlüğü, işbu sınıflandırmanın adeta şablonunu teşkil etmektedir.

Bu arka plana dayanarak, millî kimliği seküler Aydınlanma düşüncesine endeksleyen modernist yaklaşımlar baz alınacak olursa, Azerbaycan halkının XIX. yüzyılda Rus boyunduruğuna karşı yürüttüğü mücadelede yalnızca dinî etmenlerin varlığından söz edilebilir. Dahası, aynı devirde ortada esin kaynağını Batı’dan alan modern kurumlar bulunmadığından henüz bir milliyetçiliğin varlığından söz etmek dahi mümkün olmayacaktır. Millî kimliğin toplumu cismani bir değişime maruz bırakabilmesi için öncelikle ulus-devletin ilanını beklemek gerekecektir. Bu ise Azerbaycan’da Türk millî kimliğinin oluşumu için gerekli ön koşulların en erken ihtimalle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1918 yılından itibaren olgunlaşmaya başladığı anlamına gelmektedir. Söz konusu devletin Doğu dünyasında kurulan ilk cumhuriyet olduğu hesaba katılacak olursa,³⁹⁷ netice elbette gecikmiş ve taklit bir Türk milliyetçiliği olacaktır.

Modernliği millî olmanın ön koşulu sayan bu bakış açısı, Rus realitesinin Azerbaycan tarihindeki rolüne yapılan vurguyu ister istemez üstünlükçü bir zemine kaydırırken, Kafkasya’nın işgaline meşru gerekçeler sunma çabasının da tipik söylemini inşa etmiştir. Buna göre, Batı’dan doğan medeniyet güneşinin Kafkasya’dan görülebilmesi için yegâne imkân, I. Petro’nun Batı’ya açılan penceresi³⁹⁸ olduğundan Asyalı Müslümanlar ‘medenileşebilmek’ için daima onun önünde beklemek zorundadır. Öyle değilse bile Rusların Azerbaycan toprakları üzerindeki hakimiyeti, bölgedeki yerel

³⁹⁶ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.12.

³⁹⁷ Musa Qasımlı, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), s.170.

³⁹⁸ Pencere metaforunun genel içeriğiyle ilgili bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.191-192.

ayrılıkların ortadan kaldırılarak Azerbaycanlıların ana yurdu sayabilecekleri bir nüvenin meydana getirilmesi bağlamında olumlu etkiye sahiptir.³⁹⁹

Azerbaycan’da millî kimliğin oluşum sürecine yön veren bu etki-tepki ilişkisi aynı zamanda özgünlük, bağımlılık, modernlik ve gecikmişlik gibi meselelerle doğrudan ilgili olduğundan, Rusya’nın efendilik deneyimine ister istemez özel bir rol atfeden bu yaklaşım, bize göre pek çok sorunlu taraf barındırmaktadır.

Öncelikle, XIX. yüzyılın sonunda Rus hükümetlerinin Müslüman tebaayı muhtelif etnik gruplara ayırması,⁴⁰⁰ milliyetçiliğin merkez-çevre ilişkilerindeki belirleyiciliğinin artmış olduğunu göstermektedir. Öte yandan Batı modernitesine adapte olsun ya da olmasın bu yeni sınıflandırmayı yalnızca Çarlık rejiminin inisiyatifinde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Öyle ki bu yeni sınıflandırmaya duyulan ihtiyaç, ister istemez bir karşılıklılık prensibine dayanmalıdır. Zira, Azerbaycan’ın Hanlıklar devrinden evvel “yüzyıllar boyunca devam eden bir siyasi birlik hayatı” yaşamış olduğu ve bu “zengin geçmişle beş-altı asırlık büyük bir edebiyata, maddî ve manevî medeniyete” malik olduğu bilinmektedir.⁴⁰¹ Daha da önemlisi, bu kültürel ve siyasal mirasın Hanlıklar devrinde dahi halk tarafından hatırlanıyor olmasıdır. İsmailov’a göre, Rus idaresi altına giren Azerbaycan’ın “asayiş bularak huzura kavuştuğu” iddia edilirken “bağımsızlığın yitirilmesi” gibi önemli bir netice dikkatten kaçırılmaktadır.⁴⁰²

İkinci olarak, Azerbaycan’da dinî kimliğin görece baskın olduğu Hanlıklar devri ile millî kimliğin ön plana çıktığı XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan dönemi birbirinden net çizgilerle ayırmak bize göre sorunlu bir yaklaşımdır. Aksine, Rus hegemonyasına karşı yürütülen mücadelenin millî karakteri, rüştünü ispat edene dek

³⁹⁹ Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.35; Karşıt bir görüş için bkz. İsmailov, *a.g.e.*, ss.286-287.

⁴⁰⁰ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.12.

⁴⁰¹ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁰² İsmailov, *a.g.e.*, s.286.

gelişimini İslamiyet'in kıyam pratiklerine borçludur.⁴⁰³ Pek çok bakımdan “dışlayıcı ve isyankâr” olarak nitelenen Şia örneğinde görülebileceği gibi “dinî bir başkaldırı ruhu, “Türkleri kendilerinden olmayan etnik gruplara karşı mesafeli durmaya” zorlamıştır.⁴⁰⁴ Dinî akidelerin Rusya'nın Türk soylu halklarının millî uyanışına engel olduğu düşüncesi,⁴⁰⁵ XIX. yüzyılda ulus düşüncesini yaymakla mükellef Azerbaycan aydınlarıyla gelenekselci yapılar arasındaki şiddetli gerilimden yoğun olarak beslenmektedir. Öte yandan, Azerbaycan reformatörlerinin muhalif söylemine konu olan itirazın kurumsal İslam anlayışından ziyade skolastik İslam düşüncesi olduğu⁴⁰⁶ çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Bu bağlamda, Rus hegemonyasına karşı yürütülen mücadelenin millî karakteri değerlendirilirken, onun ilk etapta İslamiyet ile yan yana yürüdüğü hatırlanmalıdır. Milliyetçiliğin giderek güçlenmesi, sonraları dinî kimliğin ‘içerilmesine’ sebep olmuş, böylece Müslümanlık ulusal farkındalığın bir parçası olarak millî kimlik içerisinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir.⁴⁰⁷ Öte yandan, seküler düşüncüyü milliyetçiliğin bir ön koşulu olarak kabul etmekte ısrarlı davranılacaksa, Nadir Şah'ın Osmanlı Sultanı I. Mahmut'a gönderdiği mektuplar, Müslümanlar arasındaki mezhep farklılıklarına son verme çabasının erken örnekleri olarak Azerbaycan'da Rus tehdidine karşı açıkça millî olmasa bile en azından dünyevî denebilecek bir girişimi XVIII. yüzyılın ilk yarısına dek götürür.⁴⁰⁸ Dolayısıyla, dinî

⁴⁰³ Azerbaycan'da özellikle Safevîler döneminde benimsenen Şia doktrini, Osmanlı ile Orta Asya Türklüğü arasında bir duvar örmüş olsa bile içe dönük Azerycan ve İran bölgesini kaplayan yeni ve güçlü bir Türk kimliğinin devlet düzeyinde oluşumunu sağlamıştır. Rusya içinde Şia inancı Türklerin birçok etnik değerini korumasında yardımcı olmuştur. Bkz. Süleymanlı, *a.g.e.*, ss.52-53.

⁴⁰⁴ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.53.

⁴⁰⁵ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.13.

⁴⁰⁶ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s.131.

⁴⁰⁷ Bkz. dipnot 254.

⁴⁰⁸ Söz konusu mektupların birinde yer alan şu ifadeler bu argümana belirgin bir örnek teşkil etmektedir: “Bu büyük işin yeniden vücuda gelmesi, bizim temsilcilerimizin eşsiz gayret ve ihtimamlarıyla yapacakları öncülükle mümkün olacaktır. (...) İran saltanat makamında, Osmanlı Devleti eşik erkânından bir mutemed ile karşılıklılık esası çerçevesinde İranlı bir mutemedin Rûm'da yüce Halifelik Makamı'nda ikame olunması, aramızdaki ittifak ve görüş birliğinin tesisiyle dünya ve dünyalılar nazarında bunun tezahürünü sağlayacaktır.” Bkz. *Nâme-i Hümayûn Defteri*, No.3, (İran Şâhı seçilen Nâdir Şâh'ın, Osmanlı Devleti ile musâlaha yapmak için Abdülbâki Hân-ı Zengene'yi elçi göndermesi), s.31.

kimliğin siyasal düşünce içerisindeki belirleyiciliğinin azalmasını, XX. yüzyılda bir anda beliriveren bir aydınlanma paketine hapsedmek, indirgemeci bir yaklaşım olarak yorumlanabilir.

Son olarak, Kafkasya'yı moderniteyle tanıştırdığı öne sürülen Rusya'nın Batılı anlamda kendi modern kurumlarına ne derece sahip olup olmadığına değinilmelidir. Çar I. Petro devrinde hız kazanan askeri modernizasyon süreci bir istisna olarak kabul edilirse, Rus modernliğinin Azerbaycan'ın işgal edildiği dönemde medeniyet ihraç edebilecek bir seviyede olduğunu söylemek güçtür. Rusların Batı medeniyetiyle Kafkas Türklerinden önce haşır neşir olduğu ve 1828 yılında Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya'ya ilhakının ardından saf bir Avrupa tesiri ile yüz yüze kaldığı söylenebilecek olmakla birlikte, yenilik fikirlerinin sırf Ruslar kanalıyla alındığı düşüncesi doğru değildir.⁴⁰⁹ Bu bağlamda, Slavofil ve Batıcı kamplar arasında cereyan eden tartışmalarda kendisini açıkça belli eden kültürel bunalıma ek olarak, iktisadi düzeyde çok daha belirgin bir geri kalmışlıktan söz edilebilir.⁴¹⁰ Örneğin, endüstriyel gelişmişlik ve kentleşme, modernliğin temel göstergelerinden biri olarak kabul edilecek olursa,⁴¹¹ 1835 yılında şehirlerde yaşayanlar umum Rus nüfusunun yalnızca %5,8'lik kısmını oluşturmaktadır.⁴¹² Dahası, Rusya'da köleliğe dayalı toprak rejiminin 1861 yılına kadar devam ettiği bilinmekte olup,⁴¹³ servajın ilgasına ve yoğun sanayileşme hamlelerine rağmen bu oran 1920 yılında dahi %20'yi ancak bulabilmiştir.⁴¹⁴

Buraya kadarki anlatıyla, Rusya'nın büyük tarihsel ikilemine işaret eden bir sorunsalı, yani kendisini Doğu ile Batı arasına bir türlü konumlandıramayışıyla ifadesini bulan

⁴⁰⁹ Aybeniz Aliyeva Kengerli, *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*, (Çev.) Meti Özarslan, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, s.83; Devlet, *a.g.e.*, s.10.

⁴¹⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.10.

⁴¹¹ Tuna, Şen, Durdu, *a.g.e.* ss.25-27.

⁴¹² Ömer Lütfi Barkan, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, (Haz.) Abidin Nesimi, Mustafa Şahin, Abdullah Özkan, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s.80.

⁴¹³ Kurat, *a.g.e.*, s.339.

⁴¹⁴ Barkan, *a.g.m.*, s.81.

‘kişilik bölünmesini’, Nietzsche’nin ortaya koyduğu *efendi-köle ahlakı*⁴¹⁵ bağlamında yeniden yorumlamak mümkündür. Buna göre Rusya, “ne Doğulu ne de Batılı” oluşuyla bir denklemin aynı anda iki bilinmeyenini birden temsil ediyor görünmektedir. Bunlardan ilki, XVIII. yüzyıldan itibaren “köle ahlakına” yapılabilecek bir referansla kendilerini *hınç* ile zehirleyen Rus seçkinlerinin zihninde yer aldığı şekliyle ‘uygar dünyanın dışına itilmiş’ Rusya’dır. Rus seçkini, Petro’nun Batı’ya açılan penceresinin karşısına geçip geriye baktığında, soylu ahlakını simgeleyen Batı karşısında duyduğu aşağılanmışlıkla kendi kültürünü sorgulamış ve yaşadığı düş kırıklığını tepkisel bir milliyetçiliğe dökerek kendi toplumuna yeni bir kimlik aşılamıştır. Ne var ki, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirginleşmeye başlayan millî şuura karşın, kendisini belki de hiçbir zaman özgürlüğe kavuştuğuna inandıramayan Rusya için ulusal itibarın geri kazanılması, modernite zemininde Avrupa ile girişilen siyasi ve iktisadi bir rekabet sürecine endekslenmiştir. Bu ise “gelişimini kolonilerine borçlu” olan Avrupa örneğinin benimsenerek ‘kendi Doğusu’na sahip olan’ yeni bir Rusya tasarımını gündeme getirmiştir.

Efendilik istenci üzerinden “soylu ahlakını” temsil eden bu yeni Rusya tahayyülü, aynı denklem içerisindeki ikinci bilinmeyenin ta kendisidir. Bu bağlamda, I. Petro ve II. Katerina dönemlerine damgasını vuran Aydınlanma düşüncesinin devamı olarak, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Doğu halklarına karşı birdenbire kendisini gösteren ilginin, bir başka deyişle Rus oryantalizminin, Asya’nın kolonizasyonu için gereksinim duyulan bilgi ihtiyacına paralel olarak yükselişe geçtiği söylenebilir. Edward Said’in dile getirdiği gibi “Doğu, coğrafi bir ayrım olmaktan ziyade kendi tarihine, düşün geleneğine, hayal dünyasına ve söz dağarcığına sahip olarak Batı için ve yine Batı içerisinde gerçeklik kazanan bir fikir”⁴¹⁶ olarak tanımlandığında, onun Rusya tarafından bir ‘mülkiyet meselesi’ haline getirilişini ‘Batı’yı ikna etmenin bir aracı’ olarak yorumlamak mümkündür. XIX. yüzyıl boyunca, Rusya açısından ‘Batı

⁴¹⁵ Kavramın kısa tanımı için çalışmamızın Giriş bölümüne göz atılabilir.

⁴¹⁶ Edward W. Said, *Orientalism*, New York: Vintage Books, 1978, s.5.

sorununun' çözümü, zaman zaman Avrupalı kimliğinin edinim ve tasdik süreçlerinin dışına taşan ve onun biricik olduğu şeklinde bir vurgu barındırmasına karşın Doğu'ya yönelik "medenileştirme misyonu" adı altında meşruiyet kazandırılmak istenen efendilik deneyiminin, Avrupa'yı örnek alan ve giderek daha hırçın metotların benimsendiği kolonyal bir motivasyona sahip olduğu ifade edilebilir. Rusya'yı "soylu ahlakının" siyasal okumasında merkeze yerleştiren bu süreçte, çevresiyle olan ilişkilerini belirleyen unsur ise bir kez daha *hınçtır*. Bu noktada yeniden *efendi-köle diyalektiğine* başvurulacak olursa, "özgürlüğüne kavuşan kölenin ilk büyük hamlesinin, kendini köle kılan unsurları bu sefer daha ağır koşullarda yeniden hazırlamak olacağı" unutulmamalıdır.⁴¹⁷ Avrupa karşısında "köle" metaforu ile tasvir edilen Rusya'nın, Asya karşısında "soylu" hale gelişini ve onun bir efendi olarak hegemonyası altında bulunan 'ötekilere' karşı tutumunu belirleyen prensip tam da bu olmalıdır. Zira "köleyi yıllar içerisinde efendiliğe taşıyan bilinç, başkasına nasıl davranılması gerektiğini kendi üzerinden deneyimlemek" şeklinde tanımlanabilir.⁴¹⁸

Buradan hareketle, Rusya'nın soylu ahlakına sahip efendiyi temsil ettiği bir muadelede "Asya" terimini, Rusya'yı dışarıda bırakan fakat Kafkasya'yı da içine alacak biçimde köle ahlakıyla tasvir edilen toplumlara ev sahipliği yapan sembolik bir alan olarak nitelermek mümkündür. XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin daha geniş kapsamlı Doğu imgesi içerisinde nevi şahsına münhasır bir yere sahip olan "Asya ve Asyalılık", Rus hegemonyasına yöntem teşkil eden *yerelci* ya da *bütünleştirici*⁴¹⁹ politikaların

⁴¹⁷ Taşkın Takış, "Düşmanımın Düşmanı Dostum Olabilir Mi, Benim En İyi Dostum Bile Düşmanımdır", *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), s.8.

⁴¹⁸ Takış, *a.g.m.*, s.8.

⁴¹⁹ Bu sınıflandırma, Rus emperyal bürokrasisi içerisinde Kafkasya'nın idaresine yönelik iki farklı eğilimi temsil etmektedir. "Yerelciler", Rus İmparatorluğu'nun bekası adına millî yönü ağır basmayan, sadakat merkezli bir idealin savunucusudur. Onlara göre, merkez-çevre ilişkilerinde geleneklere ve yerel kanunlara saygı gösterilmeli, çevre bölgelerde Rus yasaları kademeli olarak uygulamaya konmalıdır. Bu bağlamda, refaha sağlayacağı katkı bakımından merkezi yönetimin geçici isteklerinden ziyade hoşgörünün ön planda tutulması gereklidir. Böylece, yerel halkların güveni kazanılacak ve bunlar çevre bölgelerin yönetimine dahil edilerek gurur ve sadakat esasına dayanan bir idare tesis edilecektir. Karşı kampta yer alan "Bütünleştiriciler" ise çevrenin mümkün olan en kısa sürede merkezin bir parçası haline getirilmesinden yanadır. Onlara göre, esas olan başkentin çıkarlarıdır. Nihai hedefte ise Ruslaştırma yer almaktadır. Bütünleştiriciler, yasal ve idari entegrasyonun sağlanması için özgüllük,

merkezinde, dinî değişkenlerin yanı sıra etnik unsurların da yoğun biçimde ön planda olduğu, resmî ya da gayri resmî olarak benimsenen yaklaşım tarzlarından bağımsız olarak, karşısındakine tepeden bakan bir tavrın mutlak surette korunduğu hayali hudutlar içerisinde kalan bir coğrafyayı, burada yaşıyan halkları ve onların basmakalıplarla kategorize edilen kültürlerini nitelemek için kullanılan kavramlar haline gelmiştir. Ne var ki, Rus seçkinlerinin köle ahlakına sahip olduğunu düşündükleri bir toplumu, soylu ahlakına yükseltmek için verdikleri mücadelenin, bu sefer ters yönlü olarak Asyalı halkların millî bilinç kazanmasına zemin hazırladığı ifade edilebilir. Bu durum, manevi bir zehir olan *hıncın* son derece bulaşıcı olmasıyla ilgilidir.⁴²⁰ Üstelik tıpkı Azerbaycan özelinde ele alınabileceği gibi bu halkların bazıları, henüz yakın bir geçmişe kadar bağımsız olduklarını bilmektedir.

Rus hakimiyetinin kademeli olarak sağlanmaya çalışıldığı devirlerde patlak veren isyanlardan farklı olarak, otoritenin tesis edilmesiyle birlikte klasik döneme ait geleneklerin alt üst olması, Türk-Tatar seçkinlerinin artık geriye dönüşün mümkün olmadığını fark etmesiyle millî farkındalığı oluşturacak yeni bir süreci hazırlamış görünmektedir. Zira, geçmişte Asya'ya hükmeden Müslüman halklara biçilen rol, artık kendi dininden olmayan ve kendi dilini konuşmayan yabancı bir efendiye itaati gerektirmektedir. Ulusal itibarını perçinlemek ve Batı karşısındaki dezavantajına son vermek için sabırsızlanan Rusya'nın, toplumsal rızayı dışarıdan bir müdahale ile bir başka deyişle 'kültürel anlamda genetiğiyle oynamak istenen yerel seçkinleri' kullanarak üretmek istemesinin altındaki nedenlerden biri bu olmalıdır. Öte yandan, statü kaybına uğrayan ve eski prestijli konumlarının kendilerine sağladığı imtiyazları yitiren yerel seçkinlerin maruz kaldığı kültürel asimilasyon iki sonuç ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi, Rus milliyetçiliğine kavramsal alt yapı sunan oryantalist kategorizasyona bağlı olarak, söz konusu seçkinlerin 'Ruslaşabilecekleri

töre, yerel kanunlar vb. unsurları önemsiz addetmekte, hedefe yönelik güç kullanımını ise meşru kabul etmektedir. Bu yaklaşım, millî bir karakter taşımakta olup, daha ziyade Çarlık, merkezi bürokrasinin organları ve Rus milliyetçileri tarafından benimsenmiştir. Bkz. Mostashari, *a.g.e.*, s.20.

⁴²⁰ Scheler, *a.g.m.*, s.119.

fakat asla birer Rus olmayacağını' kısa zamanda farkına varmalarıdır. Bu durumun, Türk-Tatar seçkinlerini giderek daha da derinleşen bir kolektif *kimlik krizinin* içine sürüklediği ve onlara efendileri olma iddiasındaki Rus ulusunu daha yakından tanıma fırsatı sunduğu söylenebilir. İkincisi ise ilkinin bağı olarak, Rus tabiiyetinde bulunan halkların XIX. yüzyıldan itibaren hem dinî hem de etnik kategorizasyona tabi tutularak bunlar arasında gündelik hayata kadar sirayet eden bir hiyerarşinin kurulması ve Türk-Tatar seçkinlerinin bu sınıflandırmadaki dezavantajlı konumunun kendisini açıkça belli etmesi olarak özetlenebilir. Her iki durumun da XIX. yüzyıldan itibaren, Azerbaycan seçkini için eski bağılıkların hatırlandığı, sorgulandığı ve her yeni jenerasyonla beraber *hınçla* açığa çıkan millî bir şuurun oluşumuna katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Bunlara ek olarak, Rus müstemlekeciliğinin iktisadi ayağında Türk toplum yapısının ve devlet teşkilatının gelenekleriyle uyuşmayan bir yönetim anlayışının ortaya çıkması, buna bağı olarak yalnızca doğal kaynakların değil, insan gücünün de sömürgeleştirilmesi,⁴²¹ ötekileştirilen Türk-Tatar girişimcilerin fırsat eşitliğinden mahrum bırakılarak ticari girişim olanaklarının Rus aristokrasisine, Rus tüccarına ve demografik yapısı zorla değiştirilen bölgelere yerleştirilen sair Hristiyan unsurlara tanınması gibi bir takım olumsuz etmenlerin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Audrey Altstadt'a göre, Azerbaycan topraklarına akın eden "Rus yerleşimciler" ve burada tesis edilen "kolonyal yönetim", Azerbaycan Türkleri arasında "hınç" uyandırmıştır.⁴²² Netice itibarıyla, Rus yönetim anlayışının bir parçası olarak Azerbaycan topraklarına ihraç edilen metot ve kurumların, toplumsal tabakalarda büyük bir kırılmaya yol açarak, öteden beri var olan muhalif duyguları yeni ve millî bir kimliğin edinim sürecine kanalize ettiği söylenebilir. Hüseyin Baykara'ya göre, Rus işgalinin getirdiği

⁴²¹ Hüseyin Baykara, "Azerbaycan hanlıklarındaki raiyyetin ne Rusya ne de komşu Gürcistan'dakine benzediğini" ifade etmiş ve Rusya'da köylünün (mujik) "1862 yılına kadar esir olduğuna, bir öküz veya bir inek gibi alınıp satılabildiğine" dikkati çekmiştir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.12-13.

⁴²² Altstadt, *a.g.e.*, s.27.

“zulüm”, halka “istilanın acısını” tattırmış ve onda “yavaş yavaş vatan ve millet” gibi mefhumların uyanmasını sağlamıştır.⁴²³

Bu süreçlerden geçerek millî farkındalık, yüzyıllarca geriden gelen kadim bir kültürün yazılı edebiyatına yerleşmiş ve 1905 Rus Devrimi’ni izleyen “on senelik küçük bir fasıla, Azerbaycan Türklüğünü müteaddid matbuata, muhtelif müesseselere, siyasî mahfellere, hafî cemiyetlere, zamandan mekândan anlar münevverlere mâlik, idrak ve şuur sahibi bir cemiyet” haline getirmiştir.⁴²⁴ Azerbaycan’da XIX. yüzyıl boyunca gelişimini tamamlayan millî şuurun on sene gibi kısa bir süre zarfında kazandığı bu görünüm, daha önce de belirtildiği üzere, Rus deneyiminin tam tersi istikametinde, yani “efendilikten, köleliğe” sürüklenen bir toplumda milliyetçiliği tetikleyen *hıncın* daha baskın bir şekilde ortaya çıktığına işaret etmektedir. Sonuç olarak, Azerbaycan toplumunda milliyetçiliğin, böylesi bir birikimle “eski klasik medeniyetinden istifade ederek taklit yolu ile değil, yaratıcılıkla” biçimlenen bir moderniteye giden yolu izlediği ifade edilebilir.⁴²⁵

2.3. Sınırlar, Sömürgecilik ve Sömürülenler Üzerine

Azerbaycan Türk millî kimliğinin oluşumunda Rus tesirinin önemi, psikolojik etmenler üzerinden, yani *hınca* kaynaklık eden “intikam, kin, haset gibi baskılanmış duygular” ya da “arzular ve hedefler doğrultusunda inşa edilen hayali bir değer ölçeği”⁴²⁶ temel alınarak incelendiğinde, müstemlekeci pratikleri büyük resme tutulan bir ayna olarak nitelendirmek mümkündür. Aynı pratikler, XIX. yüzyılın sonunda Rus Çarlığı’nı, “Müslüman meselesi” ile yüzleştiren, Rus seçkinlerinde siyasal sadakat ve toplumsal bütünleşme kaygılarını doğuran sebepleri de içerisinde barındırmaktadır.⁴²⁷ Bu da bizi bir kez daha Çarlık hegemonyası altında “Transkafkasya’nın bir eyalet mi

⁴²³ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.47.

⁴²⁴ Resulzade, *a.g.e.*, s.35.

⁴²⁵ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, ss.51-52.

⁴²⁶ Scheler, *On Feeling, Knowing, and Valuing...*, ss.12-14.

⁴²⁷ Robert Crews, “Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia”, *American Historical Review*, Vol. 108, Issue 1, (February 2003), s.50.

yoksa koloni mi olduğu” sorusuyla karşı karşıya bırakmaktadır.⁴²⁸ Problem alanlarını askerî vesayet rejimi, sivil bürokrasinin tesisi, yerel seçkinlerin yönetime katılımı, *medenileştirme misyonunun* içerik ve yöntemi, dinî ve kültürel asimilasyon gibi konuların oluşturduğu bu soru, beraberinde oryantalizm tartışmalarını da içeren geniş bir cevap yelpazesi sunmaktadır.⁴²⁹

Kolonyalizm, en geniş manasıyla⁴³⁰ “yabancı bir arazinin işgal edilmesi ve buraya iskân edilen yerleşimcilerle toprağın işlenmesi” demektir.⁴³¹ Öte yandan, kavrama anlamını veren sınır siyaseti, demografik değişim ve üretim ilişkileri gibi unsurların ideolojik söylem içerisinde bulduğu farklı karşılıklar, aralarında benzerlik bulunan bazı tarihsel tecrübelerin özdeş olup olmadığıyla ilgili fikir ayrılıklarına sebep olmaktadır. Buradan hareketle kolonyalizm, “evrensel ve evrimsel modernizasyon sürecine, egemenliğin ve sömürünün muayyen bir stratejisi veya deneyimine ya da yarım kalmış bir mücadele ve müzakere sürecine” işaret edebilmektedir.⁴³² Öte yandan genel kabul gören haliyle kolonyalizm, “yabancı topraklar ve buradaki kolektif birey davranışları” üzerinde kurulan bir “hegemonya” biçimi olup, genellikle “güç” mefhumu üzerinden tanımlanmaktadır.⁴³³

Bu ve benzeri yaklaşımların, “bölgesel genişleme” ile “kolonizasyon” arasında bir tür paralellik ortaya koyduğu ifade edilebilecek olmakla birlikte, Marc Ferro’nun da değindiği gibi Batı deneyiminde dikkatle vurgulanan “deniz aşırılık”, Rus

⁴²⁸ Mostashari, *a.g.e.*, s.2.

⁴²⁹ Benzer problemleri ele alan bir çalışma için bkz. Mostashari, "Colonial Dilemmas: Russian Policies in the Muslim Caucasus", *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, (Ed.) Robert P. Geraci, Michael Khodarkovsky, Ithaca: Cornell University Press, 2001, ss. 229-249.

⁴³⁰ Bu bölümde, “kolonyalizm, sömürgecilik ve müstemlekecilik” gibi sözcüklerin kullanımında tercihen çeşitliliğe gidilmiştir. Bunun sebebi, Türkçe’de birbiri yerine kullanılan bu sözcükler arasında bazı nüansların bulunmasıdır. Bu durum, terminoloji ile yorum arasında sözcüklerin kullanımı açısından bazı farklılıkları mecburi kılmaktadır.

⁴³¹ Marc Ferro, *Colonization: A Global History*, London: Routledge, 2005, s.1.

⁴³² Peter Pels, “The Anthropology of Colonialism: Culture, History, and the Emergence of Western Governmentality”, *Annual Review of Anthropology*, Vol.26, (1997), s.164.

⁴³³ Ronald J. Horvath, “A Definition of Colonialism”, *Current Anthropology*, Vol. 13, No. 1. (February 1972), s.46.

yayılmacılığının “ulusal sorun” ve “kolonyal meseleler” içindeki yerini tartışmaya açmıştır.⁴³⁴ Bu bağlamda birinci görüş, kolonyalizmin Batı Avrupa referansıya biçimlendirilen bir model olduğundan hareketle, “koloni” ve “kolonyal bağımlılık” gibi terimlerin Rus tecrübesine kolaylıkla uyum sağlayamayacağını savunmaktadır.⁴³⁵ Willard Sunderland’a göre problemin temelinde “Rus kolonyalizminin okyanuslar yerine toprağa açılması, bunların çoğunun kentsel değil tarımsal olması, yerleşimcilerin çoğunu köylülerin oluşturması ve bunların hepsinin Rus olmaması” gibi nedenler bulunduğu, Rus kolonyalizminin kendine has bir içeriği vardır.⁴³⁶ Bu içerik ise köylü yerleşimcilerin çoğunun “imparatorluk inşa etme hedefleriyle ilgilenmemeleri” ve iskân siyasetini “emperyalist bir çaba olarak yorumlamamaları” sebebiyle emperyal bir nitelik taşımamaktadır.⁴³⁷ O halde, Rus kolonyalizmini ulusal bir çaba olarak ele almak yerine onu bir tür iç göç siyaseti olarak değerlendirmek gerekir. Zira, onun herhangi bir ulusal ya da dinî üstünlük çağrışımı yoktur. Dolayısıyla, *medenileştirme misyonu* ile de ilişkilendirilemez. Rus göçmenleri, başka halkların topraklarını devralmak için değil, kendi topraklarını doldurmak için yayılmıştır ve Rus ulusunun sahası, imparatorluk sınırları ile orantılı olduğundan, Rusların bu alan içindeki göçü tamamen doğal kabul edilmelidir.⁴³⁸

Bu çalışmaya referans teşkil eden ikinci görüş ise ilkinin aksine, Avrupa ile İmparatorluk Rusyası arasında kolonyal bağlamda bir fark bulunmadığını ileri sürmektedir. Burada, ideolojinin merkez-çevre ilişkilerindeki belirleyici rolü artmakta dolayısıyla sömürgecilik, Rusya’nın emperyal zihniyetine ışık tutan tarihsel deneyimin bir parçası olarak görülmektedir. Ferro, Rus yayılmacılığının henüz “XII. yüzyılda başladığını ve 1220’deki Moğol istilasına karşı 1390’daki

⁴³⁴ Ferro, *a.g.e.*, s.2

⁴³⁵ Andreas Kappeler, *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*, New York: Routledge, 2013, s.7.

⁴³⁶ Willard Sunderland, “Empire without Imperialism?: Ambiguities of Colonization in Tsarist Russia”, *Ab Imperio*, No.2, (2003), ss.103, 107.

⁴³⁷ Igor Grachev, Pavel Rykin, “A European’s View of Asiatic History”, *Forum for Anthropology and Culture*, No.4, (2007), s.400; Sunderland, *a.g.m.*, s.107.

⁴³⁸ Sunderland, *a.g.m.*, ss.110-112.

Kulikovo zaferiyle” kaldığı yerden “devam ettiğini” hatırlatmaktadır.⁴³⁹ Buna bağlı olarak, XII. yüzyılda kolonyal anlamda bir Rus genişlemesinden bahsedilecekse, Rusya’da millî kimliğin oluştuğu XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, keşif ve yayılma gibi kavramların anlam değiştirmiş olması kaçınılmazdır. Michael Khodarkovsky bu noktayı oldukça iyi tespit etmiş ve XVIII. yüzyılın ortalarında Rus keşiflerine ilişkin söz dağarcığının, “rasyonalite ve Aydınlanma gibi modern Avrupa nosyonlarına dönüştüğünü” ileri sürmüştür.⁴⁴⁰ Emperyal sistem, ekonomik sömürü ve *medenileştirme misyonunu* sürece dahil eden bu anlam kayması, Avrupa’nın deniz aşırı yayılmacılığıyla Rus kolonyalizmi arasındaki farkı açıkça ortadan kaldırmaktadır. Yerlileri “medeniyete muhtaç vahşiler” ve “himaye edilmesi gereken” unsurlar olarak gören bu deneyimde, Batı Avrupa’nın “öteki” olarak tanımladığı sömürge halklar, Ruslar tarafından ilk önce “sadakatsiz tebaa” ve ardından yalnızca “soysuz vahşiler” olarak nitelendirilmiştir.⁴⁴¹ Değişime yapılan bu vurgu, Muriel Atkin tarafından “Rusya’nın yüz yıllık Batılılaşma çabasının sonunda bilinçli bir kolonyal bakış açısı geliştirmesi ve kendisinin de büyük ve uygar olduğunu kanıtlamak üzere deniz aşırı genişleyen Avrupa’ya öykünmesi” olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴² Bu örnekler, Rus kolonyal deneyiminin kaynak arayışı ve iktisadi sömürüye zemin hazırlayan sair etmenler etrafındaki tartışmaların eksikliğini ortaya koyarken, onun bir kez daha Avrupa ile rekabete endeksli ve milliyetçi cereyanla güçlenen psikolojik bir motivasyon barındırdığına işaret etmektedir. Firouzeh Mostashari’ye göre, XIX. yüzyılda Rus kolonyalizmi için kullanılan “taklitçi emperyalizm” argümanı, özellikle “Transkafkasya” bağlamında oldukça geçerlidir.⁴⁴³ Buna binaen, Rusya, “büyük sömürgeleri olmayan bir imparatorluğun büyük olamayacağı” şeklindeki Fransız

⁴³⁹ Ferro, *a.g.e.*, ss.1-2.

⁴⁴⁰ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press, 2002, s.225.

⁴⁴¹ Khodarkovsky, *a.g.e.*, s.225.

⁴⁴² Atkin, *a.g.e.*, s.163.

⁴⁴³ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy, Economic Change, and the Making of the Azerbaijani Nation: 1828-1905*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Michigan: UMI Dissertations, 1995, ss.41-42.

şiarını benimsemiştir.⁴⁴⁴ Öte yandan, bu devirde Rusya “başat bir sanayi gücü olmadığından, hammadde ve pazar edinme ihtiyacı o kadar da güçlü değildir.”⁴⁴⁵ Dahası, “endüstriyel çıkar grupları” Rus hükümetinin Doğu siyasetini şekillendirebilmek için oldukça güçsüzdür.⁴⁴⁶ Ronald Grigor Suny de XIX. yüzyılın ilk yarısında, “yerleşimciler sayesinde Transkafkasya’nın Rus ürünleri için bir pazara dönüşeceğine ve buranın Rus endüstrisine hammadde sağlayacağına” dair bir algının oluşmadığı kanaatindedir.⁴⁴⁷

Bu bağlamda kolonyalizm, Avrupa karşısında iadeitibar arayışı içerisinde olan ‘Rusya’nın emperyal kariyerinde yeni bir basamak’ olarak değerlendirilebilir. Burada değişime yapılan vurgu önemlidir. Zira kolonyalizm, Rus devletinin kuruluş devri meseleleri içerisinde ele alınması gereken bir konudur.⁴⁴⁸ Vasiliy O. Klyuçevskiy, Rus tarihinin temeline ilişkin iki olgunun varlığından bahsetmektedir. Bunlardan birincisi iskân, ikincisi ise “sair bütün etmenlerin kendisiyle uzaktan ya da yakından temas halinde bulunduğu” kolonizasyondur.⁴⁴⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere Klyuçevskiy, kullandığı kavramlar arasındaki ayrımın son derece farkındadır. Matvey K. Lyubavskiy de benzer bir çıkarımla, kolonizasyonun “Rus tarihsel coğrafyasını meydana getiren özün ta kendisi” olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Bununla birlikte, I. Petro tarafından Rusya’ya aşılana millî gururun, II. Katerina döneminden itibaren şuurlu

⁴⁴⁴ Henri Brunschwig, *French Colonialism, 1871-1914: Myths and Realities*, New York: F.A. Praeger, 1966, ss.28-29; Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.42; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.28.

⁴⁴⁵ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.41.

⁴⁴⁶ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.41.

⁴⁴⁷ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington: Indiana University Press, 1994, s.94.

⁴⁴⁸ Hatta I. Petro ve sonrası dönemde, bazı araştırmacılar Ruslara adını veren “Rossiyanıye” sözcüğünün “yayılmak” ve “dağılmak” anlamlarına gelen “rasseyat” fiilinden türediğini ileri sürmüşler, böylece kolonizasyonun “ulusal bir alışkanlık” olarak Rus tarihindeki önemini vurgulamaya çalışmışlardır. XVIII. yüzyıl Rus edebiyatının ünlü simalarından Vasiliy Trediakovskiy, bu teze karşı çıkan isimlerden bir tanesidir. Öte yandan Trediakovskiy dahi kendi görüşlerini dile getirdiği *Üç Temel Rus Antikitesi Hakkında Üç İddia* adlı eserinde “Rusların yayılmacı olduğunu” inkâr etmemektedir. Bkz. Sunderland, *a.g.m.*, s.110; Vasiliy Trediakovskiy, *Tri Rassujdeniya o Trekh Glavniyeyşih Drevnostyah Rossiyskih*, SPb., 1773, s.194.

⁴⁴⁹ Vasiliy O. Klyuçevski, *Russkaya İstoriya: Polny Kurs Lektsiy*, Moskva: Olma-Press, 2004, 38.

⁴⁵⁰ Matvey K. Lyubavskiy, *İstoriçeskaya Geografiya Rossii v Svyazi s Kolonizatsiyey*, Moskva: Tipolitoğrafiya İ. İ. Lyubimova, 1909 (Tıpkıbasım, SPb: Lan 2000), s.20.

bir milliyetçilik biçimi almasıyla, Rusya'nın doğu ve güney yönlerinde genişlemesi, emperyal bir sapmanın ardından "modern ve sömürgeci devlet inşasının" bir sembolü haline gelmiştir.⁴⁵¹ Akdes N. Kurat'a göre, klasik Rus tarihyazımında bile Moskova Rusyası'na dahil olmayan ve "sonradan istila edilen memkeletler birer koloni gibi tasvir edilmiş" ve buralarda yaşayan yerel halkın tarihi "Rusya tarihinin tamamen dışında" bırakılmıştır:

Bu tarih mektebine göre Rusya sınırlarında yaşayan yüze yakın muhtelif kavimden ancak büyük Rus (velikorus) kavminin tarihi vardı, diğer kavimlerin tarihi Rusya devlet çerçevesine girmekle başlıyordu; yani Rus tarihçiliği, aynı zamanda Çarlık Rusyası'nın emperyalist hareketiyle yakından bağlı idi.⁴⁵²

Bu bağlamda, en baştaki soruya dönülecek olursa, 1827 yılının Ekim ayında Çarın Maliye Bakanı Egor F. Kankrin tarafından I. Nikola'ya gönderilen bir andıç, Rusya'nın Transkafkasya'ya yönelik yayılma, ötekileştirme ve sömürü siyasetine ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Buna göre, "Transkafkasya bölgesi bir koloni olarak adlandırıldığında" kastedilmek istenen şunlardır:

buranın devletin genel yapısına dahil edilmesinin mevzubahis olmadığı, keza *ahlaken Rusya'nın ve Rus halkının bir parçası haline getirilmesinin arzu edilmediği*, fakat bir Asya eyaleti olarak kalması ve mümkün olduğunca iyi yönetilmesi...⁴⁵³

Rus emperyalizmine özgü bir özdeşleşme stratejisinin "bütünleştirici" yönüne vurgu yapan bu örnek,⁴⁵⁴ geleneksel İslami tabakalara duyulan güvenin bir kenara bırakılarak yönetimin Rus kadrolarına devredilmesini öngörmektedir.⁴⁵⁵ İlerleyen yıllarda,

⁴⁵¹ İlk görüşü benimseyen Willard Sunderland gibi isimler bile kavrama ilişkin bu tarz bir sapmanın meydana geldiği konusunda hemfikirdir. Bkz. David MacLaren McDonald, "Russian Statecraft after the "Imperial Turn": The Urge to Colonize?", *Slavic Review*, Vol.69, No.1, (Spring 2010), s.185; Sunderland, *a.g.m.*, s.103.

⁴⁵² Akdes Nimet Kurat, "Rusya'nın Siyasi ve Diplomatik Tarihi", *Makaleler*, C.I, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s.313.

⁴⁵³ *RGIA*, 561/1/30, ss.11-16. [İtalik bize ait.]

⁴⁵⁴ Rus kolonyalizminin *bütünleştirici* siyasal stratejisi için bkz. dipnot 419.

⁴⁵⁵ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.28.

programına yoğun bir Ruslaştırma siyasetinin dahil edileceği bu anlayış, XIX. yüzyıldan itibaren Transkafkasya’da giderek kurumsallaşan kültürel asimilasyona da zemin hazırlamıştır.

Zıt kutupta yer alan yerelciler ise merkezin çevreye yönelik müdahalesinde psikolojik etmenleri ön plana koyan daha temkinli bir yaklaşımı benimsemiştir. Birçok bakımdan yerelci olarak nitelendirilebilecek Yermolov’a göre:

Yüzyıllar boyunca kökleşen geleneklerin muhafaza edilmesi önemlidir. Aksi takdirde yönetimimizin imajı olumsuz etkilenebileceği gibi ona karşı kin beslenebilir. Bunların aşama aşama ve neredeyse hissettirilmeden değiştirilmesi gerekmektedir.⁴⁵⁶

Marc Raeff, *yerelci* ve *bütünleştirici* eğilimleri bir araya getirerek, XIX. yüzyıldan 1917’ye kadar imparatorluğun temel hedefinde milletlere yönelik idari ve sosyal bir özdeşleşme planı bulunduğundan bahsetmektedir. İmparatorluk bunu zamanla benimsemiş ve tabiiyetindeki halkların entegrasyonuna ivme kazandıracak reformları peyderpey hayata geçirmek istemiştir.⁴⁵⁷ Bu argüman, ortak ve nihai bir hedefin varlığıyla, ona ulaşmak için benimsenen pragmatik bir esnekliğe yapılan vurgu bağlamında doğru kabul edilebilir. Nitekim, Rus istilasının ertesinde, Azerbaycan’da yerel idari yapıların kısa süreliğine korunması, esasında yerel seçkinlerin halk üzerindeki nüfuzundan yararlanmak isteyen Rusya’nın “siyasal sadakat” beklentisinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵⁸ Buna ek olarak, yerel yönetim mekanizmalarının korunması, “memur kıtlığı sorununun halledilerek” Rusya’ya “mali tasarruf” sağlayacak bir imkânın yaratılması bağlamında ele alınmaktadır.⁴⁵⁹ Bu minval üzere, bütünleşmeyi savunan Kankrin, “yerleşik halktan müteşekkil bir milis

⁴⁵⁶ V. N. İvanenko, “Grajdanskoye Upravleniye Zakavkazem ot Prisoyedinyeniya Gruzii do Namestičestva Velikogo Knyazya Mihaila Nikolayeviça”, *Utverjdeniye Russkago Vladičestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonačalstvuyuşyego Grajdanskoy Častyu na Kavkaze, 1901, s.99.

⁴⁵⁷ Marc Raeff, “Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities”, *Soviet Nationality Problems*, (Ed.) Edward Allworth, New York and London: Columbia University Press, 1971, ss.37-38.

⁴⁵⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.29; Süleymanlı, *a.g.e.*, s.41.

⁴⁵⁹ Swietochowski, *a.g.e.*, s.29

birliğin vücuda getirilmesini” teklif ederken bunu “asker ve para kaybını önleyecek” çözüm önerisi olarak sunmayı ihmal etmemiştir.⁴⁶⁰ Yerelci yaklaşımlar ise ilk etapta bir tür hoşgörü siyasetine işaret ediyor görünmekle birlikte, bünyesinde emperyal zihniyete eşlik eden dinî ve millî bir eşitsizlik barındırmaktadır. Bu bağlamda, Rusya’nın Gürcistan siyasetine pek çok kez biçim veren müsamahakâr tavrın, söz konusu Müslüman Kafkasya olduğunda kendisini nadiren gösterdiği ifade edilebilir.⁴⁶¹

Neticede, Transkafkasya’daki Rus hakimiyetinin tesisinde yerelci ve bütünleştirici politikaları özleri itibarıyla aynı potada değerlendirmek mümkündür. Bu ikisi arasındaki yöntem farklılıklarını Azerbaycan’ın istila edilmesiyle, idari ve iktisadi anlamda büyük belirsizliklerin ortaya çıkması, merkezi otorite tarafından alınan kararlarda kısa aralıklarla değişikliğe gidilmesi, Rus hegemonyasının kaba kuvvete isnat etmesi gibi sebepler⁴⁶² teşkil etmektedir. Rus idareciler tarafından bir türlü dizginlenemeyen yerel muhalefet ve birbiri ardına patlak veren isyanlar sebebiyle merkezî yönetimde görülen *yerelci* ya da *bütünleştirici* eksen kaymalarını ise ‘bölgenin iyi tanınmamasından’ ileri gelen bir tür ‘çaresizlik’ ve ‘kafa karışıklığıyla’ açıklamak mümkündür.

Kendisini Doğu’dan ayırtıran ve ona üstün gören Rusya’nın Batı ile arasındaki mesafeyi kapatabilmek için giriştiği rekabet, ivmesini milliyetçiliğe borçlu olduğundan, millî kimliğin oluşumuna eşlik eden ötekileştirmenin Rusya’yı moderniteye götüren yoldaki hevesi canlı tuttuğu söylenebilir. Ötekileştirmenin sürekliliği, XIX. yüzyıla doğru giderek daha şuurlu bir hal alan Rus milliyetçiliğinde “Batı’ya özgü ırk irrasyonelitesinin”⁴⁶³ kültürel ve dinî söylemine meyleden bazı

⁴⁶⁰ “A Survey of the Russian Possessions Beyond the Caucasus, in Statistical, Ethnographical, Topographical, and Financial Respects”, *The British and Foreign Policy Review*, Vol.VII, No.XIV, (July-October 1838), s.423.

⁴⁶¹ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.20

⁴⁶² Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.44.

⁴⁶³ Gümeç Karamuk’a göre, Avrupa medeniyetini meydana getiren üç temel unsur bulunmaktadır. Bunlar: Greko-Romen antikite, Hristiyanlık ve ırk irrasyonelitesidir. Gümeç Karamuk (Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, emekli öğretim üyesi) ile yapılan mülakat, Nisan 2006.

basamaklıklar ortaya çıkarmıştır. İtalyan tarihçi, seyyah ve diplomat Luigi Villari'ye göre bir "Tatarın" kendisini toplumsal hayatta saygın bir konuma yerleştirecek "imtiyazları elde edebilmesi" için:

"(...) Rus düşüncesine intibak etmesi, üç aşağı beş yukarı Ruslaşarak öz milliyetini neredeyse tamamen unutmaması gerekmektedir. Bunun sebebi, Rus'un şovenist olması değil, Rus ırkına mensup olmayan herkesin sadakatinden zihniyet olarak şüphe duyulmasıdır."⁴⁶⁴

Ötekilere karşı duyulan şüpheyi, bir bakıma Rusya'nın Doğu'ya dair bilgisinin yetersiz oluşuyla açıklamak mümkündür. Bu bağlamda, milliyetçi *basamaklıkların* Rusya'yı moderniteye azmettirdiği ifade edilebilecek olsa dahi millî coşkuyla açığa çıkan manevi güce işlevsellik kazandırılarak, üstünlük duygusunun ilerlemeye yönelik pratik sonuçlarını görünür kılabilmek adına 'Doğu bilgisinin' artırılması, Rusya için bir gereklilik halini almıştır. Böylelikle, doğubilimin (*vostokovedeniye*), XIX. yüzyıldan itibaren Transkafkasya'da Rus hegemonyasının tesisine yönelik kültürel bir enstrümana dönüştüğü söylenebilir.

2.4. Oryantalizm: Rusya'nın Doğu'ya Açılan Penceresi

Rusya açısından Doğu'nun öğrenilmesine yönelik farkındalığın içeriği XIX. yüzyılda hatırı sayılır biçimde artmış ve bu durum yakın döneme damgasını vuran pek çok farklı yaklaşımı da beraberinde getirmiştir.⁴⁶⁵ Bu bağlamda, Rus entelektüellerin

⁴⁶⁴ Luigi Villari, *Fire and Sword in the Caucasus*, London: T. Fisher Unwin, 1906, s.35.

⁴⁶⁵ Nathaniel Knight tarafından 2000 yılında *Slavic Review* dergisinde yayımlanan "Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?" adlı makale, Oryantalizmin Rusya ve çevresini ilgilendiren çalışmalara konu teşkil edip edemeyeceğini ele alan ilk tartışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Ardından, bu tartışmaya Adeeb Khalid ve Maria Todorova gibi isimler katılmıştır. Adı geçen yazarlara ait çalışmalar, aynı yıl *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* adlı dergide toplanmış ve 2005 yılında Rusça'ya çevrilerek *Rossiyskaya İmperiya v Zarubejnoj İstoriografii* adlı antolojide yer almıştır. Bkz. Nathaniel Knight, "Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?", *Slavic Review*, Vol.59, No.1, (Spring 2000), ss.74-100; Adeeb Khalid, "Russian History and the Debate over Orientalism", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol.1, No.4, (Fall 2000), ss.691-699; Maria Todorova, "Does Russian Orientalism Have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid" *a.g.d.*, ss.717-727; *Rossiyskaya İmperiya v Zarubejnoj İstoriografii: Raboti Poslyednih Let*, (Sos.) Pol V. Vert, Pyetr Kabitov, Aleksey Miller, Moskva: Novoye İzdatelstvo, 2005.

çalışmalarında kendisini gösteren Kafkas imgesiyle emperyal zihniyet arasında kurulan ilişkinin niteliği mercek altına alınmış ve Rus tecrübesinin tarihsel olarak Edward Said'in ortaya koyduğu oryantalist paradigmanın konusunu teşkil edip etmediği tartışmaya açılmıştır.

Said'in aynı adı taşıyan ünlü eserinde oldukça kapsamlı bir tanımına yer verilen Oryantalizm, geniş manasıyla şu şekilde özetlenebilir:

[Oryantalizm], jeopolitik bir duyarlılığın estetik, akademik, ekonomik, sosyolojik, tarihsel ve filolojik metinlere *dağıtılmasıdır*; sadece temel coğrafi bir ayırımı üstünde *düşünmek* değil, akademik buluşlar, filolojik yeniden inşalar, psikolojik çözümlemeler, doğa ve sosyoloji tanımlamaları aracılığıyla gerek yarattığı gerekse sürdürdüğü tam bir 'çıkarlar' dizisi üstünde de durmaktır. İfade ettiğinin ötesinde, zaten oldukça açık olan bir farkı, bazen kontrol etmeye, yönlendirmeye, hatta içermeye yönelik bir amaçla, anlamaya dönük belli bir *istenç* (irade) ve *yönelimdir*. Her şeyin ötesinde, ham politik söylemle doğrudan ve tekabül eden bir ilişki içine girmeyen bir söylemdir. Fakat üretilen ve çeşitli iktidar türleriyle eşit olmayan etkileşimi içinde varolan siyasal iktidarla (...), entelektüel iktidarla (...), kültürel iktidarla (...), ahlaki iktidarla (...) karşılıklı etkileşimi içinde biçimlenen bir söylemdir.”⁴⁶⁶

Said, “sömürgeci varsayımın bakir, yazılmamış, medeniyet yüzü görmemiş toprak ya da doğa anlayışının” bir eleştirisi olarak “saf bir Doğu'nun” olmadığını ifade etmiştir.⁴⁶⁷ Oryantalizmin bir söylem olarak kavramsallaştırılması, onun ilk etapta “metinsel bir ilişki” barındırmasıyla, bir başka deyişle, “Doğu'yla ilgili metinlerin aslında Doğu'yu yaratmış olmasıyla” ilgilidir.⁴⁶⁸ Doğu, Batı tarafından kendine özgü bir bilgi mekanında yeniden düzenlenmiştir; ancak burada söz konusu olan “Batı'nın Doğu özelindeki *ötekilik retoriğini* nasıl inşa ettiği değil, Doğu'nun

⁴⁶⁶ Hasan Bülent Kahraman, “İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm”, *Doğu Batı*, Y.5, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-1 2002), ss.156-157. Tanımın özgün hali için bkz. Said, *a.g.e.*, s.12.

⁴⁶⁷ Mahmut Mutman, “Şarkiyatçılık: Kuramsal Bir Not”, *Doğu Batı*, Y.4, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-2 2002), s.111.

⁴⁶⁸ Aslı Çırakman, “Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi”, *Doğu Batı*, Y.5, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-1 2002), s.181; Said, *a.g.e.*, s.94.

ötekileştirilmesinin Batı'ya sağladığı kolonyal çıkarlar ve Doğu'nun *nesneye ve yalnızca nesneye* indirgenmiş" olmasıdır.⁴⁶⁹ Neticede, Doğu'nun kendi başına bir özne olmasına imkân tanınmamaktadır.⁴⁷⁰ Doğululuk, Batı tarafından inşa edilmiş bir kavram olarak "tektip, *basmakalıp*, değişmez ve tarihsiz (*ahistoric*)" imgeler üzerine kuruludur.⁴⁷¹ İslamiyet bir kenara bırakılacak olursa, Doğu, XIX. yüzyıla kadar Avrupa'nın tartışmasız üstünlüğünün kesintisiz biçimde vurgulandığı bir alana tekabül etmektedir.⁴⁷² Said, Nietzsche'ye atıfla, XIX. yüzyılda Avrupalılar için oryantalizmin artık bir "hakikatler sistemine" dönüştüğü fikrindedir.⁴⁷³ Bu bağlamda, Aydınlanma dönemine damgasını vuran "ilerleme ve medeniyet" öğretileri, Avrupalı olmayanlara karşı "küçümseyici ve yargılayıcı" tavırları pekiştirmiş, Doğu'yu ve Batı'yı temsil eden değerler, "ileri/geri, akılcı/duygusal, özgür/köle" gibi zıtlıklarla tanımlanır hale gelmiştir.⁴⁷⁴ Bundan sonrası için, "Doğu hakkında konuşan her Avrupalının ırkçı, emperyalist ve neredeyse tamamıyla *etnomerkezci*" görüşleri benimsediğini söylemek mümkündür.⁴⁷⁵

Said, Doğu ile Batı arasında bilgi ve iktidar istencine dayalı ayrımın tarihötesi bir nitelik taşıdığına işaret etse de⁴⁷⁶ oryantalizmin üç biçimde ayrıştırılabileceğini öne sürer. Bunlardan ilki "açık oryantalizm" (*manifest orientalism*) olup "XVIII. yüzyılda tarih, filoloji ve antropoloji" ile pekiştirilen akademik bir disiplini nitelemektedir.⁴⁷⁷ Burada Doğu, "sistemli şekilde ele alınan bir öğrenme ve keşfetme nesnesi" olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷⁸ Açık oryantalizmde, Doğu hakkında toplanan bilgiler ve

⁴⁶⁹ Nilgün Tural, "Edward Said'in Oryantalizmi Nasıl Okunuyor?", *Doğu Batı*, Y.4, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-2 2002), s.116. [İtalik vurgular yazara aittir].

⁴⁷⁰ Mutman, *a.g.m.*, s.111.

⁴⁷¹ Çırakman, *a.g.m.*, 185.

⁴⁷² Said, *a.g.e.*, s.73.

⁴⁷³ Said, *a.g.e.*, s.204.

⁴⁷⁴ Çırakman, *a.g.m.*, 195.

⁴⁷⁵ Said, *a.g.e.*, s.204.

⁴⁷⁶ Aijaz Ahmad, *In Theory: Classes, Nations, Literatures*, London: Verso, 2000, s.166.

⁴⁷⁷ Çırakman, *a.g.m.*, 183.

⁴⁷⁸ Elif Nur Erkan Balcı, "Metnin Bilinçaltı: Edward Said'de Örtük Şarkiyatçılık", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.22, S.2, (2013), s.153.

beyan edilen görüşlerin, “Batı’nın diğer kültürlerle üstünlüğünü vurgulamak” gibi bir misyonu vardır.⁴⁷⁹ Oryantalizmin ikinci biçimi ise “gizli oryantalizm” (*latent orientalism*)’dir. Burada dikkati çeken ilk şey, oryantalizm söyleminde artık belirgin bir “dayanıklılık, mutabakat ve istikrardan” söz edilebilmesidir.⁴⁸⁰ Bu bağlamda, XIX. yüzyıla kadar Doğu’ya atfedilen “şehvet düşkünü, sapkın, sapık, zorba, ihmalkâr, geri kalmış” gibi tanımlamalar “artık direnilmesi mümkün olmayan bir bütünlük ve tutarlılığa” kavuşmuştur.⁴⁸¹ Bu, aynı zamanda onu gizli yapan şeyin ta kendisidir. Öyle ki okuyucu, oryantalist içeriğin “nesnel geçerliliğinin yanı sıra tarihsel ve coğrafi olarak epistemolojik bir karşılık barındırdığından” kuşku duymamaktadır.⁴⁸² Bilginin üretim sürecine, “oryantalist akademisyenlerin yanı sıra, Doğu hakkında herhangi bir beyanda bulunmuş olan her türlü ünlü yazar veya düşünür” girmiştir.⁴⁸³ Öte yandan, Said, Doğu’nun “ayrışıklığı, geri kalmışlığı, suskunluğu, kayıtsızlığı, feminen geçirgenliği⁴⁸⁴ ve işlenebilirliği” konusunda bu yazarların tümünün hemfikir olduğunu, birbirlerinden yalnızca “biçim ve tarz” itibarıyla ayrıldıklarını öne sürmektedir.⁴⁸⁵ Oryantalizmin üçüncü ve son biçimi ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan “modern oryantalizmdir.”⁴⁸⁶ Bu akım, “bir hükmetme, yeniden yapılandırma, Doğu’yu ve Doğuluları çeşitli pratikler ve kuramlarla temsil etme biçimi”⁴⁸⁷ olup Said’in ortaya koyduğu şekliyle “genişleme, tarihsel yüzleşme, sempati ve sınıflandırma” gibi unsurlara dayanmaktadır.⁴⁸⁸ Bir Fransız Aydınlanma filozofu olan Nicolas A. Boulanger’in, ‘tarihin tanıklığına’ başvurarak Avrupalıları

⁴⁷⁹ Çırakman, *a.g.m.*, 183.

⁴⁸⁰ Said, *a.g.e.*, s.206.

⁴⁸¹ Balcı, *a.g.m.*, s.154.

⁴⁸² Balcı, *a.g.m.*, s.154.

⁴⁸³ Çırakman, *a.g.m.*, 183.

⁴⁸⁴ Bununla, bir zevce ve kız evlat figürü olarak betimlenen koloninin, bir baba ve koca figürü olarak betimlenen imparatorluğa boyun eğmesi kastedilmektedir. Bkz. Anne Norton, *Bloodrites of the Post-Structuralists: Word Flesh and Revolution*, London: Routledge, 2011, s.37.

⁴⁸⁵ Said bu söyleminde, ideoloji, bilim ve hayalgücü gibi başlıklar altında Renan, Marx, Lane, Sacy, Flaubert ve Nerval gibi isimlere yer vermektedir. Doğu, bunların tamamı için Batı’nın ilgisine muhtaç, yeniden inşa edilmesi, hatta kurtarılması gereken bir mahaldir. Said, *a.g.e.*, s.206.

⁴⁸⁶ Said, *a.g.e.*, s.22.

⁴⁸⁷ Çırakman, *a.g.m.*, 183.

⁴⁸⁸ Said, *a.g.e.*, s.120.

“cesur ve daima özgürlüğüne düşkün”, Asyalıları ise “miskin ve köle” olarak tasvir etmesi, bu durumun tipik bir örneğidir.⁴⁸⁹ Oryantalizm buna bağlı olarak, yalnızca “Doğu’yu öğrenme, gözlemleme, yazma, düşünme ve öğretme” pratiklerini değil, “oraya yerleşme ve kolonize etme” çabalarını da içermektedir.⁴⁹⁰ Modern oryantalizm, “varolan ön yargıları geçmişten devralarak onlara bilimsel ve dünyevî bir içerik kazandırmış, Doğu’yu bir yer olmaktan çıkartarak üzerinde araştırma yapılan emperyalist bir siyaset alanına” dönüştürmüştür.⁴⁹¹

Rusya’nın tarihsel tecrübesine dönülecek olursa, Nathaniel Knight’a göre Doğu ile Batı arasında sıkışmış olması, Rusya’yı “oryantalist söylemin aynı anda hem öznesi hem de nesnesi” haline getirmektedir.⁴⁹² Şayet, oryantalizm uzak ve egzotik olan “ötekinin” bilgisine işaret ediyorsa, Rusya açısından Doğu’yu bilmek, Batı’dan farklı olarak “kendisini tanımak” gibi bir anlam taşımaktadır.⁴⁹³ Dahası, bilgi ile iktidar arasında bir tür ilişkinin varlığından söz edilebilecek olsa dahi bu etkileşim sürekli ve kaçınılmaz olmak zorunda değildir. Nitekim, Vasiliy V. Grigoryev gibi Rus oryantalistlerinin çalışmaları, iktidarı elinde tutanlarca göz ardı edilen belirgin akademik kaygılar taşımaktadır. Dolayısıyla, Knight’a göre Rusya örneği, Said’in kuramsal çerçevesinin dışına taşan ve Doğu ile Batı arasında kendine has bir konuma yerleşen otonom bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹⁴ Vasiliy V. Bartold (1869-1930) gibi hem Çarlık hem de Bolşevik rejimleriyle arasına mesafe koyabilen bir sima bile “Büyük İskender’in, Moğolların, Arapların veya Orta Asya’yı idaresi altına alan Rusların” yaptığı gibi “büyük imparatorluklar” kurmanın “tarihsel gerekliliği” üzerinde durmuş, savaşların neden oladığı yıkıma rağmen uzun vadede,

⁴⁸⁹ Nicolas Antoine Boulanger, *Recherches sur l'origine du despotisme oriental et des superstitions: ouvrage posthume de B.I.D.P.E.C.*, Londres: Chez Seyffert, 1762, s.25.

⁴⁹⁰ Çırakman, *a.g.m.*, s.183.

⁴⁹¹ Çırakman, *a.g.m.*, s.191; Said, *a.g.e.*, s.122, 197.

⁴⁹² Knight, *a.g.m.*, s.77.

⁴⁹³ Knight, *a.g.m.*, s.79.

⁴⁹⁴ Knight, *a.g.m.*, ss.77, 79, 88, 97.

bu durumun “farklı ırklar arasındaki kültürel uzlaşmaya” uygun bir zemin hazırladığını ileri sürmüştür.⁴⁹⁵

Adeeb Khalid tarafından öne sürülen ve ana hatlarıyla bu çalışmaya model teşkil eden ikinci bir görüş ise sömürgecilik tartışmasına paralel olarak oryantalizm bağlamında Rusya ile Batı arasında herhangi bir fark bulunmadığını öne sürmektedir. Çarlık Rusyası’nda bilimsel disiplinlerin devlet kontrolünde olması, oryantalizm çalışmalarını devlet hizmetinin bir parçası hale getirmektedir. Said’in tezleri üzerinden gidilecek olursa, bu disiplinlerin otonom olmayışı, Rus örneğini İngiliz ve Fransız muadilleriyle bir araya getirmektedir. Khalid’e göre, Rus politikacı ve aydınlarının, Asya’yı tasvir ederken kullandıkları “despotizm, fanatizm, hilekârlık, şiddet ve erotizm” gibi kavramlar ile Avrupa’da kullanılanlar arasında bir fark yoktur.⁴⁹⁶ Rus arşiv belgelerine bakıldığında, bu argümanın, Knight tarafından öne sürülen iddiaların merkezinde yer alan Grigoriyev figürü için bile geçerli olduğu söylenebilir. Grigoriyev’e göre, “Asyatikler”,⁴⁹⁷ “manevi gelişimi zayıf”,⁴⁹⁸ “hilekarlığa meyilli”, “komşularını aldatmayı büyük bir meziyet sayan” ve “hinliği zekanın bir parçası” olarak addeden kimselerdir.⁴⁹⁹

XIX. yüzyılda Doğu’ya yönelik özel bir farkındalıktan bahsedilebilecek olsa bile bunun ‘siyasal bir ihtiyacın’ sonucunda ortaya söylenebilir. Bu durum, Doğu’ya dair

⁴⁹⁵ Akademik V. V. Bartold *Soçineniya*, T.II/1, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, ss.164-166, 345-350; Milan Hauner, *What is Asia to Us? Russia’s Asian Heartland Yesterday and Today*, London-New York: Routledge, 1992, ss.59-60.

⁴⁹⁶ Khalid, *a.g.m.*, ss.696-697.

⁴⁹⁷ Rusçası “Aziati” olan ve burada “Asyatik” olarak tercüme edilen sözcüğün, Asyalı halkları nitelemenin ötesinde bunlara karşı duyulan ön yargıları da içerecek biçimde, kötüleyici ve küçümseyici bir mana taşıdığı söylenebilir. “Aziati” sözcüğü, kullanıldığı dönem itibarıyla oryantalist bir içeriğe olup Rus aydınları ve Çarlık Rusyası’nın üstünlükçü siyasal söyleminde kendisine yer bulmuştur. Bu çalışmada ilgili kavramın Türkçe karşılığı olan “Asyalı” yerine “Asyatik” şeklindeki kullanımı tercih edilmiştir. Benzer bir farkın, İngilizce’deki “Asian” ile “Asiatic” sözcükleri arasında da bulunduğu ifade edilebilir.

⁴⁹⁸ Knight kendi makalesinde, manevi [*duhovnoye*] sözcüğünü, verilmek istenen anlamı daha iyi karşıladığı gerekçesiyle “kültürel” [*cultural*] olarak tercüme etmiştir.

⁴⁹⁹ *RGIA*, 853/2/12, s.1; Knight, Grigoriyev ve arkadaşlarının bile kendilerini Doğu’ya yakıştıran olumsuz basmakalıplardan sıyramadığını kabul etmekle birlikte, bu durumun, Rus oryantalizminin özgünlüğünü reddetmek için yeterli olmadığı görüşündedir. Bkz. Knight, *a.g.m.*, ss.95, 98.

o zamana dek bilinenlerin de siyasallaştırılmasına vesile olmuştur. Emanuel Sarkisyanz, Çarlık Rusyası'nın hiçbir zaman İngiltere gibi "Beyaz Adamın Yüğü"ne⁵⁰⁰ gönderme yapan bir Doğu siyaseti izlemediğini ve "medenileştirme misyonunun hiçbir zaman ulusal farkındalığın bir parçası olmadığını" öne sürerken, Batılı değerleri reddeden Slavofillerin bile Rusya'yı Avrupa'nın bir parçası olarak görmek istediklerini reddetmemektedir.⁵⁰¹ Bu durum, Rusya'nın kendisini Avrupa'dan ayırırsa bile emperyal zihniyet açısından kendisini hiçbir zaman 'Doğu ile özdeşleştirmemiş olması' gibi bir sonucu ortaya çıkarmaktadır. Sarkisyanz ve Knight gibi düşünürlerin, Rus oryantalizmini özgün bir deneyim bir olarak yorumlamalarının altında, XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru resmî bir içerik kazanan *medenileştirme misyonunun*, Batılı -daha çok İngiliz- modellerden büyük oranda esinlenmekle birlikte, temel motivasyonunu ırkçı üstünlük söyleminden almaması gibi bir iddia bulunmaktadır.⁵⁰² Buna rağmen, *medenileştirme misyonuna* ilk şeklini veren ve "Petersburg vatanseverliği" olarak adlandırılan kavram, "Uzakdoğulu sürüler karşısında Avrupa'nın savunulması" gibi bir içeriğe sahip olduğundan, Rusya'nın "Avrupa devletler sistemine giriş bileti" olarak,⁵⁰³ pratikte ırkçı söylem ve yöntemlerin benimsenmesini kolaylaştırmıştır.

Doğu bilgisinin, Rus millî kimliğinin kazanım ve pekiştirilme sürecinde belirli bir alan kapladığı kabul edilecek olursa, bu iddianın ötekileştirmenin kurumsallaşmasına bağlı olarak Rusya'daki yerel millî hareketlere belirli bir ivme kazandırdığı söylenebilir. Bu

⁵⁰⁰ Rudyard Kipling'e ait *Beyaz Adamın Yüğü* (*The White Man's Burden*), adlı şiir, dünya genelinde beyaz ırkın üstünlüğüne vurgu yapan ve beyazların beyaz olmayanlar üzerinde evrensel bir sorumluluk taşıdığı iddiasını dillendiren en ünlü edebi metinlerden biridir. 1899 yılında, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde eşzamanlı olarak yayımlanan bu şiir, aslen Filipin-Amerikan Savaşı'ndan (1899-1902) esinlenerek yazılmış olup Amerika Birleşik Devletleri'ni bu ülkenin kolonyal denetimini ele geçirmeye çağıran bir davet yazısıdır. Bkz. Patrick Brantlinger, "Kipling's The White Man's Burden and Its Afterlives", *English Literature in Transition, 1880-1920*, Vol.50, No.2, (April 2007), ss.172-173.

⁵⁰¹ Emanuel Sarkisyanz, "Russian Attitudes toward Asia", *The Russian Review*, Vol.13, No.4, (October 1954), s.245.

⁵⁰² Knight, *a.g.m.*, s.90; Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.45-46.

⁵⁰³ Sarkisyanz, *a.g.m.*, s.245.

bağlamda, XVIII ila XX. yüzyıllar arasında Doğu'nun öğrenilmesi ve yorumlanmasıyla geçen süreç, Said'in açık, gizli ve modern olmak üzere ortaya koyduğu üç aşamalı oryantalizm modelleri ile Rus deneyimi arasında şaşırtıcı bir paralelliğe işaret etmektedir. O halde daha önce değinildiği gibi “oryantalizmi kavramsallaştırmamızı sağlayan olgu, onun ilk etapta metinsel bir ilişki barındırdırması”⁵⁰⁴ ise anılan dönemler içerisinde bakılacak ilk yerin Türk imgesinin evriliş biçimini gözler önüne seren Rus edebiyatı ve onunla birlikte şekillenen emperyal siyaset olduğu söylenebilir.

Rus edebiyatında Türk imgesinin oluştuğu ilk devir, Rusların kendilerinden olmayan halkları ağırlıklı olarak dinî inançlarından dolayı “öteki” olarak kabul ettiği X. ve XVII. yüzyıllar arası döneme rastlamaktadır.⁵⁰⁵ Bu dönemde, Doğuya ilişkin toplanan bilgiler daha çok seyahatnamelerden ibaret olup, bunlar XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'da klasik oryantalizmi ortaya çıkaran bilimsel meraka da hizmet etmiştir.⁵⁰⁶ Doğu teması, I. Petro devriyle beraber Rusya'da popülerlik kazanmaya başlamıştır. Boğdan voyvodası Dimitrie Cantemir'in 1722 yılında I. Petro'un emriyle hazırladığı *Sistem Kitabı ya da Muhammed Dininin Durumu (Kniga Sistyema ili Sostoyaniye*

⁵⁰⁴ Çırakman, *a.g.m.*, s.185.

⁵⁰⁵ İlsever Rami, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Türk İmgesi*, İstanbul: Çeviribilim Yayınları, 2016, s.36.

⁵⁰⁶ 1820 yılında çoğaltılarak koruma altına alınan *Demir Kapı Efsanesi (Skazaniye o Jeleznih Vratah)* adlı bir el yazması, XV. yüzyılda Azerbaycan beylikleriyle Ruslar arasındaki “dostane” ilişkileri konu almasının yanı sıra kendi döneminde bölgenin coğrafi özelliklerinin Ruslar tarafından iyi bilindiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bkz. Vladimir A Kuçkin, “Russkiy Puteşyestvennik v Azerbaidjane v Pervoy Polovine XV veka”, *Voprosy İstorii*, N.13, (Mart 1965), ss.204-205. Aynı yüzyıla ait bir başka eser de Afanasiy Nikitin adlı Tverli bir seyyaha ait *Üç Deniz Ötesine Seyahat (Hojdeniye za Tri Morya)* adlı el yazmasıdır. Nikitin'in bu eseri Kafkasya, İran, Hindistan ve Kırım hakkında bilgiler vermektedir. Bkz. Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (Çev.) Serkan Acar, Ankara: TTK Basımevi, 2013. Yine XV. yüzyıla ait başka bir eser de Doğu Ülkesindeki *Bilinmeyen İnsanlar ve Farklı Diller Üzerine (O Çelovetseh Neznayemih v Vostoçnoy Strane i O Yazitseh Raznih)* adını taşımakta olup, Ural boylarına ait pek çok halk hikayesine yer vermektedir. Bkz. Aleksey P. Okladnikov, “Zemlya Borodatih”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, T.XIV, (1958), s. 519; 1623'te ise Fedot Kotov, devlet hazinesinden kendisine teslim edilen bazı parçalarla birlikte Moskova'dan İran'a gönderilmiş ve izlenimlerini günlüğüne aktarmıştır. Bu notlar, *Pers Krallığına Seyahat (O Hody v Persidskiy Tsartvo)* adıyla toplanmıştır. Kotov'un bölgenin nüfusu, ulaşım imkânları ve yol boyunca karşısına çıkan şehirler hakkında bilgi toplamak üzere görevlendirilmiş olması muhtemeldir. Bkz. N. Kuznetsova, *Hojdeniye Kutpsa Fedota Kotova v Persiyu*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1958, s.13.

Magometanskaya Religiya) adlı çalışma, Rusya’da Şarkiyat ve İslam alanında verilen ilk eser olup İslami öğretilere açık bir saldırı niteliği taşımaktadır.⁵⁰⁷ Bu dönemde, I. Petro tarafından Rusya’da Doğu dillerini öğrenmek için ilk kez özel bir okul kurma girişiminde bulunulmuş, 1716 yılında Kur’an ilk kez Rusça’ya çevrilmiş, 1721-1722 yılları arasındaki İran seferi sırasında bulunan el yazmaları Derbent’ten ve ülkenin çeşitli bölgelerinden getirilen çevirmenlerce Rusça’ya tercüme edilmiştir.⁵⁰⁸ Doğu’ya ilişkin sair “el yazmaları, sikkeler, maddi kültürün diğer yapıtları ile yazılı belgeler” Doğu araştırmalarına hizmet eden ilk Rus kuruluşu olan “Ender Bulunur Değerler Odası’nda” tasnif edilmiş⁵⁰⁹ ve 1818 yılında hizmet vermeye başlayan “Asya Müzesi İslami Eserler Bölümü’nün” kuruluşunda rol oynamıştır.⁵¹⁰ Bu çalışmalar Kafkasya, İdil-Ural ve Sibirya’da Türk halklarının dili, tarihi, yaşadıkları coğrafya ve etnografik yapıları hakkında materyal toplamak amacıyla düzenlenen ilmî seyahatlerle devam ettirilmiştir.⁵¹¹ II. Katerina dönemiyle birlikte, Doğu bilgisinin büyük bir ivme kazandığı ve siyasal boyutunun da giderek belirginleşmeye başladığı söylenebilir. 1787 yılında Çariçe’nin emriyle Tatar Molla Osman İsmail’in gözetiminde Kur’an’ın

⁵⁰⁷ İsmail Türkoğlu, “Rusya’da İslam Araştırmaları”, *DİA*, C.35, 2008, ss.266.

⁵⁰⁸ Rusya’da yapılan ilk Kur’an çevirisi, XV-XVII. yüzyıllar arasında Arap harfli olarak Belarusa yazılmış bir satır arası tercüme niteliği taşımaktadır. Kur’an’ın tam metni ise Rusça’ya 1716 yılında çevrilmiştir. Bu metnin özgün kaynağı André du Ryer’in 1647’de Paris’te basılan Fransızca tercümesi olup Rusça’ya Petr V. Postnikov tarafından çevrilmiştir. Bu kitaba *Muhammed Hakkında el-Kur’an ya da Türk Kanunu (Akoran Magomete, ili Zakon Turetskiy)* adı verilmiştir. Bu durum, eserin yazıldığı dönemde Türk imgesinin Müslümanlıkla yanyana anıldığını göstermektedir. Ardından, 1790’da M. I. Verevkin tarafından Kur’an’ın bir başka tercümesi yapılmıştır. Bunu, 1792’de şair A. Kolmakov’un, 1734 tarihinde George Sale’e ait İngilizce tercümesinden yaptığı çeviri izlemiştir. Bu çalışmalar, A. Puşkin, I.A Bunin, M. Lermontov, N. Gumilev, N. Gogol gibi ünlü edebiyatçıların Kur’an ve İslam üzerine kaleme aldığı Doğu temalı çalışmalarda etkili olmuştur. Bkz. Türkoğlu, *a.g.m.*, ss.266-267; Mürsel Ethem, “Rusça Kur’an Çevirilerinin Tanıtımı ve Çeviribilim Açısından İncelenmesi-III (Diğer Dillerden Rusçaya Yapılan Kur’an Çevirileri)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.47, (Aralık 2016), s.1071; N.A. Smirnov, *Sovyet Rusya’da İslam Tarihi İncelemeleri*, (Çev.) Arif Berberoğlu, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2005, ss.34-35. Bu faaliyet dizisi, milliyetçiliğin ilk dağılımının kutsal kitapların yerel dillere çevrilmesiyle başladığını ileri süren Benedict Anderson’ı akla getirmektedir. Bkz. Anderson, *Hayali Cemaatler*, ss.54-62.

⁵⁰⁹ Smirnov, *a.g.e.*, s.35.

⁵¹⁰ Türkoğlu, *a.g.m.*, s.267.

⁵¹¹ Bu seyahatler, G. Schober, D. Messerschmidt, S. Gmelli, G. Millet, I. Fischer, P. Pallas, I. Lepehin, I. Guldenstedt ve I. Falk gibi bilim insanlarının öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bkz. Türkoğlu, *a.g.m.*, s.267.

Arap harfleriyle basımına gidilmiş ve 1798'e kadar, sonucusu 3600 nüsha olmak üzere beş ayrı baskı daha yapılmıştır. Müslümanlara yönelik çalışmaların bir uzantısı olarak St. Petersburg'da bir matbaa kurulmuş ve bu 1802 yılında Kazan'a taşınmıştır.⁵¹² 1788 yılında ise Çarlık tarafından Müslüman tebaadan daha iyi yararlanmak gayesiyle liberal bir siyaset benimsenmiş, Ufa'da Müslüman Ruhani İdaresi (Duhovnoye Sobraniye/Orenburg Mahkeme-i Şeriyyesi) kurulmuştur.⁵¹³ Bu benzeri politikalar, Rusya'da milliyetçi eleştirilerin sıklıkla konusu olmuştur. Örneğin, Müslüman Ruhani İdaresi'nin işleyişinin bir parçası olarak Kazanlı Tatar mollaların hizmetinden yararlanılması, Kont Dimitry Tolstoy tarafından "Rus medeniyetini yerlilerin sınırlarına taşımak olarak" yorumlanmış, bu ve benzeri metotlar "fanatik Tatarların beraberinde Tatarlıktan başka bir şey getirmeyeceği" gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁵¹⁴

Öte yandan Çariçe'nin "liberal" siyasetinden, onun İslami egzotizme kapıldığı gibi bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Tam aksine, bu dönemde yürürlüğe konan metotların yoğun pragmatik kaygılar taşıdığı söylenebilir. Çariçe'nin kendi deyimiyle, burada hedeflenen "Muhammediliğin tanıtılması değil, balığın yakalanması için İslamiyetin yem olarak" kullanılmasıdır.⁵¹⁵ I. Petro ve II. Katerina dönemleriyle birlikte yüzünü iyiden iyiye Avrupa'ya çevirmiş olan Rusya'da, emperyal siyasete eklemlenen oryantalizme Batı'nın sızması kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda, Rus oryantalizminin Batılıların -özellikle de Alman ekolünün- yoğun bir tesiri altına kaldığını söylemek mümkündür.⁵¹⁶ Bunun temel sebebi, Rus bilim adamlarının coğrafi yakınlık sebebiyle belgelere daha kolay erişim imkânı bulmasına karşın, Doğu

⁵¹² Vladimir Bobrovnikov, "Islam in the Russian Empire", *The Cambridge History of Russia*, Vol.II, (Ed.) Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s.206.

⁵¹³ Bu kurumun yetkileri, Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Simbir, Saratov, Penza, Perm, Tambov, Astrahan, Vyatka, Tobolsk ve Tomsk eyaletlerini kapsamakta olup, 1870 yılında idaresi altında 2.074.182 Müslüman, 3750 mescit ve 1569 medrese bulunduğu kaydedilmiştir. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s.12.

⁵¹⁴ Alan W. Fisher, "Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II", *Slavic Review*, Vol. 27, No.4, (December 1968), s.551.

⁵¹⁵ Bobrovnikov, *a.g.m.* s.207.

⁵¹⁶ Alau Adilbayev, "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolünün Rolü", *Dini Araştırmalar*, C.4, S.12, (Ocak-Nisan 2002), s.110.

bilgisinin üretim sürecinde gerekli olan metodolojik donanım ve nitelikli kadrolara henüz sahip olmayışlarıdır.⁵¹⁷ Nikolay A. Smirnov'a göre "pek çok önemli Rus doğubilimci, İslam alanında özgün araştırmalar yerine, Batılı doğubilimcilerin veya Batı Avrupalı bilim adamlarının yapıtlarını değerlendirmek ve çevirmekle" yetinmiştir.⁵¹⁸ Kraçkovskiy de Rus oryantalizminde özel bir yeri olan Kazan ekolü temsilcilerini, İslam aleyhtarlığında yapılan Batılı oryantalistlerin çalışmalarını kullandıkları, birincil kaynaklara nüfuz edemedikleri ve kaynak dillere hakim olmadıkları gerekçesiyle eleştirmiştir.⁵¹⁹

XX. yüzyılın başına kadarki iki yüz yıllık süreçte, Rus oryantalizmi kendi el yazmalar fonuna kavuşmuş, ciddi kütüphanelerini kurabilmiş, kendi özgür ilmi geleneğini oluşturup genişletmiş ve Batı oryantalizminin sahip olduğu birikimi yakalamayı başarmıştır.⁵²⁰ İbrahim İ. Halfin, Mehmet Ali Mirza Kâzım Bey ve İlya N. Berenzin gibi isimlerin Türkoloji alanındaki çalışmalarıyla, Kazan Üniversitesi dünya çapında bir üne kavuşturmuştur.⁵²¹ Bununla birlikte, Rus oryantalizminin oluşumundaki tüm önemine karşın, Kazan'daki oryantalistik çalışmaların bilimsel birikim bakımından otonom bir yapı arz ettiğini söylemek mümkün değildir. Kazan ekolü temsilcileri tarafından ortaya konan eserlerin, Rus Ortodoks Kilisesi'nin gözetim, denetim ve desteğiyle ilerlediği ve XIX. yüzyılın başında bile oldukça sert ideolojik kaygılar taşıdığını söylemek mümkündür.⁵²² Yevfimiy A. Malov ve Nikolay İ. İlminskiy gibi ünlü misyonerlerin çalışmaları göz önüne alındığında, Kazan ekolünün nesnellikten daha büyük problemlerinin olduğu ve A. P. Smirnov'un deyimiyle "istikrarlı ve açıkça

⁵¹⁷ İgnatıy Yu. Kraçkovskiy, *Trudi Vtoroy Sessii Assotsiatsii Arabistov*, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Adademii Nauk SSSR, 1941, s.6.

⁵¹⁸ Smirnov, a.g.e., s.118.

⁵¹⁹ Adilbayev, a.g.m., s. 122; Kraçkovskiy, *Trudi Vtoroy Sessii Assotsiatsii Arabistov*, s.7.

⁵²⁰ Adilbayev, a.g.m., ss.111-112; Kraçkovskiy, *İzbrannıe Soçineniya*, T.V, Moskva-Leningrad, 1958, s.105.

⁵²¹ Paşa Yavuzarslan, "Kazan Üniversitesi'nde Türkoloji Çalışmaları – I (Bolşevik İhtilâli'ine Kadar)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.18, (Güz 2004), s.115.

⁵²² Adilbayev, a.g.m., s.122.

dillendirilen bir ön yargının” temsilciliğini yaptığı söylenebilir.⁵²³ Kazan’ın Çarlık hükümetinin misyon merkezine dönüşmesi, imparatorluğun kolonyal menfaatlerine hizmet eden pratik amaçların ön plana konulmasını da beraberinde getirmiş, Kazan ekolü misyonerleri Rus hakimiyeti altındaki Müslüman halklara karşı kendilerine yüklediği aydınlatıcı rolünü (ya da *medenileştirme misyonunu*) Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma gibi devlet kontrolündeki metotlarla ifa etmeye çalışmışlardır.⁵²⁴

Rusya’da oryantalistik çalışmaların daha en başından siyasal bir ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıktığı iddiasından hareketle, Rus oryantalizminin kendi ayakları üzerinde durabilmesi için ihtiyaç duyulan ilmî kadroların yeterli ve yetkin olmayışı, XIX. yüzyılda Said’in ortaya koyduğu üç aşamalı model bağlamında artık modern biçimini kazanmış olan Batı oryantalizminin referans alınmasına yol açmıştır. Bu temel üzerinde özgün bir geleneğin inşa edilmesi ise Rus ve Batı birikimleri arasındaki mesafenin hızla kapatılması, yani modern formuna evrilen Rus oryantalizminin gizli (*latent*) karakterinden sıyrılmaya başlamasıyla açıklanabilir. Bu süreçte, İslamiyet’in bilimle çatışması, kadınları aşağılaması ve bu dinin insanlığa zararlı olduğu gibi iddiaların “bilimselliği” Baron Grigoriy V. Rozen gibi *yerelci* oryantalistlerin eleştirilerine maruz kalsa da Doğulu halklara karşı beslenen ön yargıların fazla bir itiraza maruz kalmadan benimsendiği ifade edilebilir. Kaldı ki, burada sözü edilen eleştirilerin de bilimsel kaygılardan ziyade merkez-çevre ilişkilerinde benimsenen yöntem farklılıklarının bir sonucu olarak siyasal bir motivasyon barındırdığını hatırlamak gerekir.⁵²⁵ Zira, Doğu bilgisinin üretim ve kullanım süreçlerine dâhil olan entelektüellerin azımsanamayacak bir kesimi, devletin hemen her kademesinde görev alabilen bürokratlardan oluşmaktadır. Netice itibarıyla, Çarlık tarafından resmî bir hüviyete kavuşturulmaya çalışılan milliyetçilik ve ona eklemlenen Hristiyanlıkla yan yana okunması gereken emperyal bir programa dâhil edilen oryantalist çalışmalar,

⁵²³ Mark Abramoviç Batunskiy, *Rossiya i İslam*, T.2, Moskva: Progress-Traditsiya, 2003, s.209.

⁵²⁴ Adilbayev, *a.g.m.*, s.123.

⁵²⁵ Mostashari, *On The Religious Frontier*, ss.29-33; Adilbayev, *a.g.m.*, s.122-123

“barbar, vahŖi, cahil” ve buna benzer *basmakalıplarla* nitelenen “Asyatik ötekiler” üzerinde hakimiyet kurmanın bir aracı olarak kullanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETKİNİN İNŞASI: AZERBAYCAN MİLLÎ KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA RUS TESİRİ (ÖTEKİLİK VE HINÇ)

3.1. Rus Düşüncesinde Millî Kimlik Meselesi ve Doğu İmgesi Üzerine Tartışmalar

Rus oryantalizminin Said'in üç aşamalı modeliyle uyum içerisinde olduğunu öne sürerken, onun Rus milliyetçiliğinde kendisine yer edinen ötekiyi karakterize ediş biçimini de aynı denklem içerisinde yerleştirmek mümkündür. Bu denklemde, bir öteki olarak Türk imgesinin şekillenme sürecinin de ilk iddiamızla paralel biçimde üç temel geleneğin etkisinde kaldığını görmek mümkündür. Bu sürecin, bir bütün olarak Kafkas halklarının pek çoğunda olduğu gibi periferide millî şuuru uyandıran tepkisel tavrın oluşmasında da pay sahibi olduğu söylenebilir.

Bunlara sırasıyla değinmek gerekirse; birincisini, Kutsal Topraklara yapılan ziyaretler sonrasında kaleme alınan çoğunlukla dinî içerikli eserlerin ve gezi notlarının (*hojdeniye*) hâkim olduğu evre, ikincisini, XVII. yüzyılın son dönemlerinden başlayarak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gelişimini özellikle Batı'da verilen eserlere borçlu olan gelenek, üçüncüsünü ise XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusya'da Şarkiyat'ın gelişmesine paralel olarak Türk imgesinin Rus merkezli bir bakış açısı altında şekillenmesi oluşturmaktadır.⁵²⁶

Rus edebiyatında klasisizmin hâkim olduğu XVIII. yüzyılda, özellikle Katerina iktidarının ilk yılları, Fransız Aydınlanması'nın Rusya'da kök salması için elverişli bir ortam sunmuş, burada dinin etkisinden sıyrılmış gerçek bir Aydınlanma felsefesinin oluşması için gerekli zemini yaratmıştır.⁵²⁷ Bu durum, Rusya'da Doğu'ya ilişkin yeni kavrayışın ve onunla ilgili müstakil bir terminolojinin oluşmasında da rol oynamış, aynı dönemde, Rus düşünürler arasında Doğu'ya karşı duyulan merak artmış ve Doğulu

⁵²⁶ Rami, *a.g.e.*, s.179.

⁵²⁷ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*, (Çev.) Alâeddin Şenel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.38.

şairlerin eserlerinden yapılan çeviriler gözle görülür bir artış göstermiştir.⁵²⁸ Bu bağlamda, Voltaire ve Montesquieu gibi Aydınlanmacı düşünürlerin manevi bağlarla idealize ettikleri İslamiyet'in, imanın doğal biçimi olarak addedilen saf bir monoteizmi mümkün kılabilme iddiasıyla, Rus düşüncesine bir dereceye kadar sızdığı ve Aydınlanmacı dinî farkındalığa ulaşma çabasının, Rus edebiyatında zaman zaman kendisine yer bulduğunu söylemek mümkündür.⁵²⁹ Rusya'da Aydınlanma'nın doruğa çıktığı devirde, bu düşüncenin en radikal ismi haline gelen Aleksandr Radişçev, toplum ve ahlak üzerine kaleme aldığı yazılarla hümanizmin Rus düşüncesinde ulaşabildiği seviyeye ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır:

Her insan doğarken dünyaya tüm öteki insanlarla eşit olarak gelir. Herkesin bedeninin organları aynıdır; herkeste akıl ve irade vardır. (...) Tanrı bir kimsenin hangi tabakada doğmasını buyurmuş olursa olsun, o bir insandır ve her zaman bir insan olarak kalacaktır (...) ve her kim, bir kimsenin ve dokunulmaz haklarını çiğnemeye kalkarsa, o bir suçludur.⁵³⁰

Öte yandan, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya'da Aydınlanma'nın halen "kısa sürede sağlayacağı pratik yararlar" bakımından değerlendirildiği hatırlanmalıdır.⁵³¹ Aydınlanma felsefesine bağlı olarak Avrupa'da oluşan Doğu konseptinin, XVIII. yüzyıl sonlarında Rusya'ya nüfuz ettiği bilinmekle birlikte, Rusya açısından bunu bir tür hazırlık dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Buna bağlı olarak, Doğu şiirine ait unsurların sanatsal metinleri etkilediği ya da İslam düşüncesi ve felsefesine karşı herhangi bir pratik ilginin ortaya çıktığını söylemek zordur.⁵³² Modern Rus edebiyatının öncüleri arasında kabul edilen şair Aleksandr Puşkin ve Rus romanının kurucusu Fyodor A. Emin (Muhammed Ali Emin) gibi isimlerin eserlerinde, "ötekinin dünyasına [görece] saygılı bir yaklaşım" sergilenmiş olmasına karşın⁵³³ Doğu'ya

⁵²⁸ Rami, *a.g.e.*, s.39.

⁵²⁹ P. V. Alekseyev, "İslam v Russkoy Literature: Rojdeniye Giperteksta", *Mir Nauki, Kulturi, Obrazovaniya*, No.2(5), (2007), s.68.

⁵³⁰ Walicki, *a.g.e.*, ss.88-89.

⁵³¹ Walicki, *a.g.e.*, s.27.

⁵³² Alekseyev, *a.g.m.*, s.68.

⁵³³ Rami, *a.g.e.*, s.65

ilişkin kavrayışta halen belirgin *basmakalıplar* bulunmaktadır. Bunlar, tıpkı Emin'in romanlarında olduğu gibi Batı Avrupa edebi eserlerinden hazır şablonlar şeklinde alınmıştır ve içeriklerinde yoğun bir egzotizm dikkati çekmektedir.⁵³⁴ Bu eğilim, Rusya'nın Doğu'yu kavrayış biçimine yön veren Batı mistisizmine ait “gizemli Doğu” mitinin bir parçası olmakla beraber, XIX. yüzyılda sesini giderek yükselten milliyetçilikle birlikte “romantik mit-kuruculuk”, Doğu'ya ilişkin hâlihazırdaki tanımların “olağan, güncel ve açık” halini yadsımış, onları “olağandışı ilkel ve daha gizemli bir hale sokarak özgünlük uğruna bunları bir kat daha yabancılaştırmıştır.”⁵³⁵

İmparator I. Aleksandr'ın açıkça “mistisizme” meylettiği ve Aydınlanmaya karşı tepkilerin giderek yoğunlaştığı bir ortamda, felsefi ve estetik romantizmin “metafizik” bir değer verdiği “ulus ilkesi”, ulusal bir “sanat, edebiyat ve felsefe” yaratma özlemine gerekçeler teşkil etmiştir.⁵³⁶ Böylelikle, “hem oryantalistler hem de romantik mitkurucular” eliyle “gerçek-dışı” bir zemine kaydırılan Doğu söylemi, “tehlike” ile eşanlamlı yeni bir imgeye evrilmiştir.⁵³⁷ Bu süreçte Goethe, Byron ve Shiller gibi Avrupalı romantiklerden etkilenen Aleksandr S. Puşkin ve Mihail Y. Lermontov gibi edipler, Rus edebiyatındaki Doğu temasına XIX. yüzyılda romantik formunu kazandıran isimler olmuştur. Rus oryantalizminin kendi ayakları üzerinde durmaya başlaması da söz konusu dönüşümü hızlandırmıştır. Bütün bunlara ek olarak, Rusya açısından hesaba katılması gereken bir diğer unsur da Doğu'daki kazanımlarla birlikte İmparatorluk sınırlarının Kafkasya'yı da içine alacak biçimde genişlemesidir.⁵³⁸ Bu son etken, Rusların Kafkasya ve ötesindeki halklarla olan fiziksel temasını sürekli kıldığı için Rus düşüncesinde Doğu ve Asya imgeleri arasında öteden beri bulanık olan

⁵³⁴ A. V. Zapadov, “Emin”, *İstoriya Russkoy Literaturı*, T.IV/2, Moskva: AN SSSR, 1947, s.260.

⁵³⁵ Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.22.

⁵³⁶ Koyré, *a.g.e.*, ss.46, 87.

⁵³⁷ Fundagül Apak, “Türklük Bilincinin Pervaneleri: Edebiyatımızda Akımlara Kapılanlar”, *Uluslararası Ortadoğu Kongresi, 1-2 Kasım 2011, Bildiri Kitabı*, C.2, (Ed.) Hasan Çomak, İtir A. Görentaş, Derya Özveri, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Matbaası, 2012, s.138.

⁵³⁸ Agil Gacıyev, Fikret Rzayev, Maryam Yakubova vd., *Vostok v Russkoy Literature: Uçebnoye Posobiye*, Bakı: Bakı Universiteti, 2011, ss.11-12.

sınırları da keskinleştirmiştir.⁵³⁹ Esasında, XVIII. yüzyılın ortalarında, Mihail V. Lomonosov, Ruslar ve Doğu'nun diğer halkları arasındaki sosyo-ekonomik bağlara vurgu yapana kadar, Asya ve Doğu imgelerinin birbirlerinin yerini tutan ve adları Tatar-Moğol boyunduruğuyla anılan eş anlamlı kavramlar olarak kullanılageldiği söylenebilir. Lomonosov'un öncülüğünde, Oryantal Akademi'nin ve St. Petersburg Üniversitesi'ndeki Doğu Dilleri kürsünün kurulmasıyla Doğu, “ötekiyi”, Asya ise ondan daha “yabancı ve aşağı” olanı temsil eder hale gelmiştir.⁵⁴⁰ Buna göre Asya imgesi, Moğolların mirasçısı olan Tatarları ve Türk dünyasını, Doğu imgesi ise Arapları ve coğrafi yakınlıkları sebebiyle Avrupa (Yunan) kültürüyle kısmî bağları bulunan Kırım Tatarları'nı içine almaktadır.⁵⁴¹

Aydınlanma ile romantizm arasındaki çatışmanın bir sonucu olarak, Rus edebiyatında Kafkasya, artık “özgür ve güçlü kahramanların ülkesi” değil, Rusya'nın efendilik iştahını kabartan “yeryüzü cenneti” biçiminde tasvir edilmeye başlanmış, böylelikle, edebi metinlerde sembolik olarak defalarca zaptedilen bu toprakların işgaline de meşru bir zemin hazırlanmıştır.⁵⁴² Doğu'ya karşı ilginin kitlesel bir hal aldığı XIX. yüzyılın

⁵³⁹ Ortaya çıkış tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte XIII-XV. yüzyıllar arasında yaşanan Türk-Rus mücadelelerini konu alan *Avdotya Ryazanoçka* adlı eski bir Rus halk şarkısında, kurgusal karakterler ve anakronik olay örgüsüne rağmen, Bahmet adlı bir Osmanlı sultanının, Türk kralı olarak Kazan hanları ile bir tutulduğu görülebilir. B. N. Putilov'a göre şarkıda yer alan Türk hükümdarı ve Türk toprakları gibi ifadeler, XVII ve XVIII. yüzyıl Rus folkloründe giderek artan Türk temasını yansıtır mahiyettedir. Bkz. B. N. Putilov, “Pesniya ob Avdote Ryazanoçke”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, T.XIV, (1958), s.164.

⁵⁴⁰ Rezeda F. Muhametşina, “İslamskiy Vostok v Russkoy Literature (İstoki, Traditsii, Vzaimodeystvie)”, *EVCPPK*, (Çevrimiçi), s.2, 03.08.2017 tarihinde erişildi, <http://www.evcpk.ru/files/pdf/144.pdf/>.

⁵⁴¹ Bu ayrımın en güzel örneklerinden birini Lomonosov'un *Tamira ve Selim* (*Tamira i Selim*) adlı tragedyasında görmek mümkündür. Eserde yer alan karakterlerden Bağdat prensi Selim ile Tatar hükümdarı Mamay arasında oldukça belirgin bir ayrım bulunmaktadır. Birincisi “cesaret, asalet ve adalet” timsali olarak betimlenirken, ikincisi, amaçlarına uğrunda “yalana ve hileye” başvurmadan çekinmeyen, maiyetinde bulunan diğer “alçaklarla” iş birliği yapan biri olarak tasvir edilmiştir. Bkz. Yuriy V. Stennik, *Janr Tragedii v Russkoy Literature: Epoha Klassitsizma*, Leningrad: Nauka, 1981, ss.50-52. Rus dramaturjisinde buna benzer tasvirlerle, Vasiliy I. Maykov tarafından kaleme alınan *Femist i İyeronima* ve Vladislav A. Ozerov'a ait *Dimitriy Donskoy* gibi eserlerde de rastlamak mümkündür. Bkz. Muhametşina, *a.g.m.*, ss.2,7.

⁵⁴² L. A. Hodanen, “Kulturniy Kontsept Kavkaz i yevo Tekstoobrazuyuşaya Rol v Tvorçestve A. C. Puşkina i M. Yu. Lermontova”, *Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal*, No.4, (2015), ss.47-48.

ilk yarısında, Puşkin'in "tüm insanlık" ve "yeryüzündeki ahengi vurgulayan kültürel çoğulcu anlayışı, egzotizmin pseudo-romantik sistemi" içerisinde tamamıyla yok olmasa dahi merkezi konumunu büyük oranda yitirmiştir.⁵⁴³ Bu durum, Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* (1719) ve Jean-Jacques Rousseau'nun *Emile* (1762) adlı eserlerinde cehaletine rağmen saflığı, cesareti ve dürüstlüğüyle tasvir edilen onurlu "asil vahşiyi", "despotik ve gizemli Doğu'nun ilkelliğine, onun geri ve yozlaşmış kültürüne" iade eden bir düşünüş ortaya çıkarmıştır.⁵⁴⁴ Bu sebeple geç XIX. yüzyılda, Avrupa'nın sömürgeci hegemonyasına dayanak teşkil eden fakat "despotik rejimler ve sonu gelmez mücadeleler" içinde "cahil ve geri" bırakılan "barbar" ve "vahşi" halkların "çektiği acılara" eğitim ve misyon faaliyeti aracılığıyla son verme çabası şeklinde meşrulaştırılmak istenen "medenileştirme misyonunun", Rusya'da kabul görmesi şaşırtıcı değildir.⁵⁴⁵ Rusya'da, aralarında Lomonosov'un da bulunduğu pek çok aydın, otokrasinin elinde "Musa'nın Asası'nın" bulunduğu inancıyla, bu sayede Rus ulusunun uyandırılarak *medenileştirme misyonunun* gerçekleştirebileceğine yönelik "derin bir inanç" duymuşlardır.⁵⁴⁶ *Medenileştirme misyonu*, özü itibarıyla emperyalist ideolojiye içkin olan ve "kendi uygarlığının başka herkesinkinden üstün olduğu"⁵⁴⁷ iddiasını barındırdığından, ona duyulan ihtiyaç, uygar toplumların

⁵⁴³ Alekseyev, *a.g.m.*, s.68.; Örneğin, 1819 yılında Kazan Üniversitesi'ni teftiş etmekle görevli Mihail L. Magnitskiy'nin, "çirkef kuyusu" olarak nitelediği bu kurumda giriştiği temizlik hareketiyle, Ansiklopedi'ye ait bir takımın yanı sıra Voltaire, Rousseau ve Kant gibi düşünürlerle ait eserler mühürlenmiştir. Bkz. Koyré, *a.g.e.*, ss.51-53; Magnitskiy'in Kazan Üniversitesi'ndeki faaliyetleri hakkında bkz. James T. Flynn, "Magnitskii's Purge of Kazan University: A Case Study in the Uses of Reaction in Nineteenth-Century Russia", *The Journal of Modern History*, Vol.43, No.4, (Dec 1971), ss.598-614.

⁵⁴⁴ Şunu belirtmek gerekir ki, Gerard Delanty'e göre, şiddet ve sömürgecilik Avrupa kimliğinin oluşmasında belirleyici olduğundan, dışarıda olanı ve ötekiyi görmezden gelmeyi mecbur kılan bir düzen yaratmıştır. Asil vahşi miti, Doğu'yı içselleştirmeye yönelik Batılı bir empati çabası gibi görünmekle birlikte, esasında, Avrupa'nın baskın kültürüne ve medeniyet taşıyıcılığı söylemine yapılan bir vurgu barındırmaktadır. Bkz. Gerard Delanty, *Inventing Europe*, New York: St. Martin's Press, 1995, ss.98-99.

⁵⁴⁵ Michael Adas, "Contested Hegemony: The Great War and the Afro-Asian Assault on the Civilizing Mission Ideology", *Journal of World History*, Vol.15, No.1, (March 2004), s.31.

⁵⁴⁶ Walicki, *a.g.e.*, ss.27-28.

⁵⁴⁷ Lütfi Sunar, "XIX. Yüzyıl Avrupası'nda Emperyalizm Algısı", *Sosyoloji Dergisi*, No.3, S.14, (2007), s.68.

yeryüzüne “ışık saçtıkça savaşların, ‘istilaların’, kölelik ve sefaletin yok olacağı”,⁵⁴⁸ böylelikle uygar insanın “kefareti ödeyeceği” fikrine dayandırılmaktadır.⁵⁴⁹ Archibald P. Thornton’a göre, “Fransızlar kendi sanatlarını, Amerikalılar demokrasilerini, Almanlar düşüncelerini, Ruslar da edebiyat ve ruhlarını emperyalist bir ortamda” hayata geçirerek, bunları hakimiyet altına aldıkları topraklarda yaymayı kendilerine görev edinmişlerdir.⁵⁵⁰ Bununla birlikte, *medenileştirme misyonunun* gerekçelerinden biri olan “kefare” söylemi, “Batıların güçsüzleşen ellerinde titreyen uygarlık meş’alesini taşıyabilecek olan tek ulus” olduğu ileri sürülen Rusya’nın omuzlarına çok daha ağır bir sorumluluk yüklediğinden, onun yazgısında yalnızca medeniyet ihracının değil, ağabeylerinin mirasçısı olarak yüzlerce yıllık uygarlık deneyiminin devralınarak korunması da yatmaktadır. Rusya’da Slavofil akımın kurucu isimlerinden biri olan İvan V. Kireyevsky’nin ifadeleriyle özetlenecek olursa:

Rusya, geniş ve birleşik bir ailenin kibarlar topluluğuna girmeden önceki genç kızı gibi, ablalarının deneyiminden yararlandı. (...) Avrupa’nın bütün ümidi Rusya’dadır. (...) Avrupa’da her devletin kaderi birbirine bağlıdır. Rusya’nınki ise yalnızca kendisinininkine. Bütün nimetlerin şartı da kaynağı da bu uygarlık. Bunlar tamamıyla bizim olunca, onları Avrupa’nın geri kalanı ile paylaşacak ve Avrupa’ya olan borcumuzu yüz kat fazlasıyla ödemiş olacağız.⁵⁵¹

Yalnızlık teması, *medenileştirme misyonu* bağlamında Rus deneyimine daha tutkulu bir biçim kazandırmıştır. Böylece, Batı’ya rüştünü ispat etme uğraşı içerisindeki Rusya’da, sözcelimi “bitip, tükenen ve son sözünü söylemiş olan Avrupa’nın” yerini aldıracak milliyetçi vurgu güçlenmeye başlamıştır.⁵⁵² Bu durum aynı zamanda, Rusya’nın kendi kolonyal yönetim yetenekleriyle ilgili öz güveninin artmasına ve Batı

⁵⁴⁸ Lucien Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995, s.35; Sunar, *a.g.m.*, s.68.

⁵⁴⁹ Sunar, *a.g.m.*, s.68.

⁵⁵⁰ Sunar, *a.g.m.*, s.68.

⁵⁵¹ İvan V. Kireyevskiy, “Obozreniye Russkoy Slovyesnosti za 1829 god”, *Polnoye Sobraniye Soçineniy İ. V. Kireyevskogo*, T.II, Moskva: Tip. İmp. Moskovskago Univversityeta, 1911, ss.38-39; Koyré, *a.g.e.*, ss.118-119.

⁵⁵² Koyré, *a.g.e.*, s.115.

deneyimiyle arasındaki farkın -şayet böyle bir fark varsa- ortadan kalkmaya başladığına işaret etmektedir. 1871 senesinde, St. Petersburg Üniversitesi'nde hukuk profesörü olarak görev yapan Rus diplomat Friedrich F. Martens'in ifadeleri de bu iddiayı destekler niteliktedir:

Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya'daki çıkarları özünde birdir. Bu iki büyük güç, uzak diyarlarda yaşayan yarı-vahşi halkların aydınlatılması için üzerlerine aldıkları göreve daima sadık kalmalıdır. Bu hiç de bir kuruntu değildir; aksine gerçekçi bir olgu ve önemli bir vazifedir.⁵⁵³

Çalışmalarıyla Klyuçevskiy'nin yanı sıra Dimirtiy İ. İlovayskiy ve Sergey F. Platonov gibi kendinden sonra gelen pek çok tarihçiyi etkilemeyi başaran Sergey M. Solovyov da benzeri bir görüşü dile getirmektedir:

Avrupa'nın tüm kavimlerine, tarih tarafından dünyanın geri kalanına yerleşerek, buralarda Hristiyanlığı ve uygarlığı yaymaları vasiyet edilmiştir. Batı Avrupalıların kaderinde bunu deniz yoluyla, Doğu kavmi olan Slavlarınkinden ise kara yoluyla gerçekleştirmek yatar.⁵⁵⁴

Bu vazife yerine getirilirken, *medenileştirme misyonunun* hedef kitlesi olan geri kalmış halklara düşen ise “kendi amaç ve eylemlerine yön veren dinamikleri” değiştirmeleri,⁵⁵⁵ yani ‘efendilerine itaat’ etmeleridir. Vasiliy L. Veliçko'ya göre, resmi tarihçilerin “toplumsal enfeksiyonun beşiğinde, “Asyatik despotizmle” yönetilen “yarı-uygar” olarak betimlenen “yardıma muhtaç çocuklar” gibi “kendilerini yönetmekten aciz Kafkas halklarına”, Batılı uluslararası hukuk ilkelerinin uygulanması mümkün değildir.⁵⁵⁶ Bu yüzden Doğu'nun itaat altına alınması, daha önce de belirtildiği üzere, I. Petro'nun Batı'ya açılan penceresinden Rusya'ya sızan ışığın, Asya, İran ve Mezopotamya'yı aydınlatabilmesi için elzem görülmektedir.

⁵⁵³ F. F. Martens, *Rossiya i Anglia v Sredney Azii*, SPb: Emil Gartve, 1880, s.90.

⁵⁵⁴ Sergey M. Solovyov, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, T.I-V(1), SPb: Obşestvennaya Polza, 1851-1879, s.12

⁵⁵⁵ Solovyov, *a.g.e.* s.19.

⁵⁵⁶ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.8; Martens, *a.g.e.*, s.15. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. L. Veliçko, *Polnoye Sobraniye Publitsistiçeskih Soçineniy*, T.I, SPb: Arteli Peçatnavo Dela, 1904.

Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinde önemli bir figür olarak yer alan Albay Dimitriy İ. Romanovski'yin anılarında belirtildiği üzere:

Kafkasya'da barışı sağlamak üzere Rusya'ya tevdi edilmiş görev, bütün dağlı savaşçı kabileler müzmin adetlerini bırakarak yerli vatandaşlara dönüştüğünde son bulabilir. Fakat ne olursa olsun, Rusya'nın Kafkasya için yaptığı fedakarlıkların tam anlamıyla ödenebileceği şüphelidir. Zira her şeyden önce, Rusya'nın Kafkas dağlılarına karşı kazandığı başarı, medeniyetin, inatçı barbarlığa karşı kazandığı zaferdir. (...) Şayet Büyük Petro St. Petersburg'u kurarak Rusya'nın Avrupa'yı seyredebilmesi için bir pencere açmışsa, o halde Kafkasya'nın kontrol altına alınması, yüzyıllardır atalet içinde bulunan Batı Asya, İran, Ermenistan ve Mezopotamya'nın tümüne yeni bir pencere açacaktır. Onlar da bu pencereden, Avrupa'ya bakabilecek, bundan faydalanmasalar bile en azından Rusya, medeniyete olan büyük borcunu hiç şüphesiz samimi ve vazifeşinas bir biçimde ödemiş olacaktır.⁵⁵⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Kafkasya, Rusların kendi “uygarlık düzeylerine ilişkin tereddütlerini” giderecek ve Avrupa ile ilişkilerindeki “aşağılık kompleksini” hafifletecek bir nesneye dönüştürülmüştür.⁵⁵⁸ Bu devirde verilen eserlere bakıldığında, özellikle Hristiyanlık paydasında kendilerinin Avrupalı olarak kabul edilmesini telkin eden eserlerin Rus düşüncesinde giderek daha fazla yer kaplamaya başladığı söylenebilir. Aynı iddiaya dayanak teşkil eden bir başka argüman da Rusların yaşadığı topraklarla tasvir edilen ‘Hristiyan seddinin’ Avrupa coğrafyasını Asyalı istilasından koruyan yegâne engel olmasıdır.⁵⁵⁹

Ne var ki, XIX. yüzyılın ilk yirmi yılından itibaren “Rus seçkinleri, kendilerinin Avrupa’da bir yabancı olduğu duygusunu” hiçbir zaman olmadığı kadar derinden hissetmiştir.⁵⁶⁰ Rus seçkini, bu *kimlik krizinin* üstesinden gelebilmek için bir önceki yüzyılda kazanılan zaferlerin hatıralarına ve II. Katerina'nın muzaffer komutanlarının

⁵⁵⁷ Dimitriy İ. Romanovski'y, *Kavkaz i Kavkazskaya Voyna*, SPb: Obşestvennaya Polza, 1860, ss.48-49.

⁵⁵⁸ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.10.

⁵⁵⁹ Güneş Ayas, *Dostoyevski'de Batı Sorunu: Rus Ruhü ve Evrensellik*, İstanbul: Doğu Kitabevi, s.56.

⁵⁶⁰ Koyré, *a.g.e.*, s.14.

başarılarıyla iyiden iyiye canlanan millî gurura sarılmış, kendisini tanımak ve bu dünyadaki yerini tayin edebilmek için Batı ile yoğun bir mukayese içine girmiştir.⁵⁶¹ Bu bağlamda, yeryüzündeki varlığına anlam arayan Rus seçkininin kendilerine yönelttiği “biz kimiz?” ile başlayan sorulara verdiği cevaplar, Kafkasya’daki diğer halkların millî uyanışında da önemli rol oynayacaktır.⁵⁶² Andrzej Walicki, siyasal olduğu kadar ahlaki bir kavram olarak nitelediği *intelligentsiyanın* XIX. yüzyıldaki temel kaygısını şu sözlerle ifade etmektedir:

Bu çağda Rusların kendilerine sordukları soruların tümü ulusal kimlikleriyle ilgiliydi: “Biz kimiz?”, “Nereden geliyoruz, nereye gidiyoruz”, “İnsanlığa yapabileceğimiz katkı nedir?”, “Bize verilen görevi yerine getirebilmek için neler yapabiliriz?” Düşünen Ruslar bu sorulara yanıt bulmaya çalışırken, kendi durumlarına daha ileri ülkelerin perspektifinden bakmak ve bu ülkelerin kuramsal kavrayış yöntemlerini kullanmak gibi bir olanağı elde etmelerini sağlayan “geri kalmışlığın ayrıcalığı” olarak nitelenebilecek özel bir ayrıcalıktan faydalandılar.⁵⁶³

⁵⁶¹ Rami, *a.g.e.*, s.72; Koyré, *a.g.e.*, s.14.

⁵⁶² Milliyetçi Rus seçkinin ortaya çıkışı hakkında kısaca şunlar söylenebilir. XIX. yüzyılda, *intelligentsiyanın* çıkarları, adeta Rus kültürünün kişiliğini yansıtır bir hale gelmiştir. Petro reformlarıyla doğuştan gelen asalet gibi beylik haklarını kaybeden Rus seçkinlerinin, toplumsal tabakadaki yerlerini koruyabilmek ve eski saygınlıklarını kazanabilmek için iki yeni yaklaşım tarzını benimsediği söylenebilir. Bunlardan birincisi, asilzadelikten bağımsız olarak onları, eğitim yoluyla kültürel seçkinlere dönüştüren kimliktir. İlköğretimden sonraki eğitimin devlet hizmetinden sayılması, avam olarak doğan fakat sonradan elitleşen yeni bir kitle ortaya çıkarmıştır. Bu yeni aydın tabaka, XVIII. yüzyıl aristokrasisinden oldukça farklıdır. 1861’de serfliğin ilgasıyla birlikte, Rusya’da artık asaletin korunması gereken bir tarafının kalmadığı düşünülmüş ve saygınlık başka bir yerde aranmaya başlamıştır. Bu durum, toplumun her ferdi birer seçkine dönüştürerek, onları statü kaybına karşı koruyan ikinci ve milli bir kimliğin benimsenmesini sağlamıştır. Bu yeni kimliğin yaratıcısı ise edebiyattır. Edebi eserlerle kutsanan milli ruh, Rus büyüklüğünün dışavurum araçlarından birisine dönüşmüş, ulus söylemi, birey pahasına topluma vurgu yaparken, rasyonalite yerine coşku yüceltilmiş ve spontane duygular daha samimi görülerek toplumun her alanına nüfuz etmesi sağlanmıştır. Milliyetçilik, gelişen sosyal tabakanın çıkarlarının temsilcisi olarak kendisini ölümsüzleştirirken, doyumunu yalnızca edebiyatla uğraşmakta bulmayan aydınlar, mevcut politik sistem içerisinde yok sayılan yeni bir otorite arzusu beslemeye başlamıştır. Düşünürlerini Slavofillerden, devrimcilerini ise Batılılaştırıcılar arasından çıkaran Rus milliyetçiliği, böylece bir misyonerler ordusu beslemeye başlamış, kendine özgü bir dille ortaya koyduğu endişeleri, uluslararası prestije eklemlenen bir mesele halini almıştır. Bkz. Greenfeld, “Russian Nationalism...”, ss.192-203; Vernadsky, *a.g.e.*, s.200.

⁵⁶³ Walicki, *a.g.e.*, ss.16-17.

Bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda, Doğu'nun geleceğini kendi yazgısında gören Rus seçkininin, kendisini hiçbir zaman Doğulu olarak görmediği ve böylesi bir aidiyetin kendisine yalnızca 'Avrupa merkezli coğrafi bir tanımlama içerisinde' yer bulabildiği söylenebilir. XIX. yüzyıl Rusyası'nda, tarihyazımına nüfuz eden milliyetçi düşüncenin en önemli temsilcilerinden biri olan Mihail Pogodin, "Avrupa'nın, Batı (Cermen) ve Doğu (Slav) olarak iki kısma" ayrıldığını, bunlardan "ilkinin zaptedilmiş, ikincisinin ise işgal altında" olduğunu öne sürmüştür.⁵⁶⁴ Batılılaştırma hareketinin, öncü isimlerinden Piyotr Ya. Çadayev bile "Rusya'nın yalıtılmışlığının kendi hatası olmayıp, coğrafi konumunun bir sonucu olduğu" fikrindedir.⁵⁶⁵ İlya V. Gerasimov bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Devletin ve ekonominin çökmesiyle, Rus toplumu, kendisinin "Avrupa medeniyetinin bir parçası oluşu" dışındaki pek çok iddiasından kısmen veya tamamen vazgeçmiştir. Söz gelimi, sistematik bir kriz ve tüm modern kurumların yıkılması bağlamında bile Rusluğun nüvesi ve Rus kültürü, Rusya'ya Doğu'nun ve Üçüncü Dünya'nın ülkelerine karşı bir üstünlük sağlamakta, en azından onu Avrupalı devletlerle eşitlemektedir. Uygun koşullarda ise bu nüve, kurumsal temelini sınır tanımaksızın geri kazanacak ve Rusya'yı Doğu gelenekselciliğinin kalıntılarından kurtaracaktır.⁵⁶⁶

Rus seçkini, henüz kendisini Doğulu kimlikten ayırtırmaya gayet ederken, Rusya üzerine gönderilmek üzere hazırlanan Fransız ordularının yürüyüşü öncesinde Napolyon tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen talimatla "Rusların barbarlığı" teması, Fransa'da ve Avrupa'nın geri kalanında yeniden dillendirilmeye başlamıştır.⁵⁶⁷ Napolyon Savaşları'nda elde edilen başarılar, Rusya'nın artık Avrupa'nın Asya'daki ileri karakolu olma misyonunun ötesine geçerek, onun Batılılı olup olmadığının tartışmaya açılmasına sebebiyet vermiştir.⁵⁶⁸ Ne var ki bu durum, Avrupa güç dengesi

⁵⁶⁴ Koyré, *a.g.e.*, s.111.

⁵⁶⁵ Walicki, *a.g.e.*, ss.154-155.

⁵⁶⁶ İlya Gerasimov, "Ot Redaktsii: Obnovleniye Rossiyskoy İmperii i Paradoksı Orientalizma", *Ab Imperio*, Vol.1, (June 2002), s.241.

⁵⁶⁷ Iver B. Neumann, "Russia as Europe's Other", *Journal of Area Studies*, Vol.6, Issue.12, (1998), s.40.

⁵⁶⁸ Ayas, *a.g.e.*, s.56.

sistemi içerisinde Rusların “Avrupalı olabildiği fakat Batılı olamadığı” ilginç bir durum ortaya çıkarmıştır.⁵⁶⁹ Henüz 1813 yılında, Birleşik Krallık başbakanı George Hamilton-Gordon, “Rusya’nın Asyatik karakterini” dile getirirken alaylı bir üslupla şu ifadelerle başvurmuştur:

Silezya’da Rus ordularına katılmak üzere kalabalık Kozak birliklerinden müteşekkil çok sayıda destek kuvvet gördük. Fakat bizi en çok şaşırtan, ok ve yaylarla donatılmış, hafif mızraklar taşıyan birkaç yüz Asyatik Tatar oldu. Teçhizatlarıyla beraber oldukça gariptiler. Çinli suratları, çay kutularının üzerindeki resimleri tiptatıp andırıyordu.⁵⁷⁰

XIX. yüzyılda, Rusların Batı’nın bir parçası olmadığına ilişkin iddialar, güç dengesi sistemindeki değişimlere bağlı olarak diplomatik kaygılarla artış veya azalış göstermekle birlikte, Avrupa basınında kendisine daima yer bulmuştur. 1824 yılında İngiltere’de basılan *The Westminster Review* adlı gazetede yer alan bir makalede şu ifadeler yer almaktadır:

Halen barbar olan Rusya, Avrupa devletlerinde bir diktatörlük kurmaya heveslendi ve bunu başardı. Şimdi bunların üzerine bir dev bir karabasan gibi çökmüş, krallıkları istediği gibi dağıtıyor, ulusların kaderini kontrol altında tutup onlara yön veriyor.⁵⁷¹

Şunu eklemek gerekir ki, Avrupa’yı Asya’ya karşı koruyan Hristiyan ‘Rus seddi’ imgesinin, “toplumsal kargaşalarla çalkanan Batı’daki devrimci hareketlerin kırıldığı doğal bir engele” dönüşerek “kapıdaki barbar” halini alması ve XIX. yüzyılda Rus toplumunun “Asyatik” niteliğiyle ilgili fikirlerin ortaya çıkması, Rus seçkinleri arasında büyük bir hayalkırıklığı yaratmıştır.⁵⁷² Yaklaşık yüzyıllık bu bunalımın

⁵⁶⁹ Bu probleme ilişkin bir ön okuma için bkz. Nikolas K. Gvosdev, “Russia: European But Not Western?”, *Orbis*, Vol.51, Issue.1, (Winter 2007), ss.129-140.

⁵⁷⁰ Frances Balfour, *The Life of George Fourth Earl of Aberdeen*, Vol.I, London: Hodder and Stoughton Ltd., 1922, s.80.

⁵⁷¹ *The Westminster Review*, Vol.I, (January – April 1824), London: Baldwin, Cradock and Joy, 1824, s.80.

⁵⁷² Ayas, *a.g.e.*, s.56; Koyré, *a.g.e.*, s.14; Neumann, *a.g.m.*, ss.39-40.

yarattığı kızgınlığı, Fyodor M. Dostoyevskiy'nin *Bir Yazarın Günlüğü* (*Dnevnik Pisatelya*) adlı eserinde görebilmek mümkündür:

“Avrupa tembel Ruslardan daha zeki ve çalışkan olduğu için bilimi icat etmişmiş!” Oysa şu tembel denen Ruslar bilim icat edildiği zaman bayağı şaşırtıcı işler yapmışlardır: Çarlığı ve *bilinçli olarak* da birliğini kurmuşlar. 1000 yıl boyunca en azılı düşmanla savaşmışlar ve geri püskürtmüşlerdir, Ruslar olmasaydı bu düşman Avrupa’da taş üstünde taş bırakmazdı.⁵⁷³

1812 yılında Napolyon ordularına karşı kurtarıcı misyonununu benimseyerek Avrupa’nın bir parçası haline gelmeyi hayal eden Rusya’nın, Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Avrupalı devletlerin “ihanetine uğraması” ise bu durumu büsbütün perçinlemiştir.⁵⁷⁴ Alexandre Koyré, Rusya’da milliyetçi tarihyazımının kurucu isimlerinden kabul edilen Nikolay M. Karamzin’e yaptığı atıfla bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Gâsıp’ın, Korsika canavarının” hızını kesen, “Batı Avrupa ülkelerine dirlik ve düzenliğin nimetlerini götüren, onlara meşru efendilerinin yönetiminde mutlu ve sakin bir yaşam” sunan: ülkeleriydi [Rusya]. Avrupa’nın en iyi ordularını, en iyi komutanlarını yenip Paris’e zaferle girmemişler miydi? Her yerde övülüp övülüp şımartılan, en iyi karşılanan onlar değil miydi? Evet ama o güzel, o eski ve zengin uygarlığı görünce kendilerinin aşağı olduğu duygusuna ezile üzüle kapılıveren de onlardı yine. Neydiler aslında? Birer barbar...Dövüşmesini biliyorlardı ama gerçek bir uygarlıkları yoktu, gelenekleri yoktu, soylu nitelikleri yoktu; *sonradan görmeydiler* o kadar.⁵⁷⁵

Böylelikle, kendisini Batılılar ile kıyaslayan Rus seçkininin zihninde iyiden iyiye belirginleşmeye başlayan yalnızlık duygusu, Avrupa’ya karşı duyulan hayranlık duygusunun (*philia*) içinde bastırılmış olan haset ve kıskançlığın gün yüzüne çıkarak, korkuya (*phobia*) dönüşmesini hızlandırmıştır. Karamzin’in, henüz 1811 yılında

⁵⁷³ Fyodor Mihalyoviç Dostoyevski, *Bir Yazarın Günlüğü*, C.I, (Çev.) Kayhan Yükseler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012 (e-Kitap 1. Sürüm Mart 2013) s. 267.

⁵⁷⁴ Ayas, *a.g.e.*, s.58.

⁵⁷⁵ Koyré, *a.g.e.*, s.27.

sorduğu şu sorular, Rus aydınını içten içe kemiren bu duygulara ilişkin ipuçları sunmaktadır:

Yüzyılı aşkın bir süredir yabancı ekollerin arasında kalmışken, şayet gözü kara biri değilsek, bir yurttaş olarak, göğsümüz kabarak bir özsaygımızın olduğunu söyleyebilir miyiz? Bir zamanlar kâfir dediğimiz Avrupalılara şimdi kardeş diyoruz. Soruyorum: Rusya'yı hangisi daha kolay 'zapteder'? – Kafirler mi yoksa kardeşler mi?⁵⁷⁶

Karamzin, daha 1792 yılında “ulusal onur konusunda gösterilen tevazunun fazlalığından” yakınırken, XIX. yüzyılda giderek belirginleşen ulusal tepkinin sembol isimlerinden birisi olmuş ve *hınçla* açığa çıkan daha yüksek dozajlı bir milliyetçiliğin de fitilini ateşlemiştir:

Yenilmiş Fransa'ya, hatta 'zaptedilmiş' Polonya'ya bir anayasa verilecekti de Rusya'ya bu kadarı olsun yapılmayacak mıydı? Olgunlaştığını kanıtlamamış mıydı? Hem de ne kanıt! Rusya'yı hep yerkölelerin, çocukların ülkesi gibi mi görmek istiyorlar? Uygur ulusların alay konusu olup horlansın mı? Hayır, büyük fedakarlıklar, birtakım ödevler yükler, bazı haklar verir.⁵⁷⁷

Milliyetçilik meselesi, “Rusya'nın ulusal yazgısına” eklemelenmiş tartışmalarla, Karamzin'in açtığı yolda, XIX. yüzyıl boyunca kendisine pek çok yeni sözcü bulmuştur. Rusya'da etnografya üzerine çalışmalar yapan ilk isimlerden biri olan Nikolay İ Nadyejdin, Rusya'nın evrensel medeniyete olan katkısının özgünlüğüne ilişkin amansız eleştirilerde bulunmasına rağmen gelecekte umutludur:

Bizim bir tarihimiz, *tarih içinde bir varlığımız* yok mu sanki? *Varoluş olgumuz*, en büyük umutların güvencesi ve temeli olabilir, tarihin bize yüklediği büyük görevi gösterebilir. Hayır, Rusya gibi bir devlet kurabilmiş bir halk, “tarih dışı” olamaz; Rusya'nın varoluşu sıradan coğrafi bir olay değildir. Bu varoluşun bir anlamı var; nedeni var. Yalnızca yeryüzü haritasına bir göz atmak yeter: Rusya'nın mukadderatı huşu verir. Dünyayı ayakta

⁵⁷⁶ Nikolay M. Karamzin, *Zapiska o Drevney i Novoy Rosii v Yeyo Politicheskom i Grajdanskom Otnoşeniyah*, Moskva: Nauka, 1991, s.34.

⁵⁷⁷ Koyré, a.g.e., ss.15, 29.

tutan bilge el, boşuna mı dikti o ulu yontuyu, mümkün mü bu? Hayır! Cihan için değer biçilmez bir görev bekliyor onu... Avrupa'nın üzerinde kara bulutlar yoğunlaşırken, Rusya'nın tertemiz göklerinde ışıldayan barışçıl yıldızlar mutlu bir şafağı haber veriyor.⁵⁷⁸

Nadyejdin'in Batı'yı inkâr eden milliyetçi iyimserliğini, Pogodin'in ifadelerinde daha üstünlükçü bir tonda okumak mümkündür:

Rusya'ya Batı görünümü vermeyi kim ister? Varlığının ilkeleri bile Batı'nın zıddı değil mi? Kısacası, ilk başları Batıninkilerden açıkça üstün olan, onları somutlaştırıp gerçekleştirmiş olan bir ülkenin geleceğinden umutsuzluğa düşülebilir mi?⁵⁷⁹

Batı'nın kendisinden yüz çevirdiği fakat Doğu'ya da sırtını dönmüş Rus seçkini, XIX. yüzyılda, felsefede, edebiyatta ve sanatta Batı karşıtlığının giderek artmasıyla, “milliyetçiliğin zihinsel evrimini Slavofil düşünceye devretmiş”,⁵⁸⁰ böylelikle moderniteye giden yolda Batılılaşma probleminden üstesinden gelebilmek için kendisine alternatif bir çıkış yolu bulmuştur. Ne var ki, Slavofil düşüncenin Rus ruhuna yaptığı vurguya rağmen, “Büyük Rusya'nın yazgısını” gerçekleştirmek üzere ‘yalnızlık problemine son verecek metotların olduğu gibi kalması’, bu devirde edebi eserlere yansıyan gayri-resmî milliyetçilik ve otokrasiyle temsil edilen resmî milliyetçiliğin, Rus olmayan halkların imajını yeniden biçimlendirmesine ve bunlar üzerindeki baskının artmasına sebep olmuştur. Koyré, XIX. yüzyıl Rus milliyetçiliğinde aşırılığın temsilcisi olan Sergey N. Glinka'ya atıfla, imparatorluğun ulusal psikolojisini şöyle özetlemektedir:

Birçok bakımdan güçlü ve mutlu Rusya, “ezgin ve üzgündü” yine de; nice başka ülkelerde uygarlığın gözler kamaştıran başarılarını görüp, bir de kendi kendinin ne ilkel durumda olduğuna, uçsuz bucaksız topraklarında uygarlığın soluk titrek parıltısına bakınca, “niye ben de öyle değilim” duygusuna kapılıyordu haklı olarak.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Koyré, *a.g.e.*, s.107.

⁵⁷⁹ Koyré, *a.g.e.*, s.110.

⁵⁸⁰ Greenfeld, “Russian Nationalism”, s.203.

⁵⁸¹ Koyré, *a.g.e.*, s.16.

XIX. yüzyılda ortaya çıkan Rus edebi metinleri, bu haletiruhiyenin yarattığı manevi açlığı bastırabilmek için, “Rus toplumunun beklentilerini karşılayacak biçimde” kaleme alınmıştır.⁵⁸² Buna bağlı olarak, “eskinin yabancıya düşman milliyetçiliği körüklenmiş”, bu tepkinin ifadesini bulduğu ilk yer olan Moskova, “tam bir Babil kulesini andırır biçimde, gelenekçi, sessiz ve hala yarı-Asyalı” özellikleriyle “hep biraz kıskandığı Avrupaî başkent St. Peterburg’a” özgü temsiliyetin yerini almaya başlamıştır.⁵⁸³ Bu durumu, Doğulu kimliğin bir kabullenışı olarak nitelendirmek şöyle dursun, XIX. yüzyılda Batı Avrupa edebiyatından devralınan ve Türklerle de özdeşleştirilen “Doğu’nun şatafatı ve Doğu bilgeliği” gibi *basmakalıplar* hızlı bir biçimde terk edilmeye başlanmıştır.⁵⁸⁴ Asya ve Kafkas imgesi özelinde, bunların yerini barbar, dağlı (*gorets*), vahşi (*dikar*), yırtıcı (*hişnik*), yerli (*tuzemets*)⁵⁸⁵, kafir (*basurman*)⁵⁸⁶, asyatik (*azyat*)⁵⁸⁷ ve yabancı (*inorodets*)⁵⁸⁸ gibi pek olumsuz kavram almaya başlamıştır. Bunlar, Batılı olsun ya da olmasın, Rus medeniyetinin büyük - hatta Batı’nın kendisinden bile büyük- olduğunu kanıtlayabilmek adına girişilen emperyal gövde gösterisinde, ‘efendisine itaat ettirilmesi gereken geri kalmış halkları’ niteleyen kavramlar olarak kullanılır hale gelmiştir. Rusya’da yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca devam eden Tatar-Moğol hakimiyetinin neden olduğu korku ve kin, artık Müslüman olan bu halklara karşı takılan tavrın Avrupalı oryantalist kalıplara göre

⁵⁸² Rami, *a.g.e.*, s.105.

⁵⁸³ Koyré, *a.g.e.*, ss.16-17.

⁵⁸⁴ Rami, *a.g.e.*, ss.82-83.

⁵⁸⁵ Yerli sözcüğü, bir yerin ilk sakinlerinden ziyade “medeniyetin her türlüsüne yabancı olan kimseleri” kapsamaktadır. Benzer şekilde, dağlı, vahşi ve yırtıcı gibi sözcükler de Kafkasların işgaliyle yeniden hatırlanan ve giderek derinleşen öteki imgesiyle birlikte okunmalıdır. Bkz. Husyen İ. Tuguz, “Şerbina F. A. Kak İstori i Letopisets Russko-Çerkesskoy Voynı”, *Vestnik Adıgveyskogo Gosudarstvennogo Unıversityeta*, V.2, (2005), s.39.

⁵⁸⁶ Rusça’daki Müslüman kelimesinden türetilen bu sözcük, zamanla Ortodoks olmayan Hristiyanları da kapsar biçimde yaygın bir kullanım kazanmıştır. Bkz. D.V. Çernobrov, “Evolıutsiya Obraza Drugogo v Konfliktah Sovremennosti-Konstruktivistskiy Podhod”, *Mejdunarodnıh Otnoşeniya*, No.6, Vol.27, (2012), s.49. Müslüman, Muhammedan ve Basurman sözcüklerinin etimolojik kökeniyle ilgili bir çalışma için bkz. *İssledovaniya po Slovoobrazovaniyu i Leksikologii Drevnerusskogo Yazıka*, Moskva: Nauka, 1969, ss.312-337

⁵⁸⁷ Kavram için bkz. dipnot 497.

⁵⁸⁸ Kavram için bkz. dipnot 368.

biçimlenmesini sağlamış, Tatar sözcüğü bile kendi başına, “şerefsiz, sinsî ve kurnaz” gibi anlamları karşılar hale gelmiştir.⁵⁸⁹

Karamzin, *Rus Devleti'nin Tarihi* adlı ünlü eserinin ön sözünde, Rus olmayan halkların ortak bir “coğrafya, tarih ve itikat” sistemine dahil olmalarını fakat bunun Batılı “bağnazlıktan ve şiddetten arınmış” metotlarla gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁹⁰ Ne var ki, milliyet meselesine sunulan bu çözüm önerileri Avrupa sömürgeciliğinin bir tenkidi gibi görünmekle birlikte, esasında Batı karşısında ‘Rus ruhunun’ üstünlüğünü vurgulama çabası olarak yorumlanabilir. Buna karşın, Karamzin’in bir öteki olarak Rus olmayan halkları kategorize ediş biçiminde, Batılı *basamaklıların* halen tek belirleyici olduğu söylenebilir:

Astrahan, Lappi, Sibiry ve Besarabya’nın Rusya ile tek bir güç olması mümkün mü? Amerika gibi Rusya’nın da kendi vahşileri vardır. Avrupa’daki diğer devletler gibi o da [Rusya] uzun vadeli medeni bir hayatın meyvelerini taşır.⁵⁹¹

Şunu belirtmek gerekir ki, Rus Kafkası tıpkı Said’in Doğu kavramı gibi Batılı düşünürlerin zihninde bilgi yerine arza dayanan ve suni olarak üretilmiş bir imgedir. Buna bağlı olarak, “yerli, yırtıcı ve vahşi” gibi kavramlar kamuoyunu ve siyaseti biçimlendirmek üzere Rus toplumunun zihnine bilinçli olarak yerleştirilmiş, böylece bu toprakların işgalinin ve gelecekteki yönetim biçiminin belirleyici unsuru haline gelmiştir.⁵⁹² Kafkas halkları genelinde ve Azerbaycan özelinde millî uyanışın

⁵⁸⁹ Benzer şekilde Asyalı sözcüğü “kaba ve cahil” kimseler için kullanılan bir küfür sözcüğü halini almış, Don bölgesinde, Muhammed sözcüğüne, “hırsız, dolandırıcı ve alçak” gibi anlamlar yüklenmiştir. Bkz. Kalpana Sahni, “Oriental Phantoms: F. Dostoevsky's Views on the East”, *Social Scientist*, Vol.14, No.7, (July 1986), s.39.

⁵⁹⁰ Nikolay M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T.I, SPb: N. Greça, 1818, ss. XI-XII.

⁵⁹¹ Karamzin, *a.g.e.*, ss. XI-XII.

⁵⁹² Zinaida S. Gairbekova, “Suşnost Vzaimodeystviya Rossisyskoy İmperii i Kavkazskoy Tsivilizatsii s Pozitsii Kontsyepsii Orientalizma”, *İstorişçeskaya i Sotsialno-Obrazovatel'naya Mysl*, No.4 V.14, (2012), s.200. Her ne kadar, XIX. yüzyılda Rusya’nın Kafkasya siyaseti ve burada yapılan reformlar üzerinde Oryantalizmin kayda değer bir etkisi bulunsa da Said tarafından öne sürülen argümanların, Kafkas coğrafyasında birebir karşılık bulup bulmadığı halen tartışmalıdır. Öte yandan, bu argümanların “tarihsel, etnik ve psikolojik” içeriği, Rusya ve Kafkasya arasındaki merkez-çevre ilişkilerine ayna tuttuğundan, bu çalışmada öne sürülen iddialara da dayanak oluşturmaktadır.

psikolojik altyapısını ise Rus işgaline meşruiyet sağlayan ve müstemleke idaresine zihinsel arkaplan oluşturan bu düşüncenin pratik karşılığına yönelik geliştirilen tepki oluşturmaktadır.

XIX. yüzyılda Asya'nın hakimiyet altına alınması, Rusların özsaygı arayışının bir parçası olarak onların 'önce Avrupalı, ardından Avrupalı olmasa bile büyük' bir medeniyet olarak kabul edilmesini sağlayacak ulusal bir mesele halini almıştır. Böylelikle Rus aydınları, 'kim oldukları kadar kim olmadıkları' ile de ilgilenmiş ve bunun bir parçası olarak kendi egzotik Doğusunu inşa etmeye koyulmuştur. Rus romantizminin etkisiyle "despotizmin karanlığında geri kalmış ve aydınlanmaya muhtaç vahşilerle" betimlenen bu egzotik Doğu tasarımı, Kafkasya'yı Rus aydınlarının zihninde medeniyet meşalesinin taşınacağı ve böylece kendi varlığının anlam kazanacağı 'vaadedilmiş topraklara' dönüştürmüştür. Bu bağlamda, *kimlik krizinin* bir parçası olarak ön plana çıkan ulusal prestij sancısını dindirebilmek için vurgulanan ötekiliğin dozu öylesine yükselmiştir ki Kafkasya ve ötesindeki topraklar, burada yaşayan halkların etnik veya dini mensubiyetlerine bakılmaksızın 'coğrafi olarak' medeniyetle geri kalmışlık arasındaki karşıtlığı sembolize eder hale gelmiştir. Rus romantik edebiyatının ünlü temsilcilerinden Aleksandr A. Bestujev (Marlinskiy), Doğu'nun "Avrupalı kavram ve alışkanlıklarla yargılanmaması" gerektiğini ifade etmesine karşın⁵⁹³ *Doktor Erman'a Mektuplar* adlı yazısında Kafkasya halkları hakkında şunları dile getirmektedir:

Kafkas Tatarı size evini açar ve çocuklarını hizmetinize verir ama ondan bir bardak süt istemeye kalkmayın. Size derhal der ama asla getirmez. Kafkasya ve Transkafkasyalı Hristiyanlardan bahsetmiyorum bile.⁵⁹⁴

⁵⁹³ Rami, *a.g.e.*, s.80.

⁵⁹⁴ A. Marlinskiy, "Pismo k Doktoru Ermanu", *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, T.III, SPb: Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, 1838, s.241. Bu örnekte, Rus düşüncesinde Doğu ve Asya imgeleri arasında zamanla ortaya çıkan ayrımın hatırlanması gerekir. Marlinsky'nin "ön yargılarını bir kenara bırakarak" anlamaya çalıştığı Doğu, Osmanlı Türkleri, Araplar ve kısmen de Kırım Tatarlarını kapsamaktadır. Asya'da yaşayanların ise Marlinskiy'nin dile getirdiği düşman olmasına rağmen "gururlu ve hilesiz" halklar arasında yeri yoktur.

Buraya kadarki anlatıya konu olan Doğu ile Batı arasında sıkışmış Rus aydınının *kimlik krizini*, bu krizi aşabilmek için benimsenen metotlardan biri olarak Kafkasya'nın işgaline meşru zemin hazırlayan gerekçeleri, *medenileştirme misyonunu* ve Rus milliyetçiliğine tepki olarak doğan diğer milliyetçiliklere filizlenme imkânı sunan psikolojik bunalımı, Dostoyevski'nin ifadelerindeki kadar net görebilmek neredeyse imkânsızdır. Onun deyimiyle “asla düzgün bir devlet kuramayacak olan Asyalı sürülerin” bir başka deyişle “Tatar oldukları için barbarlar gibi yakıp yıkmaktan zevk alan” halkların yaşadığı topraklar Rusya'nın “gelecek yazgısında temel bir çıkış” yoludur:

Avrupa bizi Asyalı barbarlar olarak görecektir ve Avrupalıdan çok Asyalı olduğumuzu söyleyecekler diye uşakça bir korkuya kapılmamız yersiz. Bizi hâlâ Asyalı saymaları büyük ayıp, handiyse tam iki yüzyıldır bizi böyle görüyorlar. Özellikle bu utanç 19. yüzyılda daha da güçlendi, hatta paniğe ve Moskova esnafının “madeni ve yanıcı kükürdüne” kadar vardı. Bu yersiz utançımız, kendimizi sürekli Asyalı değil, Avrupalı görme yanlışlığımız (bu tavrı hiçbir zaman bırakmadık ki!), evet, bu utanç ve yanlış bakış açısı tam iki yüzyıl bize çok pahalıya mal oldu ve bunun karşılığını tinsel bağımsızlığımızı neredeyse yitirmekle, Avrupa politikasındaki başarısızlığımızla ve en sonu ekonomimizle ödedik, Asyalı değil, Avrupalı olduğumuzu Avrupa'ya kanıtlamak için ne paralar harcadığımızı bir Tanrı biliyor. (...) Asya'ya dönüşle, yeni bakış açımızla, Amerika'nın keşfiyle Avrupa'da meydana gelen değişikliklerin bir benzerini biz de yaşayacağız. Gerçekten Asya bizim için o dönemlerin keşfedilmemiş Amerika'sıdır çünkü. Asya emellerimizle manevi gücümüz artacak.⁵⁹⁵

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Rus düşüncesinde halen belirli bir yer kaplayan Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle, Asyalı halkların medeni dünyaya uyum sağlayabileceğine yönelik cılız bir inançtan söz edilebilecek olsa da 1832 yılının Mart ayında Kont Sergey Uvarov'un “Ortodoksluk, otokrasi ve milliyet” prensipleri

⁵⁹⁵ Dostoyevski, *a.g.e.*, ss. 329, 779, 967, 970.

çerçevesinde resmi düzeyde temsiliyet kazanan Rus milliyetçiliğinin yükselişi, umutların yerini karamsarlığa bıraktığını göstermektedir.⁵⁹⁶ Kafkasya'nın kontrol altına alınması, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da millî gururu teskin edecek bir projeye dönüşürken, Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda, Rus aydınları arasında Avrupalı devletlere karşı açığa çıkan öfke de bu misyonun “haklılığını ve gerekliliğini” vurgulamak için kullanılır hale gelmiştir. 1854 yılında, “Paris’teki ve Yanıbaşımızdaki Şamil” başlığıyla *Kavkaz* gazetesinde yayımlanan bir makalede, “haç ile hilal arasındaki ittifakı tarih önünde yargılayan” Rus milliyetçi aydınları, “içteki ve dıştaki işbirlikçileri” oldukça saldırgan bir dille eleştirirken, onları Kafkasyalılarla bir tutmakta ve Kafkasyalı halkların Rus aydınlarının gözündeki imgesine ilişkin de önemli ipuçları sunmuştur:

Şimdi cahil Kafkasyalı fanatiklerin kahpeliğiyle eğitimli Hristiyan ulusların aydınlanmış iştiyakı arasındaki ortak payda Rusya’ya düşmanlık. Bu topluluğun ne kadar çirkin ve rezil olduğunu söylemeye lüzum yok. (...) Bu asortik Paris mikrobuyla, Kafkasyalı komşularımız arasında bir başka ortak nokta daha var: Kara cehalet.⁵⁹⁷

Rusya'nın üstlendiği “evrensel misyonda”, Dostoyevskiy'nin deyimiyle “kurtarılacak halklar” arasından çıkartılan Asyalıların, “evrensellik, insanlık, bütün insanların birliği ve kardeşliği” gibi kavramlardan dışlanmasıyla, Kafkasya'yı konu alan edebiyat ve tarih metinlerinde eskinin gizemli topraklarının ele geçirilmesine ilham veren Puşkinci romantizm ön plana çıkmaya başlamıştır.⁵⁹⁸ Puşkin'in 1822 yılında *Kafkas Tutsağı* (*Kavkazskiy Plennik*) adıyla yayımlanan eserinin sonunda bulunan “Epilog” adlı bölüm, XIX. yüzyılda Rus emperyal düşüncesine nüfuz eden bu anlayışın esin kaynağına çok belirgin bir örnektir:

(1) Övgüler düzeceğim şimdi,
Kanlı savaşın kokusunu alarak,

(2) Ak köpüklü Terek'te
İlk patladığında savaşın gümbürtüsü

⁵⁹⁶ Çiçek, *a.g.m.*, s. 8-9.

⁵⁹⁷ E. Berderevskiy, İ. Dunkel-Velling, “Şamil v Parije i Şamil v Poblje”, *Kavkaz Gazeta*, N.100, (22 Dekabrya 1854), s.404.

⁵⁹⁸ Ayas, *a.g.e.*, s.174

İki başlı kartalımızın, öfkeli
Kafkasların üzerinde yükseldiği ana;

Ve duyulduğunda Rus davullarının sesi,
Cesur alnıyla savaş meydanında,

(3) Ateşli Tsitsianov belirdi;
Övgüler düzeceğim sana, kahraman,
Ey, Kotlyarevski, Kafkasya'nın kırıbağı!
Fırtına gibi geçtiğin her yerde,
Kara veba gibi, yürüyüşün,
Kırıp geçirdi, yok etti kabileleri...

(4) Eğ karlı başını,
İtaat et, Kafkasya: Yermolov geliyor!
Ve kesildi savaşın öfkeli çılgılığı:
Rus kılıcına boyun eğdi her şey.
Kafkasya'nın gururlu evlatları,
Dehşetli dövüştünüz, öldünüz,

(5) Ama kurtaramadı sizi kanımız,
Ne hayranlık veren zırhlarınız,
Ne dağlarınız ne yaman atlarınız,
Ne de o eşi görülmemiş özgürlük aşkınız!
Batu'nun kavmi gibi,
İhanet edecek Kafkasya atalarına,

(6) Unutacak açgözlü savaşın sesini,
Bırakacak savaş oklarını.
Yuvalandığınız dağ boğazlarına,
Yaklaşacak bir yolcu korkusuzca,
Ve duyuracak hükmünüzü
Efsanenin karanlık söylentileri.⁵⁹⁹

Romantik dönem Rus edebiyatının ünlü temsilcilerinden Aleksandr A. Şişkov'un 1828 yılında kaleme aldığı *Lonskoy* adlı poemasında da benzer bir geleneğin sürdüğünü görmek mümkündür:

(1) Yok oldu ateşli özgürlüğü
Kafkasya'nın cüretkâr çocuklarının,
Bozuk havanın yok olduğu gibi
Güneşin ışınları parladığında.

(2) Kanatları altına aldı iki başlı kartal
Zirvelerini devasa dağların,
Ve sert kayaların üzerine kanlı kılıç
Kazıdı hükmünü Kafkasya'nın.⁶⁰⁰

⁵⁹⁹ Bu şiirden alıntı yaparken, edebî ahengi koruma gayesiyle oldukça başarılı bir çeviriye imza attığımı düşündüğüm Murat Topçu'ya ait doktora tezinden yararlandım. İlgili çalışma için bkz. Murat Topçu, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kafkasya İmgesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, ss.133-134; Rusça özgün metin için bkz. A. C. Puşkin, *Stihotvoryeniya*, Moskva: Olma-Press, 2002, ss.261-262.

⁶⁰⁰ Aleksandr Şişkov, *Opıtı*, Moskva: Univyersitetskoy Tip., 1828, ss.5-6; çeviri için bkz. Topçu, *a.g.t.*, s.152-153.

XIX. yüzyılda Puşkinçi romantizm, edebi metinlerle topluma nüfuz ederken, Rus askeri tarihçisi Vasiliy A. Potto'nun eserlerinde görülebileceği gibi tarihyazımını da etkisi altına almıştır.⁶⁰¹ Bu durumu, Glinka'nın ısrarla dile getirdiği, “Rus seçkinlerine ulusun geçmişiyle övünme imkânı ve hakkının verilmesi” bağlamında değerlendirmek mümkündür.⁶⁰² Bu bağlamda, Kafkasya ve burada yaşayan Asyalı halklara karşı yürütülen mücadelenin, daha önce pek çok kez dile getirildiği gibi ulusal gururu yüceltmek için adeta kutsanması sürpriz değildir. Potto'nun *Kafkas Savaşı* (*Kavkazskaya Voyna*) adlı eserinde, “Epilog ve Lonskoy” gibi eserlerin duygusal izlerini görmek mümkündür:

Kafkasya! Hangi Rus yüreği, onun adına kulak vermekten
imtina edebilir? Bize kan bağı, anavatanımızın tarihsel ve
entelektüel hayatıyla bağlanan, sayısız kurbanı fakat aynı
zamanda şiirsel ilhamı anlatan...⁶⁰³

Potto, Kafkasya'nın zaptını, “Rusya'nın ulusal çıkarlarının gereği olarak doğal ve kaçınılmaz” olarak addederken onun, “bilinçdışı ve içgüdüsel” temellere dayandığını öne sürmüştür.⁶⁰⁴ Kafkasya'nın Ruslarca işgalinde ön plana çıkan ve Potto tarafından “antik kahramanlar” olarak yüceltilen simalar⁶⁰⁵, kendilerini genellikle üstün kültürün taşıyıcısı olarak kabul eden, bozguna uğrayan halkları hor gören ve adları mezalimle birlikte anılan kimselerdir. Bunlardan biri olan Tsitsianov, yerli Müslüman halkları “kancık, Asyatik pislikler” olarak nitelendirirken, onları betimlemek için sıklıkla hayvanlar alemine göndermeler yapmış ve “Rus ordusunun yaratacağı terörü, bunları itaat altına alacak tek çözüm” olarak sunmuştur.⁶⁰⁶ Benzer şekilde, bir *Dekabrist* ve *yerelci* olan Yermolov'un, Rusya'nın içişleriyle ilgili meselelerdeki liberal vizyonu,

⁶⁰¹ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.7.

⁶⁰² Koyré, *a.g.e.*, s.22.

⁶⁰³ V. Potto, *Kavkazskaya Voyna v Otdelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah*, T.I, V.I, SPb: İzd. Skl. V. A. Berezovskogo, 1887, s.1.

⁶⁰⁴ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.8.

⁶⁰⁵ Potto, *a.g.e.*, s.3-4

⁶⁰⁶ Atkin, *a.g.e.*, ss.74-75; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.15.

Müslümanların yaşadığı sınır ülkeleri söz konusu olduğunda açık bir ikilemi yansıtmaktadır:

Adımın yarattığı korkunun sınırlarımızı zincirler ya da kalelerden daha güçlü bir şekilde korumasını ve sözlerimin yerliler için ölümden daha kaçınılmaz bir yasa olmasını arzuluyorum. Lütufkarlık, Asyatiklerin gözünde zayıflığın işaretidir ve ben saf insanlıktan ayrı olarak aksi düşünülemez kadar yeğinim. Bir infaz, yüz Rusu yok olmaktan, bin Müslümanı da hıyanetten kurtarır.⁶⁰⁷

Potto'ya göre “barışçıl olsun ya da olmasın”, Kafkasya’da yaşayan tüm halklar *de facto* olarak Rus unsurlarıdır ve bunları kaderi “önünde sonunda Rusya’ya koşulsuz boyun eğmek” olduğundan, bunlara sert cezalar verilmesi, şiddetli ve hatta acımasız önlemler alınması, Kâzım Bey gibi Kazan ekolüne mensup oryantalistlere atıf yapılarak, “adalet ve cömertlik” gibi kavramlarla bir arada sunulmuştur.⁶⁰⁸

Buraya kadar olan anlatıdan hareketle, Azerbaycan’da millî kimliğin oluşum sürecine etki eden tüm bu çerçeveyi kısaca özetlemek gerekirse, öncelikle “Rus millî kimliğinin üzerine inşa edildiği temel ikilemi” hatırlamak gerekecektir.⁶⁰⁹ Bunu ise Rus milliyetçiliğinin erken dönem temsilcilerinden Denis Fonvisin’in sorduğu şu soruda görebilmek mümkündür:

“İki çelişkili ve son derece zararlı ön yargıya nasıl çare bulabiliriz: Birincisi, bizim olan her şey korkunçken, yabancı topraklardaki her şey iyi; ve ikincisi yabancı topraklardaki her şey korkunçken, bizimle ilgili her şey iyi?”⁶¹⁰

Rusya’da, Petro iktidarıyla birlikte Batı’nın “tartışmasız bir model” olarak ortaya çıkması, Rus millî düşüncesinin gelişimini de aynı istikamete yerleştirmiş fakat Rus seçkinlerinin zamanla kendilerini Batılarla kıyaslaması ve kendi ülkelerinin bir “Avrupa devleti olduğuna duydukları güvenin” azalmaya başlamasıyla, “psikolojik

⁶⁰⁷ Baddeley, *a.g.e.*, s.97.

⁶⁰⁸ Potto, *Kavkazskaya Voina v Otdelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah*, T.II, V.I, SPb: İzd. Skl. V. A. Berezovskago, 1887 ss.15-16.

⁶⁰⁹ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.223.

⁶¹⁰ D. İ. Fon-Visin, *Pervoye Polnoye Sobraniye*, SPb i Moskova: Şamova, 1888, ss.813-814.

doygunluk”, sonradan Batı’yla olan mücadeleye eklemelenmiştir.⁶¹¹ Bu doğrultuda, “Rusya’nın sosyo-politik gerçekliğinin tanınmasında “utanç ve inkâr” olarak iki ana tepkinin varlığından söz edilebilir.⁶¹² Utanç, neredeyse yalnızca Radişçev örneğinde görülebilecek, nadiren verilen bir tepkidir.⁶¹³ İnkâr ise belki de Karamzin’in “geçmek için önce eşit hale gelmek gerekmez mi?” şeklindeki sorusunun yanıtı olarak, tarihyazımına “Batı’nın şu veya bu şekilde Rusya’ya model teşkil edemeyeceği” fikrini yerleştirmiştir.⁶¹⁴ Bunda ise Katerina çağından beri süregelen “genelleştirilmiş yabancı imgesi, mitsel yabancı tehdidi ve dünyaya karşı beslenen, mevcudiyeti gereği Rusya’nın yetersizliğini vurgulayan hisler” rol oynamıştır.⁶¹⁵

Rusların, tarihin herhangi bir döneminde Batılı olarak kabul edilip edilemeyeceği sorusunun, XIX. yüzyıla gelindiğinde, henüz Rus aydınlarının bile üzerinde fikir birliği sağlayamadığı bir konu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, kendilerini Batılı *basamaklıların* ve Şarkiyat’ın yardımıyla inşa ettikleri Asyalı bir toplum olarak nitelendirdikleri de söylenemez. Bu bağlamda Batılılık, -özellikle de Slavistler tarafından- tıpkı Doğululuk gibi ötekileştirilmiş (*other-drugoy*) olsa bile, Asyalılık ondan farklı olarak yabancılığın (*alien-çujoy*) bir konusu haline getirilmiştir.⁶¹⁶ Dolayısıyla, Rusya’nın “biricik oluşu” ve “evrensel misyon” gibi iddialarla dramatize edilen yalnızlık vurgusunun, kendisini ötekisine kanıtlamanın ve modernitenin ruhunu özümseyebildiğinin bir göstergesi olarak, halihazırda var olan milliyetçi rekabete yeni bir boyut kazandırdığı iddia edilebilir. Bununla birlikte, ötekiyle mukayesenin doğal bir sonucu olarak geriden gelenin büyük ve güçlü olana öykünmesi, ulusal itibar

⁶¹¹ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.223-227.

⁶¹² Liah Greenfeld, “The Formation of the Russian National Identity”, s.574.

⁶¹³ Greenfeld, “The Formation of the Russian National Identity”, s.574

⁶¹⁴ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.227-232

⁶¹⁵ Tam anlamıyla bir Akıl Çağı düşünürü olan Radişçev, kölelik ve barbarlık karşısında insanlık ve medeniyet gibi kavramları yüceltmış bir Aydınlanma düşünürüdür. Onun, otokrasiyi “insan düşüncesine en ters düşen sistem” olarak nitelemesiyle ön plana çıkardığı moral ilkeler, serfliğe karşı tavır alışı ve özgürlük düşüncesine olan bağlılığı Çarlık rejimini oldukça sert bir biçimde eleştirmesine neden olmuş ve fikirleri onu Rus düşüncesinde istisnai bir konuma yerleşmiştir. Radişçev’in yaşamı ve düşünceleri için bkz. Walicki, *a.g.e.*,79-103; *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.235.

⁶¹⁶ Topçu, *a.g.t.*, s.56.

arayışında Batı deneyiminin halen geçerli bir model olarak kabul edilmesini zorunlu kılmıştır. Rusya'nın Batılı olsun ya da olmasın, ileri bir medeniyetin temsilcisi olduğunun tasdiki, özsaygıyı kazanabilmenin bir aracı olarak onun tıpkı Batılı devletler gibi kendi kolonilerine sahip olması, uzak ve geniş toprakların bayındır hale getirilmesi ve buralarda yaşayan halklara medeniyet ihraç edebilecek olgunlukta olduğunun gösterilmesi gibi 'eşitleme prensibi' üzerine kurulu metotların benimsenmesini gerektirmiştir.⁶¹⁷

Bu bağlamda, Rusya'nın Kafkasya ve ötesindeki yayılcılığını yalnızca emperyal siyasete özgü doğal bir genişleme isteği veya ilk etapta ekonomik kaygılara endeksli bir sömürü siyaseti olarak değerlendirmek, psiko-sosyal faktörleri dışarıda bırakan eksik bir okuma olarak kalacaktır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus düşüncesinde ortaya çıkan Doğu ve Asya imgeleri arasındaki çatallaşmanın bir sonucu olarak Kafkasya ve ötesinde yaşayan halkların 'aşağı' olduğu iddiası, Rus millî kimliğine şekil veren *hıncın* dışavurum biçimlerinden birisi olmalıdır. XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın Batılı devletlerle olan 'manevi eşitleme isteği' iyice belirginlik kazandığından, Rus medeniyetinin yüksek kültürün taşıyıcısı olarak kendisini *ötekiye* (*other-drugoy*) karşı kanıtlaması, onun aynı zamanda kendi yabancıasına (*alien-çujoy*) ihtiyaç duymasına ve zikredilen metotların hayata geçirilebileceği kendi Doğusunu inşa etmesine yol açmıştır. İslam ile Hristiyanlık arasındaki tarihsel düşmanlık söylemi⁶¹⁸, Asyalı sürülerin karşısına dikilen Hristiyan set inancı⁶¹⁹, Rusya'nın Batı karşısındaki geri kalmışlığının sorumluluğunu "bozkırla

⁶¹⁷ Riasanovsky ve Steinberg de sınır güvenliği ve genişleme gibi kaygılar barındıran Rus yayılcılığının ideolojik olarak "Batı emperyalizmine" benzer bir mantık barındırdığını doğrulamaktadır. Buna göre, kendilerini "medenî bir ulus" olarak kabul eden Ruslar, "*inorodets* ve bayağı" olarak niteledikleri "geri kalmış halkları kontrol etme" ve onları "düzene sokma" görevini üstlenmişlerdir. Bkz. Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e.*, s.402.

⁶¹⁸ Silvio Marchetti'ye göre: "Muhammed ve Charle Magne zamanlarından beri hem dinsel hem de siyasal boyutu olan bu ayrım, yüzyıllar boyu sürmüştür ve bugün bile bir ölçüde devam etmektedir." Bkz. Silvio Marchetti, "Avrupalıların Gözüyle Türkler: Mitos ve Yanlış Anlaşılma", *Dünyada Türk İmgesi*, (Ed.) Özlem Kumrular, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s.9.

⁶¹⁹ Bkz. dipnot 566-567.

mücadeleye” endeksleyen iddialar ve daha pek çoğu, “Asyalılara karşı duyulan etnik ve inanç temelli yabancı korkusunu”⁶²⁰ oryantalizmle bilimsel zemine oturtulmak istenen indirgemeci bir anlayışın gerekçesi haline getirmiştir. Neticede, Rusya’nın “hemen yanıbaşındaki vahşileri” tahakküm altına almak istemesi, Kafkasya’dan başlayarak Asya’nın uzak sınırlarını bu medeniyet projesinin hayata geçirileceği bir tür laboratuvara dönüştürmüştür. Slavofil düşüncenin ideoloğu olan Rus natüralist Nikolay Ya. Danilevskiy’nin ifadeleriyle, “fanatik dinleri, adetleri, hayat tarzları ve yaşadıkları toprakların özelliklerine bağlı olarak doğası gereği yırtıcı ve soyguncu olan, komşularına huzur vermeyen Kafkasyalı”⁶²¹ halklar, Rusya’nın efendilik istencini tatmin etmek üzere kimi zaman liberal görünümlü pragmatik yerelci politikalarla, kimi zaman da Eğitim Bakanlığı’nın 26 Mart 1870’te yürürlüğe koyduğu yasalarda olduğu gibi bundan böyle “anavatanda yaşayan bütün yabancıların (*inorodtsi*) Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması” için yürütülen asimilasyon çabalarının birer nesnesine dönüştürülecektir.⁶²²

Rus milliyetçiliğinin, Batılı milliyetçilikleri alt etme çabasının tezahürü olan bu süreç, bir bütün olarak benzer bir etki-tepki ilişkisi ortaya çıkardığından, millî kimliklerin ortaya çıkmasını sağlayan *hınç*, XIX. yüzyılda Rus tarihçisi M. Vladikin’in Puşkinci romantizmin sarhoşluğuyla kaleme aldığı iyimser ifadelerin aksine,⁶²³ Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin oluşumunda başat rolü üstlenecektir. Buradaki denklemin

⁶²⁰ Topçu, *a.g.t.*, s.47.

⁶²¹ Nikolay Ya. Danilevskiy, *Rossiya i Yevropa: Vzglyad na Kulturnuyu i Politicheskiyu Otnoşeniya Slavyanskogo Mira k Germano-Romanskomu*, SPb: Bratyev Pantyelyeyevih, 1895, s.37.

⁶²² *İnorodçeskaya Şkola: Sbornik Statey i Materialov no Voprosam İnorodçeskoy Şkoly*, (Red.) G. G. Tumima, V. A. Zyelyenko, Petrograd: İzdaniye N. P. Karbasnikova, 1916, s.137.

⁶²³ Vladikin, Kafkasya’daki savaşın neden olduğu tüm şiddet ve zararın, barışın hemen ertesinde unutularak affedileceğine dair naif bir inanç içerisinde şunları söylemektedir: “Ruslar bozguna uğramış düşmanlarına karşı daima yüce gönüllü olmuşlar, onların itibarına ve cesaretine yakışan saygıyı göstermişlerdir. Ruslar iyi kalpli Slav tabiatları gereği kin beslemeden savaşır ve askerlerimiz, kanlı görevlerini tamamladıktan sonra geçmişi unutup, çünkü düşmanlarını kalplerinin derinliklerinden sevmeye hazırdır.” Bu ifadelerin hemen devamında, Vladikin’in “fanatik Asyalı” gibi yakıştırmaları kullanmakta bir sakınca görmediği göz önüne alınırsa, kendisinin bir tür çelişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bkz. M. Vladikin, *Putevoditel i Sobesednik v Putyeshyestvii po Kavkazu*, Ç.I, Moskva: İ. İ. Rodzeviç, 1885, s.77; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.8.

efendi-köle diyalektiğindeki tarihsel karşılığı kısaca şöyledir: Ruslar kendi millî kimliğini ilk önce Batı hayranlığına ardından Batı karşıtlığına endeksleyerek ortaya çıkarmış ve olgunlaştırmıştır. İlk senaryoda, Rus aydınlarının ve seçkinlerinin kendi toplumunu Batı medeniyet dairesine yerleştirmesi ve buna bağlı olarak Batılı toplumların icazetine başvurması, onun aynı zamanda ‘efendilik statüsünün en kısa yoldan tasdik edilmesi’ anlamına gelecektir.⁶²⁴ Ne var ki, Rusya’nın “aşağı konumuna yönelik ilk farkındalıktan, ona meydan okumanın iyimser kabulüne ve nihayet bu kabullenişten vazgeçilmesine” kadar olan süreçte, “Batı’nın anti-modeli” olarak tanımlanan ve ona karşı inşa edilen Rus imgesinin, Batı’nın reddine dayanan *hınçla* şekillenmesi, onu kendi efendiliğini ilan edeceği yaratıcı bir arayışın içine sokmuştur.⁶²⁵ Bu ise Batı’nın başarılı bir şekilde inkar edilmesine rağmen, Batılı değerlerin evrensel oldukları gerekçesiyle halen birer ölçüt olarak kabul edildiği ikinci senaryodur. Böylelikle, Kafkasya’dan başlamak üzere Asya’nın içlerine uzanan topraklar, Rusların kendi efendilik istencini tatmin etmek üzere teskin edici bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, Asya, Rus ulusal kimliğinin Batı karşısında elde edemediği öz saygının kazanılabileceği, daha da önemlisi bunun Batı tarafından da tasdik edilebileceği yeni bir çıkış yolu olarak belirmiştir.

Denklemin karşı tarafından bakılacak olursa, Rusya bir taraftan Asya’da efendiliğe soyunurken, bu coğrafyanın yerli halklarına ya da mevcut efendilerine biçilen rol ise kölelik olmak zorundadır. Ne var ki, XIX. yüzyıl Rus edebiyatına ait eserlerde bile sıklıkla dillendirilen, hatta “Aleksandr S. Griboyedov, Aleksandr S. Puşkin, Mihail Y.

⁶²⁴ Greenfeld’e göre, “Rusya’da millî gururun filizlenmesini sağlayan ilk şey onun Batı’ya başarılı bir şekilde dahil olmasıdır. Batı, Rus millî bilincinin tümleşik, ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Basitçe, Batı olmadan bir ulus olmak onlara bir anlam ifade etmeyecektir. Ruslar, kendilerine Batı’nın penceresinden bakmışlar ve onun nazarından düşünmüşlerdir. Ulusal özsaygıları için Batı’nın onayı onların olmazsa olmazı (*sine qua non*) haline gelmiştir. Rusların artık kendilerini Batı’dan ayırıp, onun varoluşunun kendileri için bir anlam ifade etmediği zamanlara dönmesi mümkün değildir.” Bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.254.

⁶²⁵ Greenfeld, “XVIII. yüzyılın başında muzaffer Rusya’nın mucizevi yükselişi sebebiyle bir anda ortaya çıkan ulusal gururun, ilerleyen yıllarda Batı’nın bizatihi varoluşunun yakınlığı yüzünden zarar gördüğünü” ifade etmektedir. Bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.254-256.

Lermontov ve Lev N. Tolstoy” gibi ünlü isimlerin düşüncelerine nüfuz edebilecek kadar güçlü bir özgürlük anlayışının, Kafkas halklarının “karakteristik özelliklerinden birisi” olarak tasvir edildiği⁶²⁶ hatırlanacak olursa, millî kimliğin henüz oluşmadığı klasik devirde bile Asya halklarının köleliğe uygun nitelikler taşıdığı, kendilerini siyaseten veya kültürel olarak esaret altında hissettikleri söylenemez. Azerbaycan halkı özelinde, bu noktayı oldukça iyi tespit eden Resulzâde’ye göre:

Şimalî Azerbaycan, Rus taht-ı idaresine geçtikten sonra siyasi hukununu, kamilen yitirmiş, mahkûmiyetin acısını tamamiyle tatmıştı. Evvelki zamanda o, gördüğü hars mahkûmiyetini müşterek bir din ve müşterek bir medeniyet tesiri ile sezmiyordu.⁶²⁷

Buna ek olarak, “başlangıcına ilişkin veriler her ne kadar tartışmalı olsa da Azerbaycan’da Türk unsurunun tarih sahnesine çıkışıyla M.Ö.VII. yüzyıla kadar geri götürülebilen” bir edebi gelenek, ilk yazılı örneklerini vermeye başladığı “VIII. yüzyılın ikinci yarısından” XIX. yüzyıla gelene dek ‘biz’ ve ‘öteki’ kavramlarının belirleyicisi olan pek çok unsuru biriktirerek, gelecekte millî farkındalığa dönüşecek bir alt yapıyı hazırlamıştır.⁶²⁸ Hatta, “1804-1828 tarihleri arasında Rusların bütün Kafkasya ve Azerbaycan topraklarını istila etmesiyle Azerbaycan Türk Edebiyatı’nın gelişimini iki ayrı koldan sürdürmesi”, ulusal özellikler taşıyan kültürel tepkinin olgunlaşabileceği bir alanın yaratılması bağlamında ciddi bir kırılmanın göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁶²⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan’ın hanlıklar devrindeki elli senelik bağımsızlık hatırasının hala canlı oluşu bir kenara, Çarlık devrinde “Tatarlar olarak adlandırılan ve tamamı Türkçe konuşan halklar”, bilhassa XV. yüzyıldan itibaren Rusların idari usûllerine nüfuz ederek onu biçimlendirebilecek kadar güçlü bir devlet

⁶²⁶ Topçu, *a.g.t.*, s.108.

⁶²⁷ Resulzade, *a.g.e.*, ss.19-20.

⁶²⁸ Akpınar, *a.g.e.*, s.18.

⁶²⁹ Akpınar, *a.g.e.*, s.17.

geleneğine sahiptir.⁶³⁰ Bu bağlamda düşünülecek olduğunda, Rus istilalarını izleyen süreçte, Azerbaycan'da kısa aralıklarla ve sürekli olarak kendilerini tekrar eden isyanları, yalnızca statükonun değişmesine yönelik muhafazakâr bir tavır olarak değil, ulusal kimliğin çok kısa bir sürede kazanılmasında pay sahibi olarak, giderek daha şuurlu hale gelen bir tepkinin eyleme dökülmüş hali olarak değerlendirmek mümkündür.

XIX. yüzyıla gelinirken, siyasi ve toplumsal hayatta halen geleneksel pratiklerin geçerli olduğu Doğu, ilk etapta bu denklemin dışında görünmektedir. Onun yeni bir bilinmeyen olarak sisteme dahil olması, Rusya'nın kendi varlığını anlamlandırma sürecinde Doğu'yu ve Asya'yı birbirinden ayırıp ikincisi üzerinde kolonyal yönetim tarzının bir ifade biçimi olan *medeniyet misyonunu* hayata geçirmek istemesiyle açıklanabilir. Böylece Rusya, Asya karşısında kendisini soylu ahlakın temsilcisi olarak efendiliğe terfi ettirirken, Asya, onun karşısında köle ahlakını temsil edecek şekilde tenzil edilmiştir. Kafkaslardan başlayarak, Asya'nın iç kesimlerine doğru Rus hakimiyetinin tesis edilmesiyle vuku bulan siyasal, kültürel, iktisadi ve idari nitelikli kırılmaların, bu topraklardaki yüzlerce yıllık geleneksel yapıları alt üst ettiği ve ilk etapta ağırlıklı olarak dinî, sonrasında ise giderek millileşen bir tepkinin doğmasına yol açtığı ifade edilebilir. Bir varsayım olarak, Kafkasya ve ötesinde Ruslardan önce hüküm süren halklar, henüz bu denkleme dahil edilmeden önce soylu ahlakını temsil eden efendiler yerine, nötr unsurlar olarak değerlendirilse bile bunların köle ahlakını temsil ettikleri söylenemeyeceğinden, yaşadıkları deneyim son derece gurur kırıcıdır. Bu aynı zamanda *hıncın* dozunu belirleyen temel bir faktör olarak Azerbaycan'da millî kimliğin nasıl bu kadar hızlı oluşabildiğini de açıklamaktadır. Bunun tarihsel karşılığını ise Azerbaycan topraklarında hayata geçirilen her türlü siyasal, kültürel, toplumsal, iktisadi ve idari içerikli reformda görmek mümkündür. Millî karakterini çok uzun bir süre önce kazanan ve Çarlık seviyesinde temsil edilen milliyetçiliğin, Rus

⁶³⁰ Altstadt, *a.g.e.*, s.28; Akdes Nimet Kurat, "Slavların Maruz Kaldıkları Başlıca Medenî Tesirler", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.26, (Şubat 1934), ss.56-57.

devlet geleneğinde kendisine sağlam bir yer edindiği ve bu toprakların idare ediliş biçiminde belirleyici bir unsur haline geldiği söylenebilir. Rus hegemonyasının tesisiyle birlikte, eski prestijli konumlarını kaybeden yerel seçkinlerin yaşadığı hayal kırıklığı ve eğitim yoluyla seçkinleşen yeni ve enerjik aydın tabakanın Rus idaresi altındaki dezavantajlı konumlarına son verme çabasının bir ürünü olarak giderek belirginleşen millî şuur, asırlarca geriye dayanan köklü bir kültürün temelleri üzerinde romantik bir formunu kazanarak topluma aşılacak ve böylece Azerbaycan'da etnik ve kolektivist özellikler sergileyen millî kimliğin oluşum süreci tamamlanacaktır.

Bu bağlamda, Azerbaycan'da millî kimliğin oluşum sürecindeki Rus tesirinin ikinci safhasını oluşturan emperyal siyasetin detaylarına geçmeden önce, buraya kadar öne sürülen iddiaları doğrulayan, *efendi-köle diyalektiğini* ve *medenileştirme misyonunu* belki de en iyi şekilde ifade eden satırları, Dostoyevskiy'e ait *Bir Yazarın Günlükleri* adlı eserde bulmak mümkündür:

Avrupa'da çanak yalayıcı ve kulduk, oysa Asya'da efendi olacağız. Avrupalı'nın gözünde biz Tatar'dık. Oysa Asya'da Avrupalı olacağız. Misyonumuz, uygarlık misyonumuz Asya'da ruhumuzu çecek ve bizi oraya çekecektir, hareket yeter ki başlasın!⁶³¹

3.2. Azerbaycan'da Rus Hegemonyasının Tesisi ve Emperyal Siyaset

Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk etapta, güç kullanılarak itaat altına alınan bu bölgede askeri yönetim usülleri hayata geçirilmiştir. İkinci olarak, yerel yasaların yerini kademeli biçimde emperyal kanunlar almaya başlamış, son olarak da merkezi ve çevreyi bir bütün haline getiren toplumsal ve ekonomik entegrasyon sağlanmıştır.⁶³² Her üç aşamada da yerel seçkinlerin sadakatinin kazanılması Rus idareciler için özel önem arz etmiştir. Gürcistan örneğinde, Kartli-Kaheti Krallığı'nın 1783'te Rus Çarlığı ile birleşmesinin ardından,

⁶³¹ Fyodor Mihalyoviç Dostoyevski, *Bir Yazarın Günlüğü*, C.II, (Çev.) Kayhan Yükseler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012 (e-Kitap 1. Sürüm Mart 2013) s. 971; Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e.*, s.403.

⁶³² Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.7.

Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin otonomisi korunmuş, Gürcü katolikosuna Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal Sinodu'nda temsil hakkı tanınmış, Gürcü tüccarının Transkafkasya'daki en güçlü ticaret grubu olan Ermenilerle kaynaşması sağlanmış ve herşeyden önemlisi Gürcü asillerine Rus *dvoryanstvosu* (soylu tabaka) ile eşit ayrıcalıklar tanınmıştır.⁶³³ Çarlık yönetimi altında Gürcüler ve Ermeniler, Rusların birinci dereceden müttefiki olarak geniş mahalli olanaklara kavuşup, imtiyazlar elde ederken, Ruslar tarafından “aşağı sınıf tebaa” olarak nitelendirilen Türklerle meskûn Azerbaycan'da ise böyle bir durum söz konusu değildir.⁶³⁴ Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan'da Milli Hareket* adlı eserinde bu durumu şöyle dile getirmektedir:

Müslüman Azerbaycan'ı Hristiyan komşularına nispeten Çar rejiminin zulmüne daha çok maruz kalmıştır. Komşu Ermeni ve Gürcülerden farklı olarak Azerbaycanlılar gerçek bir önem taşıyor (itibarsız unsurlar gibi), askerî devlet hizmetine götürülüyor (nadir istisnaları nazara almazsak), yalnız umum vatandaş hukukları ile sınırlandırılıyor (Kafkas ötesi öz yönetim organlarında Müslümanlar hiçbir birimin yarısından çoğunu teşkil etmek hukukuna malik değildiler) ve kasıtlı olarak cahil bırakılıyordu. Onlara ana dilinde yayın çıkarmaya icazet verilmiyordu; hatta hayır işleri ve eğitim amaçlı içtimai teşkilat kurmak da yasak idi.⁶³⁵

Çarlık tabiiyetinde bulunan Azerbaycan halkının maruz kaldığı bu ayrımın, Gürcistan'ın kendi iradesiyle Rus himayesini tercih etmesi, Azerbaycan topraklarının ise cebir yoluyla ele geçirilmesi gibi basit bir gerekçeye dayandığı söylenemez. Zira, Kafkasya'nın işgal edildiği yıllarda, bazı Müslüman seçkinlerinin Ruslar ile iş birliği yapmış oldukları bilindiğinden, söz konusu ayrımı, özellikle dinî sebeplere dayalı karşılıklı güvensizlik hislerine⁶³⁶ ve Asya imgesini biçimlendiren etnik nefrete bağlamak mümkündür. Bu durumu, Kafkas orduları başkumandanı Tsitsianov'un,

⁶³³ Suny, *The Making of Georgian Nation*, ss.64-65.

⁶³⁴ Mehmetov, *a.g.e.*, s.489-490

⁶³⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycanda Milli Hərəkət*, Bakı: Elm, 2009, s.27.

⁶³⁶ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.13.

sonradan Rusya'ya biat yemini etmek zorunda kalan Ilısu Sultanı'na gönderdiği bir mektuptaki aşağılayıcı ve tehditkâr üsluptan da anlamak mümkündür:

Pers ruhlu utanmaz sultan – demek hala bana yazmaya cüret ediyorsun! Sen köpek ruhlu ve merkep akıllı olduğun halde aldatıcı satırlarınla beni kandırabileceğini sanıyorsun. Bil ki sen İmparatorumun sadık bir kulu olana kadar ben çizmelerimi kanınla yıkamaya can atacağım.⁶³⁷

Bununla birlikte Tsitsianov'un 'ikna edici' metotları arasında, İmparatorluk himayesine gönüllü olarak katılmak isteyen hanlara, Çar tarafından onaylamış çeşitli askeri unvanlar ve yıllık maaş verilmesi gibi bazı vaatler de yer almaktadır.⁶³⁸ Fakat tahmin edilebileceği gibi bunlar fazla uzun ömürlü olmayacaktır. Bunun sebebi, Rus idarecilerin hanlara karşı duydukları güvensizlik ve en ufak bir zafiyet anında kendilerine ihanet edeceklerini düşünmeleridir.⁶³⁹ Aynı endişeyi, belki de en paranoyak haliyle 1808 yılının Mart ayında “neredeyse bütün Bakü halkını İran için çalışan gizli casuslar” olarak niteleyen bir askeri rapordan da anlamak mümkündür.⁶⁴⁰

1816-1827 yılları arasında Kafkas Başkumandanlığı görevini üstlenen Yermolov ile birlikte, Kafkasya'daki yerli unsurların yararlı birer aracı olabilecekleri düşüncesiyle Rus emperyal siyasetindeki önemi kavranmaya başlanmış ve Tsitsianov örneğinde görülebilecek bütünleştirici yaklaşımlar geçici bir süreliğine rafa kaldırılmıştır. Yönetim anlayışındaki bu yerelci değişim, Kafkasya'da Rus hegemonyasının tesisine yönelik daha pragmatik yöntemlerin benimsenmesi ve Rus otoritesiyle yerel seçkinler arasındaki bir rol paylaşımını gündeme getirmesi bakımından dikkat çekicidir. Öte yandan, bu ikincilerin tamamen bağımsız bir güç olarak kendi otoritelerine sahip olmaları düşünülemeyeceğinden, 1818 yılında, ağalar zümresinin imtiyazları ellerinden alınmış ve bunlar Rus tahtı için sergileyecekleri “hürmet” ve “gayretkeşlikleri” ölçüsünde köylerin idaresine yardımcı olan ve “hükümet karşıtı

⁶³⁷ Baddeley, *a.g.e.*, s.68.

⁶³⁸ AKAK, T.2/XVIII/1460, ss.714-715; XVIII/1301, ss.646-647.

⁶³⁹ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.68-69.

⁶⁴⁰ AKAK, T.3/X/830, ss.455-456.

faaliyetleri rapor etmek üzere” görevlendiren kimselere dönüştürülmüşlerdir.⁶⁴¹ Yermolov tarafından kaleme alınan Mayıs 1819 tarihli bir raporda, ağalar zümresinin hükümete bağlı görevlilerce yetkilerinin ellerinden alınmasının, “halk arasında huzursuzluk yarattığı, vergi yükünün artırılarak özgürlüklerinin ellerinden alınacağına ilişkin dedikodulara” sebebiyet verdiği bildirilmekte ve “düzenin sağlanması için bunlara eski gücünün iade edilmesine” ilişkin bazı konulardan bahsedilmektedir.⁶⁴² Ne var ki bunlara Rus soylularıyla aynı hakların verilmesi söz konusu değildir. Hatta tam aksine, ağalar zümresiyle birlikte Ruslara boyun eğmeyen “Şeyhülislam, seyid, ahund ve molla” gibi ulema sınıfına mensup kimseler de “muzır faaliyetlerde bulundukları” şüphesiyle benzeri yaptırımlara maruz kalmıştır.⁶⁴³

1825 yılının Aralık ayında, Kafkaslarda “boğazlayıcı”, “kasap”, hatta “yeni Cengiz Han” lakabıyla anılan Yermolov’un adı, oldukça bir ironik biçimde Çar I. Nikola’nın “istibdat rejimine karşı” anayasal hak ve “hürriyet” talepleriyle patlak veren Dekabrist İsyanı’na karışmıştır.⁶⁴⁴ Buna ek olarak, Yermolov’un 1826 yılında kendisine karşı harekete geçen Abbas Mirza’nın ordularına uzun bir süre karşı koyamaması, eş zamanlı olarak Azerbaycan’ın Talış, Gence, Şirvan ve Şeki gibi bölgelerde Ruslara karşı patlak veren isyanları da bastıramaması, kendisinin 1827 yılında, Kafkas Başkumandanlığı görevinden azledilmesine sebep olmuştur.⁶⁴⁵ Buna rağmen, Azerbaycan topraklarının idaresinde, 1804 yılından itibaren uygulanmakta olan askeri-valilik yani “komendantlık sistemi”⁶⁴⁶ sürdürülmüş, Yermolov’un yerine gelen İvan F.

⁶⁴¹ Alexander Morrison, *Russian Rule in Samarkand 1868-1910: A Comparison with British India*, New York: Oxford University Press, 2008, s.123; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.21; AKAK, T.6(1)/VIII/1028, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1874, ss.696-698.

⁶⁴² AKAK, T.6(1)/VIII/1035, ss.701-702.

⁶⁴³ AKAK, T.6(1)/IV/649, s.481

⁶⁴⁴ Yuri Drujnikov, *Prisoner of Russia: Alexander Pushkin and the Political Uses of Nationalism*, (Trans.) Thomas Moore, İlya Drujnikov, New Brunswick: Transaction Publishers, 1999, s.418; Aleksey Yermolov, *Memoirs of the Napoleonic Wars*, Vol.III, (Trans. Alexander Mikaberidze), Tbilisi: Napoleonic Society, 2011, s.22; Kurat, *a.g.e.*, ss.317-319.

⁶⁴⁵ Behrooz, *a.g.m.*, s.23.

⁶⁴⁶ Komendantlık sistemi hakkında özet bilgi için bkz. dipnot 376. Rus işgali altındaki Azerbaycan’ın idaresinde görevli olan ve komendant adı verilen askeri-valilerin yetkileri son derece keyfi ve

Paskeviç’le birlikte, bölgedeki “yerel adetlerin, örfi kanunların, nüfus oranlarının, gelir-gider dağılımlarının, mülkiyet sisteminin ve idari yapının” öğrenilmesi, ayrıca beyler ve ağalar zümresinin yetkilerinin tespit edilmesi amacıyla bir komisyon kurulmuştur.⁶⁴⁷ Bu komisyonun çalışmaları sonucunda, “yazılı belgelere dayanarak soyluluğunu en az üç nesil geriye dayandırabilen” kimselerin “Müslüman zadedgân” sınıfına kaydedilmesi ve böylece bir liste oluşturulması gündeme getirilmiştir.⁶⁴⁸ Bu çalışmalar, yeni haklara kavuşan ve “mümkün olduğunca Rus toprak soylularıyla eşitlenme” şansı bulan yerli zadedgânların, Rusya Çarı’nın “tedricen” sadık birer hizmetkarı haline gelip gelmeyeceği şeklindeki tartışmaların da çıkış noktasını

sınırsızdır. Azerbaycan’da yaklaşık kırk yıl boyunca devam ettirilen bu yönetim usulünü, yerel halk arasında Rus nefretini körükleyen başat etmenler arasında değerlendirmek mümkündür. Resulzade, 1937 yılında Berlin’de çıkartılan *Vatan Dileği* adlı gazetesinin 1. ve 2. sayılarında kaleme aldığı bir makalede, komendantların yetkileri hakkında geniş bilgi vermektedir. Aynı makale 1978 yılında Azerbaycan Kültür Derneği tarafından neşredilen *Millî Tesanüd* adlı eserde tekrar yayımlanmıştır. İlgili makalede, komendantlar hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Komendantlar, idam cezası müstesna olmak üzere, vaktile hanın haiz olduğu bütün hak ve salâhiyetlere malik olmuşlardır. Komendantlar, mahkemeleri olan divanhane de riyaset ediyorlar, Mahal kazısını ve vilayet (hanlık) dahilindeki bütün mahal naibleriyle başka idare adamlarını tayin ediyorlar. Komendantlar, sabık hanlar tarafından verilen fermanları ve muhtelif beklere muyyen erazi ve üzerindeki köylü rencberlere aid mülkiyet ve idare salâhiyeti veren talikleri tasdik ettikleri gibi, kendileri bizzat dahi hak ve salâhiyetle köylüler tarafından meskûn toprakları beklerin mülkiyetine veya idaresine (tiyuluna) veriyor ve köylüleri *rencber* unvanile beklerin şahsına bağlıyorlardı. Bu neviden tiyul ve tevdiatı teyid eden talikler şekil ve uslub itibarile hanlar tarafından verilen fermanların aynını andırıyordu. Hanlar tarafından kendilerine beklik verilmiş adamların vesika ve fermanlarını tetkikle kendilerini bu sıfatlarında tasdik etmek komendantların idaresinin asılı idi; aynı zamanda kabahat ve sadakatsızlıkları görülenlerin unvanlarını selb ile mülkerinin müsaderesi dahi komendantların asılı idi. Komendantların alelade bir emri ile hazineye ait topraklar hususî şahısların mülkiyetine verilebildiği gibi, reyetter, rencberler, rencberler de reyetter haline konabilirdi. Nöker denilen zabıta memurlarının çaparhane adındaki suvarî milisin idare ve kumandası komendanda aid olduğu gibi, devlet tahmilatının köylü cemiyetleri arasında bölüştürülmesi ile toparlanması, hazineye ait otlakların, duzlakların, balık, vs. gibi avlakların icaresi ve ihalesi; mizan denilen çeki vergisi, rahdari tabir olunan gömrük işleri dahi komendantların elinde idi. Komendantlar, reyetterin, mülkedarlara karşı olan tekliflerini tayin etmek üzere kararlar ilan ederlerdi. Bu kararlar, ekseriyetle hanlık devrinden kalan fermanların hükümlerini yenilemekten ve tasdik etmekten ibaret olunurdu. Her vilayette, -demek ki her hanlıkta- divanhane denilen, bazen de şehir mahkemesi anılan vilayet mahkemesi vardı. Bu mahkeme bey, han, ağa gibi feodal sınıf arasından seçilen iki divanbeyinden tüccar, esnaf gibi şehirli tabakadan seçilen iki mümayenden ve bir de bir nevi hukul müşaviri, şeriat kanunlarını bilen fakıhtan-molladan ibaret olarak teşekkül ederdi. Bütün bunlar kendi tabakaları tarafından seçiliyor ve komendantlar tarafından tasdik olunuyorlardı.” Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti I”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, s.99.

⁶⁴⁷ AKAK, T.7/VII/368, ss.424-425.

⁶⁴⁸ RGIA, 1268/1/1B, ss.19-21; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.29.

oluşturmuştur.⁶⁴⁹ 1830 yılında, Paskeviç'in yanı sıra Yevgraf I. Meçnikov ve Pavel I. Kutaysov gibi senatörlerin çalışmalarıyla, son şekli verilen plana göre, bey ve hanların "İslamiyet'in şartları gereği hiçbir zaman serf sahibi olmadıkları" gerekçesiyle, askeri komendantlık sisteminin kaldırılarak Azerbaycan topraklarının merkeziyetçi politikalarla kolonileştirilmesi öngörülmüştür.⁶⁵⁰ Buna göre, "yüzlerce yıllık tarih ve sayısız örnek, vahşi kabilelerin aydın halklar tarafından kolonileştirildiklerinde mucizevi ve hızlı bir biçimde medeni halklara dönüştüğünü" kanıtlamış olduğundan "Amerika'nın geçmişteki halini andıran Transkafkasya'da" sivil bürokratik sistemin hayata geçirilmesi gerektiği öne sürülmüştür.⁶⁵¹ Azerbaycan'ın sömürgeleştirilme sürecinde atılmış en somut adımlardan birini teşkil eden bu plan, 1831 yılında Paskeviç'in görevini devralan Grigori A. Rosen'in muhalefetine rağmen, devlet senatosu tarafından fiilen benimsenmiş ve bölgenin yönetiminde güven ve sadakate dönük endişelerin giderilmesi adına Transkafkasya'nın Ruslaştırılması ve idari mekanizmaların Rus soylularına devredilmesi gibi yöntemler kademeli olarak yürürlüğe konmuştur.⁶⁵²

Azerbaycan topraklarının sömürgeleştirilmesi ve Rus asillerinin Müslüman zadegânına tercih edilmesi fikri, iki temel problemi beraberinde getirmiştir. Birincisi, "cahil, barbar ve yarı-vahşi olarak" nitelendirilmesine rağmen özgür olan Transkafkasyalı Müslüman köylülerin aksine, Rus toprak soylularına bağlı Hristiyan serflerin bu haktan yoksun olmasıyla oluşacak gurur kırıcı tablonun üstesinden nasıl gelineceği, ikincisi ise Rus soylularına bu topraklardan pay verilmesiyle Müslüman zadegânının rolünün ne olacağıdır.⁶⁵³ Paskeviç'e göre, böyle bir durumda, Transkafkasya'ya getirilen "Rus köylüsünün de azat edilmesi" gerekmektedir; aksi

⁶⁴⁹ AKAK, T.7/VII/368, ss.424-425; Mehmet Emin Resulzade, "Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti II", *Kurtuluş*, No.39, (Mart 1938), s.3.

⁶⁵⁰ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.89; AKAK, T.7/VII/368, ss.424-425.

⁶⁵¹ *Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane*, Ç.I, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR, 1936, s.286.

⁶⁵² Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.30.

⁶⁵³ *Kolonialnaya Politika*, ss.278-282.

halde “Müslüman zadegânın da Rus serflere sahip olabilmesi” gibi oldukça garip bir durum ortaya çıkacaktır.⁶⁵⁴

Bu noktada, tezin argümanlarına uygun olarak, millî kimliğin edinim sürecinde, ‘hayal kırıklığına uğrayan seçkinleri *kimlik krizine*’ sürükleyen ve *hıncı* besleyen toplumsal alt yapının oluşmaya başladığını gösteren hadiselerle ilişkin önemli ipuçlarını tespit etmek mümkündür. *Azerbaycan’da Rus Çarlığı’nın Koloni Siyaseti (Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane)* adıyla Sovyet Bilimler Akademisi tarafından 1936 yılında yayımlanan ve Çarlık rejiminin Azerbaycan’da uyguladığı sömürge siyasetine ilişkin arşiv belgelerini sunan külliyyatın birinci cildindeki şu ifadeler, bu bakımdan son derece dikkat çekicidir:

Şimdi *Hanların gücü ellerinden alındığından* ve şiddete yasalarla son verildiğinden *kan asaleti taşıyan prensler dahi birer hiçe dönüşmüş ve kara cemaatle karışmıştır*. Tabiidir ki kaderin bu makus cilvesi kendilerini *tezlil ile kalplerini incitiyor, izzetinefis ve gururları* Rus hükümetine temiz kalple ve sadakatle verilmekten onları men ediyor.⁶⁵⁵

Her iki problemin de üstesinden gelebilmek için izlenmesi gereken yol ise gelecekte *dvoryan* statüsüne haiz bey çocuklarının millî bir eğitimden geçirilerek asimile edilmesi, yani Ruslaştırılması olarak belirlenmiştir.⁶⁵⁶ Bu bağlamda, *medenileştirme misyonunun* bir parçası olarak, Transkafkasya’daki sıradan halklara mümkün olduğunca Rus dilinde eğitim verilmesi ve bunlar arasında Hıristiyanlığın yayılması

⁶⁵⁴ *Kolonialnaya Politika*, ss.282; Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti II”, s.6.

⁶⁵⁵ *Kolonialnaya Politika*, ss.282-283; Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti II”, s.6. [İtalik vurgular bize aittir].

⁶⁵⁶ Bu eğitim programına göre Tiflis’te Müslüman zadegânın çocukları için bir okul açılacak ve burada onlara Rusça ve aritmetik dersleri verilecektir. On iki yaşına basan çocuklar buradan alınarak Moskova ya da St. Petersburg’daki askeriye ya da sair akademilere gönderilecektir. Buradan mezun olan gençler, Kafkasya’ya dönebilmek için beş yıl Rusya’da hizmet edeceklerdir. Böylece “ayrılık, terbiye ve Ruslar arasındaki hizmet onları Ruslaştırırken, şimdiki halde Ruslarla yakınlaşmalarına manî olan Müslümanlıkları da zayıflayacaktır.” Dahası, devletin elinde bir nevi rehine olarak tutulan bu çocuklar sayesinde, babalarının sadakatleri de temin edilmiş olacaktır. Bkz. *Kolonialnaya Politika*, ss.283-284; “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti II”, s.6.

Resulzade’ye göre bu çocuklar “dvoryanlık unvanı gereği askeri hizmetlere alınacaklarından, devletin elinde bir nevi rehine halini alacaklar, bu suretle babalarının sadakatleri sağlanacaktır.”

için gerekli alt yapının oluşturulması için çalışmalar başlatılmıştır.⁶⁵⁷ Söz konusu projeye birlikte Azerbaycan'ın geleceğine ilişkin problemlerin açıkça millî bir zemine kaydığını söylemek mümkündür. Bu durumu, Rus idarecilerin beklentilerine yansıyan şu açıklamalardan anlamak da mümkündür:

Koloniler kendi içlerinde, bağlı oldukları metropollerin tarzını, geleneklerini, dilini, sanatını ve endüstrisini barındırır, yerli vahşilerin kalplerinde onların eski yurtlarına karşı olan çocuksu hislerine, aidiyet ve sadakatine nüfuz eder.⁶⁵⁸

Paskeviç'in aksine, yerelci bir figür olarak nitelendirilebilecek Rosen, Müslüman seçkinlerin, hükümet karşıtı hareketlere öncülük etmelerinden korkarak, soyluluğun tespitine ilişkin şartları esnetmiş ve asaletini “beş nesil geriye dayandırabilenlerin” beylik haklarının tasdik edilerek, toprak mülkiyetlerinin güvence altına alınacağını ilan etmiştir.⁶⁵⁹ Dahası, Müslümanların kendi aralarındaki meselelerde Şer'i mahkemelerin yetkilerini tasdik etmiş fakat bunlar, suçla ilgili, politik, iktisadi ve kentsel davalara bakmaktan men edilmiştir.⁶⁶⁰ Ulema sınıfına tanınan haklar, bu kadarıyla bile kendi otoritelerine karşı en büyük tehdidi oluşturduğu düşünülen Rus idarecileri rahatsız etmeyi sürdürmüştür. Çarlık yönetimi bu doğrultuda Müslüman zadeğânın tespit edilmesine benzer şekilde, “kusursuz düşman” olarak nitelediği “molla, seyid ve ahund” gibi “halk üzerinde nüfuz sahibi” kimselerin de kanıt esasına bağlı olarak kayıt altına alınmasını ve bu sınıfın genişlemesini engellemeye çalışmıştır.⁶⁶¹ Ulemanın toplum üzerindeki nüfuzuna değinirken, 1856-1862 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olarak görev yapan Aleksandr I. Baryatinskiy'nin

⁶⁵⁷ Hasan B. Bayramov, “Some Spesific Aspects of Education System Governance Carried Out in Period of Tsar Russia in Caucasus”, *İstoriçeskaya i Sotsialno-Obrazovatel'naya Mysl*, T.8, No.5/1, (2016), s.124.

⁶⁵⁸ *Kolonialnaya Politika*, s.286.

⁶⁵⁹ AKAK, T.8/VIII/358, (Red.) A. D. Berje, Tiflis: Tip. Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1881, s.485.

⁶⁶⁰ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.91-92.

⁶⁶¹ *Kolonialnaya Politika*, s.292

Müridizm hareketi örneğinde,⁶⁶² bu mücadelenin “birçok farklı parçaya bölünmüş toplulukları, tek bir dinî-millî kimlik altında bir araya getirmesi ve tek bir kişiyi bölgenin tümü üzerinde dünyevî ve uhrevî olarak söz sahibi yaptığına” değinmesi oldukça önemli bir tespittir.⁶⁶³ Dahası, “Muhammed’in soyundan gelmeyen” birisi Rus karşıtı hareketin sembolü haline geldiğinden, Müridizm hareketinin, toplumun tüm sınıflarını ortak bir paydada birleştiren, “egaliteryan bir görünüm” arz etmesi de dikkate değerdir.⁶⁶⁴ Nitekim, Ruslara karşı özellikle Şeyh Şamil’in yürüttüğü mücadelede sembolleşen bu hareket, Rosen yönetiminin sonunu getirmiş ve onun yerine Çar I. Nikola’nın itimadını kazanan General Yevgeniy A. Golovin ve yardımcısı Baron Pavel V. Gan atanmıştır.⁶⁶⁵

Daha çok senatör Gan’ın adıyla bilinen bu dönemin en göze çarpan özelliği, Azerbaycan’da uygulanan “komendantlık sisteminin” kaldırılarak, güçlü ve merkeziyetçi bir Ruslaştırma siyasetinin hayata geçirilmesi olmuştur.⁶⁶⁶ Bu doğrultuda, Azerbaycanlı yerel seçkinlerin yönetimden el çektilmesi ve bunların yerine Rus kökenli bürokratların atanması, naiblerin vilayet idaresinden uzaklaştırılarak yerlerine *çinovnik* adı verilen Rus görevlilerin getirilmesi, beyler ve ağalar zümresinin, ellerinde bulunan arazilerdeki mülkiyet hakkının kaldırılması ve bunların miras hakkından da mahrum bırakılarak, öldükten sonra malvarlıklarının

⁶⁶² Müridizm, 1785 yılında Çeçen asıllı İmam Şeyh Mansur önderliğinde Ruslara karşı Kuzey Kafkasya Müslümanları tarafından başlatılan, birçok dilin konuşulduğu, etnik kökeni farklı halk ve kavimlerin yaşadığı bu bölgeyi bağımsızlık ideali etrafında birleştirmeyi hedefleyen tasavvufi kökenli siyasi hareketin adıdır. Nakşibendilerin önderliğinde Kadirîlerin de desteğiyle çeşitli aralıklarla 1920 yıllarına kadar devam etmiştir. Hareketin en ünlü ismi, Rus ordularını yirmi beş sene boyunca uğraştıran Şeyh Şamil’dir. Yıllarca süren mücadele sonunda bağımsız bir Kafkasya devleti hedefine ulaşamamış olmasına rağmen, hareketin Kafkas halkları arasında ortak bir vatan bilinci yerleştirdiği ifade edilebilir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *DİA*, C.32, 2006, ss.50-51.

⁶⁶³ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.30

⁶⁶⁴ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.30; Uludağ, *a.g.m.*, s.51.

⁶⁶⁵ Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti III”, *Kurtuluş*, No.40, (Şubat 1938), ss.8.

⁶⁶⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.32

hazineye aktarılması gibi bazı düzenemeler hayata geçirilmiştir.⁶⁶⁷ 1840 reformları adıyla bilinen ve 1841 yılında yürürlüğe giren bu uygulamalarla, yedi vilayet, eski sınırları gözetilmeksizin *uyezd* adı verilen idari birimlere dönüştürülmüş, “yerleşik boy arazileri olan mahaller” ise *uçastek* adı verilen daha küçük birimlere dönüştürmüştür.⁶⁶⁸ Böylece Azerbaycan’da öteden beri varolan coğrafi bölünmelere son verilmekle birlikte, yerel yöneticiler tümüyle görevlerinden uzaklaştırılmış, beylerin ve ağaların elinden alınan topraklar, bölgeye yeni yerleşen Hristiyan göçmenlere dağıtılmak üzere kamulaştırılmıştır.⁶⁶⁹

Bu projenin temel hedefi, Kafkasya’nın sömürgeleştirilerek Rusya’ya hammadde sağlayan bir kaynağa dönüştürülmesidir. Gan’ın raporuna göre, Transkafkasya’da hükümet, yalnızca zirai faaliyetlere destek vermeli, merkezdeki Rus sanayisine zarar vereceği gerekçesiyle yerel sanayi atılımları gerçekleştirilmemeli, bu doğrultuda, Kafkasya’dan temin edilecek ipek, kâğıt, petrol vb. ucuz hammaddeden Asya ve Avrupa’nın ihtiyaçları doğrultusunda sonuna kadar istifade edilmelidir.⁶⁷⁰ Gan’a göre, mevcut sistemde “Rusya’ya hiçbir kâr getirmeyen bu güzel malikâneler”, yabancı devletlerin “hasetine” sebep olmakta, yükselen Rusya aleyhinde kürsüler kurulmasına ve bunların tahrikiyle zaten “sadakatlerine güvenilmeyen” Transkafkasya’daki halklar arasında “millî hislerin kuvvetlenmesine” yol açmaktadır.⁶⁷¹

1841 reformlarının en önemli sonucu, Ruslaştırma siyasetiyle ötekileştirilerek eski toplumsal konumlarını kaybeden Müslüman seçkinlerin, Rus idarecilerin adaleti tesis

⁶⁶⁷RGIA, 1268/1/671a, ss.23-25; L. Hamilton Rhineland, “Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century”, *Canadian Slavonic Papers*, Vol.17, No.2/3, (Summer-Fall 1975), ss.239-230.

⁶⁶⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.31.

⁶⁶⁹ Mehmetov, a.g.e., ss.490-491; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.31. 1841 kararlarıyla Kazak, Şemsedil ve Borçalı kazalarındaki ağaların mülkleri ellerinden alınmış ve bunlara “tekaüd maaşı” bağlanmıştır. Resulzade, kendilerine maaş bağlanan ağaların sayısının 59’u bulunduğunu, 102 Türk köyü ve 1245 ev teşkil eden köylülerin böylece ağaların idaresinden çıktığı bilgisini vermektedir. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti IV”, *Kurtuluş*, No.41, (Mart 1938), s.7.

⁶⁷⁰ *Kolonialnaya Politika*, s.314.

⁶⁷¹ Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti III”, s.9; *Kolonialnaya Politika*, s.303.

edebileceklerine yönelik halihazırdaki zayıf umutlarını tamamen yitirmiş olması ve egemen unsurla olan dirsek temaslarını keserek halkı isyana teşvik etmeleri olmuştur.⁶⁷² Bu durumu, 1843 yılında Kafkas Komitesi Başkanı Aleksandr I. Çernişyov'un Jandarma ve Gizli Polis Şefi Aleksandr H. Benkendorf'a yazdığı bir mektuptan da anlamak mümkündür:

*Azerbaycan'daki yüksek tabaka mensupları (ör. feodal beyler) kendilerine tanınan hakların teminat altında kalabileceğine artık inanmıyorlar. Tacirler haksızlıktan dolayı kızgın ve içerlemiş, yollarda soygunlar iyice artmış, çinovnikleri yalnızca cinayet ve rüşvet ilgilendiriyor. Bir işe girmek, eskisine göre çok daha satılık bir hal almış.*⁶⁷³

Gan'ın yerel halk arasındaki Rus karşıtlığını ekseriyetle dış tahriklere bağlayan görüşleri, 1840'lı yıllarda Rus milliyetçiliğini etkisi almaya başlayan romantik düşüncenin tipik *basamaklılıklarından* bir tanesi olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, bütünleştirici politikalar, Azerbaycan halkı arasındaki Rus nefretini körüklemekten başka bir işe yaramamış, “komendantlık rejiminin” kaldırılmasıyla yeşeren umutlar kısa bir zaman içerisinde yok olmuştur.⁶⁷⁴ Bu yıllarda, Şeyh Şamil önderliğindeki isyan hareketinin giderek şiddetlenmesi ve Çarın emriyle Transkafkasya'yı teftiş eden Çernişyov'un olumsuz raporu neticesinde, mevcut yönetimin “Kafkasya'nın ihtiyaçlarına hiçbir şekilde cevap vermediği” anlaşılmış, böylece bütünleştirici politikalardan bir kez daha geri adım atılarak yeniden yerelci metotlara başvurulmuştur.⁶⁷⁵

Bunlar haricinde, Azerbaycan'da millî farkındalığın oluşumuna ait somut göstergeleri, yalnızca Rus idaresine karşı birbiri ardına patlak veren isyanlarda veya Hristiyan-Müslüman çatışmalarında aramamak gerekir. Azerbaycan topraklarında henüz 1819

⁶⁷² Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.97.

⁶⁷³ İ. P. Petruşyevskiy, “Sistema Russkogo Kolonialnogo Upravleniya v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XIX v.”, *Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane*, Ç.I, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR, 1936, s.27. [italik vurgular bize aittir.]

⁶⁷⁴ Resulzade, “Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti IV”, s.8.

⁶⁷⁵ Rhinelander, *a.g.m.*, s.231.

yılında Yelendorf ve Annenfeld gibi kolonilerin kurularak, buralara kendi inançlarını ve millî kimliklerini koruma konusunda son derece hassas olan Protestan mezhebinin tutucu kollarına bağlı Alman kolonistlerin yerleştirilmesi gibi örnek teşkil edebilecek ve etki-tepki ilişkisi doğurabilecek çok sayıda farklı etmen var olmalıdır. Zamanla sayıları artan bu kolonilerde, tam denetim hakkını ellerinde bulunduran, kendi dillerinde eğitim gören ve Rus otoritelerce kısıtlanmamış tüm sosyal haklara sahip Almanlar, XX. yüzyıla kadar kapalı cemaat yapılarını korumuşlardır.⁶⁷⁶ *Kavkaskiy Vestnik* gazetesinin 1900 yılında çıkan birinci sayısında, P. Basihin adlı bir yazar, Azerbaycan topraklarında yaşayan Almanlar hakkında şunları ifade etmektedir:

Genel karakterleri ve kolonyal hayatın yapısı, bunların oldukça kapalı ve milliyetçi oldukları izlenimini vermektedir. Bunlar, millî kimliklerini korumak için “Atayurtlarındaki” hayat tarzlarını mümkün olan en az değişiklikle Rus topraklarına taşımışlardır. Koloni, Alman kökleriyle gurur duymakta ve kendini diğer milletlerden olabildiğince uzak tutmaktadır. Ekaterinenfeld kolonisi yabancı milletlerden hiçkimseyi içlerine almayan saf Almanlardan oluşmaktadır. Burada bazı Ermenilerin bulunduğu doğrudur fakat bunlar genellikle adi işlerle meşguldür. Fakat burada tek bir Rus veya Gürcü göremezsiniz, eğer gördüyseniz bu yalnızca şanstır. Kolonistler, millî olan her şeye duydukları derin sevgi nedeniyle diğer milletlere karşı son derece hoşgörüsüzdür.⁶⁷⁷

Benzer şekilde, daha önce değinildiği gibi 1804-1828 yılları arasında gerçekleşen Rus-İran savaşları neticesinde, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına kitleler halinde göç ettirilerek, bölgedeki nüfus dengesinin Türkler aleyhinde değiştirilmek istendiği de unutulmamalıdır.⁶⁷⁸ Rusların emperyal çıkarları doğrultusunda demografik dengelerle oynaması, bölgedeki etnik ayrılıkların körüklenmesine ve Kafkas halkları arasındaki tepkisel milliyetçiliklerin yükselmesine vesile olmuştur. Borozdin’e göre Ermenilerin,

⁶⁷⁶ Sudaba Zeynalova, *Nemetskie Kolonii v Azerbaydjane (1819-1941 gg.)*, Bakı: Araz, 2002, ss.18, 52.

⁶⁷⁷ P. Basihin, “Nemetskiya Kolonii Na Kavkaze”, *Kavkazskiy Vestnik*, No.1, Ç.11, (Yanvar 1900), s.14.

⁶⁷⁸ Okan Yeşilot, “Çarlık Yönetiminde Azerbayacan”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), s.275; Ayrıca bkz. dipnotlar 350-352.

Transkafkasya'ya yerleştirilmeleri Rusya'nın çıkarlarına hizmet etmemiştir. Kendisi bu durumu: “Buraları Ruslaştıracamız” yerde, “kendi ellerimizle Ermenileştirdik” şeklinde ifade etmektedir.⁶⁷⁹

Rusların, Transkafkasya'nın idaresinde isnat edebileceğini düşündüğü Müslüman bir soylu tabaka yaratma girişi, 1844 yılında Kafkasya Genel Valiliği'ne atanan Mihayl S. Vorontsov ile bir kez daha gündeme girmiştir. Kafkasyalıların saygısını kazanmak ve bu “yerlilerden Rus medeniyetinin çıkarlarına hizmet etmek” üzere faydalanabilmek için⁶⁸⁰ 1846 yılında Tiflis'te gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda, “yaş veya gelir durumu fark etmeksizin Rus askerlerine destek vermek ve Rus idareciler tarafından verilen vazifeleri cansiperane bir şekilde yerine getirmek şartıyla” beylerin ve ağaların 1828 yılında tespit edilen araziler üzerindeki haklarına kavuşmaları sağlanmıştır.⁶⁸¹ Geriye dönük bu planın tekrar yürürlüğe girmesinin, Şeyh Şamil isyanına karşı müteffik kazanmak amacı güttüğünü tahmin etmek zor olmasa gerektir.⁶⁸² Vorontsov'un kendi yazışmalarında, “Dağıstan'da oldukça derine kök salmış *demokratik hareketin* üstesinden gelebilecek tek yolun otokrasi” olduğuna dikkat çekilmektedir.⁶⁸³

Gan döneminde yerel dengeler gözetilmeksizin yeni idari birimlere ayrılan Azerbaycan toprakları, Vorontsov yönetimiyle birlikte, etnik farklılıklar temelinde yeniden düzenlenmiştir.⁶⁸⁴ Bu durum, Büyük Ermenistan hayaliyle yaşayan

⁶⁷⁹ Borozdin, *a.g.m.*, s.31.

⁶⁸⁰ Rhinelander, *a.g.m.*, s.232.

⁶⁸¹ PSZ, Sob. II (1825-1881), T.XXI, Ç.2, (1846), N.20.672, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1847, ss.617-619; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.55.

⁶⁸² Şeyh Şamil'in Rusya için artık bir tehdit oluşturmadığı 1865 yılında, “bundan böyle yerel seçkinlerin desteğine gerek kalmadığı” gerekçesiyle bu zümreye geçmişte tanınan imtiyazların feshedilmesi gündeme getirilmiştir. Bkz. RGIA, 1268/11/109, ss.8-13.

⁶⁸³ V.N. İvanenko, “Upravleniye Knyazya Mihaila Semenoviça Vorontsova”, *Utverjdeniye Russkago Vladicestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, s.355. [İtalik vurgu bize aittir.]

⁶⁸⁴ L. H. Rhinelander, “Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus”, *Nationalism and Social Change in Transcaucasia – Conference Paper*, No.98, (April 1980), s.14; PSZ, Sob. II (1825-1881), T.XXI, Ç.2, (1846), N.20.701-20.702, 1847, ss.617-655; T.XXI, Ç.2, Sob. II (1825-1881), T.XXIV, Ç.1, (1849), N.23.303, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1850, s.311. Böylelikle, Hazar

Ermenilerin umutlarını yeniden canlandırırken, Müslümanların Transkafkasya'nın çeşitli guberniyalarındaki parçalanmış halinde bir değişiklik meydana gelmemiştir.⁶⁸⁵ İdari birimlerde yapılan bu değişikliği, Azerbaycan'da Rus *dvoryanstvosunu* andıran soylu sınıfın oluşturulabilmesi için ısrarla yürütülen çabaların bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Vorontsov'un sağ kolu Piyotr A. Ladinskiy'nin kaleme aldığı bir raporda "Müslüman kara cemaatinin, yalnızca kendilerinden olan, yüksek tabakaya mensup, nüfuz sahibi kimselerce kontrol altına alınabileceği" savunulmakta ve "Azerbaycan Türkleri arasında öteden beri var olduğu" ileri sürülen soylular sınıfının desteklenmesi ve "gururunun incitilmemesi" gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁸⁶ Ladinskiy ile hemfikir olan Vorontsov da Transkafkasya'daki görevine başladığı ilk günden itibaren, "sabık hanların ailelerinden maddi imkân ve destek gelir talepleri" aldığını ifade etmektedir.⁶⁸⁷

Rus idarecilerin beyler ve ağalar zümresinin mülkedarlıklarını kanunen kabul etmesi ve kendine tabi kıldığı bu unsurlar aracılığıyla bölgeyi idare etmek istemesi, hür Azerbaycan köylüsünün "mülkedar tâbii" olarak toprağa bağlanması, bir başka deyişle *Krepostnoye pravo* adı verilen serflik rejiminin Azerbaycan topraklarında hayata geçirilmesi gibi sonuç ortaya çıkarmıştır.⁶⁸⁸ Rusya'da XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan bu toprak rejiminde, köylerde tarım, ev hizmetleri ve geleneksel işçilikle hayatını idame ettiren serfler, toprak beylerinin kişisel malı sayılmış ve onların izni olmaksızın, seyahat, evlilik veya şahsi mülk edinme gibi en temel haklardan bile yoksun bırakılmışlardır. Serfler, bağlı oldukları toprak beyine vergi

vilayeti, Dağıstan, Azerbaycan ve Ermeni halklarının yaşadıkları yerlere tekabül ettiği ileri sürülen Derbent, Şamahı ve Erivan guberniyalarına taksim edilmiştir.

⁶⁸⁵ Anthony L.H. Rhineland, *Prince Michael Vorontsov: Viceroy to the Tsar*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1990, s.157; Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.122.

⁶⁸⁶ *Kolonialnaya Politika*, s.31.

⁶⁸⁷ *RGIA*, 1268/2/731b, s.1.

⁶⁸⁸ Resulzade, "Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti IV", s.11; Kurat, *a.g.e.*, ss.183-186. 1847 yılında beyler ve ağalar zümresiyle köylüler arasındaki ilişkileri belirleyen yapılan ek bir düzenleme yapılmıştır. Bkz. *PSZ, Sob. II* (1825-1881), T.XXII, Ç.1, (1847), N.21.825, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1848, ss.931-935.

ödeyerek veya arazisini işleyerek hizmet etmekle yükümlüdür. Teorik olarak bunlar, beylerinin ve hükümetin koruması altında birtakım haklara sahip olmalarına rağmen, bu kanunların genelde pratik bir karşılığı bulunmadığından köle statüsünde değerlendirilmiştir.⁶⁸⁹

Bu girişimlere bağlı olarak, XIX. yüzyılda Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler arasında Rus karşıtlığının giderek arttığı söylenebilir. Zira Azerbaycan'da köylüler, “han ve beyin zulmünden azade olmamakla birlikte, hiçbir zaman Rusya’da olduğu gibi alınıp satılmamıştır.”⁶⁹⁰ Dinî ve içtimaî amiller gereği, halihâzırda Rus idaresine karşı oldukça tepkili olan Azerbaycan köylüsünün toplumsal statüsüne ilişkin bu düzenlemeye, Paskeviç ve Gan gibi bütünleştirici politikaları savunan senatörler dahi oldukça çekimser yaklaşmıştır. 1837 yılında Gan tarafından Çar’a sunulan bir raporda, “ahalinin Rus idaresine karşı duyduğu memnuiyetsizliğe ek olarak” şu husus ilave edilmektedir:

Beylerin halk üzerindeki yetkilerini ve iktidarını artırma teşebbüslerine karşı duyulan kin: Beylerin, Rus hakimiyetinden istifade ederek, Muhammediliğin ruhuna aykırı olmasına rağmen Gürcistan’da olduğu gibi köylüleri kendilerine tabi krepostnoy kul haline getirme teşebbüsleri.⁶⁹¹

Bu hususta, Azerbaycan köylüsüyle Rus köylüsü arasında bir mukayeseye giden Baykara, Azerbaycan köylüsünün tarihin hiçbir döneminde Rus köylüsü gibi “hayvan sürüsü halinde, kırbaçla pazarlara satış için götürülmediği, olur olmaz sebeplerle öldürülmediği, aile ve yuvasına tecavüz edilmediğine” dikkati çekmektedir.⁶⁹² Benzer şekilde, XIX. yüzyılda Rus köylüsünün genel durumuna değinen Mirza Bala Mehmetzade, konuyla ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir:

⁶⁸⁹ Anne Hruska, “On the Meaning of Serfdom”, *Critical Insights: War and Peace*, (Ed.) Leighton B. Cooke, New York: Grey House, 2014, ss.27-28.

⁶⁹⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.30.

⁶⁹¹ *Kolonialnaya Politika*, s.307; Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti III”, s.10.

⁶⁹² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.33-34.

Rusya’da o zaman ve ta 1861’e kadar resmen, zamanımıza kadar ise fiilen kölelik rejimi câri olub, her bir hak ve hukuktan mahrum bulunan köylü, pazarda bir eşya gibi satılıyordu. 19’uncu asrın Rusya gazetelerinde ve resmî ceridelerinde bol bol şöyle ilanlar okuyordunuz: Eskimiş bir araba ile iki genç kız satılıktır. Genç ve sağlam olan kızlar dokumacılık dahi bilirler. Tecrübe için bakmak mümkündür.⁶⁹³

Azerbaycan’da *krepostnoyluk* rejiminin hayata geçirilmesi fikri, XIX. yüzyılda Kafkasya’da Rus hegemonyasını tesis etmeye çalışan bütünleştirici kanat içerisindeki keskin bir ayrıma işaret etmektedir. Buna göre, Meçnikov, Kutaysov, Paskeviç ve Gan gibi yüksek bürokratlar, Müslüman beyler ve ağalar zümresinin “mülkün” sahibi olmayıp, “hanın vekilleri veya icedarları” olduğu görüşünü benimserken, Ladinskiy ve Vorontsov gibi idareciler, Azerbaycan’da toprakların “halise, mülk ve tiyul” gibi adlarla birbirinden ayrıldığını, köylülerin ise “rençber, nöker ve raiyyet” gibi çeşitli unvanlar taşıdığını ileri sürerek, Avrupa’daki toprak aristokrasisinin XIII ve XIV. yüzyıllarda Doğu’da dahi var olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁹⁴

Rus resmi tarihçisi Potto, “Viktor N. Panin, Dmitriy N. Bludov ve özellikle de Pavel D. Kiselyov” gibi bakanların yoğun tepkisine rağmen, “Tatar Azerbaycan beylerinden” Rus mülkedarlarına benzeyen yeni bir *dvoryanstvo* yaratmak isteyen Vorontsov’un “bu hatasında ısrarcı olarak rençberler ve her zaman hür olmuş reiyetleri” inatla yarı-serflere” dönüştürmeye çalıştığını kaydetmektedir.⁶⁹⁵ Baykara, Azerbaycan köylüsünün serfleştirilmesine yönelik bu ısrarın sebeplerini değerlendirirken, Rus emperyalizminde I. Nikola dönemiyle doruk noktasına ulaşan milliyetçiliğin, “Asyalı yabancılar” üzerindeki politik belirleyiciliğini psikolojik yönden ortaya koyan şu ifadelerle yer vermektedir:

⁶⁹³ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.10.

⁶⁹⁴ Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti V”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, s.132.

⁶⁹⁵ İvanenko, “Upravleniye Knyazya Mihaila Semenoviça Vorontsova”, s.354.

Rus ülkesinde köylüler, krepostnoy kölelik kulluk rejimine bağlı iken sömürge olan Azerbaycan'da nasıl olur da köylü hür bulunurdu?⁶⁹⁶

Aynı tespit, bu sefer, Rusya'nın efendilik istencine yapılan daha belirgin bir gönderme ile kölelikte bile milliyetçi hiyerarşinin kurgulandığı bir anlayışı gözler önüne seren Mehmetzade tarafından da yapılmıştır:

Hâkim ve fatih Rus milletine mensup Rus köylüsünün esir ve köle vaziyeti, serbest yaşayan Azerbaycan köylüsü yanında gülünç görünecek ve Rus Çarlığı'nın dayandığı Rus mülkedarları için korkulu bir vaziyet ihdas edecekti.⁶⁹⁷

Rusya, tam da servajın ilgasının arifesindeyken, tarihte serfliği hiçbir zaman tecrübe etmemiş olan Azerbaycan'da serflik rejiminin hayata geçirilmesi oldukça ironiktir.⁶⁹⁸ Rusya'da Müslüman seçkin tabakanın şahsi menfaatlerini, devlet çıkarlarıyla birleştirmeye ve yerel halkın etno-kültürel kimlik gelişimini baskı altına almaya dönük bu tarz girişimler, “gelişmiş bir devlet olarak Kafkasya'yı *medenileştirme misyonu* taşıyan Rusya'nın” çelişkili biçimde bölgede daha “ilkel ve geri” bir düzen yaratmasına sebep olmuştur.⁶⁹⁹

Azerbaycan'da sivil bürokrasiye geçiş esnasında, mollalar da şariat mahkemelerindeki “icrai yetkilerinden” arındırılmış, “idare ve tevliyetindeki evkaf, mülk ve topraklarına” el konularak tıpkı beyler gibi bunların da “nüfuz ve itibarlarına” ağır darbe indirilmiştir.⁷⁰⁰ Bu reformlar, yerli ahalinin Rus mahkemelerini boykot etmesine ve hükümet karşıtı silahlı direniş hareketlerine daha fazla destek vermesine yol açmıştır.⁷⁰¹ Azerbaycan'da “umumi halk muhalefetine” giderek artması üzerine,

⁶⁹⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.33.

⁶⁹⁷ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.11. Riasanovsky ve Steinberg, Rus serfliğini köleliğin oldukça yakınında olarak nitelendirmelerine karşın Rusya durumunda “ırk ya da etnik kökenin” hiçbir zaman belirleyici olmadığını ileri sürmektedir. Azerbaycan örneği üzerinden bakıldığında bu iddia son derece tartışmalıdır. Bkz. Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e.*, s.261.

⁶⁹⁸ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.55.

⁶⁹⁹ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.44.

⁷⁰⁰ Resulzade, “Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti VI”, s.138.

⁷⁰¹ Resulzade, “Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti II, ss.7-8.

Çarlık rejimi, “mevcudiyet ve itibarını Rus hükümetine borçlu” yerli “toprak aristokrasisinin bir benzeri olarak isnat edebileceği bir “din aristokrasisi” yaratma yoluna gitmiştir.⁷⁰² Buna bağlı olarak, 1847 yılında Azerbaycan köylüsünün toplumsal statüsünü ilgilendiren düzenlemeler,⁷⁰³ ulema sınıfını da dışarıda bırakmamış, “Müslüman Kafkasya’yı Ortodoksluk nuruyla ışıktandırmak” fikrinin geri plana itilmesiyle, Rus hükümeti tarafından “idare-i ruhaniyenin”⁷⁰⁴ gözetimi altında “her

⁷⁰² Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti VI”, ss.138-139.

⁷⁰³ Baykara bu düzenlemelerle gelen değişiklikleri maddeler halinde şöyle özetlemektedir: “1) *Mali cihet* vergisi vermek. Bu vergi, mahsulün onda birinden ibaretti. Eğer, tarla, mülk sahibinin tohum ve tarım aracı ile ekilmiş ise bu vergi miktarı beşte bire yükseliyordu. Bağ ve bostan (sebzelik) yerlerin mahsulünden mali cihet vergisi üçte bir nispetinde idi. 2) Her on aile, bir erkek ve her on beş aile bir kadın hizmetçiyi bey ve ağaya vermeye mecburdu. 3) Mahsulden verilen *mali cihet* vergisi, toprak sahibinin ambarına veya gösterdiği yere, yükümlü çiftçiler tarafından taşınmalı idi. 4) Her çiftçi ailesi toprağını karşılıksız olarak sürüp ekmeli veya ev yapımına yardım etmeli ve böylece gösterdiği işleri görmeli idi. Toprağa bağlı olan köylü, bu işleri görmez ve göremez ise her bir gün için mülk sahibine 20 kopik (bir altının beşte biri) para ödemeli idi. 5) *Avraz* diye adlandırılan ve mülkedarın toprağını iki bütün gün, köy çiftçilerinin toplu halde sürüp ekmeleri şeklinde anlam taşıyan ve hanlık zamanından kalan yükümlülük, yine kalmıştı ve hüküm ifade ediyordu. 6) *Çopbaş* adıyla anılan ve otlak yerlerden ötürü, hanlık zamanından kalma bu vergide ayrıca köylüler tarafından yerine getiriliyor, ödeniyordu. 7) Mülkedarın toprağında geçici olarak oturan göçebe çiftçiler, aile başına dört ruble ödemeli idiler. Mülkedar bu yükümlülüğe karşılık, 15 yaşını tamamlamış erkek çocuklar da hesaba katılmak üzere, beş desyatinden az olmamak (bir desyatin üç dönümdür) üzere çiftçi ailesinin sayısına göre, toprak vermek mecburiyetinde idi.” Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.35-36. Resulzade beylerin yetkilerine ilişkin şunları eklemektedir: “Bey, köyün ve mülkün zabıtasına memurdur. Köylüler üzerinde hakkı cezaya maliktir; kendilerini işledikleri kabahate göre hapse atar ve dövdürür. Ceza hakkı gibi, muayyen hudutlar dahilinde beyin köylüler arasında adalet icrasına da salahiyeti vardır; kendilerini muhakeme eder. Köylü sözde serbestse de işte toprağa ve beye bağlıdır. Yalnız iki halde -kendisine ekmek için toprak verilmediği veya beyin kendisini incittiği sabit olduğu takdirde- köylü mensup olduğu mülkü terkedebilir. Bu takdirde bile böylece ağasını terkeden bir köylü hazineye mahsus araziye konamaz.” Bkz. Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti V”, s.133.

⁷⁰⁴ Resulzade, Çarlık rejimi tarafından yaratılmak istenen “Müslüman din aristokrasisinin” denetim merkezi olan “idare-i ruhaniye” kurumu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Biri şiilere, diğeri de Sünnilere mahsus olmak üzere iki *idare-i ruhaniye*” teşkil edilmişti. “Bunlardan birinin başında Şeyhülislam unvanını taşıyan bir şiî ahundu, diğerrinin başında da Müfti unvanıyla bir sünni efendisi duruyordu. Doğrudan doğruya Çar naibliğine tabi ve onun kontrolü altında bulunan bu *idarelerin* merkezi Çar naibliğinin oturduğu Tiflis idi. *İdare-i ruhaniyeler*, idareten vilâyet, kaza, mahalle teşkilatlarına bölünerek, bunların başında kazi (kadı), ahund (efendi) ve molla unvanlarını taşıyan *ruhaniler* duruyordu. Mollalarla ahundlar, başında vilâyet kazisi olmak üzere, diğerr iki âza – ahunddan ve bir de Rusça bilir kâtipten ibaret *Gubernski meclisler* tarafından tayin, şiî veya sünnî idare-i ruhaniyeleri tarafından da tasdik olunuyorlardı. Guberniya meclisi reisi kazilerle, meclis âzası ahundları ise bizzat baş idare-i ruhaniye tayin ve Kafkasya canişinliği tasdik ediyordu. [sic!] Şeyhülislam ile Müfti’nin tayini ise vilâyet meclisleriyle baş idare-i ruhaniye âzası arasından, canişlik tarafından tayin ve bizzat Çar tarafından tasdik olunuyordu. Şu suretle memleketle Müslümanların din işleriyle meşgul mollaların sayısı kanunen tayin edilmiş ve ellerine memuriyetlerini tavsik eden birer şahadetname verilmişti. Müslümanların *olanlarını, ölenlerini ve ayrılanlarını* tespit etmek üzere *idare-i ruhaniyeler*

mahalda hükümete tamamıyla tabi, onun emir ve kararlarını sammiyetle infaz edecek en fazla iki mollanın” görev yapabilmesine ilişkin bazı kararlar alınmıştır.⁷⁰⁵

Bunlara ek olarak, 1849 yılında imtiyazlı yüksek zümreyi oluşturan Müslüman bey ve ulema sınıfının çocuklarını eğitmek üzere, giderleri hükümetçe karşılanacak bir proje hazırlanmıştır.⁷⁰⁶ Ruslaştırma siyasetinin bir uzantısı olan bu proje, sabık Vali Gan’ın deyimiyle “ana dillerinde, kendi tarihleri, zayıf edebiyatları ile meşgul olacak yetenekli gençlerin, müspet bir şey elde edemeyip kendilerinde itibarsızlık ve kafa karşılıklılığına sebep olacak hatalı bir milliyet hülyasına kapılmaması” için hayata geçirilmiş olmasına rağmen, tam tersi şekilde Azerbaycan *intelligentsiasının* birinci kuşağının yükselmesinde rol oynamıştır.⁷⁰⁷

1847-1849 düzenlemeleri, beyler, ağalar ve ulema zümresine mülkiyet haklarını ve bazı idari yetkilerini “iade ediyor” görünmekle birlikte, Müslüman zadeğâna mensup ailelerin tespit edilmesi sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Bu bağlamda, Çarlık rejiminin kendisine bağımlı bir Müslüman soylular sınıfı yaratmak için benimsediği metotlar, kara cemaate mensup pek çok sıradan ailenin asalet statüsü kazanmasına yol açmıştır. Resulzâde, Azerbaycan’da toplumsal yapıyı baştan aşağı değiştiren bu büyük kırılmayı şu sözlerle ifade etmektedir:

tarafından, şekli hükümetçe tayin edilmiş resmî *deFTERler* verilmişti. Buna göre de ahali bu memur-mollalara *deFTER mollası* lakabını takmıştı. Talak ve vesaret meselelerine bakmak salâhiyetiyle *guberniya meclisleri*yle kazilere *kaza hakkı* dahi verilmişti. Aynı zamanda meclisler, vilayet dahilinde bulunan camilerin tamirine ve evkafların hüsn-i idaresine nezaret hakkında idiler. Küçük rütbede bulunan mollalar müstesna olmak üzere, büyük rütbeli kazi, *meclis* ve *idare-i ruhaniye* âzalarıyla Şeyhülislam ve Mütilere devlet hazinesinden muayyen bir hiyerarşiye tabi olmak üzere maaş veriliyordu. Bilavasita mahalle imamı mevkiinde olan mollalar ise doğum-ölüm, evlenme ve ayrılma vakâları münasebetiyle müracaat erbabı tarafından verilen *hakkı kalem* ve mahalle cemaatının teberrüatıyla geçiniyorlardı. İdare-i ruhaniye müntesebi bütün mollalar devlet vergilerinden muaf olup, aynı zamanda bekler gibi, beden cezasına uğramazlar; erkek evlatları da *liçni dvoryanlar* sırasında ordu hizmetine girdiklerinde zabıt olmak hakkını taşırlardı.” Bkz. Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti VI”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, ss.139-140.

⁷⁰⁵ Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti VI”, s.136.

⁷⁰⁶ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.56.

⁷⁰⁷ *Kolonialnaya Politika*, s.313.

Voronsov'un zamanında *bek* sade hanlıklar devrinde bu unvanı taşımış olanlara veya evlâtlarına denilmiyordu. Hanların yerine gelen Rus komendantlarının idaresiyle *bek* olanlar da az değildi. Hanlık devrinden beklerin tesciline aid muntazam evrak kalmamıştı. Bâzı ailelerin ellerinde buna aid talikler vardıysa da birçoğunda yoktu: hadiseler esnasında telef olmuş, yanmış ya da kayb olmuştu. Esasen hiçbir senedi olmayıp, an'anevi suretle bek diye anılanların nesilleri de vardı. Sonradan kendilerini bek nesline mensub tutan, muhtelif nevide maceracılar da az değildi. Eskiden han kapusunda alelâde nevkerlik kulluğunda olanlardan birçoklarının elçabuk oğulları da ki *begiz* diye meydana çıkmışlardı. Beklerin toprağa sahip oldukları inkâr ve şahısları istiskal edildiği sıralarda pek de aranmayan bu *şerafet*, çarlığın siyaseti ile değişib, beklerin mülkedarlıkları resmen tanınınca, herkes *beklik iddeasına* kalkmıştı. Bilhassa ki, beklerin sade ellerindeki mülkleri ve bu mülklerdeki köylüler üzerindeki ağalıkları temin edilmekle kalmayıp, üstelik bir de kendilerine yeni mülk ve tebaa dahi veriliyordu. Herkes bu kazançlı ve şerefli sınıfa elbette ki mensub olmak istiyordu. (...) Bu kararlarda eski han ve komendant taliklerinin tetkikile beraber, mahal muteberlerinin şahidliği dahi bir adamın beklüğünü isbatta hücettir.⁷⁰⁸

Böylelikle, gerçekten de seçkin sınıfa mensup olan ve komendantlık rejimiyle eski imtiyazlı konumlarını kaybeden Müslüman zadedân için soylu olmanın artık bir anlam ifade etmeyeceği söylenebilir. Avrupa aristokrasisine benzesin ya da benzemesin, eski itibarlarını hatırısayılır biçimde kaybeden bu zümre, yaşadığı hayalkırıklığının telafisini, tıpkı Rus milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına benzer biçimde, “toplumun her bireyini birer seçkine dönüştürecek” yeni ve millî bir kimliğin ediniminde arayacaktır.⁷⁰⁹ Bu sayede, sahip oldukları köklü kültürel miras ve dinî itikadın etkisiyle asimilasyona karşı doğal direnç gösteren Azerbaycan halkı, kendisini köle olarak kurgulayan koşulların farkına varan ve *hınç* duygusunu doyurmak için yaratıcı gücünü harekete geçiren seçkinler tarafından, yeni bir kültürel kurgunun nesnesi haline getirilecektir. Bu sürecin işlerlik kazanması ise Azerbaycan seçkinlerini *statü*

⁷⁰⁸ Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti VI”, s.135.

⁷⁰⁹ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.220.

tutarsızlığına sürükleyen toplumsal bir ikilemin varlığıyla açıklanabilir. Birinci olasılıkta, mevcut her türlü psikolojik direnç unsuruna rağmen, Rus hegemonyasına biat edilmesi veya Rus millî kimliğinin benimsenmesi, Azerbaycan seçkinini “defter mollaları” örneğinde görülebileceği gibi kendi toplumunun dışına itecektir.⁷¹⁰ İkinci olasılıkta ise Rus milliyetçiliğinin etnik-kolektivist harcında bulunan benzer psikolojik etmenler sebebiyle, bu seçkinler hiçbir zaman gerçek birer Rus soylusu gibi kabul görmeyecek ve tamamen sistem dışı kalacaklardır. Rus emperyal zihniyetinde yabancı olarak tasvir edilen unsurlara karşı sergilenen ayrımcı politikaların bir ürünü olan bu anlayış, Çarlık rejiminin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. I. Nikola döneminde, Gürcü soylularına, Rus aristokratlarıyla eş uvan ve haklar tanınırken, Müslüman beyler bundan muaf tutulmuştur.⁷¹¹ 1865 yılında, Hukuki İşler Departmanı tarafından Kafkas Komitesi’ne sunulan bir raporda “Bakü hanlığında beylik unvanının ırsi nitelik taşımadığı ve bey çocuklarının sıradan halk kitleleriyle karışmış olduğu” öne sürülmüştür.⁷¹² 1870 yılında, Bakü Beyleri Komitesi’nin “Müslüman yüksek tabakasının” haklarını belirlerken aldığı kararlarda ise “Müslüman yüksek tabakasının, imparatorluğun diğer imtiyazlı tabakakaları arasına dahil edilmesinin söz konusu olmadığı” ifade edilmektedir.⁷¹³ Bu iddianın bir başka tarihsel karşılığına, Resulzâde’nin şu ifadelerinde rastlamak da mümkündür:

Yüksek Müslüman tabakasının ferden *dvoryanlığı*nı kabul eden Çarizm, *Hıristiyan olmayan bu dvoryanlara* Rusya’da ve Gürcistan’da olduğu gibi, *dvoryanstvo* *tesisatı ve teşkilatı* hakkını tanımamakta sonuna kadar ısrar etmiştir.⁷¹⁴ (...) İdareyi ruhaniye teşkilâtı ahaliyi tatmin etmediği gibi, bizzat ulemayı dahi tatminden uzak kalmıştır. Çünkü Gürcü ve Ermeni ruhanîlerine Ortodoks kilisenin ruhanileri kadar rütbe ve ehemmiyet veren

⁷¹⁰ Bkz. dipnot 704.

⁷¹¹ RGIA, 1268/1/671a, s.40.

⁷¹² RGIA, 1268/10/129, s.244.

⁷¹³ ARDTA, 55/1/1(ekhr), ss.1-2.

⁷¹⁴ Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti IV”, s.11.

Çarlık, Müslüman ruhanilerini –Hristiyan olmadıkları için– aynı gözle görmemiştir.⁷¹⁵

Bu şartlar altında, XIX. yüzyılın başından itibaren yaklaşık otuz senelik bir devirde, komendantlık rejimiyle sivil bürokratik sistem arasında gidip gelen Azerbaycan’da siyasal zeminin oldukça istikrarsız bir yapı arz ettiği söylenebilir. Rus idareciler tarafından kısa aralıklarla ve deneme yanılma yoluyla hayata geçirilen düzenlemeler, birbirleriyle çoğu zaman taban tabana zıt olabildiğinden, Azerbaycan’da yerel seçkinlerin sosyal statüsünün güvence altında olduğunu iddia etmek imkânsızdır. Bu durum karşısında, Azerbaycanlı seçkinlerin izlemiş olduğu yöntemler, XVII. yüzyıldan itibaren otokrasi karşısında doğum yoluyla elde ettikleri asaleti kaybeden Rus aristokratların, itibarlarını geri kazanmak için benimsediği metotları fazlasıyla andırmaktadır. Azerbaycan seçkinleri için bu yöntemler han, bey, ağa, molla, seyid ve ahund gibi soydan gelen veya hizmete bağlı liyakatla elde edilen unvanlardan farklı olarak “seçkinliğin eğitim yoluyla kazanıldığı” yeni bir “kültürel kimliğin” edinimi, ikincisi ise “toplumun bütün bireylerini statü kaybına karşı koruyacak” bir önlem arayışı olarak millî kimliğin benimsenmesidir.⁷¹⁶ Bu açıdan bakıldığında, XIX. yüzyılda Azerbaycan *intelligentsiasının* tamamının açıkça milliyetçi görüşleri benimsemiş olması şaşırtıcı değildir. Aynı konuya değinen Mostashari’ye göre:

[Çarlık rejiminin] politikaları, beylerin Rus seçkinleriyle bir arada varolabilmelerini giderek şüpheyi düşüren silinmez bir iz bırakmıştır. Rus sistemine entegre olamayan mülkedar seçkinler, nihayet yüzlerini kendi toplumlarına çevirmiş ve onların etno-dini milliyetçi duygularının oluşmasında pay sahibi olmuşlardır.⁷¹⁷

Bu bağlamda, Rusya’ya kıyasla, Azerbaycan’da millî kimliğin ortaya çıkış sürecinde, rakip milliyetçiliğin alt edilmesini sağlayacak toplumsal muhalefetin çok daha güçlü ve şartların çok daha hazır olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Azerbaycan’da Rus idarecilerin yalnızca yerel seçkinleri kazanmada başarısız olmakla kalmayıp,

⁷¹⁵ Resulzade, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti VI”, s.141.

⁷¹⁶ Greenfeld, “Russian Nationalism”, ss.192-193.

⁷¹⁷ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.86.

halkın alt tabakasını da doğrudan ilgilendiren ve kendilerine karşı düşmanlığı tetikleyen *krepostnoyluk* gibi aşağılayıcı düzenlemeleri hayata geçirmiş olması, bu durumun temel sebepleri arasında gösterilebilir.

Gerçek şu ki, Azerbaycan halkına yönelik etnik ve dinî ayrımcılığın giderek derinleşmesiyle, gündelik hayatın adeta bir parçası haline gelen şiddetin mazisi, hanlıklar devrine kadar uzanmaktadır. Azerbaycan'da 1830 senesinden itibaren bir-iki yıl arayla baş gösteren isyanlar, Rus idaresine karşı halk tabanındaki huzursuzluğun boyutlarını da gösterir niteliktedir.⁷¹⁸ Rus belgelerine göre, XVIII. yüzyılın sonlarında, Bakü hanının tabiiyetinde bulunan Azerbaycanlı tacirlerin Rus pazarlarında fiziksel şiddete maruz kalması, öldürülmesi, mallarına el konulması ve hukuksuz alınan vergilerle haraca kesilmesi vaka-yı adiyeden olmuştur.⁷¹⁹ 1829 yılında, Meçnikov ve Kutaysov tarafından Tiflis'te Adliye Bakanı olarak görev yapan Dmirtiy V. Daşkov'a gönderilen bir raporda, Transkafkasya'nın Rus hâkimiyeti altındaki umumi görünümü şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Burada idarecilerin zulmüyle idare olunanların mazlumluluğu, tasavvuru mümkün olmayan feci bir manzara arz etmektedir. Burada her türlü insanlık çiğnenmiş, adalet tamamıyla unutulmuş, kanun yalnızca baskının bir aracı, gazezle keyif de amirlerin yegâne hareket âmili olmuştur.⁷²⁰

1831 yılında, Talış Hanlığı'nı teftiş eden Dobrotvorskiy adlı bir teğmen tarafından Transkafkasya senatörleri Meçnikov ve Kutaysov'a gönderilen bir raporda da benzer tespitlere yer verilmiştir:

Rus hakimiyeti altındaki Talış topraklarında yaşanan sefalet ve mezalime İran'da bile rastlamak mümkün değildir. Naçalnikler⁷²¹ son derece acımasız; ahaliden

⁷¹⁸ Azerbaycan halkının Rus esareti karşısında gösterdiği direniş, 1830'da Car-Balaken'de, 1831'de Talış-Lenkeran'da, 1837'de Kuba'da, 1838'de Şeki ve Şuşa'da büyük isyan hareketlerine dönüşmüştür. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.34.

⁷¹⁹ AVP-Rİ, 77/6/473 ss.463-465.

⁷²⁰ *Kolonialnaya Politika*, ss.232; Resulzade, "Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti I", s.101.

⁷²¹ 1820'lerde Azerbaycan'da vilayetlerin idaresinden sorumlu askeri kumandanlara "naçalnik" adı verilmekteydi. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.29.

eskiden ödedikleri vergilerin iki misli talep ediyor, vermeyenler ise kadın erkek fark etmeksizin ölünceye kadar dövülüyor. Kadınların bile ellerinde neleri varsa alındığından bunlar sefalet içinde evlerini terk etmeye zorlanıyor.⁷²²

İvanenko'nun deyimiyle, “yerel adetlere ters” olduğu kadar yerli halkın “onurunu kıran” pek çok uygulama, Azerbaycan'da komendantlık rejiminin ortadan kalkmasına rağmen varlığını sürdürmüştür. Dostoyevskiy, kırbaç “adi Tatarların hediyesi” olarak nitelerken,⁷²³ Asya'da *medenileştirme misyonunun* tatbikiyle mükellef Rus idareciler, ironik olarak, Transkafkasya'nın Müslüman vilayetlerinde topluca yürürlüğe sokulan nizamlara son derece “itina” göstermiş, öyle ki, Resulzâde'nin deyimiyle, “kadınların erkeklerle birlikte kırbaçlanması” bile unutulmamıştır.⁷²⁴ Güney Kafkasya'daki Rus idaresinin, yerli halk ve seçkinler arasında sebep olduğu rahatsızlıktan söz ederken bu durumun, Rusların bölgedeki en büyük müttefiki olan Ermenilerin bile şikâyetine konu olduğu söylenebilir. 1820 senesinde, Karabağ Ermeni eşrafının Rus idarecilere gönderdiği bir şikâyet dilekçesi, konuya mukayeseli bir örnek oluşturması açısından dikkat çekicidir:

Karabağ Mehdi Kulu Han'ın idaresinde iken biz, her türlü dilekçe ve şikâyetlerimiz için bizzat Han'ın kendisine giderdik. O da *halk içindeki itibar ve hürmetimize göre* bizimle reftar eder, maruzatımızı bizzat dinler ve adilâne hükmederdi. Rus amirleri ise *bizimle, cahil köylüler arasında hiçbir fark gözetmedikleri* gibi biz dahi sade komendatlardan değil, onların memurlarından bile bin türlü hareketler görüyor, hiçbir sebep olmadan muhakemesiz, sorgusuz ve sualsiz, yaşa başa bakmadan, hizmet ve sadakatimize bakılmadan, bedenî cezaya çarpılıyoruz.⁷²⁵

⁷²² Petruşyevskiy, *a.g.m.*, s.13.

⁷²³ Ayas, *a.g.e.*, ss.173-174.

⁷²⁴ V.N. İvanenko, “Upravleniye Generalov Golovina i Neydgarta”, *Utverjdeniye Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, s.312.

⁷²⁵ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.31. [İtalik vurgular bize aittir.]

Bu bağlamda, Azerbaycan'da Rus hâkimiyetine karşı yükselen toplumsal muhalefetin gücünü, statü arayışındaki seçkinleri izlemeye hazır ezgin bir alt tabakanın varlığıyla değerlendirmek mümkündür. İlisu Hanlığı'nın son sultanı Daniyal-Bey'i Ruslara karşı isyan etmeye zorlayan sebepler, bu iddiaya örnek teşkil etmektedir. 1831 yılında Rusların müttefiki olarak İlisu Hanlığı'nın başına getirilen Daniyal-Bey, 1844 senesinde saf değiştirmiş ve Şeyh Şamil ile birlikte on beş sene kadar Ruslarla bilfiil mücadele etmiştir.⁷²⁶ Modern tarihyazımında, kendisine Azerbaycan istiklâl mücadelesinin kahramanları arasında yer verilen Daniyal-Bey'in,⁷²⁷ Ruslara karşı isyan bayrağını açmasının sebebi ise 1842 yılının Temmuz ayında Rus Savaş Bakanlığı'na ilettiği bir mektuptan anlaşıldığı üzere, kendisinin 1841 yılında yürürlüğe giren Gan reformları yüzünden sahip olduğu imtiyazları kaybetmesidir:

Babam öldükten sonra 1831 yılında onun yerine İmparator hazretleri tarafından sultan olarak onurlandırıldım. Onun mirasını teslim aldıktan sonra tebaamın Rus İmparatorluğu'na sarsılmaz bir sadakatle bağlanması için çalıştım ve yetkililerin bana ihtiyaç duyduğu ilk anda birliklerimle birlikte hainleri cezalandırmak için hazırda bekledim. Liyakatim, İmparator hazretlerinin dikkatini çekti ve hizmetlerim kendisi tarafından cömertçe mükafatlandırıldı. Lakin, 1840 yılında idare organları yeniden teşkil olunurken, benim mülklerim Gürcistan-İmereti vilayetinin Balaken kazası terkibine dahil edildi. *Taşıdığım unvan görmezden gelinerek*, bana saha görevlisi hukukunda umumi vatandaş nizamnamesine dayanarak rehberlik etme yetkisi verildi. Ecdadlarımın asırlarla mevcut olan irsi hukukunun, sizin iradeniz dışında bozulduğunu umuyorum. (...) Size müracat ederek aşağıdaki taleplere dikkatinizi çekmek istiyorum: Bu arazilerin (sultanlığın) ecdadlarımdan bana miras kaldığını gözeterek haklarının çiğnenmesine izin vermeyin. Beni yerli vilayet reisine ve Transkafkasya ülkesinde faaliyet gösteren vatandaş idare nizamnamesine tabi olmaktan alıkoyun. Bu, beni ve evlatlarımı, geçmişte olduğu gibi

⁷²⁶ Z. Ə. Cavadova, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, Bakı: Altay, 1999, ss.25-28.

⁷²⁷ Elvira Latifova, "Rus İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı'nın Rolü", *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.IV, S.74, (Temmuz-Aralık 2015), s.491; Cavadova, a.g.e., s.6.

gelecekte de Rus hükümetine daha sadakatle hizmet
etmeye teşvik edecektir.⁷²⁸

1847 yılında, Ladinskiy'nin Vorontsov'a ilettiği bir raporda yer alan şu ifadelere ise
bu tezin genel iddiasını tamamlayan son halka olarak burada değinmek mümkündür:

Müslüman vilayetlerinde bulunan ahali, meşru otoritemize
karşı yalnızca Daniyal-Bey değil, aynı zamanda idareimiz
tarafından haksızlığa uğramış, mağdur ve kırgın herhangi
bir beyin arkasında isyan bayrağı açmaya hazır
olduğundan, yüksek tabakanın sebepsiz yere onurunun
kırılması için herhangi bir faydalı sebep göremiyorum.⁷²⁹

Vorontsov döneminin getirdiği yenilikler, 1856-1862 yılları arasında Kafkasya Genel
Valisi olarak görev yapan Aleksandr I. Baryatinskiy'nin idaresinde sağlamlaştırılmış
ve Kafkasya, merkez Peterburg bürokrasisi içerisinde en yüksek dereceden otonomi
kazanarak, Bakü şehri Azerbaycan'ın idarî merkezine dönüştürülmüştür.⁷³⁰ Bu
dönemde, şer'i hükümlerin itibarı, "Müslümanlar arasında toplumsal manada eşitlikçi
bir hukuki yapıyı" temsil ettiği ve "seçkinleri kitlelere yakınlaştıran en önemli vasıta"
olduğu gerekçesiyle azaltılmak istenmiş, bunlar yerine geleneğe dayalı örfi hukuk
ilkeleri özendirilmeye çalışılmıştır.⁷³¹ Buna ek olarak, Baryatinskiy'nin yönetiminde
Azerbaycan'ın sömürgeleştirilmesine yönelik çalışmalara hız verilmiş ve
Transkafkasya'nın ticari potansiyelinden daha etkin bir biçimde yararlanabilmek için
demiryolu yapımına yönelik projeler hazırlanmıştır. Baryatinskiy, söz konusu
projelerin amacına değinirken, üstünlükçü bir üslupla Rusya'yı Transkafkasya'dan
ayıran yabancılık (*inorodnost*) iddiasının da sözcülüğünü yapmaktadır:

⁷²⁸ İ. P. Liçeviç, "Bıvşyeye Yelisuyskoye Sultanstvo", *Sbornik Svedyenyi o Kavkazskih Gortsah*, V.VII, Tiflis: Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1873, ss.49-50; Cavadova, *a.g.e.*, s.27. [italik vurgular bize aittir.]

⁷²⁹ *Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane*, Ç.II, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR, 1937, s.124; Resulzade, "Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti V", s.129.

⁷³⁰ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.131-132.

⁷³¹ V.N. İvanenko, "Upravleniye General-Adeyutanta Muravyeva i Feldmarşala Knyazya Baryatinskogo", *Uverjdeniye Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, s.437; Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.133-134.

Transkafkasya ile İmparatorluk yalnızca harita üzerinde bir bütündür. Fakat ruhen, burası, Rus mülkünden her anlamda ayrı bir bölgedir. [Demiryolları] Rusya'yı Asya'nın hâkimi yapacaktır.⁷³²

Rusya'da 1860'lı ve 1870'li yıllarla anılan “Büyük Reformlar” devri, Transkafkasya'nın Rusya ile “organik birleşme” sürecine işaret etmektedir.⁷³³ Bu dönemde Kafkasya'ya yönelik “ılımlı politikalar” yavaş yavaş tersine dönmeye başlamış, 1862 yılında Baryatinskiy'nin yerine, Çar I. Nikola'nın oğlu Mihail Nikolayeviç'in Kafkasya Genel Valiliği'ne atanmasıyla, Kafkas Müslümanlarının Rusya'nın diğer unsurlarıyla kaynaşabileceğine dair umutlar sona ermiştir.⁷³⁴

Büyük Reformlarla gündeme gelen en önemli yeniliklerden biri, kentsel topluluklara belediye başkanı ve yürütme kurulundan oluşan bir öz yönetim meclisi (*duma*) kurma hakkı tanınmasıdır. Bu meclis üyelerinin ise üç ayrı mülki kategorideki vergi mükellefleri tarafından seçilmesi öngörülmüştür. Belediye kanunu ile orta sınıfın hükümete yerel düzeyde katılımı hedeflenmiş olmasına rağmen, Transkafkasya'daki yerel unsurlar üzerindeki baskı nedeniyle, Azerbaycan'da ilk öz yönetim birimi ancak 1878 yılında, Bakü'de hayata geçirilebilmiştir. Gence, Kuba, Lenkeran ve Şamahı gibi şehirlerde ise bu birimlerin kurulabilmesi için on dokuz yıl daha beklemek gerekecektir. Bunlara ek olarak, *dumalarda* görev yapan Müslüman üyelerin sayısı kademeli olarak azaltılmış ve 1892'ye kadar bu idare organlarında iki Hristiyan üyeye karşılık bir Hristiyan olmayan üyeye temsil hakkı verilmiştir.⁷³⁵ Yirmi beş yaşın altındaki erkeklerin, kadınların, işçi sınıfının, meslek erbabının, *intelligentsianın* ve bir taşınmaza sahip olmayanların seçim listelerine girişinin yasaklanmasıyla; Bakü nüfusunun yalnızca yüzde ikisi veya üçü oy kullanma hakkı elde edebilmiş, bununla da yetinilmeyerek yüksek idare organlarına, seçilmiş vekilleri atama ve görevden alma

⁷³² Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.59.

⁷³³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.32-33.

⁷³⁴ Bobrovnikov, “Islam in the Russian Empire”, ss.215-216.

⁷³⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.32-34.

yetkisi tanınmıştır.⁷³⁶ Mostashari'nin aktardığına göre, *Zemstvo* adı verilen taşra öz yönetim birimlerinde ise Müslümanların beşe karşı iki temsilci bulundurması kararlaştırılmış ve bunların da Rusça bilmesi şart koşulmuştur.⁷³⁷ Rus köylüsüne Azerbaycan köylüsünden “daha eşit” bir statü tanımak istenmesi, dinin millî kimlik üzerindeki belirleyiciliğinin açık bir göstergesidir. Ne var ki, tüm bu sınırlamalarla bile Transkafkasya’da *zemstvoların* teşekkülü yalnızca kâğıt üzerinde kalmıştır.⁷³⁸

Azerbaycan’da 1866 yılında yürürlüğe konan yargı reformları, köylünün halen toprağa bağlı olması sebebiyle beklenen sonuçları vermemiştir. Rus yargı organlarının karar alma süreçlerindeki keyfi tutumları, yakın bir geçmişe kadar askeri unvanlar taşıyan memurların sivil hizmetlerin gerektirdiği niteliklere sahip olmayışı, ahlaki ilkeleri gözetmeyişleri, Transkafkasya’daki yerli halkın, Rus mahkemelerine rağbet göstermekte isteksiz davranmasına ve davalarını çoğunlukla kendi içlerinde çözmeye çalışmasına sebep olmuştur.⁷³⁹

Azerbaycan’da *krepostnoluk* düzenine son verilmesi, Büyük Reformların bir parçası olarak 1870 yılında gerçekleşmiştir. Öte yandan, Azerbaycan köylülerinin Ruslardan yaklaşık on, Gürcülerden ise altı sene sonra toprak köleliğinden kurtulmasını sağlayacak bu düzenlemeler, pratikte hiçbir yenilik getirmemiştir. 1870 fermanı ile köylünün mülkedara vergi olarak ister mahsul, isterse para verebileceği kararlaştırılmış fakat toprak münasebetinden doğan vergilerin eskiden olduğu şekliyle kalmasına karar verilmiştir.⁷⁴⁰ Gürcü ve Rus köylülerinin aksine, Azerbaycan köylüsüne toprak mülkiyeti hakkı tanınmamış, dahası, Rus köylülerinin toprak beylerine kefarete olarak ödeyeceği miktarlar için hükümet tarafından tahsis edilen krediler “devlete borçlanmanın anlamını kavrayamayacakları gerekçesiyle”

⁷³⁶ ARDTA, 50/1/274, s.4; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.70.

⁷³⁷ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.65-66; ARDTA, 55/1/39, s.1

⁷³⁸ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.147.

⁷³⁹ Esadze, *a.g.e.* s.,55-57; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.35.

⁷⁴⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.36.

Azerbaycan köylülerine verilmemiştir.⁷⁴¹ 1905 devrimi bile Azerbaycan köylüsünün ıslahını Çarlık rejiminin gündemine sokamamıştır. Bunlar, ancak 1913 yılında, beyler ve ağalar zümresine karşı olan yükümlülüklerin nakdi olarak ödenebileceği ilan edildikten sonra hukuki olarak kölelikten kurtulabilmiştir. Öte yandan, geçim sıkıntısı sebebiyle, bunlar iktisadi olarak köle kalmaya devam etmiştir.⁷⁴²

Bir başka konu başlığı olan askeri alanda yapılmak istenen reformlar ise *inorodets* olarak nitelendirilen Azerbaycan halkının askerlik yapmasının önündeki engellerin kaldırılmasına yöneliktir. Bu engeller, Resulzâde tarafından geçmişte, Azerbaycan Türklerini savunmasız bırakmak için bilinçli olarak izlenen bir siyasetin ürünü olarak yorumlanmakta ve şu sözlerle değerlendirilmektedir:

Çar hükümeti, hudutta bulunan Müslüman vilayetlerini rüşd ve kemale erdirecek teşebbüsattan bilhassa mahrum bulunduruyordu. Hizmet-i askeriye alınmamakla zâhirden kendisine bir suhulet gösteriliyordu. Fakat bâtında, sadakati daima şüphe altında olan bu halka silah verilmek istenilmiyordu. Bu vâsıta ile askerlik hassesini unutacak millet, her ihtimale karşı gayr-i muntazam bir kuvve teşkil etmekle, mutasevver bulunan hatarın ihtimalini azaltıyordu. Komşuları Ermenilerle Gürcüler mükellefiyet-i askeriyede bulunduklarından, müdafaayı nefis için askerliğin asrî usülleri işe aşına bulunuyorlardı. Halbuki Müslümanlar teşkilat-ı askeriyece hanlıklar devrindeki usûl-i müdafaalarını bile unutmuşlardı. (...) Mahakim-i adl memurlarına gelince mütercimlikten yukarı bir Müslüman memura tesadüf olunmazdı. (...) Rusya Türklerinden hizmet-i askeriyece alınanları yalnız Volga boyundaki Türklerdi. Vaziyet-i coğrafiyeleri itibarıyla Rusya'dan ayrılmalarına ihtimal olmadığından bu vazifeye alınmışlardı. Türkistan ile Kafkasya Müslümanlarından ise asker alınmıyordu. (...) Faraza Rusya'dan ayrılmış Ermenistan ve yahut Gürcistan hükümetleri neşreyledikleri bir eminame ile falan senesinde Rus ordusunda hizmet eylemiş nefer ve zabitanı silah altına davet edince, on gün sonra yeni hükûmetin ilk askerî kadrosunu teşkil eden, harb ve darb görmüş, barut kokmuş bir kuvvet vücuda geliyordu. Azerbaycan ise

⁷⁴¹ RGIA, 932/1/384, ss.1-5; Yeşilot, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", s.276;

⁷⁴² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.37.

bundan mahrum idi; Malum â, orduyu ordu eden zabitanıdır. Bu hususta Azerbaycan mahrumiyet-i t  mme içindeydi.⁷⁴³

Bu bağlamda, 1886 yılında y  r  rl  ge giren ve askeriyeyle ilişkin mevcut düzenlemelerde bazı değişiklikler yapılmasını öngören reformlar, Kafkasyalı Müslümanların Rus ordusunda görev aldığı takdirde Rus dilini öğrenecekleri ve Rus unsurlar arasında asimile olacaklarına yönelik bazı fikirleri tartışmaya açmıştır.⁷⁴⁴ 1882-1890 yılları arasında Kafkasya Genel Valiliği’nin başında bulunan Aleksandr M. Dondukov-Korsakov ise “ehlille  mi   Tatarların aksine”, Kafkasyalı Müslümanların, “geçmiş otonomilerini ve Ruslara kar  şı duydukları kını” halen unutmamış olmalarını gerekçe göstererek bu projeye kar  şı çıkmıştır.⁷⁴⁵ Onun bu muhalefeti sonuç vermiş, böylece Kafkasyalı Müslümanların, Rus subayların emir ve gözetimi altında olmak kaydıyla yalnızca geri hizmetlerde bulundurulacak şekilde askeri hizmetlere kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁴⁶

Büyük reformların, son olarak değinilmesi gereken eğitim ayağında ise Rus hükümeti tarafından açılan “Müslüman okullarının ve İslam kültürünün Tatarlara olan etkisini saf dışı bırakabilmek” için   nl   Rus misyoneri Nikolay I. İlminskiy tarafından hazırlanan programın ilkelerine bağlı kalınmaya   zen gösterildiği söylenebilir.⁷⁴⁷ Bu programın ana ekseninde “Ortodoks Rusluk”   uuru bulunmakta olup, nihai hedefi ise Rusya içindeki toplulukları “Rus olma” ve “Rusla  ma” temelinde birleştirmektedir.⁷⁴⁸ Bu amaca uygun olarak, Rus olmayan toplulukların düşünce dünyasına nüfuz edebilmek için en önemli vasıtanın dil olduğu görüşünü savunan İlminskiy, 1876 yılında Rus alfabesinin yeni işaretlerle Türklerin kullandığı lehçelere uygulanmasını

⁷⁴³ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.79-81.

⁷⁴⁴ RGIA, 932/1/319, ss.92-93.

⁷⁴⁵ RGIA, 932/1/444, s.6.

⁷⁴⁶ Mostashari, *On The Religious Frontier*, ss.70-71; Yeşilot, “  arlık Yönetiminde Azerbayacan”, s.277; RGIA, 932/1/444, ss.1-4.

⁷⁴⁷ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.44.

⁷⁴⁸ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus   arlı  ı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009, s.329.

teklif etmiş, hatta ortak bir Türk dilinin oluşmasını engellemek için her lehçenin ayrı bir ana dil olarak kabul ettirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁴⁹ Bu yöntemin, Rus olmayan halklar arasındaki müstakil millî cereyanı güçlendireceği açık olmasına rağmen, bunların küçük ve farklı milletler olarak ortaya çıkmasının Rusya açısından bir tehdit oluşturmayacağı düşünülmüş fakat “ayrı ayrı bütün gayrı-Rus topluluklara ana dilde eğitim verilmez ise bunların İslamlaşarak Tatarlaşacağı”, böylelikle “ortak bir dil ve dinde birleşecekleri” öne sürülmüştür.⁷⁵⁰

Bu noktada, İlminsiy sisteminin “dilde, fikirde, işte birlik” şiarıyla hayatını Rusya Müslümanlarını “Orta çağ iptidailiğinden” kurtarmaya adanmış Kırım Tatar aydın İsmail Bey Gaspıralı’nın *usûl-i cedid* metoduna karşı açık bir tavır alışı olduğunu hatırlamak gerekir.⁷⁵¹ Gaspıralı’nın Müslümanları tek vücut olmaya davet eden prensipleri, Rusya’daki Müslümanların büyük kısmının Türk asıllı olmasından dolayı, bu halklar arasındaki müşterek dilin yalnızca Türkçe olabileceği esasına dayanan bir millî birlik çağrısıdır.⁷⁵² Bu amaç doğrultusunda, 1883’te *Tercüman* adıyla bir gazete yayımlamaya muvaffak olan Gaspıralı, Kırım Tatarları arasında Türkçe’nin öğrenimine dikkati çekmiş, dinî bilgilerin yanı sıra dünyevi bilgileri de ihtiva edecek yeni bir eğitim sisteminin gerekliliğini vurgulayarak Rusya Müslümanları arasında yirmi beş yıl boyunca pedagojik gazetecilik faaliyeti yürütmüştür.⁷⁵³ Gaspıralı’nın ilk kez 1884 yılında ilkokul seviyesinde açtığı *usûl-i cedid* mekteplerinin sayısı, bir yıl içerisinde yüzü bulmuş, 1916 yılına gelindiğinde “aydın fikirli mollalar, muallimler, esnaf ve en önemlisi Müslüman zenginlerin” desteğiyle bu sayı yaklaşık beş bine ulaşmıştır.⁷⁵⁴

⁷⁴⁹ N. İ., İlminsiy, *Sistema Narodnogo i v Çastnosti İnorodçeskogo Obrazovaniya v Kazanskoy Kraye*, SPb: Sinodalnoy Tipografii, 1886, s.13; Mustafa Toker, “İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.16, (2004), s.41.

⁷⁵⁰ Bu dönemde, Çuvaş, Çeremiş ve Votyak gibi küçük toplulukların hızla Tatarlaştığı, Tatar köylerinde yeterli sayıda Rus okulu olmadığı için Rus çocuklarının ana dilleri gibi Tatarca konuştukları, Rus kızların Tatarlarla evlendikleri, basın ve yayın organlarının Ruslarınkinden daha etkin olduğu rapor edilmektedir. Topsakal, *a.g.e.*, s.342.

⁷⁵¹ M. Fuat Köprülüzade, “İsmail Bey Gaspıralı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, ss.154-155.

⁷⁵² Zenkovsky, *a.g.e.*, s.49.

⁷⁵³ Hakan Kırımlı, “Gaspıralı İsmail Bey”, *DİA*, C.13, 1996, ss.392-394.

⁷⁵⁴ Kırımlı, *a.g.m.*, ss. 392-393.

“Müslümanlığın ana hükümlerini müfredat dışı bırakacak” şekilde, Müslüman Türk kızlarını da bünyesine kabul eden bu okullar, Rusya Müslümanlarını “etnik ve dini temellerde ortak bir edebi dil ve kimlik etrafında” birleştirerek, “dağınık cemaatlerden modernleşme yolunda yekpare bir millet teşkil etmeyi” amaçlamış ve açıldıkları her yerde gördükleri yoğun ilgi sayesinde büyük ölçüde başarılı olmuşlardır.⁷⁵⁵

XIX. yüzyıldan itibaren, *usül-i cedid* hareketi, Çarların irticai idaresi altında “Türk soylu kavimlerin maarif ve kültür davasına” dönüşmüş ve Rusya Müslümanlarını Batı kültürüne yaklaştırmaya yönelik bu teşebbüsler,⁷⁵⁶ Kırım’ın yanı sıra “Kazan, Kafkasya, Türkistan, Çin Türkistanı, Sibiry, Romanya, Bulgaristan ve dahi Osmanlı İmparatorluğu’nda, hülâsa bütün Türk memleketlerinde” kendisine taraftar bulmuştur.⁷⁵⁷

Gaspıralı, “bütün Türk dünyasında anlaşılan sade, terkipsiz ve mümkün olduğunca az Arap-Acem kelimeleri kullanan bir Türkçe” fikrinin savunucusu olduğundan, *Tercüman* gazetesinde de “Osmanlı Türkçesi’nin sadeleştirilmiş edebi dilini” kullanmıştır.⁷⁵⁸ Bu tercih, aynı linguistik gruba ait olan Azerbaycan Türklerinin gazeteyi kolaylıkla anlayabilmesini mümkün kıldığından, *usül-i cedid* fikirlerinin Azerbaycan halkı arasında yarattığı tesir çok daha güçlü olmuştur.⁷⁵⁹

Tercüman gazetesinin liberal milliyetçi fikirlerin kürsüsü haline gelmesi, Çarlığın yüksek bürokratları tarafından kaygıyla izlenmiştir. İlminskiy, 1880-1905 yılları arasında Rus Kutsal Sinodu’nun yüksek temsilcisi (*ober-prokuror*) ve Çar III. Aleksandr’ın akıl hocası olarak (*éminence grise*), bir ara eğitim bakanlığı da yapmış Konstantin P. Pobedonostsev’i 1884 yılında şu ifadelerle uyarmıştır:

Bahçesaray’da Tercüman gazetesini çıkaran
Gasprinskiy’nin şu maksatlarına dikkatinizi çekmek

⁷⁵⁵ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.53-54; Kırımlı, *a.g.m.*, s.394.

⁷⁵⁶ Devlet, *a.g.e.*, s.43.

⁷⁵⁷ Köprülüzade, *a.g.m.*, s.154.

⁷⁵⁸ Cafer Seyit Ahmet Kırımlı, “İsmail Bey Gaspirinski” *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, (Nisan 1933), s.157; Zenkovsky, *a.g.e.*, s.50

⁷⁵⁹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.50.

istiyorum: Birincisi, Rus İmparatorluğu'nun Muhammedan unsurları arasında İslami köklere bağlı kalarak Avrupai tarzda eğitimi yaygınlaştırmak ve İslami ideallerin zenginleştirilmesi; ikincisi birbirinden sayısız lehçe ile ayrılan Müslümanları yakınlaştırmak ve birleştirmek (Alman birliğinde olduğu gibi); üçüncüsü, Türk kökenli Osmanlı dilini, Rusya'daki bütün Muhammedanlar için ortak hale getirmek. (...) Tercüman gazetesi Rusça ve Türk-Tatarca olarak iki dilde yayımlanıyor. Tatarca metni Rusçası ile mukayese etmedim fakat bunların birbiriyle aynı olduğunu düşünmüyorum. (...) Tatar intelligentsiası, hayali bir rasyonalizm ya da liberalizmle Rus gözlerini perdeleyerek Rusya'da Müslüman bir kültürel merkez kurmaya çalışıyor. (...) Ufa'nın gelecekte Tatarlar arasında bir merkez olacağı düşünülüyor. Bize gece gündüz rahat vermeyecek bir kâbus olan bu merkez neyin nesidir? Onu kim icat etti?⁷⁶⁰

1900 yılında Rus İç İşleri Bakanlığı'ndan Bakü valiliğine gönderilen bir raporda, “ceditçi” hareketin Azerbaycan'da “topyekûn bir toplumsal ve entelektüel harekete” dönüşebileceği belirtilerek, “Azerbaycan yazınında, Rus Devleti'nin on dört milyonluk Müslüman nüfusunun asırlara dayanan yaşam tarzını tehdit eden ve parçalayan tamamıyla yeni bir temayülün baş gösterdiğine” dikkat çekilmiştir.⁷⁶¹ İç İşleri Bakanlığı tarafından konunun iç yüzünü aydınlatmak üzere Bakü valiliğine gönderilen bir talimatta, Bakü'de “ilerici yazılar” yayımlayan ediplerin kişisel bilgilerinin, sosyal konumlarının, ceditçilerle veya Genç Türkler ile olan bağlantısının ortaya konması, burada *usûl-i cedit* metoduyla eğitim veren okulların nerede ve ne şekilde faaliyet yürüttüğü, öğretmen kadrolarında kimlerin bulunduğu ve bu okulların kimlerin kontrolünde oldukları hakkında bilgi verilmesi istenmiştir.⁷⁶² Valilikten gelen cevapta son derece “kibirli ve önemsemez” bir üslupla, Bakü ahalisini oluşturan nüfusun “büyük çoğunluğunun tamamıyla cahil veya yarı-cahil olmasından ötürü, söz konusu yeni eğilimlerden haberdar olmalarının mümkün olmadığı, bilhassa Şiiler

⁷⁶⁰ NART, 968/1/79, ss.52-56.

⁷⁶¹ ARDTA, 45/1/35, s.1.

⁷⁶² ARDTA, 45/1/35, ss.2-3.

arasında ulemanın güçlü nüfuzu dolayısıyla, bu kesimin yeni fikirlere tamamıyla kapalı oldukları” rapor edilmiştir.⁷⁶³

Azerbaycan’da Ruslar tarafından açılan Müslüman okullarında, yönetimin yalnızca Rus dilini öğretmek üzere tayin edilen öğretmenlerin maaşlarını ödemesi, Müslüman öğrencilerin “Hıristiyan ahlakına kökten bir muhalefet besledikleri” gerekçesiyle devlet hizmetine alınmaması gibi sebepler, yerel halkının bu okullara kayıtsız kalmasına sebep olmuştur.⁷⁶⁴ 1876 yılında, en büyük idari birimden en küçüğüne kadar Rus okullarında okuyan Transkafkasyalı “Tatarların” sayısının yalnızca 541 olduğu bildirilmektedir.⁷⁶⁵ Bunlar, “Ermeniler, Gürcüler ve Dağlılarla” kıyaslandığında bu okullarda okuyan oldukça küçük bir azınlığı teşkil etmekte olup, öğrencilerin çoğunluğunu bey veya tacir zümresinin çocukları oluşturmaktadır.⁷⁶⁶ *Usül-i kadim* ile eğitim veren yerli mektepler ise en temel donanımdan bile yoksun olmaları ve hiçbir müspet fayda sağlamamaları dolayısıyla *usül-i cedit* okulları karşısında hızla gözden düşmüştür. Bakü valisinin aktardığına göre bu okullar, öğrencilerine “yetersiz bir Tatar grameri öğrenmek ve anlamını bile bilmedikleri Arapça duaları ezberlemekten” başka bir şey katmamaktadır.⁷⁶⁷

Bu bağlamda, Azerbaycan’da *usül-i cedit* okullarının başarısında psikolojik olarak iki temel unsurun etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, klasik döneme özgü toplumsal tabakalaşmanın alt üst olmasıyla *usül-i kadim* mekteplerinin eski işlevini yitirmesi ve buradan mezun olanların tepeden tırnağa modernite sancısı çeken bir toplumda eskisi gibi itibarlı bir konum elde edemeyecek olmasıdır. İkinci olarak, Ortodoks misyon faaliyetinin yürütüldüğü ve Ruslaştırma siyasetine hizmet eden devlet okullarının yalnızca belirli bir kesime hitap etmesi, burada okuyan

⁷⁶³ ARDTA, 45/1/35, ss.11,34; Mostashari, *On The Religious Frontier*, ss.73.

⁷⁶⁴ ARDTA, 1226/103/76, s.61; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.75.

⁷⁶⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1878 god (XXXIII god)*, Tiflis: Glavnago Upravleniya Namestika Kavkazskago, 1877, ss.317-319.

⁷⁶⁶ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.75.

⁷⁶⁷ RGIA, 1263/2/5053, s.37. Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.75.

Müslümanların, daha önce de belirtildiği gibi kendi toplumlarından dışlanma tehlikesiyle yüzyüze kalmaları, tüm bunları göze alsalar dahi Çarlık rejiminin gözündeki *inorodets* kimliklerinden sıyrılabileceklerine inanmamalarıdır. Bu açıdan bakıldığında, XIX. yüzyıldan itibaren çoğunlukla Rus okullarında eğitim almış olmalarına rağmen, Kafkasya’da milliyetçi fikirleri yaymayı görev edinen kültürel elitin, çelişkili bir tutum içerisinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Aksine, bu okullar aydın tabakanın ‘kendi ötekisini’ pragmatik biçimde daha yakından tanıyarak, millî kimliğin tabana yayılması için gerekli zihinsel altyapının oluşturulmasında birer araç olarak kullanılmıştır. Bu durumun farkında olan İlminskiy, 1888 yılında, Rus okullarında eğitim alan Tatar seçkinleri hakkında Pobedonostsev’e şunları aktarmaktadır:

Onlar, Rus seküler düşüncesini, açık bir liberalizm, gizli Muhammedan kıskançlığı, sıkı bir Tatar milliyetçiliği ve dünyevi yetenekle birleştirdiler. Görünen o ki, şimdilerde Rus intelligentsiası görünümlü Muhammedan Tatar, kendisini millî güdülerle eğitiyor.⁷⁶⁸

Rusya Müslümanlarının eğitimi meselesinde, İlminskiy’nin Pobedonostsev’e yazdığı bir başka mektup ise Kafkasyalı aydınların toplumsal konumlarına ilişkin duydukları endişelerin Rusya açısından tehdit olarak görüldüğünü doğrulamaktadır:

Rus terbiyesinden geçmemiş ve Rusça bilmeyen bir fanatik, Rus eğitimi almış medeni bir Tatar’a nazaran iyidir. Ondan daha kötüsü, bir aristokrattır. Daha da kötüsü ise üniversite eğitimi almış olandır.⁷⁶⁹

O halde, *usül-i cedit* okullarını, özellikle de “devlet desteğinin yokluğunda, toplumsal ve finansal olarak üst tabakaya mensup beylerin ve ticari müteşebbislerin girişimleri” sayesinde, millî şuurun halka aşılandığı ve oldukça kısa bir zamanda bir salgına

⁷⁶⁸ NART, 968/1/79, ss.182-185.

⁷⁶⁹ N. İ., İlminskiy, *Pisma Nikolaya İvanoviça İlminskogo k ober-prokuroru Svyateyşego Sinoda K. P. Pobedonostsevu*, Kazan: Pravoslavnogo Sobesednika, 1895, ss.174-175. İlminskiy’nin bu tespiti, Azerbaycan’da eğitim yoluyla seçkinleşen milliyetçi aydın kesimin yani *intelligentsianın* ortaya çıkışıyla ilgili tezimizi hem kronoloji hem de işlevsel anlamda doğrular görünmektedir.

dönüşen millî fikirlerin yayıldığı birer merkez olarak değerlendirmek mümkündür.⁷⁷⁰ Bu okullar, faaliyetlerinin engellenmesi için Rus hükümeti tarafından birer baskı aracı olarak kullanılan her türlü hukuki engel, sansür ve karşı-propagandaya rağmen⁷⁷¹ hınç sayesinde millî kimliğin benimsendiği ve toplumun her bireyinin birer seçkine dönüştürüldüğü kültürel projeye hayat veren en önemli vasıtalarından biri olmuştur. Zenkovsky, Rusya Türklüğünün kültürel gelişimine değinirken tezimizi destekleyen şu ifadelere yer vermektedir:

Tatarların günlük hayatlarında değişiklik olmuştu. Eğitilmiş toplumdaki Tatar kadını nispeten serbest olmuştu; zira bir Tatar asilinin, çiftlik sahibinin, aydınının veya iş adamının evi Ruslarınkinden az farklı idi. Tatarların dış görünüşleri, elbiseleri, tavır ve hareketleri, yaşayışları birer Asyalı gibi değildi. Bir misal olarak 1905-1907'deki Azerbaycan'ın baş matbuatı *Füyûzât*'ta o kelime olarak şöyle seçilmişti: *İslam inancı, Fransız düşüncüsü, Avrupalı görünüşü*.⁷⁷²

Bu ifadeleri, Azerbaycan'da artık millî farkındalıktan rahatlıkla bahsedilebilecek yıllarda, geleneksel ile yeni arasındaki kırılmaya bağlı olarak, Azerbaycan toplumunun modernite yolunda kat ettiği mesafeyi ortaya koyan açık bir delil olarak değerlendirmek mümkündür.

Rusya'da 1860 ve 1870'li yıllara damgasını vuran Büyük Reformlar devri, Çar III. Aleksandr'ın tahta çıkmasıyla yerini art arda yürürlüğe giren “karşı-reform” uygulamalarına bırakmıştır. Çarlık rejimi tarafından sıkı bir merkeziyetçiliğin benimsendiği bu dönemde, Kafkasya'da 1840'lı yıllardan beri süregelen sivil bürokratik sistemde büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bu doğrultuda, Kafkasya'nın

⁷⁷⁰ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.77.

⁷⁷¹ Çarlık rejiminin Rusya Müslümanlarının kültürel aydınlanmasına karşı aldığı önlemler arasında işbirlikçi mollalara Rus hükümetine bağlı Müslüman Ruhani İdareleri'nde önemli mevkiiler verilmesi, taşrada ulema tabakasına mensup gerici mollaların desteklenmesi, *usul-i cedid* sistemini benimseyen okullarda Türkçe okutulan derslerin yasaklanması, bu okulların kapatılması gibi sayısız yöntem bulunmaktadır. Bkz. *RGIA*, 1574/1/146, s.33; *RGIA*, 1574/1/146, s.51-52; *NART*, 968/1/79, ss.172-173; Resulzade, “Azerbaycan'da Rus Koloni Siyaseti VI”, ss.137-138.

⁷⁷² Zenkovsky, *a.g.e.*, s.56.

idare usulünde vilayet sistemine son verilmiş ve bünyesinde Çar veliahtı, savaş, işçileri, maliye ve çeşitli devlet bakanlarının yanı sıra yüksek kademeli bürokratların da görev aldığı Kafkas Komitesi lağvedilmiştir.⁷⁷³ Karşı reform uygulamalarının Azerbaycan'daki ilk somut yansımasını ise özyönetim organlarının işleyişini ilgilendiren yeni düzenlemelerde bulabilmek mümkündür. 1870 reformlarıyla, Bakü şehir dumasında Hristiyan olmayan üyelere ikiye bir oranında temsil hakkı tanınırken, bu oran 1892 yılında üçte bire düşürülmüştür.⁷⁷⁴ Buna ek olarak, oy kullanma hakkını elinde bulunduran Müslüman azınlığın, seçimlere katılımının fiilen engellenmesi için özel takvimler hazırlanmıştır.⁷⁷⁵ Bu ve benzeri uygulamalar, Müslüman Türklerin seçkin tabakası arasında tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin, Bakü'nün ünlü zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tağızade tarafından Rus makamlarına iletilen bir dilekçede, Bakü'de kayıtlı bulunan taşınmazların yaklaşık %84'ü Müslümanlara ait olduğu halde bunların diğer milletlerden daha az temsil hakkına sahip olmasından duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.⁷⁷⁶

1880'li yıllardan itibaren, Kafkasya'nın idari usulünde yapılan değişiklikler, basın faaliyetlerinin artması, petrol endüstrisinin beklenmedik bir seviyede gelişmesi ve Rus sömürgeciliğinin daha baskıcı bir hal alması gibi sebepler, Azerbaycan'da "Büyük Rus" düşüncesine tepki olarak doğan milliyetçiliği zirveye çıkarmış ve kendi dönemi için ona, Kafkasya'da eşi görülmemiş devrimci bir hüviyet kazandırmıştır.⁷⁷⁷ Burada, Azerbaycan Türk seçkinleri içinde yer alan Marksist kesmin, "milliyetçilerle yollarını hiçbir zaman tam olarak ayırmadığı" ve "İslamiyet'i reddetmediğinin" hatırlanması gerekir.⁷⁷⁸ 1899 senesinde, Rus makamları tarafından hazırlanan bir raporda,

⁷⁷³ Rhinelander, *a.g.e.*, s.198; Swietochowski, Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, s.39.

⁷⁷⁴ ARDTA, 389/1/25, s.52; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.34.

⁷⁷⁵ ARDTA, 389/1/25, ss.54-55.

⁷⁷⁶ ARDTA, 50/1/60, s.44.

⁷⁷⁷ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.171-172.

⁷⁷⁸ Audrey L. Altstadt, "Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest", *Studies in Comparative Communism*, Vol.19, Issue.3-4, (Winter 1986), s.281.

birbirinden farklı milliyetlere ve mesleklere sahip Bakü nüfusunun “patlayıcı bir karışımı” andırmakta olduğu belirtilirken, şu ifadelere yer verilmiştir:

Rusya’nın iç bölgelerinden buraya akın eden işçilerin sayısı her sene artmaktadır. Bunlar, işçi hareketlerinin başındaki liderler tarafından örgütlenmiş bir haldedir. Bu durum, özellikle işçi kitlelerinin millî ve dinî bir içerikle de ajite edilebildiği Bakü’de çok tehlikeli bir hal almıştır. Buradaki vaziyet, imparatorluğun diğer bölgelerinin tamamından daha fazla tehlike arz etmektedir.⁷⁷⁹

Bu yıllarda, Çarlığın Kafkasya üzerindeki hegemonyasına biçim veren yerelci ve bütүнleştirici ekoller arasındaki ayrım da gözle görülür biçimde ortadan kalkmaya başlamıştır. Bir örnek olarak, Rusların Kafkasya’daki son valisi Grandük Mihail Nikolayeviç’in ardından, 1882 yılında bu bölgeye yetkili komisyon üyesi olarak atanan Aleksandr M. Dondukov-Korsakov, 1870 reformlarına karşı sergilediği eleştirel tutum sebebiyle açıkça *yerelci* bir profil çizirken, 1877 yılında Kuba’da çıkan isyan sonrasında bu bölgenin idari amirliğine atanmak için en uygun aday olarak görünen yerli bir seçkini, “eğitim düzeyi düşük, Müslüman ve yerel toprak beyi” olduğu gerekçesiyle ilgili mevkiye atamamıştır.⁷⁸⁰

Azerbaycan’da 1890-1904 arası dönem, Çarlık rejiminin Ruslaştırma siyasetinin zirve noktasını teşkil etmekte olup, bu dönemde Ermeniler ve Gürcüler de dahil olmak üzere Transkafkasya’nın bütün yerli milletleri devrimci birer tehdit unsuru olarak görülmüş ve bunlar kasıtlı olarak birbirlerine karşı kışkırtılmıştır.⁷⁸¹ Özellikle 1896 yılında Dondukov-Korsakov’un yerini alan Grigoriy S. Golitsın dönemine damgasını vuran bu siyaset, Çarlık rejimi tarafından Transkafkasya’da Rus kimliğinin öne çıkarılarak Ortodoksluğun geri plana itilmesi gibi bir sonuç ortaya çıkarmıştır. XIX. yüzyılın sonundan itibaren Rus İmparatorluğu’nun en önemli politik figürlerinden biri haline

⁷⁷⁹ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.99.

⁷⁸⁰ RGIA, 932/1/330, s.4; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.98.

⁷⁸¹ Theodore R. Weeks, “Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy”, *The Cambridge History of Russia*, Vol.II, (Ed.) Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss.41-42.

gelen Başbakan Kont Sergey Yu. Vitte, Kafkasya’da kaba kuvvete isnat eden bu siyasete ilişkin olarak anılarında şu ifadelerle yer vermiştir:

Eşyanın tabiatı gereği her etki bir tepkiyi yarattı. Karışıklık ateşi giderek büyüdü ve sonunda Kafkasya’ya sıçradı. Pek çok kimsenin düşüncesine göre (bu büyük bir abartı olsa da) Kafkasya’nın tekrar ‘ele geçirilmesi’ gerekmişti. Prens Golitsın, Kafkasya’daki tüm milliyetlere karşı olduğundan, bunların hepsine boyun eğdirmek istedi. Neticede Kafkasya’daki çalkantılar farklı bir boyut kazandı. Çünkü buradaki boylar Asyalıydı. Bunların kendilerine özgü bir psikolojisi, tabiiyet nosyonu ve özellikle de insan hayatına biçtikleri bir bedel vardı.⁷⁸²

Kafkasya’daki çalkantıların ‘görünürdeki sebebi’, 1870-1883 arası dönemde, Bakü’nün dünyadaki sayılı petrol üretim merkezlerinden birine dönüşmesi ve buraya akın eden Ermeni ve Rus işçileriyle yabancı iş adamlarının Azerbaycan’daki demografik ve iktisadi dengeleri Türkler aleyhinde değiştirmiş olmasıdır. Çarlık rejimi tarafından, Kafkasya’da 1905 yılına kadar tatbik edilen aşırı sağ politikaların, bölgedeki etnik gruplar arasındaki mevcut gerilimi daha da tırmandırdığı söylenebilir. XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru çok uluslu bir şehir görünüm arz eden Bakü’de, 1870 yılına ait istatistikler hakkında bilgi veren Baykara, “petrol kuyularının %88’inin Türklerin elinde” olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸³ Petrol imtiyazlarının ihaleye verilmesi usulü getirildikten sonra, Azerbaycanlı girişimcilerin durumu Ermeniler ve Ruslar karşısında bozulmaya başlamış, iki senenin ardından bu oran kademeli olarak %13'lere kadar gerilemiştir.⁷⁸⁴ 1840'ta Azerbaycan'da petrol üretimi bir senede 250.000 pudan⁷⁸⁵ fazla değilken, 1895'te 377.000.000 puda ulaşmış ve petrol üretimi

⁷⁸² Graf. S. Yu. Vitte, *Vospominaniya: Tsarstvovaniye Nikolaya II*, T.I, Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1924, s.170.

⁷⁸³ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.46.

⁷⁸⁴ XIX. yüzyılın sonlarında, Bakü’de sermayeyi elinde bulunduran üç büyük kesim bulunmaktadır. Bunları: 1) milli burjuvazi (Hacı Zeynelabidin Tagizade, Ağa Musa Nagiyev, Murtuza Muhtarov, İsabey Hacınski, vd.), 2) Rus-Ermeni sermayedar grupları (Aleksandr İ. Mantaşov, Stepan Lianozov, Vasiliy Kokorev, Sidor M. Şibayev, Ivan Mirzoyev, vd.) 3) yabancı şirketler (Nobel kardeşler, Rotschild, Siemens, Vishau, vd.) olarak özetlemek mümkündür. Bkz. Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2004, s.46; Mehmetov, *a.g.e.*, s.503.

⁷⁸⁵ 1 pud, 16.38 kilograma takabul etmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri ile rekabet eder hale gelmiştir.⁷⁸⁶ XIX. yüzyılın sonlarında yaşanan hızlı sanayileşme ile birlikte Azerbaycan’da Türk millî burjuvazinin oluşumu ivme kazanmıştır. Öte yandan, bu grubun gelişimine “yabancı rekabetiyle ket vurulduğundan”, Azerbaycan Türklerinin, yabancıların -hatta Azerbaycan doğumlu Ermenilerin- aksine, yerel endüstrinin sadece küçük bir kısmında söz sahibi olduğu ve bir iki önemli istisna dışında iktisadi hayata katılımının kasıtlı olarak engellendiği söylenebilir.⁷⁸⁷ Buna ek olarak, Bakü şehrinin değişen çehresi, burada sanayi bölgesi ile tarım sahaları arasında bir tür bölünmüşlük ortaya çıkarmış, nüfusun en fakir kesiminin yaşadığı Müslüman mahallelerinde, evvelce havas ve avam arasında kalan atalardan kalan ilişkiler, Azerbaycanlı asiller arasından çıkan aydınlar millî misyonunu sona erdirinceye kadar değişik şekillerde varlığını sürdürmüştür.⁷⁸⁸

Transkafkasya’da Golitsın idaresi, özellikle Ermeni aleyhtarı bir siyasetle ön plana çıksa da XX. yüzyıla doğru Çarlık rejiminin alışıldık Türk ve Müslüman karşıtlığında herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁷⁸⁹ Bu devirde, Müslüman köylülerinin ellerinden alınan topraklar Rus yerleşimcilerine dağıtılmış, basın faaliyetleri üzerindeki sansür ağırlaştırılmış ve düzeni korumak için şiddete dayalı metotlara yoğun biçimde başvurulmuştur.⁷⁹⁰ XIX. yüzyılın sonlarında, Azerbaycan’da Çar memurlarının baskıcı tutumu, pasif direnişin şiddete dönüştüğü ve adına “Kaçak Hareketi” denilen bir isyan dalgasının da başlamasına sebep olmuştur. Çeteler şeklinde örgütlenerek, “Çar memurlarını öldüren, zenginlerden aldıkları malları halka dağıtan” bu isyancılar, halk tarafından birer “kahraman” olarak görülmüş ve bazı gruplar, Rusları yirmi beş

⁷⁸⁶ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.144.

⁷⁸⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.41-42. Baykara’ya göre XX. yüzyılın başlarında petrol müesseselerinin %29’u Azerbaycan Türklerinin elindedir. Öte yandan, bunların neredeyse tamamı küçük ölçekli girişimlerdir. On iki milyon pудdan kırk milyon puda kadar petrol üreten büyük ölçekli şirketler arasında Azerbaycan Türk milli sermayesi hemen hemen hiç bulunmamaktadır. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.47.

⁷⁸⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.144; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.40-41.

⁷⁸⁹ Altstadt, *a.g.e.*, s.28.

⁷⁹⁰ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.184.

sene kadar meşgul etmiştir.⁷⁹¹ 1890'lı yıllarda Rusya'nın iç vilayetlerinde yaşayanlara kıyasla yedi kat daha fazla vergi ödeyen Transkafkasya köylüsünün Rus idarecilere karşı duyduğu infial, kısa zamanda Azerbaycan'ın büyük bir kısmına yayılan bu direnişe millî bir anlam kazandırmıştır.⁷⁹²

Kaçak hareketi gibi büyük çaplı, psikolojik motivasyonu yüksek ve uzun süreli bir direnişin varlığına rağmen XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da milliyetçi sebep-sonuç ilişkileri barındıran en büyük toplumsal olay, 1905 yılında patlak veren Türk-Ermeni Savaşı'dır. Bakü'de, bir Türk'ün Ermeni Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle başlayan olaylar, "Azerbaycan burjuvazisinin rekabet engeline maruz kalması ve vasıfsız 'Tatar' işçilerle Ermeni müteşebbislerin çıkarlarının çatışması" gibi ekseriyetle iktisadi gerekçelere dayandırılmaktadır.⁷⁹³ Ermenilerin ticaretteki üstün konumları karşısında Azerbaycanlıların muğber oldukları bir gerçektir.⁷⁹⁴ Dönemin canlı tanıklarından seyyah Villari'ye göre:

Kurnaz Romanovlar, Orta ve Yakın Doğu'daki genişleme siyaseti için Türk ve İran hakimiyeti altında bulunan parçalanmış Ermeni halkını, bu güçlere karşı kullanılabilecek en değerli araç olarak gördü. Ermenilere pek çok muafiyet ve imtiyazlar tanındı, bunlar Rus ordularına ve devlet hizmetlerine alındı, İmparatorluk merkezlerinde ticaret kolonileri kurmalarına izin verildi. Petro'nun ardılları, benzer polikaları izlemeyi sürdürdüler ve Ermeni göçleri artarak devam etti.⁷⁹⁵

Yüzyıllarca süren bu göç siyaseti, Modern Ermenistan ve Dağlık Karabağ bölgesindeki etnik kompozisyonu Azerbaycan Türkleri aleyhinde değiştirmiş⁷⁹⁶ ve Ermeniler, XX. yüzyıla kadar Rusya'nın "koruyucu kanatları altında" hızlı ve emin adımlarla önemli ekonomik konumlar elde etmeyi başarmışlardır.⁷⁹⁷ Öte yandan, iki

⁷⁹¹ Yeşilot, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", s.276; Riasanovsky, Steinberg, *a.g.e.*, s.402.

⁷⁹² Aslan, *a.g.m.*, s.55.

⁷⁹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.67.

⁷⁹⁴ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.104.

⁷⁹⁵ Villari, *a.g.e.*, s.145.

⁷⁹⁶ Stuart Kaufman, *The Symbolic Politics of Ethnic War*, Ithaca: Cornell University Press, 2001, s.50.

⁷⁹⁷ 1894-1896 yılları arasında, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki siyasal faaliyetlerine Osmanlı İmparatorluğu tarafından son verilmesi bu göçlere ivme kazandırmıştır. Rus tabiiyetindeki Ermeni

halk arasındaki ilişkiler, tarihin hiçbir döneminde köylere kadar sıçrayan geniş çaplı bir etnik şiddete dönüşmemiştir.⁷⁹⁸ Bu durum, Tatar-Ermeni savaşı olarak adlandırılan olayların psikolojik boyutunu kabul eden fakat onu iktisadi sebeplerle ilişkilendirilen değerlendirmelere ek olarak, dönemin Rus maliye bakanı Vladimir N. Kokovtsov'un da belirttiği gibi açık şekilde “dinî ve milliyetçi” bir tabiatın varlığına işaret etmektedir.⁷⁹⁹

Bu bağlamda, Ermeni otonomisine duyulan arzu ile Ermeni anayurdunu oluşturduğu ileri sürülen topraklarda mümkün olduğunca katışıksız bir Ermeni nüfusun yaratılmak istenmesi, 1905 olayları hakkındaki temel tezlerden birini oluşturmaktadır.⁸⁰⁰ 1903-1905 yılları arasında Ermeni siyasi temsiliyetinde önemli bir yer tutan Taşnak partisi, Doğu Anadolu'daki siyaseti faaliyetlerine Osmanlı hükümeti tarafından son verildikten sonra dikkatini Transkafkasya'ya çevirmiş, bağımsız Ermenistan'a giden yolda radikal milliyetçiliğe içkin ırkçı söylem ve eylem tarzını benimseyerek bu projeyi mümkün kılacak toplumsal bir zemin yaratmaya çalışmıştır.⁸⁰¹ Öte yandan,

tebaaya tanınan imtiyazlar ve Ermeni bağımsızlık hareketini örgütleyen siyasi organların yürüttüğü ajitasyon faaliyetleri sayesinde, 1908 yılına kadar yalnızca Osmanlı topraklarından yaklaşık yarım milyon Ermeni Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç etmiştir. Bkz. *RGIA*, 102/253/285, ss.1-18. Veliçko, St. Petersburg'da yayımlanan *Novoye Vremya* gazetesine atıfla, Ermeniler tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak “zorunlu ulusal amaçlara” hizmet etmek üzere işlenen cinayetlerin “%80 oranında Türkiye'den gelen Ermenilere ait olduğu bilgisini vermektedir. Vasiliy L. Veliçko, *Kavkaz: Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosy*, Moskva: Feri-V, 2003, s.122; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.67; Nazim Mustafa, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar”, *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.III, S.62, (Eylül-Aralık 2014), ss.1-2.

⁷⁹⁸ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.131-132. Maksim Gorkiy, 1905 yılında kaleme aldığı bir yazıda, Transkafkasya halkları arasında geçmişte dostane ilişkilerin bulunduğunu doğrulayan şu ifadelerle yer vermiştir: “Kafkasya'dayken, bir grup Gürcü'nün Tatarlar ve Ermenilerle birlikte dostça çalıştığını, şarkılar söylerek çocukça güldüklerini gördüm. Şimdi bu basit ve yüce insanların aptalca ve nedensizce birbirlerini katlederek, onları tahrik eden şeytani ve karanlık güce itaat ettiklerine inanmak çok güç...” Bkz. M. Gorkiy, *Sobraniye Soçineniy v Tridtsati Tomah*, T.23, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1953, s.137. Benzer komşuluk ilişkilerinin varlığını polis raporlarından edinilen bilgilerle doğrulamak da mümkündür. Buna göre, çatışmanın devam ettiği günlerde bazı Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine ait evlere sığındıkları bildirilmektedir. Bkz. *ARDTA*, 375/1/17, ss.136-145.

⁷⁹⁹ *RGIA*, 40/1/59, ss.102.

⁸⁰⁰ Farid Shafiyev, “Armenian-Azerbaijani Conflict: Roots. Massacres of 1905-1906”, *World of Diplomacy*, N.18-19, (2008), s.18.

⁸⁰¹ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (Çev.) Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.61-64.

Ermenilerin XIX. yüzyılın sonlarına kadar ağırlıklı olarak sosyalist devrimci tezlerle bağlı kalarak yürüttüğü siyasal mücadelenin milliyetçilikle iç içe geçmesini ve milli kimlik fenomeninin sınıf bilincinin yerini almasıyla Kafkasya’da ortaya çıkan şiddet iklimini, Çarlık bürokrasisinden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir.⁸⁰²

1905 olaylarını değerlendiren Tadeusz Swietochowski’ye göre, “gelişen olayların doğmasında Çarlık rejiminin ne ölçüde sorumlu olduğu” bilinmemektedir.⁸⁰³ Altstadt ise Transkafkasya’da Türkler ile Ermeniler arasındaki çatışmayı, Çarlığın bu bölgede izlediği kolonyal siyasetin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Rus hakimiyeti altında “tarihsel farklılıkların yıllarca manipüle edilmesi, kıskançlık ve şiddetin kışkırtılması” Çarlık rejimi tarafından “denetimi sağlayacak bir vasıta” olarak görülmüştür.⁸⁰⁴ Eldeki veriler, Altstadt’ın tezlerini çoğunlukla doğrular görmektedir. 1906 senesinde Yelizavetpol (Gence) vekili olarak Devlet Duması’nda bulunan İsmail Ziyadhanov, Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmalarda Rus provokasyonuna dikkati çeken bir tebliğ sunmuş ve şu ifadelerle yer vermiştir:

Biz Müslümanlara, siz Ermenilerin iktisaden kölesi oldunuz. Onlar, silahlıyor ve kendi devletlerini kurmayı planlıyorlar. Bir gün sizi ortadan kaldıracaklar dediler. Ermenilere de pan-İslamizmin Müslüman cemaatin tüm katmanlarında kök saldığı ve bir gün Müslümanların onları katledeceği söylendi. Bu bir kışkırtma yöntemi idi. Bakü’de olaylar başlayınca, yönetim elde yeterli asker olmadığı, çatışma doğacağını önceden düşünülmediği gibi mazeretler bulmaya çalıştı.⁸⁰⁵

⁸⁰² Örneğin, Golitsın döneminde Ermeni okullarının Rusça eğitime zorlanması ve Ermeni kilisesinin topraklarına el konulması, Taşnaklar’ın işçi hareketi içine sızmasını kolaylaştırmış, 1905’e gelindiğinde, Taşnaklar, Bakü’de toplam üye sayısı iki bine varan on işçi sendikası kurmayı başarmıştır. İki sene içerisinde, Taşnakların Bakü ve çevresindeki hücrelerinin sayısı 265’e ulaşmış, bunlar, Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan çatışmalarda sokakları tutan en büyük grup olmuşlardır. Bkz. Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü-Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, İstanbul: Belge Yayınları, 1990, ss.34-35; Altstadt, *a.g.e.*, s.19; Weeks, *a.g.m.*, ss.41-42.

⁸⁰³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.67.

⁸⁰⁴ Altstadt, *a.g.e.*, s.43.

⁸⁰⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.72.

Benzer şekilde, 1906 yılında, Bakü’de Türk ve Ermeni sosyal demokratlarının ortaklaşa çıkardığı *Davet-Koç* adlı gazetede, arka arkaya yazıları yayımlanan Resulzâde dahi Çarlık memurlarının 1905 olaylarına davetiye çıkarttığını doğrulamakta ve onları sert bir dille eleştirmektedir:

Yeter içtiğiniz insan kanları, yeter iki milleti birbirine düşürüp sonra her ikisini de bâd-i fenaya [kötülük rüzgârı] verdiğiniz. Bu kadar insafsızlık vahşilik olmaz ki, siz ediyorsunuz. (...) Bu zavallı, talihsiz milletlerden ne istiyorsunuz? Bunlara ne vermişsiniz ki alamıyorsunuz? İnan ki, bir vakit millet mahkmesinin önünde durup, tuttuğunuz işlerden sual-cevap olunacaksınız. Korkun o günden ey cellatlar, ey insan kanına susamış olanlar! (...) Yeter, yeter çektiğimiz musibetler, yeter bu kadar haksız dökülen kanlar! Biz ne vakit akıllanıp “şeytana” alet olmayacağız?⁸⁰⁶

Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmaların, süregelen şiddet halinin ve verilen ağır kayıpların Azerbaycan millî kimliğinin şekillenmesinde “inkâr edilemez bir uyarıcı etkisi” bulunmaktadır.⁸⁰⁷ 1905 yılından itibaren, Taşnaksütyun Partisi’nin “Kafkasya’daki genel anarşiden yararlanarak, kendi ordusunu, polisini, mahkemelerini ve savaş kasasını kurarak adeta bir ulus-devlet haline gelmesi”⁸⁰⁸ Azerbaycan Türklerinin nefsi müdafaası için alınması gereken tedbirlere de millî bir boyut kazandırmıştır. 1905 yılında Rus ve Ermeni tecavüzüne karşı oldukça kısa bir süre içerisinde örgütlenerek Azerbaycan’ın direniş sembolü haline gelen Difâi teşkilatını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.⁸⁰⁹ 1918’de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin “Millî Emniyet Müdürü” olarak görev yapan Naki Keykurun’un anılarında, Difâi Teşkilatı’nın doğuş sebebi ve misyonu şöyle ifade edilmektedir:

⁸⁰⁶ M. E. Resulzade, “Bəlayi-əzim”, *Də'vət*, N.14, (20 İyul 1906).

⁸⁰⁷ Çağla, *a.g.e.*, s.102.

⁸⁰⁸ Minassian, *a.g.e.*, s.65.

⁸⁰⁹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, C.II, No.75 (Kafkasya Müslümanlarınca Kurulan “Difâ’î İttihâd-ı İslam Cemiyeti), Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993, ss.201-202.

Zaruret karşısında kurulan bu teşkilat, halkımıza insani muamele yapmayan, taşkınlık eden, Ermeni-Azeri mücadelesinde Ermenilere açıktan açığa yardım eden Rus Çar idarecilerine hak ettikleri cezayı vermek için kurulmuştu. Her Rus idarecisi, yaptığı fenalık iyice incelendikten sonra öldürülüyor ve durum, neşrolunan bir beyanname ile halka ilân ediliyordu.⁸¹⁰

1905 yılında yaşanan çatışmaları Azerbaycan’da milliyetçi hisleri perçinleyen bir kırılma olarak ele aldığımızda, bu sürecin millî bir “dayanışma duygusundan” beslenen ve “yerel mezhep çelişkilerini aşan” bir örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür.⁸¹¹ Villari’nin anılarında yer verdiği ve daha önce Çarlığa bağlı olarak devlet hizmetinde bulunmuş Rahim Han adlı bir Azerbaycan seçkininin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Tatar-Ermeni Savaşı’ndan önce bu türden bir birlik duygusunun gelişmesi oldukça zor görünmektedir:

[Villari’nin kaleminden:] Ermenilerin sıkça dillendirdiği Pan-İslamist hareketle ilgili sorum üzerine, Sünniler ve Şii’ler arasındaki ayrılıkların böyle bir harekete müsaade etmeyeceğini söyledi. [Rahim Han’ın ifadeleriyle:] Tatarlar ile Ermenileri bir araya getirmek, Sünniler ile Şii’ler arasında bir birlik kurmaktan daha mümkün. [Villari’nin kaleminden:] Sözlerini bütün suçun hükümünde aranması gerektiğini söyleyerek noktaladı. Bu hem Tatarların hem de Ermenilerin hakkında hemfikir olduğu bir konuydu.⁸¹²

Bu çatışmalar, Azerbaycan Türkleri arasında, Ermenilerle bir araya gelmekten bile zor görünen mezhepsel bağlaşmayı kısacık bir zaman diliminde gerçeğe dönüştürmüştür. Bu durum, genellikle birleştirici yönüyle ele alınan fakat bünyesinde farklı anlayış ve pratikler bulundurması sebebiyle ayrıştırıcı bir rol de oynayabilen dinî kimliğin, ciddi bir tehdit karşısında yetersiz kalabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, tehdidin bertaraf edilebilmesi için Azerbaycan seçkinlerinin millî bir reçeteye gereksinim duyması, refleksif olduğu kadar zorunlu bir tercihin sonucu olarak değerlendirilebilir.

⁸¹⁰ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara: İlke Kitabevi Yayınları, 1998, s.29

⁸¹¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.70.

⁸¹² Villari, *a.g.e.*, s.282.

Böylelikle, çatı bir kavram olarak benimsenen millî kimlik, ötekiye karşı mücadele içinde bulunan kitlelerin, dinî kimlikten kaynaklanan manevi gediklerini kapatacak psikolojik bir dolgu görevi görmüştür.

Son olarak, XX. yüzyılda Kafkasya’da şiddet iklimini doğuran başat etmenlerden biri olarak, “Tatarların eğitilmiş ve bölgesel ekonominin büyümesine karşı daha hazırlıklı olan Ermenilerden nefret ettiği” iddiasının,⁸¹³ Rus ve Batı literatüründeki oryantalist *basmakalıplar* aracılığıyla Azerbaycan Türklerine 1905 olaylarının tarihsel sorumluluğunu yükleyen söylemine değinmek gerekir. Göreceli olarak güncelliğini halen koruduğu söylenebilecek bu yaklaşımın temel dayanağını, 1905 yılında iki etnik grup arasında çatışmalara dönüşen rekabetin “modern fikirlerle Asyatik barbarlık arasındaki mücadele” olarak lanse edilmesi oluşturmaktadır.⁸¹⁴ Buna bağlı olarak, “Tatarların vahşiliği, yağmacı oluşları, tarihsel geri kalmışlıkları, yüksek bir medeniyete sahip olmayışları ve Hristiyanlara karşı besledikleri kin” gibi tematik haberler, kasıtlı ve düzenli olarak dönemin Batılı basın organlarında çokça dillendirilmiş ve gündemde tutulmuştur.⁸¹⁵

Bu tarihsel verilerden hareketle, Batı medeniyetinin Doğu karşısındaki üstünlük söylemine dayanak teşkil eden tipik yabancı korkusunun “inkâr, yer değiştirme, soyut kavramlara bürünme, yansıtma, mantığa bürünme, karşıt tepki geliştirme, gerileme, bastırma ve yapma-bozma” gibi psikolojik savunma mekanizmalarıyla⁸¹⁶ Doğulu

⁸¹³ Çağla, *a.g.e.*, s.101.

⁸¹⁴ Villari, *a.g.e.*, s.191; Shafiyev, *a.g.m.*, s.19.

⁸¹⁵ Bu hususta örnek metinler için bkz. “Terrible Tartars”, *The Fairmont West Virginian*, Vol. II, No.130, (18 September 1905), s.7; “Tatars Wreck Oil Derricks”, *The Sun*, Vol. LXXIII, No.18, (18 September 1905), s.2; “The Tartars”, *The Columbus Commercial*, Vol. X, No.102, (26 October 1905), s.3; “Les Désordres Du Caucase”, *Le Matin*, Y.22, N.7878, (20 Septembre 1905), s.3.

⁸¹⁶ 1) *İnkâr*: Kabul edilmeyen deneyimlerin sorumluluğunu reddetmek, 2) *Yer değiştirme*: Tepkiyi gerçek kaynağından saptırarak incinebilen bir başka örneğe yöneltmek, 3) *Soyut Kavramlara Bürünme*: Soyut ve doğru düşünce düşünce yolu ile duygulardan kaçınmak, 4) *Yansıtma*: Kabul edilmeyen davranışı bir başkasına yüklemek, 5) *Mantığa Bürünme*: Reddedilen davranışı kabul edilebilen ifadelerle haklı çıkarmaya çalışmak, 6) *Karşıt Tepki Geliştirme*: Düşündüğünün ve hissettiğinin tersi ahlaki davranışlar segilemek, 7) *Gerileme*: Gelişimsel olarak olgun olmayan bir döneme ait davranışa geri dönmek, 8) *Bastırma*: Kabul edilemeyen duygu ve düşünceleri maskeleyerek, 9) *Yapma-Bozma*: Acı veren bir deneyimi, tam tersi bir davranışla hükümsüz kılmaya çalışmak. Bkz. Arthur J. Clark,

halklara da mal edilmesi, *efendi-köle diyalektiği* bağlamında aynı korkunun Azerbaycan Türkleri açısından incelenmesine de imkân tanımaktadır. Bu noktada, Villari'nin “Tatar, Ermeni ve Rus” milletleri arasında ötekilik kavramına ilişkin ipuçları sunan bazı tespitlerine değinecek olursak:

Tatarlar, Ermenilerden ziyade Ruslardan daha çok korkmaktadır. Bunlardan, birincisi kendileri gibi basit bir tebaa olduğu halde ikincisi, toprağın sahibi olarak itaat edilmesi gereken efendilerdir ve onlara karşı çıkmak istenmeyen sonuçlar doğurabilir.⁸¹⁷

1905 yılındaki kanlı olayları, Azerbaycan'da millî kimlik bilincini besleyen bir kırılma olarak kabul edersek, Villari'nin önermesinden hareketle şu iki soruyu sorabiliriz: İlk olarak, “yakın bir geçmişe dek hatırlanan dostane ilişkilere” rağmen⁸¹⁸ söz konusu etnik şiddet olayları neden Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanmıştır? İkincisi, aynı süreç, uzak bir geçmişten beri süregelen hasmane ilişkilerin varlığına rağmen neden Azerbaycan Türkleri ile Ruslar arasında yaşanmamıştır?

Bu bağlamda, *efendi-köle diyalektiğinde* Nietzscheci “köle ahlakını” belirleyen temel tanımlamaya bir kez daha başvurulacak olursa “kölenin kendi isteklerini tatmin etme iktidarına sahip olmayan bireyi tanımladığı, güçsüzlüğünün ve aşağılanmanın farkında olduğu fakat efendiye duyduğu nefreti doğrudan dışa vuramadığı için bastırdığı ve hayali bir intikam arzusuyla zihnini zehirlediği” hatırlanmalıdır.⁸¹⁹ Kölenin sosyal-politik konumu ve psikolojik durumunun gereği olarak efendi gibi bu acıyı dindirecek

“Psikolojik Danışmada Savunma Mekanizmalarının Tanınması ve Şekillendirilmesi”, (Çev.) Ö. Hakan Ersever, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.25, S.2, s.583.

⁸¹⁷ Villari, *a.g.e.*, s.167.

⁸¹⁸ Bkz. dipnot 798; Şafiyev, *a.g.m.*, s.28; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.72. Mehmet Emin Resulzade, 1906 yılında kaleme aldığı bir yazıda, Ermenilerden “kardeş” olarak bahsetmekte ve dökülen kanların “kardeş kanı” olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. M. E. Resulzade, “Merezimini Çaresi”, *Da'vet Goç*, No.6, (19 İyul 1906). Celil Memmedguluzade tarafından 1906 yılında Tiflis'te çıkarılmaya başlayan ve Azerbaycan edebiyatında satirik akımın belki de en önemli temsilcisi olan Molla Nasreddin dergisinde de bu konuya zaman zaman değinen karikatürlere yer verilmiştir. Belirgin bir örnek için bkz. *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin: The Magazine That Would've, Could've, Should've*, Zürich: JRP Ringier, 2010, s.85.

⁸¹⁹ *Hınç*, havalı intikam ve *efendi-köle ahlakıyla* ilgili bilgi için çalışmamızın Giriş kısmına göz atılabilir.

veya bu acının yerine koyabilecek başka bir şeyi olmadığından, kronik acısı ruhsal bir oç alma ile yer değiştirir ve ezeli bir *hınca* dönüşür.⁸²⁰ *Hınç* duygusu, seçkinler tarafından ideolojik olarak teşvik edildiği ölçüde ölümcül olabilmektedir.⁸²¹

İki etnik grup arasında yaşanan çatışmayı, hegemon karşısındaki çaresizlik hissiyle açıklamak mümkündür. Efendi tarafından görünür biçimde himaye edilen fakat kendisinden daha az korkulan bir ötekinin tehdidi karşısında, kölenin efendisinden ancak hayali olarak alabildiği intikamın gerçeğe dönüşmesi, kölenin bu yeni ötekide efendinin bir tür suretini görüyor olmasıyla ilgilidir. Bir başka deyişle, Azerbaycan Türklerinde millî kimliği şekillendiren *hıncın* eyleme geçme biçimi, Rus karşıtlığı bağlamında özgürlük mücadelesinin başarısını öncelikle kolektif bilincin yükseltilmesine endeksleyen bir ‘yeterlilik projesi’ olarak değerlendirilebilir. 1905 Devrimi’nin Azerbaycan’daki etkilerini etüt eden Baykara da bu iddiamızı doğrulamaktadır:

Önderler zamanı zorlamakla bir şey elde edilemeyeceğini
bir taktik olarak çok iyi biliyor ve yaşadıkları devri iyi
değerlendiriyorlardı.⁸²²

Buna bağlı olarak, Ruslara karşı yürütülen mücadelenin gerçek karakterini hukuki eşitlik, temsil, tanınma, kültürel gelişim ve ilerleme gibi millî amaçlar oluşturmaktadır. Azerbaycan kültürel elitinin önemli isimlerinden bir tanesi olan Ömer Faik Nûmanzâde, 1905 yılında Tiflis’te neşrettiği “Davet” adlı broşüründe şu ifadelere yer vermektedir:

Bundan sonra da olsa marifetlilerin ayakları altında aciz
hayvanlar gibi ezilmemek için gayret ve harekete
geçmemiz lazımdır, lâbüddür. Bizim için istifade ve
terakki kapısı şimdilik, tabii, top, tüfek ve dinamit ile
açılamaz. Onlar “bu halde” bizim hiçbir işimize
yarayamazlar. Biz bugün ancak her kuvvetin, her arzunun,

⁸²⁰ Songül Demir, “Ruhu ve Bedeni Zehirleyen Bir Kavram: Ressentiment”, *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), ss.124-125.

⁸²¹ Mehmet Aydın, “Hınç Üzerine”, *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), s.142.

⁸²² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.119.

her fikrin anası ve kökü olan maarif ve matbuat olduğunu bilmeliyiz.⁸²³

Bununla birlikte, Azerbaycan Türklerinde *hıncın*, Ermeni tehdidi karşısında kendisini şiddet yoluyla dışavurması ise fırsat eşitsizliklerinin iktisadi yönünü ön plana çıkaran ve böylece Ermenileri, Azerbaycan Türklerinin “kadim düşmanı” olarak damgalayan tezlerin aksine,⁸²⁴ öncelikle kendisinden “daha az korkulan” bu yeni ötekinin ikinci bir efendi olmaması, dolayısıyla kendisine karşı koyabilmek için gerekli maddi imkânların ve manevi motivasyonun zaten elde bulunuyor olmasıyla ilgilidir. Kısacası Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin aleyhinde Rus efendileri tarafından himaye edilip gözetiliyor olmasına karşın, ikinci bir efendi değildir. Dolayısıyla, Rus boyunduruğundan kurtulabilmek için Azerbaycan Türkleri tarafından Ruslara karşı izlenen kültürel yeterlilik projesinin, Ermenilerle mücadele etmek için yenilenmesine ihtiyaç yoktur. Öte yandan, Çarlık hegemonyasında sahip oldukları avantajlı konum gereği, Ermenilere görünürde ‘köleler arasında birincilik’ gibi sembolik bir statünün atfedilmiş olduğu söylenebilir. Böylelikle, efendiliğe içkin üstünlük algısına benzer bazı özelliklerin, simgesel olarak Ermenilere mal edilmiş olması mümkündür. Bir örnek olarak, Azerbaycan’ın toplumsal, siyasî, edebî ve estetik fikir tarihinde çok önemli bir yer tutan ve Türkçü düşüncenin kurucu babalarından olan Ali Bey Hüseyinzâde,⁸²⁵ “siyaset” sözcüğünün manası üzerinden Rus emperyalizmini “vahşi

⁸²³ Ömer Faiq Nemanzadə, “Dəvət”, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, ss.63-64.

⁸²⁴ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.101.

⁸²⁵ Azerbaycan’ın Salyan şehrinde seçkin bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Ali Bey Hüseyinzâde (Turan), 1885 yılında tamamladığı orta öğreniminin ardından Petersburg’a giderek 1889 senesinde Fizik-Matematik Fakültesi’ni bitirmiştir. 1890 senesinde İstanbul’a gelerek Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye’ye giren Hüseyinzâde, İttihat ve Terakkî Cemiyeti’ni kuran kadro arasında etkili olmuş ve bunlar arasında yer almıştır. Cemiyet mensuplarının polis takibatına uğramasının ardından 1903 senesinde Azerbaycan’a gitmek zorunda kalan Hüseyinzâde, burada *Kaspiy* gazetesinde yazılar yazmaya başlamış, 1905-1906 senelerinde ise Zeynelabidin Tagizade’nin sahibi olduğu *Hayat* gazetesinde Ali Merdan Topçubaşı ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerle birlikte çalışmıştır. Ali Bey Hüseyinzâde’nin Ahmet Ağaoğlu ile beraber çıkarmış olduğu ve İsmail Bey Gaspiralı’nın çizgisinde yer alan otuz iki sayılık *Füyûzat* (1906-1907) gazetesi ise Azerbaycan’da XX. yüzyıldan itibaren yükselişe geçen romantik milliyetçi ekolün kürsüsü haline gelmiştir. Ali Bey Hüseyinzâde’nin bunlar dışında *İrşad* (1905-1908), *Terakkî* (1908-1909) ve *Hakikat* (1909-1910) gibi gazetelerde makaleleri bulunmaktadır. Bkz. Yavuz Akpınar, “Turan Ali”, *DİA*, C.41, 2012, ss.408-409.

bir ata” benzetmiş, “Ermeni şovenizmini ise bu atın kuyruğu” olarak sembolleştirmiştir.⁸²⁶ Dolayısıyla, 1905 yılında, ‘efendinin suretinden’ yani Ermenilerden yönelen tehdit karşısında, kolektif millî bilinci yöneten *hıncın*, kendisini bastırılmış şiddet duygularının açığa çıkmasıyla gösterdiği ve Azerbaycan Türklerinin Ruslardan almak istediği hayali intikamın da sembolik olarak gerçeğe dönüştüğü söylenebilir. Hüseyinzade’nin tasvirine paralel, amiyane bir tabirle: Öç eşekten değil de semerinden alınmıştır. Çarlık rejiminin kendi çıkarlarına uygun olarak iki halk arasında çıkartmış olduğu ihtilaf, görünürde dinsel nitelikli olmasına rağmen içerikte resmî milliyetçiliğe eklenmiş seküler siyasetin bir parçası olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla, bu azmettirme ve çatışma sürecinin kaçınılmaz bir etki-tepki ilişkisi ortaya çıkarmış olduğu söylenebilir.

1905 senesinin Azerbaycan Türkleri açısından önemi, yalnızca Türk-Ermeni Savaşı’yla yaşanan acılar ve buna bağlı olarak güçlenen millî dayanışma ruhu değildir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya’da ekonominin giderek bozulması, sosyalist fraksiyonların devrimci faaliyetlerine hız vermesi ve Çarlık tabiiyetindeki gayri Rus unsurlar arasında otokrasiye karşı duyulan öfkenin giderek artması gibi sebepler, Rus ordularının Japonlar karşısında aldığı beklenmedik mağlubiyetin yarattığı siyasal iklimde, Birinci Rus Devrimi’ne giden yolu açmıştır.⁸²⁷

Çar II. Nikola tarafından 17 Ekim 1905 tarihinde yayımlanan bir manifesto ile Rusya’da devrim niteliğinde bazı reformların hayata geçirileceği ilan edilmiştir. Buna bağlı olarak ifade, matbuat, toplanma, birlik kurma özgürlüğü, seçilme haklarının genişletilmesi ve yasama yetkisine sahip bir Duma’nın toplanacağı vadedilmiştir.⁸²⁸ Rusya’da otokrasinin krize sürüklenmesi, Çarlık hegemonyası altında bulunan bütün etnik gruplar gibi Azerbaycan Türkleri için de bir dönüm noktası olmuştur. Bu devirde,

⁸²⁶ Yaşar Qarayev, “Əli Bəyin İrsi və Varisləri”, *Əli Bəy Hüseynzadə: Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Gərb, 2007, ss.8-21; Çağla, *a.g.e.*, s.57.

⁸²⁷ Kurat, *a.g.e.*, ss.373-396.

⁸²⁸ Kurat, *a.g.e.*, ss.385-386; Manifestonun özgün metni için bkz. *PSZ, Sob. III (1881-1913)*, T.XXV, Ç.1, (1905), N.26.803, SPb: Tip. Otd. Sobstvennoy E.İ.V. Kantselyarii, 1908, ss.754-755.

Azerbaycan toplumunda Rus ve Batı üniversitelerinde okumuş enerjik kadrolar, “edipler, şairler, gazeteciler, yazarlar, müzisyenler, öğretmenler” gibi sosyal ve kültürel işleri başaracak aydınların yanı sıra “sanayi ve burjuva kapitalistleri” de siyasi alanda boy gösterecek olgunluğa erişmiş durumdadır.⁸²⁹ Rusya’da meşruti monarşiye geçişle birlikte keyfi nitelikli hükümet denetimleri zayıflamış, bunun bir sonucu olarak aydınların uzun süredir saklı olan enerjilerinin serbest kalması için uygun bir zemin ortaya çıkmıştır.⁸³⁰ Bu vesileyle, Azerbaycan Türklerinin siyasal uyanışında, “savunma içgüdüsü” ve “şiddet” gibi unsurlara özel bir önem atfedilmesine rağmen, Azerbaycanlı seçkinler tarafından “ayrımcılık” karşısında sergilenen reaksiyona bilinç aşlamak üzere sürdürülen “içeriye yönelik” girişimlerin de ivme kazandığı söylenebilir.⁸³¹ Bu girişimler, “hayır kurumlarının, eğitim, tiyatro ve sanat derneklerinin mantar gibi çoğalmasıyla” kendisini göstermiş ve Bakü, ilerleyen yıllarda, özellikle gazetecilik faaliyetlerinde Kazan’ı bile geride bırakarak Rusya’daki Türk matbuatının merkezi haline gelmiştir.⁸³²

1905 Devrimi, Azerbaycan Türkleri arasında *statü tutarsızlığından* mustarip olan ve “kendi toplumuyla kaynaşarak bir varlık göstermek için müsait bir zamanı kollayan” aydın ve seçkin kadroların “milliyetçi-demokratik” fikirlerini yayabilmek için bir umut ışığı olsa da bu “çiçeklenme döneminin” yerini yeniden hayalkırlığına bırakması fazla uzun sürmemiştir.⁸³³ Çar hükümeti, bu döneme kadar sayıları on sekiz milyonu aşan Rusya Türklerine “bir takım tahdidler içinde dinî hürriyetten” başka bir hak tanımamış hatta Müslüman Türk tebaanın, devrimin getirdiği geniş imkânlardan Rusya’daki diğer “gayri Rus milletler” gibi yararlanmaması için daha önceden

⁸²⁹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.119.

⁸³⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.85.

⁸³¹ Audrey Altstadt, “The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural Enlightenment Movement in Baku: First Steps toward Nationalism”, *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, (Ed.) Ronald Grigor Suny, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, s.202; Çağla, *a.g.e.*, ss.52-53.

⁸³² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.85.

⁸³³ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.119; Çağla, *a.g.e.*, s.55.

değınilen Türk-Ermeni Savaşı'nı körükleyerek açık bir böl ve yönet (*divide et impera*) siyaseti izlemiştir.⁸³⁴

Rusya'da devrimin doğurduğu siyasal şartlar ve Kafkasya'da Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar sonucunda, "bölgede istikrarın tekrar sağlanamaması" amacıyla 1882 yılında kaldırılan Kafkasya Genel Valiliğı yeniden tesis edilmiş ve başına da Kont İllarion İ. Vorontsov-Daşkov atanmıştır.⁸³⁵ Bu dönemde, gayri Rusları merkeze alan siyasal temsiliyetin, bünyesinde farklı amaç ve yöntemleri benimsemiş pek çok siyasal partiyi barındırdığı, fakat bunların önemli bir kısmının devrimci ortak paydada birleştiğı söylenebilir. Bu bağlamda, Müslümanlar arasında giderek yükselen ve milliyetçilikle iç içe geçmiş devrimci eğilimler, Vorontsov-Daşkov'a göre Kafkasya'yı istikrarsızlaştıran politik aktivizmin birer parçası haline gelmiştir:

Yeni ortaya çıkan devrimci Müslüman hareketinin, bunların liderlerine karşı alınacak tedbirler ve Müslümanların tembelliğı sayesinde fazla gelişim gösteremeyeceğı umut edilememektedir. Yine de son dönemlerde devrimin tesiriyle sosyal-demokratik propagandanın Müslümanlara da nüfuz ettiğı dikkati çekmektedir.⁸³⁶

Devrimle birlikte, Azerbaycan Türkleri arasında baş gösteren toplumsal huzursuzluğun sona erdirilmesi için "son otuz beş yıldır köylülerin yaşamında en ufak bir değışiklik yaratmayan" kanunlar tekrar gözden geçirilmiş ve "sosyal-demokratik" ajitasyonun "Müslüman tebaaya" nüfuz etmemesi için yeni tedbirlere başvurulmuştur.⁸³⁷ Bu girişimler "Azerbaycan köylülerini beylerin boyunduruğundan kurtaran on milyon rublelik bir ödeneğın" tahsis edilmesiyle meyvesini ancak 1912 yılında verebilmiştir.⁸³⁸ Tüm bunlara rağmen, Azerbaycan köylüleri, 6 Ağustos 1905

⁸³⁴ Kurat, *a.g.e.*, ss.389-391; Villari, *a.g.e.*, s.169; Şafiyev, *a.g.m.*, s.17.

⁸³⁵ PSZ, Sob. III (1881-1913), T.XXV, Ç.1, (1905), N.25.891, 1908, s.149; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.II, No.55 (Kont Voronçof Daşkov'un Kafkasya Genel Vâliliğı'ne Atanması ve Kafkasya Genel Vâliliğı'nin Kumandanlığa Dönüştürülmesi), ss.132-134.

⁸³⁶ Graf Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneiışaya Zapiska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem*, SPb: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1907, s.20.

⁸³⁷ Vorontsov-Daşkov, *a.g.e.*, s.41.

⁸³⁸ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.107.

tarihinde “Köylü Anayasası” (Krestiyanskaya Konstitutsiya) adıyla çıkartılan ve Rus köylülerine imtiyazlı sınıflar gibi devlet memuriyetine girme ve askere alınma hakkı tanıyan düzenlemelerden muaf tutulmuştur.⁸³⁹

Rusya Türklerinin toplumsal statülerini ilgilendiren konuların, 1905 Devrimi ile başlayan “liberal” süreçte bilerek ağırdan alınması veya yeni yasal düzenlemelerde “yabancı” olan bu unsurlara kasten yer verilmemesi; Çarlık yönetiminde, Azerbaycan halkının alt tabakasını toplumsal modernleşme sürecinin dışında tutmaya yönelik bariz bir eğilim olduğunu göstermektedir. Nitekim, “cezaî takibata uğramadan halkın arzu, ihtiyaç ve haklarının” dile getirilebileceği tek kürsü olan Duma’da dahi seçim kanunun sürekli olarak değiştirilmesiyle, bu tecriti ortadan kaldırabilecek imkânlar, tedricen Türk temsilcilerin ellerinden alınmıştır.⁸⁴⁰ Açılışından önce, Duma’da seçim hakkına sahip olabilmek için “milliyet ve din farklarının gözetilmeyeceği” belirtilmişken,⁸⁴¹ Baykara’ya göre “müstebit bir Çar tarafından yazılan ve “Rus topraklarının Rus oğullarını” göreve çağıran manifestoya bakılacak olursa, bu ilke yalnızca göstermeliktir:

Bütün Rus esiri Türkler birinci Duma’da 46 milletvekili ile temsil edilirken dördüncü Duma’da topu topu 7 milletvekilleri vardı (...) Seçim kanununun kendilerine müsait olmasından yararlanarak fazla milletvekili çıkaran milliyetçi sağ Rus şoven milletvekilleri, reformlar meselesinde ve Rus esiri milletler meselerinde Çar’dan ve hükümetinden fazla müsamahasız ve şiddetli davranıyorlardı. Bir Türk Müslüman milletvekili Duma kürsüsünden kendi halkının hakları üzerine konuşmaya başlarken, hemen şoven Rus milletvekilleri *Haydi Türkiye’ye* diye bağırıyor ve Türk milletvekilini konuşturmuyorlardı. (...) Rus Duması’nın Batı parlamentolarından ayrıcalığı şuydu: Duma’da tenkit edilen ve eleştirilen nazır istifa etmiyor ve çekilip

⁸³⁹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.114.

⁸⁴⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.177-178.

⁸⁴¹ Vitte, *a.g.e.*, s.401.

gitmiyordu. Aksine Çar ve saray nezdinde itibarı artıyordu.⁸⁴²

Rusya’da, Ekim manifestosunun yayımlanmasının ardından on bir büyük parti faaliyete geçmiş olmasına karşın “asırlardan beri Rus hükümetinin tatbik ettiği baskı neticesi olarak, siyasi terbiyeden büsbütün mahrum olan ve yeni yeni Avrupa medeniyetine intisaba başlayan” Müslüman şubelerinin birbirlerinden farklı tercihlerle ortaya çıkması, bunların kendi birliklerini kurabilmek için gerektiği kadar hızlı organize olamamalarına sebep olmuştur.⁸⁴³ Bu durum, devrime yeterince hazırlıklı giremeyen ve toplanma faaliyetleri Çarlık tarafından engellenen Türk muhalefeti, vahit bir fraksiyon kurana dek Rus partilerle taktiksel iş birliği yapmaya yöneltmiştir. Böylece, “merkezle olan bağları gevşetebilmek” için yürütülecek siyasetin görece sağlam bir zemine oturtulması hedeflenirken, söz konusu partilere de Duma’daki ağırlığını artıracak cazip bir ortaklık fırsatı doğmuştur.⁸⁴⁴ Bu dönemde, “Müslümanların ilerici kesminin” yani seçkinlerin üstlendiği misyonu, genel çerçevesi itibarıyla Müslüman Türk tebaayı “tüm siyasi, sivil ve dinî haklar yönünden Rusya devletinin diğer tebaası ile tam eşit duruma getirmek” şeklinde özetlemek mümkündür.⁸⁴⁵ Rusya’da Türk seçkinlerinin kimi zaman yalnız kimi zaman da tek başına vermiş olduğu siyasal mücadele, belirli aralıklarla feshedilen ve tekrar açılan Duma’da 1917 senesine kadar devam etmiştir.

Rusya’da ortaya çıkan yeni siyasal koşullara adapte olmaya çalışan Azerbaycan muhalefeti, varoluş mücadelesi sürerken, henüz 1907 yılında Çar’ın başvekili Pyotr A. Stolipin iktidarıyla birlikte reform sürecine anlamını veren özgürlükçü hava yerini

⁸⁴² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss. 113, 117; Graf. S. Yu. Vitte, *Vospominaniya: Tsarstvovaniye Nikolaya II*, T.II, Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1924, ss.1-2. Baykara’nın I. Duma’da görev yapan Türk vekillerin sayısı için vermiş olduğu sayı tartışmalıdır. Bkz. dipnot 1374.

⁸⁴³ Bu dönemde Rusya’daki belli başlı siyasi partiler şunlardı: 1) Sosyal Demokratlar (Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi), 2) Sosyalist Revolüsyonerler (Es-Er), 3) Radikaller, 4) Hür Fikirliiler, 5) Konstitüsyonalist Demokratlar (Kadet), 6) Ilımlı İlericiler, 7) Milli Ekonomi, 8) İlericiler Birliği, 9) 17 Ekim Birliği, 10) Hukuk Nizamı, 11) Monarşistler. Bkz. Kurat, *a.g.e.*, ss.389-390; Devlet, *a.g.e.*, 105.

⁸⁴⁴ Çağla, *a.g.e.*, s.87.

⁸⁴⁵ Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003, s.39.

irticaya bırakmıştır.⁸⁴⁶ Vitte, Stolipin döneminde uygulamaya konan ve 1905 Devrimi'nin sonunu getiren gerici politikaların Duma'yı işlevsiz hale getirişini şu sözlerle ifade etmektedir:

Bu tam da Stolipin'in karakterine uyan türden bir durumdur. Bir taraftan liberalizm gösteriliyor, diğer taraftan ise liberalizm kisvesi altında onun felç edilmesine izin veriliyordu.⁸⁴⁷

1905 Devrimi'ne rağmen Azerbaycan'da değişmeyen tek şeyin merkeziyetçi politikalar ve sömürgeleştirme siyaseti olduğu söylenebilir. 1910 senesinden itibaren, Stolipin idaresinin çıkarmış olduğu "Arazi Islahat Kanunu" gereğince, toprak üzerindeki hisselerini satan Rus köylüleri, Türk vilayetlerine doğru büyük bir göç dalgası başlatmış, böylelikle genişleyen Rus kolonizasyonunun neticesinde, Azerbaycan köylülerinin ellerinden alınan topraklar Rus göçmenlere tahsis edilmiştir.⁸⁴⁸ Vorontsov-Daşkov, üstlendiği görevin ilk beş senesinde (1905-1909), "Kafkasya'da 261 Rus köyünün kurulduğunu ve buralara 54 bin kişinin yerleştirildiğini" ifade etmiştir.⁸⁴⁹ Bu dönemde Rus sömürgeciliğinin kapsamı kültürel olarak da genişletilmiş, yerel halklara "ana dillerinin tehlike altında olduğu hissettirilmeden", İliminskiy sisteminin öngördüğü asimilasyon siyaseti uygulamaya konmuştur.⁸⁵⁰ Vorontsov-Daşkov'un verdiği bilgiler doğrultusunda, 1910 yılında, Kafkasya'nın genelinde ilkokul seviyesinde eğitim gören "16.265 öğrencinin" yalnızca "1405 tanesinin Tatar olduğu" düşünülecek olursa Çarlık tarafından tatbik edilen Ruslaştırma siyasetinin beklenen başarıyı yakalayabildiğini söylemek zordur.⁸⁵¹ Hatta tam aksine, Ruslaştırma çabalarının Kafkas halklarının genelinde "milliyetçi bir geri tepmeye" yol açtığı söylenebilir.⁸⁵² Bunun bir göstergesi olarak, Rus olmayan

⁸⁴⁶ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.27.

⁸⁴⁷ Vitte, *a.g.e.*, T.II, s.387-401.

⁸⁴⁸ Kurat, *a.g.e.*, ss.389-399.

⁸⁴⁹ Graf Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşiy Otčet za Pyatiletie Upravleniya Kavkazom*, SPb: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1910, s.39.

⁸⁵⁰ Mostashari, *On The Religious Frontier*, ss.107-108.

⁸⁵¹ Graf Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneşiy Otčet*, s.50.

⁸⁵² Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.108.

halklar arasında “-ov” ile biten soyadlarının kullanımı azalmış, Gürcülerde “-dze ve -şvili”, Ermenilerde ise “-yan ve -yants” gibi son eklerin kullanımı tekrar yaygınlık kazanmıştır.⁸⁵³

1913 senesinde, tipik bir sömürge şehrini andıran Bakü’de giderek artan Rus nüfusu, Türk nüfusunu bile geride bırakmıştır.⁸⁵⁴ Aynı seneye ait istatistiklere göre, Bakü’de taşınmaz mallara sahip olan Türklerin yaklaşık %50’sinin seçimlere girme hakkının bulunmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁵⁵ Buna ek olarak, özyönetim organlarındaki Müslümanların, “meclisteki toplam temsilci sayısının %50’sini aşamayacağına” ilişkin ayrı bir düzenlemenin halen yürürlükte olması, milliyetçi talepler için adeta bir “köşe taşı” oluşturmuş ve Bakü şehir meclisinde “onur kırıcı” olarak nitelendirilen bu yasanın yürürlükten kaldırılması için yerel halk tarafından pek çok girişimde bulunulmuştur.⁸⁵⁶

1914 senesinde, Büyük Savaş’ın patlak vermesiyle Rusya’nın Azerbaycan Türklerine olan yaklaşım tarzında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde, “Müslüman tebaanın” Rus ordusunun ihtiyaç duyduğu “erzak ve lojistik malzemenin temin edilmesi için üzerine düşen vazifeyi yerine getirmesine” rağmen ortak dinî inançları gereği Osmanlı İmparatorluğu’na “sempati” ile bakması ve basında yer alan “Türk zaferlerine” ilgi göstermesi Rus idarecileri endişeye sevk etmiştir.⁸⁵⁷ Zenkovsky’e

⁸⁵³ Graf Vorontsov-Daşkov, *Vsyepoddanneiyşaya Zapiska*, s.107-108.

⁸⁵⁴ Mostashari, 1913 yılına ait nüfus sayımına dayanarak, Bakü’de yaşayan Rusların 76.000, Türklerin ise 46.000 kişiden ibaret olduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.108.

⁸⁵⁵ 1913 senesinde Bakü’de gayrimenkul sahibi olan kimselerin sayısı 9425’tir. Bunların 566’sı Rus, 7590’ı Türk ve 1154’ü Ermeni’dir. Öte yandan, şehir meclisine seçilebilmek için taşınmazlarının değeri 1500 rubleyi aşabilen mal sahiplerinin sayısı yalnızca 4188’dir. Bunların da 439’u Rus, 3872’si Türk ve 806’sı Ermenidir. Bkz. Kyamalya Odjagova, *Gorodskoye Samoupravleniye Baku v kontse XIX-naçale XX. vv.*, Baku: Nurlan, 2003, s.32.

⁸⁵⁶ ARDTA, 1/1/1236, ss.1-2. Baykara, 1905 yılında Gence belediyesi için yapılan seçimlerde, Çarlığın koymuş olduğu sınırlandırmaya halkın riayet etmediğini ve seçimler sonucunda belirlenen 55 adayın tamamının Türk olduğunu bildirmektedir. Bu seçim, her ne kadar Çarlığın yüksek makamlarınca tanınmamış olsa da belediye bu sonuçlara sadık kalarak çok sayıda toplantı gerçekleştirmiştir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.122.

⁸⁵⁷ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.109.

göre, savaşın ilk haftalarında Rusya Türkleri, “vatansever” hislerle ve “şevkle” devlete olan bağlılıklarını sergilemişler, yaralılara yardım için kurulan örgütlere katılmışlar, Tağızade ve Nagiyev gibi zenginler, “Almanlara karşı savaşmak üzere” büyük bir askeri hastaneyi desteklemiş ve nakdi yardımlarda bulunmuşlardır.⁸⁵⁸ Duma’da Müslüman Fraksiyonu adına bir bildiri yayımlayan İsa Yenik(yev), Bünyamin Ahtem(ov) ve Mehmed Y. Cafer(ov), “Rusya Müslümanlarının kendilerini büyük Rusya’nın evlatları olarak hissettikleri ve tam bir dayanışma hissi taşıdıkları, Müslümanların Ruslarla birlikte vatan adına her türlü kurban vermeye hazır oldukları, Rusya’nın şerefi ve bütünlüğü için mücadele edeceklerini” bildirmişlerdir.⁸⁵⁹ Benzer şekilde, Resulzâde’nin 1915 senesinde Bakü’de çıkarmakta olduğu *Açık Söz* gazetesinde “her şeyden evvel Rusya’nın muzafferiyet ve muvaffakiyetini arzu eden” yazılar yayımlamıştır.⁸⁶⁰ Rusya Türklerinin bu desteği, savaşın ilerleyen haftalarına doğru Yelizavetpol (Gence) vilayetinde, “Rusya’nın gerçek birer evladı olduğunu kanıtlayan” ve “anavatanın meşru çocukları” olarak nitelendirilen Türklerden, gönüllü birlikler oluşturulmasına yönelik bir tasarıyı gündeme getirmiştir.⁸⁶¹ Böylelikle, savaşın ilk yıllarında Tatar, Başkurt, Kırım Tatarı ve Azerbaycan Türklerinden 200 bin kişi silah altına alınmış, bu sayı ilerleyen yıllarda bir milyonu bulmuştur.⁸⁶² Şuşa’da “Kafkasya Yabancılar Süvari Tümeni’ne” bağlı sırf Azerbaycan Türklerinden kurulmuş olan bir de “Tatar Atlı Alayı” kurulmuştur.⁸⁶³ Oluşturulan gönüllü birlikler arasından Samed Bey Mehmandar(ov), Ali Ağa Şihlin(ski), Hüseyin Han Nahçevan(ski) gibi ünlü generaller çıkmış ve bunlar ilerleyen yıllardaki halk cumhuriyeti döneminde Azerbaycan millî ordusunun kurucuları olmuştur.⁸⁶⁴ Swietochowski’nin aktardığına göre, Büyük Savaş sırasında Rus ordusunda gönüllü

⁸⁵⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.189-190.

⁸⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, *Makaleler*, C.III, Ankara: TTK Basımevi, 2015, s.297.

⁸⁶⁰ M. E. Resulzade, “Tutacağımız Yol”, *Açık Söz*, N.1, (2 Oktaybr 1915).

⁸⁶¹ *ARDTA*, 1/1/474, ss.10-11.

⁸⁶² Devlet, *a.g.e.*, ss.224, 229.

⁸⁶³ Devlet, *a.g.e.*, s.229.

⁸⁶⁴ Mehmetov, *a.g.e.*, s.535.

olarak görev yapan Türk subaylarının sayısı iki yüzü bulmaktadır.⁸⁶⁵ 1914 senesinin sonunda Kafkasya'ya bir ziyaret gerçekleştiren Çar II. Nikola, gönüllü askeri kıtaların temsilcileri nezdinde, kardeşi Grandük Mihail Aleksandroviç tarafından komuta edilen “yiğit Kafkas birliklerinin gelecekte örnek teşkil edecek kahramanlıkları adına, kişisel ve kalbi teşekkürlerini” ileterek onları ödüllendirmiştir.⁸⁶⁶

Tüm bunlara rağmen, Gönüllü Kafkas Birliklerini niteleyen “yabancı” (*tuzemnaya*) sözcüğü veya yaygın olarak bilinen adıyla “Vahşi Tümen” (Dikaya Diviziya) gibi terimlerden de anlaşılacağı üzere, Azerbaycan Türklerini ötekileştiren ve Rusya'da Çarlık rejiminin sonuna kadar süren tavır, ordu içerisinde dahi kendisini göstermiştir.⁸⁶⁷ Nadir Devlet, Rus ordusu içindeki Türk-Müslüman askerlerinin gördüğü muamelenin son derece “aşağılayıcı” olduğu bilgisini vererek, 1916 senesinde Müslüman Fraksiyonu'nun başkanlığını yürüten Kutluğ Muhammed Mirza Tevkil(ev)'in bu konuya ilişkin Duma'da yaptığı bir konuşmayı aktarmaktadır:

Askeri hastanelerde yatan yaralı Müslüman askerlerinin arzuları hilafına Kuran-ı Kerim yerine kendilerine Tatarca olarak basılmış İncil dağıtılmakta, bazen onlar da Ortodoks olmaya zorlanmaktalar. Bunlar resmi makamların gizli emirleri ve yardımlarıyla gerçekleştirilmektedir. Yüzbinlerce Müslüman askeri Rusya için öldüğü halde Rus hükümeti onları manen bile olsa tatmin etmeye uğraşmıyor, tersine dinî hislerini rencide edecek hareketler düzenliyor. Askeriyede Müslüman askerler için imamlar da tayin edilmemektedir. (...) Rus hükümetinden yatıştırıcı güzel sözler duyuyoruz; fakat bizim sizlere itimatımız kalmadı. Onun için de mezhep ve milletlerle ilgili tahdidleri kaldıran yeni kanunların çıkarılmasını talep ediyoruz.⁸⁶⁸

Öte yandan, savaş yıllarında Rusya Türklerinin devlete sağlamış olduğu desteğin, ortak vatana karşı duyulan samimi aidiyet hislerine dayandığını söylemek mümkün

⁸⁶⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.110.

⁸⁶⁶ *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god (LX god)*, Tiflis: Tipografiya Namestika E.İ.V. ha Kavkaz, Kazyenny Dom, 1914, s.15.

⁸⁶⁷ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.110.

⁸⁶⁸ Devlet, *a.g.e.*, ss.229-230.

değildir. Bu durumun, Çarlık rejimi tarafından savaşın ister istemez Rusya'daki Müslüman tebaa açısından bir tür 'sadakat sınavı' olarak görülmesi, basın üzerindeki devlet sansürünün ağırlaşması ve Türklere ait yayın organlarının muzır neşriyat oldukları gerekçesiyle kapatılabilmesi gibi mecburi sebeplere dayandığı söylenebilir.⁸⁶⁹ Keza, savaşın henüz başında Çar'ın kardeşinin Müslüman gönüllü birliklerinin başına getirilmesi veya 1915 yılında Vorontsov-Daşkov'un görevden alınarak yerine Grandük Nikolay Nikolayeviç'in atanması gibi gelişmeler de Kafkas halklarını onurlandırmak için atılmış adımlar olmaktan ziyade savaşın ayrılıkçı isyanları körüklemesinden duyulan endişelere bağlı olarak alınan önlemler olarak değerlendirilebilir. 1915 senesinde, Vorontsov-Daşkov tarafından Çar II. Nikola'ya gönderilen gizli bir mektup, bu olasılığı güçlendirmektedir. Söz konusu mektupta, sabık vali, kendisi yerine atanan Grandük Nikolay Nikolayeviç hakkında şu görüşleri dile getirmektedir:

Majesteleri ordunun başında olmak istiyor. Bununla birlikte, geniş Rus devletinin gelecekteki idaresi için emrinizdeki ordunun galip gelmesi gerekli. Mağlubiyetin saltanatınızın geleceği için yıkıcı sonuçları olacaktır. Ben, kendim nihai zafere inanıyorum. Fakat her şeyin kısa zamanda yoluna gireceğinden kuşkuluyum. (...) Sıradan bir insana kıyasla, Grandük Nikolay Nikolayeviç'in Kafkasya'yı idare etmesi daha kolay olacaktır. [Fakat] örselenmek onun gurunu fazlasıyla etkileyecek ve kendisi son derece zorlanacaktır. Sizden, başka bir göreve atanmaksızın, hastalık, kısa veya uzun dönemli istiharat gibi gerekçelerle, başında bulunduğu yüksek mevkiden alınmayı talep edebilir.⁸⁷⁰

1917 senesinde, "halkın güveninin yeniden tesis edilmesi ve mutlaki otoriteye duyulan inancın tazelenmesi için" Çar II. Nikola'ya bazı reformlar yapmasını" tavsiye eden İngiltere Büyükelçisi George Buchanan'ın aldığı cevap, Çarlık rejiminin,

⁸⁶⁹ Örneğin, bu yıllarda Moskova'da çıkan *İl* ve Bakü'de neşrolunan *İkbal* gibi süreli yayınların faaliyetine son verilmiştir. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s.229.

⁸⁷⁰ "Pisma İ. İ. Vorontsova-Daşkova Nikolayu Romanovu (1905-1915 гг.)", *Krasnyy Arhiv*, T.1 (26), Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1928, ss.123-124.

tabiiyetindeki halklarla ilgili güven problemini gözler önüne seren başka bir delil olarak sunulabilir:

İmparator, bana doğru dik bir bakış attı ve şöyle dedi:
Sizce ben mi halkımın güvenini kazanmalıyım yoksa onlar
mı yeniden benimkini?⁸⁷¹

Büyük Savaş'ın başlamasıyla, bütün Rusya'da umumi bir vatanseverlik cereyanı ortaya çıkmış ve bu durum dördüncü Duma'da (1912-1917) yürütülen siyasi faaliyetlere de olduğu gibi yansımıştır.⁸⁷² Bu devirde Duma'da oldukça etkili bir konumda bulunan ve Müslüman Bloku'nun öteden beri iş birliği içerisinde bulunduğu Anayasal Demokrat Parti'nin (Kadet) liberal düşüncelerinde, "vatanseverlik endişesine" (*patriotic anxiety*) bağlı bir değişim kendisini göstermiştir.⁸⁷³ 1914 senesinde Kadetlerin sağ kanadını temsil eden, Piyotr B. Struve'nin Rusya'yı bir "ulus-devlet" olarak nitelendirmesi ve İmparatorluk tabiiyetindeki "tüm milletlerin", önünde sonunda "baskın Rus etosu" içinde "asimile olacağını" iddia etmesi, parti içerisinde ve Duma'da gayri Ruslara yönelik mevcut görüş ayrılıklarını derinleştirmiştir.⁸⁷⁴ İmparatorluğun "millî karakterini ve Rusya halklarına otonomi verilemeyeceğini" vurgulayan Struve'nin "üniter devlet" söylemi, Azerbaycanlı liberallerin de Kadetlerle arasına mesafe koymasına yol açmıştır.⁸⁷⁵ Zira Azerbaycan seçkinleri, bu dönemde artık açıkça bağımsızlık ile ilgilenmeye başlamış ve bunu Duma'da bile dile getirebilecek duruma gelmiştir. Duma'daki Azerbaycanlı milletvekillerinden Mehmed Y. Cafer(ov), yaşanan çarpışmaları "özgürlük savaşı" olarak nitelendirmiş ve "dünya halklarına özgürlük vaat eden Rus ordusunun, aynı

⁸⁷¹ Pavel N. Milyukov, *Rossiya na Perelome: Bolşevistskiy Period Russkoy Revolyutsii*, T.I, Parij, 1927, s.25.

⁸⁷² Kurat, *a.g.e.*, ss.421-423.

⁸⁷³ Çağla, *a.g.e.*, s.76.

⁸⁷⁴ Dominic Lieven, "Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 2, (April 1999), s.179; Mark Bassin, "Geographies of Imperial Identity", *The Cambridge History of Russia*, Vol.II, (Ed.) Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s.58.

⁸⁷⁵ Ülkü Çalışkan, "Kadet Partisi'nde (Anayasal Demokrat Partisi) İki Farklı Millet ve Milliyetçilik Anlayışı", *Türkiyat Mecmuası*, C.26, S.1, (2016), s.143; Çağla, *a.g.e.*, s.76

özgürlüğü kendi tabiiyetindeki toplumlara da duyurması gerektiğini” ifade etmiştir.⁸⁷⁶ Dünya çapında yaşanan savaşın Azerbaycanlı seçkinlerin kendi ülkeleri için vadettiği siyasal ümidi, ilk baskısı 1937 yılında Almanya’da yapılan *Ali ve Nino* adlı tarihî romanda yer alan ve gelecekte Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin ilk başbakanı olacak Feth Ali Han Hoylu’nun ağzından aktaran şu pasaj oldukça güzel özetlemektedir:

Biz Müslüman, Şii bir ülke olarak Osmanlı hanedanından ne bekliyorsak, Romanovlardan da aynını bekliyoruz. Tek ilgilendiğimiz şey bağımsızlık. Güçlü devletler savaştan sonra ne kadar zayıf düşerse bizim için özgürlük o kadar yakın olur.⁸⁷⁷

1914 senesinde Türk ordularının Kafkasya cephesinde Ruslara karşı taaruza geçmesi, savaşın seyrine bağlı olarak Azerbaycanlı seçkinlerin tavrında kaçınılmaz bir değişime sebep olmuştur.⁸⁷⁸ 1914 öncesi dönemde Rusya Türklerinden yoğun biçimde etkilenen Türk milliyetçiliği, etnik kimlik ve birlik vurgusunu Slavlarla olan jeopolitik ve ırksal rekabete dayanarak şekillendirmiş olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Kuzey Kafkasya’nın kontrolüne özel bir önem atfedilmiştir.⁸⁷⁹ Rus kamuoyunda ise Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan edilmesi büyük bir heyecan yaratmış, Kurat’ın da değindiği gibi aynı dönemde “tarihî Türk düşmanlığı hemen canlanmış, artık Aya-Sofya’ya haç dikmek zamanının yaklaştığına hükmedilmiş ve bunun için bir fon” bile oluşturulmuştur.⁸⁸⁰ 1917 Devrimi’nin şafağında Transkafkasya’daki bütün etnik unsurların, dönemin en güçlü ideolojisi olan milliyetçilik etrafında birleşmiş olduğu söylenebileceğinden, bu ve buna benzer pek çok etkenin, savaş yıllarında Azerbaycan halkının bağımsızlık yolundaki siyasetini de şekillendirmiş olması kaçınılmazdır.⁸⁸¹

⁸⁷⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s.534.

⁸⁷⁷ Kurban Said, *Ali and Nino*, New York: The Overlook Press, 1996, s.126; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.117.

⁸⁷⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.114.

⁸⁷⁹ Lieven, *a.g.m.*, s.196.

⁸⁸⁰ Kurat, *a.g.e.*, s.419.

⁸⁸¹ Lieven, *a.g.m.*, s.196.

Azerbaycan’da millî kimliğin oluşumu ele alınırken öncelikli olarak hatırlanması gereken şey, “Azerbaycan sanayi burjuvasıyla, toprak soyluluğunun” ülkenin gelişiminde başat role sahip olmasıdır.⁸⁸² Moderniteye giden yolda Azerbaycanlı seçkinlerin millî farkındalık geliştirmesi ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus emperyalizmine yeni bir biçim kazandıran milliyetçilik fikirlerinin, sömürgeci siyasete nüfuz ederek merkezle çevre arasında bir tür etki-tepki ilişkisi doğurmuş olmasıyla ilgilidir. Bu bağlamda, XIX. yüzyılda Batı medeniyet dairesine kendisini kabul ettiremeyen Rusya’nın, bunu dolaylı yoldan, -tıpkı Batılıların yapmış olduğu gibi- meşru dayanağını *medenileştirme misyonundan* alan bir efendilik istencinin tatmin edilmek istenmesiyle açıklanabilir. Bu durum Azerbaycan Türklerini, ötekiliğin (*other*) yabancılığa (*alien*) dönüştüğü, ırkçılığa meyleden oryantalist tutum ve söylemlerin pratiğe döküldüğü üstünlükçü ve saldırgan bir siyasetin nesnesi haline getirmiştir. Buna karşın, köklü siyasal ve kültürel geleneklere sahip olmalarından dolayı kolayca tahakküm altına alınması mümkün olmayan Azerbaycan halkıyla Ruslar arasındaki gerilim, Çarlık idaresinin Kafkasya’da kurmak istediği hâkimiyetin yetkin bir siyasi zemine oturtulamaması sebebiyle giderek artmıştır.

XIX. yüzyıldan itibaren Rus edebiyatında Kafkas imgesine yüklenen olumsuz anlamlar ve Rus idarecilerin bölgeyi iyi tanıyan, nitelikli kadrolara sahip olmayışı, hegemonyanın tesisini etnik, dinî ve kültürel *basamaklılıkları* önceleyen *hınç* referanslı milliyetçiliğin ellerine bırakmıştır. Bunun bir sonucu olarak, Rus tahakkümü altında eski prestijli konumunu kaybeden Azerbaycanlı seçkinlerin, zaman içerisinde merkezle olan zihinsel bağlarını tamamen kopardıkları söylenebilir. Yerel seçkinler, içine düştükleri *statü tutarsızlığının* ve toplumsal bunalımın üstesinden gelebilmek için kendi içlerine yönelmiş ve halkı millî kimlik çatısı altında yükseltecek kültürel bir kurguyu hayata geçirmişlerdir. Bu kurgunun ise motivasyonunu yüzlerce yıllık özgün bir edebi mirastan aldığı söylenebilir. Azerbaycan Türk edebiyatının erken dönemine

⁸⁸² Çağla, *a.g.e.*, s.50

ait pek çok lirik ve epik örnekte izlerine rastlanabilecek vatan sevgisi, adalet, isyan ve kahramanlık gibi kavramlar, Rus boyunduruğu ile alevlenen ötekilik vurgusuyla birleşerek romantik milliyetçi bir bilinç meydana getirmiştir. Seçkinler eliyle hazırlanan, olgunlaştırılan ve halka aşılana bu bilinç, Rusların ‘efendiliğine’ ve Azerbaycan Türklerinin ‘köleliğine’ son verecek olan istiklâl mücadelesinin de itici gücü olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEPKİNİN YÜKSELİŞİ: AZERBAYCAN'DA MİLLÎ KİMLİK VE MİLLİYETÇİLİK

4.1. Azerbaycan'da Kolektif Aidiyetin Erken İzleri ve Rus İmgesi

Azerbaycan'da ulus kimliğinin kazanım sürecini sosyal-psikolojik boyutuyla ele alırken, “bu ülkenin tarihinin devamlı bir martirolojiden⁸⁸³ ibaret olduğu, tarih boyunca ıstırap çektiği ve uzak-yakın komşuları tarafından aralıksız hücumlara uğradığı” şeklindeki değerlendirme⁸⁸⁴ oldukça dikkat çekicidir. Bu iddiadan hareketle, Azerbaycan'da eski imtiyazlı konumunu kaybeden yerli seçkinlerin itibar arayışı mercek altına alındığında, XIX. yüzyıldan itibaren Rus tahakkümü altında ezilen Müslüman-Türk tebaaya ulus kimliğinin aşılabilmesi için gurur duyulacak bir geçmişin ‘inşa edilmesine gerek olmadığı’ ifade edilebilir. Onun yerine, bu türden ve halihazırda var olan bir geçmişin yalnızca ‘hatırlatılması’ gerekmektedir. Bu yeni misyon, Azerbaycan'da XIX. yüzyıldan itibaren eğitim yoluyla kazanılan yeni bir seçkin türünün ortaya çıkışına da zemin hazırlamış olmalıdır. Böylece seçkinliğe içkin olarak soylululuk veya devlet hizmetiyle elde edilebilen fakat millî tandanslı emperyal iç siyaset neticesinde keyfen alınıp iade edilebildiği için istikrarsızlaşan ve önemini kaybeden birtakım imtiyazlar, daha önce de belirtildiği gibi yerini giderek değer kazanan entelektüel birikime bırakmış ve Azerbaycan'da yeni bir sembolik statü arayışındaki yerli seçkinler, Rus *intelligentsiasına* benzer biçimde kültürel kimliğin edinimiyle saygınlıklarını tekrardan kazanabilecekleri bir imkân elde etmişlerdir.⁸⁸⁵

⁸⁸³ Martirolojiler, Orta çağ'da kiliseye ait edebi bir tür olarak Hristiyan şehitlerin hayat hikayeleriyle ilgili derlemeleri oluşturmaktadır. Kavramın buradaki karşılığı ise menkıbe türündeki eserlerdir. Menkıbelerde, “din büyüklerinin veya tarihe geçmiş ünlü kimselerin yaşamları ve olağanüstü davranışlarıyla ilgili hikâyelere” yer verilmektedir. Bkz. “Menkıbe”, *Türkçe Sözlük*, C.2, Ankara: TDK, 1998, s.1533.

⁸⁸⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.14-15.

⁸⁸⁵ Milliyetçi Rus seçkinin ortaya çıkışı hakkında bkz. dipnot 562. Azerbaycan'da XIX. yüzyıldan itibaren eğitimin “toplumsal itibarın” kazanımında ve “ulusal farkındalığın” oluşumunda oynadığı role değinen bir çalışma için bkz. Eva Mariya Auh, “Mejdu Prisposobleniyem i Samoutverjdeniyem. Ranniy Etap Poiskov Natsionalnoy İdentiçnosti v Srede Musulmanskoj intelleigentsii i Voznikoveniye

İtibarın kazanım sürecinde bilginin giderek başat unsur haline gelmesiyle yüzlerini kendi toplumuna çeviren Azerbaycanlı aydınların, kendilerine ulvi bir misyon yükledikleri, böylece konumlarına yönelik yüz yıllık kaygılarını canlı tutan istikrarsız düzeni ortadan kaldırarak içine düştükleri *statü tutarsızlığına* son vermeye çalıştıkları ifade edilebilir. Bu çaba, toplumun her bireyini ulus çatısı altında seçkinleştirecek ve böylece saygınlığın yitimine yönelik endişeleri sonsuza dek ortadan kaldıracak bir faaliyetin hayata geçirilmesiyle ilgili olduğundan, doğası gereği millî olmak zorundadır. Bu bağlamda, halka ulus bilinci aşılırken geleneksel toplumu temsil eden yapı ve kurumların köklü bir değişime sürüklenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Aydınlar tarafından işlerlik kazandırılmaya çalışılan millî kurgunun moderniteye yönelik açık bir arzuya işaret ettiği söylenebileceğinden, XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da hanlık, beylik ve ağalık gibi geleneksel topluma özgü sosyal tabakalaşmanın zayıflamaya yüz tuttuğu ifade edilebilir. Benzer şekilde, toplumsal ayrışmayı sembolize etmesi bakımından çok daha belirgin ve dirençli olan Sünnilik, Şiilik veya skolastik İslam düşüncesini temsil eden sair kişi ve kurumlarla milliyetçi aydınlar arasındaki çekişmeyi de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da kültürel elit tarafından kolektif bellekte canlandırılmaya çalışılan ortak geçmişe ait bilginin, tarihsel kökleri oldukça eskiye dayanan, hazır ve gurur duyulabilecek bir 'biz' duygusundan istifade ettiği söylenebilir. Bu kültürel miras, *efendi-köle diyalektiği* bağlamında Azerbaycan halkının Rus hakimiyetine niçin kolaylıkla boyun eğemeyeceğini ortaya koyarken, bir imkân olarak, Resulzâde'nin de tespit ettiği üzere Azerbaycan'da oldukça kısa bir zaman diliminde millî şuura sahip bir cemiyetin ortaya çıkışında da rol oynamıştır.⁸⁸⁶

Azerbaycan'da millî kimliğin mayasında yer alan 'biz' duygusunun tarihsel kökenlerine değinirken, millî kimliği antik çağlara dek götüren *ilkçi* değerlendirmelere sapsmadan,

Novovo Obşestva na Yugo-Vostoçnom Kavkaze (1875-1905 gg.)", *Azerbaydjan i Rossiya: Obşestva i Gosudarstva*, (Red.) D. E. Furman, Moskva: Letniy Sad, 2011, ss.50-87.

⁸⁸⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.35.

eski edebi eserler aracılığıyla günümüze dek uzanan çok sayıda kanıt ortaya koymak mümkündür.⁸⁸⁷ Böylelikle, Azerbaycan'da millî kimliğin ansızın beliriveren bir aydınlanma paketinin içerisinde taklit yoluyla Batı'dan ithal edildiğine yönelik *Avrupamerkezci* modernist tezler de tartışmaya açılacaktır.

Azerbaycan'da millî anlamda şekillenmiş ve istikrara kavuşmuş Türk edebi dilinin tarihini XVIII-XIX. yüzyılların klasik bedîi edebiyatıyla başlatan sabit bir kanaatin varlığına rağmen,⁸⁸⁸ *Dede Korkut* ve *Köroğlu* gibi destanlara ait parçalarda bu coğrafyadaki zengin ön-Türk varlığına ve vatanseverlik mefhumuna işaret eden çeşitli alametler ve hususiyetlere rastlamak mümkündür.⁸⁸⁹ Gerçek şu ki Türklerde millet mefhumunun bilinen en eski halini ve Türk devlet geleneğinin köklü geçmişini ortaya koymak açısından kimi zaman Orkun Yazıtları'na dek geri götürülebilen tarihsel mirasın⁸⁹⁰ bu çalışma açısından önemi, onun şuurlu bir milliyetçilik olup olmadığıyla ilgili değildir. Öte yandan, Azerbaycan edebiyatının tarihsel sürekliliği bağlamında, bu harcın XVIII. yüzyıldan itibaren ivme kazanan millî ekolün⁸⁹¹ ya da XX. yüzyılda zirve yapan Türkçü romantizmin temelinde bulunduğunu da kabul etmek gerekmektedir.⁸⁹²

Azerbaycan'da XVIII. yüzyıla kadar millet adı verilen siyasal yapıların varlığından haberdar olduğunu söylemek mümkün olmasa da bu döneme gelinceye dek 'biz' ve 'ötekiler' kurgusunu içeren güçlü bir haysiyet duygusunun varlığından söz etmek

⁸⁸⁷ Bu kurama dayalı bir çalışma için bkz. Develi, *a.g.m.*

⁸⁸⁸ Yaşar Karayev, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*, (Haz.) Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, ss.25-26.

⁸⁸⁹ Akpınar, *a.g.e.*, s.18. Dede Korkut hikayelerinden biri olan "Salur Kazañun İvi Yağmalandığı Boy" adlı hikâyede geçen şu dizeler bu bahse örnek olarak gösterilebilir: *Kulan-ile şığın geyiğe koñşı yurdum // Seni yağı nireden darımış güzel yurdum*. Bkz. Muharrem Ergin, "Salur Kazañun İvi Yağmalandığı Boy" *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TTK Basımevi, 1989, s.100. [*Kulan*: yaban eşiği, *şığın geyik*: alageyik, *yağı*: düşman, *darımak*: musallat olmak, talan etmek].

⁸⁹⁰ Orkun yazıtlarında Bilge Kağan, bütün "soyuna, milletine, güney ve kuzeydeki beylere, Oğuz Tatar (...) Dokuz Oğuz beyleri ve milletine" seslenmektedir. Bu çağrıda, kuvvet zoruyla bir araya getirilen farklı unsurların birliği kastedilmemektedir. Zira Kül Tegin abidesinin doğu cephesinde, Bilge Kağan'ın Türkiş kağanı için: "Türkümüz, milletimiz idi." ifadesini kullandığı görülmektedir. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, ss.1,7; Develi, *a.g.m.*, s.430.

⁸⁹¹ Akpınar, *a.g.e.*, s.31.

⁸⁹² Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.16.

mümkündür. Azerbaycan Türk şairlerinin en büyüğü olarak kabul edilen Nizâmî-i Gencevî'nin (1141?-1209?) edebi mirası bu bağlamda gösterilebilecek en kuvvetli deliller arasında yer almaktadır.⁸⁹³ Fars edebiyatının “dahi şairi” olarak kendisine “hamse türünün kuruculuğu” payesi verilen Gencevî,⁸⁹⁴ eserlerini “şekil bakımından Farsî dilinde yazmış ise de ruhça tam anlamıyla bir Türk” olarak kabul edilmektedir.⁸⁹⁵ Resulzâde, ilk etapta bir çelişki gibi görünen bu hususla ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir:

Finlerin meşhur vatansever şairlerini biliriz ki, eserlerini İsveççe yazmışlar ve bunlara kahraman Finlandiya'nın başkentinde millî şair diye anıtlar dikilmiştir. Bunun gibi, İngiliz hakimiyetine karşı millî istiklâl davasını güden İrlandalı edebiyat muayyen bir zamanda İngilizce yazılmıştır. Bu misale Hindistan şartları içinde dahi rastlamaktayız. (...) Dilinin Farsça olmasına rağmen hiçbir şairde Türklük Nizâmî'de olduğu kadar idealleştirilmiş değildir. (...) Konuları araştırılınca Nizâmî'nin Fars nasyonalizminden uzak, Türk sevgisiyle dolgun, Kafkas muhit ve şartlarına bağlı, yurdunun tarihi mukadderat ve jeopolitiğinden doğan daimî kaygılarla ilgili olduğu görülür ki bu suretle o, elbette bir *Azerbaycan şairidir*.⁸⁹⁶

Azerbaycan klasik edebiyatında görülen Fars nüfuzunu, Resulzâde ile aynı çerçevede yorumlayan Baykara, millî kimlik ve milliyetçilik bağlamında güncelliğini halen koruyan bu tartışmaya ek olarak, Hanlıklar devri ediplerinin Azerbaycan'daki Türklük bilincine yaptığı katkılara da dikkati çekmektedir:

Orta Çağ'da Avrupa'da yalnız kökleri Lâtin ırkından gelenlerin değil, Cermenlerin de edebî dilleri Lâtince idi. Orta Çağ'ın Lâtincesi, klâsik eski Lâtince'den çok farklı idi. Biz Türklerde de bu böyle olmuştur. İslâmiyeti kabul eyledikleri tarihten sonra Fars ve Arap dilleri, zaman-zaman bizim Türklerin de din, felsefe ve edebiyat dilimiz ve hattâ bazı tarihî devirlerde devlet dilimiz olmuştur. (...) Bu çağda Farsça yazmayan şair yok gibidir. Çünkü Farsça

⁸⁹³ Akıpınar, *a.g.e.*, s.19.

⁸⁹⁴ Mehmet Kanar, “Nizâmî-i Gencevî”, *DİA*, C.33, 2007, s.183.

⁸⁹⁵ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.20.

⁸⁹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, Bakı: Təknur Nəşriyyatı, 2011, ss.51-58.

yazmak, ediplikte bir üstünlük sayılmıştır. Bereket versin bu çağın şairleri, Farsça ile birlikte Türkçe şiirler de yazmışlardır. Yalnız bununla da kalmayıp öz veznimiz olan hece ile de pek çok şiirler yazmış olmalarına şükürler ederiz. Bu suretle şairler halka yaklaşmış ve onlarla birlikte geleneksel mânevî bir Azerî Türk varlığı meydana getirmişlerdir.⁸⁹⁷

Bu hususlar göz önünde bulundurulmak kaydıyla, “Türk bedîi mekânında Doğu-İslam uyanışının son dâhisi” olarak adlandırılan Nizâmî-i Gencevî,⁸⁹⁸ günümüze ulaşabilen tek eseri olan *Hamse*’de⁸⁹⁹ “ideal insan” tipini tasvir etmeye çalışmış, “insanın psikolojik ve içtimai” yönlerini ön plana çıkararak “Şark edebiyatında ilk müspet kadın tiplerini” yaratan isim olmuştur.⁹⁰⁰ *Hamse*’de ideal insan tipolojisine uygun olarak verilen “adalet, helallik, bilgelik ve temiz ahlak” gibi manevi ölçülerin Türklükle yakın ilişkide olması ise son derece dikkat çekicidir.⁹⁰¹ Nizâmî-i Gencevî, henüz XII. yüzyıl kadar erken bir devirde Azerbaycan’da ‘biz ve ötekiler’ olmak üzere kolektif bir aidiyet duygusunun varlığını kanıtlayan şu veciz sözlerin sahibidir:

Güzel ile büyüğe Türk,
Güzellik ile büyüklüğe Türklük,
Güzel ve büyük söze Türkçe,
Güzellik ve büyük diyarına *Türkistan*.⁹⁰²

Hamse’de büyük ve eski bir medeniyete ev sahipliği yapan Türkistan, Azerbaycan yurdunun “Hoy, Gence, Meraga, Halhal, Aras” gibi bölgelerinin yanı sıra “Türkistan, Harezm, Keşmir, Semerkant ve Merv” gibi yerleri içine almaktadır.⁹⁰³

⁸⁹⁷ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.29.

⁸⁹⁸ Karayev, *a.g.e.*, s.54.

⁸⁹⁹ *Penc Genc* olarak da adlandırılan bu eser 35.000 beyitten meydana gelmekte olup hazırlanmasının otuz beş ila kırk sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. *Hamse* haricinde Nizâmî’nin muhtelif şiirlerinden oluşan 20.000 beyitlik bir divanının daha bulunduğu fakat bunun halen kayıp olduğu bilgisi verilmektedir. Bkz. Kanar, *a.g.m.*, ss.184-185.

⁹⁰⁰ Akıpınar, *a.g.e.*, s.20.

⁹⁰¹ Karayev, *a.g.e.*, ss.64-65.

⁹⁰² Oktay Erol, “Azerbaycan Dil ve Edebiyatı”, *Azerbaycan*, Y.27, S.228, (Ekim-Kasım-Aralık 1978), s.15.

⁹⁰³ Karayev, *a.g.e.*, s.65.

Nizâmî, kendisi de Farsça yazmasına rağmen yaşadığı devirde Türkçe yazmanın henüz adet olmayışından duyduğu rahatsızlığı dile getirirken sahip olduğu Türklük bilincini gözler önüne seren şu dizeleri kaleme almıştır:

Hiç kıramaz beni *soyu bozuklar*,
Arkamda yokluk gibi varlık olduğu için.
Türkçemi bu Habeşlikte alan yok,
Dovgayı bir yemek diye sayan yok!⁹⁰⁴

Türklük bu mısralarda Nizâmî'nin öz sanatının ve üstünlüğünün eş anlamlısı gibi kullanılmakta olup⁹⁰⁵ kendisi Türkçesini anlamayanları “soyu bozuk” olarak nitelendirmektedir. Habeşlik ise “mutaasıb” kimselerin “kara cehaletini” tasvir etmek için kullanılmıştır.⁹⁰⁶

Nizâmî'nin Türklüğe taassup derecesinde bağlı olduğu, eserlerinde Türk sözcüğüne bir silsile halinde yer verdiği ve şimdiye kadarki lûgatlerde yetmişten fazla manası tespit edilen bu sözcüğü, çok daha geniş ve tamamen müspet bir yelpazede kullandığı bilinmektedir.⁹⁰⁷ Uğramış olduğu haksızlıklar ve çektiği cefa sebebiyle Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'in karşısına çıkan yaşlı bir kadının ağzından aktarılan şu dizelerde, Türklüğü “eşkîyalık ve zulmün zıddı” olarak betimleyen Nizâmî,⁹⁰⁸ aynı zamanda bir Türk ve Hindu'yu sembolik olarak karşı karşıya getiren şu ifadelerin de sahibidir:

Türklerin devleti yükseldi onun için,
Adaletten süslendi hep illeri.
Madem ki sen zulme amil olursun,
Bir Türk değil, çapulcu bir Hindusun!⁹⁰⁹

Nizâmî'nin kaleminden çıkmış pek çok farklı hikâyede, Türklüğün aşkla, yiğitlikle ve şöhretle ilişkilendirildiği görülmektedir:

⁹⁰⁴ Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, ss.215-216. [İtalik vugu bize aittir.], [Dovga: Nohut, pirinç, ıspanak ve yoğurtla yapılan, Azərbaycan Türk mutfağına ait bir çorba].

⁹⁰⁵ Karayev, *a.g.e.*, s.64.

⁹⁰⁶ Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, ss.215-216.

⁹⁰⁷ Karayev, *a.g.e.*, s.66.

⁹⁰⁸ Karayev, *a.g.e.*, s.65.

⁹⁰⁹ Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, s.153.

Şan ve şöhreti dünyaya sığmazdı Türklerin,
Ülkesi adaletle güllü yazdı Türklerin
(...)
Yiğitlerin yüreği bu vur ha vürda
Türk'ün neyi gibi iniliyordu.⁹¹⁰

Azerbaycan tarihinde kendisine millî duyguları kabartan bir övünç kaynağı olarak yer verilen Nizâmî,⁹¹¹ mevzubahis hikâyelerinden bir diğeri olan ve Adem'in yaradılışını konu alan “Sırlar Hazinesi” adlı manzum eserde Türklüğü o kadar ileri boyuta taşımıştır ki “O ay gibi Hıtay Türkü oldu” diyerek Adem'in kendisini bile Türk'e benzetmiştir.⁹¹²

Bu değerlendirmelere ek olarak, Şirvanşahi İstihanşah'ın Nizâmî nezdinde bir teşebbüste bulunarak, kendisinden “Leyla ile Mecnun” adlı eserini Fars dilinde yazmasını rica eden mektubu, dolaylı olarak Azerbaycan'daki Türk harsına temas eden ve henüz XII. yüzyıl gibi erken bir devirde Türklüğün bu bölgedeki etkisini ortaya koyan önemli bir delildir.⁹¹³ Buradan hareketle, Nizâmî örneğinde incelenen Türklüğün söz konusu devirde Azerbaycan'da kuvvetli bir aidiyet duygusuna karşılık geldiği söylenebilir. Türklüğün bu somut ifadesi, *Hamse*'de yer verilen hikâyeler göz önüne alındığında ‘biz ve öteki’ kavramlarına doğrudan atıf yapabilmeyi de mümkün kılar. Bu bağlamda, Nizâmî'nin kendisini dış dünyaya karşı konumlandırış biçimi oldukça dikkat çekicidir. Onun kendisini bilinçli olarak Türk olmayanlardan ayırt ediyor oluşunun, duygu dozu yoğun bir ötekileştirmeyi de beraberinde getirdiği ifade edilebilir. Nizâmî'nin Büyük İskender'i hayali olarak Kafkasya'ya getirerek buradaki icraatlarını anlattığı “İskendernâme” adlı mesnevide, ‘öteki imgesinin’ varlığını ortaya

⁹¹⁰ Karayev, *a.g.e.*, s.68.

⁹¹¹ Erol, *a.g.m.*, s.15.

⁹¹² Karayev, *a.g.e.*, s.64.

⁹¹³ Mektup Mehmet Ali Resulzade tarafından günümüz Türkçesi'ne şöyle aktarılmıştır: “Leyla ile Mecnun hikayesini Fars ile bezendirmelisin. Benim o sözü (Farsî) tanıdığımı biliyorsun ve senin bu işte bu esbabın olduğunu da biliyorum. Bak, hikâyeyi yazarken Türk sıfatlık bize vefa değil. Türkçe konuşmak bize yakışmaz ve layık değildir. Yüksek sülâleden doğan adama yüksek söz (konuşmak-dil) lazımdır.” Bu mektubun gerekçesine bakılacak olursa, Nizâmî'nin adı geçen hikâyeyi ilk etapta Türkçe yazmak niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu da kendisinin daha önce kendi dili olan Türkçe ile eserler meydana getirmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bkz. Mehmet Ali Resulzade, “Genceli Nizâmî”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.31-32, (Temmuz-Ağustos 1934), ss.275-276.

koyan belirgin deliller mevcuttur.⁹¹⁴ Bu imgenin önemli ölçüde Ruslarla özdeşleştirilmiş olması ise XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da *hıncı* tetikleyen kin duygusunun ve Rus nefretinin tarihsel kökenlerini ortaya koymaktadır:

Bunlar -demiş- şehir yıkar yakarlar,
Dünyanın tortusu, alçaklar, hamılar,
Kurt gibi yırtıcı, vahşi ve hunhar,
Cömertlikten âciz, kancıl ve gaddar.
Adamlık beklemez kimse bir Rus'tan,
Ki benzer insana yalnız bakıştan!
Eşeğin cevahir olsa da yükü,
Yine de eşektir parıldar tüyü.⁹¹⁵

Rusların düşman olarak betimlendiği daha başka dizelerde, Türklerin Ruslara ve Rumlara karşı kin besledikleri ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bu halk sayesinde zaferin kolaylıkla kazanılabileceği yine İskender'in ağzından anlatılmaktadır:

Kafkasya'dan tutmuş ta Çin denizine,
Türkler yayılmış hep yerin yüzüne;
Gerçi onlar akrabamız değiller,
Rustan fazla hem Rumlara kinliler;
Türk'ün gücüyle biz fakat gerçekten
Tam keseriz Rus ayağını bu yerden!⁹¹⁶

Resulzâde bu dizelerdeki “Rus'tan ziyade Rum'a beslenen kin” bahsinin şaşırtıcı olmadığını, bu “kinayenin” şaire “Selçuklu-Bizans mücadelesiyle” ilham olunduğu görüşündedir.⁹¹⁷ Bununla birlikte, hikâyede konu edilen olayları “tüm medeniyet dünyasıyla beraber, bütün Türklüğü tehdit eden asıl korkuyu ta o zaman sezmiş ve

⁹¹⁴ Mehmed Emin Resulzade'nin aktardığı bilgiye göre “İskendernâme, şairin siyasi fikirlerini toplu olarak anlatan olgun bir eserdir. (...) Hakikatte buradaki kahraman tarihteki İskender değil, şairin kendi zevkine göre yarattığı edebi bir tiptir. (...) Rus tecavüzüne uğrayan Kafkasyalılar, İskender'i yardıma çağırırlar. Gönderdikleri elçilerin ağzıyla, Kafkasya'ya yapılan hücumun önü alınmazsa bütün medeniyet dünyası tehlikeye düşer derler. Medeni milletlerden kurulmuş müttefik bir ordunun başında, İskender, hemen Kafkasya'ya gelir. İstila ile istiklal, istibdat ile hürriyet, vahşet ile medeniyet kuvvetleri karşılaşır. Okuyucunun gözünde dünyanın bugünkü vaziyetini andıran bir sahne canlanır. Heyecanlı anlar ve buhranlı günler geçiren bu mücadele nihayet medeniyet ordusunun zaferiyle biter.” Bkz. Mehmed Emin Resulzade, “Amerika'nın Sesi Radyosu'nda Nizami”, *Kafkasya (Der Kaukasus)*, Y.2, N.13, (Ağustos 1952), s.9.

⁹¹⁵ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.63; Nizami Gəncəvi, *İskəndərnamə-Şərəfnamə*, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004, s. 311.

⁹¹⁶ Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, s.225; Gəncəvi, *a.g.e.*, s.322.

⁹¹⁷ Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, s.225.

haber vermiştir” sözleriyle değerlendirmektedir.⁹¹⁸ Resulzâde’ye göre masal kahramanları “mensup oldukları muhit ve cemiyetin” karakterini tasvir etmekte olup, Nizâmî’nin eserlerinde görülen ve XII. yüzyıl Azerbaycan toplumunun duygularına tercüman olan Rus tipinin özellikleri şöyle özetlenebilir:

(...) Halkın muhayyilesinde Rus iğrenç ve korkunç bir tip şekilde tasavvur edilmiştir. (...) Bu tafsildan çıkarılan malumata göre, Rus tipi *kedî gözlü* (bu gözler küçüktür ve renk itibarı ile koyudur), sarı saçlı ve kırmızı yüzlüdür. İhtimai bakımdan iptidai bir merhalededir. Din itibarı ile medeniyetten çok uzak, tek tanrı fikrinden yoksun kalmış bir fetişist. Yabani bir hayat yaşar. Zengin komşularını yağma etmekle geçinir. (...) Fakat silahları iptidaidir. Malumattan mahrumdur. Ruslar bilgisizdirler. Cesaretleri cahillikleriyle mütenasiptir.⁹¹⁹

Ruslarla ilgili en geniş malumatın verildiği “İskendernâme” adlı mesnevi, bir Azerbaycan aydınının Ruslardan aldığı ‘hayalî intikamın bilinen belki de ilk örneğini’ oluşturmaktadır. Hikâyede kurgusal bir karakter olarak ideal insan tipini temsil eden ve “Ruslar’dan bu öcü almadan gitsem, Feylekus’un [Filipp] oğlu değil, itim” diyerek yemin eden İskender, dünyayı hakimiyeti altına aldıktan sonra peygamberliğe yükseltilmiş ve şair tarafından “Rum külahlı Türk” olarak nitelendirilmiştir.⁹²⁰

Bu örneklerden hareketle, Türklüğün XII. yüzyıl Azerbaycan toplumunun ortak aidiyet duygusunda bir ‘mensubiyet şuuru’ olarak zaten var olduğu söylenebilir. Daha da önemlisi, bu bilincin bir parçası olan kolektif hafızada ‘tarihsel bir Rus karşıtlığının’ bulunuyor olmasıdır. Süleyman Aliyarlı tarafından da tespit olunduğu üzere:

O zamanın İslam muhitinde “Türk aydını” (Nizami’de “kalem Türkü”) sosyal bir zümre olarak, artık varoluş kazanmış idi. Ancak bütün değildi, en azı üç kol gibi

⁹¹⁸ Resulzade bu hikâyeye konu olan savaşın İskender’in devrinden çok sonra, 943/944 yılında bugünkü Gence çevresinde bulunan Berde şehrinin Ruslar tarafından yağmalanması olarak göstermekte ve bu hadisenin Arap tarihçi el-Mesûdî tarafından kaydedilip, Ermeni tarihçi Kağan-Katvasi tarafından da teyit edildiği bilgisini vermektedir. Mehmed Emin Resulzade, “Azerbaycan Şairi Nizâmî ve Dünyanın Bugünkü Durumu”, *Kafkasya (Der Kaukasus)*, Y.2, N.13, (Ağustos 1952), ss.6-7; Kurat, *a.g.e.*, s.23.

⁹¹⁹ Rəsulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizami*, ss.234-235.

⁹²⁰ Gəncəvi, *a.g.e.*, s.312; Süleyman Əliyarlı, “M. E. Resulzade Tarihsel Bakışları İle: Bir Kez Daha Türklük Davası Üzerine”, *Tariximiz: Açıqlanmamış Mövzuları İlə*, Bakı: Mütərcim, 2012, s.366.

yayılmış idi. İlk önce Türk manevi varlığını, Türk kimliğini koruyup sağlamış olanlar geliyorlardı.⁹²¹

Bu durum, *efendi-köle diyalektiği* bağlamındaki rol değişimi açısından incelendiğinde, Azerbaycan'da millî kimliğin oluşumunu oldukça ihtiraslı bir süreç olarak nitelendirmek mümkündür. Buna göre, Rus işgalleri ve sonrasında yaşanan bir asırlık baskı rejimi, Azerbaycan'da büyük bir toplumsal travmaya neden olarak millî kimliğin referansı olan *hıncı* çok daha kuvvetli bir biçimde ortaya çıkarmıştır. XIX. yüzyılda Azerbaycanlı kültürel seçkinlerin edebî eserler aracılığıyla topluma yaymaya çalıştıkları millî bilincin adeta bir salgın halini alması ve kısa süre içerisinde karşılık bulabilmesi de aynı çerçevede değerlendirilebilir. Neticede Azerbaycanlı seçkinlerin, millî kimliği topluma aşılama sürecinde ellerinin altında bulunan bu birikimi devraldıkları, kökleri geçmişte bulunan Türklük şuurunu bir övünç kaynağı olarak yeniden hatırlattıkları ve rakip Rus milliyetçiliğini mevcut tarihsel karıştıktan da faydalanarak alt etmeyi başardıkları söylenebilir. Hatta Türklükle ilgili bu şuurun, yalnızca Azerbaycanlı “kalem Türklerine” değil tüm Türk-Tatar gerçekliğine siyaseten mal edilebilecek bir karşılık içerdiği dahi öne sürülebilir. Zenkovsky'nin de ifade ettiği üzere:

Korkunç Ivan yanında bir Tatar olan Simeon Backbulatovich naiblik mevkiinde idi ve Boris Godunov aslının bir Tatar kökünden olmasıyla övünürdü. Saburoflar, Yusupoflar, Aksakoflar, Kuguşefler, Meşçerkiesler, Nebolsionlar, Karamzinler ve daha birçok asil ve aristokrat Tatar köklü aileler Rus politika ve kültür hayatının şöhretli temsilcileriydiler.⁹²²

XIII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan sahası Harezmsah, Moğol ve [sonradan] Timur hakimiyetine girmiş, bu durum hem Türkçe'nin resmî devlet dili olarak kabul edilmesine hem de Azerbaycan edebî dilinin ortaya çıkmasına uygun bir zemin hazırlamıştır.⁹²³ Bu yüzyılda gerçekleştirilen edebî faaliyetler, bir sonraki yüzyılda

⁹²¹ Öliyarlı, *a.g.m.*, s.366.

⁹²² Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.20-21.

⁹²³ Akıpınar, *a.g.e.*, s.20.

giderek ivme kazanmış, “Oğuz Türkçesi artık batısı ve doğusu ile birlik halinde” kesintisiz eserler ortaya çıkarmaya başlamıştır.⁹²⁴ XIV. yüzyıla gelinceye dek Türk dili yalnızca Türklerle meskûn olan bölgelerde değil “Tebriz, Şiraz ve Hamedan” gibi medeniyet merkezlerinde bile Farsça ile rekabet edebilecek bir seviyeye gelmiştir.⁹²⁵ XIV. yüzyılda Kadı Burhaneddin (1344-1399), İmadeddin Nesimî (?-1417) ve Ali Şir Nevâî (1441-1501) gibi isimler, Azerbaycan’da Türkçe’nin nüfuzunu önemli oranda artırmışlardır.⁹²⁶

XV. ve XVI. yüzyıllar Azerbaycan açısından kültür hareketlerinin oldukça ivme kazandığı bir dönem olarak kabul edilebilir. Bu dönemde Safevî hanedanının himayesi altında Azerbaycan Türkçesi’nin “ihmale gelmez bir siyasî mücadele aracı” olarak görülmesi, Farsça ve Arapça’dan geniş çaplı bir tercüme hareketini başlatmış, özellikle de Hatâî mahlasıyla hem klasik hem de halk şiirleri yazan Şah İsmail’in şahsında Azerbaycan Türklerinin mühim diyalektik unsurları ön plana çıkarılmıştır.⁹²⁷

Şah İsmail ile birlikte XVI. yüzyıla damgasını vuran bir diğer isim, Azerbaycan ve -umum Türk şiirinde- millî-manevî ve estetik-felsefî bir kırılmaya sebep olacak kadar önemli bir edip olan Mehmet Bin Süleyman, namıdiğer Fuzûlî’dir (?-1556).⁹²⁸ XVI. yüzyılın ilk yarısında Fuzûlî ile birlikte “müstakil bir cereyan” halini alan Azerbaycan edebiyatı, klasik döneme girmiştir.⁹²⁹

Fuzûlî, Türkçe olarak kaleme aldığı *Divan*, *Leyla ve Mecnun* ve Türkçe bölümler taşıyan *Hadikatü’s Süeda* gibi eserleriyle, Türk dili uğrunda verilen büyük bir

⁹²⁴ Mir Celal, Firidun Hüseyinov, *Örneklerle XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, (Haz). Kemal Yavuz, Erol Ülgen, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, s.XXVI.

⁹²⁵ Akıpınar, *a.g.e.*, s.20.

⁹²⁶ Kadı Burhaneddin, tuyuglarıyla “mertlik, cesaret ve meydan okuma” gibi duygu ve tavırları yüceltirken, divanı, “bölgenin dil özelliklerini barındırması” bakımından önemlidir. Nesimî, XIV. yüzyılda Azerbaycan Türkçesi ile eser veren şairlerin öncülerinden olup “dilin bütün imkânlarını yoklayarak kullanmasıyla” öne çıkar. Öte yandan aynı yüzyılda “Türklüğü toplayan” en önemli isim Ali Şir Nevâî olarak kabul edilmektedir. Bkz. Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XXIX.

⁹²⁷ Akıpınar, *a.g.e.*, ss.23, Erol, *a.g.m.*, s.16.

⁹²⁸ Karayev, *a.g.e.*, s.129.

⁹²⁹ Yavuz Akpınar, “Türk”, *DİA*, C.41, 2012, s.502; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.19.

mücadelenin temsilcisi ve bu bağlamda bir Türk psikolojisini yansıtmaları bakımından sembol bir isim olarak kabul edilmektedir.⁹³⁰ Eserleri incelendiğinde, Fuzûlî'nin Türkçe'yi yüceltmeye ve ona diğer diller arasında yüksek bir konum kazandırmaya yönelik bilinçli bir çaba içerisine girmiş olduğu kolaylıkla görülebilir:

Türkçe ile güzel şiir söylemek zordur, güçtür.
Bu yüzden Farsça şiir çoktur.
Türk dili nazm ve terkip kabul etmez.
Sözlerinden çoğu bağlı ve düz değildir.
Bana Allah'ın yardımı olursa bu güçlüğü kolaylaştırırım.
İlkbahar gelince dikenden gül yaprağı meydana gelir.⁹³¹

Bu dizelerde Türkçe'nin Fuzûlî tarafından bir "diken" olarak nitelendirilmesi, Yusuf Has Hacıbli'nin *Kutadgu Bilig*'de Türkçe sözü "vahşi bir hayvana" benzetisi gibi bir zorluk ve Ali Şir Nevaî'nin *Muhâkemetül Lugateyn*'de onu "gizli bir hazine" olarak tasvir etmesine benzer bir mistisizm içermektedir.⁹³² Öte yandan, Fuzûlî'nin Arapça ve Farsça'nın edebi gücünü açık bir biçimde kabul etmesine rağmen "ana dilinde ısrarcı olması ve hatta bunun için Tanrı'nın yardımına başvurması" Türklük şuuruna belirgin bir bağlılığın göstergesi olarak yorumlanabilir.⁹³³ Mehmetzade'ye göre Fuzûlî'yi Türkçe şiir yazmaya sevk eden amilin "milliyet duygusu" olduğu inkar edilemeyecek kadar açıktır.⁹³⁴ Bu iddiayı, Fuzûlî'nin rubailerindeki şu ifadelerle de desteklemek mümkündür:

⁹³⁰ Karayev, *a.g.e.*, s.60.

⁹³¹ Ol sebebdan Farsî lehzele çoxdur nezm kim, // Nezm-i nâzik Türk lefzile düşvâr olur // Lehçe-i Türkî gebûl-i nezm-i terkip etmeyib, // Ekseren elfâzi nâmerbutü nahemvâr olur. // Mende tövfiq olsa bu düşvârî âsan eylerem, // Növbahar olgaç tikenden berg-i gül izhâr olur. Bkz. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı, (Nesir – Nazım) 2*, C.II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s.194.

⁹³² Ali Şir Nevaî'nin tasvirinde "bu hazinenin kapısının yabancı ellerden korunduğu" şeklinde bir inanç göze çarpmaktadır. Fuzûlî'nin her iki selefi tarafından yapılan bu benzetmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karayev, *a.g.e.*, s.132-134.

⁹³³ Develi, *a.g.m.*, s.432.

⁹³⁴ M. B. Mehmed-zade, "Devlet Oluş Günümüz (1918 – 28 Mayıs 1935)", *Kurtuluş*, No.7-8, (Mayıs-Haziran 1935), s.195.

Ey Arab’a Türk’e ve Acem’e feyz bağışlayan (Tanrı)!
Arab’ı dünya halkının en güzel konuşanı yaptın.
Acem (İran) fasihlerinin sözlerine İsa’nın nefesindeki
tesiri verdin.
Dili Türkçe olan benden yardımını eksik eyleme.⁹³⁵

İyi bir eğitim almış olan Fuzûlî’nin Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde eserler vermiş olduğu bilindiği halde kendisinden “dili Türkçe olan ben” şeklinde bahsediyor olması, kendisinin Türklük noktainazarından belirli farkındalığa kavuşmuş olduğunu ortaya koymaktadır.⁹³⁶ Fuzûlî bununla da kalmayıp yaşadığı coğrafyanın kendisine verdiği ilhamla, eziyet gördüğü halde aşkı uğrunda vatani olarak kabul ettiği toprakları terk edemeyemeyeceğini belirten şu dizlerin de sahibidir:

Fuzûlî, sevgilinin bulunduğu yerleri terk edemem.
Vatanımdır, vatanımdır, vatanımdır, vatanım.⁹³⁷

Bu dizelerde göze çarpan dayanma gücü, sıra hasreti ve vatan gibi mefhumlara atfedilen değerın sonraki nesillere ilham vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Resulzâde’ye göre Fuzûlî, Azerbaycan’ın en çok okunan ve sevilen şairi olup Hafız divanı Farslar için ne ifade ediyorsa Fuzûlî divanı da Azerbaycan Türkleri için onu ifade etmektedir.⁹³⁸ Buradan hareketle, zikredilmesi gereken bir başka husus, Fuzûlî’nin “ahkâm-irfan problemi çerçevesinde ele aldığı katı Ortodoks ve aşırı-ampirik düşünce ile asıl İslam, zekâ ile dogma, ibadet ile maneviyat” arasındaki tezadı sorunsallaştıran ve onu “estetik-felsefî huzursuzluğun esas hedefine” dönüştüren bir yaklaşım içerisinde olmasıdır.⁹³⁹ Bu bakımdan Rotterdamlı Erasmus’u andıran Fuzûlî’nin, XIX. yüzyılda modernitenin ruhunu arayan ve bu uğurda skolastik İslam

⁹³⁵ *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir – Nazım) 6, Azerbaycan XX. yy. Yakın Dönem Türk Edebiyatı (1920”den Günümüze Kadar) ve Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı* C.VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s.309.

⁹³⁶ Ahmet Pirverdioğlu, “Azerbaycan Divan Edebiyatı”, *Türkler*, C.19, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.259; Develi, *a.g.m.*, s.432;

⁹³⁷ Edemem terk Fuzûlî, ser-i kûyin yârın // Vetenimdir, vetenimdir, vetenimdir, vetenim. Bkz. Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XXXII.

⁹³⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.18.

⁹³⁹ Karayev, *a.g.e.*, ss.137.

temsiliyeti ile mücadeleye girişen milliyetçi aydınlara ilham kaynağı olduğu da öne sürülebilir.

Konunun genel çerçevesi itibarıyla, Doğu'da Türk-İslam uyanışının tarihi merhalesini başlattığı kabul edilen Fuzûlî ile ilgili olarak Yaşar Karayev'in yaptığı bazı tespitler oldukça dikkat çekicidir:

Fuzûlî'nin şuurlu ve nazarî şekilde amaç edindiği ve sonuna kadar giderek hallettiği iş Dante, Shakespeare, Puşkin'in yaptığı iştir: Millî-edebî tarihî misyon budur. (...) Leyla ve Mecnun'u Arap toprağında, Arap hikâyesini Türk dilinde kaleme alıyor! (...) Arabistan'ın tam göbeğinde bizimle Türkçe konuşuyordu! (...) Nizâmî ve Mevlânâ Celaleddin-i Rumî, Türk'ün tefekkürü ile Fuzûlî ise Türk'ün hem tefekkürü hem de dili ile İslam uyanışına hizmet etti. İslam kültürleri arasında köprü kurdu. Bu hadiselerin her ikisi Rönesans hadisesi idi. Lakin ikincisi, sadece dillerin çiçeklendiği millî uyanış kültürünün en karakteristik hususiyetlerini de ifade ediyordu.⁹⁴⁰

Nizâmî, öz yurdunda en büyük eserini kendi dilinde yazma şansı bulamamış olmasına rağmen yabancı topraklarda buna muvaffak olan Fuzûlî, ardında bıraktığı eserlerle “Güney Kafkasya, Azerbaycan, İran, Irak ve Rusya'da yaşayan Türklerin, yabancı kültür baskılarına rağmen manevî varlıklarını koruyabilmelerinde” önemli bir rol üstlenmiştir.⁹⁴¹ Türkçe divanının mukaddime bölümünde “ibaretinin Rum diyarıyla Tatar diyarının ibaretlerinden farklı olduğuna” işaret eden Fuzûlî'nin, “Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi” arasında bir Azerbaycan Türkçesi'nin varlığını “kabartmış” olduğu söylenebilir.⁹⁴²

Fuzûlî'nin açmış olduğu yolda “Azerbaycan Türklüğünün millî hayatını terennüm eden” bir diğer köklü gelenek de klasik edebiyatla halk edebiyatı arasında bir köprü vazifesi üstlenen âşık edebiyatıdır.⁹⁴³ Azerbaycan halk yaratıcılığının en belirgin örneklerini bünyesinde barındıran âşık edebiyatı, XVII. yüzyıldan itibaren “Şah Abbas

⁹⁴⁰ Karayev, *a.g.e.*, ss.130-131.

⁹⁴¹ Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî”, *DİA*, C.13, 1996, s.244; Karayev, *a.g.e.*, s.131.

⁹⁴² Mehmed-zade, “Devlet Oluş Günümüz”, s.195.

⁹⁴³ Erol, *a.g.m.*, s.16.

ile başlayan Farslaşma hareketine” karşı Azerbaycan Türklüğünün kendi “mazisine ve eski ananesine” dönüş hareketi olarak değerlendirilebilir.⁹⁴⁴ Devrin şiirlerinde, “asalet, mertlik ve sadakat” gibi konuların işlendiği, buna bağlı olarak “halk ruhu ile halk duygusunun kaynaşmış olduğu” göze çarpmaktadır.⁹⁴⁵ Bilhassa Azerbaycan’ın her iki parçasında birden cereyan eden isyanlar bu tarihi eserlerde dillendirilerek XVII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında millileşme ve dünyevileşme istikametindeki hareketlere de ivme kazandırmıştır.⁹⁴⁶ Böylece, XVII. yüzyıldan itibaren “kadim Türk folklör tefekkürü, kadim Türk dünya görüşü, etnik ve estetik hafıza, millî bedî inkişafın temel taşına dönüşmüş”, millî dil, edebi gelişim sürecinde kendine has bir konum elde ederek bu temel üzerinde yükselmiştir.⁹⁴⁷ Tamamen millî ve köklü bir geleneği olan âşık edebiyatı, XVI. yüzyıldan itibaren Anadolu’yu da içine alacak biçimde çok geniş bir coğrafi sahada tesirli olduğundan⁹⁴⁸ Azerbaycan ile Türk dünyası arasında “manevî ve medeni birlik idealinin zamanla daha derin felsefi-estetik esaslarda anlaşılmasında” aracı olmuş, XIX. yüzyıldan itibaren bütün aydınların ortak “Türk manevi geçmişi ile gururlanmasını ve büyük Türk devletçiliği ideallerinin yüceltilmesini” sağlamıştır.⁹⁴⁹

Azerbaycan’da *hınç* duygusunun yaratıcı dürtüsünü besleyen isyan temasının sözlü edebiyattaki yerine bakıldığında, Köroğlu gibi oldukça keskin bir örneğe rastlamak mümkündür. Köroğlu’nun gerçekte bir âşık mı yoksa bir destan kahramanı mı olduğu bilinmemektedir.⁹⁵⁰ Buna karşın Köroğlu’yla betimlenen başkaldırı ruhunun, bir gurur ve motivasyon kaynağı olarak Azerbaycan’da millî şuuru şekillendiren projenin kültürel ayağında oldukça önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

⁹⁴⁴ Akpınar, *a.g.e.*, s.28.

⁹⁴⁵ Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin, Esma Şimşek, *Azerbaycan Âşıkları ve Halk Şairleri Antolojisi I (16-18. Yüzyıllar)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, s.XII; Akpınar, *a.g.e.*, s.28.

⁹⁴⁶ Karayev, *a.g.e.*, s.72

⁹⁴⁷ Karayev, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁴⁸ Abdülkadir Karahan, “Âşık Edebiyatı”, *DİA*, C.3, 1991, s.551; Sakaoğlu, Alptekin, Şimşek, *a.g.e.*, s.XIII.

⁹⁴⁹ Karayev, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁵⁰ Sakaoğlu, Alptekin, Şimşek, *a.g.e.*, s.45.

Bu bağlamda, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’da halka zulmeden han, bey ve ağa zümresinin kültürel seçkinlerce her fırsatta tenkit edildiği hatırlanmalıdır. Bunları, “Rus memurlarına yandaşlık yapanlar, cahil mollaların peşine takılanlar ve yolsuzluğa bulaşan yöneticiler” izlemiştir.⁹⁵¹ Bu faaliyet, Azerbaycan’da kan ve soy asaletinin eski önemini kaybetmesinin ardından halkın bütün tabakalarıyla millî kimlik çatısı altında sembolik olarak seçkinleştirilmesi hedefine yönelik bir girişim olarak değerlendirildiğinde, Köroğlu’nun bu misyona sağladığı içeriğin daha anlaşılır bir hal aldığı söylenebilir. Türk dünyası için ortak bir değer olan Köroğlu’nun Azerbaycan varyantı incelendiğinde, Köroğlu’nun adalet arayışındaki bir kahraman olarak “yerli beylerden ve yabancı fatihlerden öç aldığı, bunun yanı sıra öfke ve cesaretle vatan adına savaş ve kahramanlığa çağrı yapan” türkülere konu olduğu dikkati çekmektedir.⁹⁵² Köroğlu destanına ait pek çok edebi metinden biri olan “Dava Günü” adlı koşuk, bu değerlendirmenin bir örneğini teşkil etmektedir:

Koç Köroğlu neresinden tanını,
İçer avuç avuç düşman kanını,
Kesin paşasını, asın hanını,
Leş leşin üstüne yığmak gerek.⁹⁵³

“Beni” adlı bir başka koşukta ise Köroğlu’nun sıla hasretinden mustarip olduğu şu dizelere rastlamak mümkündür:

Vara, vara dost köyünde yâd oldum,
Kahpe felek ne zaman senden şad oldum,
Vatanımdan, ulusumdan yâd oldum,
Yâda salmaz hısım kardeş, el beni.⁹⁵⁴

⁹⁵¹ Develi, *a.g.m.*, s.432.

⁹⁵² B. A. Garriyev, *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları*, (Çev.) Fikret Türkmen, Muvaffak Duranlı, Feyzullah Rahmankul, Ankara: TDK Yayınları, 2007, s.46.

⁹⁵³ Göç Koroğlu ne’resinden tanını, // İçer ovuc ovuc düşmen ganını, // Kesin paşasını, asın hanını, // Lüş leşin üstüne galanmağ gerek. Bkz. Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Çev.) Semih Tezcan, Ankara: TDK Yayınları, 1978, s.82.

⁹⁵⁴ Vara vara dost kuyinde yad oldum, // Gehbe felek, haçan senden şad oldum, // Vetenimden, ulusumdan yad oldum, // Yâda salmaz gohum gardaş, el meni. Bkz. *Azerbaycan Türk Edebiyatı C.II*, s.332.

Köroğlu'nun aslen nereli olduğu bilinmemekle birlikte, “Balkanlar’dan Doğu Türkistan’a, Güneybatı Anadolu’dan Sibirya’ya kadar uzanan Türk dünyasının” tamamına mal olduğu bilinmektedir.⁹⁵⁵ Bununla birlikte Derbent varyantı, “Köroğlu destanının en kâmil kollarından” bir tanesi olarak “millî destancılığın birçok taleplerini göz önünde bulundurması” bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır.⁹⁵⁶ XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden biri olan Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, *Gülistan-ı İrem* (1841) adlı eserinde Köroğlu'nun Türk-İran sınırında bulunan Çamlıbel adlı bir yerde yaşadığı bilgisini vermektedir.⁹⁵⁷ “Beni” adlı koşukta da yer verilen “vatan ve ulus” gibi kavramlardan hareketle Azad Nebiyev’in, Çamlıbel hakkında ortaya koyduğu şu hususlar oldukça dikkat çekicidir:

Çamlıbel, aynı zamanda azadlığın berkarar olduğu, insan hukunun tanzim edildiği, derebeyliklerin ve keyfi yönetimin mevcut olmadığı özgür ülke, fenomenal cemiyet, sınıfsal farklılıkların ortadan kaldırıldığı küçük bir ülkedir. [...] Çamlıbel’in bozulmaz idarecilik kanunları var. Burada herkes öz zümresinde beraberdir, hakları korunur, sebest ve özgür yaşamak hukukuna maliktir. Bununla birlikte, Çamlıbel’de iç intizam güçlüdür, idareciliğin sert kanunları mevcuttur. Demokratik değerler Çamlıbel cemiyetinde yüksektir. Buradaki demokrasi, otonomi ve başıbozukluk, cemiyeti sökülüp dağıtmaz ve parçalamaz. Aslında Çamlıbel feodal ve patriarşik dünyada yeni, özgür ve ideal cemiyettir. Özgürlüğüne düşkün insanlar buraya akın eder. Köroğlu'nun mücadelesine yenilmezlik veren manevi dayanaklardan biri de işte bu Çamlıbel fenomenidir. Çamlıbel’de halkların içten sevgisi ve hayatıyla bağlı olduğu manevi değerler büyük muhabbetle terennüm edilir. Bütün bunlar destanın halk arasında süratle yayılmasına, her bir halkın yine bu motifler esasında kendi millî özgürlük düşüncesini aks ettiren varyantlar

⁹⁵⁵ Faruk Sümer, Nurettin Albayrak, “Köroğlu”, *DİA*, C.26, 2002, s.268.

⁹⁵⁶ *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Azerbaycan Türk Edebiyatı C.I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s.187.

⁹⁵⁷ A. Bakıxanov, *Gülistani-İrem*, Bakı: Berpaneş, 2010, (Tıpkıbasım, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1951), s.211.

yaratmasına sebep olmuş, Türk halkları içerisinde geniş varyantlarda yayılmaya başlamıştır.⁹⁵⁸

Bu bağlamda kan asaletinin eski önemini kaybetmesi, millî kimliğin kolektif aidiyeti belirlemesi ve geleneksel tabakalaşmanın ortadan kaldırılarak toplumun klasik döneme özgü sınıfsal yapısına son verilmesi açısından, daha önce de değinildiği gibi Köroğlu'nun XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan millî istiklâl mücadelesini örgütleyen yerel seçkinlere ilham vermiş olması kaçınılmazdır. Zira Köroğlu'nun babası da bir aşiret reisi olmayıp bey yanında çalışan bir at terbiyecisidir.⁹⁵⁹ Dahası, İslami dönem Türk destanları arasında yer almakla birlikte Köroğlu destanında dinî bir özden söz edilemeyecek olması Köroğlu'yu Türk edebiyatındaki içe dönük (*introverti*) veli tipinden ayrı olarak dışa dönük (*extroverti*) Alp tipine yaklaştırır.⁹⁶⁰

Buna karşın, *Alp tipinin* şekillenmesinde toplum ön planda olduğu halde “Köroğlu toplumunu bizzat kendisi” kurar.⁹⁶¹ *Efendi-köle diyalektiği* bağlamında yerel seçkinlerin tekeline aldığı ulus projesi ve bu projenin hayata geçirilmesi esnasında skolastik İslam düşüncesiyle girmiş oldukları iktidar mücadelesi mercek altına alındığında, Köroğlu'nun Azerbaycan liberal düşüncesine eklemlenmiş etnik-kolektivist milliyetçilik anlayışında bir tür nüfuza malik olduğu söylenebilir.

Bu iddiaya dayanak teşkil etmesi bakımından Kafkasya'da Köroğlu destanına ait edebi metinlerin 1721 yılında Elyas Muşegyan tarafından hazırlanan *Nağmeler* adlı kitapla henüz XVIII. yüzyıldan itibaren toplanmaya başlamış olduğu söylenebilir.⁹⁶² 1804 yılında ise Azerbaycanlı şair Andalib Karacadağ, *Şiirler Mecmuası* adlı el yazmaları tasnifinde Köroğlu'ya ait türkülere yer vermiştir.⁹⁶³ Buna ek olarak, Çarlığın sınır bölgelerindeki Ruslaştırma faaliyetine destek amacı güden *Kavkaz* gazetesinin 1840'lı yıllardan 1900'lerin başına kadar neşredilen bazı sayılarında Köroğlu hakkında

⁹⁵⁸ Azad Nəbiyev, *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı*, C.II, Bakı: Elm, 2006, ss.497-498.

⁹⁵⁹ Sümer, Albayrak, *a.g.m.*, s.270.

⁹⁶⁰ Mehmed Kaplan, “Yunus Emre ve Nebatlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XXII, (1955), s.46; Sümer, Albayrak, *a.g.m.*, s.269.

⁹⁶¹ Sümer, Albayrak, *a.g.m.*, s.270.

⁹⁶² Sakaoğlu, Alptekin, Şimşek, *Azerbaycan Âşıkları ve Halk Şairleri Antolojisi...*, s.45.

⁹⁶³ Garriyev, *a.g.e.*, s.47.

malumat veren çeşitli makalelere rastlanmaktadır. Bu durum, Azerbaycan’da XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Köroğlu gibi edebi metinlerle halk arasında baş gösteren millî kıpırdanmalar arasında bir ilişkinin var olduğunu ve bunun Rus hükümeti tarafından da bilindiğini ortaya koymaktadır. Rus basını, Köroğlu’nun “Türkiye’den Kafkasya’ya ve oradan da İsrail’e” kadar uzanan ününü “Homeros” ile bir tutmuş⁹⁶⁴ onu “Avrupa’nın şanlı şövalyelerine” benzereterek “kelimenin tam anlamıyla millî ve örnek bir ozan” olarak nitelendirmiştir.⁹⁶⁵ Bununla birlikte, “şöhreti Besarabya’ya kadar ulaşmış” bu destan, yalnızca Azerbaycan’da değil Kafkasya’nın Türk olmayan olmayan Gürcü ve Ermeni unsurları arasında da bağımsızlık düşüncesine ilham vermiş olduğundan⁹⁶⁶ Köroğlu’ya ait hikâyeler Rus basını tarafından tahrif edilmeye ve itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Gazetede yer alan bazı makalelerde, Köroğlu, sırf “insan yüreğinin korkudan nasıl parçalandığını” merak ettiği için bir genci ve bir yaşlıyı öldürebilecek” tıynetle zalim bir karakter olarak tasvir edilirken,⁹⁶⁷ destanların genel çerçevesinin “ahlaki açıdan rezilce” olduğu ve “Müslüman kadınlarının sefil tabiatını” yansıttığı ileri sürülmüştür.⁹⁶⁸ Öte yandan, Azerbaycan’da “kahramanlık sükelerinin destan haline gelmesi, bu halkın tarihî kaderi ve içinde bulunduğu toplumsal durumla doğrudan alakalı” olduğundan Rus basınında propaganda amaçlı olarak kendisine yer bulan bu türden tasvir ve değerlendirmelerin halk arasında rağbet gördüğünü söylemek mümkün değildir.⁹⁶⁹ Aksine, Azerbaycan’ın kuzey ve güney olarak ikiye bölünmesinin ardından patlak veren ve adına Kaçak

⁹⁶⁴ A.V., “Skazka o Kara-Oglu”, *Kavkaz*, N.39, (28 Sentyabrya 1846), s.153.

⁹⁶⁵ “Kyor-Oglu, Vostochny Poet-Nayezdnik”, *Kavkaz*, N.21, (11 Marta 1856), s.83.

⁹⁶⁶ Sümer ve Albayrak’ın vermiş olduğu bilgiye göre Alexandre H. Krappe tarafından “hikayelerin İran asıllı olduğu” öne sürülmüş, benzer şekilde “Kafkasya rivayetli bir Köroğlu hikayesi yayımlayan Ermeni müellif Agayan ise onun Ermeni olduğunu” iddia etmiştir. Pertev Naili Boratav’ın III. Türk Tarih Kongresi’nde Başbakanlık Arşivi mühimme defterlerine dayanarak sunduğu bildiride ise Köroğlu’nun menşesine ilişkin ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bkz. Sümer, Albayrak, *a.g.m.*, s.269; Pertev Naili Boratav, “Köroğlunun Tarihi Şahsiyeti”, *III. Türk Tarih Kongresi (15-20 Kasım 1943), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK Basımevi, (Çevrimiçi), ss.124-130. 16.01.2018 tarihinde erişildi. <http://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/iii-turk-tarih-kongresi-15-20-kasim-1943-ankara/>

⁹⁶⁷ “Skazka o Kara-Oglu”, s.154.

⁹⁶⁸ “Kyor-Oglu, Vostochny Poet-Nayezdnik”, s.84.

⁹⁶⁹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.187; Garriyev, *a.g.e.*, s.47.

Hareketi denen halk isyanlarıyla, Köroğlu gibi kahramanlık destanlarında işlenen konular arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.⁹⁷⁰

Netice itibarıyla soylu bir beyin sıradan hizmetkarı olan babasının intikamını almak için mevcut düzene başkaldıran, sonrasında ise hür topraklarında kendi hür toplumunu kurarak seçkinleşen ve çok geniş bir coğrafyada itibarını perçinleyen Köroğlu ile XIX. yüzyılda efendi rolünü benimsemiş Rus emperyalizminin boyunduruğunu kırarak kendi bağımsızlığını elde etmeye çalışan ve geleneksel toplumu millî kimlik çatısı altında seçkinleştirmek için inisiyatif alan prestij arayışındaki yerel seçkinler arasında *hıncın* yaratıcı dürtüsü olan hayalî intikamın alınması bağlamında belirgin bir paralellik bulunduğundan söz etmek mümkündür.

Türklük şuurunun erken devir örneklerini bünyesinde barındıran ve bu yönüyle Azerbaycan millî istiklâl mücadelesine ilham veren edebî metinler zengin bir birikime işaret ediyor olsa da Azerbaycan’da modern edebiyata geçiş sürecini müjdeleyen XVIII. yüzyıldan itibaren kolektif bilincin daha somut bir millî içerik kazanmaya başladığı ifade edilebilir.

Azerbaycan’da müstakil hanlıklar devriyle ortaya çıkan siyasal atmosfer, Şah İsmail’le başlayan Türkçecilik cereyanının giderek gelişmesine, böylece Fars ve Arap dilli edebiyata karşı cephe alınarak millî edebiyat ekolünün kurulmasına da zemin hazırlamıştır.⁹⁷¹ Bu dönemde Fars tesirinden giderek uzaklaşan halk edebiyatında, şiir dili “temizlenmeye ve saflaşmaya” başlamış, halkın “millî özellikleri ve millî psikolojisi daha büyük çapta yansıtılır” hale gelmiştir.⁹⁷² Bu devir, Azerbaycan Türkçesi’nin bölgedeki ortak dillerden biri haline gelmesine ve Türk halk edebiyatı nevilerinin Gürcüler ve Ermeniler arasında dahi kendisine geniş ölçüde yer bulmasına sahne olmuştur.⁹⁷³ XVIII. yüzyıldan itibaren yüzlerini kendi toplumuna çeviren

⁹⁷⁰ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.187

⁹⁷¹ Akpınar, *a.g.e.*, s.31.

⁹⁷² *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.159.

⁹⁷³ Akpınar, *a.g.m.*, s.502.

Azerbaycanlı edipler, bundan böyle “mitolojik şahların” tarihi yerine “kendi halklarının tarihini” öğrenme zarureti duymuşlar, bu sayede halka yakınlaşarak “milliyetçilik duygularının” Azerbaycan edebiyatına nüfuz etmesini sağlamışlardır.⁹⁷⁴ XVII. yüzyılda yüzünü kendi “mazisine ve eski ananesine” çevirmeye mecbur kalan Azerbaycan halkı,⁹⁷⁵ bu tavrını XVIII. yüzyılda da sürdürmüş böylece halkın “çağdaş siyasi ve manevi durumunu, yaşam zorluklarını, bağımsızlık ve özgürlük uğrunda mücadelelerini” konu alan eserler de giderek yaygınlık kazanmıştır.⁹⁷⁶

Bu bağlamda XVIII. yüzyıl Azerbaycan Türk edebiyatına damga vuran iki isim Molla Veli Vidâdî (1709-1809) ve Molla Penah Vâkıf’tır (1717-1797).⁹⁷⁷ Bunlardan, Molla Veli Vidâdî, Şirvan hanlığına bağlı Gülistan adlı beyliğin ve Gürcü padişahı II. İrakli’nin sarayında yaşamıştır.⁹⁷⁸ Şiirlerinde hem hece hem de aruz vezni kullanan Vidâdî, yaşadığı dönemde Azerbaycan toplumunun dilini, duygu ve düşüncelerini dile getiren sembol isimlerden bir tanesi olarak kabul edilmektedir.⁹⁷⁹ Eserlerinde “gurbet, vatan, ata, ana, kavim ve vatan sevgisi” gibi konuları işlemiş özellikle 1780 yılında tamamladığı *Musibetname* adlı eserinde “Azerbaycan’ın içine düştüğü felaketleri” dile getirirken dönemin siyasi ve toplumsal hayatını sert bir biçimde eleştirmiştir.⁹⁸⁰

Molla Penah Vâkıf ise Azerbaycan edebiyatında realist şiirin ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁹⁸¹ Kendisi Türkçe’yi bütün zenginlikleriyle kullanmış ve böylece kendi adıyla anılan bir ekol yaratmayı başarmıştır.⁹⁸² XIX. yüzyılda onun mektebini izleyen edipler tıpkı Vâkıf gibi “yerli gelenek ve göreneği korumaya, halkın

⁹⁷⁴ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.157.

⁹⁷⁵ Akpınar, *a.g.e.*, s.28.

⁹⁷⁶ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.156.

⁹⁷⁷ Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XXXIX.

⁹⁷⁸ Erol, *a.g.m.*, s.27.

⁹⁷⁹ Yavuz Akpınar, “Vidâdî”, *DİA*, C.43, 2013, s. 103; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.43

⁹⁸⁰ Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XXXIX; Akpınar, “Vidâdî”, s.103.

⁹⁸¹ Yavuz Akpınar, “Vâkıf, Molla Penah”, *DİA*, C.42, 2012, s.487.

⁹⁸² Azerbaycan Türk edebiyatı açısından Vâkıf’ın önemine değinirken, Transkafkasya’da “her okuyan Molla Penah olmaz!” şeklinde ünlü bir atasözünün var olduğunu hatırlatmak gerekir. Bkz. Firidun Bəy Köçərli, *Azərbaycan Ədəbiyyatı*, C.I., Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.126; Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XLII.

hayatını ve yaşayışını olduğu gibi idealize etmeye ve yerli hususiyetleri bütün çıplaklığıyla yansıtmaya” çalışmışlardır.⁹⁸³

Baykara’ya göre Vâkıf ve Vidâdî, Azerbaycan millî kültür mirasının abidevî isimleri olmalarına karşın her iki şairin de eserlerinde “vatan ve millet mefhumlarının bulunmayışı” dikkat çekicidir.⁹⁸⁴ Söz konusu şairlerin eserleri incelendiğinde bu değerlendirmede belirli bir haklılık payı olduğu söylenebilir. Öte yandan, XIX. yüzyıla gelene kadar Vâkıf gibi Azerbaycan Türk edebiyatına damgasını vurmuş ve kendinden sonraki kuşakları etkileyebilmiş pek çok edibin Azerbaycan millî kimliğinin oluşumuna yaptıkları katkıyı, yalnızca arkalarında bıraktıkları eserlerin içeriğiyle sınırlandırmamak gerekir. Vâkıf’ın hayatı ve kişiliği hakkında şimdiye dek bilinenler bu bahiste alternatif bir okuma yapmayı mümkün kılmaktadır.

Öncelikle, 1772 yılında göçebe aşiretlerle Karabağ’a göç ettiği vakit son derece fakir olduğu bilinen, buna karşın çalışkanlığı ve bilgisiyle Karabağ Hanlığı’nda önce eşik ağalığına ardından baş vezirlik makamına kadar yükselen Vâkıf, Azerbaycan’da henüz klasik dönem yaşanırken bulunduğu mevkiyi kan asaleti yerine liyakatle kazanmış bir seçkindir.⁹⁸⁵ İkinci olarak, Vâkıf, 1795 ve 1797 yıllarında İran şahı Ağa Muhammed Kaçar’ın Karabağ’a hücumları esnasında son âna kadar İbrahim Han’a bağlılık göstermiş hatta Ağa Muhammed Şah tarafından Karabağ ele geçirildikten ve hanlığın başına İbrahim Han’ın yeğeni Mehmed Bey Cevanşir getirildikten sonra bile İbrahim Han’a olan sadakatini korumuştur.⁹⁸⁶ Vâkıf’ın bu bağlılığı onun hayatına mâl olmuştur.⁹⁸⁷ Son olarak, Vâkıf’ın oldukça iyi bir medrese tahsili almış olmasına rağmen “derin bir tasavvuf yolunu benimsememesi, medrese ruhlu bir softa olmaması veya skolastik düşünceye iltifat etmemesi” dikkate değerdir.⁹⁸⁸ Bu durumu, şairin

⁹⁸³ Akpınar, *a.g.e.*, ss.32-33.

⁹⁸⁴ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.47.

⁹⁸⁵ Köçerli, *a.g.e.*, s.128; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.30.

⁹⁸⁶ Akpınar, “Vâkıf, Molla Penah”, s.487.

⁹⁸⁷ Köçerli, *a.g.e.*, s.132; Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XLII.

⁹⁸⁸ Sakaoğlu, Alptekin, Şimşek, *Azerbaycan Aşıkları ve Halk Şairleri Antolojisi...*, s.193; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, ss.35-39.

“Görmedim” adlı ünlü muhammesinde “hakkı bâtil eylemekle” itham ettiği din adamlarını ve onların peşinden gidenleri tenkit ettiği bazı dizelerle teyit etmek mümkündür:

Âlimü câhil, müridü mürşidü şâkirdü pîr,
Nefs-i emmâre elinde serbeser olmuş esîr,
Hakkı bâtil eylemişler işlenür cürm-i kebîr,
Şehyler, şeyyad-ı âbidler abûsen kamterir,
Hiç keste hakka lââyık bir ibâdet görmedim.⁹⁸⁹

Tüm bu bilgiler ışığında, Azerbaycan tarihi açısından Vâkıf'ın millî bir sembol olarak önemi, bu çalışmada benimsenen modele uygun olarak birbirine paralel üç örnek ile yeniden değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, şairin hanlık nezdinde kazandığı konum ve itibarın açıkça liyakata dayalı olmasıyla ilgilidir.⁹⁹⁰ Azerbaycan'da Rus hegemonyasının tesis edilmesiyle ilkin *statü tutarsızlığına* maruz kalan, ardından entelektüel birikimle bu krizin üstesinden gelen ve yeniden seçkinleşerek toplumsal dönüşümü tetikleyen milliyetçi aydınlar, ‘itibarın geri kazanımı’ açısından Vâkıf örneği ile dolaylı bir benzerlik içerisinde. İkinci olarak, 1797 senesindeki kuşatma esnasında Karabağ şehri İbrahim Han tarafından terk edilmiş olmasına rağmen Vâkıf'ın burada kalarak direnişi yönetmesi ve ardından Şah birlikleri tarafından esir alınmasına rağmen Karabağ Hanı'na duyduğu bağlılığı ölene kadar koruması,⁹⁹¹ XIX. ve XX. yüzyıllarda milliyetçilikle dillendirilen vatanseverlik ve ulusal sadakat gibi söylemlerin tarihsel meşru zeminini oluşturmaktadır. Üçüncü ve son olarak, kendisine ait dizelerden de anlaşılabilceği gibi şairde koyu bir taassubun bulunmayışından söz edilebilir. Onun bu özelliği XIX. yüzyıl Azerbaycan aydınının genel profiliyle büyük

⁹⁸⁹ Köçerli, *a.g.e.*, s.152; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.38. [Alıntıda şiirsel ahengin korunması amacıyla yalnızca literasyon farklılıkları giderilmiş, metnin özgün haline sadık kalınmıştır. *Nefs-i emmâre*: Kişiye kötülüğü emreden nefis, *serbeser*: baştan başa, *cürm-i kebîr*: büyük suç, *şeyyad*: riyakâr, *âbid*: ibadet eden, *hiç kes*: hiç kimse.]

⁹⁹⁰ Baykara'nın aktardığına göre Vâkıf'ın dil ve edebiyata olan hakimiyeti onun prestijini öyle bir noktaya taşımıştır ki Şirvan hanı kaleme aldığı bir dörtlükte şair için: “Senin sanatını methetmek benim için ayıptır; senin şiirlerin o kadar güzeldir ki meth ve senâ edilmekten vârestedir.” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bkz. Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.36.

⁹⁹¹ Akpınar, “Vâkıf, Molla Penah”, s.487.

benzerlik taşımaktadır. Azerbaycan’da XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru yeni ile gelenek arasında giderek artan gerilimin iki ayrı kutbu olan liberallerle, skolastik İslâm düşüncesini temsil eden kişi ve kurumlar arasındaki çekişmede, Müslüman cemaate ulus kimliği aşılama isteyen milliyetçi aydınların tenkitçi diliyle Vâkıf’ın edebî üslubu arasında herhangi bir farklılık bulabilmek oldukça zordur.

Bu örneklerin, Vâkıf gibi Azerbaycan toplumunun her tabakasına nüfuz edebilmiş bir seçkin ile XIX. yüzyıldan itibaren millî kimliği toplumun en alt tabakasına kadar yaymaya çalışan Azerbaycan *intelligentsiasını* ortak bir paydada buluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla Azerbaycan’da millî kimliğin oluşumu bağlamında XVIII. yüzyılın önemini yalnızca dil ve edebiyat sahasında gücünü artıran Türkçecilik açısından ele almak yerine, bir sonraki yüzyıla damgasını vuracak milliyetçi aydınların psikolojisini ve dünyayı kavrayış biçimlerini belirleyen geçmiş tutum, tavır ve davranışlar yardımıyla açıklığa kavuşturmak da mümkündür.

4.2. Azerbaycan’da Ulus İnşasının Mimarları: *Intelligentsia*

XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’ın Rus işgaline uğrayarak sömürgeleştirilmesi, bu ülkenin siyasal ve toplumsal hayatında büyük bir kırılmaya neden olarak halkın manevî hayatına ve kültürüne de derinden etki etmiştir.⁹⁹² Azerbaycan toprakları Gülistan (1813) ve Türkmençay Antlaşmaları’nın (1828) ardından güney ve kuzey olarak ikiye bölündükten sonra bu ülkenin tarihi iki farklı istikamette ilerlemiş, Azerbaycan’ın kuzeyinde toplumun her kesiminden büyük bir “itibar kaybına” uğrayan ve kendisini “gavur yönetimin” idaresinde görerek ötekileştiren halk, “millî his ve fikirlere” daha kapalı bir görünüm arz eden güney kesiminden farklı olarak tepkisel bir “milliyetçilik şuuru” geliştirmeye başlamıştır.⁹⁹³ Buna bağlı olarak XIX.

⁹⁹² *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı (Nesir – Nazım) 3*, C.III, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s.175.

⁹⁹³ Ali Asker, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Tmelelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı), *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), s.519; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı (Nesir – Nazım) 3*, C.III, s.175.

yüzyılın başlangıcına kadar Azerbaycan edebiyatının merkezi konumunda olan Tebriz, yerini önce Rus İmparatorluğu'ndaki inkılapçı fikirlerin kesişim noktalarından biri haline gelen Tiflis'e ardından da Azerbaycan istiklâl mücadelesinin her koldan merkezi haline gelen Bakü'ye bırakmıştır.⁹⁹⁴

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Azerbaycan topraklarındaki Rus hakimiyetinin kesinleşmeye başlaması, hemen her dönemde kısa aralıklarla baş gösteren halk isyanları dışarıda tutulacak olursa Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin ilk safhasını gerçekçi bir çizgiye kaydırmış ve onun ilk hedefinin millî kültür istiklâli olarak belirlenmesinde rol oynamıştır.⁹⁹⁵

Azerbaycan'da kültürel uyanış devri veya Azerbaycan rönesansı olarak adlandırılan bu dönem, Baykara'nın da tespit ettiği gibi Rönesans ve Reform gibi kavramların asıl içeriklerine pek de hâkim olunmayışı keza bu kavramların ait olduğu çağların birbirine karıştırılması gibi sebeplerden ötürü Türk milliyetçiliğinin gecikmişliği söylemine ve *Avrupamerkezci* sübjektif değerlendirmelere bir tür ön kabul oluşturmaktadır:

Mesela bir Azerbaycanlı aydına Azerbaycan rönesansı kiminle ve ne zaman başlamıştır diye soracak olursanız, derhal Mirza Fetali'den söze başlar, Hasan Bey Zerdabî'ye ondan da Ali Bey Hüseyinzâde'ye ve Ağaoğlu Ahmet Bey'e geçer ve 1905 yılına atlar. Bizim görüşümüze göre konu ve problem o kadar basit değildir.⁹⁹⁶

Baykara tarafından yapılan bu değerlendirmenin yalnızca Azerbaycanlı aydınların değil, Azerbaycan tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen pek çok yabancı düşünürün de ortak kanısı olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁹⁷

⁹⁹⁴ Akpınar, "Türk", s.502.

⁹⁹⁵ Erol, *a.g.m.*, s.17.

⁹⁹⁶ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.65.

⁹⁹⁷ Altstadt, Swietochowski ve Zenkovsky'e ait olarak bu çalışmada yer verilen eserler, mevcut iddiayı doğrulayan birkaç örnek olarak gösterilebilir.

4.2.1. Birinci Kuşak Aydınlar ve Azerbaycan Rönesansı

Bu problemten hareketle konuyu yeniden tartışmaya açacak olursak, Azerbaycan’da henüz XII. yüzyıldan itibaren somut delillerine rastlanabilen Türklük şuurunun, XX. yüzyılda ansızın ortaya çıkana dek ortadan kaybolmuş olabileceğini düşünmek pek de mümkün değildir. Kaldı ki sıkça öne sürüldüğü üzere Rusya’nın *medenileştirme misyonu* çerçevesinde Azerbaycan halkının Avrupa kültürüyle tanıştığı⁹⁹⁸ kabul edilecekse bile XIX. yüzyılda Kâzım Bey Zakir (1784-1857), Mirza Şefi Vazeh (1792-1852), Abbaskulu Ağa Bakıhanlı (1794-1847), Mehmet Ali Mirza Kâzım Bey (1802-1870) ve İsmail Bey Gutgaşanlı (1806-1869) gibi kendi devrine damgasını vurmuş büyük isimleri Azerbaycan rönesansının baş aktörleri olarak kabul etmek gerekecektir. XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’ın kuzeyinde yetişen yepyeni bir aydın neslin temsilcileri olan bu isimler, Azerbaycan ve Kafkasya tarihlerini mukayeseli olarak incelemiş, kendilerinden sonraki kuşak üzerinde büyük tesirler bırakarak bunların Azerbaycan Türklüğü’nün özgün kolektif kimliğini Rusların “Tatar” kategorizasyonundan ayırmasında rol oynamışlardır.⁹⁹⁹ İdeolojik bakımdan bu isimlerin üstlenmiş olduğu vazife, kalem erbabı olarak bilfiil “halkın içerisine girmek ve ona yol göstermek” olmuştur.¹⁰⁰⁰ Bu sebeple, üstlendikleri görevde başarılı olsun ya da olmasın XIX. yüzyılın birinci yarısından itibaren Azerbaycan’da artık açıkça millî farkındalık sahibi olduğu öne sürülebilecek bu isimlerin “yeni bir devrin başlatıcısı olmadığını” iddia etmek güçtür.¹⁰⁰¹ Baykara’ya göre İtalya’daki hümanistlerin halka inememiş olması gibi Azerbaycan aydınları da kendi zamanlarında “geniş bir kitle hareketi” başlatamamış fakat “uyanık kanılarını” yakın çevrelerine duyurmuş ve onları etkilemişlerdir.¹⁰⁰²

⁹⁹⁸ Akpınar, *a.g.e.*, s.36.

⁹⁹⁹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.176.

¹⁰⁰⁰ Erol, *a.g.m.*, s.67.

¹⁰⁰¹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.176.

¹⁰⁰² Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.66.

Azerbaycan *intelligentsiasının* birinci neslini temsil eden bu isimlerden Mehmet Ali Mirza Kâzım Bey, Derbent şehri eşrafından bir aileye mensuptur.¹⁰⁰³ Rus çarlığının Derbent’i işgal etmesinin ardından yerli direnişe destek veren ailesiyle birlikte Astrahan’a sürülmüş ve burada tanıştığı İskoç bir misyonerin etkisinde kalarak Hristiyanlığı kabul etmiştir.¹⁰⁰⁴ Bu olay onun hayatında bir dönüm noktası olmuş, Kâzım Bey böylece “Müslüman olan aydınlara Rus devlet teşkilatında vazife verilmesini yasaklayan Çarlık kanununa” tâbi olmayarak Kazan ve Petersburg Üniversiteleri’nde toplam yirmi yılı aşkın bir süre boyunca çalışma fırsatı bulmuştur.¹⁰⁰⁵ Bu imkân sayesinde Kâzım Bey Rusya’da Şarkiyat çalışmalarının kurucu isimlerinden bir tanesi olup dil bilgisi alanında yaptığı çalışmalarla XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan sadeleştirilmiş Azerbaycan Türkçesi’nin oluşumunda baş rolü oynamıştır.¹⁰⁰⁶

Kâzım Bey’in Azerbaycan Türk lehçesini esas alarak Avrupaî metotlarla 1839 senesinde hazırlamış olduğu mukayeseli *Umumî Türk-Tatar Grameri* kitabı (*Obşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıkı*), yayımlandığı tarihte kendi türünün ilk örneği olup ileriki dönemlerde Türk dilinin tarihini incelemek için bir anahtar vazifesi görmüştür.¹⁰⁰⁷ Kâzım Bey bununla da yetinmeyerek Rus makamları nezdinde Rusya Türkleri için müşterek bir Türk dilinin gerekliliğini vurgulamış, daha önce Rus üniversitelerinde Doğu dilleriyle bir arada okutulmakta olan Türk dilini müstakil bir kürsü haline getirmiştir.¹⁰⁰⁸ Kâzım Bey’in bunlar dışında, Kırım tarihinin 1466-1724 arası dönemini anlatan *Es-Seb’u’s-seyyâr* (1832), Azerbaycan ve Kafkasya tarihi

¹⁰⁰³ Ahmet Kanlıdere, “Mirza Kâzım Bey”, *DİA*, C.30, 2005, s.162.

¹⁰⁰⁴ AKAK, T.6(1)/IV/644, s.476; David Schimmelpenninck van der Oye, “Mirza Kazem-Bek and the Kazan School of Russian Orientology”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol.28, Issue.3, (December 2008), s.452.

¹⁰⁰⁵ Zenkovsky, Rus imparatorluğunda “1905 yılına kadar herhangi bir kimsenin Ortodoks veya Protestanlığı” kabul ettiği takdirde, kendisine “herhangi bir kariyer kapısının derhal açıldığı” bilgisini vermektedir. Bkz. Zenkovsky, *a.g.e.*, s.12.

¹⁰⁰⁶ Altstadt, *a.g.e.*, s.51.

¹⁰⁰⁷ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.67.

¹⁰⁰⁸ Kanlıdere, *a.g.m.*, s. 163; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.62.

hakkında bilgiler veren *Derbentnâme* (1851) ve Uygur Türklerini konu alan *İssledovaniya ob Uygurah* (1841) gibi çalışmaları, kendi döneminde Türk-Tatar tarihi üzerine yapılan nadide araştırmalar olması bakımından önem taşımaktadır.¹⁰⁰⁹

Akademik kariyeri¹⁰¹⁰ ve yaşayışı göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan'da ilk nesil milliyeçi aydınların tipik bir örneğini teşkil ettiği ileri sürülebilecek Kâzım Bey, Hristiyanlığı kabul etmiş olmasına rağmen, İslamiyet ve Müslüman halkların tarihi ekseninde yaptığı çalışmalar, bazı tutucu Rus çevrelerini rahatsız ve etmiş onun Hristiyanlık kisvesi altında İslamiyet'e (kimi zaman da İngilizlere) hizmet ettiğini öne süren bazı şayiaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁰¹¹ David S. van der Oye'nin aktardığına göre Kâzım bey gerçekten de "kökenleriyle gurur duyan" ve bunu dış görünüşüyle de yansıtan bir kişiliktir.¹⁰¹² Kırım Savaşı'nın yaşadığı yıllarda, kent sokaklarında "ipek türbanı, renkli ve dökümlü cübbesiyle" dolaşması, ayrıca siyasi konular hakkında sessizliğini koruması, dönemin Rus basınında kendisi hakkında "vatanserver olmadığına" ilişkin bazı provokatif haberlerin çıkmasına vesile olmuştur.¹⁰¹³

Kâzım Bey'in düşüncelerinde Asya özgün bir medeniyet ruhuna sahiptir ve Batı'nın Asya toplumlarını aydınlatması mümkün değildir.¹⁰¹⁴ Asya, kendisini aydınlatacak insanları yine kendisi içinden çıkaracaktır.¹⁰¹⁵ Bu ise Müslüman toplumlarının geri

¹⁰⁰⁹ A. D. H. Bivar, "The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol.57, Issue.2, (June 1994), ss.296-297.

¹⁰¹⁰ A. K. Rzayev tarafından 1989 yılında hazırlanan ve Kâzım Bey'in hayatını konu alan eserde, kendisinin Arapça, Türkçe, Rusça, İngilizce ve Fransızca olarak kaleme alınmış 74 eserin bulunduğu bilgisi verilmektedir. Bkz. Bivar, *a.g.m.*, s.296.

¹⁰¹¹ Rus idari makamlarında Kâzım Bey'e duyulan güvensizlik zaman zaman kendisine tevdi edilen görevlerin geri alınmasına ve onun başka bir kurumlara tayin edilmesine yol açmıştır. Kâzım Bey'in Rus Hariciye Nezaret'indeki görevinden alınarak 1825 yılında Omsk şehrinde öğretmenlik görevine atanmış olması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. AKAK, T.6(1)/IV/645, s.476.

¹⁰¹² S. van der Oye, *a.g.m.*, s.450.

¹⁰¹³ İgnatyiy Yu. Kraçkovskiy, *İzbrannıye Soçineniya, T.5, Oçerki po İstrie Russkoy Arabistiki*, Moskova-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, 1958, s. 89; S. van der Oye, *a.g.m.*, s.451.

¹⁰¹⁴ Kanlıdere, *a.g.m.*, s. 164.

¹⁰¹⁵ Ahmet Caferoğlu, "Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.2, (Şubat 1932), s.62.

kalmasına neden olan taassup ve cehaletin ortadan kaldırılmasıyla, mutaassıp mollalar ve despot ve yöneticilerin düzenine son vermekle mümkün olacaktır.¹⁰¹⁶ *Efendi-köle diyalektiği* bağlamında Rusya'nın daha önce değinilen *medenileştirme misyonuna* açık biçimde ters düşen bu görüşler, Kâzım Bey'in bir bütün olarak hayatı ve faaliyetleri göz önüne alındığında onun Türk millî kimliğinin taşıyıcısı ve Doğu'ya has bir modernite anlayışının savunucusu olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, Kazım Bey'in Doğu modernitesiyle ilgili görüşleri yalnızca Kırım ve Kafkas sahalarıyla sınırlı kalmamış, Osmanlı, İran, Çin, Japon ve Hint noktalarına da pek çok kez mercek altına alınmıştır.¹⁰¹⁷

Azerbaycan kültürel rönesansının önemli isimlerinden bir diğeri ise Abbaskulu Ağa Bakıhanlı'dır. Bakü hanlarından ikinci Mirza Mehmet Han oğlu Abbaskulu Ağa, XIX. yüzyıl Azerbaycan Türklüğünün en bilindik simalarından biri olmakla birlikte kendisinin bu çalışmada benimsenen milliyetçilik modeli bağlamında özel bir yeri bulunmaktadır. Abbaskulu Ağa'nın babası Mirza Muhammed han sani Bakü hanlarının neslinden gelmekte olup Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildikten sonra babasıyla birlikte Kuba hanlığına yerleştirilmiştir.¹⁰¹⁸ Abbaskulu'nun bu çalışmanın referans modeli açısından arz ettiği önem ise soylu bir aileden gelmesine karşın kendi kaleme aldığı hal tercümesinde belirttiği üzere “zenginliğin, siyasî mevkilerin, asaletin hiçbir önemi olmadığı, yalnız ilim ve faziletin kıymeti bulunduğunu” ifade etmiş olmasından ileri gelmektedir.¹⁰¹⁹ Bu düşünceler, XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da yeni bir sembolik statü arayışına giren seçkinler arasında kan asaletinin eski önemini kaybetmeye başladığını göstermektedir. İtibarın geri kazanım sürecinde artık soyluluk yerine entelektüel birikim öne plana çıkmaya başlamıştır. Buradan hareketle, Fuad Köprülü tarafından da ifade olunduğu gibi Bakıhanlı'nın “Kafkas Türkleri arasında eski İslâm kültürünün, Rus istilasından sonra

¹⁰¹⁶ Kanlıdere, *a.g.m.*, s. 164.

¹⁰¹⁷ Caferoğlu, “Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey”, s.66.

¹⁰¹⁸ Köçerli, *a.g.e.*, s.263.

¹⁰¹⁹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.72.

yeni Avrupa medeniyeti telâkkileriyle birleşmesinden meydana gelen şair ve muharrir tiplerinden” biri olduğu sonucuna ulaşılabilir.¹⁰²⁰ Kariyeri boyunca tarih, dilcilik, coğrafya ve hukuk gibi ilmî ve divan edebiyatının çeşitli örneklerini bünyesinde barındıran bedîî eserler vermiş olan Bakıhanlı,¹⁰²¹ 1820 senesinde General Yermolov tarafından Tiflis’te devlet hizmetine atanarak burada Rusça’yı öğrenmiş, ardından yüksek kademedeki devlet görevlileriyle beraber bütün Kuzey Kafkasya’yı dolaşarak General Paskeviç’in maiyetinde Azerbaycan’ın ikiye bölünmesiyle sonuçlanan Türkmençay müzakerelerine şahsen iştirak etmiştir.¹⁰²² Böylesi bir olaya tanıklık etmenin belki de kendisinde psikolojik bir travmaya sebep olduğu ve Bakıhanlı’yı Azerbaycan tarihini bir bütün olarak ilk defa ele alan *Gülistan-ı İrem* (1841) adlı eseri hazırlamaya ittiği düşünülebilir.¹⁰²³ Buna karşın, XIX. yüzyılın başlarında neredeyse bütün Azerbaycanlı aydınlar gibi Bakıhanlı’nın da “ümme ve millet mefhumlarını birbirinden ayırmaya malik olamadığı” iddiası¹⁰²⁴ hatırlanacak olursa, ortaya modernist milliyetçi tezlerin söylemine paralel olarak söz konusu dönemde Azerbaycan’da millet bilincinin henüz oluşmadığı şeklinde bir sonuç çıkmaktadır. Öte yandan daha önce değinilen bazı hususları tekrarlayacak olursak, milliyetçilik, doğası gereği ilk ortaya çıktığı andan itibaren toplumu tasarlayan yegâne ideolojik araç olma arzusundadır. Bu durum, onu kendisine eklemleyemediği her türlü kimlik ve düşünce ile bir tür iktidar mücadelesi içerisine sokar. Buna bağlı olarak da millî kimlik, kolektif aidiyeti belirleyen temel unsur halini alıncaya dek dinî kimliğin birleştirici gücünden ve dinamizminden istifade etmektedir. Süreç tamamlandıktan sonra ise onu kendisine eklemler. Böylece dinî kimliğin varlığı, ulusal farkındalığın bir parçası olarak millî kimlik içerisinde muhafaza edilmeyi sürdürür.¹⁰²⁵

¹⁰²⁰ M. Fuad Köprülü, “Abbas Kulu”, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul: Burhaneddin Basımevi, s.19.

¹⁰²¹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.201.

¹⁰²² Köçerli, *a.g.e.*, s.264.

¹⁰²³ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.111.

¹⁰²⁴ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.74.

¹⁰²⁵ Bkz. Greenfeld, “Transcending the Nation's Worth”, s.131.

Bu bağlamda Bakıhanlı'nın 'milliyetçi bir figür olup olmadığı' sorusu, 'XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da milliyetçiliğin var olup olmadığı' şeklindeki ikinci bir soruyla doğrudan ilişkilidir. Buradan hareketle, Bakıhanlı'nın millet ve ümmet kavramlarına hususi bir anlam yükleyip yüklemediğine bakılmaksızın, XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da milliyetçiliğin var olduğu fakat henüz İslamiyet'i içerebilecek olgunluğa erişmediği öne sürülebilir. *Gülistan-ı İrem*'in yazılma gerekçesi de bu iddiayı destekler niteliktedir. Eser Çar'a takdim edilirken Bakıhanlı'ya ait ifadelerde göze çarpan 'vatanseverlik ve mensubiyet' vurgusu, müellifin millî bir şuura malik olduğunu açıkça göstermektedir:

Ülkemin şimdiye kadar yazılmamış bulunan tarihini kaleme alma zarureti düşünüp duruyordum. Öte yandan vatanımın tarihin yazmak için mümkün ve müessir olmayan bazı kıymetli vesikalardan istifade etmek imkânına sahiptim. Bütün bu haller, beni mensup bulunduğum ülkenin geçmiş hayatını yazmaya ve boş vakitlerimi bu işe hasretmeye mecbur kıldı.¹⁰²⁶

Gülistan-ı İrem'de Azerbaycan'ın otokton halkı bir bütün olarak Türkler şeklinde adlandırılarak, bunların tamamının Türkçe konuştuğu kaydedilmekte ve bu halkın yalnızca Azerbaycan'da değil çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu bilgisi verilmektedir.¹⁰²⁷ Bakıhanlı'yı bir romantik olarak değerlendirmek mümkün olmasa da¹⁰²⁸ onun Türk adının kökenlerine ilişkin yaptığı araştırmalar, Azerbaycan coğrafyasında kurulmuş Hunlar, İskitler, Hazarlar ve Avarları Türklerin kadim ecdatları olarak göstermesi, Attila, Timur, Cengiz han gibi tarihi şahsiyetlere değinerek Türklerin fatih bir millet olduğunu ileri sürmesi, hepsinden de önemlisi "mensup olduğu ülkeyle gurur duyduğunu" vurgulaması, başta da belirtildiği gibi

¹⁰²⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.63. Bu sözler, *Gülistan-ı İrem*'in girişine yazılmış fakat Çar hükümeti tarafından muzır görülerek kitabın neşrine izin verilmemiştir. Bkz. Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.112.

¹⁰²⁷ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.113.

¹⁰²⁸ Bakıhanlı, Azerbaycan'da "realizmin temelini teşkil eden sosyal kritik edebiyatın" kurucu babaları arasında gösterilmektedir. Erol, *a.g.m.*, s.17.

“öväünç kaynağı bir geçmişin hatırlatılması” ve Azerbaycan’da “milliyetçilik ideallerinin teşekkülü” bağlamında temel bir işlev üstlenmiştir.¹⁰²⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycanlı aydınlarının çoğı, adı Kasım Ayaklanması’na (1830-1831) karışan Leh önderlerden etkilenmiş ve bunların bir kısmı bağımsızlık üzerine coşkulu yazılar kaleme almışlardır.¹⁰³⁰ Bakıhanlı’yı da bu isimler arasında zikretmek mümkündür. Öte yandan, onu Azerbaycan edebiyat ve kültür hayatında “maarifçilik” olarak bilinen hareketin ilk temsilcileri arasında saymak daha doğru olacaktır.¹⁰³¹ Bakıhanlı her ne kadar “Azerbaycan’da yaşayan ahaliye” kendi tarihini öğretmek ve onun yakın bir geçmişe kadar “esir değil hâkim olduğunu” göstermek istemişse de sorunun esas kaynağının cehalet ve dinî taassup olduğunu tespit etmiştir.¹⁰³² 1832 senesinde Azerbaycan’da Avrupa tarzında eğitim veren okulların açılması amacıyla Rus hükümetine bir proje sunan Bakıhanlı, bu problemi bertaraf etmek amacıyla somut bir girişimde bulunmuştur.¹⁰³³ Bu projede yer alan ifadeleri, ülkesini sürekli olarak Batı ile kıyaslayan Rus aydınlarının -özellikle de daha önce görüşlerine yer verilen Glinka’nın-¹⁰³⁴ ikilemini hatırlatır biçimde, fakat bu sefer Azerbaycan için geçerli olmak kaydıyla, *efendi-köle diyalektiğı* bağlamında *hıncın* ‘mukayese ve gıpta’ gibi bileşenlerinin açığa çıktığı birer örnek olarak değerlendirmek mümkündür:

Bilindiğı üzere, Asyalılar hakkındaki katılaşmış ön yargılı kavramlar hükmünü koruyor. [Avrupalılar] onlara dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan halklar üzerinde önceliğı Aydınlanma’nın verdiğini anlayamayıp kaderin Avrupa’yı yükselttiğine ve onlara öncelik tanıyan inkâr edilemez bir güç tanıdığına inanıyorlar. Aynı şekilde Avrupa tarzı eğitimle zaten tanışmış olan Asyalılar da kendi bilgilerinin noksanlığını ve toplu yaşayış

¹⁰²⁹ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.113. Ayrıca bkz. Bakıxanov, *a.g.e.*

¹⁰³⁰ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.75-76.

¹⁰³¹ Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.XLIV.

¹⁰³² Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.113.

¹⁰³³ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.83.

¹⁰³⁴ Glinka’nın ikilemi için bkz. dipnot. 581; Koyré, *a.g.e.*, s.16.

kaideleriyle ilgili yetersizliklerini görüyor, yurttaşlarının acınası hallerine pişmanlık içerisinde bakıyorlar.¹⁰³⁵

Halkın bir ulus çatısı altında seçkinleşmesi ve buna bağlı olarak geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecini ilgilendiren bir başka örnek, Bakıhanlı'nın *Kitab-ı Askeriyye* (1837) adlı eseridir. Bu eserde Bakıhanlı'nın hayat verdiği Asker karakteri, kendi çağında ender olarak rastlanan, “hak ve hukukunu bilen, hür ve şahsiyet sahibi” Azerbaycan aydın tipini temsil etmektedir.¹⁰³⁶ Azerbaycan edebiyatında Batılı tarzda Türkçe olarak yazılmış uzun hikâye türünün ilk örneğini oluşturan bu eserde dikkati çeken asıl husus ise Asker karakterinin asil veya varlıklı bir aileden gelmeyip basit bir demircinin oğlu olmasıdır.¹⁰³⁷ Bu sebeple, Asker karakterinin haksızlık karşısında kullanabileceği bir nüfuzu yoktur. Benzer şekilde, aşkı uğruna Ferhat gibi dağları delmeyen veya Mecnun gibi çöllere düşmeyen Asker'in hikâyesi her şeye rağmen mutlu sonla biter. Bakıhanlı bununla her insanın hakkını arayabileceği ve mücadele ettikten sonra amacına ulaşabileceğini göstermek istemiştir.¹⁰³⁸

Eserlerinde yer verdiği “konuların genişliği bakımından XVIII. yüzyıl Fransız Ansiklopedistleri ile kıyaslanabilecek” bir isim olan Bakıhanlı,¹⁰³⁹ bilimi bir “fazilet” olarak nitelendirerek bağımsızlığın Batı medeniyetini tanımakla mümkün olabileceğine inanmıştır. Kendisinin *Tehzib-i Ahlak* (?) adlı eserinde “akıl her şeyden yüksek ve iyiyi kötüden ayıran bir vasıta olarak” değerlendirilirken, *Mişkatü'l-Envar* (1829–30) adlı eserinde ise bu düşüncelere paralel olarak İran ve Hindistan'daki toplumsal yaşam tenkit edilmiş, gerçekte ise bu iki örnek üzerinden irticai olarak nitelendirilen Rus müstemlekeciligi ve onun zadedgânlık esası üzerine kurulu feodal

¹⁰³⁵ A.K. Bakıhanov, “Proyekt Uçrejdeniya Musulmanskogo Uçilişa Sostavlenniy Maiyorm Abbas-Kuli-Agoyu Bakıhanovım 29 Fevralya 1832 g.”, *Soçineniya Zapiski Pisma*, Baky: Elm, 1983, s.251.

¹⁰³⁶ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.86.

¹⁰³⁷ Parvana Bayram, “Abbaskulu Bakıhanov'un Hayatı, Eserleri ve Kitab-ı Askeriye Hikayesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.27, (Yaz 2013), ss.153-156.

¹⁰³⁸ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.86.

¹⁰³⁹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.201.

düzeni sembolik biçimde eleştirilmiştir.¹⁰⁴⁰ Bu yönleriyle, Bakıhanlı'nın XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ı adım adım moderniteye taşıyan ünlü ceditçi simalar için de bir rol model olduğunu söylemek mümkündür.

Azerbaycan'ın Rönesans devrinde Vâkıf ekolünü temsil eden ve XIX. yüzyılın milliyetçi aydınları arasında yer alan bir diğer isim de Karabağ Hanlığı asilzâdelerinden Kâsım Bey Zâkir'dir.¹⁰⁴¹ Azerbaycan'da millî kimliğin oluşumuna ve istiklâl mücadelesinin fikrî zeminine sunmuş olduğu katkılar bakımından, Zâkir adını sömürgeci Rus emperyalizmine karşı yürütülen mücadele ile anmak mümkündür.¹⁰⁴² Söz konusu mücadelenin fitilini ateşleyen olay ise Karabağ Hanlığı'nın düşüşüne müteakiben Zâkir'in yeğeni Behbud Bey'in Rus yöneticilere ve ona meyyal olan yerel unsurlara karşı silahlı direniş hareketi başlatmasıdır.¹⁰⁴³ Behbud Bey'in, dönemin idare âmiri Knyaz Konstantin D. Tarhan-Mouravov'a bağlı birlikler tarafından öldürülerek direnişe son verilmesinin ardından, Karabağ'da Rus idarecilere yakın bulunan Cafer Kulu Han ve çevresinin jurnalcılık faaliyeti sonucunda, yeğeninin işlemiş olduğu suçlar dolayısıyla Kâsım Bey Zâkir de keyfî biçimde cezalandırılarak Bakü'ye sürgün edilmiş, kendisinin Şuşa'daki çiftliği yağmalanmış, oğlu Necefkulu Bey ve yeğeni İskender Bey Sibirya'ya sürülmüş, tüm bu sürgünlerin masrafları kendilerinden tahsil edilmiş,¹⁰⁴⁴ eşi ise kendisinden kopararak zorla bir Rus köylüsü ile evlendirilmiştir.¹⁰⁴⁵

Bu örnek olay, Azerbaycan'da komendantlık idare usûlünün kaldırılmasının üzerinden on yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen yerel halkın maruz kaldığı keyfî ve baskıcı yönetim anlayışında herhangi bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun bir

¹⁰⁴⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.72-73; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.83-84.

¹⁰⁴¹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.181.

¹⁰⁴² Nesrin Sariahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın", *Türkler*, C.19, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.310.

¹⁰⁴³ Köçerli, *a.g.e.*, s.332.

¹⁰⁴⁴ Qasım Bəy Zakir, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Avrasiya Press, 2005, ss.5-6.

¹⁰⁴⁵ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.93.

sonucu olarak, Zâkir gibi halk arasında hürmet ve nüfuz sahibi olduğu bilinen kimseler bile kendi toplumları önünde bilerek küçük düşölmeye devam etmiştir.¹⁰⁴⁶ Bu durum ise Azerbaycan'da toplumun seçkin tabakasına mensup kişiler tarafından toplumsal hafızada zaten belirli bir yer kaplayan Rus antipatisinin körüklenmesine ve kolektif aidiyet duygusunun millî bir içerik kazanmasına ivme kazandırmış olmalıdır. Zâkir'in hayatını ve arkasında bıraktığı eserleri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Şair, her ne kadar Tiflis'te bulunan Mirza Fetali Ahundzâde ve general İsmailbey Gutgaşını gibi dostlarının yardımıyla Bakü sürgününden dönmeyi başarabilmişse de "şeref ve itibarının yabancı sömürgeciler tarafından çiğnenmesiyle" sarsılmış ve bunu yazdığı şiirlere de aynen yansıtmıştır.¹⁰⁴⁷

Ben de insandım, boş yere kayboldum,
Memleket içinde rezil rüsva oldum,
Hırsızlarla, eşkıyalara eşit tutuldum,
Hizmetçilerim beni peygamber görürdü.

(...)

Başımıza hangi taşı vuralım,
Böyle bir savaşı biz nerede gördük?
İçi kan ağlayan köleleri gören canımız,
Şimdi tebaasıyla aynı boyunduruğa koşulur oldu.

(...)

Kafile başı iken birden ayakta kaldık.
İşlerimiz bu kötü şekilde geçip gider.
Uğurlu talihi gören canımız,
Şimdi bu Karabağ ülkesinde ne karabahtlı oldu.¹⁰⁴⁸

Buradan da anlaşılacağı gibi Zâkir figürü, Azerbaycan'ın Rus idaresine geçmesiyle birlikte itibar kaybına uğrayan yerel seçkin tipinin açık bir örneğini teşkil etmektedir. Bu sebeple, Zakir'in "öfkeli" dizelerinde sıklıkla rastlanan "aşağılanmış ve gururu

¹⁰⁴⁶ Zakir, *a.g.e.*, s.6; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.93.

¹⁰⁴⁷ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.182.

¹⁰⁴⁸ Adəm idim, əbəs yerə zay oldum // Vilayət içində rusıvay oldum // Oğrulara, quldurlara tay oldum // Sanırdı xelayiq peyğəmbər meni. (...) Salaq başımıza ne növ'i daşı // Xarda biz görmüşük bele perxaşı // Reıyyetle boyunduruq yoldaşı // Çeker-i dilxûni gören canımız (...) Serheyl iken yekser qaldıq ayaqda // İşlerimiz keçir yaman sayaqda // Ne tirebext olduq bu Qarabağ'da // Tâle-yi meymûni gören canımız. Bkz. Zakir, *a.g.e.*, s.29; *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, ss.190-191.

incinmiş kimselere karşı duyulan sempatiyi” bir tesadüf olarak nitelendirmek mümkün değildir.¹⁰⁴⁹ Kendisinin çağdaşı olan kimselerle yaptığı yazışmalarda, Azerbaycanlı seçkinlerin Çarlığın sömürgeci siyasetinden, “Türk-Müslüman asilzadelerinin tabii haklarının çar memurları tarafından çiğnenmesinden” ve Azerbaycan halkı üzerinde tatbik edilmek istenen Ruslaştırma faaliyetinden” büyük bir memnuniyetsizlik duydukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁰ Zâkir’in “mensup olduğu soylu sınıfa özgü geleneklerin yeniden canlanacağına dair bir inanç içinde olduğu, bu sebeple yüzünü geçmişe çevirerek gerçeği ve adaleti bulabilmek adına bir arayış içine girdiği” şeklindeki değerlendirmeler¹⁰⁵¹ ise bu iddiayı daha da güçlendirmektedir.

Buna karşın, yaşamış olduğu statü kaybı ve içine düştüğü hayalkırıklığı göz önüne alındığında, yüzünü geçmişe çeviren Zâkir’i hanlıklar devrinin geleneksel toplumuna özlem duyan bir sima olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bunun aksine Zâkir, egemenliğin kaynağını halkta aramaktadır. Bu durum, Şair’in, Mirza Fetali Ahundzâde’ye yazdığı şu dizelerde en açık haliyle görülmektedir:

Hanzadeler şişe takar raiyyeti,
Özlerinin değil malı devleti,
Orda teper, nerde düşse fırsatı,
Mujiki seyreyle ağaya bir bak!¹⁰⁵²

Zâkir’in zaviyesinden, Rus hakimiyeti altındaki Azerbaycan’da, ulema da dahil olmak üzere eskinin seçkin sınıflarına mensup kimseler, birer birer Rus idarecilerin hizmetkârına dönüşen, gerçek asaletten yoksun ve fırsatçı kimseler olarak değerlendirilebilir. 1881 senesinde devlet kadrolarında bulunan ulema mensuplarının “onursuz bir görevi” ifa ettikleri gerekçesiyle hükümetten maaş zammı talep etmesi, dahası, kendilerini “talihsiz” olarak nitelendiren bu kimselerin “gerçek birer devlet memuru gibi saygı görmediklerinden” yakınması hatta “toprak sahibi olma şansı elde

¹⁰⁴⁹ *İstoriya Vsemirnoy Literaturı v Devyati Tomah*, T.6, (Red.) Yu. B. Bipper, G. P. Berdnikov, D. S. Lihaçev vd. Moskva: ANSSSR, 1989, s.453.

¹⁰⁵⁰ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.182.

¹⁰⁵¹ *İstoriya Vsemirnoy Literaturı v Devyati Tomah*, T.6, s.453.

¹⁰⁵² Xanzadələr şişə taxır reyeti // Özlerinin deyil malü dövləti // Orda təpər, harda düşsə fürsəti // Mujikə seyr elə, ağayə bir bax! Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, s.359.

edebilecekleri” için “köylülüğü” bile şimdiki konumlarına yeğ tutması, bu iddiayı doğrulayan birer itiraf niteliğindedir.¹⁰⁵³

Rus idareciler ise şair tarafından yerli halka zulmeden, adalet duygusundan yoksun, yalancı ve hırsız kimseler olarak tasvir edilmiştir. Zâkir’in Ahundzâde’ye yazdığı “Vilâyetin Məğşuşluğu Haqqında” adlı tenkit, şairin zihninde yer tutan Rus imgesinin bu olumsuz yapısını somut olarak gözler önüne sermektedir:

Birinden şikâyet edersen eğer,
Danışmağa koymaz, sözünü keser,
Kardeş malı gibi ortadan böler,
Murovlar oluplar oğruya ortak.

Görsen tanımazsın Yarımsakalı,
Çıkıp endazeden devleti malı;
Handemirov çaldı, çaptı mahalı,
O ki, tutup özün keçel kurumsak.

(...)

Günde bir getirir zakon-i taze,
Fikri budu halkı vere güdaze;
Bizden de mahremdir biri knyaze,
Namahrem, fuzuli heyvere, yanşak.¹⁰⁵⁴

Buradan hareketle, Zâkir “Zemânedən Şikâyet” adlı eserinde her ne kadar “bey ile dilencinin bir farkının kalmadığından ve yükleri taşıyanların inip her şeyin tersine döndüğünden” bahsediyor olsa da¹⁰⁵⁵ itibarın geri kazanım sürecinde Ruslarla iş birliği içinde olan ve bu sebeple asaletini kaybetmiş kimselerden bir beklentisi olmadığını açıkça ortaya koymaktadır:

Râh-i musibette geçmişim candan,

¹⁰⁵³ ARDTA, 290/1/233, ss.1-2. Devlet hizmetinde bulunan mollalara halkın itibar etmeyişi, İran’dan gelen din adamlarının Azerbaycan’daki nüfuzunun artmasından endişe eden Rus yetkililerinin dikkatinden de kaçmamıştır. Bkz. Mostashari, *On The Religious Frontier*, ss.116-117.

¹⁰⁵⁴ Zakir, *a.g.e.*, ss.22-23, [Murov: Devlet tarafından tayin olunmuş mahal yetkilileri, *oğru*: hırsız, *çapmak*: soymak, *keçel*: kel, *kurumsak*: namussuz, *zakon*: kanun, *güdaz*: ziyan, *knyaz*: Prens, *heyvere*: yalancı, *yanşak*: geveze.]. Bu dizelerde yer alan “Yarımsakal” ile Şuşa şehrinde emniyet amirliği yapmış olan Emircanov adlı bir şahıs kastedilmektedir. Handemirov ise Şuşa’nın komendantıdır. Bkz. Köçerli, *a.g.e.*, ss.353, 542.

¹⁰⁵⁵ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.190.

Mühennestir korkan bir kaşık kandan;
İhtiyadım yoktur paşadan, handan,
Analar doğuptur şir-i ner beni!¹⁰⁵⁶

Şairin İsmail Bey Gutgaşını'ya yazdığı mektuplarda da benzer ifadelere rastlanmaktadır:

Nâmerd eteğinden tutsan yüz yıl,
İtibar yoktur hâl ola müşkül.¹⁰⁵⁷

(...)

Nâmerd eteğinden kişi hengâm-i zarûret,
Tutmaktan ise yaxşıdır ölmek, a'filani!¹⁰⁵⁸

Zâkir hakkında buraya kadar üzerinde durulan hususlar, Azerbaycan'da Rus hegemonyasının tesis edilmesiyle eski prestijli konumunu kaybeden ve hayalkırıklığı içerisinde *statü tutarsızlığına* sürüklenen yerli seçkinlerin, soyluluğa ait imtiyazları yeniden tanımlayarak kendilerine yeni bir sembolik statü yaratmış olduğu iddiasını doğrulamaktadır. Bir değerlendirme yapılacak olursa, Zâkir'in Ruslar tarafından tutuklanarak sürgüne gönderilmesiyle başlayan olaylar dizisi, Azerbaycanlı bu asilzadeyi toplumun alt tabakasına doğru itmiştir. Zâkir'in yerli toprak beylerine tanınan imtiyazlara artık sahip olmayışı, -kaldı ki bu imtiyazların da Rus idareciler tarafından keyfen alınıp geri verilebildiği için herhangi bir güven arz etmemesi- kendi toplumu önünde dramatik bir biçimde küçük düşürülen bu seçkinin asalet kavramını yeniden sorgulamasına yol açmıştır. Zâkir'in malikanesinin yağmalanarak kendisinin ve ailesinin sürgün edilmesinde Cafer Kulu han gibi Rus işbirlikçisi başka asilzadelerin de bilavasıta rol oynamış olması, bu durumun bir başka gerekçesi olarak gösterilebilir.¹⁰⁵⁹ Azerbaycan'da Rus idarecilerin keyfi yönetimi ve kendilerine Ruslar

¹⁰⁵⁶ Rahi müsibətde keçmişəm candan // Mühənnəsdır qorxan bir qaşiq qandan // Ehtiyatım yoxdur paşadan xandan // Analar doğubtur şiri-nər meni. Bkz. Zakir, *a.g.e.*, s.30. [*Râh*: yol, *mühennes*: alçak, *ner*: korkusuz]

¹⁰⁵⁷ Namərd ətəyindən tutsan yüz il // Etibar yoxdur həll ola müşkül. Bkz. Zakir, *a.g.e.*, s.40.

¹⁰⁵⁸ Namerd ətəyindən kişi həngami-zaruret // Tutmaqdan isə yaxşıdır ölmək, a filani! Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, s.348.

¹⁰⁵⁹ Süleyman Hüseynov, *Qasım Bey Zakir*, Bakı: Yazıçı, 2010, s.26.

tarafından toprak mülkedarlığı verilen soylu tabakanın yerli halk üzerindeki zulmünün artması neticesinde kan asaletinin giderek önem kaybetmeye başlaması, Zâkir gibi Ruslarla iş birliğine yanaşmayan ve ait olduğu toplumsal sınıfın dışına itilen seçkinler arasında *hıncın* yaratıcı gücünün harekete geçtiği yeni bir süreci başlatmış görünmektedir. Sahip oldukları entelektüel birikim ile içine itildikleri toplumsal tabakadan kolaylıkla ayırt edilebilen, buna karşın dışarıdan müdahale neticesinde üst tabakaya geçişi de engellenen bu seçkinlerin, asalet kavramına yeni bir anlam yükleyerek onu *intelligentsia* ile eş anlamlı hale getirdikleri söylenebilir. Zâkir'in kinayeli olarak kaleme aldığı bazı dizeler, bu iddiayı destekler niteliktedir:

Bey iken adımız oldu mülkedâr,
Daha bundan böyle bizim için ne var?¹⁰⁶⁰

Azerbaycan *intelligentsiası* için bir sonraki adım, statü kaybının bir daha yaşanmaması için toplumun tümünün seçkinleştirilmesi olacaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, “handan ve paşadan ihtiyadı olmayan” Zâkir'in Karabağ halkına seslenmesi ve Rus zulmü karşısında onların suskunluğunu ayıplaması şaşırtıcı değildir:

Eğer Tarhaniler bu cinstense,
O haysiyetsiz ve murdar kavme tü!
(...)

Eğer doğrusunu söylersem, ona ayıp değil,
Karabağ'ın arsız ahalisine tü!¹⁰⁶¹

Intelligenstianın üstlenmiş olduğu bu yeni misyon, Azerbaycan halkını ulus çatısı altında birleştiren ve böylece öz saygının sonsuza dek korunmasını sağlayan bir aydınlanma projesi olarak değerlendirilebilir. XIX. yüzyılda kendi halkını aydınlatacak meşaleyi ellerinde tutan Azerbaycanlı aydınlar, milliyetçiliğin bünyesinde bulunan vatanseverlik, gurur, sadakat ve fedakârlık gibi kavramlara giderek daha fazla vurgu yapmış, bir yandan içinde bulundukları *statü tutarsızlığına*

¹⁰⁶⁰ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.191.

¹⁰⁶¹ Əgər həmçənənəst Tərxaniyan // Bər an qoume-nacenso mordar tof! // (...) // Əgər rast quyəm, bər u eyb nist // Bəəhle-Qərabəge-biar tof! Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, ss.337, 541. [Burada geçen Tarhani ile Zâkir'in çiftliğini yağmalatan Knyaz Konstantin D. Tarhan-Mouravov kastedilmektedir.]

son verirken diğerk yandan da Azerbaycan'ı moderniteye taşıyacak millî bilinci halka aşılarmaya çalışmıştır. Zâkir'in "istilaya uğrayan, yağma edilen, seçkin insanları sürülen ve öldürülen vatan" kavramını, millî anlamıyla, hanlıklar devri şairlerinden ve kendi çağdaşlarının tümünden daha fazla kullanmış olması¹⁰⁶² böyle bir amaca yönelik ciddi bir gösterge olarak kabul edilebilir. Buna ek olarak, aydınların ellerinde bulunan ulus projesi modern topluma geçişin önemli bir basamağını teşkil ettiğinden, halkın gündelik yaşamında geleneksel topluma özgü adet ve gelenekler de şiddetli biçimde tenkit edilmiştir. Bu bağlamda, Zâkir tarafından kaleme alınan "Zevce-i Ahır" ve "Hayasız Derviş ve İsmetli Kadın" gibi manzum hikâyeler, klasik dönemin ahlak anlayışını eleştiren metinler olarak Azerbaycan kadınının toplum içerisindeki dezavantajlı konumuna dikkati çeken örnekler arasında gösterilebilir.¹⁰⁶³

Azerbaycan *intelligentsiasının* öncülüğünde halkın alt tabakasına mensup kişiler sembolik olarak birer seçkine dönüştürülürken, aynı süreçte aydın zümresine dahil olmayan halihazırdaki soyluların ise avamlaştırıldığı söylenebilir. Zâkir'in ülkenin idaresini elinde bulunduran ve kendilerini halkın ileri gelenleri olarak gören kimseleri ifşa eden eserleri, toplumun hâkim tabakalarını itibarsızlaştırmaya yönelik bu türden bir işlevi üstlenmiştir. Şair'in Ahundzâde'ye yazdığı bir mektupta, Mirza Adıgüzel oğlu Hüseyin Bey, Nemirli Emiraslan Bey ve Cafer Kulu Han gibi asilzadeler hakkında şu aşağılayıcı ifadeler yer almaktadır:

Biri fâsık, fâcir, hadsiz zinâkar,
Biri eğri-büğrü hayli nahemvar,
Biri konuşunca baş-ayak atar,
Birkaç it tuttu bihaber beni.¹⁰⁶⁴

Bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak Zâkir'in hâkim sınıflara karşı duyduğu nefretin yalnızca kişisel sebeplerden ileri geldiğini söylemek güçtür. Şair tarafından yazılan tenkit metinleri, Rus yönetici kadrolarını ve ona hizmet edenleri doğrudan hedef alan

¹⁰⁶² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.94, 100-102.

¹⁰⁶³ *İstoriya Vsemirnoy Literaturı v Devyati Tomah*, T.6, s.453.

¹⁰⁶⁴ Biri fasiq, facir hâdsiz zinakar // Biri âyri-üyrü, xeyli nahëmvar // Biri danışanda baş-ayaq atar // Bir neçə it tutdu bixəbər meni. Bkz. Zakir, *a.g.e.*, s.28 [Nahemvar: eğri.]

bir iç muhalefet örneği olduğu kadar halka içinde yaşadığı toplumu sorgulatan bir ayna görevi de görmüştür. Bu bağlamda, XIX. yüzyılın birinci yarısında Zâkir tarafından yazılan şiirleri, içerik bakımından sonraki dönemlerde yazılan milliyetçi muadillerinden ayırmak oldukça zordur:

Yüz teşne-lebi kahrolasın hâdim-i devlet,
Vermez bir içim su sana ta almaya deryâ...

(...)

Her kimse ki düştü ağa müşküldü halâsı,
Çekmezler el ondan şiresin süzmeyeler tâ.¹⁰⁶⁵

XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan *intelligentsiasının* topluma yeni bir biçim verme arzusunun yeni ile gelenek arasında kaçınılmaz bir kırılmaya sebebiyet verdiği söylenebileceğinden, karşılıklı kutupları temsil eden kişi ve kurumlar arasında bu amaca yönelik olarak bir tür iktidar mücadelesinin ortaya çıktığı söylenebilir. Zâkir'in dizelerinde *intelligentsianın* bu arzusuna meşruiyet kazandıran örnekler bulmak mümkündür:

Soyu sopu temiz olanların değerini yine soyu sopu temiz olanlar anlar.
Onların ahlakına, davranışlarına selam olsun.

(...)

Yüzlerce soylu insan bir yere toplansın.
Onların konuşmaları kıymetli, sözleri seçilmiştir.¹⁰⁶⁶

Azerbaycan açısından moderniteye giden yolda skolastik İslam düşüncesini temsil eden kurumların kolektif aidiyet içerisindeki öncelikli konumunu millî kimliğe kaptırarak gerilemesi, yeni ile gelenek arasındaki çatışmanın en belirgin örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, skolastik İslâm düşüncesini temsil eden seyyit, molla, ahund gibi kimseler, Azerbaycan halkına ulus bilincinin aşılması

¹⁰⁶⁵ Yüz teşnələbi-qehr olasan, xadimi-dövlet // Vermez bir içim su sana ta almaya derya // (...) // Hər kimsə ki düşdü tora müşküldü xilas. Bkz. Hüseyinov, *Qasım Bey Zakir*, s.285.

¹⁰⁶⁶ Nüçebâlar qedrin bilir nüçebâ // Exlâqına, etvârına merhebâ (...) Yığılsa bir yere yüz âlineseb, Danişğın manat, sözün müntexab. Bkz. *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.191. [Burada dizelerin içeriğine dikkat çekilmek istendiği için gövde metinde şiirin anlam çevirisine yer verilmiştir.]

sürecinde rol ön plana çıkan bütün aydınlarınki gibi Zâkir'in de eleştirilerine hedef olmaktan kurtulamamıştır:

Ulemalar yüz döndürüp hüdadan,
Usanmaz bir lahza cevri cefadan.
Başı imameli seyit molladan
İtaatte evladır o katma kuşak¹⁰⁶⁷

(...)

Vaiz bize okur şerh-i Mustafa,
Harama mürtekib olmayın asla!
Kendi lom-lom götürür içerde amma,
Dışarıda dediği manaya bir bak!¹⁰⁶⁸

XIX. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan rönesansını temsil eden en önemli isimlerden biri olan Kasım Bey Zâkir, bu çalışmaya referans teşkil eden model bağlamında örnek bir isimdir. Baykara'ya göre Zâkir figürü, mensup olduğu halkın uğradığı haksızlıklara ve Rus zulmüne karşı verdiği mücadele bakımından İtalyan seçkinlerine yakaran Rönesans şairi Petrarca'yı andırmaktadır.¹⁰⁶⁹ Bu bağlamda, Azerbaycan şiirinin millileşmesine yaptığı katkılar bakımından kendisine özel bir rol atfedilen Kasım Bey Zâkir,¹⁰⁷⁰ XIX. yüzyılda Azerbaycan'ı moderniteye hazırlayan aydınların zihin dünyasının ne denli geniş olabildiğini de gösteren bir simadır. Zâkir'in İran'dan gelen ve kendilerini halka hekim olarak tanıtan birkaç düzmeci hakkında "kendilerini sanarlar Aristo, Sokrat" şeklinde bir ifadeye başvurmuş olması, onun kâdim Yunan kültürü hakkında malumat edinmiş olduğunu göstermesi bakımından bu bahse örnek teşkil etmektedir.¹⁰⁷¹

XIX. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan'ı modernite yolunda milliyetçiliğe taşıyan aydınlardan bir diğeri ise Mirza Şefi Vazeh'tir. Vazeh'in babası Gence hanının

¹⁰⁶⁷ Üləmalar üz döndərib xudadən // Usanmaz bir ləhzə cövrü cəfadən // Başı əmmaməli seyyid-molladən // Təətdə övladır o qatmaqurşaq. Bkz. Zakir, *a.g.e.*, s.23.

¹⁰⁶⁸ Vaiz bizə oxur şərhi Mustafa // Həramə mürtekb olmayın əsla! // Özü lüm-lüm udat batində əmma // Zəhirdə dediyi mə'nayə bir bax! [Mürtekib: kötü iş yapan, rüşvet alan ve yiyen] Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, s.358.

¹⁰⁶⁹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.99-100.

¹⁰⁷⁰ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.181.

¹⁰⁷¹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.99-100.

hizmetinde bir yapı ustası olarak çalışmış, kendisi ise hanın kızı Puste hanımın arazi ve mülklerinin idaresini üstlenmiştir.¹⁰⁷² Kaçar ordularının 1826 yılında Gence dolaylarında bozguna uğramasının ardından Vazeh'in katipliğini yaptığı çiftliklere Ruslar tarafından el konulmuş ve Vazeh de görevinden uzaklaşmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁷³

1840 yılında Tiflis'teki Rus mektebinde Azbaycan Türkçesi ve Farsça dersleri veren Vazeh, 1846 yılında Gence'de açılan Rus mektebine muallim olarak atanmış, burada dört sene kadar görev yaptıktan sonra Tiflis'e geri dönerek 1852 yılındaki vefatına kadar Rus Aristokratlar Mektebi'nde çalışmıştır.¹⁰⁷⁴

Mirza Şefi Vazeh, Gence'de usûl-i cedid tarzında eğitim veren bir mektep açmış, Azerbaycan Türkçesi'ne dair ilk eser olan *Kitâb-ı Türkî*'yi (1851) kaleme almıştır.¹⁰⁷⁵ İçerisinde *Derbendnâme* ve *Karabağnâme* gibi eserlerden tercümeler bulunan, ayrıca Fûzûlî'nin şiirlerinden örnekler de barındıran bu kitap, 1856 senesinde İvan Grigoryev tarafından Rusça'ya çevrilmiş ise de hükümet sansüründen geçememiş ve mekteplerde okutulmasına izin verilmemiştir.¹⁰⁷⁶

Vazeh, XIX. yüzyılın başlarında medrese çıkışlı olmasına rağmen dinî kurumlara ve din adamlarına cephe alan, bunları geri kalmışlığın en büyük müsebbbi olarak gören Azerbaycanlı muhalif münevverlerin ilk temsilcilerindendir.¹⁰⁷⁷ Onun fikirleri, XIX. yüzyıl Azerbaycan düşünce hayatının en önemli simalarından biri olan Mirza Fetali Ahundzâde'nin pozitivist ve materyalist fikirlerinin şekillenmesinde doğrudan rol

¹⁰⁷² Yavuz Akpınar, "Vâzih, Mirza Şefi", *DİA*, C.42, 2012, s. 579.

¹⁰⁷³ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.197.

¹⁰⁷⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.104; Akpınar, "Vâzih, Mirza Şefi, s.579.

¹⁰⁷⁵ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.197; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.104; Akpınar, "Vâzih, Mirza Şefi, s.579.

¹⁰⁷⁶ Akpınar, "Vâzih, Mirza Şefi, s.579

¹⁰⁷⁷ Akpınar, *a.g.e.*, s.48.

oynamıştır.¹⁰⁷⁸ Vazeh tarafından kaleme alınan pek çok dizede, kendisinin din adamlarına karşı duyduğu antipati açıkça kendisini belli etmektedir:

Bizi cehennemle korkutur müftü,
Korkmaz boş sözlerden akıllı insan.
Müftünün ne kadar olsa efsûnu,
Uymaz Mirza Şefi ona hiç zaman.¹⁰⁷⁹

(...)

Bin ev yıkıp dikersiniz bir boş minare,
Arşa çıkıp komşu olun perverdigâre.¹⁰⁸⁰

Vazeh'i dünyaya tanıtan kişi, 1844 yılında Tiflis'te bulunduğu sıralarda tanıştığı Hannoverli bir Alman olan Friedrich Martin Bodenstedt olmuştur.¹⁰⁸¹ Tiflis'te Almanca öğretmenliği yapan Bodenstedt, Vazeh'in bu yıllarda başkanlığını yaptığı Dîvan-ı Hikmet adlı şairler meclisinde bulunmuş ve Mirza Şefi ile olan ilişkilerine ve şairin eserlerine genişçe yer veren anılarını 1850 yılında *Tausend und ein Tag in Orient (Şarkta Bin Bir Gün)* adıyla bastırmıştır.¹⁰⁸² Bu eserin büyük bir ilgiyle karşılanmasının ardından Bodenstedt, 1851 yılında *Die Lieder des Mirza Schaffy (Mirza Şefi Nağmeleri)* adıyla, şairin eserlerinden oluşan bir kitap daha yayınlamış ve bu eser 1924'e kadar Fransızca, İngilizce, Hollandaca, Danca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Çekçe, Macarca ve hatta Yahudi dillerinde toplam 174 baskı yapmıştır.¹⁰⁸³ Bodenstedt ile yaptığı mesai, Mirza Şefi'nin Avrupa klasikleri

¹⁰⁷⁸ Azerbaycan İlimler Akademisi'nin el yazmaları fonundan (inv. 490) aktarıldığı üzere, Ahundzâde bir gün kendisine: “Niçin ilim tahsil etmek istiyorsun?” sorusunu soran Vazeh'e: “Molla olmak istiyorum” cevabını vermiş, Vazeh de öğrencisine: “Sen de onlar gibi riyakâr ve şarlatan mı olmak istiyorsun? Kendi hayatını bu kara güruh içerisinde ziyan etme, başka bir meşguliyet kabul et!” diyerek çıkmıştır. Bkz. Mirza Şefi Vazeh, *Nağmələr*, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, ss.11-12.

¹⁰⁷⁹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.106

¹⁰⁸⁰ Min ev yıxıb, tikirsiniz bir boş minarə // Ərşə çıxıb gedin pərvərdigarə! Bkz. Vazeh, *a.g.e.*, ss.15-16. [Perverdigar: Tanrı]

¹⁰⁸¹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.105

¹⁰⁸² Akpınar, “Vâzih, Mirza Şefi, s.579

¹⁰⁸³ *Mirza Şefi Nağmeleri*, aynı dönemde ünlü Rus yazar Lev Tolstoy'un da ilgisini çekmeyi başarmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında, Doğu bilgisinin halen egzotik bir nitelik arz ediyor oluşu, Avrupa ülkelerinde Mirza Şefi adına operalar yazılmasını sağlamış hatta Almanya'da Mirza Şefi pastaları yapılır olmuştur. Şairin kazandığı bu büyük şöhret üzerine Bodenstedt, Alman asıllı Adolf Berje'nin de yardımıyla Mirza Şefi'nin hiçbir zaman var olmadığını, bu ismi kendisine mahlas olarak seçtiğini ve kitaplarında bulunan eserlerin kendisine ait olduğunu öne sürmüştür. 1960 yılında Azerbaycanlı araştırmacı Hamid

hakkında bilgiler edinmesini sağlamış ve zihin dünyasının dünyevî fikirler etrafında şekillenmesinde pay sahibi olmuştur. Baykara'ya göre Mirza Şefi'nin özellikle dinî taassuba karşı cephe alışı, “rönesansçılıktan daha ileri bir inkılapçılık” örneği olup kendisi “Şark kültürü ile Batı kültürünü ortak bir paydaya” sokarak yalnızca Azerbaycan'da değil, umum Doğu dünyasında aydınlanmaya hizmet etmiştir.¹⁰⁸⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da modernitenin kurucu unsuru olarak milliyetçiliğin ateşli birer taraftarı olan aydınlar, özellikle dinî kurumlara karşı yürüttükleri mücadele bağlamında Vazeh'ten kaçınılmaz olarak etkilemiş olmalıdır. Bununla birlikte, Vazeh'in bu aydınlar üzerindeki nüfuzunu yalnızca bu hususla sınırlamak doğru olmayacaktır. Zira, Doğu modernitesine mal olmuş bu edip tarafından dillendirilen kısas söyleminin, ötekiye başkaldırı bağlamında Azerbaycan'da Rus müstemlekecilğine karşı sergilenen millî tavrı şekillendirmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir:

Ekip biçerler münbit tarlanı,
Ezip öldürürler afi yılanı.
Namusa, gayrete sataşanları,
Affeden aslında zayıf adamdır.
Yumuşaklık yaraşır kadın kalbine.
Kişininki ise bil, intikamdır!¹⁰⁸⁵

Buradan hareketle, Vazeh'in zulüm ve haksızlık karşısında kadercı bir yaklaşım içerisinde olmadığı ve odağında yalnızca insanın bulunduğunu bir kez daha hatırlamak gerekir. Vazeh'in şiirlerinde önemli bir yer tutan hürriyet kavramı, klasik döneme ait

Memmedzâde'in Gürcü İlimler Akademisi'nde Mirza Şefi'ye ait şiirleri ortaya çıkarması üzerine bu iddiaların asılsız olduğu kesinlik kazanmıştır. Bkz. *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.197; Akpınar, “Vâzih, Mirza Şefi, s.579.

¹⁰⁸⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, ss.105-106

¹⁰⁸⁵ Əkib bəcərlər münbit tarlanı // Əzib öldürərlər afi ilanı // Namusa, qeyrətə sataşanları // Əfv edən, əslində zəif adamdır // Yumşaqılıq yaraşar qadın qəlbinə // Kişininki isə bil, intiqamdır! Bkz. Vazeh, *a.g.e.*, s.39.

“menfi cihetlerin keskin bir tenkidini” içerirken, kurtuluşu bireyin yine kendi gayretkeşliğinde aramıştır.¹⁰⁸⁶

XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan’ı moderniteye bağlayan yolun ilk basamaklarını döşeyen isimlerden bir diğeri de İsmail Bey Gutgaşınlı’dır. İsmail Bey, asil bir aileye mensup olup babası Nesrullah Sultan, Gutgaşın (Gebele)’nin son hakimidir.¹⁰⁸⁷ Çarlığın Güney Kafkasya’daki Ruslaştıma siyasetinin bir parçası olarak Azerbaycan’da açtığı ve yalnızca soylu ailelerin çocuklarının kabul edildiği okulların birinden mezun olan Gutkaşınlı, Tiflis’te Fransızca’yı öğrenmiş 1825-1850 yılları arasında Rus ordusunda hizmet ederek generalliğe kadar yükselmiştir.¹⁰⁸⁸ 1850 yılında ordudan kendi isteğiyle ayrıldıktan sonra yaklaşık altı sene boyunca Şamahı’da Azerbaycan asilzâdelerinin haklarını tespit eden komisyonda çalışmıştır.¹⁰⁸⁹

Hem Batı hem de Doğu kültürüne vâkıf bir aydın olan Gutgaşınlı’nın, Rus okullarında eğitim görmüş olmasına rağmen bir vatansever olarak nitelendirilebilecek olması, keza toplumun üst ve alt tabakaları arasındaki ilişkileri yorumlayış biçimi mercek altına alındığında, kendisini XIX. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran Azerbaycanlı diğer aydınlarla ortak bir paydaya yerleştirmek mümkündür. Onun zihin dünyasını, 1835 senesinde Varşova’da Fransızca olarak neşrolunan “Reşit Bey ve Saadet Hanım” adlı hikâyesi üzerinden çözümlemek mümkündür. Hikâyeye adını veren iki kurgusal karakterden biri olan Reşit Bey, “Azerbaycan asillerinin genç nesli içinden yetişmiş, hürriyet aşığı, Batılı tarz hayatı arzulayan, partiyarkal yaşayışın aleyhinde” bir tip olarak tasvir edilmiştir.¹⁰⁹⁰ Reşit bey’in hayattaki amacı “bütün meşhur yiğitleri yenmek ve bütün zayıflar ile yoksullara yardım etmektir.”¹⁰⁹¹ Kendisi, bir soylu

¹⁰⁸⁶ Vazeh, *a.g.e.*, s.17.

¹⁰⁸⁷ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.209.

¹⁰⁸⁸ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, ss.108-109.

¹⁰⁸⁹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.209.

¹⁰⁹⁰ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.109.

¹⁰⁹¹ Vefa Savaşkan, “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşınlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.50, (Güz 2013), s.184.

olmasına aldırmaksızın toprağa mahkûm yarı-köleler için kaygılanan, mağduriyetlerine üzülen ve gerektiğinde onlar için hayatını feda etmeye hazır soylu bir kişiliktir.¹⁰⁹² Bu soyluluk, kan asaletinden ziyade taşıdığı erdemin kendisine bahşettiği bir imtiyaz olarak yorumlanabilir. Hikâyede anlatıldığı kadarıyla Reşit Bey geleneksel usüllere uygun olarak kendisiyle evlenmeye hazır iki zevce adayından vazgeçişini şu sözlerle dile getirmektedir:

Tanımadığım, bilmediğim bir kızıdan ötürü ben de
canımdan çok sevdiğim ve hayran olduğum şefkatli
babamı, güzel vatanımı ve vefalı köylülerimi bırakıp
komşu beye hizmet edemem. Yok, azizim, bu iki kızıdan
ben vazgeçiyorum. Gidelim Saadet'i isteyelim.¹⁰⁹³

Bu kurguya bakıldığında, Gutgaşanlı'nın yaşadığı çağın liberal akımından etkilenmiş olduğu açıkça görülebilir.¹⁰⁹⁴ Zâkir'in "hesaplı evlilikleri" tenkit edişine benzer biçimde Gutgaşanlı da Azerbaycanlı kadınların geleneksel toplum içerisindeki acıklı haline dikkati çekmiş, bunu da hikâyesinde aydın bir karakter olarak tasvir ettiği Saadet Hanım üzerinden nakletmeye çalışmıştır.¹⁰⁹⁵ Hikâyede, ailesinin isteği doğrultusunda kendisinden yaşça küçük soylu bir çocukla nişanlanan Saadet hanım, razı gelmediği bu evliliği yapmaktansa "ölmeyi yeğleyen" ve kendi iradesiyle Reşit Bey'e kaçan hür bir kadın profili çizmektedir.¹⁰⁹⁶ Bu hikâye, Gutgaşanlı'nın kendi toplumuna içeriden yönelttiği bir eleştiri olduğu kadar bir aydının yine kendi toplumuna karşı üstlenmiş olduğu sorumluluğun ifası olarak da yorumlanabilir. Tüm hikâye boyunca kadın erkek ilişkileri üzerinden geleneksel toplum adetlerine karşı muhalif bir duruş sergileyen yazar, hikâyesinin sonlarına doğru Avrupalı okuyucularını karşısına alarak onların Şark kültürü hakkındaki ön yargılı tutumlarını eleştirir. Bu eleştiri, kendi içerisinde yazarın ait olduğu topluma dolaylı olarak vermek istediği ve değişim çağrısı yapan modern içerikli bir mesajdan başka bir şey değildir:

¹⁰⁹² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.109.

¹⁰⁹³ Savaşkan, *a.g.m.*, s.185.

¹⁰⁹⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.109.

¹⁰⁹⁵ *İstoriya Vsemirnoy Literaturı v Devyati Tomah*, T.6, s.453.

¹⁰⁹⁶ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.109.

Muhterem ağalar, siz bu hikâyeyi okuduğunuzda Saadet'in methini uzaktan duyan Reşit Bey'in bütün dünyayı terk etmeye hazır olduğunu, bahçıvan sonra da dilenci kılığına girdiğini ve nihayet ikinci kez buluştuklarında onu kaçırdığını görürsünüz. Ben eminim ki siz bu hikâyenin gerçek olmadığını sanacaksınız. Hayır, ağalar! (...) Şark ülkelerinde bir kadının ancak bir bakışının hatta ancak kadının isminin genç erkekleri nasıl etkilediğini bilmiyorsunuz. Bu gençler için kadınların sesinde ne kadar letafet olduğunu ve onların dudaklarından dökülen ilk sevgi kelimesinin gençlerin bütün duygularını nasıl ele geçirdiğini düşünemezsiniz!

(...)

Bu hikâyeyi lütfedip okuyan kadınlar! Eğer siz genç, Saadet'in anne babasının emrinden çıkarak zengin bir hanla evlenmeyi reddettiği ve Reşit Bey'in uzaktan methini duyarak kendisini ise sadece birkaç kez görerek onunla kaçmasına şaşırıyorsanız, ben cesaretle sizin Şark alemi bilmediğinizi söyleyebilirim. (...) Şark kadını ise kendi babasından, ağabeylerinden ve erkek kardeşlerinden başka kimseyi görmez. Elbette, böyle bir ortamda yaşayan bir kadının bu kadar kolaylıkla ateşli bir aşka tutulmasını sizin aklınız almaz. Ah, eğer siz bu kadınların yerinde olsaydınız, onlar gibi dört duvar arasında, perde arkasında yaşasaydınız, o zaman Saadet'in bizim kahramanla kaçmasını affeder ve lütfedip bu hikâyenin devamını da okurdunuz.¹⁰⁹⁷

Buradan da anlaşılacağı gibi Gutgaşanlı bir taraftan Batı oryantalizminin mistik Doğu kavrayışını eleştirmiş, bunu yaparken de hak ve akıl sahibi şahsiyetler üzerinden kendi toplumuna değişim çağrısı yapmıştır. Gutgaşanlı'nın hikâyesinde yer verdiği kahramanlar, mensubu oldukları sosyal tabaka fark etmeksizin büyüklerine karşı saygılı (fakat özgürlüğünden taviz vermeyen), vatansever, vicdanlı ve merhamet sahibi kimseler olarak kurgulanmış, bu sebeple kendi moral köklerine sadık tipler olarak tasvir edilmiştir. Dolayısıyla, yazarın yapmış olduğu değişim çağrısının modernite bağlamında Türk kültürüne özgü bir nitelik arz ettiğini söylemek mümkündür.

¹⁰⁹⁷ Savaşkan, *a.g.m.*, s.195.

4.2.2. Millî İntibah Devrinin Gönüllüleri: Kaçaklar ve El Şairleri

Azerbaycan’da Rus istilasını müteakiben teessüs eden ve bünyesinde önceki dönemlere nazaran yoğun bir birliklilik duygusu barındıran kültürel eserler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Rus idaresince kendi topraklarında hukukları çiğnenen” halkın psikolojini yansıtır biçimde yoğun bir Rus karşıtlığı üzerine inşa edilmiştir.¹⁰⁹⁸ Bunları, konuları bakımından “a) Gence hükümdarı Cevat Han hakkında yazılan destanlar, b) Şimali Kafkasya müdafii Şeyh Şamil hakkındaki şiirler, c) Kaçak destanları ve aşık edebiyatında Rus istilasına karşı akisler d) Azerbaycan vatanperver şiir mektebi ve millî cereyan, e) Son muhaceret devri istiklâl şairlerinin eserleri” olmak üzere beş ana başlıkta toplamak mümkündür.¹⁰⁹⁹

İlk olarak, Cevat Han üzerine yazılan destanların, Azerbaycan’da kolektif aidiyetin millî kimliği tasdik sürecinde halka gurur duyulacak bir geçmişi hatırlatmakla mükellef aydınların en zengin membalarından olduğu söylenebilir. Konunun tarihsel arka planına bakıldığında, General Tsitsianov emrindeki Rus birlikleri, 1803 senesinde savaşçı Car-Balaken cemaatini mağlub ettikten kısa süre sonra Gence dolaylarına gelmiş ve uzun süren mücadelelerin ardından 1804 senesinde, Ramazan Bayramı gecesinde bu şehri ele geçirmeyi başarmıştır.¹¹⁰⁰ Rusların şehri aldıktan sonra burada “büyük bir katliama girişmesi, büyük camiye kiliseye çevirmesi ve şehrin adını da Çar I. Aleksandr’ın eşinin şerefine Yelizavetpol olarak değiştirmesi” bütün Azerbaycan’da derin izler bırakmıştır.¹¹⁰¹ Gence direnişini destanlaştıran olay ise Cevat Han’ın kendisine yapılan bütün teslim çağrılarına olumsuz yanıt vermesi ve oğlu Hüseyin Han’la birlikte savaş alanında çarpışarak hayatını kaybetmiş olmasıdır.¹¹⁰² Bu olayın,

¹⁰⁹⁸ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.159.

¹⁰⁹⁹ A Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-I”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.8-9, (Ağustos-Eylül 1932), s.295.

¹¹⁰⁰ İsmailov, *a.g.e.*, s.277; Nusretoğlu, *a.g.e.*, ss.143-147.

¹¹⁰¹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları...*, C.I, s.48.

¹¹⁰² Cevat Han ile Tsitsianov arasındaki yazışmalardan edinilen malumata göre Rus general, Gence ve arazisinin Gürcü krallığından gasp edildiğini öne sürerek Çar’ın himayesinde olan Gürcistan topraklarının yabancılara bırakılamayacağını ifade etmiş ve Hanı teslim olması için açıkça tehdit etmiştir. Cevat Han ise elinde bulunan ve altı yıl öncesine ait bir Çar fermanına dayanarak, kendisine

Azerbaycan millî kimliğinin oluşum sürecindeki önemine değinmeden önce, XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan halkının kolektif hafızasına adeta kazınan olumsuz Rus imgesinin nasıl bir etnik nefrete maruz kalarak şekillendirilmiş olduğuna dikkati çekmek gerekir. Bunu ise 1804 yılının Mart ayında Tsitsianov tarafından Car-Balaken ahalisine yollanmış bir mektupta yer alan ifadelerden anlamak mümkündür:

Dinsiz şerefsizler! Sizi birçok kez ikna etmeyi denedim fakat siz Dağıstanlıları yardıma çağırdınız; şimdi de bana utanmaz şeyler söylüyor, size inanmamı ve bağışlamamı istiyorsunuz. Haklısınız; ben bir Gürcüyüm fakat siz bunu bana yazmaya nasıl cüret edersiniz? Ben Rusya’da doğdum, orada büyüdüm ve ruhum da Rus ruhudur. Gelişimi bekleyin; oraya vardığımda yalnızca evlerinizi değil sizleri de ateşe vereceğim, çocuklarınızın karnını ve karılarınızın rahmini deşeceğim. (...) Siz hainlere son sözüm budur!¹¹⁰³

Gence müdafaasında Cevat Han ve birliklerinin gösterdiği direniş, Azerbaycan millî istiklâl mücadelesine ‘vatan uğrunda ölmek, şeref ve sadakat’ gibi kavramları nakşeden belirgin bir örnektir. Dahası, Cevat Han’ın savaş arifesinde Tsitsianaov’la yazışırken, kendisine: “Birliklerinin Türklerden cesur olduğunu nerede gördün? Sen şimdiye kadar yalnızca kendi savaşlarında bulundun fakat henüz Türklerle savaşı görmedin” hitabında bulunmuştur ki bu ve benzeri örnekler, henüz Hanlıklar devrinde millî aidiyete ilişkin önemli birer referans teşkil ettiğinden Cevat Han destanının söz konusu literatürde niçin önemli bir yer kapladığını da gösterir niteliktedir.¹¹⁰⁴

Azerbaycan millî edebiyatında Cevat Han ve Gence müdafaası ile ilgili destanların en bilindik örneğini Azerbaycan istiklâl şairi Abdurrahman Ağa Dilbaz Oğlu’nun (1859?-

Gürcistan vasalı olarak değil, Gence Beylerbeyi olarak hitap edildiğini hatırlatmış ve savaşa hazır olduğunu bildirmiştir. Bkz. AKAK, T.2/XVIII/1172, ss.588-589; AKAK, T.2/XVIII/1173, ss.589-590.

¹¹⁰³ AKAK, T.2/XVIII/1401, s.691.

¹¹⁰⁴ Bir nüshası AKAK’ta yer alan bu mektupların Rusça çevirisinde “Türk” sözcüğünün yerine “Pers” ifadesinin kullanılmış olduğu görülür. Aynı tercümeyle Rus tarihçi Kaspari’nin kitabında da rastlamak mümkündür. Öte yandan, mektubun Farsça özgün nüshasında bu sözcüğün Türkmenleri nitelendirmek için kullanılan “Kızılbaş” (قزلباش) olarak kullanıldığını tespit ettik. Baykara ise bu sözcüğe “Türk” olarak yer vermiş fakat eserinde Kaspari’ye atıf yapmıştır. Bkz. AKAK, T.2/XVIII/1173, s.590; Alvin A. Kaspari, *Pokorenniy Kavkaz*, Pyatigorsk: Sneg, 2010, s.300; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.16.

1917?) kaleme aldığı muhammesler oluşturmaktadır.¹¹⁰⁵ Dilbaz Oğlu'nun Gence istilâsını oldukça ayrıntılı bir şekilde aktaran bendlerinde işgalci Rus ordusu, onlara yardım eden Ermeniler ve müttefiklerinin Cevat hana sırtını dönüşü gibi pek çok hadiseye ilişkin bilgilere rastlamak mümkündür:

Ermenistan gördü Rusu döndü bir dem her ne var,
Şemseddinli halkı ezelden çıkıp gitti kenar,
Neylesin تنها kalıp ol dem Cavad han dîlfikar,
Kaleyi kıldı müheyya onda mühkem, üstü var,
Geçti ol dem zevk-i dünya, mülkü gencü varden.

(...)

Bin iki yüz dahi on sekizde tarih-i zaman,
Kim, şehid oldu Cavad han, çıktı ezdar-i cihan,
Çok perişan oldu hali Gence'nin haddən yaman,
Gel yetiş imdada, ya hak, Mehdi-yi sahipzaman,
İncinmez mi hatırın bu derd-i ahüardan? ¹¹⁰⁶

Azerbaycan millî kimliğinin mayasında bulunan Rus karşıtlığının beslendiği kaynakların en önemli kollarından biri olan edebî eserlerde, Gence direnişini destanlaştıran bir diğer örneğe ise olaylara “ihtimal şahitlik etmiş bulunan Genceli Hasan” adlı bir başka Azerbaycan şairinin dizelerinde rastlanmaktadır:

Tıfıl uşakları hep kırdılar,
O zaman ki, Cavad hanı vurdular,
Sanırsın kırıldı beli Gence'nin.

(...)

Erkeği kırılıp, dişisi kaldı.
Al kana boyandı çölü Gence'nin.

(...)

¹¹⁰⁵ Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-I”, s.299.

¹¹⁰⁶ Ərmenistan gördü rusi döndü bir dәм hər ne var // Şәmseddinli xәlqi әzeldән çıxıb getdi kәnar // Neylәsin, tәnhә qalıb ol dәм Cavad xan dîlfikar // Qәlәni qıldı mühәyya onda mökәм, üstü var // Keçdi ol dәм zövqi-dünya, mülki gәncü vardән. (...) Min iki yüz daxi on səkkizde tarihi-zaman // Kim, şəhid oldu Cavad han, çıxdı əzdari-cahan // Çox pərişan oldu halı Gəncenin həddən yaman // Gəl yetiş imdadə, ya həq, Mehdiyi-sahibzəman // İncinməzmi xatirin bu dərdü ahü zardən?! Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, s.128 [Dîlfikar: gönlü yaralı, müheyya: mevcut, ahüzar: ah çekmek, feryat]

“Mosko” fırsat bulup çaldı kılıcı
Taladı kalmadı malı Gence’nin.¹¹⁰⁷

Rus istilasına uğrayan hanlıklarda “nüfuz sahibi münevver Türk zümresi birer birer merkezden uzaklaştırılmış” ve bu durum bütün hanlıklarda “aynı tarz ve şiddette” devam etmiştir.¹¹⁰⁸ XIX. yüzyılda, Azerbaycan millî şairleri Gence destanına benzer biçimde Azerbaycan millî varlığının Ruslar tarafından ezilişine tepki göstermiş, geride bıraktıkları eserlerde, ‘soyluların ve memleketin itibar kaybetmesinden’ yakınarak açıkça Rus karşıtlığını dillendiren dizeler kaleme almışlardır. Arif” mahlaslı Mustafa Ağa (1774-1845) bu bağlamda örnek gösterilebilecek şairlerden bir tanesidir:

Hani Kazak? Mihribanlık gidiptir,
Ağalık, sultanlık, hanlık gidiptir,
Zadegândan yüksek şeref gidiptir,
Yitibdir şevket-i şanlar, ağlarım!¹¹⁰⁹

“Aşık” tahallüslü Mehmet Bey Cevanşir (1790-1861) ise vefatından bir süre evvel kaleme aldığı “Tövbənamə” adlı eserinde, işlemiş olduğu günahlarının affını dilemekteyse de Rusya’ya ve Ruslara karşı düşmanlığını ifade etmekten çekinmemiştir. Terci’-i bend türündeki bu eserin bütün dizeleri aynı beyitle biter:

Rehm kıl bar-ı Huda ki günâhkarım,
Asi-u bedamel Rusya-u harem ben.¹¹¹⁰

Azerbaycan, XIX. yüzyılın başında Ruslar tarafından işgal edilmiş olmasına karşın, memleketin muhtelif köşelerinde birbiri ardında patlak veren mahallî isyanlar Azerbaycan halkının istiklâlden arzusunun bir göstergesidir. Kafkasya’da 1827 yılında başlayan ve 1834 senesinde Şeyh Şamil önderliğinde Rusları yirmi beş sene kadar uğraştıran silahlı direniş ise Kafkasya’nın genelinde olduğu gibi Azerbaycan’ın da

¹¹⁰⁷ Salman Mümtaz, *El Şairleri*, C.I, Bakı: Azərneşr, 1927, ss.62-63.

¹¹⁰⁸ A Caferoğlu, “Azəri Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-II”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.10, (1.Təşrin 1932), s.345.

¹¹⁰⁹ Hani Qazax? Mehribanlıq gedibdir, // Ağalık, sultanlıq, xanlıq gedibdir // Nücabadan alışanlıq gedibdir // İtibdir şövkəti şanlar, ağlaram! Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, s.237. [Burada dizelerin içeriğine dikkat çekilmek istendiği için gövde metinde şiirin anlam çevirisine yer verilmiştir.]

¹¹¹⁰ Rəhm qıl, bari-xudaya ki, günəhkaram mən // Asiyü bədəməlü rusiyəhü xaram mən. Bkz. Köçərli, *a.g.e.*, ss.319-321. [Rehm: af, bar-ı Huda: Ey tanrım, bedamel: kötü işlerle meşgul olan.]

millî istiklâl gayesini kuvvetlendiren müşterek bir vatan bilinci yaratmıştır.¹¹¹¹ “Biçare” mahlaslı Şekli Osman adlı Azərbaycan şairinin “Şeyh Şamil” adlı eserinde, Azərbaycan’ın tamamı için dile getirilen bir istiklâl arzusu dillendirilmektedir:

Kadir Allah yet dâdına geldi Derbent üstüne,
İnşaallah hıfzındadır sonra Kuba üstüne,
İlisu, Karabağ’da cârî durmaz kastına,
Kuba’dan geçer gelir Şirvan Gence üstüne,
Şeki’yi mahalların tamamen alır destine,
Yani tashir edip hükm-ü Süleyman eyledi.¹¹¹²

Şeyh Şamil fenomeniyle şöhret kazanan Müridizm hareketi bir tarafa, Azərbaycan’da Çarlık rejiminin tesis edilmesinden sonra uygulamaya konan “millî bağımlılık” siyasetinin toplum üzerinde yaratmış olduğu ağırlık, XIX. yüzyılın ortalarında köylü ayaklanmalarının patlak vermesine sebep olmuş, böylece Azərbaycan halkı içerisinde Ruslara ve “onların elinde birer despot hâline gelen hanlara” karşı, “Kaçak hareketi” olarak anılan müstakil bir gerilla mücadelesi ortaya çıkmıştır.¹¹¹³ Daha önce zikredildiği üzere, *krepostnoyluk* hukukunun Azərbaycan’da yürürlüğe konması, XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru seçkin yerli zümrelere köylüleri yargılama ve polis idarî yetkilerinin tanınmasının ardından, Kaçak hareketleri Çarlık idaresini korkuya düşürecek derecede artış göstermiştir.¹¹¹⁴ Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Deli Ali ve Mehmet Bey Kavalier gibi simalar, Azərbaycan’a özgü bu direniş hareketinin ünlü temsilcileri arasındadır.¹¹¹⁵ Geniş halk kitleleri arasında “yabancı istilasının ezici hatıratını ve hürriyet hayatının teessürlerini” ağızdan ağıza terennüm edilen şiirler vasıtasıyla ifade eden Kaçak destanları, Nebi örneğinde görülebileceği gibi “halkın Rus hükümetine kitle şeklinde açıktan açığa izhar edemediği isyanın” ta kendisi olarak

¹¹¹¹ Uludağ, *a.g.m.*, ss.50-51; A Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.11, (2.Teşrin 1932), ss.361-362.

¹¹¹² Qadir Allah, yet dadına, gəldi Dərvend üstünə // İnşallah hifzindədir sonra Quba üstünə // İlisuy, Qarabağda, Çari durmaz qəsdinə // Qubadan keçər gəlir Şirvan, Gəncə üstünə // Şəkini, mahalların tamamən alır dəsdinə // Yəni təsxir edib hökmi-Süleyman eylədi. Bkz. Mümtaz, *a.g.e.*, s.37. [*teshir*: ele geçirmek.]

¹¹¹³ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.187; Dursun Çelik, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan”, *Bilig*, S.3, (Güz 1996), s.65;

¹¹¹⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.90,94.

¹¹¹⁵ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.187; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.89-106.

değerlendirilmektedir.¹¹¹⁶ *Hinç* kavramı üzerinden okunduğunda bu durum, “efendiden alınan hayali intikam” düşüncesiyle birebir örtüşmektedir. Dahası, halkın alt tabakasına mensup sıradan bir köylü iken, işlemiş olduğu bir cürüm neticesinde dağlara sığınan ve “Rus devleti nezdinde kanun tanımaz bir asî” olarak damgalanan Nebi, gündelik hayatında ne kadar “âdi bir mücrimse” halkın nazarında o denli yüksek mazhara nail olmuş, kendisine bir kahraman hatta bir kurtarıcı kutsiyeti atfedilmiştir.¹¹¹⁷ Kaçak Nebi, özü itibarıyla Rus emperyalizmine karşı mücadeleyle özdeşleşmiş, destanda “Nebi Urusları burada koymadı” mısrası pek çok kez tekrar edilmiştir.¹¹¹⁸ Kaçak Nebi’nin Rus memurlarına ve onların emrindeki yerel unsurlara karşı yürüttüğü mücadele, “Bac Alar” ve “Gızas Alıbdı” gibi eserlerde kendini olağanca açıklığıyla belli etmektedir:

On altı yaşında o kaçak oldu,
Düşmanın gözüne bir bıçak oldu,
Yiğitler içinde baş koçak oldu,
Düşmandı sultana, bey, hana Nebi,
Bac alır, bac vermez divana Nebi.

(...)

Beyleri korkuya salıptı Nebi,
Goburnattan kısas alıptı Nebi.¹¹¹⁹

Ruslara karşı mücadele eden kaçakların halk nezdinde gördüğü itibar, Deli Ali örneğinde avam tabakaya mensup bu kimseleri ‘sembolik birer soyluya’ dönüştürmüştür:

Deli Ali bir set açıp-Şah Abbas devranı gibi,
Yanında yoldaşları var Azerbaycan hanı gibi.
Zeynelabidin bey bezenip Mısır’ın sultanı gibi;
Her yana kâğıt dağılıp Süleyman fermanı gibi.¹¹²⁰

¹¹¹⁶ Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III”, ss.364-365.

¹¹¹⁷ Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III”, ss.365-366.

¹¹¹⁸ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.92.

¹¹¹⁹ Ahundov, *a.g.e.*, ss.88-89. [Bac: vergi, Gobutnat: vali.]

¹¹²⁰ Şah Abbas’ın kendisi Farıslştırma hareketiyle özdeşleştirilse dahi “Deli Ali” destanında söz edilen “devranı”, Safevî Devleti’nin çöküşün eşiğinden dönmesine ve iktidarının zirvesine yükselmesine sahne olmuştur. Bu sebeple, Azerbaycan halk edebiyatında kendisine sıklıkla yer bulan bu ismin, Farıslştırma olgusundaki rolüne ya da tersine, Safevîlerin bir Türk hanedanı olması gibi farklı bakış açılarına konu

Azerbaycan halk edebiyatında Rus istilasının “en kahhar ve inatçı düşmanları” olarak nitelendirilen aşıklar, millî hassasiyete yaptıkları vurguyla “halkta derin bir alaka uyandırmış”, düşmana karşı mahallî kahramanları yüceltmekle “milliyetperver bir neslin” ortaya çıkmasında önemli rol oynamışlardır.¹¹²¹ Kaçak Mehmet Bey Kavalier destanı örneğinde, Mehmet Bey’in annesi Tükezban hanım ile babaannesi Mahperi hanımın, evlerini aramak için gelen Rus jandarmalarına karşı göstermiş olduğu mukavemet, Rus işgali karşısında yerli halkın öz aidiyet hislerini oldukça iyi yansıtmakta ve bunların duygularına tercüman olmaktadır:

Bu yerler Memmed’in kendi toprağıdır, canı ne isterse
yapabilir ama siz Russunuz. Bizim Rus İvan’la, Nikolay’la
ki akrabalığımız yoktur. Siz burada ne geziyorsunuz? Niye
kendi yerinize, toprağınıza gitmiyorsunuz?¹¹²²

Buradan da anlaşılabileceği gibi Kaçak destanlarının genelinde yalnızca erkeklerin değil, kadınların da oldukça baskın rolleri bulunmaktadır. Kaçak Nebi’nin eşi Hacer ve kardeşi Mihri Hanım gibi pek çok şahsiyetin Ruslarla mücadelede ön plana çıkmış olması, Türk kadınının Azerbaycan istiklâl mücadelesine aktif biçimde iştirak ettiğini gösteren delillerdir. Ahmet Caferoğlu’na göre “dünkü anlamaz köylü Hacer, bundan sonra artık şey şeyi müdrük Azerbaycan millî amâlini temsile kadir bir Hacer Hanım” olmuş yani seçkinleşmiştir.¹¹²³ Benzer şekilde, Tükezban hanımın Ruslar tarafından yaralanan oğluna herkesin önünde: “İnleyip düşmanı sevindirme, bu Rus yarasından ölürsen sana sütümü helal etmem” diyerek çıkışması veya günün birinde Mehmet Bey’in Ruslar tarafından Sibiry’a sürülüşünü izleyen ahaliye dönerek: “Bura bizim toprağımızdır! Rus’un burada ne işi var?” diyerek seslenmesi, XIX. yüzyılda Rus

olması gibi yeniden doğuşa yapılan bu vurgu bağlamında da ele alınabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bkz. Selim Refik, “Deli Ali Destanı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.23, (II. Teşrin 1933), ss.417-418; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.96; Faruk Sümer, “Abbas I”, *DİA*, C.1, 1988, s.19.

¹¹²¹ Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III”, ss.368.

¹¹²² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.96.

¹¹²³ Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III”, ss.368.

karşıtlığının ve vatanseverlik duygusunun, cinsiyet farkı gözetmeksizin halka nüfuz etmiş olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹²⁴

Kaçak hareketini destanlaştıran el şairleri, kimi zaman ahaliyi doğrudan ilgilendirmeyen olaylardan da istifade etmiştir. Aşık Avak'ın 1904-1905 Rus-Japon Harbi vesilesiyle hayatında hiç görmediği Japonların ağzından “kâfir canvar” olarak nitelediği Rusları “derin bir hazla tezyif ve tahkir” etmesi, ‘efendiden alınan hayali intikam’ bağlamında oldukça dikkat çekicidir.¹¹²⁵

Rus: Ne eylerim gayri tayfa, teki içmeli arak olsun.
Dört yanım goy bahçe ile bağ olsun,
Loris Melikofsuz General Kuropatkin, Marakof sağ olsun;
Yerler benimdir vermem sana!

(...)

Japon: Birden zay etme ordunun kanı,
Telef ettim senden nice yüz bin canı.
Batırdım deryaya Kuropatkin, Makarof hani?
Çık zalim, yerler benimdir.

(...)

Avak: Rus canını verir içkiye,
Japon ateş vurur nice kuru tahıla.
Avak yerleri tasdik eyler Japon ahıra,
Çık hahol yerler onundur.¹¹²⁶

Azerbaycan el şairleri, *efendi-köle diyalektiği* bağlamında milliyetçiliğin temel referansı olan *hıncı* tetikleyen kin, nefret, hayali intikam arzusu ve itibar arayışı gibi kavramların, XIX. yüzyıl Azerbaycan toplumunun kolektif hafızasındaki yansımalarını ortaya koyan birer aktör olarak değerlendirilebilir. Bu iddiayı,

¹¹²⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.102.

¹¹²⁵ Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III”, ss.370.

¹¹²⁶ (Urus): Neyləyirəm qəyri tayfa, tək içməli araq olsun // Dörd yanım qoy bağca ilə bağ olsun // Loris Məlikofsuz general Kuropatkin, Makarof sağ olsun // Yerlər mənimdir vermərəm sənə! // (...) // (Yapon): Nəgəh, yerdən zay etmə qoşunun qanı // Tələf ettim səndən nəçə yüz min canı // Batıdım dəryaya Kurpatkin, Makarof hani? // Çıx zalım yerlər mənimdir // (...) // (Avak): Urus can vərə araq-çaxıra // Yapon od vurur nəçə quru taxıla // Avak yerləri təsdiq eylər Yapon axıra // Çıx xaxol yerlər onundur. Bkz. Vəli Xuluflu, *El Aşıqları*, Bakı: Elm və Təhsil, 2013, ss.22-23. [Arak: rakı, hahol: Zaporozya Kazaklarına verilen ad]

Azerbaycan edebiyatında istiklâl mücadelesinin izlerini ortaya koyan Caferoğlu'nun birtakım tespitleriyle desteklemek mümkündür:

[Aşıklar] bulundukları muhitin en şuurlu kindarlarıdır. Her yeni vâkayı daha kolay sezer ve ince bir hassasiyetle onun müsebbibini ararlar. Bir defa onu bulunca, artık parmağa dolayıp elden ele, köyden köye dolaşarak muhite düşmanı tanıttırmayınca ve ona karşı bir nefret uyandırmadıkça mevzudan el çekmezler. (...) Rus'tan nefret etmek, heyet umumuiyesiyle, o devir kaçak destanlarının en kuvvetli motiflerinden biridir. [Kaçak Nebi örneğinde] destanın her parçası Rus istilasına karşı kinle doludur. [Nebi] Ruslara açtığı mücadelesiyle her istiklâlperver Azerbaycan Türkü'nün hissini teselli edebilecek bir şahsiyettir. [Nebi'ye] atfedilen evsaf hep Rusları düşürmek ve bu vesile ile millî ruhu yükseltmek içindir. Hele Rus'u âdi "sarı" kelimesiyle tarif etmek tezyiften başka bir şey değildir. [1905-1906 Türk-Ermeni Savaşı örneğinde] Aşıklar bütün kabahati millî düşman Rus'un üzerine yüklemekten çekinmemiş, Rusların âdi ve cahil "Hahol'dan" başka bir şey olmadıklarını, temsil ettikleri bütün Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler namına söylemekten geri durmamıştır. [Aşık Avak örneğinde] Rus düşmanı olan Avak'ın fikri şüphesiz Japon lehindedir. (...) Zira bu mağlubiyetle Rustan bir dereceye kadar da intikam almış olur. Hiç olmazsa bu da bir ganimettir.¹¹²⁷

4.2.3. İkinci Kuşak Aydınlar ve Millî-Maarifçi Ekol

Azerbaycan Rus İmparatorluğu tarafından işgal olunduktan sonra toplumun nüfuz sahibi zümreleri, Rus harsına çok da muhalif olmayan "Rus-meablar" ile eski mevkilerinde tutunmaya çalışan muhafazakâr "İran-meablar" olmak üzere ikiye bölünmüştür.¹¹²⁸ Rus hizmetindeki "yerli aristokratik tabakaya" iltihak etmeyen "milliyetperver arazi sahipleri ve zadeğânlar" ise "mühim bir kısmı ahaliden yetişen milletperestlerle" birlikte üçüncü kesimi oluşturmuş, bunlar "Ruslaşmaya mütemayil" Rus-meablar ile "mütedennî" İran-meablar arasında sıkışmış bir görünüm arz

¹¹²⁷ Caferoğlu, "Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III", ss.365-370.

¹¹²⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.29.

etmiştir.¹¹²⁹ Bu zümrenin, XVIII. yüzyıl Almanyası'nda üniversite eğitimi almış olmalarına rağmen yönetici seçkin zümre saflarına giremeyen *Bildungsbürgertum*'u andırır biçimde kültürel aydınlanmanın topluma daha fazla nüfuz etmesiyle kendi meşru taleplerinde ses yükseltebildiği fakat süregelen toplumsal donukluğun sebep olduğu tıkanma yüzünden *huncın* eskisinden daha kuvvetli bir biçim kazandığı söylenebilir.¹¹³⁰ Bu süreç boyunca, toplumu moderniteye taşıyacak millî mektepler, tiyatrolar ve basın gibi maneviyatı biçimlendirecek kurumlara olan ihtiyaç idrak edilmiş ve Azerbaycan *intelligentsiasının* ikinci kuşağına mensup Mirza Fetali Ahundzâde (1812-1878), Hasan Bey Melik Zerdabî (1842-1907) ve Hacı Seyyid Azim Şirvânî (1835-1888) gibi aydınlar bu yönde oldukça önemli işler başarmışlardır.¹¹³¹

Mirza Fetali Ahundzâde, Azerbaycan'da modern edebiyatın kurucusu, “Türk-İslam dünyasının ilk dramaturgu, alfabe ıslahatçısı, şair, tenkitçi ve filozof” olarak kelimenin tam anlamıyla kült bir simadır.¹¹³² Ahundzâde'nin babası Mirza Mehemmed Tağızade, Tebrizli bir asil bir aileye mensuptur.¹¹³³ Öte yandan kendisi, annesinin amcası olan Hacı Ali Asger Ahund tarafından yetiştirilmiş, bu sebeple, “ikinci babam” dediği bu kişinin ruhani unvanını bir soyadı gibi kullanmıştır.¹¹³⁴ Kendisi hakkında verdiği malumata göre “dışarıdan bir Türk olarak görünmesine” karşın “ataları etnik olarak Farisidir.”¹¹³⁵ Ahundzâde'nin felsefi yazılarında bu İranlılık konusuna bilhassa eğilmiş olması, kendisine İran milliyetçiliğinin kurucu babalarından biri olma payesini de vermiştir.¹¹³⁶

¹¹²⁹ A Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-IV”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.12, (1.Kânun 1932), ss.426-427.

¹¹³⁰ Roger, *a.g.e.*, s.176.

¹¹³¹ Asker, *a.g.m.*, s.527.

¹¹³² *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.213.

¹¹³³ Akpınar, *a.g.e.*, s.50.

¹¹³⁴ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.213.

¹¹³⁵ Abdul-hadi Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden: Brill, 1977, s.25. Ahundzâde'nin bu ifadeleri kasıtlı biçimde kullanmış olduğu ve “kökeninin Türkmen taifesine dayandığı” şeklindeki bir iddia için bkz. Kengerli, *a.g.e.*, s.115.

¹¹³⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.44.

Ahundzâde'nin, 1832 yılında Gence'de bulunduğu sıralarda Mirza Şefi Vazeh ile tanıştığı ve bu kişiyle olan temasının onda ateist görüşlerin filizlenmesinde etkili olduğu ifade edilmektedir.¹¹³⁷ İki yıl sonra buradan Tiflis'e geçen Ahundzâde, babalığının yardımıyla Kafkasya Genel Valisi Baron Rozen tarafından Doğu dilleri mütercimliğine atanmış, memuriyeti sırasında Rusça ve Fransızca'yı öğrenmiş, 1783'te albay rütbesine kadar yükselerek baş mütercim olmuş, ayrıca Rus Coğrafya Derneği'nin Kafkasya şubesine üye olarak kabul edilmiştir.¹¹³⁸

Ahundzâde'nin hayatı boyunca bırakmış olduğu eserler, tematik bakımından XIX. yüzyıl aydınlar sınıfıyla özellikle ilintili olup bunlar eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması, laiklik ve edebi canlanma gibi konuları kapsamaktadır.¹¹³⁹

Mirza Fethali Ahundzâde, XIX. yüzyıl Azerbaycanı'nda "maarifçi" temsiliyetin bütün özelliklerini bünyesinde barındıran bir simadır. Maarifçiler hem "Avrupa'daki din-ilim çatışmasından" hem de Rus entelektüelleri arasındaki "nihilist düşünceden" etkilenmiş, "asra hâkim aklî düşüncelerin", toplumsal hayat üzerindeki tesiriyle "hurafelere, dine, eski hayat telakkilerine ve cehalete" karşı mücadele veren çok yönlü "ansiklopedist" şahsiyetler olarak öne çıkmıştır.¹¹⁴⁰ Buradan hareketle, Ahundzâde, yaptığı işler bakımından XII. yüzyılda Nizamî ve XVI. yüzyılda Fuzulî dehasının ölçüleriyle kıyaslanabilecek bir figür iken bunlara ek olarak "edebî meselelere millî bir belirginlik" de getirmiştir.¹¹⁴¹ Ahundzâde'nin 1857 yılında İslâm hurufatının sadeleştirilmesi üzerine yaptığı çalışmalar bu bağlamda gösterilebilecek örneklerden ilkidir.¹¹⁴² Ahundzâde, Arap harflerinin vokalik ve gramer açılardan yetersiz oluşuyla İslâm memleketlerindeki düşük okur-yazar sayısının azlığı arasında doğrudan bağlantı

¹¹³⁷ Mehrdad Kia, "Mirza Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic World", *Middle Eastern Studies*, Vol.31, No.3 (July 1995), s.423.

¹¹³⁸ Yusuf Gedikli, "Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878)", *Yedi İklim*, C.IV, S.32, (Kasım 1992), s.51.

¹¹³⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.44.

¹¹⁴⁰ Akpınar, *a.g.e.*, s.38.

¹¹⁴¹ Karayev, *a.g.e.*, s.175-176.

¹¹⁴² Zakire Aliyeva, "Türkiye-Azerbaycan Edebi İlişkilerinde Selef ve Halef Yazarlar: Mirza Fethali Ahundzade ve Anar Rızayev", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.19, S.1, (2015), s.219.

kurmuş ve 1863 yılında İstanbul'a gelerek bu konu hakkındaki görüşlerini Sadrazam Fuat Paşa'ya sunmuştur:¹¹⁴³

(...) bu alfabenin barbarlık döneminden kalma harfleri için bir ilaç olacaktı. Bitişik yazılan harfler bundan böyle birbirinden ayrılacak, sadece noktalarla değil, şekilleriyle de fark olunacaktı. Böylece herkes kısa zamanda ve güçlük çekmeden anadilinde okuyabilecekti.¹¹⁴⁴

Söz konusu rapor Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de tartışılmış fakat "ıslah edilmesi öngörülen yeni alfabe, yazım bakımından eski külfeti ortadan kaldırmadığı" gerekçesiyle kabul edilmemiştir.¹¹⁴⁵ Öte yandan, Ahundzâde'nin aynı raporu incelenmek üzere Tahran hükümetine de göndermiş olması, kendisinin bu meseleyi bir bütün olarak Doğu modernitesi kapsamında ele aldığını göstermektedir.¹¹⁴⁶ Ahundzâde ne İstanbul'da ne de Tahran'da umduğunu bulabilmiş olmasına karşın, "barbarlık dönemiyle" yeni devir arasındaki bir kırılmaya işaret eden bu girişimin belirgin bir millî motivasyona dayandığı söylenebilir. Kendisinin, hayalkırıklığı içerisinde kaleme aldığı bazı dizeler bu iddiayı desteklemektedir:

Vatan sevgisi yüzünden,
Çok tedbirlere el attım.
Ancak çabam bir netice vermedi.¹¹⁴⁷

Tüm bu olumsuzluklar Ahundzâde'yi fikirlerinden vazgeçirmediği gibi kendisi daha sonra bir "sivilizasyon meselesi" olarak telakki ettiği bu problemi bertaraf edebilmek amacıyla Arap harflerinin tamamen terk edilmesini ve Latin harflerinden mürekkep yeni bir alfabenin tertip edilmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır:

¹¹⁴³ Hamid Algar, "Ahundzade, Mirza Fethali", *DİA*, C.2, 1989, s.189.

¹¹⁴⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.43.

¹¹⁴⁵ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", *Belleten*, C.XVII, S.16, (1953), s.226. Konunun Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de görüşülmesinin ardından padişaha sunulan raporun tam metni için bkz. *Mecmua-i Fünun*, "İslah-ı Resmi Hatta Dair Bazı Tasavvurat", N.14, (1280), ss.69-75.

¹¹⁴⁶ Köçerli, *a.g.e.*, s.401.

¹¹⁴⁷ Vətən sevgisi üzündən // Çox tədbirlərə əl atdım // Ancaq səyim bir nəticə vermədi. Bkz. Mirzə Fətəli Axundzadə, "Yeni Əlifba Haqqında Mənzumə", *Əsərləri*, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.233.

Bu irade cevabım bu oldu ki böyle olan surette lazımdır İslâm elifbasını bilkülliye terkedip Avrupalıların usûl hattını götürmek ve yazıyı soldan sağa yazıp okumak ve noktaları bilmerre sakıt etmek ve hurufların şeklini Latin huruflarından intihap edip taze bir elifba tertip eylemek ve harf-i müsevviteyi huruf-i samitenin yanınca yazmak, hulâsa silabî elifbayı, alfabetî elifbaye mübeddel etmek.¹¹⁴⁸

Azerbaycan'da *intelligentsianın* ortaya çıkması ve bilginin toplumsal tabakalar arasındaki geçişkenliği belirleyen temel unsur haline gelmesi hatırlanacak olursa, avam tabakayı tıpkı Avrupa'daki gibi kolayca okur-yazar hale getirmek gibi bir misyonu bulunan alfabe reformunu, halkın bir bütün olarak seçkinleştirilmesine yönelik somut bir girişim olarak değerlendirmek mümkündür.¹¹⁴⁹ Bu durum, XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycanlı aydınlar -hatta Rusya Türklerinin aydın tabakasını oluşturan seçkinlerin neredeyse tamamı- açısından modernitenin öncelikle kültürel bir içeriğe sahip olduğunu ve kavramın bu çerçevede yorumlandığını göstermektedir. Söz konusu kültürel içeriğin ise cehalet, despotizm ve skolastik İslam düşüncesi gibi geleneksel toplumla özdeşleştirilen birçok meselenin çözümünü içine alan bir süreçle ve bu sürece öncelik tanıyan bilinçli tercihlerle ön plana çıkarılmış olduğu söylenebilir. Ahundzâde'nin "Yeni Əlifba Haqqında Mənzumə" adlı makalesinde bu iddiaları açıkça destekleyen bazı ifadelerle rastlamak mümkündür:

Bir halde ki halkların muhtelif vasıtalarla terakki etmeye meyyal oldukları göz önündedir, o zaman hangi bir işe ikdam etmek olur ki halka onun fayfası köhne elifbayı değiştirmekten üstün olabilsin? Demiryol vaciptir, lakin köhne elifbayı değiştirmek ondan daha vaciptir. Telgraf vaciptir, lakin köhne elifbayı değiştirmek ondan daha vaciptir. Çünkü bütün işlerin esası bilgidir; bilgi ise elifbanın kolay olup olmamasına bağlıdır.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁸ A. Caferoğlu, "Mirza Feth-Ali Ahundzade", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, C.24, (I. Kanun 1933), s.441.

¹¹⁴⁹ Tansel, *a.g.m.*, ss.224-225.

¹¹⁵⁰ Axundzadə, *a.g.m.*, s.249.

Azerbaycan’da modernitenin kültürel içeriğini önceleyen meselelerin ‘Doğu’ya has’ olarak görülmesi ise üzerinde durulması gereken bir başka husustur. İlk etapta Batılı, Rus ve Azerbaycanlı aydınları ortak bir paydada buluşturduğu öne sürülebilecek bu kabul, meselenin dayandığı gerekçeler göz önüne alındığında aslında bu üç aydın tipi arasındaki zihinsel bir ayrışmaya işaret ediyor görünmektedir. Buna göre, problemin Doğu’ya özgü oluşu, Batılı aydınlar açısından medeniyetin -dolayısıyla modernitenin- biricik sahibinin Batı olarak kabul edilmesiyle ilişkili iken Rus aydınları açısından Doğu’dan soyutlanmanın bir aracı ve ulusal itibar arayışının bir parçası olarak Batı medeniyetine eklemelenme veya ona üstün gelme çabasının bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Azerbaycanlı aydınlar açısından ise bu konunun yalnızca bir tür ‘arayı kapatma telaşı’ çerçevesinde ele alındığı söylenebilir. Dolayısıyla, *ötekinin* Doğu üzerindeki herhangi bir varoluşsal üstlülükçü söylemine veya tahakkümüne boyun eğilmesi söz konusu değildir. Kaldı ki modernitenin öncülü olarak kabul ettiğimiz milliyetçilik, doğası gereği rekabetçi olduğundan böyle bir imkânın varlığından söz etmek zaten mümkün olmayacaktır. Bu bağlamda, XIX. yüzyılda Azerbaycan rönesansı adıyla anılan faaliyet dizisinin Rönesans’ın terminolojik anlamını aşan farklı bir içeriğe sahip olduğundan söz edilebilir. Buradaki Rönesans sözcüğü, gecikmişliğin kabulüne rağmen¹¹⁵¹ Batı deneyiminin taklidine yapılan bir gönderme değildir. Öte yandan Slavofil temsiliyete atfedildiği gibi Batı’nın tamamen reddedildiği de söylenemez. Buradan hareketle, XIX. yüzyılda Azerbaycan’ın değişim sancıları, modernitenin kendinden önceki deneyimlerinin sunduğu araçlardan

¹¹⁵¹ Gecikmişliğin kabulüne yönelik bu argüman, Azerbaycanlı aydınların kendi toplumları ile modern toplumlar arasında kurguladıkları çağcıl mesafe bağlamında değerlendirilmelidir. Dolayısıyla şimdiye kadar Türk milliyetçiliğinin gecikmişlik söylemine getirilen itirazlar ile bu kabul arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Burada milliyetçilik ile modernite arasındaki öncül-ardıl ilişkisi bir kez daha hatırlanacak olursa, bir toplumda milliyetçilik ve modernitenin aynı anda ortaya çıktığı söylenemez. Dahası, ulus projesinin başarısı moderniteye giden yolun mesafesini büyük oranda tayin ettiğinden bu deneyimin her toplum için değişkenlik gösterdiği unutulmamalıdır. Buradan hareketle, Azerbaycanlı aydınlar arasında milliyetçi düşüncenin geç tebarüz etmeyişi, modernitenin gecikmişliğine bir engel teşkil etmemektedir. Kaldı ki, ulus düşüncesi etrafında kendi toplumunu yeniden tasarlamaya çalışan Azerbaycanlı aydınların moderniteye giden yolda ihtiyaç duyduğu her türlü devrimci vasıtanın yabancı bir hegemonun (Rus) kontrolünde olduğu da unutulmamalıdır.

faydalanan fakat kendisine özgü bir metodolojiyle gecikmişliğin üstesinden gelme amacı taşıyan bir aydınlanma projesi olarak değerlendirilebilir. Azerbaycan rönesansı bu projenin adıdır. Onu umum Doğu modernitesini etkileyen ama aynı zamanda ondan etkilenen yarı-müstakil bir fenomen olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim, Azerbaycanlı aydınların üzerinde durdukları toplumsal meselelerin, Doğulu Müslüman toplumlarının hemen hepsine belirli düzeylerde sirayet etmiş ortak problemler olduğundan söz edilebilir.

Bu problemler, Ahundzâde'nin *Temsilat* (1859) adlı eserinde oldukça geniş bir yelpazede ele alınmış, XIX. yüzyılda Azerbaycan toplumunun bütün aksak yönleri ve Doğu'nun başlı başına mustarip olduğu içtimai bozukluklar, “hurafeler, câhil din adamları ve dervişler; saf bilgisiz köy kadınları, eşkıyalığı yiğitlik sanan oba delikanlıları, eski günlerdeki talan ve hırsızlığın özlemini çeken beyler, hanlık devrindeki saray entrikaları ve idarecilerin adaletsizliği, İran ve Rus hükümetlerinin zulmü ve halka karşı acımasız tutumları” çok sert ve gerçekçi bir üslupla tenkit edilmiştir.¹¹⁵²

Şunu belirtmek gerekir ki Ahundzâde'yi Türkçü bir figür olarak değerlendirmek pek kolay değildir. Öte yandan, milliyetçilik ile modernite arasındaki ilişki bağlamında onun vatanseverlik gibi ideolojik unsurları modernleşmenin bir vasıtası olarak kullanmış olduğu ileri sürülebilir. Bu durum özellikle iki yönüyle önem arz etmektedir. Birincisi, Ahundzâde tarafından tenkit metoduyla kaleme alınan modernist eleştiriler, XIX. yüzyılda Azerbaycanlı milliyetçi aydınların politik söylemiyle büyük oranda tutarlılık göstermektedir. İkincisi, Ahundzâde'ye özgü ideolojik söylem, modernite

¹¹⁵² *Temsilat*, Ahundzâde'nin 1850-55 yılları arasında kaleme aldığı altı komediyi ve Azerbaycan'da modern hikayeciliğin ilk örneği olarak kabul edilen *Aldanmış Kevâkib* (1857) adlı eseri barındırmaktadır. Bu altı komedi şunlardır: 1) *Hekâyet-i Molla İbrahimhalil Kimyager*, 2) *Hekâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mestalişah Câdûgûn-ı Meşhur*, 3) *Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran*, 4) *Hekâyet-i Hırs-ı Guldurbasan*, 5) *Hekâyet-i Merd-i Hasis Hacı Gara*, 6) *Murafie Vekillerinin Hekâyeti*. *Temsilat*, Rus sansürü yüzünden 1859 yılına kadar bastırılamaz. Ardından Rusça olarak basılır. Bu eserde yer alan piyeslerden örneğin *Hekâyet-i Molla İbrahimhalil Kimyager*, Türk edebiyatında Batılı tarzdaki ilk tiyatro eseri olarak kabul edilen *Şair Evlenmesi*'nden (1859) neredeyse on sene önce yazılmıştır. Bkz. Akpınar, a.g.e., s.53

bağlamında dünyanın geri kalanıyla bir tür eşzamanlılık (çağdaşlaşma) öngördüğünden, onu Azerbaycan'da milliyetçiliğin ufuk çizgisi olarak nitelendirmek mümkündür. Bu yönüyle, Ahundzâde'nin XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycanlı aydınlar arasındaki milliyetçi tezlere meşruiyet kazandırmış olduğu ileri sürülebilir.

Buradan hareketle, "kendi halkım için her şeyimi kurban vermeye hazırım" diyen Ahundzâde'nin,¹¹⁵³ İran coğrafyasındaki herhangi bir etnik grup ile Türkler arasında belirgin bir ayrıma gittiği veya Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin soydaşlığına ehemmiyet verdiği söylenemez.¹¹⁵⁴ Öte yandan, daha önce de belirtildiği gibi "milliyetçiliğin kışkanan (süje) ile kışkanılan (obje) arasındaki temel mukayese edilebilirliği ya da bu ikisinin temelde eşit olduğu yönündeki inanç" göz önüne alındığında,¹¹⁵⁵ Ahundzâde'nin kendi toplumlarını Batılarınki ile mukayese eden Rus aydınlarıyla benzer bir psikoloji içerisinde bulunduğunu söylemek mümkündür:

Hayır! İslâm halkları fitri kabiliyet noktainazarından bütün
Avrupa halklarından üstün olmasalar da eksik
değildirler.¹¹⁵⁶

Ahundzâde'nin bir bütün olarak değerlendirdiği Doğu'nun sınırları, tıpkı XIX. yüzyıl Rus düşüncesinde farklı özellikler atfedilen Asya ve Doğu kavramlarının sınırlılığı gibi gibi Türkiye, İran, Hindistan ve kısmen de Rusya'yı içine almaktadır.¹¹⁵⁷ Buradaki Rusya, "Puşkin'in, Lermontov'un, Bestujev (Marlinskiy)'nin, daha sonra da Çernişyevskiy ve Pisarev'in" düşüncelerinde temsil edilen Rusya'dır.¹¹⁵⁸ Yermolov, Paskeviç ve Vorontsov gibi isimlerce temsil edilen müstemlekeci Çar hükümeti ise aynı ülkenin öteki yüzüdür.¹¹⁵⁹ Bu ikincisi, aynı zamanda Ahundzâde'nin zirve eseri olan *Kemalü'd-döyle Mektupları*'nda (1864) İran veya Hindistan'ın despot

¹¹⁵³ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.69.

¹¹⁵⁴ Akpınar, *a.g.e.*, s.54.

¹¹⁵⁵ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.15-16.

¹¹⁵⁶ Fətəli Mirzə Axundzadə, "Müqəddimə", *Əsərləri*, C.III, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.160.

¹¹⁵⁷ Akpınar, *a.g.e.*, s.54.

¹¹⁵⁸ Karayev, *a.g.e.*, s.182. Karayev'in bu değerlendirmesine rağmen, önceki bölümlerdeki örnekler ışığında, zikredilen isimlerin tümü tarafından Asyalı imgesine ortak ve olumsuz bir içerik yüklendiği hatırlanmalıdır.

¹¹⁵⁹ Karayev, *a.g.e.*, s.179.

hükümdarlarının gıyabında yerden yere vurulan ülkenin ta kendisidir. Bunu, Ahundzâde'nin "zâhiri itaate bakmayarak zulme uğrayanların zalimlere karşı besledikleri kin ve adavetin" oldukça büyük olduğu şeklindeki değerlendirmesinden anlamak da mümkündür.¹¹⁶⁰

Bunları üstün görmenin gereği nedir, hayal edebilmek mümkün değil. Bunlar, bizim can ve malımızı himaye eder mi? Yok. Bunlar, bizim sınırimızı düşmandan korur mu? Yok. Bunlar, bizim insanımızı, halkımızı ve çocuklarımızı eğitir mi? Yok. Bunlar bizim için şifahaneler ve medreseler açmış mı? Yok. Bunlar bizim ticaretimize ve kazancımıza bir katkıda bulunur mu? Yok. Bunların vasıtası ile biz memleket dışında saygı görüyor muyuz? Yok. Bunların himayesi ile biz memleket içinde kötülerin şerrinden korunuyor muyuz? Yok. Peki bunların varlığı niye lazımdır?¹¹⁶¹

Ahundzâde tarafından yaratılan iki hayali karakter; Hint şehzadesi Kemâlû'd-dövle ile Fars şehzadesi Celalû'd-dövle arasında geçen sözde yazışmalara ait bu tarz pasajlar, gerçek hedef kitlesi bakımından Doğu'nun bütün esir halklarına yapılmış bir uyanış çağrısı olarak nitelendirilebilir. Bu çağrı, "millet" ve "ümme" kavramlarını birbirinden kesin olarak ayırdığı bilinen Ahundzâde'nin,¹¹⁶² toplumun bütün bireylerini eğitim yoluna seçkinleştirmek üzere bir çaba içerisine girdiğini göstermektedir. Bu çaba, halkı ulusa eviren sürecin bir parçasıdır. Böylece ulus kimliği kazanarak itibarını elde halk, sembolik olarak iktidarın temsilcisi haline gelecek ve aydınların içine düştüğü *statü tutarsızlığı* da son bulmuş olacaktır:

Öyle yazmalıyız ki seçkinlerin de halkın da hoşuna gitsin.
(...) İlim ve eğitim, bütün halk arasında; aşağıdan yukarıya, zenginden fakire kadar istisnasız olarak herkesin arasında yayılmalıdır. Çoban da, çiftçi de, tüccar da, aktar da, bakanların elinde olan iktidara sahip olmalıdır. (...) Sen sayı itibarıyla da güç itibarıyla da despottan kat kat

¹¹⁶⁰ Baykara, *Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.75.

¹¹⁶¹ Fətəli Mirzə Axundzadə, "Kəməüddövlənin Əvvəlinci Məktubu", *Əsərləri*, C.II, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, ss.41-42.

¹¹⁶² Süleymanlı, *a.g.e.*, s.63.

üstünsün. Sana ancak amaç və düşünce birliyi gerekdir ki
devrim yapıp düzenden kurtuluş yolu bulasın.¹¹⁶³

Kemalü'd-dövlə Mektupları, Doğu'da efendilerin hakimiyyətinə başkaldırıyı təşvik
eden bir girişim olaraq dəyərləndiriləbileceğindən, Ahundzadə'nin zihnində yalnız
Rusya imgesinin deyil, Batı imgesinin də ikiye bölmüş olduğu söylənebilir. Bu iki
Avrupa'dan birincisi, Ahundzadə üçün "mədəniyyət meselesinin" çözümündə olduğu
gibi bağımsızlıq arayışında da gerçək bir ilham kaynağıdır:

Sen Bismark'ı işittin mi?
Ki, başını göklərə yüksəltdi.
Onun fikrindən nə cür tədbirlər baş verdi?
Vətəni uğrunda müharibə etdi.
İşittin mi ki əvvəlcə Haribaldi?
Kendi ay yüzlü arvadı ilə
Nə kimi cəsarətli müharibələr etdi,
Vətəninə düşmənlərdən təmizlədi.
Hər yerdə ki, o döyüşlə məşğul idi.
Arvadı arxasında ona kömək idi.
Sen Linkolnu
Canını millətə necə qurban etdiyini işittin mi?¹¹⁶⁴

İkincisi isə bunun tam tersinə "cismani azatlığı" gasp edən despotizmin bir
yansımasından ibarət olub Cəlalü'd-dövlə karakterinin ağzından şu sözlərlə ifadə
edilməkdədir:¹¹⁶⁵

Məgər mədəniyyəti bulan, anayasa və kanun sahibi İngiliz,
Hindistan halkını despotdan daha mı iyi idarə ediyor?
Onlara nispet gene bin mertebe despota rahmet!¹¹⁶⁶

Ahundzadə'nin tərəfgir olmaqdan imtina edər tavrı, Doğu'nun uyanışını və
Azərbaycan'ın modernitə serüvenini 'çoxlu' bir zemine oturtuyor görünməkdədir.

¹¹⁶³ Karayev, *a.g.e.*, s.187.

¹¹⁶⁴ Sən Bismarkı eşitdinmi // Ki, başını göylərə yüksəltdi. // Onun fikrindən nə cür tədbirlər baş verdi?
// Vətəni uğrunda müharibə etdi. // Eşitdinmi ki, inşil, Haribaldi // Öz ay üzlü arvadı ilə // Nə kimi
cəsarətli müharibələr etdi, // Vətəninə yadlardan təmizlədi. // Hər yerdə ki, o döyüşlə məşğul idi // Arvadı
arxasında ona kömək idi. // Sən Linkolnu // Canını millətə necə qurban etdiyini eşitdinmi? Bkz.
Axundzadə, "Yeni Əlifba Haqqında Mənzumə", s.236.

¹¹⁶⁵ Baykara, *Azərbaycan İstiqlal Mücadelesi Tarihi*, s.74.

¹¹⁶⁶ Fətəli Mirzə Axundzadə, "İran Şahzadəsi Cəlalüddövlənin Hindistan Şahzadəsi Kəmalüddövləyə
Yazdığı Cavabdır", *Əsərləri*, C.II, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.121.

Onun Batı birikimini reddetmeyen fakat Doğu'nun kendi deneyimini ön plana alan yaklaşımı, dışarıdan ithal edilecek fikir ve pratiklerin “halkın millî ve manevî değerleriyle” çatışmasına izin vermeyen, ‘seçici geçirgen’ bir metoda dayanmaktadır.¹¹⁶⁷ Kendisi, bir ateist olmasına ve “Müslümanların geri kalmasını İslâm dini” ile ilişkilendirmesine¹¹⁶⁸ rağmen *Kemalü'd-döyle Mektupları*’nda sonradan ekleme gereği hissettiği bazı ifadeler bu duruma birer örnektir:

Bir de müellif istemiyor ki halk ateist olsun, dinsiz ve imansız olsun. Belki müellifin maksadı İslam dininin asır ve zamaneye muvafık olarak protestanizme muhtaç olduğunu göstermektir. Öyle kâmil bir protestanizma ki o terakki ve sivilizasyon şartlarına muvafık olsun, beşerin her iki cinsinin azatlık ve hukuk beraberliğine karar versin, öz siyasi tedbirleri ile Şark padişahlarının despotizmini yumuşatmasın ve erkekli-kadınli bütün İslam tayfasının okur yazar olmasını vacip etsin.¹¹⁶⁹

Bu örnekler ışığında “bir yanıyla ilkel bir yerellik savunucusu” olarak nitelendirilen Ahundzâde’nin,¹¹⁷⁰ XIX. yüzyılın ikinci yarısında çağdaşı olan diğer aydınlarla birlikte Batılılaşma, modernleşme ve çağdaşlaşma gibi kavramları moderniteden belirli bir düzeyde ayırabilmiş oldukları söylenebilir. 1860’lı yıllardan itibaren bu aydınları artık “iyi hükümdardan” ziyade “iyi halk” fikri ilgilendiriyor görünmektedir.¹¹⁷¹ Ahundzâde’ye göre bu aydınlar “feylesofâne hayal ve ilhamın zirvelerine yükselmeli, öz okuyucularını da yüksek idelere doğru kanatlandırmasını” bilmelidir.¹¹⁷² XX. yüzyıla doğru bu görevi üzerine alan Necef Bey Vezirli (1854-1926) ve Abdürrahim Bey Hakverdi (1870-1933) gibi tiyatro yazarları “Tatar Molière” lakaplı Ahundzâde fenomeninin etkisinde kalmıştır.¹¹⁷³ Bu yeni ve enerjik nesil, çok daha şuurlu ve öz güvenli bir milliyetçiliğin temsilciliğini üstlenecek, “gerici

¹¹⁶⁷ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.61.

¹¹⁶⁸ Algar, *a.g.m.*, s.186; Kengerli, *a.g.e.*, s.119

¹¹⁶⁹ Fətəli Mirzə Axundzadə, “Üçüncü Məktub”, *Əsərləri*, C.II, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.136.

¹¹⁷⁰ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.61.

¹¹⁷¹ Karayev, *a.g.e.*, s.185.

¹¹⁷² Baykara, *Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəketləri*, s.167.

¹¹⁷³ Köçərli, *a.g.e.*, s.411

çevrelerce bastırılan” yenilikçi aydınların yaşadığı “dışlanma duygusunu artık yalnızca gülünç bir zaaf” olarak görmeyecektir.¹¹⁷⁴

Azerbaycan’da XIX. yüzyıl kültürel rönesansı ile XX. yüzyılda beliren milliyetçi dinamizmi birbirine bağlayan köprünün bir diğer mimarı da Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî’dir.¹¹⁷⁵ Azerbaycan “millî matbuatının ilk gazetesi olan *Ekinci*’yi neşreden, matbaacı, pedagog, ilk millî tiyatronun kurucusu, yazar, eğitimci, fen bilimci ve hayırsever” vasıflarıyla “halkçı ve milliyetçi” bir figür olarak tanınan Zerdâbî, önceki dönemlerde “mollahânelerde yetişen” seçkin zümrenin aksine “mükemmel eğitim” görmüş, birden fazla dile hakim olan, kendi devrinin” siyasal, sosyal ve hukukî” dinamiklerinden haberdar olan yeni nesil aydın tipine bir örnektir.¹¹⁷⁶ Bunlar, “Rus okullarından ve üniversitelerinden” mezun olsalar bile millî bağlılıklarını kaybetmeyen, aksine “millî mensubiyetlerini ve kimliklerini muhafaza etmek” için olağanüstü çaba gösteren kimseler olmuşlardır.¹¹⁷⁷

Hasan Bey Melikzâde’nin babası Selim ve dedesi Rahim beylerin, Gökçay ilçesine bağlı Zerdab köyünün beyi ve toprak sahibi olduğu, dolayısıyla seçkin bir aileye mensup oldukları bilinmektedir.¹¹⁷⁸ Şamahı’daki Rus-Tatar mektebinden başlayarak 1858’de Tiflis gimnazyasına (lise) kaydolun, 1865 yılında ise Moskova Üniversitesi, Fizik-Matematik Fakültesi’nden mezun olan Zerdâbî, bu dönemde Türklerin yoğun olarak yaşadığı Borçalı kazasının toprak komisyonunda (*Mejevoya Palata*) çalışmaya başlamış fakat burada köylülerin topraklarını almak isteyen ağalar ve hükümet yetkilileriyle girdiği mücadeleler sonucunda hürriyetçi fikirler yaydığı gerekçesiyle görevinden alınmıştır.¹¹⁷⁹ Zerdâbî’nin Borçalı zâdegânından Yadigarov ailesine

¹¹⁷⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.47.

¹¹⁷⁵ Altstadt, *a.g.e.*, s.52.

¹¹⁷⁶ Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012, s.75; *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.164.

¹¹⁷⁷ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.165.

¹¹⁷⁸ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, s.132.

¹¹⁷⁹ Yavuz Akpınar, “Hasabey Melikzâde Zerdâbî”, *DİA*, C.16, 1997, s.362.

mensup bir beye olan hüsnüzan dolu hitabında bu fikirlerden izler görmek mümkündür:

Bir zaman gelecek ki her bir hukuktan mahrum ettiğiniz
bu köylüler sizden ırak olmak isteyecekler ve artık
esirlikte kalmayacaklar.¹¹⁸⁰

Zerdâbi, adı geçen komisyondaki görevinden kasıtlı olarak uzaklaştırıldıktan sonra bir müddet Bakü ortaokulunda tarih öğretmenliği yapmış, bir yandan çocuklarını okula göndermede isteksiz davranan yerel halkı ikna etmeye çalışırken diğer yandan da bu fakir öğrencilerin masraflarını karşılamak için Azerbaycanlı zenginlerle görüşerek Müslüman Cem'iyet-i Hayriyyesi'nin temellerini atmıştır.¹¹⁸¹ Aynı amaç, Türkçe ilk tiyatro eserinin yazılmasından tam yirmi üç sene sonra (1873), Azerbaycan'da ilk kez Türkler tarafından bir piyesin "sahnelenmesine" de vesile olmuş, Hasan Bey Zerdâbi ve Necef Bey Vezirli'nin yönetiminde Ahundzâde'ye ait *Lenkeran Hanı'nın Veziri* adlı temsil başarıyla ve defalarca sahnelenerek Azerbaycan'da tiyatroculuğun bilinen ilk somut adımı olmuştur.¹¹⁸²

Hasan Bey Zerdâbi, tıpkı Ahundzâde gibi ilmin ve maarifin gücüne büyük inanç duymuş, bunun bir sonucu olarak maarifin ahali arasında yayılabilmesi için hızlı ve etkili bir çözüm arayışına girmiş, böylelikle Rusya Türklüğünün ilk millî gazetesi olan *Ekinci*'yi çıkarmaya muvaffak olmuştur.¹¹⁸³

Ekinci'den evvel, Azerbaycan basın tarihinin ilk matbu senetlerini 1820'li yıllardan başlayarak "Tiflisskiya Vedomosti (Tiflis Haberleri), Zakavkazskiy Vestnik (Kafkasötesi Habercisi), Kavkaz (Kafkas) ve Novoye Obozreniye (Yeni Bakış)" gibi gazetelerin oluşturduğu söylenebilir.¹¹⁸⁴ 1832 yılının Ocak ayında Abbaskulu Ağa Bakıhanlı'nın çabalarıyla Tiflisskiya Vedomosti'nin ilavesi olarak yayımlanan Tatarskiye Vedomosti (Tatar Əxbarı), Azerbaycan Türkçesi'nde yayımlanan ilk gazete

¹¹⁸⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.133.

¹¹⁸¹ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.276.

¹¹⁸² Akpınar, *a.g.e.*, s.59

¹¹⁸³ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.108.

¹¹⁸⁴ A. B. Şahverdiyev, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, Bakı: Təhsil, 2006, s.5.

olsa da içeriği ağırlıklı olarak Rus hükümetinin emirleri, vergi kanunları ve resmî haberleriyle sınırlı olup ömrü birkaç sayıyı geçmemiştir.¹¹⁸⁵ 1831 yılının Aralık ayında Baron Rozen ile Rus eğitim bakanı Karl A. Liven arasındaki bir yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla ilk etapta Farsça olarak neşredilen bu ilaveye yerel halk yeterince ilgi göstermemiş, bunun üzerine gazetenin Azerbaycan Türkçesi'nde basılmasına karar verilmiştir.¹¹⁸⁶ 1832 senesinde Kuba komendantının vermiş olduğu bilgiye göre gazetenin bu bölgedeki abone sayısı yalnızca 30 olup Bakü komendantı da abone azlığından şikayet etmektedir.¹¹⁸⁷ Öte yandan gazetenin asıl önemi, sayfalarında Bakıhanlı'nın *Derbendname* gibi bazı eserlerinin tercümelerine yer verilmiş olmasıdır ki gazete bu faaliyetini “Kafkas'ın bu tarafının tarihini dünyaya yaymak” şeklinde duyurmuştur.¹¹⁸⁸

Azerbaycan Türkçesi ile ikinci gazete çıkartma girişimi, 1838 yılında yine Tiflis'te faaliyet gösteren *Zakavkazskiy Vestnik*'in ilavesi olarak 1845 yılında basılan “*Qafqazın Bu Tərəfinin Xəbəri*” adlı senetlerdir.¹¹⁸⁹ *Zakavkazskiy Vestnik* Transkafkasya'nın “geçmiş ve muasır maişetini tanıtmak, küçük hikâyelere, Gürcü, Ermeni ve Tatar (Azerbaycan) dillerinden tercüme edilmiş tarihi makalelere, arkeoloji, komedi, gezi yazıları ve satirik parçalara” yer vereceğini bildirmesine rağmen Türk dilinde yayımlanan ilavesi, “resmî devlet malumatlarını veren, fermanları, karar ve kanunnameleri yayan” bir yayın organı olmaktan öteye gidememiştir.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁵ Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi*, s.60.

¹¹⁸⁶ Şahverdiyev, *a.g.e.*, s.8

¹¹⁸⁷ Akif Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Bakı: Elm və Təhsil, 2009, s.5. Öte yandan, aynı gazeteyi Rus dilinde almak isteyen yalnızca iki abonenin bulunduğu bilgisi verilmektedir. Bkz. Şahverdiyev, *a.g.e.*, s.8.

¹¹⁸⁸ Tam metinler için bkz. *Tiflisskiya Vedomosti*, “İstoriya”, N.44, (2 Noyabrya 1829); *Tiflisskiya Vedomosti*, “İstoriya”, N.45, (8 Noyabrya 1829). *Tiflisskiya Vedomosti*'nin yalnızca Transkafkasya'da değil Osmanlı ve İran ülkelerinde de okunduğu bilgisi verilmektedir. Bkz. Aşırılı, *a.g.e.*, ss.5-6

¹¹⁸⁹ Mehmetov, *a.g.e.*, s.515.

¹¹⁹⁰ Şahverdiyev, *a.g.e.*, ss.12, 16;

Gerek *Tatar Əxbarı* gerekse de *Qafqazın Bu Tərəfinin Xəbəri* “amaç, yöntem ve bu işe öncülük edenler bakımından” Azerbaycan toplumsal hayatından kopuk olduğu için bunları milî matbuatın bir parçası olarak kabul etmek zordur.¹¹⁹¹

Ekinci ise üç ila dört yıllık inatçı bir mücadelenin sonunda Zerdâbî’nin Rus makamlarından izin alabilmesiyle ancak 1875 yılının Temmuz ayında ilk sayısını yayımlayabilmiştir.¹¹⁹² İki yıllık yayın hayatı boyunca Azerbaycan aydınının modern toplum tasarımıyla önemli bir vitrin görevi gören *Ekinci*, kısa ömürlü olmasına karşın 1905-1920 yılları arasında yayımlanan altmıştan fazla süreli yayına metot, model ve motivasyon sağlamıştır.¹¹⁹³

Zerdâbî, 1906 yılında *Hayat* gazetesinde kaleme aldığı bir yazıda, *Ekinci*’nin çıkış amacıyla ve yayım serüveniyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir:

Her yılda on gazete okuyandan birisi okuduğunu anlasa onların miktarı yıl ve yıl artar (...) Peki, gazeteyi nasıl çıkardım? Para yok, basmaya yardım eden yok, matbaa yok, hurufat yok, işçi yok. Bir iki yüzden fazla okuyan da olmayacak. Devlet tarafından izin almak da bir büyük beladır. (...) Bizim gubernatör müteveffa General Staroselski doğrudur halis Rus idi amma onun avradı

¹¹⁹¹ Aşırılı, a.g.e., s.7.

¹¹⁹² *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.276.

¹¹⁹³ XIX. yüzyılda *Ekinci*’nin Azerbaycan aydınları tarafından çıkartılan *Ziya*, *Ziya-i Kafkasiye* (1879-1884), *Keşkül* (1883-1891), *Kaspiy* (1891-1919) ve Kırımli İsmail Gaspıralı tarafından neşredilen ünlü *Tercüman* (1883-1916) gazetesi gibi halefleri vardır. XX. yüzyılda ise *Ekinci* ile başlayan gazetecilik faaliyeti büyük bir sıçrayış gerçekleştirmiştir. Rusya’da 1905 Devrimi’nin ardından 1920’ye kadar Azerbaycan’da neşredilen gazete ve dergilerden bazıları şunlardır: “*Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Tekâmül* (1906-1907), *Taze Hayat* (1907- 1908), *Burhan-Terakkî* (1906-1911), *İttifak* (1908-1909), *Mazhar/Mezher* (1908-1917), *Terakkî* (1908-1909), *Hakikat* (1909-1910), *Nicat* (1910-1912), *Seda* (1909-1911), *Hilal* (1910-1911), *Asar-Hakikat* (1911-1912), *Yeni İrşad* (1911-1912), *Seda-yı Vatan* (1911-1912), *Basiret* (1914- 1920), *Açık Söz* (1915-1918), *Yeni İkdâm* (1915), *Seda-yı Kafkaz* (1915-1916), *Son Haber* (1915-1916), *Doğru Söz* (1916-1917), *İttihad* (1917-1920), *Millet* (Akmescit 1917, Bakû 1918- 1920), *Müsavat* (1917), *Azerbaycan* (Gence 1918, Bakû 1918-1920), *İstiklal* (1918-1920), *Davet-Koç* (1906), *Debistan* (1906-1908), *Molla Nesreddin* (1906-1931), *Himmet/Hümmet* (1904-19059, *Rehber* (1906-1907), *Behlul* (1907), *Füyûzât* (1906-1907), *Yeni Füyûzât* (1910- 1911), *Güneş* (1910-1911), *Işık* (1911-1912), *Mekteb* (1911-1920), *Hak Yolu* (1911-1912), *Kel Niyyet* (1912-1913), *Şelale* (1913-1914), *Dirilik* (1914-1916), *Tuti* (1914-1917), *Baba-yı Emir* (1915-1916), *Kurtuluş* (1915-1920), *Şeypur* (1918-1919), *Zenbur* (1918-1920).” Bkz. İrfan Murat Yıldırım, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.2/2, (2013), s.149.

Gürcü kızı idi. Ona göre Kafkas'ın yerli ehlini artık dost tutardı. Ben ona derdimi anlattıktan sonra maslahat gördü ki gazetenin adını "Ekinci" koyayım ki güya işte ekin ve ziraatten söz edecek ve kendi de üzerine aldı ki sansürü kabul eylesin. Bu tavır dilekçe verip izin aldım.¹¹⁹⁴

Zerdâbî, bu ilk Azərbaycan gazetesinin aynı anda "hem sahibi hem baş yazarı hem mürettibi hem de tashihçisi" olarak işe başlamış ve *Ekinci* kısa zamanda "Mirza Fetali Ahundzâde, Seyid Azim Şirvanî, Necef Bey Vezirli, Esgerağa Gorâni ve Elizâde Şirvanî" gibi yenilikçi aydınları bünyesinde toplayarak halkı cehalet ve fanatizme karşı bilinçlendirmeye çalışmıştır.¹¹⁹⁵

Ekinci'de yer alan yazıların ve Hasan Bey Zerdâbî'nin sonraki yıllarda kaleme aldığı makalelerin, içerik bakımından modernitenin kültürel önceliğine vurgu yaptığı söylenebilir. Buradan hareketle, ideolojik söylemin de ağırlıklı olarak "dil ve din birliği" gibi konular etrafında şekillenmiş olması şaşırtıcı değildir. Öte yandan bu durum, iddia edildiği gibi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'ın hala "ümme devrinde" bulunuyor olmasıyla veya Zerdâbî gibi bir simanın millî ve dinî kimlikler arasında henüz bir ayrım yapamıyor olduğu iddiasıyla açıklanamaz.¹¹⁹⁶ *Ekinci*'nin ilk sayılarında Zerdâbî tarafından kaleme alınan bir makalede, moderniteye özgü 'ilerleme' arzusuna, milliyetçiliğe özgü 'ötekilik, mukayese, dış tehdit, özgürlük ve beka sorunu' gibi kavramlar vasıtasıyla meşruiyet kazandırılmak istendiğini görmek mümkündür:

Bizimle zindegânlık cengi eden milletler ilim tahsil ediyorlar. Ona binaen gerek biz de ilim tahsil edelim ki onlara zindegânlık cenginde galip olmasak da onların beraberinde dayanıp duralım, yoksa devlet ve hoşgüzeranlık onların eline geçecektir ve bizler mürur ile zindeganlık cenginde mağlup olup telef olacağız.¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁴ Həsən Bəy Zərdabi, "Rusiyada Əvvəlinci Türk Qəzeti-I", *Həyat*, N.129, (28 Dekabr 1905); Baykara, *Azərbaycan'da Yenileşmə Hareketleri*, ss.137-138.

¹¹⁹⁵ *Azərbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.276.

¹¹⁹⁶ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.130.

¹¹⁹⁷ Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət

Burada özellikle vurgulanan “zindeganlık cengi” kavramı, Thomas Robert Malthus, Herbert Spencer ve Charles Darwin gibi isimler tarafından formüle edilen “varoluş mücadelesi” (*struggle for existence*) düsturunun açık karşılığıdır.¹¹⁹⁸ XIX. yüzyılın ikinci yarısında “doğal seçilimin” (*natural selection*) evrimsel prensiplerinin insan topluluklarına uyarlanması, Arthur de Gobineau örneğinde görülebileceği gibi ırklararası eşitsizlik iddialarının ve XX. yüzyılın birinci yarısındaki aşırı milliyetçi doktrinlere ilham olan Sosyal Darwinist fikirlerin temel argümanı olmuştur.¹¹⁹⁹

Bu bağlamda tarihyazımına nüfuz eden gecikmiş Türk milliyetçiliği söylemine bir itiraz daha getirmek mümkündür: Birden fazla dil bilen, bu sayede dünyadaki her gelişmeyi yakından takip edebilen, klasik dönem Yunan felsefesinden içinde yaşadığı yüzyılın fikir akımlarına kadar uzanan çok geniş bir yelpazede entelektüel birikime sahip olan, ayrıca imparatorluğun sivil ve askeri birçok önemli kademesinde memuriyet yapmış Bakıhanlı, Ahundzâde ve Zerdâbî gibi Azerbaycanlı aydınları, milliyetçiliğe dolaylı olarak temas eden bütün kavram ve yaklaşımlara aşina fakat milliyetçilikten habersiz ve ona karşı ilgisiz kimseler olarak nitelendirmek ne kadar yaygın olursa olsun ‘tutarsız’ bir değerlendirmedir. Bu yorum, XIX. yüzyıldaki Azerbaycan aydınlarının, ulusal aidiyet duygusunu din mefhumu kadar güçlü ve net bir şekilde ifade edemedikleri ön kabulünden hareketle, mensubu oldukları halkın basitçe “cemaat” olarak tanımlanmasından ibarettir. Azerbaycan örneğinde Türk milli kimliğinin gecikmişliği söylemine meşruiyet kazandıran bu iddia, bir olgu olarak ulus bilincinin kazanım sürecini başlatacak bir kırılmaya, bir başka deyişle ‘tarihsel bir milada’ ihtiyaç duyduğundan, söz gelimi ‘ifade probleminin ortadan kalktığı ilk durum’ aydınların zihninde ulusal farkındalığın adeta ‘mucizevi bir şekilde belirdiği

və xoşgüzəranlıq onların əlinə gedəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacayıq. Bkzi Həsən Məlikzadə Zərdabi, “Daxiliyyə”, *Əkinçi*, N.5, (20 Sentyabr 1875). [*Zindeganlık*: hayat, dirilik, *xoşgüzəranlıq*: rahat yaşama, *mürur*: sona erme].

¹¹⁹⁸ *Azərbaycan Tarixi XIX – XXI Əsrin Əvvəli*, (Red.) A.Ə. Rzayev, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2010, ss.144-145; Mehmetzade, *a.g.e.*, s.15.

¹¹⁹⁹ James Allen Rogers, “Darwinism and Social Darwinism”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33, No. 2, (April-June 1972), ss.265-266.

an' olarak aksettirilmektedir.¹²⁰⁰ Azerbaycan milliyetçiliği açısından mevzubahis 'ifade probleminin' üstesinden gelinen bu 'miladın,' 1890 yılında *Keşkül* gazetesinin 115. sayısında Muhammed Ağa Şahtahtalı¹²⁰¹ imzasını taşıyan bir makalede "millet" sözcüğünün dinsel içeriğinden ayrıştırıldığı ve Kafkasya Türkleri için ilk kez "Azerbaycan milleti" tabirinin kullanıldığı an olduğu söylenenebilir.¹²⁰²

Bununla birlikte, şimdiye kadar üzerinde pek çok kez durulduğu gibi Azerbaycan'da milliyetçiliğin ortaya çıkışını 'somut bir irade beyanından' ziyade bir 'farkındalık meselesi' çerçevesinde ele almak daha güvenilir sonuçlar ortaya koyacaktır. Burada, Devlet'in yaptığı değerlendirme hatırlanacak olursa:

İdari mekanizmada reform yapma imkânı zaten Türklerin elinde değildi. Dolayısıyla, Türkler bilhassa kültürel sahada yenileşme yolunu seçmişlerdi.¹²⁰³

Kültürel sahadaki yenileşme faaliyeti ise otokratik rejiminin bütün vasıtalarıyla *inorodets* Azerbaycan halkı üzerindeki baskısı ve irtiaci iç muhalefet sebebiyle oldukça zor ve temkinli biçimde ilerleyebilmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)

¹²⁰⁰ Türk milletinin tarih sahnesine çıkışını "XIX. ve XX. yüzyılların dönemecinde bir avuç insanın (aydının) ulusça düşünmeye başladığı an" olarak nitelendiren François Georjon'un ifadeleri bu görüşün tipik bir örneğidir. Bkz. François Georjon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev.) A. Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. ix.

¹²⁰¹ Muhammed Ağa Şahtahtalı, 1846 yılında Erivan'da dünyaya gelmiştir. Tiflis Klasik Gimnazyası'nda eğitim aldıktan sonra müstakil yollardan Almanca öğrenerek Almanya'ya gitmiş ve 1869 yılında Leipzig Üniversitesi'nin Tarih, Felsefe ve Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1890'lı yılların başına kadar *Moskovskiye Vedomosti* ve *Novoye Vremya* gibi Rus gazetelerinde makaleler yayımlamış, 1898'de Paris'te daha önce yarım bıraktığı eğitime devam ederek ünlü Collège de France and the École pratique des hautes études'de öğretim görmüştür. Kendisi aynı zamanda aralarında İbrahim Şinasi'nin de bulunduğu prestijli Société Asiatique üyesidir. Rusça, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça, Yunanca ve Türkçe gibi dilleri kullanabilen Şahtahtalı, 1903 yılında Azerbaycan Türkçesi'nde yayımlanan Şark-ı Rus gazetesinin de kurucusudur. 1907 yılında II. Duma'da mebusluk yapmış, 1919'da Bakü Üniversitesi'nin kuruluşunda etkin rol oynayarak burada dersler vermiştir. Şahtahtalı bir Azerbaycan milliyetçisi olmakla birlikte Turancılık fikrini pratik kıymetten yoksun olarak değerlendirmiş, modernleşebilmek için Batılılaşmanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Yaşamı boyunca sömürgecilik, ırkçılık, demokrasi, halkçılık, din, şeriat ve kadın hakları üzerine pek çok çalışma yapan Şahtahtalı, 1931 senesinde Bakü'de vefat etmiştir. Bkz. Swietochowski, Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, s.115; İsmayıl Hacıyev, Elnur Kəlbizadə, *Nahçıvanlı Diplomatlar*, Nahçıvan: Əcəmi, 2017, ss.7-9.

¹²⁰² Mehmetov, a.g.e., s.517.

¹²⁰³ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.10.

devam ederken *Ekinci* gazetesinde yer alan haberlerde Rus askerlerinin “bizimkiler” Türk askerlerinin ise “düşman” olarak takdim edilmesi, bu duruma bir örnektir.¹²⁰⁴

*Eylül’ün 3’ünde. Pradin. Düneyin düşman Kroyevis dağımı almaya gelmişti ama biz 3 buçuk saat savaşp onları geri püskürttük. Bugün düşmanın olduğu yerleri topa tutuyoruz. Plevne kalesi alevler içinde yanıyor.*¹²⁰⁵

Benimsenen bu söylemin gazetenin üzerindeki hükümet baskısını azaltmanın bir aracı olarak kullanıldığı açıktır.¹²⁰⁶ Savaştan önceki sayılarında millî kimliğe özgü “biz duygusunun” ortaya konuş biçimi mercek altına alındığında, bir önceki ifadelerle taban tabana zıt bir aidiyet anlayışının millî farkındalığa özgü izlerini görmek mümkündür:

Osmanlı ve İran ehli bizimle bir kanda, bir canda ve bir mezhepte olmasına binaen ben bizim Müslümanların çoğundan ve şüphesiz zikir olan Şirvanlı hacılardan artık onları dost tutarım.¹²⁰⁷

Hasan Bey Zerdâbi’nin 1906 yılında dil birliğine ilişkin görüşlerini paylaştığı bir yazısında da benzer ifadelere rastlamak mümkündür:

Biz Rusya devletine tâbi olan Müslümanların hepsi Türk’tür. Bizim asıl dilimiz Türk dilidir. (...) Ona göre bizlere vaciptir ki şimdi vakit geçmemişken ittihad-ı lisan dalınca olup bir umumi dil bina edip bu umumi dilde yazıp okuyalım ki vakti ile o dil hepsinin yazıp okuma dili olsun. Böylece Rusya’da olan Türk tayfaları gittikçe birbirlerine artık yavuklanıp birleşmekten artık da güçlenip terakki etmeye kâdir olurlar ve kardeşlikleri daha muhkem olur.¹²⁰⁸

Bünyesinde etnik vurgu ve ilerleme arzusu gibi unsurları barındıran bu ifadelerde, modernite ile milliyetçilik arasındaki öncül-ardıl ilişkisinin dolaylı olarak tersine

¹²⁰⁴ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.132.

¹²⁰⁵ “Təzə Xəbər”, *Əkinçi*, N.19, (15 Sentyabr 1877).

¹²⁰⁶ İzlenen bu kontrollü yayın politikası bile *Ekinci*’nin varlığının sürdürebilmesi için yeterli olmamıştır. Gazete, gerici çevrelerin faaliyeti ve Ermeni casuslarının jurnalleri doğrultusunda savaşta Türk tarafını desteklediği gerekçesiyle 11 Ekim 1877 tarihinde Rus makamlarınca kapatılmıştır. Bkz. *Azərbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, s.277; Akpınar, “Hasabey Melikzâde Zerdâbi”, s.362.

¹²⁰⁷ “Daxiliyyə”, *Əkinçi*, N.11, (18 Dekabr 1875).

¹²⁰⁸ *Azərbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, ss.281-282.

çevirildiğini görmek mümkündür. Evvelinde ise yine bu çalışmanın referans modeline uygun biçimde, kendisinden olmayanla kıyaslanan toplumun bütün bireylerinin seçkinleştirilmesine yönelik bir çabanın varlığı göze çarpmaktadır:

Elbette zengin, fakire kendi çıkarınca davranıyor ama düşünmüyor ki (...) fakirin güçten düşmesi onun da hayrına olmaz. Bu yüzden zenginler ve fakirlerin her biri için lazımdır ki insan ilm öğrenip dünyayı anlamaya çabalasın. Bizim Doğu topraklarının Avrupa ehlinden geri kalmasına bir umde sebep budur ki zenginler ve fakirler arasında bu anlamda bir ittifak yoktur.¹²⁰⁹

1905 Devrimi'nin ardından Azerbaycan'da kültürel hayatın daha önce eşi görülmemiş bir ivmeyle canlanmaya başlaması, “keyfi hükümet denetimlerinin zayıflaması” ve böylece “aydınların uzun süre kapalı kalan enerjilerinin açığa çıkmasının” bir neticesidir.¹²¹⁰ Azerbaycan'da milliyetçilik açısından ‘ifade probleminin’ ortadan kalktığı dönem de yine bu dönemdir. Öte yandan, aydınların zihnindeki millî farkındalığın siyasi olarak bu imkâna kavuşmadan çok daha önce oluşmuş olduğu ifade edilebilir.

Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî'nin tıpkı çağdaşı Ahundzâde gibi moderniteyi nihai bir hedef olarak belirlemiş olduğu ve bu amaç doğrultusunda şuurlu bir millî farkındalık geliştirdiği söylenebilir.¹²¹¹ Onun azatlığa ilişkin düşüncesinde halkın köleliğine ilişkin ifadeleri, bir efendiye tabi olmaktan çok daha geniş bir muhtevaya sahiptir:

Raiyyet padişaha, kadın erkeğe, çocuk babaya, nöker ağaya, çırak ustaya köle değil mi? Evet biz hepimiz köleyiz ve buna sebep bizim ata-baba adetleridir: Hülâsa Doğu topraklarında azatlık olmadığından biz Avrupa

¹²⁰⁹ “Elm Xəbərləri”, *Əkinçi*, N.15, (21 İyul 1877).

¹²¹⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.85.

¹²¹¹ Ziyəddin Köyüşov, Mihail A. Pavlov'un anılarını kaleme aldığı *Vospominaniya Metallurga (Metalbilimcinin Hatıraları)* adlı esere referansla, Hasan Bey Zerdâbî'nin Azerbaycan'daki milliyetçi temsiliyete başçılık eden bir isim olduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Ziyəddin Köyüşov, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX. Asrın İkinci Yarısı)*, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960, s.165.

ehlinden geri kalmışız ve ne kadar böyle olursa biz terakki
etmeyeceğiz ve edemeyiz.¹²¹²

Geleneğe karşı açık bir tavır alışı gösteren bu düşünceler, icraatte Azerbaycan Türk kadınlarının okuyabilmesi için Rus makamlarına yapılan başvurular ve hayır cemiyetleri için yürütülen faaliyet gibi pek çok girişimde somut ifadesini bulmuştur. Azerbaycan Türk kadınının toplumda saygın bir konum elde edebilmesi için 1896 senesinde Zerdâbi öncülüğünde başlayan girişimler, Azerbaycanlı hayırsever Hacı Zeynel Abidin Tağızade'nin çabalarıyla 1901 yılında meyvesini vermiş ve umum Doğu dünyasında kadınlar için dünyevi tarzda eğitim veren ilk mektep, Bakü'de, Hasan Bey Zerdâbî'nin eşi Hanife hanımın idaresinde açılmıştır.¹²¹³ Bu dönemde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini gidermek adına, Rusya Türklüğünün her kesiminden aydınlar arasında yoğun bir mesainin harcandığı söylenebilir. Bahçesaray'da İsmail bey Gaspıralı'nın kızı Şefika hanım idaresinde yayımlanan *Âlem-i Nisvân* dergisinde (1906), kadın-erkek eşitliği üzerine kaleme alınan yazıları bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.¹²¹⁴ İslamiyet'in eşit mensubiyet prensibinden hareketle Türk kadınlarının toplumsal itibarını yükseltmek ve onlara statü kazandırmaya yönelik ciddi bir çabanın varlığına işaret eden bu yazılar, skolastik İslam inancının gelenekçi retoriğine muhalif metinlerin tipik örnekleri arasındadır:

Allahuteala ben-i âdemi iki fırka kılıp, birini er ve diğerini
karı (kadın) kılıp halk eyledi. Erlere farz olan şeyi
kadınlara da farz kıldı ve haram olan şeyleri dahi müsavi
eyledi. Efendimiz sallallahu aleyhi ve sellem ilim talep
kılmak her müslim ve müslimeye farz diyerek er ve kadına
beraber hitap eyledi. Niçin bizim Türkistan müslimleri bu
hadis ile amel edemiyorlar? İnsan suretinde olup da
hayvan derecesinde gezmeye nasıl razı olurlar? Nice
milyon Müslüman içinde İslâm'ın hakikatini bilip kardeş
ve hemcinslerine şeriati öğretecek bir Müslime yok
diyorsam sözüm hata olmaz. Bu cahilelerin terbiyesinden

¹²¹² “Daxiliyyə”, *Əkinçi*, N.12, (9 İyun 1877).

¹²¹³ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.146; Yeşilot, *Tagiyev*, ss.58-61.

¹²¹⁴ Ziyad Ebüzziya, “Âlem-i Nisvân”, *DİA*, C.2, 1989, s.362.

naşı evlatlarımız nasıl insan-ı hakiki olurlar? Bu cahiliyet
zulmetinden ilim ve maarif ziyasına nasıl çıkılır?¹²¹⁵

Bu ve benzeri örnekler, XIX. yüzyıldan itibaren Rusya Türklerinin istiklâli için verilen asıl mücadelenin modernite cephesinde yaşandığını göstermektedir. Azərbaycan özelinde topluma modernite yolunda kılavuzluk eden seçkinlerden bir diğeri de Şamahılı ruhanî bir aileden gelen Hacı Seyid Azim Şirvânî'dir. Necef, Bağdat, Şam ve Kahire gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun en mutaassıp dinî merkezlerinde eğitim görmüş olan Şirvânî'nin bir softa olarak ortaya çıkması beklenirken Avrupa'da ortaya çıkan protestanizmi andırır biçimde dinî taassuba karşı bayrak açması, onunla Jan Hus ve Martin Luther gibi reformistler arasında bir tür paralellik kurulmasını sağlamıştır.¹²¹⁶

Bu bağlamda, Transkafkasya'da yaşayan Müslüman ahaliyi birbirinden ayıran mezhep çatışmalarının ortadan kaldırılmasına yönelik çabayı ve burada yaşayan halklar arasındaki topluluk hissini pekiştirebilecek laiklik düşüncesinin aydınların zihninde kapladığı yeri Şirvânî'ye ait bazı dizelerde görmek mümkündür:

Her vilayette var beş on kasaba,
Elli bin seyyid, ahund, talebe,
Elli derviş, elli mersiyehan,
Hepsinin sözləri büsbütün yalan;
Elli bin suhte, elli bin sail,
Elli bin hokkabaz-ı nakabil,
Hepsinin fikri halkı soymaktır,
Kuru yerde halkı koymaktır.
Halka bunlar hep kurmuşlar dam,
Bir bunu anlamaz bu kavm-i avam.
Şiimiz sünniye eder töhmet,
Sünnimiz şiiden eder gıybet.¹²¹⁷

¹²¹⁵ “İdareye Mektub”, *Âlem-i Nisvân*, N.4, (24 Mart 1906).

¹²¹⁶ Yavuz Akpınar, “Seyyid Azim Şirvânî”, *DİA*, C.37, 2009, s.50; Baykara, *Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s.170.

¹²¹⁷ Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə // Əlli min seyyidü axund, tələbə // Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan // Hamının sözləri tamam yalan // Əlli min suxtə, əlli min sail // Əlli min hoqqabazi-naqabil // Hamının fikri xəlqi soymaqdır // Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır // Xəlqə bunlar hamı qurublar dam // Bir bunu annamir bu qövmi-avam // Şiəimiz sünniyə edər töhmət // Sünnimiz şiədən edər qeybət. Bkz. Seyid Əzim Şirvani, “Həsən Bəy Məlikova”, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.118. [Mersiyehan: ağıt yakan kişi, suhte: sakat, sail: dilenci, dam: tuzak]

Skolastik İslâm düşüncesini temsil eden ruhanileri oldukça sert bir dille tenkit eden bu dizeler, Azerbaycan toplumunun gelenekten kopuş sürecinde aydın din adamlarının taassuba karşı tavır alışını gösteren tipik bir örnektir. Azerbaycan’da ulema tabakasına mensup reformist seçkinler arasında “sahtekâr, cahil hocaları, ahundları ve beyleri yeren” pek çok örneğe rastlamak mümkünken, adının kâfire çıkmasıyla din adamlığı yapmayı bırakan ve muallimliğe soyunan Şîrvânî, Azerbaycan’da ilk defa *usûl-i cedid* tarzında eğitim veren bir mektep kurmuş olmasıyla müstesna bir yere sahiptir.¹²¹⁸ 1869 senesinde açılan bu mektepte “tarih, coğrafya, fizik, matematik” gibi dersler Kafkasyalı Müslümanların müfredatına ilk defa girmiştir.¹²¹⁹ Cehaletle savaşı öngören bu çabanın ardında, sonu gelmez Doğu-Batı mukayesisinin malum sonuçlarını değiştirme ve onunla eşitlenme isteği bulunmaktadır. Bu işi başaracak olanlar ise millet uğrunda sunduğu hizmet karşılığında itibar kazanan halk ve bu halkın önde gelenleridir. Seyid Azim Şîrvânî’nin Hasan Bey Melikzâde Zerdâbî’ye yazdığı bir şiir her iki iddiayı da doğrulamaktadır:

(1) Ey Kafkas halkı!

Ey şeref sahibi kişilerin başı olanlar

Size selam olsun.

Ey hayır sahibi topluluk!

Ey milleti uğrunda çalışan kişiler

Size selam olsun.

(2) Günden güne rezil rüsva olduk

Eziyete, derde tutulduk

Bu kadar derde, kim düşerse,

Ona sebeptir bilgisizlik.

Bir beladır bu cehalet derdi,

İlim oluptur onun dermanı.

(...)

(3) Başkaları bizi suçlar

İleri gittiği için her millet.

(...)

(5) Vapur oldu yelkenli gemiler,

Başka bir vaziyet aldı halk-ı cihan,

Ama biz bilemedik göz açmayı,

(4) Bulup hal-i alemi değiştirmeyi

Göge çıkmaya halk edip tedbir

(6) Babamızdan ne görmüşsek evvel,

Ondan başkasına itibar etmeyiz. (...)

Bağdat tembelleri gibi olmuş,

¹²¹⁸ Akpınar, *a.g.e.*, s.55; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.26.

¹²¹⁹ Akpınar, “Seyyid Azim Şîrvânî”, s.51.

Kalmışız eski işlerde baki.

Talihin elinden imdat bekleriz.¹²²⁰

Şirvânî'nin bilhassa “Çarlık memurlarının zulmünü, rüşvet ve suiistimallerini, keyfi davranışlarını, cahil ve menfaatperest din görevlilerinin riyakarlıklarını alaycı bir dille eleştiren manzumeleri” XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulema arasındaki ideolojik hizipleşmeyi sembolize etmesi bakımından dikkat çekicidir.¹²²¹ Buna ek olarak Hacı Seyyid Cemaleddin Efganî örneğinde görülebileceği gibi ulemanın muhalif kanadına mensup bazı isimlerin, İslamiyet'i liberal fikirlerle harmanlayarak milliyetçiliğin kolonyalizme karşı bir silah olarak kullanılabileceğini öğütledikleri de bilinmektedir.¹²²² Azerbaycan toplumunun kolektif hafızasındaki olumsuz Rus imgesinin ise XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren başat ötekiyi niteler biçimde evrildiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde özellikle Azerbaycan halk şairlerinin vermiş oldukları eserlerde, tek başına Rusların değil umum Rusluğun “hırsızlık, zorbalık, yağmacılık ve korkaklık” gibi küçük düşürücü özelliklerle tasvir olunduğunu görmek mümkündür:

Guberniya bina olduğundan beri,
Hırsızın her biri hana döndü,
Çok yetişip arza divan eyleyen,
Vilayet dağıldı virana döndü.
Murovlar buyurur: Çalın at,
Naçalnikten eylemeyin ihtiyat.
Olmaz Ruslukta eylemek ispat,
Onun için tilkiler aslana döndü.¹²²³

¹²²⁰ Əssəlam, ey əhaliyi-Qafqaz // Ey rəisani-sahibül-ezaz! // Əssəlam, ey gürühi-xeyr-əsər // Millətin qeyrətin çəkən kəslər! // (...) // Günü gündən zəlilü xar olduq // Möhnətü qüssəyə düşər olduq // Bu qədər dərd kim, olur hadis // Ona bielmlik olur bais // Bir bələdir bu dərdi-nadani // onun elm olubdır dərmani // (---) Bizə sairələr eyləyir töhmət // Çün tərəqqi edibdir hər millət // (...) // Tapıb övzai-masiva təğyir // Göyə çıxmağa xəlq edib tədbir // Paraxod oldu gəştiyi-yelkan // Özgə samənə düşdü xəlqi-cahan // Leyk biz bilmənük göz açmağı // Köhnə işlərdə qalmışiq baqi // Babamizdan nə görmüşük əvvəl // Dəxi ondan səvayə olmaz əməl // (...) Olmuşuq misli-tənbəli-Bəğdad // Edirik cümlə bəxt əlindən dad. Bkz. Şirvani, *a.g.m.*, ss.117-119. Şiirin anlam çevirisi için bkz. *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.III, ss.268-269.

¹²²¹ Akpınar, “Seyyid Azim Şirvânî”, s.51.

¹²²² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.54.

¹²²³ Quberniya bina olandan beri, // Oğrunun her biri xana dönüb. // Çox yetişib erze divan eyleyen // Dağılıb vilayət virana dönüb. // Murovlar buyurur: “Oğurluyun at”, Naçalnikten elemeyin ehtiyat. // Olmaz urusluqda elemək isbat // Onunçun tülkülər aslana dönüb. Bkz. *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.II,

Azerbaycan satirik şairlerinden Baba Bey Şakir'e (1769-1844) ait bu dizelerde tasvir olunan Rus imgesi, XX. yüzyılda Azerbaycan istiklâl mücadelesine biçim veren milliyetçi söylem içerisinde kendisine aynen yer bulmuş ve varlığı alt edilmesi gereken öteki olarak kolektif belleğe kazınmıştır. Ayaz İshaki'nin (1878-1854) hatıratından aktarıldığı kadarıyla, bu durum yalnızca Azerbaycan için değil bütün Rusya Türklüğü açısından geçerli bir önermedir:

O zamanda bizim nazarımızda milletin iki büyük düşmanı vardı. Bunun birincisi (...) bizim benliğimizi kırmak, bizi Ruslaştırmak ve milletimizi yok etmeye çalışan Rusya hükümetinin memurları, Rus ve Hristiyan müesseselerinin misyonierleri idi. [İkincisi], milletimizin inkişafına mâni olan mutaassıp mollalarımız, cahil babalarımız ve manevi teşkilatımızı lüzumu derecesine getirmek için çalışmayan dini teşkilatımız (Duhovnoye Sobraniye) ve onun başındaki korkak, cesaretsiz, hamiyetsiz kadılarımızdır. (...) Uzun bir mücadeleden sonra ikisinin de millet düşmanı olduklarında ittifak ediyorduk ve ikisine karşı da mücadeleyi yola koymaya çalışıyorduk.¹²²⁴

4.2.4. Üçüncü Kuşak Aydınlar ve Politik Aktivizm

Azerbaycan'da millî düşüncenin gelişimi açısından XX. yüzyıl, özellikle de ilk on senesi itibarıyla millî kültürün bütün sahalarında büyük bir ivmenin kaydedildiği ve ulus projesinin giderek tabana yayıldığı bir devirdir.¹²²⁵ Bu döneme damgasını vuran Azerbaycan *intelligentsiasının* üçüncü nesli, bir önceki devrin temsilcilerinden farklı olarak artık yalnızca “kültürel nitelikli araştırmalarla veya soyut felsefi tezlerle” meşgul olmamış, politik eylemlerini ise gazetecilikle sınırlandırmamışlardır.¹²²⁶ Yeni devirle birlikte, toplumun eski (beyler, ağalar ve ulema) ve yeni (tüccar ve girişimciler) sınıfları arasında gözle görülür bir ortaklık oluşmuş, *intelligentsia* öncülüğünde

s.373; Develi, *a.g.m.*, s.432. [*Naçalnik*: Çarlık zamanında hükümet adına çalışan polis/jandarma amirlerine verilen ad, *murov*: Çarlık zamanında polis memurlarına verilen ad.]

¹²²⁴ Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başlık Yayın, 2011, s.28.

¹²²⁵ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.165.

¹²²⁶ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, s.428.

sürdürülen basın, tiyatro ve edebiyat seferberliği Ali Bey Hüseyinzâde (1864-1940), Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934),¹²²⁷ Celil Mehmedkuluzâde (1869-932),¹²²⁸ Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)¹²²⁹ ve elbette Mehmed Emin Resulzâde (1884-1955) gibi

¹²²⁷ Geçmiş XV. yüzyıla dayanan soylu Topçubaşı ailesinin bir üyesi olan Ali Merdan Bey, Tiflis'te dünyaya gelmiştir. Temel eğitimini tamamladıktan sonra 1888 senesinde Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni birincilikle bitirmiştir. Mezuniyetinin ardından Müslüman olduğu gerekçesiyle akademik kariyer yapmasına izin verilmemiş, Hristiyan olması yönündeki teklifler ise kendisi tarafından geri çevrilmiştir. 1893 yılında Hasan Bey Zerdabî'nin büyük kızı Peri hanımla evlenen Topçubaşı, *Kaspiy* gazetesinin editörlüğünü devralmış ve Ali Bey Hüseyinzâde'yi bu mecrada yazılar yazmak üzere davet etmiştir. Kendisi aynı zamanda 1905 Devrimi'nden sonra Rusya Türklerinin Duma'daki temsiliyetini üstlenen Müslüman İttifakı'nın kurucularından olup I. Duma'da bu grubun liderliğini üstlenmiştir. 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Ermenistan, Gürcistan ve Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisi sıfatıyla görev yapan Topçubaşı, bu görevinin ardından dışişleri bakanlığına getirilmiş ve Mehmed Emin Resulzâde'nin ardından parlamentonun başına seçilerek devlet başkanlığına kadar yükselmiştir. Topçubaşı ve beraberindeki heyet 1919 Paris Barış Konferansı'nda Wilson prensipleri gereğince Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin *de facto* olarak tanınmasını sağlamıştır. Bkz. Mehdi Genceli, "Alimerdan Bey Topçubaşov-150", *İrs Miras*, No.7, (2013), ss.14-15; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.101-116.

¹²²⁸ Azerbaycan'ın güneyinde kalan Hoy şehriden Nahçıvan'a göç eden bir inşaat ustasının oğlu olan Mehmetkuluzade, takma adıyla Molla Nasreddin olarak da bilinir. 1873 yılında tamamladığı medrese eğitiminin ardından 1879 yılında Rus okulunda öğrenim görmüş ve 1882'de Gürcistan'ın Gori şehrindeki Rus öğretmen okulundan mezun olarak Erivan'ın köylerinde öğretmenlik ve yazarlık yapmaya başlamıştır. 1898 senesinde mesleğini bırakarak bir süre dava vekilliği ve polis yardımcısı olarak çalışmıştır. 1903 senesinde Tiflis'te *Şark-ı Rus* gazetesini çıkaran Muhammed Ağa Şahtahtalı'nın yanında çalışmaya başlamış, 1906 senesinde ise Türk dünyasının hemen yer yerine ulaşmayı başaran ve Azerbaycan matbuat tarihinin bugüne kadarki en tesirli mizah dergisi olan *Molla Nasreddin*'i (1906-1931) çıkarmaya başlamıştır. Celil Mehmedkuluzâde, Mirza Fetali Ahundzâde'nin açmış olduğu yolda Ömer Faik Nûmanzâde, Mirza Alekber Sabir, Abdürrahim Bey Hakverdili ve Ali Nazmi gibi şahsiyetlerden oluşan realist-demokratik edebi mektebin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bkz. Yaşar Karayev, Yavuz Akpınar, "Mehmedkuluzâde, Celil", *DİA*, C.28, 2003, ss.543-544; İrfan Murat Yıldırım, "Molla Nesreddin Dergisi Ve Türkiye", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.4/2, (2015), ss.658-659.

¹²²⁹ Karabağ doğumlu bir Türk gazetecisi ve siyaset adamı olan Ahmet Ağaoğlu liseyi Tiflis'te bitirdikten sonra Fransızca ve Arapça dillerini öğrenmek için özel dersler alarak 1889'da Paris'e gitmiş ve Sorbonne Üniversitesi'nin Tarih ve Filoloji bölümünde öğrenim görmüştür. 1894 yılından itibaren Rusya Türklerinin haklarını savunan *Kaspiy*, *Şark-ı Rus* ve *Hayat* gibi gazetelerde yazıları yayımlanmıştır. 1905 senesinde *İrşad* gazetesini çıkarmış, aynı sene Nesib Bey Yusufbeyli ile beraber Ermeni tehdidine karşı Gence'de Difâi Cemiyeti'ni kurmuştur. 1906-1907 yıllarında ise Ali Bey Hüseyinzâde ile birlikte *Füyûzât* ve *Terakkî* gazetelerini çıkarmıştır. 1908 yılında II. Meşruiyet'in ilan edilmesiyle İstanbul'a geçmiş ve 1918 yılında Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'nın danışmanı olarak görev yapmıştır. 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin parlamento üyeliğine seçilmiş, 1919 senesinde Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden delegasyonda görev almasına karşın konferansa katılmadan İngilizler tarafından tutuklanarak önce Limni'ye ardından da Malta'ya sürgün edilmiştir. 1921 senesinde Ankara'ya dönen Ağaoğlu, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin başyazarlığını yürütmüş, Mustafa Kemal Paşa'ya danışmanlık yapmış ve ikinci dönem Kars mebusu olarak TBMM'ye girmiştir. Ağaoğlu, Türkçü temsiliyetin en tanınmış simalarından biridir. "Üniversite yıllarında hocalığını yapan Ernest Renan'dan" başlayarak, kariyeri boyunca "İslamiyet ile ilgili konularda Paris'te

ideologların öncülüğünde Azerbaycan'ın siyasal bağımsızlığına giden yola ışık tutmuştur.

XX. yüzyılda Azerbaycan toplumunun sosyal tabakalarında meydana gelen kaynaşmanın birden fazla sebebi bulunmaktadır. Beyler ve ağalar ve zümresinden başlanacak olursa, Rus hükümeti tarafından 1904 senesinde Transkafkasya'nın idaresine atanan aşırı milliyetçi Grigoriy S. Golitsın tarafından devlet konseyine sunulan bir yasa tasarısında, “kadim zamanlardan beri devlet hizmetinde bulunan Rus asillerine” haksızlık yapıldığı gerekçesiyle Müslüman seçkinlere tanınan imtiyazların kaldırılması ve bunların gelecekte dahi bu imkândan yoksun bırakılmaları öngörülmüştür.¹²³⁰ 1905 senesinde Adalet Bakanlığı tarafından kabul edilen bu tasarı ile beyzadelerin soyluluk unvanları ellerinden alınmış, iktisadi bakımından zaten güçsüz olan bu kesim Rus *dvoryanstvosuyla* sembolik olarak eşitleme şansını tamamen yitirmiştir.¹²³¹

1910 yılının başlarında idarî organlardan men edilerek ötekileştirilen toprak beyleri, mevcut ekonomik durumlarının ve toplumsal ihtiyaçlarının görüşülmesi için bazı resmî girişimlerde bulunmuşsa da bu çabaları bir sonuç vermemiş, 20 Aralık 1912 tarihinde Azerbaycan köylülerini toprağa bağlayan hükümlerin kaldırılmasıyla emperyal sisteme entegre olması büsbütün imkânsız hale gelen bu zümre, “etno-dinsel milliyetçi duygular” beslemeye başlayarak Rus karşıtı faaliyete açıktan destek vermeye başlamıştır.¹²³²

tanıştığı Cemaleddin Efganî'den ve siyasal konularda ise Ahmed Rıza'dan etkilenmiştir.” Çalışmalarında “düşünce özgürlüğü” ve Batılılaşma yoluyla modernleşme gibi fikirleri savunmuştur. Bkz. Nuri Yüce, “Ağaoğlu, Ahmet”, *DİA*, C.1, 1988, ss.464-465; Swietochowski, Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, s.12.

¹²³⁰ *Vişşiyе Klassı Korennogo Nasleniya Kavkazskago Kraya i Pravitelstvenniya Meropriyatiya po Opredelyeniyu Ih Soslovnix Prav: İstoriçeskiy Oçerk*, Tiflis: Kantselyarii Namestnika E.İ.V. na Kavkaze, 1917, ss.185-198

¹²³¹ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.352-353.

¹²³² *ARDTA*, 1/1/1235, ss.1-2; *ARDTA*, 1/1/1185, ss. 1-3; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.114.

1905 yılının sonbaharında üst düzey toprak beyleri arasında kurulan “Müslüman Ayanları, Aydınları ve Yukarı Zümrenin İttifakı ve Müdafaa Cemiyeti” gibi siyasal oluşumlar, milliyetçi aydınlar ile aynı siyasal dili kullanan ve Çarlık rejimine karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesini destekleyen teşekküller olarak yüksek tabakanın daha önce defalarca yaşadığı bu türden aşağılanmaya karşı gösterdiği reaksiyonu yansıtmaktadır.¹²³³ Bu cemiyetin “Bakü şehrinin meşhur ve hürmetli adamlarına” hitaben neşrettirdiği müracaatta, “azatlık hareketine rağbet edildiği” bildirilmiş ve Müslüman karşıtı hareketlere cemiyet çatısı altında birleşmiş unsurların “katiyetli cevap verecekleri” bildirilmiştir.¹²³⁴

Yüksek zümreye mensup bir diğer tabaka olan ulema ise 1905 itibarıyla artık açıkça otonomi talep eder hale gelmiştir. 1905 senesinde Kafkasya Müslümanları tarafından hükümete gönderilen dilekçeler tüm Rusya Müslümanları arasındaki en geniş muhtariyet haklarını talep eden metinler olarak ön plana çıkmaktadır.¹²³⁵ Bu dilekçelerin birinde, hükümet adına ulemanın başında bulunan ve kendisine yalnızca “mahallenin polis şefi kadar bir ücret ödenen” ruhanî liderin “tüm önemini ve otoritesini kaybettiği” Müslüman ahalinin “kendi ruhanilerini özgürce seçebilmesi, bunlara geniş yetkiler tanınması, ibadet hakkına yönelik kısıtlamalara son verilmesi ve dinî kurumların malvarlığının iade edilmesi” gerektiği dile getirilmiştir.¹²³⁶

Azerbaycan’da Ruslaştırma siyasetine karşı toplumun her zaman en dirençli kesimini oluşturan ulema mensuplarının XX. yüzyıla gelindiğinde kendi arasındaki problemleri büyük oranda çözüme kavuşturduğu söylenebilir.¹²³⁷ Bu durum, Resulzâde tarafından şöyle değerlendirilmektedir:

Azerbaycan Türkleri, Rus hükümeti tarafından Şia ve
Sünni namı iki müstakil müessese şeklinde tesis olan
idarelerin “İslam idare-i ruhaniyesi” namıyla tevhdini dahi

¹²³³ Mehmetov, *a.g.e.*, s.529.

¹²³⁴ ARDTA, 62/1/59, s.207.

¹²³⁵ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.97, 100.

¹²³⁶ RGIA, 1276/1/107, ss.65-70

¹²³⁷ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.119.

talep ediyorlardı. Şayan-ı kayddır ki Şii ve Sünnî ihtilafları her yerden evvel Azerbaycan Türkleri arasından kalkmıştır ki vahdet-i milliyesini derk eden bir cemiyet için bu gayet matlub idi.¹²³⁸

XX. yüzyıla doğru özellikle Bakü'nün bir endüstri şehri haline gelmesinden sonra, ellerinde tuttıkları sermayeyi önemli oranda artırmış tüccar ve girişimciler, yeni bir toplumsal sınıf vücuda getirmiş olmalarına karşın “Rus otoritelerinin ilgisine hiçbir zaman mazhar olamamış” bu sebeple “1905’ten sonra görülmeye başlayan her türlü ulusal nitelikli ayrılıkçı harekette” *intelligentsia* ile yan yana yürümüşlerdir.¹²³⁹ Bunların, ulema ile olan ilişkilerinin ise çok daha eskilere dayandığı, dinî vergiler, hayır fonları, cami ve okul inşası gibi maddî kaynak gerektiren işler üzerine kurulu bir tür nüfuz ve himaye ortaklığı barındırdığı ifade edilebilir.¹²⁴⁰

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında beklenmedik biçimde büyüyen Azerbaycan Türk burjuvasının iktidarla olan ilişkilerini belirleyen temel unsurun mevcut eşitsizliklerin ortadan kaldırılması olduğu söylenebilir. XIX. yüzyılın sonlarında, Müslüman küçük esnafın ticari faaliyetleri, yasal bir düzenleme ile Hristiyanların tatili olan Pazar gününü dışarıda bırakacak şekilde kısıtlanmış, kendi tatilleri olan Cuma günü ile birlikte haftada yalnızca beş gün iş yapabilen bu kesmin, gayrimüslim tüccardan farklı bir muameleyle maruz kalması ciddi huzursuzluğa sebep olmuştur.¹²⁴¹ Büyük ölçekli işletmelere sahip olan Hacı Zeynel Abidin Tağızade, Musa Nagiyev, Şemsi Esedullayev gibi isimler ise Bakü’de çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfusun Şehir Duması’ndaki temsilini gayrimüslimlere karşı 1/3 oranında kısıtlayan düzenlemeler gibi daha ciddi ve aşağılayıcı sorunlarla meşgul olmuştur.¹²⁴² 1905 senesinde Rus makamlarına ardı ardına gönderilen dilekçelerde bu sorunların çözümü

¹²³⁸ Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.31-32.

¹²³⁹ Alexandre Bennigsen, “The Muslims of European Russia and The Caucasus”, *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*, (Ed.) Wayne S. Vucinich, Stanford: Hoover Institution Press, 1972, ss.151-152.

¹²⁴⁰ Ahmad Ashraf, “Bazaar-Mosque Alliance: The Social Basis of Revolts and Revolutions”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol.1, No.4, (Summer 1998), 542.

¹²⁴¹ RGIA, 1263/1/4259, ss.15-17.

¹²⁴² ARDTA, 389/1/25, s.52; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.34.

kavuşturulması için adımlar atılması istenmiş, Azerbaycan burjuvası ve *intelligentsia* mensupları ana dilde yayım yapılmasını yasaklayan sansür uygulamalarına son verilmesi ve tacirlerin Rus yüksek zümresinin sahip olduğu haklara kavuşabilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.¹²⁴³

Azerbaycan toplumunun üst ve orta tabakasını oluşturan grupların yüz yıllık dışlanmışlıktan duydukları rahatsızlık, 15 Ağustos 1905 senesinde gerçekleştirilen Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı'nda alınan kararlara aynen yansımış ve "Ruslara verilen hakların aynen Rusya Müslümanlarına da verilmesi" beş maddelik manifestoda bir ön şart olarak sunulmuştur:

Rusya Müslümanları (...) siyasi, içtimai ve dinî haklarda Ruslarla (aynen) tam manada eşit duruma gelmek, halen yürürlükte olan kanunları, hükümet kararnamelerini, yönetim şekillerini, Rusya Müslümanlarına konulan tahditleri, istisnaları ortadan kaldırmak yolunda meşru maksatlarına ne olursa olsun erişmeye çalışacaklardır.¹²⁴⁴

Çarlık rejiminin son yıllarında Azerbaycanlı girişimciler sömürgeci düzenden mustarip sair sosyal gruplarla dirsek teması kurmuş, eğitim, basın-yayın ve sanat kuruluşlarına sağladığı finansman ile Azerbaycan kültürünün gelişiminde büyük bir rol üstlenmiştir.¹²⁴⁵

Azerbaycan'da entelektüel kesime bakılacak olduğunda ise XX. yüzyıla damgasını vuran üçüncü nesil aydınların, XIX. yüzyılda "eğitimli bir azınlığı oluşturan, suçluluk duygusuyla dolu, kendi tabakasından olan kimselere karşı sorumluluk hisseden ve kapıları Azerbaycanlılara kapalı olduğu için devlet hizmetinden dışlanmış" ikinci nesil aydınlardan farklı olarak 'dinamik, reaksiyoner ve aktivist' bir karaktere sahip oldukları söylenebilir.¹²⁴⁶ Bunlar, ideolojik yelpazeye daha geniş bir çerçeveden

¹²⁴³ RGIA, 776/15/104, s.1.

¹²⁴⁴ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.104.

¹²⁴⁵ Altstadt, *a.g.e.*, s.33.

¹²⁴⁶ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.426.

bakarak sosyalizm, liberalizm ve Turancılık (Panslavizme tepki olarak) gibi fikirlerle Azerbaycan'ın üç büyük medeniyet eksenindeki yerini ön plana çıkarmışlardır.¹²⁴⁷

XX. yüzyıla gelindiğinde artık Azerbaycan'da ulusun 'oluşum sürecini' ilgilendiren bir problemin varlığından söz etmek zordur. Bu dönemde, özellikle dil konusunda realistler ile romantikler arasında yaşanan fikir ayrılıklarının "Azerbaycanlılık karşısında Türklük" (ya da tam tersi) şeklinde bir çatallaşmaya dönüştüğü hatırlanacak olursa,¹²⁴⁸ ulusal aidiyetin tanımına ilişkin tartışmaların, bünyesinde birtakım yorum farklarını barındıracak kadar ergin bir seviyeye ulaşmış olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, kolektif aidiyetin bir parçası olan yüzlerce yıllık kültürel miras üzerinde bilhassa ceditçiliğin "egemen olmayan bir etnik grubun ulusal hareketi" olarak "toplumsal hareketliliğe yönelik yeni fırsatlar doğurmasıyla" ve "Türkçe konuşan toplulukların öz güvenini artırmasıyla" ivme kazanan süreci, XX. yüzyılda millî kimliğe yönelik bir arayış olarak değil de onun ifade edilebilmesine yönelik bir çaba olarak değerlendirmek gerekir.¹²⁴⁹ Bu bağlam içerisinde, 13-23 Ocak 1906 tarihinde Nijni Novgorod'da gerçekleştirilen Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı'na Ali Merdan Topçubaşı dışındaki Azerbaycanlıların katılmayışı, bunların "Rusya Müslümanları hareketiyle olan organik bağlarını gevşettiğinin" ve artık "Kafkas ayrılıkçılığına ilgi duyduklarının" açık bir göstergesi olarak yorumlanabilir.¹²⁵⁰ Zira, ulusal bağımsızlık kavramının milliyetçiliğin en temel ereklerinden biri olduğu bilinmekle birlikte onun aynı zamanda ulus fikrinin kendisini sonsuza dek serbestçe ifade edebileceği bir alan sunduğu ve bu alanın da ulus-devlet içerisinde varolabileceğini söylemek mümkündür.

¹²⁴⁷ Mostashari, *On the Religious Frontier*, ss.132.

¹²⁴⁸ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.16.

¹²⁴⁹ Çağla, *a.g.e.*, s.25.

¹²⁵⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.78.

Azerbaycan'da XX. yüzyılın ilk yarısında düşünce hayatındaki canlanmayı sembolize etmesi bakımından 1907'nin sonlarında Üzeyir¹²⁵¹ ve Ceyhun Hacıbeyli kardeşler tarafından bestelenen *Leyla vü Mecnun* operasının sahneye konması ayrı bir önem taşımaktadır.¹²⁵² Rusya'da Çarlık rejiminin çökmeye başladığı sıralarda Azerbaycan millî hareketine dahil olan bu isimlerin¹²⁵³ ilk millî operayı Fuzûlî'den esinlenerek bestelemiş olmaları, kolektif aidiyet bağlamında kendisine daha önce yer verilen bu isimle XX. yüzyıl aydınları arasındaki tarihsel sürekliliğin varlığını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Azerbaycan aydınlarının XIX. yüzyıldan itibaren uğrunda kesintisiz mücadele yürüttüğü bir diğer konu da basın-yayın faaliyeti üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması olmuştur. Azerbaycan'da kültürel aydınlanmanın en büyük enstrümanlarından biri olarak millî kimliğinin pekiştirilmesinde önemli rol üstlenen gazete ve dergiler, XIX. yüzyılın sonlarında İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir raporda açıkça ifade edildiği üzere “Tatar (Azerbaycan) dilinde gazete yayınlamasının hiçbir surette arzu edilmemesi” gibi bir temel bir gerekçeyle engellenmek istenmiştir.¹²⁵⁴ Bununla birlikte, 1905-1917 yılları arasında Rusya'da Türklerin çıkarmış olduğu 63'e yakın

¹²⁵¹ Üzeyir Hacıbeyli, 1885 senesinde Şuşa'da dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini iki yıllık Rus-Tatar okulunda tamamladıktan sonra 1899'da Gori Muallimler Semineri'ne katılmış, 1904'te köy öğretmenliği yapmaya hak kazanmıştır. Öğretmenlik hayatı boyunca halk müziği üzerine araştırmalar yapmış, bir taraftan çocuklar için bazı hikâye ve tercüme kaleme alırken diğer taraftan da Tatarca ve Tatarca-Rusça sözlüklerini yayımlamıştır. 1905 senesinden itibaren *Heyat, İrşad, Terakki* ve *Hakikat* gibi gazetelerde görev yapmış, *Füyûzat, Açığsöz, Yeni İkbâl, Kaspiy* ve *Molla Nasreddin* gibi yayın organlarında müstear isimlerle hiciv yazıları yazmıştır. 1912 senesinde müzik bilgisini ilerletmek için Moskova'ya gitmiş ve burada N. M. Landuhin ve N. N. Sokolovskiy gibi isimlerden dersler almıştır. Kendisi bir süre de Petersburg Konservatuarı'nda bulunmuştur. Hacıbeyli, *Leyla vü Mecnun*'a e ek olarak 1909-1915 yılları arasında beş mugam operası daha bestelemiştir. XX. yüzyılda Azerbaycan müzik tarihinin teşkilatlanma devresinin baş aktörlerinden biri olan ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği devlet ödülüne layık görülen Hacıbeyli, 1948 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Bkz. Süleyman Şenel, “Hacıbeyli, Üzeyir”, *DİA*, C.14, 1996, ss.500-502.

¹²⁵² Altstadt, *a.g.e.*, s.54.

¹²⁵³ Şenel, *a.g.m.*, s.500.

¹²⁵⁴ Gasan-Bek Zardabi, *İzbrannıye Stati i Pisma*, Baku: Akademi Nauk Azerbaidjanskoy SSR, 1962, s.8.

gazete ve derginin birkaç tanesi dışında tümüyle Bakü’de yayımlanmış olması,¹²⁵⁵ Bakü’nün Rusya’daki Türk gazeteciliğinin merkezi haline geldiğini göstermektedir.¹²⁵⁶

Azerbaycan’da *Ekinci*’nin kapatılmasının ardından Celâleddin ve Hacı Said Ünsizade kardeşler¹²⁵⁷ tarafından birbiri ardına çıkartılan *Ziya* (1879-1880), *Ziya-i Kafkasiye* (1880-1884) ve *Keşkül* (1883-1891) gibi yayın organları, XIX. yüzyılın sonlarında Müslüman tebaanın kendilerini pejoratif bir üslupla Tatarlar olarak sınıflandıran kavramlardan ayırıştırarak millî kimliklerine yönelik farkındalıklarını hükümet yetkililerine ilan ettikleri birer kürsü işlevi görmüştür.¹²⁵⁸ Öte yandan, 1898’de Gürcü ve Ermeni dillerinde yayımlanan 13 adet basın organı bulunmasına ve Bakü’nün tüm Kafkasya’da yayımlanan 41 süreli yayının 5 tanesine ev sahipliği yapıyor olmasına karşın Rus hükümeti tarafından Türk dilli neşriyata izin verilmeyişi Azerbaycanlı aydınlar arasında büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştur.¹²⁵⁹

1899’da bu zıtlığa dikkat çeken Neriman Neriman(ov)’un¹²⁶⁰ “yaklaşık iki milyonluk Müslüman nüfusun tek bir yayın organına bile sahip olmayışının İran, Türkiye ve hatta

¹²⁵⁵ Bu sayıya hükümetten gerekli izin alınmadığı için çıkarılamayan on beş kadar daha süreli yayın eklenebilir. Bunlar, 1907’de *Ziraat ve Aul İşleri*, 1910’da *Ticaret, Toprak*, 1911’de *Nida, Kavkazets* (Rusça), *Yağma*, 1912’de *Haber, Mizan, Sada-i Millet, Bakinski Komertsant* (Rusça), *Saraban* (Rusça), 1913’te *Kardeş, İslam Alemleri*, 1914’te *Yeni Jurnal* ve *Vatan Dili*’dir. 1905-1917 yılları arasında Azerbaycan’da çıkarılan ve çıkarılamayan süreli yayınlara ait bir liste için bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.286-287.

¹²⁵⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.85.

¹²⁵⁷ Ünsizade matbuatı hakkında bilgi için bkz. Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayıncısı, 1978, ss.89-91.

¹²⁵⁸ Mostashari, *Tsarist Colonial Policy*, ss.432-433. Hükümetin yıllık yaygın organı olan *Kavkazskii Kalendar*’ın 1890 tarihli neşrinde yer alan verilere göre sayfalarında “Azerbaycan milleti” terimine ilk defa yer veren *Keşkül* gazetesinin tirajı 480’dir. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1890 god (XLV god)*, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşago Grajdanskogo Çastiyu na Kavkaze, 1889, s.140.

¹²⁵⁹ Hüseyin Kazan, “Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, C.1, S.1, (Mayıs 2016), ss.38-39

¹²⁶⁰ Neriman Neriman(ov), Tiflis’te fakir bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1870 yılında Gori Öğretmen Okulu’nu, 1890 yılında ise Hacı Zeynelabidin Tağızade’nin kendisine tahsis ettiği bursla Odessa Tıp Fakültesi’ni bitirmiştir. Kendisi, devrim yıllarında Azerbaycan’ın sol kanat siyaseti içerisindeki başat figürlerden biridir. 1905 senesinde Müslüman sosyalist grubu olan Hümmet Partisi içerisinde yer almış ve dahil olduğu Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin tüzüğünü Türkçe’ye çevirmiştir. 1917 senesinde Hümmet’in başına geçmiş ve Kızılordu’nun 1920 senesinde Azerbaycan’ı işgal etmesinin ardından Azerbaycan SSC’de önce devrim komitesinin ardından da halk komiserlerinin

Hindistan’da çıkarılan yayınlara nüfuz kazandırdığını” öne sürmesi ve Rus makamlarını üstü kapalı biçimde tehdit etmesi bile Golitsın hükümetine geri adım attırmamış, “Rus ve Rus olmayan hayat tarzını yan yana koyan” bu metinler için istenen izinler, 1900 senesinde “bölgeye yönelik devlet politikalarına ters düştüğü” gerekçesiyle hükümet yetkilileri tarafından reddedilmiştir.¹²⁶¹ 1891 senesinde *Keşkül*’ün kapatılmasının ardından “Azerbaycan’da 1903 senesinde *Şark-ı Rus*’un basımına kadar Türk dilinde hiçbir gazete ve derginin yayımlanmasına” müsaade edilmemiştir.¹²⁶²

1905 devriminin ardından yaşanan göreceli serbesti ortamında ise Azerbaycan basın hayatına *Füyûzât*, *Molla Nasreddin*, *Hayat* ve *İrşad* gibi çok sayıda yayın organları damgasını vurmuştur.¹²⁶³ Bunlardan *Kaspiy*, *Hayat*, *Füyûzât* ve sonradan çıkan *Taze Hayat*, Hacı Zeynelabidin Tağızade tarafından, *İrşad* ve sonradan yayın hayatına başlayan edebiyat dergisi *Şelâle*, genç ve soylu toprak beyi İsa Aşurbeyli tarafından, gündelik *Terakkî* gazetesi ise Aşurbeyli’nin babası Beşir Bey ve petrol girişimcisi Murtaza Muhtar(ov) tarafından finanse edilmiştir.¹²⁶⁴ Bu durum, Azerbaycanlı aydınlar ile burjuvazi ve soyluların Türk milliyetçiliği paydasında birleştiğinin somut bir delilidir.¹²⁶⁵

Bu dönemde artık Rus yetkililerin de kabul ettiği gibi “Hıristiyan milletin Müslüman dünyası ile çatışmasını dinî olmaktan çok, politik ve kültürel bir mücadele” çerçevesinde değerlendiren Azerbaycanlı aydınlar, “aynı dili konuşan Türk ırkına mensup bir millet” olarak “Pan-Türkist ve Pan-islamist” söylem içerisinde değerlendirilen yazılar kaleme almıştır.¹²⁶⁶ 1905 senesinde Ahmet Ağaoğlu’nun

başkanlığına getirilmiştir. Neriman(ov) siyasi kariyerinin yanı sıra gazetecilik, piyes yazarlığı ve eğitimci kişiliğiyle tanınmaktadır. Bkz. Swietochowski, Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, s.91.

¹²⁶¹ RGIA, 776/13/135, ss.1-12; Mostashari, *On the Religious Frontier*, ss.134-135.

¹²⁶² Mehmetov, *a.g.e.*, s.517.

¹²⁶³ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.166.

¹²⁶⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.86.

¹²⁶⁵ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.148.

¹²⁶⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.133, 154.

“Müslüman taleplerine ışık tutmak” üzere kaleme aldığı bir açıklamada şu ifadelere yer verilmiştir:

Tüm Rusya Müslümanları küçük bir istisna ile büyük Türk-Tatar ırkına mensuptur; neredeyse aynı dili konuşan ve aynı dinî inancı taşıyan bütün bu toplum yalnızca dinî bir cemaatten ibaret olmayıp aynı zamanda etnik bir varlıktır.¹²⁶⁷

Ağaoğlu’nun, milleti “ırkla tayin edilen tabii bir grup” olarak tanımlayan hocası Ernest Renan’dan etkilenererek yapmış olduğu bu ve benzeri değerlendirmeler, kendisinin sonradan “bütün Türkler değil Turanlılar olarak adlandırılan Ural-Altay halklarının birleşmesini” teklif eden isimler arasında anılmasını sağlamıştır.¹²⁶⁸ Benzer düşünceler, 1904 senesinde siyasal Türkçülüğün kurucu isimlerden Ali Bey Hüseyinzâde tarafından çok daha açık ifadelerle şöyle dile getirilmiştir:

Sizlersiniz ey kavm-i Macar izlere ihvan,
Ecdadımızın müştereken menşei Turan.
Bir dindeyiz biz hepimiz hakperestan
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?¹²⁶⁹

Azerbaycan’da XX. yüzyılla birlikte yükselişe geçen romantik akımın bir ürünü olan bu fikirlerin bütün aydınlar tarafından benimsenmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Azerbaycan kimliğine ilişkin geri plana itilmiş bazı problemlerin bir uzantısı olarak dillendirilen bu fikirler, aydınlar arasında halen çözüme kavuşturulmayı bekleyen edebi dil probleminin bir parçasıdır.¹²⁷⁰

1905 Devrimi’nin arifesinde *Şark-ı Rus* gazetesinde “edebi bir dilden yoksun” olduğu hakkındaki şikayetini dile getiren Şahtahtalı’nın ardından aydınlar arasında giderek alevlenen tartışmalar, Ali Bey Hüseyinzâde öncülüğündeki romantik *Füyûzat* mektebi ile Celil Mehmetkuluzâde ile öncülüğündeki realist *Molla Nasreddin* mektebi

¹²⁶⁷ Ahmed Agayev, “Neobhodimaya Razyasneniya k Petitsiyam Musulman”, *Kaspiy*, N.57, (30 Mart 1905).

¹²⁶⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.146.

¹²⁶⁹ A. Turani, “Mektub-i Mahsus”, *Türk*, S.56, (23 Teşrin-i Sâni 1904).

¹²⁷⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.89.

arasında Azərbaycan millî hareketinin izleyeceği istikameti belirleyecek bir polemige dönüşmüştür.¹²⁷¹

Bu iki farklı mektepten Hüseyinzâde ve *Füyûzât* dergisi etrafında toplanan mahfil, “Transkafkasya Türklerinin ulusal kaderini İslam dünyasının manevî ve siyasî önderi olan Osmanlı İmparatorluğu’yla birleşmekte” görmüşlerdir.¹²⁷² Hüseyinzâde, yüzyıllardır Azerbaycanlıları “mezhepçilik vasıtasıyla cezbe çalışan İranîlik ve 50-60 yıldan beri tesir göstermeye başlayan Ruslaştırma” karşısında “Türklük, Türklüğün temizliği ve birliği” söylemiyle ön plana çıkmıştır.¹²⁷³ Romantikler “Azerbaycan Türklerinin umum Türk milletine mensup olduğunu, bunların Müslüman, Tatar, Azerbaycanlı veya Kafkas Tatarı olarak adlandırılmaması gerektiğini” ilmi metotlara uygun bir şekilde sunmaya çalışırken¹²⁷⁴ “Türk tarihine ve Türk kültürüne müracaat etmiş, çağdaş Türk kültürünün özellikle de edebiyatın Azerbaycan’da tebliğine” çalışmışlardır.¹²⁷⁵ Bütün Türk dünyasının birbiriyle anlaşabileceği “müşterek bir Türk dili yaratma teşebbüsü” ise bu çabaların zirve noktasını oluşturmuştur.¹²⁷⁶

Azerbaycan Türklerinin, Müslüman birliğine daha yakın bir profil çizdiği değerlendirilen Tatarların aksine bölgecilige ve etnik ayrılığa karşı daha duyarlı oldukları kabul edilecek olursa, XX. yüzyılda romantik ideolojinin söylemine yansıyan Azerbaycan Türk imgesi içerisinde, *efendi-köle diyalektiği* bağlamında değerlendirilebilecek belirgin örneklere rastlamak mümkündür. Buradan hareketle, daha önce iddia ettiğimiz gibi Moğol boyunduruğunu acı bir şekilde tecrübe etmiş Rusların aksine, İslamiyet öncesi dönemden XIX. yüzyılın başına kadar kesintisiz bir tarihsel bir süreklilik içerisinde kendisini hiçbir zaman “köle olarak

¹²⁷¹ Alieyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.15

¹²⁷² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.89.

¹²⁷³ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.155-156.

¹²⁷⁴ *Hayat* gazetesinin 1905 tarihli 4,9,16, 22, 35, 52, 81 ve 82. sayılarında yer alan “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?” adlı yazı dizisi bilhassa bu probleme değinmektedir. İlgili yazı dizisi için bkz. Əli Bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, ss.41-70.

¹²⁷⁵ Alieyeva Kengerli, *a.g.e.*, ss.16,18.

¹²⁷⁶ Akpınar, *a.g.e.*, s.70

konumlandırmamış” Azerbaycan halkının Rus işgaline müteakip yaşamış olduğu aşğılanma, milliyetçiliğin kurucu unsuru olan *hıncın* bu toplumda çok daha baskın bir biçimde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1906 senesinde Hüseyinzâde tarafından “Kuh-i Kaf ve Simurg” başlığıyla kaleme alınan bir makalede¹²⁷⁷ bu iddiayı doğrulayan ifadelerle rastlamak mümkündür:

Kafkas halkını kulluğa, esarete alıştırmak olmaz! Kafkasın üç-dört bin senelik tarihini karıştırırsak onu daima öz hürriyeti ve azatlığı için muharebe ederken görürüz! Onlar ya ölürlər ya hicret ederler fakat kul olmazlar, onlar esir düşerler lakin esirliklerinde bile kul olmayıp ağalık ederler! (...) Kafkas Türkleri, Türklerin en hürriyetperestidir. (...) Bu memlekette hiçbir kuvvet, hürriyet şevkini mahvedemez! Hiçbir cebir ve tazyik, hiçbir cefa ve eziyet, hiçbir zulüm ve sitem hürriyet ateşini söndüremez. (...) Kafkas hürriyet-i alemin tarihinde mühim roller oynayacaktır. Bu rollerin en büyüğü Kafkas ve Azerbaycan Türklerine aittir. Bunları anlamalıyız ve ona göre hazırlanmalıyız!¹²⁷⁸

Buradan da anlaşılabilceği gibi XX. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan basınında milliyetçilik kelimesi genel bir kullanım kazanmış, aydınlar artık “yalnızca Müslümanlardan söz etmek yerine Kafkas Türklerinden ya da yalnızca Türklerden” bahsetmeye başlamış, sonraları ise “daha açık bir terim olarak nasyonalizm” ön plana çıkarılmıştır.¹²⁷⁹ Ahmet Ağaoğlu’nun 1909 senesinde kaleme aldığı bir makalede bu husus kendisini açıkça belli etmektedir:

Cümle milletlerin en parlak merhaleleri o milletçilik denilen devreleridir! Halen tüm dünyayı hayrette bırakan, tüm dünyaya hükümrân olan o parlak, o muktedir, öz ülum, sanayisi ile yükselere çıkmış Fransa’yı, İngiltere’yi Almanya’yı, İtalya’yı bu azamete, bu haşmete çıkaran o milletçilik, o nasyonalizm devresi oldu!¹²⁸⁰

¹²⁷⁷ Gözde Güngör, “Hüseyinzade Ali Turan’ın Arşivindeki Belgeler-3: Hakkında Yazılanlar-Kendi Eserleri- Not Defterleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.21, (Temmuz-Aralık 2011), s.100.

¹²⁷⁸ E.H., “Kuh-i Kaf ve Simurg”, *Hayat*, N.143, (2 Temmuz 1906).

¹²⁷⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.86.

¹²⁸⁰ Ahmet Bey Agayev, “Millet ve Milletçilik”, *Terakki*, N.16, (22 Yanvar 1909).

Azerbaycan istiklâl şairi Muhammed Hâdi'nin 1906 senesinde kaleme aldığı dizelerde aynı perdeden bir milliyetçilik söylemine ve onun oluşum sürecinde *intelligentsianın* üstlenmiş olduğu role ilişkin detayları görmek mümkündür:

Hakikî arzumuz intizam-ı hâl-i millettir,
Mesaimiz bütün maruf-i istikmâl-i millettir,
Esas-i fikrimiz temin-i istikbâl-i millettir,
Yürekte beslenen âmalımız ikbâl-i millettir,
Yegâne nokta-i matlub istiklâl-i millettir.¹²⁸¹

Buradan hareketle, daha önce de belirttiğimiz gibi önceleri Çarlık rejiminin baskısı altında kendisini Müslüman olarak ifade etmek zorunda olan ve bu yüzden XX. yüzyıla kadar ümmet devrini yaşadığı iddia edilen Azerbaycan Türklerinin, uygun siyasal şartlar altında kendilerini ulusal kimlikleriyle ifade etme eğiliminde oldukları görülebilir. Aynı siyasal şartlar, Romantik mektebe mensup Ali Abbas Müznib'in oldukça net bir biçimde dile getirdiği gibi Azerbaycan'ın bağımsızlığına yönelik arzusunun açığa vurulmasında da belirleyicidir:

Filmisâl Kafkasyalılar temin-i istiklâl eder,
Bum-ı hürriyet tanılmış pençe-i Rus olmasa.¹²⁸²

Bununla birlikte, özellikle Azerbaycan romantik edebiyatında dile getirildiği üzere, İslâmiyet hiçbir zaman Azerbaycan milliyeçiliğinden ayrıştırılmamış, Hüseyinzâde tarafından “Yazımız, Dilimiz, Birinci Yılımız” başlıklı bir makaleyle *Füyûzât*'ta ifade olunduğu üzere “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” düsturuyla “özünde laiklik olmaksızın modernleşmeyi temsil eden” bir anlayış ön plana çıkmıştır.¹²⁸³ Türkçülüğün büyük ideologu Ziya Gökalp'e esin kaynağı olan bu meşhur üçlünün¹²⁸⁴ İslâmiyet ayağında üzerinde durulması gereken belki de en önemli husus, XIX. yüzyılda Şirvanî'nin “talihin elinden imdat bekleyen” halkını tenkit etmesi gibi¹²⁸⁵

¹²⁸¹ Məhəmməd Hadi, “Amali-Tərəkki” *Səçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb, 2005, s.29.

¹²⁸² Caferoğlu, “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-IV”, s.431.

¹²⁸³ Akçura, *a.g.e.*, s.186; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.88.

¹²⁸⁴ Ceylan Tokluoğlu, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.68, S.3, (2013), ss. 125-126.

¹²⁸⁵ Şirvani, *a.g.m.*, ss.117-119

Ahmet Ağaoğlu'nun da Azerbaycanlıları “kısmet” anlayışını bir kenara bırakarak kendi geleceklerini inşa etmeye çağırmasıdır.¹²⁸⁶ Bunu daha önce belirtilen, lineer tarihin yazgısallığına ve eskiden olduğu gibi aşkın otoritenin karar vericiliğine boyun eğmemesi için *homo rationalis*'e yapılan bir çağrı olarak nitelendirmek mümkündür.¹²⁸⁷ Doğaya hükmetme fikrine atfedilen bu özel öneme, Hâdi'nin dizelerinde rastlamak da mümkündür:

Bu âdem oğlu çoktandır mübarizdir tabiatla,
(...)
Bütün dünyayı parlatmak diler envar-ı hikmetle.¹²⁸⁸
(...)
Beşer! Ey canlı bir hikmet, büyük kudretlerin vardır,
Büyük aklın, büyük fikrin büyük kuvvetlerin vardır.¹²⁸⁹

Azerbaycan romantikleri tarafından benimsenen bütün bu toplum, siyaset ve gelecek tasarımı kilit rolü oynayan unsur ise dildir. Buradan hareketle, Ali Bey Hüseyinzâde'nin şahsında ve *Füyûzat* edebiyatı üzerinden Yusuf Akçura'nın Azerbaycan romantikleri hakkında yapmış olduğu değerlendirmeye göz atılacak olursa:

Füyûzat'ta yayınlanan makalelerin esas ve eşkâlinde Hüseyinzâde Ali Bey'in *Türk*, *Türkçü*, hattâ *Osmanlıcı* olduğuna derhal karar verilir: Bütün Türkler arasında Osmanlı Türkçesi'nin yayılmasını, bütün Türklerin edebî dilinin Osmanlı Türkçesi olmasını ister ve kendisi yazılarını oldukça temiz Osmanlı edebî Türkçesi'yle, o zamanlar İstanbul'da geçerli yeni edebiyat-ı cedide üslûbuyla yazar. Siyaset olarak Osmanlı Devleti'ni, Osmanlı Türklüğünü bağımsız Türklüğün nüvesi sayar.¹²⁹⁰

Füyûzat dergisinde yer verilen yazılar, “Oğuz Türkleri'ne mensup olan Azerbaycanlıların Osmanlılar ile temelde aynı olduğu ve bu iki halk arasındaki farkın

¹²⁸⁶ Ağayev, “Neobhodimaya Razyasneniya...”, *Kaspiy*, N.57, (30 Mart 1905).

¹²⁸⁷ Çiğdem, *a.g.e.*, s.55.

¹²⁸⁸ Məhəmməd Hadi, “İnsanların Tarixi Faciələri, Yaxud Əlvahi-İntibah” *Səçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb, 2005, s.337.

¹²⁸⁹ Məhəmməd Hadi, “Bəşər”, *Səçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb, 2005, s.284.

¹²⁹⁰ Akçura, *a.g.e.*, s.186.

pek bir önem arz etmediğini” ileri sürse de çoğu zaman ağdalı bir Osmanlı Türkçesi’yle yazılan ve “sanat sanat içindir” anlayışını temsil eden bu metinler, önceki yüzyılların Aydınlanmacı mirasıyla açıkça ters düşmüş ve Azerbaycan realist mektebinin yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır.¹²⁹¹ Buna karşın *Yeni Füyûzât*, *Şelâle* ve *Dirilik* gibi yayın organları, *Füyûzat* kapandıktan sonra onun dil konusundaki tavrını sürdürmüşlerdir.¹²⁹²

Türkçülük ideolojisinin temsilcisi Ali Bey Hüseyinzâde ve *Füyûzât* ekolünün aksine, *Molla Nasreddin*’in kurucusu Mirza Celil Mehmetkuluzade öncülüğündeki realist mahfil, “Azerbaycan’ın belirlenmiş coğrafi arazisinde” bulunan “Azerbaycan Türklerinin talihi, geleceği ve millî haklarına kavuşması” meselesiyle meşgul olmuşlardır.¹²⁹³ *Molla Nasreddin* dergisinde “devrin bütün dikkati çeken sorunları, Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarında uğradıkları hakaret ve aşağılamalar, Rus İmparatorluğu’nun Türk-Müslüman halklara yönelik hakim milliyetçilik politikası” büyük bir cesaretle ele alınmış, Kafkasya muhitinin yanı sıra Türkiye, İran ve Doğu’nun diğer memleketlerinde olup bitenler, gerici çevrelerin baskılarına rağmen “şiddetli bir tenkit ateşinden” geçirilmiştir.¹²⁹⁴

Füyûzat’ta millî dilin yüzyıllarca siyasi, felsefi ve ilmî gelişmelerden mahrum edilerek doğal evriminden mahrum bırakıldığı savunulurken, benzer görüşleri savunan *Şelâle*’de Kafkas dillerinde kitap yazmanın hemen hemen imkânsız olduğu dile getirilmiştir.¹²⁹⁵ *Molla Nasreddin* ise bu fikirler karşısında, “edebiyat kâbesine ayakları çarıklı Azerbaycan köylüsünü” sokmuş, Resulzâde’nin deyimiyle, “hukuksuzluğa, esaret ve sefaletle boyun eğen Azerbaycan Türklerine milliyet ve beşeriyet fikirleri aşılayarak onları eski putlara sitayiş belasından” kurtarmaya

¹²⁹¹ Tadeusz Swietochowski, “The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol.14, Issue.1, (January 1991), ss.59; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.88.

¹²⁹² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.89.

¹²⁹³ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.16.

¹²⁹⁴ *Azerbaycan Türk Edebiyatı*, C.I, s.168; Akpınar, *a.g.e.*, s.93.

¹²⁹⁵ Swietochowski, *a.g.m.*, ss.59-60.

çalışmıştır.¹²⁹⁶ Popülist eğilimli gruplardan gelen ve Osmanlıcılarının aksine, “çoğunluk tarafından kolay anlaşılamayacak bir bir dilin, halkı basın ve edebiyata yabancılaştıracığı” endişesini taşıyan Molla Nasreddinciler, bu konuya ilişkin hassasiyetlerini mizahi bir dille pek çok farklı tarzda ortaya koymuşlardır.¹²⁹⁷ Derginin 1908 tarihli yedinci sayısından aktarılan “Müslüman okumuşları” adlı karikatürde, biri “Rus-meab ve diğeri Fars-meab” iki aydının¹²⁹⁸ konuşmaları bu bahse ironik bir örnek teşkil etmektedir:

[Fars-meab]: Cenab-ı Ali, ne delail-i hükmiyye ile
Yurupa mütefennileri anasır-ı erbaini bed ez hakikat
görürler?

[Rus-meab]: Meni izvinit ele, men Urusca obrazovaniya
almışam, Tatarski ponimat elemirem.¹²⁹⁹

Realistlerin öz şivenin korunması hususundaki ısrarı, İsmail Bey Gaspıralı gibi ünlü simaların dahi millî dilin “köylüleştirildiği” şeklindeki tenkidine maruz kalmış, bu eleştirilere verilen yanıtlar ise Abdürrahim Bey Hakverdi(yev) örneğinde görülebileceği gibi yerelci aydınların asıl hedef kitlesi olarak halka işaret eden bir polemige dönüşmüştür:

Bırak Gaspıralı ne isterse yazsın. Öncelikle piyesimi tamamen köylü dilinde yazmamışım; sade dilde yazmışım. Eğer lap köylü dilinde yazmış isem de demek ki böyle yazmak lazım imiş. Çünkü biz avam tabakası için yazıyoruz; akıllı adamların mucizeye ihtiyacı yoktur.¹³⁰⁰

Realist mektebin yerel şive konusundaki takındığı tavrın “Azerbaycancılık” adı verilen bir fikir akımına dönüşmesi, Azerbaycan’da millî düşüncenin kat etmiş olduğu mesafeyi göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹³⁰¹ Bu akımın ilkeleri ise

¹²⁹⁶ M. E. Resulzade, “Molla Nasreddin”, *Açık Söz*, N.166 (22 April 1916).

¹²⁹⁷ Swietochowski, *a.g.m.*, s.60.

¹²⁹⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.29.

¹²⁹⁹ “Müselman Ohumuşları”, *Molla Nasreddin*, N.7, (1908). [Fars-meab]: Hazret hangi delillerin hükmüyle Avrupalı alimleri dört unsura [kitap, sünnet, icma, kıyas] eş tutar? [Rus-meab]: Beni affet, ben Rusça eğitim aldım, Tatarca anlamıyorum.

¹³⁰⁰ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.324.

¹³⁰¹ Swietochowski, *a.g.m.*, s. 61.

“vatanseverlik, millî müstakillik, terakki, tarihî arazilerin iadesi, ana dil ve millî-demokratik toplum kuruculuğu” gibi unsurlardan meydana gelmektedir.¹³⁰² Yerel şivenin savuncularından Feridun Bey Köçerli tarafından *Molla Nasreddin*’de yapılan bir değerlendirme, millî kimliğin dil problemiyle iç içe olduğu bu dönemde “Azerbaycancılarının” konuya göstermiş olduğu hassasiyeti yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir:

Bir millet servetini, hükümetini hatta topraklarını kaybederek hayatta kalabilir fakat dilini kaybettiği takdirde ondan tek bir iz kalmaz. Bu, yazılı dillerini uzun bir dönem süren Fars egemenliğinin ardından henüz elde edebilmiş fakat şimdi de onu Osmanlıca ile değiştirmesi için baskı altına alınan Kafkas Türkleri’nin başında dolaşan bir tehdit idi. Kafkas Türkleri’nin dili tamamıyla Osmanlıca dil ve ifadelerle dolmuştur. Bizim nazarımızda bu tür taklitçilik, bu tür bağlantı millî bir ihanettir.¹³⁰³

Azerbaycan’da dil üzerine cereyan eden tartışmaları genel çerçevesi itibarıyla “ulusal bilincin oldukça saldırgan bir ifadesi” olarak yorumlamak mümkündür.¹³⁰⁴ Buna istinaden, XX. yüzyılda realist mektebe mensup düşünürler, Azerbaycanlıların “Osmanlılaştırılmaya” çalışıldığını ileri sürerken, romantikleri Ruslaştırma siyasetinin ünlü ideoloğu İlminskiy ile karşılaştıracak kadar ileri gitmişlerdir.¹³⁰⁵ Molla Nasreddinci yazarlar benzer bir duyarlılıkla, Osmanlı Türkçesi’nin sadeleştirilmiş şeklinin bile ancak “yüzde otuz oranında Türkçe sözcük” barındırdığını ve “Türkçe’nin en fazla Araplaştığı yerin” İstanbul olduğunu iddia etmişlerdir.¹³⁰⁶

¹³⁰² Cəlil Məmmədquluzadə, *Əsərləri*, C.I, Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s.25.

¹³⁰³ Swietochowski, *a.g.m.*, s. 61. Benzer şekilde bir Rus, bir Arap ve bir İranlı’nın ellerinde tuttukları dilleri zorla bir Azerbaycanlı’nın ağzına sokmaya çalışırken tasvir edildiği karikatür için bkz. *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin*, s.196.

¹³⁰⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.92.

¹³⁰⁵ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.98.

¹³⁰⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.91; Süleymanlı, *a.g.e.*, s.97.

Realist düşüncede Türkçe'nin sınırlı bir alanda ele alınması gerektiği ifade edilse bile bu değerlendirme, "bağımsız ulus-devletin siyasal programı olan Azerbaycanlılığın ortaya çıkışını önceden haber vermesi" bakımından dikkat çekicidir.¹³⁰⁷

XX. yüzyılda, Azerbaycan halkının siyasal ve içtimai problemlerini mercek altına alan *Molla Nasreddin* mektebinde yetişmiş en büyük isim, Mirza Alekber Sâbir'dir.¹³⁰⁸ Azerbaycan'da "millî-bedîî tefekkürün epik zirvesi" Nizâmî ile anılırken, lirizmini de Fuzûlî'nin temsil ettiği kabul edilecek olursa, "hiciv millî-içtimai şuur ve uyanış hareketini" Sâbir'le özdeşleştirmek mümkündür.¹³⁰⁹ Sâbir'in mensubu olduğu milletin bütün toplumsal tabakalarının "ihtiyaçlarını, maddi ve manevî noksanlarını, geçirdiği intikal devrini tahlil ve tenkit" etmesi, kendisinin Sovyet edebiyatı tarafından "proleter şair" olarak tevsif edilmesine yol açmıştır.¹³¹⁰ Bu değerlendirmenin, ideolojik bir kaygının ürünü olduğu söylenebilir.¹³¹¹ Buna karşın, devrin Şark toplumlarında klasik döneme özgü menfî cihetlerin halen belirli bir düzeyde varlığını koruduğu düşünülecek olursa, şairin bunlara karşı sergilemiş olduğu muhalif tavır göz önünde bulundurularak, söz konusu yakıştırmayı şairin 'modernist vasfını' ön plana çıkaran bir değerlendirme olarak yorumlamak da mümkündür. Sâbir örneğinde, Molla Nasreddincilerin avam tabaka için yazmak istemesi ve "has dili avam diliyle

¹³⁰⁷ Swietochowski, *a.g.m.*, s. 61.

¹³⁰⁸ Mirza Alekber Sâbir (1862-1911), Şirvan'a bağlı Şamahî'da dünyaya gelmiştir. Babasının tutucu fikirlerine rağmen hocası Molla Seyyid Azim Şirvânî tarafından edebiyata olan yeteneği keşfedilmiş ve kendisi Sâbir mahlasıyla "Horasan, Sebzervâr, Nişabur, Buhara ve Semerkant'ı" ziyaret etmiştir. Sabir, Şirvânî'den edinmiş olduğu "Fars ve Osmanlı şiir birikimini" İran'da tıp eğitimi görmüş Abbas Sıhhat'tan öğrendiği İran ve Batı şiiriyle geliştirmiş, ardından Feridun Bey Köçerli'nin telkinleriyle realist mektebe intisap etmiştir. İlk yazılarını 1903 senesinden itibaren *Şark-ı Rus* gazetesinde yayımlatan Sabir, asıl ününe *Molla Nasreddin* sayesinde kavuşmuştur. Burada "Ebûnasır, Şeybânî, Ağlar Güleyen ve Hop Hop" gibi adlarla neşrettiği mazumelerle, "cahil din adamlarını, rüşvetçi memurları" ve halkı hor gören yüksek zümreyi acımasız bir dille hicvetmiştir. Sovyet rejimi, Sabir'in düşüncelerine kendi ideolojik söylemi içerisinde sıkça yer vermiş olmasına rağmen onun dinî taassuba, cehalete ve müstemlekecilığe karşı tavrını, moderniteye yönelik olarak umum Doğu'yu içine alan bir tepki olarak değerlendirmek gerekir. Bkz. Yavuz Akpınar, "Sâbir Mirza Alekber", *DİA*, C.35, 2008, ss. 345-346.

¹³⁰⁹ Karayev, *a.g.e.*, s.210.

¹³¹⁰ Mehmet Ali Resulzade, "Azerî Edebiyatında Sabir", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.33-34, (Eylül 1934), s.338.

¹³¹¹ Akpınar, "Sâbir Mirza Alekber", s.346.

yakınlaştırmaya” çalışması, Azerbaycanlıların “tıpkı Avrupalılar gibi” dünyayı kendi gözleriye görüp kendi dilleriyle yorumlamak istemesinin bir sonucudur.¹³¹² Buradaki “avamlaşma” söyleminden, Azerbaycanlı aydınların halka millî kimliği aşılayabilmek için izlediği bir yol haritası anlaşılmalıdır. Molla Nasreddinci yazarlardan Ömer Faik Nûmanzâde’nin, “İstanbul’daki beş on kişi” tarafından değil, Kafkasya’daki “üç dört milyon kişi” tarafından okunmaya ihtiyaç olduğu şeklindeki değerlendirmesi de yine bu bağlamda ele alınabilir.¹³¹³ Dolayısıyla “avamlaşma” çabası, esasında nihai hedefini modernitenin oluşturduğu bir ‘seçkinleşme’ sürecine işaret etmektedir. Batı’da “Fransız inkılap döneminin büyük Beynelmilel’ini” yazan Eugene Pottier gibi “Yakın ve Orta Asya’daki ilk Doğu enternasyonalini” yazan Sâbir’in¹³¹⁴ kinayeli manzumelerinde, böylesi bir modernist çabanın yanı sıra *efendi-köle diyalektiği* bağlamında yorumlanabilecek bir anlayışın açık izlerini görmek mümkündür:

Yaşamak isterisek sırf avâm olmalıyız.
Koy olar keşfi bedayi elesin san’atile
Parahod ya vagon icad elesin zahmetile.
Biz verub pul minerik yol gederik râhetile
Ne münasib ki regabet edek her milletile
Bize ağalık eden ehle gulâm olmalıyız.
Yaşamak isterisek sırf avam olmalıyız.¹³¹⁵

Sâbir’in, “Fəhriyyə” adlı bir başka şiirinde, Türklük şuurunun belirgin örnekleri göze çarpmaktadır. Türk aleminin geçirdiği buhranı ve içinde bulunduğu düşkün vaziyetin tarihsel sorumluluğunu kendilerine yükleyen Sâbir, mensubu olduğu topluma rehberlik eden milliyetçi aydın rolüne uygun olarak Türklüğün tarih boyunca “kavmiyet ve mezhep” tartışmalarıyla aldığı yaralara dikkat çekmiştir:

Bir vakit dahi Karakoyun, Akkoyun olduk,

¹³¹² Ömər Faiq Nemanzadə, “Yazımız, Dilimiz, İkinci İl’imiz”, Seçilmiş Əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, ss.173-174.

¹³¹³ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.96.

¹³¹⁴ Karayev, *a.g.e.*, s.211.

¹³¹⁵ Mehmet Ali Resulzade, “Azerî Edebiyatında Sabir-II”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.35-36, (II. Teşrin – I. Kânun 1934), s.377. [*Bedayi*: estetik yönü ağır basan güzellikler, *parahod*: vapur, *pul*: para, *gulâm*: köle].

Azərbaycan'a hem de Anadolu'ya dolduk,
O kadar kırıp birbirimizden ki yorulduk,
Kırdıkça yorulduk ve yorulduqça kırdıq...
Turanlılarız biz, adi-yi şüğl-i selefiz biz!
Öz kəvmimizin başına engelkelefiz biz!

(...)

Moskof şahına fəide bahş oldu bu meydan...
Elyevm Ruslaşmaqkla zışerefiz biz!

(...)

Bir vaxt şah İsmâilü sultan Selim'e
Meftun olaraq eyledik İslamı dūnime,
Koyduq iki taze adı bir din-i kadime,
Saldı bu teşeyyu, bu tesennun bizi bime,
Kaldıkça bu haletle seza-yi esefiz biz!
Öz dinimizin başına engelkelefiz biz!¹³¹⁶

XX. yüzylın başlarından itibaren Azərbaycanlı aydınların kafasını meşgul eden edebi dil konusu, ulusal kimliğin oluşumunda dünyada eşine zor rastlanır bir ağırlık sergilemiş olmasına karşın “Azeri, Azərbaycanlı, Azərbaycan milleti ve Azərbaycan dili” gibi tanımların Sovyet işgaline kadar Azərbaycan'da resmî bir içerik kazandığından söz edilemez.¹³¹⁷ Azərbaycanlı aydınlar, bu döneme kadar kendilerini Türk kimliği içinde tanımlamış olmakla birlikte, karakteristik olarak millî devletin siyasal programını teşkil edecek “Azerîcilik”, bu hareketi temsil eden Müsavat Partisi'nin lideri Mehmed Emin Resulzâde tarafından Büyük Savaş'ın patlak vermesine kadar onaylanmamıştır.¹³¹⁸

¹³¹⁶ Bir vəqt dəxi Qarəqoyun, Ağqoyun olduq, // Azərbaycana, hem də Anatoluya dolduq, // Ol qədr qırıb bir-birimizdən ki, yorulduq, // Qırdıqça yorulduq və yorulduqça qırıldıq... // Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz! // Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz! (...) // əlyövm uruslaşmaq ilə zışərəfiz biz! // Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz! // Bir vəqt Şah İsmayilü Sultani-Səlimə // Meftun olaraq eylədik İslamı dūnimə, // Qoyduq iki tazə adı bir dini-qədime, // Saldı bu təşəyyö, bu təsənnün bizi bimə... // Qaldıqça bu halətlə səzayi-əsəfiz biz! // Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz! [Adi-yi şüğl-i selefiz: eski sıradan işlər, engelkelef: dert, bela, elyevm: bugün, şimdi, zışerefi: şərəfli, dūnim: ikiye bölünmüş, teşeyyu: Şiilik, tesennun: Sünnilik, bim: korku, hastalık, seza-yi esef: üzüntüyə layık]. Bkz. Mirzə Ələkbər Sabir, “Fəhriyyə”, *Hophopnamə*, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, ss.123-124.

¹³¹⁷ Süleymanlı, *a.g.e.*, ss.94, 111.

¹³¹⁸ Swietochowski, *a.g.m.*, s. 61; Süleymanlı, *a.g.e.*, s.111.

Henüz gençlik yıllarında “örgütlenmenin” gerekliliğini anlayan, “hayır ve maarif kurumlarında” aktif rol üstlenerek kendi döneminde “Azerbaycan’ın en güçlü siyasi partisi Müsavat’ın başkanı ve esas ideologu olan, daha sonra Türkiye ve Avrupa’da Azerbaycan’ın siyasi cemiyetlerini kuran” Resulzâde,¹³¹⁹ 1914 senesinde “Milli Dirilik” adlı yazı bir yazı dizisi kaleme alarak burada dilin milleti oluşturan unsurlar arasındaki “en büyük hisseye” sahip olduğunu vurgulamış ve Azerbaycan’da milliyetçi düşüncenin meselelerine ilişkin bir panoroma sunmuştur:

Bizde millet kelimesinin manası çok yanlış bir surette telakki edilmektedir. Ne kadar âli tahsil görmüş, medeni hayat ve medeni memleketler görmüş adamlarımıza tesadüf edersiniz ki hangi millettensiniz diye vereceğiniz suale “Müslümanım” diye cevap verir ve bu cevabın hiç de namuvafık olduğunu düşünmez. Halbuki aynı adam bir Rus’a “tı iz kakoy natsii?” deyiverdiği suale “hristianin” cevabını alsa mezkûr cevabı oldukça gülünç ve cevap veren şahsın cehline delil tutar.¹³²⁰

Ümmet ile millet sözcükleri arasındaki kavramsal farka dikkat çeken bu örneğin ardından, Resulzâde’ye göre millet kavramını meydana getiren unsurlar, “dil birliği, adet ve ahlak birliği, ananet-i tarihiye ve itikadat-i diniyye birlikteliği” olarak sıralanmış, böylelikle bir taraftan İslamiyet’in Azerbaycan milliyetçiliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu tasdik edilirken diğer taraftan da bu durumun millî kimliğin kazanım sürecinde birtakım sorunlara yol açtığı vurgulanmıştır:

Biz Rusya Müslümanları milliyetten evvel din cihetine ehemmiyet verdik. Bütün hareket-i terakkiperveranemizde din namına dirilik göstermek istedik. Türkçe gazete çıkardık – adına Müslüman gazetesi dedik. Türkçe tiyatrolar, operalar düzenledik – unvanlarını Müslüman tiyatrosu ve Müslüman operası dedik. Mektep açtık Rus-Müslüman mektebi namını verdik. Cemiyetlerimizin sıfatları yine “Müslüman” kelimesinden ibaret oldu.

¹³¹⁹ Hamlet İsaahanlı, “Siyasi Liderler ve Mehmet Emin Resulzade’nin Sosyal ve Siyasi İdealleri” *İrs Miras*, N.10, (Yaz 2014), s.21.

¹³²⁰ M. E. Resulzade, “Milli Dirilik-II”, *Dirilik*, N.3, (14 Oktyabr 1914). [*Tı iz kakoy natsii?:* (Rus.) Hangi millettensin?, *hristianin:* (Rus.) Hristiyan].

Halbuki eylediklerimizin hepsi Türkçe olup ve Türk
asar-ı medeniyyesini diriltmek içindi.¹³²¹

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, daha önce “Türk milliyetçiliğinin gecikmişliği” iddiası bağlamında Azerbaycan’ın XX. yüzyıla kadar ümmet devrini yaşadığı şeklindeki değerlendirmenin esasında bir tür ‘ifade sorunu’ çerçevesinde ele alınması gerektiği ve Rus tahakkümüne karşı gösterilen her türlü toplumsal reaksiyonun özü itibarıyla millî bir motivasyon barındırdığı söylenebilir. Resulzâde, “Türklerin tabiatı itibarıyla oldukça mütedeyyin” bir millet olduğunu,¹³²² “yüksek tabakanın Arapça veya Farsça öğrenerek” aydınlanmış olsa bile avam tabakanın “aslını muhafaza ettiğini”, kendi deyişiyle: “Türk oğlu Türk” olarak kaldığını ifade etmiştir.¹³²³

Resulzâde’nin milliyetçilik kavramına ilişkin düşünceleri zamanla değişme uğramıştır. Öte yandan, onun siyasi entelektüel portresinin kavradığı dünyanın tek bir dünya olmadığını bildiğimizde, kendisinin emperyal Rusya’dan, İran’a, Sovyet Rusya’ya ve Osmanlı Türkiyesi’den Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan siyasi entelektüel güzergâh üzerinde böylesi bir değişim yaşamış olması tabiidir. Öyle ki bu coğrafyalarının büyük tarihsel kırılmalarla ve siyasi sistem değişimine maruz kaldığı seviyede kendi tarih yazımlarını ürettiğini söylemek dahi mümkündür.

Buna ek olarak, Resulzâde’nin medeniyet kavramına ilişkin fikirleri en başta üzerinde durulduğu gibi ‘modernite ile Orta Çağ arasındaki dikotominin ilerleme kavramı üzerinden yeniden yorumlanabileceği’ ve böylece ‘Orta Çağ’a yüklenen *Avrupamerkezci* ideolojik zaman kurgusunun’ tartışmaya açılabilceği şeklindeki iddiamızı doğrulayan bir söylem barındırmaktadır:

Şark medeniyeti ile Garp medeniyetinden değil, Orta çağ medeniyeti ile Çağdaş medeniyetten bahsetmek lazımdır. Bizim “değiştirmiş” olduğumuz medeniyet, Avrupa’nın da vaktiyle “değiştirmiş” olduğu Orta çağ medeniyetidir. Almakta olduğumuz medeniyet de bir Garp medeniyeti değil, çağdaş bir medeniyettir. Biz, Şark’ı atıp da Garbı

¹³²¹ Resulzade, “Milli Dirilik-II”, *Dirilik*, N.3, (14 Oktyabr 1914).

¹³²² M. E. Resulzade, “Milli Dirilik-V”, *Dirilik*, N.6, (1 Dekabr 1914).

¹³²³ M. E. Resulzade, “Milletin Bir Rüknu de Dindir-VI”, *Dirilik*, N.7, (16 Dekabr 1914).

almıyoruz. Garbın vaktiyle yaptığı gibi Şark da Orta çağ zihniyet ve şartlarından, çağdaş zihniyet ve şartlarına doğru yükseliyor. Bugünkü Şark'ta görülen devrimler, bir kaymanın, bir uymanın değil, bir yükselme, bir kalkınmanın eseridir. (...) Sû-i tefsirlere mahal vermeden bir bütün olarak ele alınan dünya medeniyetini Şark'a ve Garb'a ayırmadan, ufkî değil amudî ayrılıklardan bahsetmek daha doğru ve makuldür.¹³²⁴

Resulzâde'nin "millî dirilik" başlığıyla ileri sürmüş olduğu tezlerde, genel çerçevesi itibarıyla *Ekinci* gazetesinde Hasan Bey Melikzâde tarafından ortaya konulan "zindeganlık cengi" söylemine paralel olarak 'mücadele yoluyla ilerlemeyi' ön plana çıkaran bir milliyetçilik anlayışının benimsenmiş olduğu göze çarpmaktadır. Sözü edilen mücadelenin ise Doğu toplumlarına "medeniyet-i beşeriyede" 'hak ettiği yeri iade edecek' modernite uğrunda verildiğini söylemek mümkündür:

Gördüğümüz medeniyet içinde bulunduğumuz imran işte beşeriyetin tabiatla ettiği davalardan aldığı ganimetlerdir. Herhangi millet ki tabiata karşı icra olunan muharebede daha becerikli ve daha kuvvetlidir, o millet tabiattan alınan ganimetten daha ziyade istifade ediyor. (...) Bence medeniyet-i beşeriye milletlerin zahmetlerinden hasıl olan bir yekûndur. (...) Nazara garip gelse de demek istiyorum ki dirilik dünyayı sevmekten ibarettir. Tabii manası ise dünyaperestliktir. *Diriliklerin en kıymetlisi de millî diriliktir.*¹³²⁵

Bu veriler ışığında, modernist milliyetçi tezler tarafından ortaya konulduğu üzere "modernitenin ulus-devletleri ortaya çıkarmış olduğu, ulus-devletlerin de milliyetçilik vasıtasıyla milletleri -modern toplumları- oluşturmuş olduğu" iddiasına yanıt verirken, öncelikle millî kimlik ve milliyetçiliğin ortaya çıkış sürecinde rol oynayan kültürel ve psikolojik etmenleri merkeze koyan, ardından da bu ikisi arasındaki öncül-ardıl ilişkisini tersine çeviren bir kabulü, Resulzâde örneğinde bir itiraz olarak sunmak mümkündür:

¹³²⁴ Mehmet Emin Resulzade, "Yanlış Terim Kullanmayalım", *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, ss.22-23. [*Sû-i tefsir*: yanlış ve hatalı yorum, *amudî*: dikey].

¹³²⁵ M. E. Resulzade, "Dirilik Nedir?", *Dirilik*, N.1, (16 Sentyabr 1914). [İtalik vurgu yazara aittir.]

Şerait-i tarihiyye “milletin” devlet şeklindeki mevcudiyetine mâni olsa da medeni ve edebi şekildeki zuhuru her halde mümkündür. (...) Kendi kendiliğinden malumdur ki birliği derk eylemek ve onu arzu etmek, tarihi bir zeminde ve insanların tedricen kavmiyetten milliyet ve milliyetten de millet derecesine çıkmaları ile hasıl oluyor.¹³²⁶

Azerbaycan’da millet ve milliyet kavramlarının ilmi izahını esaslı olarak ilk kez ortaya koyan Mehmed Emin Resulzâde, XX. yüzyılı “milliyet asrı” olarak adlandırmış,¹³²⁷ Azerbaycan istiklâl mücadelesini de karakterize ettiği zamanın ruhuna uygun olarak örgütlemiştir. Öte yandan, buraya dek ele alındığı üzere Azerbaycan’da kökleri oldukça uzak bir geçmişe dayanan kolektif aidiyet bilincinin, “milliyet asrının” arifesinde millî kimlik formu kazanmaya oldukça müsait bir yapı arz ettiği söylenebilir. Dolayısıyla, XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’da halkı ulus çatısı altında toplamak isteyen aydınlara düşen görevin, bu büyük birikimden istifade ederek topluma gurur duyacakları bir geçmişî hatırlatmak olduğu öne sürülebilir. Resulzâde’nin: “bir milletin öz tarihini bilmesi kadar kuvvetli bir ittihat ve temeddün amili tasavvur edilemez” şeklindeki ifadelerine bakılacak olursa, bu misyonun Azerbaycan’da milliyetçi aydınlar tarafından zaten bilindiği ve bir metot olarak benimsenmiş olduğu söylenebilir.¹³²⁸

Azerbaycanlı aydınların kendi halkına gurur duyacağı geçmişini hatırlatması, Kafkasya’nın Rus hakimiyetine girmesinin ardından burada hayata geçirilen emperyal siyasete karşı gelişen tepkinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Azerbaycan’da Rus hegemonyasının tesisıyla, kültürel mirasın bir parçası olan yazılı ve sözlü edebiyatta izleri yüz yıllarca geriye giden Rus karşıtlığının ani bir ivme kazanmış olduğunu söylemek mümkündür. *Efendi-köle diyalektiği* bağlamında Rusya’nın Batı nezdindeki itibar arayışının bir sonucu olarak kendisini bir anda köle olarak konumlandırılmış bulan Azerbaycan halkının, aydınlar eliyle kendisine

¹³²⁶ Resulzade, “Millî Dirilik-II”, *Dirilik*, N.3, (14 Oktyabr 1914).

¹³²⁷ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.153.

¹³²⁸ M. E. Resulzade, “Millî Dirilik-VII”, *Dirilik*, N.7, (16 Dekabr 1914).

hatırlatılan gurur duyacağı geçmişi ile mevcut durumu arasındaki zıtlığı fark ettikçe, *hınçla* ortaya çıkan milliyetçiliklerin birbirlerini alt etmeye çalıştığı çok bilinmeyenli bir denklemin parçası haline geldiği söylenebilir. Basitçe, yabancı bir gücün tahakkümü altında bulunduğundan hem Batılı toplumlardan hem de Rus toplumundan farklı olarak aşağılanmışlık duygusunu bastırabilmek için çok daha yüksek dozajlı ve kendi içerisinde ötekiye kanallı edilen *hıncın*, Azerbaycan’da siyasal, kültürel ve iktisadi bağımsızlık talepleriyle yükselen etnik ve kolektivist bir milliyetçilik ortaya çıkarmış olduğu ifade edilebilir.

Azerbaycan’da aydınların XIX. yüzyılda “maarifçilik davasına” eklemlediği ve başta *usül-i cedit* okulları olmak üzere matbuat hareketiyle toplum zeminine yaymaya çalıştığı aydınlanma düşüncesi, millî kimliğin kazanım sürecinde doğrudan rol oynamış olmakla birlikte, halkının seçkinleştirilmesindeki esas amacın itibar arayışı olduğu söylenebilir.¹³²⁹ Buradan hareketle, milliyetçiliğin “kıskanan (süje) ile kıskanılan (obje) arasındaki temel mukayese edilebilirliği” ya da “bu ikisinin temelde eşit olduğu yönündeki inanç”, Azerbaycan’da Rus milliyetçiliğine karşı gelişen tepkinin esas motivasyon kaynağı olarak değerlendirilecek olursa, bu ikisi arasında “pratikte eşitsizlik yarattığı fark edilen durumların teoride var olduğu düşünülen eşitliğe imkân tanımaması” *hıncın* yaratıcı gücünü ortaya çıkaran ana etmen olarak değerlendirilebilir.¹³³⁰

Öte yandan, Azerbaycan örneğinde tepkisel olarak rakip Rus milliyetçiliğini alt etmek için formüle edilen Türk milliyetçiliğinin, moderniteye giden yolda ‘Rus toplumuyla’ eşitlenmek gibi bir arzuyu temsil etmediği öne sürülebilir. Bu iddia kuramsal yaklaşımla bir tür çelişki içersine düşüyor gibi görünse de daha önce de belirtildiği gibi süjenin obje ile yani Azerbaycan toplumunun Rus toplumu ile temelde eşit olduğu şeklinde bir inanç zaten mevcuttur. Dolayısıyla, Rus hegemonyasına son verilmesi, ‘yalnızca pratikte’ eşitsizliğe sebep olan etmenlerin ortadan kaldırılması anlamına

¹³²⁹ Bu iddianın kuramsal karşılığının açık bir ifadesi için bkz. Stokes, *a.g.m.* s.821.

¹³³⁰ Kuramsal karşılık için bkz. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.15-16.

geldiği halde, Azerbaycan toplumunun ulusal itibarını geri kazanması, Resulzâde gibi aydınların “çağdaş medeniyet” olarak ifade ettiği ülkünün gerçeğe dönüşmesiyle mümkün olacaktır.¹³³¹ Buradan hareketle, Azerbaycan Türkleri açısından Rusya’nın çağdaş medeniyetin temsilcisi olarak kabul edildiğini söylemek güçtür.¹³³² Öyle ki Rus milliyetçiliğinin oluşum sürecinde, Rus aydınlarının yaşamış olduğu ‘aidiyet ikilemi’ hatırlamak olduğunda, üstlenmiş olduğu *medeniyet misyonuna* rağmen Rusların bile kendilerini ‘medeni milletler ailesinin’ bir üyesi olarak görmediği söylenebilir.¹³³³ Aksine, onların da gıpta ettiği ve Rusya’yı bir parçası olarak görmek istedikleri çağdaş medeniyet, Batılı toplumlar tarafından temsil edilmektedir. Bu bağlamda, Azerbaycanlı aydınların XIX. yüzyılda yüzlerini Batı’ya çevirmiş olmaları, Azerbaycan Türklerinin Ruslar kanalıyla modernleştiği iddiasına bir itiraz getirse de Batı’nın taklidi söylemine de meşru bir zemin oluşturmaktadır. Öte yandan, Azerbaycanlı aydınların kendi toplumlarını ‘Batıyla eşitlemek’ istemesi, Resulzâde’nin de ifade etmiş olduğu gibi “Şark’ın atılıp yerine Garb’ın alınması” veya Batı’yı taklit etmekle eş anlamlı olmayıp, zamansal sınırlarının dışına taşmış Orta Çağ karanlığına bir zihniyet devrimiyle son vermek istemesi şeklinde anlaşılmalıdır.

Buradan hareketle modernitenin Rusya ve Azerbaycan örneklerinde bir mukayesesi yapılacak olursa, kendilerinin Batı medeniyet dairesine mensup olduğuna inanan Rus aydınları, Batılı uluslar tarafından dışlanarak Avrupalı olmadıkları gerçeğiyle yüzleştikten sonra Batı’yı reddetme yoluna gitmiş fakat “biricik Rusya’nın” kendisini Batı’ya kanıtlaması ve onun icazetini alma arzusu modernleşmenin her safhasında açık veya gizli bir biçimde varlığını sürdürmüştür.¹³³⁴ Azerbaycanlı aydınlar açısından ise Batı deneyiminin daima hazır bir birikim olarak ortada duruyor olmasına karşın, Ruslardan farklı olarak moderniteye giden yolda Türk kültürünün genetik mirasının

¹³³¹ Resulzade, “Yanlış Terim Kullanmayalım”, ss.22-23.

¹³³² Benzer görüşler için bkz. Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.10-13; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, s.10.

¹³³³ Bkz. Koyré, *a.g.e.*, s.14.

¹³³⁴ Bkz. Çiçek, *a.g.m.*, s.11; Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.254

daima korunmuş olduğu ve ‘medenî aidiyete’ ilişkin böyle bir ikilemin hiçbir zaman yaşanmadığını söylemek mümkündür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLÎ İSTİKLÂL MÜCADELESİ

-Milliyetçilik denen hadise, yerli aydınların kendi menfaatlerini kiskanmaktan başka bir şey değildir.

İosif Çugaşvili (Stalin), 1922.¹³³⁵

Azerbaycan’da kolektif aidiyetin varlığını ortaya koyan kültürel mirasın yerli aydınlar tarafından devralındıktan sonra içeriğinin de zamanın ruhuna uygun olarak geliştirilip genişletilmiş olduğu söylenebilir. Matbuattan, neşriyata, musikiden, performans sanatlarına ve mimariye kadar Azerbaycan kültürünün bütün maddi ve manevi öğelerini kâmil formuna kavuşturan bu süreç, aydınların XIX. yüzyılda millî farkındalığı toplumsal zemine yayma misyonu ile yan yana yürümüştür. Bunu bir tür ‘kendini tanıma’ çabası olarak nitelendirecek olursak, XX. yüzyılda gelindiğinde artık Rusya Türklerinin siyasal kimlik arayışını ilgilendiren problemin ‘tanınma’ olduğu ifade edilebilir. Bu problem, Azerbaycanlı aydınların öncülüğünde büyük bedeller pahasına elde edilmiş millî kazanımların esas gayelerinden birini oluşturan ve aynı zamanda onları muhafaza edecek olan istiklâl mücadelesine de biçim vermiştir. Mehmetzâde’ye göre “millî hürriyetine ve millî istiklâline mâlik olmayan bir millet millî kültürünü ve millî varlığını muhafaza edemeyeceğinden” Azerbaycan örneğinde vaktiyle Müsavat tarafından formüle edilen “kurtuluş ve istiklâl hareketinin” milliyetçi

¹³³⁵ Bu ifade, Azerbaycan, Sovyet Rusya tarafından işgal edildikten sonra Moskova’ya götürülen Mehmed Emin Resulzâde ile Stalin arasında “milliyetçilik tesirinin esas âmili” üzerine gerçekleşen bir diyalogtan alıntıdır. Stalin, milliyetçiliği “fertlerdeki doğal meşru müdafaa hakkı” gibi “millî kolektifin de kendi özelliklerini müdafaa etme hakkı” olarak tanımlayan Resulzâde’ye, “meselenin çok daha basit” olduğunu ifade ederek yukarıdaki cevabı vermiştir. Bu açıdan, milliyetçiliğin *hınç* referansı ile kin, kıskançlık, haset ve intikam arzusu gibi manevî bileşenlere sahip olduğu iddiasına materyalist temsiliyette bir karşılık bulabilmiş olmak oldukça ilginçtir. Dahası, bu karşılığın Azerbaycan’da milliyetçiliğin oluşumu açısından, Çarlık istibdadı altında *statü tutarsızlığından* mustarip *intelligentsianın* takındığı tavrı doğrulayan bir örnek olmasıdır. İlgili diyalogun tamamı için bkz. Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade-Hatıralar ve Kafkasya*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011, s.86.

bir nitelik arz etmesi son derece tabiidir.¹³³⁶ Bu bağlamda, 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin resmen başarıya ulaşması, hem Rus hegemonyasına son verilerek pratikte eşitsizliğe sebep olan etmenlerin ortadan kaldırılması hem de tanınma sancısının bir bakıma dindirilmiş olması sebebiyle sembolik bir öneme haizdir. Mehmed Emin Resulzâde, bu tarihten itibaren “millî Azerbaycan hareketinin kültür ve ideoloji sahasından çıkarak hukukî ve siyasî beynelmilel bir dava şekline girdiğini” ifade etmiş, buna ek olarak Azerbaycan Türklerinin “Rusya ile bir ekalliyet halkı gibi değil, hakimiyet hakkına malik bir millet” haline geldiğinin altını çizmiştir.¹³³⁷

Resulzâde tarafından vurgulanan “ekalliyet meselesi”, içeriğindeki demografik çağrışımın ötesinde, Rusya’nın *medenileştirme misyonu* bağlamında Karamzin gibi münevverler tarafından dile getirilen ve Kafkasya’nın yerli halklarını “vahşiler” olarak tasvir eden söylem¹³³⁸ içerisinde değerlendirilmelidir. Rus oryantalizminin özgün bir deneyim olduğunu ve Batı’dan farklı olarak, bünyesinde ırkçı üstünlük iddiası barındırmadığını ileri süren Sarkisyanz ve Knight gibi düşünürlerin aksine¹³³⁹ Azerbaycan’da milliyetçiliği ortaya çıkaran ve millî istiklâl mücadelesini tetikleyen psikolojik unsurlar arasında ırk ayrımcılığının açık izlerini görmek mümkündür. Bolşevik işgali öncesinde Azerbaycan millî hükümeti tarafından Almanya’ya talebe olarak gönderilen bir Türk ile evlenen Margarete Şahsuvarlı adlı kadının, 1938 yılında Azerbaycan muhaceretinin yayın organlarından *Kurtuluş* dergisine vermiş olduğu tafsilata göre Azerbaycan Türklerinin ırkçı önkabullere tâbi olarak ötekileştirilmesi Rusluğun öteden beri bir parçasını oluşturmaktadır. Buna ek olarak, Rusların efendilik istenci ve bu durumun Azerbaycan Türkleri arasında yarattığı nefret de Şahsuvarlı’yla yapılan mülakatın *efendi-köle diyalektiği* bağlamında ele alınabilecek diğer kısımlarını oluşturmaktadır:

¹³³⁶ Mirza-Bala, “Kafkasya’da Millî Hareket”, *Kurtuluş*, No.36, (İlk Teşrin 1937), s.8.

¹³³⁷ M. E. Resul-zade, “Kara Yıl Dönümünde”, *Kurtuluş*, No.6, (Nisan 1935), s.162.

¹³³⁸ Karamzin, *a.g.e.*, ss. XI-XII

¹³³⁹ Sarkisyanz, *a.g.m.*, s.245; Knight, *a.g.m.*, ss.77, 79, 88, 97.

[Kurtuluş dergisi]: Şahsuvarlı Margarete (...) alelumum Rusluğun Azerbaycanlılığa hakir bir gözle baktığını ve buradakileri müstemlekeli ve aşağı cinsten bir mahluk telakki ettiklerini de farketmiş, müsahebesi esasında şunları anlatmıştır:

[Margarete Şahsuvarlı]: Azerbaycan'da bulunduğum müddette tanıştığım birçok Rus ailelerinde yerli Türklere karşı garip bir hisse ve telâkkiye şahit oldum. Bunlar yerlileri kendilerinden aşağı ve iptidaî bir derecede görüyor ve çok kere beni istihza ederek, yüzüme karşı: “Nasıl oldu da siz, medenî bir milletin kızı, kalktınız da geri ırktan bir “Tatara” vardınız?!” diye sormaktan utanmıyorlardı. Zannetmeyiniz ki bununla onlar bugünkü Almanya'da yerleşmiş ırk nazariyesine bir kinaye ediyorlardı; hayır! – Bu gibi istihzalara ben Hitlerizmin Almanya'daki teessüsünden daha çok evvel, Veymar sistemi zamanında maruz kalıyordum. Rusların yerlilere yukarıdan aşağı bir bakışla baktıkları diğer sahalarda da adeta her kademede görülür: Trende, tramvayda, G.P.U avlusunda, konferanslarda, tiyatrolarda – hülâsa insan kalabalıklarının her birinde kulağınıza daima kaba Rus şivesiyle tezyif vasıflarını taşıyan “Tatarın” ismi gelir. Mekteplerde bile “Tatarca” okumaya tenezzül etmeyen Rus talebenin protestoları malûmdur. Bu ağalık ruhu satan Ruslarla Azerbaycanlı talebe arasındaki kavgalara da az tesadüf edilmez. (...) Şunu da size söyleyeyim ki Azerbaycan'da Sovyetleri, Moskova'yı ve Rusu – komünistleriniz de dahil olarak – içten seven bir adam bulunamaz. Ruslara karşı nefret umumîdir. Milletinizin başında oturanlar: Ruslar, Ermeniler, Yahudiler ve kısmen de Latışlardır. (...) İdarenizin hepsinde hâkim unsur bunlardır. Lâkin diğer taraftan da bütün halkınız intikam hissiyle meşbudur. Bu his sık sık kendisini tahavvur halinde göstermekten gecikmiyor. (...) Milletiniz nasyonalisttir ve müthiş surette Rus düşmanıdır.¹³⁴⁰

Bu ayrışmanın tabii bir neticesi olarak, *Kaspiy* ve *Ekinci* gazeteleri örneğinde görülebileceği gibi XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Azerbaycanlı aydınlar tarafından hükümet sansürüne maruz kalmamak için büyük bir temkinle yürütülen matbuat faaliyetleri, genel çerçevesi itibarıyla “Azerbaycan ulusunun dış dünya

¹³⁴⁰ “Azerbaycan'da İmha Siyaseti (Almanyalı Bir Kadının Anlattıkları)”, *Kurtuluş*, No.40, (Şubat 1938), ss.17-18.

tarafından tecrit edilip, aşağılanması engellenmesi” gibi bir amaca hizmet ederken,¹³⁴¹ XX. yüzyıla gelindiğinde, Resulzâde’nin de ifade etmiş olduğu gibi “kültür ve ideoloji” sahasının dışına taşan Azerbaycan istiklâl mücadelesi,¹³⁴² aynı amaca yönelik hukuki ve siyasal hak taleplerinin artık açıkça dillendirildiği bir merhaleye ulaşmıştır.

5.1. İki Devrim Arası Dönemde Tanınmaya Yönelik Sancılar

5.1.1. Rusya Türklerinin İttifakı

1905 öncesinde Rusya Türklerinin birbirinden kopuk bir seyir izleyen siyasal faaliyeti, ilerleyen dönemde özellikle Tatar aydın Abdürreşid İbrahim’in¹³⁴³ yoğun mesaisiyle, umum Rusya Türklüğünün geleceğinin müzakere edileceği bir ittifak arayışına evrilmiştir.¹³⁴⁴ Bu tarihten itibaren Rusya’da yaşayan Türk aydınlar arasındaki dirsek teması hissedilir ölçüde artmış, Kırım, Kafkasya, Kazak ve Türkistan ileri gelenlerini bir araya getirmeye yönelik ciddi girişimler olmuş ve bu çabalar 10-15 Nisan 1905 tarihinde Ufa şehrinde toplanan kurultayla ilk önemli meyvesini vermiştir.¹³⁴⁵ Bu dönemde, Abdürreşid İbrahim’in ve diğer Türk vekillerin telkinleriyle İçişleri

¹³⁴¹ Swietochowski, *a.g.m.*, s.58

¹³⁴² Resul-zade, “Kara Yıl Dönümünde”, s.162.

¹³⁴³ Abdürreşid İbrahim (1857-1944), Batı Sibirya’da Tobolsk vilayetinin Tara kasabasında dünyaya gelmiştir. Aslen Buharalı Özbek bir aileye mensuptur. Babası Ömer Efendi aktivist bir vatansever, annesi Afife Hanım ise Başkurt Türkleri’ndendir. İbrahim bey, Çelyabinsk ve Kazan’da medrese eğitimi aldıktan sonra 1871’de Mekke’ye gitmiş ve burada sekiz sene kaldıktan sonra İstanbul’a geçmiştir. 1882’de Rusya’ya döndüğünde molla olmuş ve usûl-i cedid esaslarına uygun bir mektep açmıştır. 1892 senesinde Orenburg Ruhani Meclisi’nde kadılık görevinde bulunmuştur. İbrahim Bey, bu dönemde Mısır’da ve Türkiye’de faaliyet gösteren bazı Pan-islamistlerle teşrik-i mesaide bulunmuş ve Rusya Türklerinin Çarlık istibdadına başkaldıran ilk siyasal nitelikli broşürü *Çoban Yıldızı*’nı (1890) kaleme almıştır. Kendisi radikal ceditçi bir figür olarak Cemaledin Efgani’nin en yakın takipçileri arasında olmuştur. Çarlık hizmetinde bulunmakla itham ettiği tutucu Müslümanlara ve düzenbaz olarak adlandırdığı sosyalistlere karşı mücadele veren İbrahim Bey, 1900 senesinde *Mir’at*, 1905-1907 yılları arasında *Ülfet*, *Nejat* (Tatarca), *el-Tilmiz* (Arapça) ve *Sirke* (Kazakça) gibi birçok gazete ve dergi neşretmiştir. İbrahim Bey, 1910 senesinde Rusya’yı terk etmiş, Japonya, Hindistan, Türkiye, İtalya, Fransa, Avusturya ve Almanya’da uzun süre dolaşmış, hayatı boyunca, Pan-Türkçü ve Pan-İslamist faaliyetler içerisinde aktif olarak yer almıştır. Bkz. Giray Saynur Bozkurt, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, 2008, ss.42-43; Mustafa Uzun, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, C.1, 1988, s.295.

¹³⁴⁴ Uzun, *a.g.m.*, s.295.

¹³⁴⁵ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, ss.92-95.

Bakan'na, Başbakan'a hatta bizzat İmparatorun kendisine takdim edilmek üzere 500'den fazla dilekçe kaleme almış, bu dilekçelerde Rusya Türkleri, hükümetten *de facto* muhtariyet hakları talep etmişlerdir.¹³⁴⁶ 1905 senesinin Nisan ayında Kafkasya temsilcisi Ali Merdan Topçubaşı tarafından kaleme alınan ve Azerbaycan Türklerinin taleplerini içeren dilekçe, bunlar arasındaki en derli toplu örnek olarak kabul edilmektedir.¹³⁴⁷ Musa Carullah Bigi'den¹³⁴⁸ edinilen malumata göre bu dilekçede, Ruslar ile Müslümanlar arasında eşitsizliğe konu olan siyasi, medeni ve dinî tahditlerin ortadan kaldırılması, Müslümanlara yönelik kanun ve fermanlarla konmuş olan tehditlere son verilmesi, yasa yapıcı ve idarî kurumlarda Ruslarla eşit ve hür temsiliyet, serbest dolaşım, ikamet, taşınmaz mülk edinebilme, ticaret serbestisi, dinî hizmetlere yönelik seçim, temsil ve hizmet alım hakları, mescit, türbe ve vakıflarla ilgili düzenlemeler, parasız ve mecburi ilk öğretim, ana dilde eğitim, neşriyat ve matbuat özgürlüğü, *krepostnoyluk* gibi feodal düzenin kalıntılarına tamamıyla son verilmesi, vergi reformu, iş hukuku, yeminli sulh mahkemelerinin kurulması, şehirlerde idarî reform, ifade ve toplantı hürriyeti, ayrıca öz yönetimi ilgilendiren konularda Kafkas vekillerinin görüşlerinin alınması gibi çok sayıda talebe yer verilmiştir.¹³⁴⁹ Tüm bunlara ek olarak, *inorodtsı* olarak ötekileştirilen ve Topçubaşı'nın ifadesiyle "dilleri bile suç sayılan" Azerbaycan Türkleri, aydınlar nezdinde İmparatorluğun "askeri ve sivil bütün yüksek mevkilerinin" kendilerine

¹³⁴⁶ Kurat, *a.g.e.*, s.390; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 179. Ufa Kurultayı'nda ele alınan konular ve kurultayın seyriyle ilgili olarak bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, ss. 127-139.

¹³⁴⁷ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.100.

¹³⁴⁸ Musa Carullah Bigi (1875-1949), aslen Rusya'nın Penza vilayetinden olup sonradan Rostov'a yerleşen Tatar bir aileye mensuptur. Bigi, Rostov'da lise ve Kazan'da medrese eğitimi aldıktan sonra Buhara, Medine, Kahire ve İstanbul gibi şehirleri dolaşmış 1904 yılında Petersburg Hukuk Fakültesi'ne devam etmiştir. Bu dönemde, Abdürreşid İbrahim'le iş birliğine girişmiş, Orenburg'daki *Vakit* ve St. Petersburg'daki *Ülfet* ve *Tilmiz* dahil birçok ceditçi yayın organında boy göstermiştir. Öte yandan kendisinin en önemli neşri faaliyeti, Bütün Rusya Müslümanları'nın I-IV toplantılarında alınan karar ve konuşmalardan oluşan tutanakları derlemesi olarak gösterilir. Bu tutanaklar, *Umum Rusya Müslümanlarının 3nci Resmî Nedveleri*, (Kazan, 1906) ve *Islahat Esasları* (Petrograd, 1915) adlarıyla yayımlanmıştır. Musa Carullah Bigi, hayatının tümünü İslamiyet'in modeniteyle uyuşmasına vakfetmiş abide bir düşünür olarak kabul edilmektedir. Bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 43; Ahmet Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *DİA*, C.31, 2006, s.214.

¹³⁴⁹ Musa Bigi, *Islahat Esasları*, Petrograd: Tip. M. A. Maksutova, 1915, ss.159-162.

“fiilen kapalı olduğunu” vurgulamışlardır.¹³⁵⁰ 1904 senesinin sonundan başlayarak 1906’ya kadar hükümet yetkililerine gönderilen arızalar, hem Azerbaycan Türklerinin artık kolektif bir çoğunluk haline geldiğini gösteren hem de ulusal karakterin varlığını açıkça ortaya koyan metinler olarak toplumun tüm tabakalarının ihtiyaçlarını yansıtır mahiyettedir.¹³⁵¹

Bu faaliyet dizisinin devamı olarak, 1905 senesinin Nisan ayında Abdürreşit İbrahim Bey’in St. Petersburg’daki evinde toplanan Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Alim Maksud ve Bünyamin Ahtem gibi isimler gelecekte Rusya Türklerini Duma’da temsil edecek olan Rusya Müslüman İttifakı’nın temellerini atmıştır.¹³⁵² Bu isimler arasına birkaç gün sonra Kırım’dan gelen İsmail Gaspıralı da eklenmiş ve Makarya Panayırı’nda (Nijni Novgorod) geniş katılımlı bir kurultayın yapılması kararlaştırılmıştır.¹³⁵³ İstisari nitelikli bu toplantılardan ikincisi, 20 Mayıs 1905 tarihinde Çistay kentindeki bir düğün vasıtasıyla gerçekleştirilebilmiş ve burada Nijni Novgorod’da toplanma kararı yinelenerek, İttifak Partisi’nin programı için de hazırlıklara başlanmıştır.¹³⁵⁴

Nijni Novgorod kentinde bütün Rusya Türklerinden temsilcilerin bir araya geleceği büyük toplantı öncesinde, İsmail Bey Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinde bir makale kaleme alarak görüşmelerin amacına yönelik bilgi vermiş, Makarya Panayırı’nda “itibarlı kimselerin toplanacağını”, “artık sessizliğe bürünerek diğer milletlerin gerisinde bulunmanın zamanının geçtiğini” ve eğer Ruslar “birinci” ise Türklerin de “ikinci olduğunu” fakat “üçüncü olmadığını” vurgulamıştır.¹³⁵⁵ Rusya’da yaşayan

¹³⁵⁰ RGIA, 1276/1/170/65-66; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.138.

¹³⁵¹ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.100; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.138.

¹³⁵² Bigi, *a.g.e.*, s.162; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.160.

¹³⁵³ Bozkurt, *a.g.e.*, s.126.

¹³⁵⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.160-161. Çistay’daki bu toplantı, Baykara tarafından İttifak Partisi’nin Birinci Kurultayı olarak kabul edilmiştir. Devlet ve Bozkurt ise 1905 senesinin Nisan ayında Abdürreşit İbrahim Bey’in St. Petersburg’daki evinde yapılan görüşmeleri esas almaktadır. Bu çalışmada ikinci kabule uygun bir kronoloji takip edilmiştir.

¹³⁵⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s.142.

Müslüman-Türk aydınlarının birinci toplantısı, böyle bir psikolojik motivasyonla, 15 Ağustos 1905 tarihinde valilikten gerekli izinler alınamadığı halde “Gustav Struve” adlı bir vapurda, 20’si talebe olmak üzere toplam 120 delege ile gerçekleştirilmiştir.¹³⁵⁶ Toplantının başkanlığına İsmail Gaspıralı seçilmiş ve birleşmenin genel atmosferini ciddi şekilde yansıttığı ifade edilebilecek ilk konuşmayı, Bakü’den *İptida*, *Hayat* ve *Kaspi* gazetelerinin sahibi Ali Merdan Topçubaşı yapmıştır:

Biz Türk balaları aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Magripten maşrike kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım’ın bağlarında, Kazan’ın kırlarında ta babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmaya ihtiyarımız kalmadı. Şükürler olsun Hüdaya..., şu kadar mekrlerine, gadrlerine bakmayıp, sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ruberu görüp, kucaklaşıp, sevişmeye bugün muvaffak olduk. İndi artık ben katiyen eminim: Bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmaya vakit vermezlerse göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine şu günkü bayramı icra ederiz.¹³⁵⁷

Topçubaşı’nın konuşmasında, romantik millî övücün ve Müslümanlıkla bir bütün oluşturan Türk millî kimliğinin açık ifadesini görmek mümkündür. Toplantıda alınan kararlara bakılacak olduğunda ise genel çerçevesi itibarıyla beş maddede mutabık olduğu söylenebilir. Bunlar: Rusya Türklüğünün sosyo-kültürel ve siyasal meselelerin çözümünde tek vücut haline gelmeleri gerektiği, devlet idaresinde halkın kendi iradesiyle seçilen temsilcilerin yasama ve yürütme süreçlerine aktif katılımının sağlanması, Rusya Türklerine Rus halkıyla eşit haklar tanınması, basın-yayın, örf-adet, din ve eğitim hürriyetinin tanzim edilmesi ve son olarak şahsi tasarrufların

¹³⁵⁶ Baykara, delege sayısının 200, Zenkovsky ise “150’den fazla” olduğunu ifade etmiştir. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.161-162; Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.64.

¹³⁵⁷ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.100; Bigi, *a.g.e.*, ss.170-172. [*Bala*: çocuk, *mağrip*: batı, *maşrik*: doğu, *danışmak*: konuşmak/görüşmek, *ihtiyar*: imkân, *mekr*: hile, *gadr*: zulüm, *ruberu*: yüzyüze].

dokunulmazlığı ile topraksız köylüye devlet arazisinden toprak verilmesi olarak özetlenebilir.¹³⁵⁸

Oka nehri üzerinde gerçekleştirilen bu toplantıya iştirak eden kişilerin “tek bir görüşü” temsil etmediği, bazı katılımcıların “birbirlerine tamamen zıt siyasi ve iktisadi fikirleri” benimsemiş olduğu bilinmekle beraber bunların hepsini birleştiren “iki temel rabitanın” bulunduğu ifade edilmektedir.¹³⁵⁹ Bunlardan birincisi, bütün katılımcıların “Türk ve Müslüman” olması, ikincisi ise azaların, bir yerin yahut “bir sınıfın efkâr ve isteklerini” ileri sürmeleridir.¹³⁶⁰ Bu sebepten ötürü toplantı her ne kadar gayriresmî bir nitelik arz etse de¹³⁶¹ onun bir miting veya kongreden ziyade “millî bir parlamento” gibi değerlendirilebileceği düşünülmektedir.¹³⁶² Buna ek olarak, 1906 senesinde İsmail Bey Gaspiralı’nın “bu büyük toplantılara on beş sene evvel başladığını ve gizlilik içerisinde yürütüldüğünü” ifade etmiş olması, XIX. yüzyılın sonlarında Rusya Türklerinin örgütlenme faaliyeti başlatabilecek siyasi erginliğe kavuşmuş olduğunu kanıtlaması bakımından, milliyetçilik fikirleriyle geç tanıştıkları iddiasını bir kez daha tartışmaya açmaktadır.¹³⁶³

Nijni Novgorod’daki toplantı büyük ilgi görmesine rağmen Rusya’da siyasal parti kurmanın halen yasak olmasından dolayı, İttifak hareketi ilk önce kültür ve eğitim faaliyetini koordine eden bir organ gibi düşünülmüş, hareketin nizamlanması ve programı, ancak 13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında Petersburg’daki ikinci Rusya Müslümanları Toplantısı’nda müzakere edilebilmiştir.¹³⁶⁴ St. Petersburg’da Hasaneffendi Habibullah’ın evinde düzenlenen bu toplantıya yaklaşık iki yüz kişi katılmış, bu kez Ali Merdan Topçubaşı başkanlığında birleşen Rusya Müslümanları,

¹³⁵⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.64-65; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.174-175.

¹³⁵⁹ Yusuf Akçura’ya ait olduğu ifade edilen bu değerlendirme için bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.177

¹³⁶⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.177.

¹³⁶¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.64.

¹³⁶² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.177.

¹³⁶³ Bozkurt, *a.g.e.*, s.150.

¹³⁶⁴ I. F. Gimdeev, “Musa Djarullah Bigiev: Osnovı Reform”, *Pax Islamica*, S.1, N.1, (2008), s.33; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.106-107.

yine Ali Merdan Bey tarafından Rusça olarak hazırlanan 23 maddelik İttifak nizamnamesini ve onun 79 maddelik programını¹³⁶⁵ oybirliğiyle onaylamışlardır.¹³⁶⁶ Bu toplantının ardından resmen, Rusya Müslümanlarının İttifakı (İttifak el-Müslimin, Millî Şura) adını alan siyasi hareket, Rusya'yı on altı bölgeye ayırarak her bölgede mahalli meclisler kurulmasını kararlaştırmış ve her yılın 15 Ağustos'unda toplanacak olan Genel Kongre'de bunlardan faaliyet raporları sunması istenmiştir.¹³⁶⁷

Zenkovsky, İttifak'ın bütün Rusya Müslümanlarını temsil etme iddiasında olduğu halde, hareketin “ne Rusya'nın Türk millî liderlerinden kurulu ne de muhtelif Türk millî grupların veya sosyetelerin hakiki bir birlikteliğinden” meydana geldiğini ileri sürerek ittifakın hemen hemen bütün liderlerinin “Tatar veya Başkır burjuvazisine, aydınlar, asiller ve çiftlik sahipleri sınıfına” ait olduğunu vurgulamıştır.¹³⁶⁸

Modern toplumun tasarım sürecinde itibar arayışındaki milliyetçi seçkinlerin başat rolü üstlendiği kabulünden hareketle, bu değerlendirme her ne kadar makul gibi görünse de “muhtelif millî grupları” kimlerin teşkil ettiği, keza Gaspıralı, Topçubaşı ve Akçura gibi aydınlar dışarıda bırakıldığında “Türk millî liderlerinin” kimlerden oluştuğu veya söz konusu liderlik vasıflarının hangi kıstaslara dayandırıldığı bilinmediğinden Zenkovsky'nin iddialarına katılmak güçtür. Buna ek olarak, “hakiki birlikteliğin bulunmadığı” yönündeki iddia ise ikinci toplantıda İsmail Bey

¹³⁶⁵ Rusya Müslümanlarının İttifak Halk Partisi Programı adıyla 10 ana başlık altında hazırlanmıştır. Bunlar: 1. Siyasi Asıl Matlaplar, 2. Ahali Hukuku, 3.Devlet Şekli, 4. Dinî Nizamlar, 5.Mahalli Muhtariyet, 6. Mahkeme, 7. Maarif, 8. Mali İşler, 9.Toprak Meseleleri, 10. Amele Meseleleri. Programın tam metni için Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.163-173

¹³⁶⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.161; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.106-107.

¹³⁶⁷ Bu bölgeler ve merkezleri sırasıyla: 1. *Kafkasya* – Bakü, 2. *Kırım* – Akmesit, 3. *Petersburg* ve *Moskova* – Petersburg, 4. *Litvanya* – Minsk, 5. *Aşağı Volga (Astrahan)* – Astrahan, 6. *Yukarı Volga* – Kazan, 7. *Ufa* – Ufa, 8. *Orenburg* – Orenburg, 9. *Sibir* – İrkutsk, 10. *Türkistan* – Taşkent, 11. *Dala (Bozkır-Kazakistan)* – Uralsk (Cayık), 12. *Omsk* – Omsk, 13. *Semipalat* – Simpalatinsk, 14. *Yedi Su* – Alma Ata, 15. *Akmolla* – Kızılyar, 16. *Zakaspi (Hazarötesi)* – Aşabat. Bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.106-107.

¹³⁶⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.65-66.

Gaspıralı'nın dil birliğini, Ali Merdan Topçubaşı'nın din birliğini ve Mustafa Lütü İsmail'in ortak çıkarları vurgulayan nutuklarıyla çelişmektedir:

[İsmail Bey Gaspıralı]: Umumen Türklerin asli ve nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilâfile şive ve adetlerimize ihtilâf peyda olmuştur. Bu ihtilâf yekdiğerimizi anlayamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisanı edebimize hadim olacak hale getirmek lazımdır.

[Ali Merdan Topçubaşı]: Mezahibi muhtelif arasında ki fark haizi ehemmiyet değildir. Bu farklar Rusya Müslümanlarının ruhanî işleri için umumî bir müessese vücuduna dinî noktai nazardan bir mania teşkil etmez.

[Mustafa Lütü İsmail]: Hepimiz buraya dine ve millete bir fayda sağlamak için geldik. Millete hizmet edelim. Kendi isteklerimizi terk edelim. Biz buraya ittifakımızı gerçekleştirmek için geldik. Doğal olalım. Kendi nefsimiz için bu kadar insanın ihtiyaçlarını, müşkülâtlarını feda etmeyelim. Bu kadar milyon cemaatin ümitlerini kesmeyelim.¹³⁶⁹

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısında on altı bölgeye ayrılan Rusya'da, Bakü'nün merkez şube olarak seçilmesi ve Ali Merdan Bey'in İttifak nizamnamesi ile tüzüğünün hazırlanmasında başat rolü üstlenmesi, umum Rusya Türklüğünün istiklâl mücadelesinde Azerbaycan millî hareketini temsil eden simaların ne denli nüfuz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, ikinci toplantının sonunda siyasal faaliyet açısından Duma'ya mümkün olduğunca çok vekilin sokulabilmesi amacıyla Rus Kadet partisinin programına meyledilmiş ve bunlarla iş birliğine gidilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁷⁰ Alınan bu karar, Rusya Türklerinin bir bütün olarak 1905 yılında

¹³⁶⁹ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.21-22; Bozkurt, *a.g.e.*, s.229.

¹³⁷⁰ *Konstitutsionno-Demokratiçeskaya Partiya* (Kadet, Hürriyet-i Milliye, Halkın Özgürlüğü, Anayasal Demokrat, Meşrutiyet-i Avamiyye, Demokratik Meşrutiyet) programı: Eşit sosyal hizmet prensibi, meşrutiyet esaslara uygun idarî anlayış, devlet idaresinin bütün milletlerin doğrudan doğruya seçeceği temsilcilerin katılımıyla kurulacak meclis eliyle yürütülmesi, bu amaca yönelik barış ve huzur ortamının sağlanması, hükümetin millî hukuk ve özgürlüklerin aleyhinde alacağı kararlar karışında vergi ve asker verilmemesi, genel hizmetlerin terki, silahsız direniş gibi önlemlere başvurulabilmesi, gayr-i Rus halkların mukim olduğu vilayetlere öz yönetim hakkı tanınması, vatandaşlara ırk, din ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin seçim hakkı tanınması, seçimlerin vasıtasız ve gizli oy usûlüne uygun olarak yapılması, hazine, imparator ve manastır topraklarının yetersiz olduğu durumlarda şahsî mülklerin de istimlak edilerek halka dağıtılması, işçi mesailerinin günlük sekiz saate çekilmesi ve bunlara yaşlandıklarında

ortaya çıkan serbesti ortamına yeterince hazırlıklı olmayışlarıyla açıklanabileceği gibi istiklâl mücadelesinin vahit siyasal temsiliyetini üstlenecek millî bir partinin resmen kuruluşuna dek Türklerin yasama ve yürütme mekanizmalarına aktif katılımının sağlanması, böylece edilgen bir pozisyona düşmelerinin engellenmesi, ayrıca Türk ileri gelenlerinin devlet adamlığı tecrübesini artıracak bir geçiş dönemine girilmesi bağlamında yalnızca geçici bir sürece işaret etmektedir. Bu husus, milliyetçiliğin rekabetçi doğasıyla açıklanabilecek ‘mukayese prensibini’ ve ‘eşitleme arzusunu’ da içerecek biçimde, İsmail Gaspiralı’nın ikinci toplantıya ilişkin görüşlerinde kendisine yer bulmuştur:

Millî Parti teşkiline gerek var mı? Mutlaka vardır. Çünkü millet arzu ediyor. Diğer bütün milletler millî partilerini çoktan kurdular. Ermeni, Gürcü, Polonyalı, Fin hatta birer avuç olan Estonyalı ve Letonyalılar bile millî partilerini tertip ettikleri zaman bizler uyuyorduk. Bizim yarımız hatta dörtte birimiz kadar olmayan milletler tertipli, programlı bir şekilde hareket ettikleri halde bizler neden bir millete ya da bir partiye kuyruk olalım!¹³⁷¹

Rusya Türklerinin örgütlenme faaliyeti sürerken, 11 Aralık 1905 tarihinde Başbakan Vitte tarafından hazırlanan seçim kanunuyla I. Duma’nın açılacağı ilan edilmiş, Duma’da görev yapacak vekillerin %43’ünü köylülerin, %34’ünü çiftlik sahiplerinin ve %23’ünü de burjuva (tüccar, esnaf, köylü) sınıfının teşkil edeceği duyurulmuştur.¹³⁷² Askerlerin, yevmiyelilerin, kadınların ve öğrencilerin ise seçimlere iştirak edemeyeceği belirtilmiş, asgari yaş haddi de 25 olarak belirlenmiştir.¹³⁷³ Seçim kanunu, siyasal temsiliyette devlete halen sadık olduğu düşünülen köylülerin katılımını teşvik ederken, şehirli kesimin ve *intelligentsianın* büyük bölümünü sistem

sosyal haklar tanınması, israfın önlenmesi, gelirden ve verasetten daha yüksek vergilerin alınması, gümrük vergileri ve zarurî mallardan alınan vergilerin azaltılması, genel ve parasız ilk öğretim düzenlenmesi, hükümetin kilise ve din işlerine müdahil olmaması, hukuk önünde tam eşitlik. Bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, ss.197-198.

¹³⁷¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.238.

¹³⁷² Kurat, *a.g.e.*, s.391.

¹³⁷³ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.116.

dışında bırakabilmek için mülki ehliyet barajı kasıtlı olarak yüksek tutulmuştur.¹³⁷⁴ Buna karşın Rusya Türkleri bu ilk Duma'ya Ukraynalı ve Polonyalı gruplardan daha fazla temsilci sokmayı başaramamış ve bir "Müslüman Fraksiyonu" oluşturarak başkanlığına da Ali Merdan Topçubaşı'yı getirmişlerdir.¹³⁷⁵ Hazarötesi, Kırgız ve Türkistan temsilcilerinin katılımı geciktiği için ilk etapta 22 kişiden oluşan bu fraksiyonda Azerbaycan Türklerini temsilen en az altı vekil görev yapmıştır.¹³⁷⁶

İttifak liderlerinin Müslüman Fraksiyonu içerisindeki nüfuzunun oldukça fazla olduğu, bu sebeple fraksiyonun mümkün olduğunca İttifak'ın programında yer alan konulara bağlı kalmaya çalıştığı söylenebilir.¹³⁷⁷ Bu konuların, genel çerçevesi itibarıyla tam bir modern toplum tasarımı işaret ettiği ve aydınların modernite ile olan zihinsel bağlarının gücünü ortaya koyduğu ifade edilebilir. Buradan hareketle,

¹³⁷⁴ Beryl Williams, "The Concept of the First Duma: Russia 1905–1906", *Parliaments, Estates and Representation*, Vol.14, No.2, (December 1994), s.151.

¹³⁷⁵ I. Duma'ya seçilen Türk vekillere ilişkin birbirinden farklı sayılar verilmektedir. Baykara'ya göre bu sayı 46'dır. Dilyara B. Seidzade, toplam sayıyı 36 olarak göstermektedir. Kurat, Devlet ve Bozkurt ise 25 olduğu bilgisini vermektedir. Bununla birlikte Bozkurt, 36 olması gereken sayının Rus idarecilerin aldığı hatalı ve kasıtlı kararların yanı sıra seçimlerin planlanan tarihte yapılmaması gibi bir nedenden ötürü 25'e düştüğü bilgisini vermektedir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.177; Kurat, *a.g.e.*, s.392; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.116; Bozkurt, *a.g.e.*, ss.261-262; Dilyara B. Seidzade, *Azerbaydjanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rosii*, Baku: Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1991, s.33.

¹³⁷⁶ Swietochowski bu sayının 6 olduğu bilgisini vermektedir. Bunlar; Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Han Ziyadhan(ov), Mehmed Tagi Ali(yev), Esadullah bin Murdahan(ov) ve Abdurrahim Hakverdi(yev) [=Ahverdov], Aliekber Kesmemmed(ov). Bununla birlikte 1906 yılının Duma üyelerini gösteren kayıtlarda bu son isme rastlanmamaktadır. Bozkurt ise bu sayıyı 8 olarak göstermektedir. Bunlar; Bunlar, *Bakü*: Ali Merdan Topçubaşı, Esadullah bin Muradhan(ov), Mehmed Tagi Ali(yev), *Gence (Yelizavetpol)*: İsmail Han Ziyadhan(ov), Abdurrahim Hakverdi(yev), *Kars*: Zekeriya Acarski, *Erivan*: Abbas Kuli Erivanski, *Vladivostok*: Taşdemir Eldurkayev(iç) Elderhan(ov). Öte yandan aynı kayıtlarda Erivan ve Vladivostok temsilcilerinin adlarına rastlanmamaktadır. Devlet, Azerbaycanlı vekillerin sayısının 7 olduğunu ifade etmiştir. Bunlar; *Karski*: Zekeriya Acarski, *Bakü*: Abdurrahim Akbirdinof, İsmail Han Ziyadhan(ov), Ali Merdan Topçubaşı, Mehmed Tagi Ali(yev), Esadullah bin Muradhan(ov). Devlet'in vermiş olduğu listedeki Abdurrahim Akbirdinof adına kayıtlarda rastlanmamaktadır. Bu bilgiler ışığında listenin ortak ve kayıtlı isimlerin bileşiminden hareketle 6 kişiden oluştuğu söylenebilir. Bunlar: Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Han Ziyadhan(ov), Mehmed Tagi Ali(yev), Esadullah bin Murdahan(ov), Abdurrahim Hakverdi(yev) ve Zekeriya Acar(ski). Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.79; Bozkurt, *a.g.e.*, ss.254-255; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.116. Duma üyelerini gösterir birincil kaynak için bkz. *Çlenı Gosudarstvennoy Dumı (Portreti i Biografii): Perviy Sozıv 1906-1911*, Sos. M. M. Boioviç, Moskva: T-va İ. D. Sitina, 1906, ss.501-508.

¹³⁷⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.276.

İttifak programında ‘zamanın gereksinimleri, medeniyet ve hukukun üstünlüğü’ gibi hususlara birinci sırada yer verilmiş olması tesadüf değildir. Kaleme alınan programın hem Azerbaycan istiklâl mücadelesine biçim verdiği hem de -devlet şeklini ilgilendiren maddeler hariç olmak üzere- bağımsız Azerbaycan ülküsünün ufkunu ortaya koyduğu ifade edilebileceğinden, İttifak programına ana hatlarıyla kısaca göz atıldığında, modern toplum inşasına yönelik bir yol haritasıyla karşı karşıya kalındığı söylenebilir. Programda yer verilen konuları kısaca; kanun önünde herhangi ayırım gözetmeksizin eşitlik, sınıfsal imtiyazların kaldırılması, masumiyet karinesi, mal güvenliği, mülkiyetin dokunulmazlığı, ikamet, ticaret ve girişim, din ve vicdan özgürlükleri, toplantı özgürlüğü, anayasal teminat, genel temsiliyet, kadınlara seçme ve seçilme hakkı, yetki paylaşımı, laiklik, demokratik ilkeler, hukukun üstünlüğü, medenî hakların tanınması, parasız ve zorunlu ilk öğretim, yaşlılar için özel mekteplerin kurulması, sanayi ve meslek liselerinin teşviki, yükseköğretimin bağımsızlığı, ana dilde eğitim, matbuat ve neşriyat hürriyeti, adil vergilendirme, topraksız köylüye toprak verilmesi, bunların sübvansede edilmesi ve işçi haklarına yönelik düzenlemeler olarak ele almak mümkündür.¹³⁷⁸

Müslüman Fraksiyonu’nun ve bünyesindeki Azerbaycanlı vekillerin ilk Duma’daki varlığı bir kazanım şeklinde değerlendirilebilecek olsa da İttifak programında yer alan hedefler Çarlığın otokratik yönetim anlayışıyla açıkça ters düştüğünden, bunların hayata geçirilebilmesi mümkün olmamıştır. Buna ek olarak, Duma’daki farklı grupların birbirlerine tamamen zıt veya ilgisiz bir tavır takınması yüzünden Gence temsilsici İsmail Han Ziyadhan(ov) örneğinde olduğu gibi Azerbaycanlı vekillerin siyasal faaliyeti ses duyurma çabasından öteye geçememiştir:

Tam yüzyıldan beri, biz Kafkas Müslümanları, kulağı halkalı esir mertebesinde bulunuyoruz. (...) İlim adamlarımızı elimizden alıp, onları polis memuru gibi kullandılar. (...) Yüksek mekteplere Müslümanlar alınmadı. (...) Müslümanlara geri kalmış adını takıp, onları medeniyetten mahrum bıraktılar. (...)

¹³⁷⁸ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.163-173.

Vilayetimizde mahkemeler ve mahkeme memurları mevcutsa da hiçbir işte adalet eseri yoktu. Müslüman köylülerin hali, Rus köylülerine göre nazaran çok kötüydü. (...) Ermeni ve Müslüman halkı arasında da eşi görülmemiş bir düşmanlık yaratıldı.¹³⁷⁹

Bu şartlar altında, en fazla bir “danışma meclisi” olabilmış Duma, 72 günlük sürenin ardından, vaziyetin “imparator ve hanedanı için tehlike arz ettiğini” düşünen İçişleri Bakanı Stolipin’in girişimleriyle Bakanlar Kurulu tarafından kapatılmış ve vekiller “devletin temellerini sarsmakla” itham edilmiştir.¹³⁸⁰ Meşrutî yönetim esaslarına ters düşen bu karar neticesinde, aralarında altı Türk vekilin de bulunduğu 200 kişi, Finlandiya’nın Viborg şehrine giderek burada halkı “pasif direnişe, askere gitmemeye ve vergi vermemeye” çağıran bir beyanname imzalanmışlardır.¹³⁸¹ İmzacı vekiller, hükümetin takibatına uğramış ve bir sonraki Duma’ya seçilme şansı ellerinden alınmıştır.¹³⁸²

Duma’nın Bakanlar Kurulu tarafından tatil edilmesinin ardından Rusya Türkleri, 16-21 Ağustos 1906 tarihinde Ali Merdan Topçubaşı’nın riyasetinde üçüncü kez bir araya gelmişlerdir.¹³⁸³ Bu toplantı, iki ikisinden farklı olarak resmî izne dayandığı için oldukça yüksek bir katılımıla gerçekleşmiş hem Türk hem de Rus basını tarafından yakından takip edilmiştir.¹³⁸⁴ Nijni Novgorod şehrinde yapılan bu toplantının gündeminde dinî meselelerin ön plana çıkması, İsmail Gaspıralı ve Ali Merdan Topçubaşı gibi isimlerin tepkisini çekse de Yusuf Akçura’nın “bütün Müslümanları değil, ancak Rusya Müslümanlarını kapsayacak bir ittifak” vurgusuyla Abdürreşid

¹³⁷⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.273.

¹³⁸⁰ Williams, *a.g.m.*, s.151; Bozkurt, *a.g.e.*, s.288.

¹³⁸¹ Kurat, *a.g.e.*, s.396.

¹³⁸² İmzacı Türk vekillerin adları şöyledir. [Tatar]: Seyid Girey Alk(in), Selim Gerey Canturin, Ebusuud Ahtem. [Kazak]: Alihan Bökeyhan(ov). [Azerbaycan Türkü]: Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Han Ziyadhan(ov). Bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.117.

¹³⁸³ İsmail Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, C.32, 2006, s.97.

¹³⁸⁴ Üçüncü toplantıyı takip eden gazete mecumaların listesi şöyledir: (Türk Basını): Kırım’dan *Tercüman* ve *Vatan Hadimi*, Bakü’den *İrşad* ve *Hayat*, St. Peterburg’dan *Nur* ve *Ülfet*, Kazan’dan *Tanğ Yıldızı*, *Beyan ül-Hak*, *Yıldız* ve *Azat Halk*, Orenburg’dan *Vakit*. (Rus Basını): *Reç*, *Baku*, *Put*, *Orenburgskii Kray*, *Volgar*, *Nijegorodskii Listok*. Bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.109-110.

İbrahim'in tezlerine baskın çıkması, toplantıyı bilhassa Rusya Türklüğünün diğer milletlerle mukayesesi bağlamında milliyetçi bir havaya sokmuştur.¹³⁸⁵ Akçura, Bulgar Müslümanlarının kendi siyasi partilerini kurarak dinî ve millî menfaatlerini savunmalarını örnek göstermiş, aynı şekilde Avusturya, Çek ve Leh milliyetçilerinin de kendi partilerini kurduklarına dikkati çekmiştir.¹³⁸⁶ Zenkovsky de ihtimal bu zıtlaşmadan hareketle üçüncü toplantıyı "Türk soyluların millî şuurlarını ifade eden ve aslında millî sloganların Müslüman ve İslam tabirleriyle kötü bir surette gizlendiği ilk buluşma" olarak nitelendirmiştir.¹³⁸⁷

Rusya Müslümanlarının üçüncü toplantısı, esas itibarıyla Çar tarafından ilan olunan 17 Ekim kararlarının¹³⁸⁸ bilfiil hayata geçirilmesi amacına yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir.¹³⁸⁹ Bu doğrultuda toplantıda müzakere edilen en önemli konulardan biri de maarif meselesidir.¹³⁹⁰ Toplantıda bu konunun inceliklerle ele alınması için on beş kişiden oluşan bir komisyon kurulmuş ve "ilerlemenin, uyanmanın eğitimle kabil olacağına kanaat getirilerek" Rusya Türklerinin birleşik bir eğitim sistemine geçmeleri, "mahallî şivenin yanı sıra Türkleri birleştirecek edebî Türkçe'nin (Osmanlı Türkçesi) okutulup, öğretilmesi" kararlaştırılmıştır.¹³⁹¹

Rusya Türkleri üçüncü toplantısında ilkece bir yandan mezhep ayrılıklarına son verilip eğitimde *usûl-i cedid* esasları benimsenirken, hükümet de 31 Mart 1906 kararları ile Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Kiril harfleriyle yazmalarını gerektiren eğitim yasasını onamış ve çerçevesi 1876 yılında Rus misyoner İlminskiy tarafından çizilen Ruslaştırma projesi otuz yedi madde halinde hayata geçirilmek istenmiştir.¹³⁹² Türk vekillerden gelen sert tepkiler üzerine, hükümet, transkripsiyon meselesine "Rus

¹³⁸⁵ Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", s.97; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.110.

¹³⁸⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.110.

¹³⁸⁷ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.70

¹³⁸⁸ PSZ, Sob. III (1881-1913), T.XXV, Ç.1, (1905), N.26.803, 1908, ss.754-755; Bkz. dipnot 828.

¹³⁸⁹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.143.

¹³⁹⁰ Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", s.97.

¹³⁹¹ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.110-111.

¹³⁹² Bozkurt, *a.g.e.*, s.311.

olmayan gençlerin Rusça öğrenmelerini kolaylaştırmak” gibi bir gerekçe sunsa da karşılaştığı muhalefet neticesinde bu düzenlemeyi iki kez değiştirmek zorunda kalmıştır.¹³⁹³

Zenkovsky’e göre Rusya Türklerinin dinî ve kültürel otonomi talepleri, kendilerini Rus kültürünün etkisinden kurtarmak istemelerinin açık bir göstergesi iken edebî dilin Osmanlı Türkçesi olarak belirlenmesi, Türkiye ile kaçınılmaz bir kültür ve belki de siyasal bir yakınlaşma yaratacağı için Ruslarla entelektüel ve psikolojik entegrasyonun önünü tıkayan bir gelişme olarak değerlendirilebilir.¹³⁹⁴ Bununla birlikte, zihinsel olarak böylesi bir kaynaşma ihtimalinin gerçekleşebilmesi için yüzlerce yıl geç kalındığı söylenebilir; hatta Türk-Rus ilişkilerinin herhangi bir devrinde bunun mümkün olup olmadığı son derece tartışmaya açık bir konudur.

Rusya Türklerinin üçüncü toplantısında öne çıkan diğer hususlar, büyük tartışmaların ardından kadınlara seçme ve seçilme haklarının tanınması ile İttifak’ın Bakü merkezli olarak resmen bir siyasal parti haline dönüşmesi olarak özetlenebilir.¹³⁹⁵

5.1.2 Azerbaycan’da Müstakil Siyasal Faaliyetler

5.1.2.1. Hümmet Partisi

Azerbaycan millî istiklâl mücadelesi, 1905 Devrimi’nin ardından umum Rusya Türklüğünün giderek artan siyasal etkinliğinin bir parçası olarak değerlendirilebileceği gibi bu mücadelenin özellikle liberal kanadını temsil eden İttifak el-Müslimin’den ayrı olarak, bu kez yalnızca Azerbaycan’ı merkeze alan sol tandanslı bir temsiliyetin varlığından bahsetmek de mümkündür.

1904 yılının sonbaharında Mehmed Emin Resulzâde, Sultan Mecid Efendi(yev), Asadullah Ahund(ov), Mehmed Hasan Hacı(nski), Mir Hasan Mövsüm(ov) gibi Rus

¹³⁹³ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.113; Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, s.97.

¹³⁹⁴ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.78.

¹³⁹⁵ Baykara, İttifak Partisi programının 79 madde olmasına rağmen bunların 72’si kabul edildiğini, parti tüzüğüünün ise 23 maddeden oluştuğunu belirtmektedir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.158; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.114.

Sosyal Demokratları ile bağlantısı bulunan genç aktivistlerin öncülüğünde bir kolu Bakü’de diğeri de Tiflis’te kurulan Hümmet/Himmet derneği bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir.¹³⁹⁶ Bu dernek, 1905 yılından itibaren Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi’ne (RSDİP) mensup Neriman Neriman(ov) ve Meşhedi Azizbek(ov) gibi iki önemli örgütçüyü bünyesine katmış ve Azerbaycan’ın siyasal hayatında müstakil bir konum elde etmeyi başarmıştır.¹³⁹⁷

1903 senesinde Bakü’nün demografik yapısı göz önüne alındığında nüfusun en az üçte birinin Rus kökenli olması ve Azerbaycan Türklerinin büyük olasılıkla dil ve din engelleri nedeniyle sosyal demokrat propagandanın esas muhatapları arasında görülmemesi, Hümmet’in ortaya çıkışına kadar Türk işçi sınıfı arasındaki siyasal ajitasyon faaliyetlerinin ihmal edilmesine sebep olmuştur.¹³⁹⁸

Sovyet tarihçiliğinin Çarlık karşıtı siyasal faaliyette Azerbaycan *intelligentsiasının* rolünü önemsizleştirmek gibi bir çaba içerisinde olduğu söylenebileceğinden, Hümmet’in ortaya çıkışıyla ilgili olarak “Azerbaycan siyasal hayatında hiçbir zaman popüler olamamış” bazı isimlere özel konum atfedilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.¹³⁹⁹ Buna karşın, 1954 senesinde Resulzâde’nin *Dünya* gazetesinde neşrettiği anılardan aktarıldığı kadarıyla “Bakü sanayinde, petrol ocaklarında çalışan işçilerin büyük bir kısmı ile orta okullarda tahsil gören gençliğin mühim bir kısmını Azerbaycan Türkleri teşkil etmekte” olup Hümmet derneği de bu zeminden faydalanmak suretiyle, “Rus liselerinde ve diğer orta mekteplerde okuyan Azerbaycanlı Türk öğrencilerden mürekkep gizli bir mahfel” tarafından oluşturulmuştur.¹⁴⁰⁰ Resulzâde tarafından örgütlenen bu mahfel, “işçiler arasında

¹³⁹⁶ Swietochowski, Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, s.60.

¹³⁹⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.81.

¹³⁹⁸ Çağla, *a.g.e.*, s.78-79.

¹³⁹⁹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.79-80.

¹⁴⁰⁰ Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade-Hatıralar ve Kafkasya*, s.24.

ihtlâl fikirlerini sistemli surette yayarak” Çarlık aleyhinde faaliyet göstermeye başlamış ve *Hümmet* adını taşıyan bir de dergi yayımlamıştır.¹⁴⁰¹

Hümmet derneği Azerbaycan sosyalizmi başlığında ele alınan bir hareketi temsil etmesine rağmen Swietochowski’ye göre “aydınların öteden beri önerdiği programlardan daha devrimci” bir propaganda yürütmemiştir.¹⁴⁰² Marksist retoriğin Azerbaycanlı Türk seçkinler arasında hiçbir zaman milliyetçilikten veya İslamiyet’ten bir kopuşu sembolize etmediği hatırlanacak olursa, tıpkı liberaller gibi sosyalistlerin de “yerel kimliklerini koruma konusunda” özel bir hassasiyet sergilemiş olduğu söylenebilir.¹⁴⁰³ Dolayısıyla burada ideolojik bir mensubiyetten ziyade, merkezle bağları gevşetebilmek, enternasyonalizm ilkesi çerçevesinde Avrupalı sosyalistlerin dikkatini Azerbaycan azatlık hareketine çevirebilmek ve diğer küçük uluslarla iş birliği yapabilmek gibi amaçlarla federalist ilkelerinin fırsata çevrilmek istenmesinden bahsetmek daha yerinde olacaktır.¹⁴⁰⁴

Bu anlayışın, kuramsal olarak Karl Renner ve Otto Bauer adlı iki Avusturyalı sosyalist tarafından ortaya atılan ve milliyetçiliği sosyalizm ile uzlaştıracı olarak ulusların tarihsel aktörler olarak sınıfların yerini alabileceğini savunan iddia ile karşılık bulduğu söylenebilir:

Sosyal demokrasi mevcut devletlerden değil yaşayan uluslardan yola çıkar. Ulusun varlığını ne inkâr ne de göz ardı eder. Tersine, ulusu bir devletler birliği olarak değil bir insanlar topluluğu, yani yeni dünya düzeninin taşıyıcısı temel birim olarak kabul eder. Sosyal demokrasi, ulusu hem tahrip edilemez hem de tahrip edilmemesi gereken bir gerçeklik olarak kabul eder...Ulussuz ya da ulus karşıtı olmaktan ziyade, ulusları tasarladığı dünya yapısının temeline koyar.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.79; Şimşir, *Hatıralar ve Kafkasya*, s.24.

¹⁴⁰² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.81.

¹⁴⁰³ Altstadt, “Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest”, s.281; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.80.

¹⁴⁰⁴ Çağla, *a.g.e.*, s.87.

¹⁴⁰⁵ Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Massachusetts: Harvard University Press, 1964, s.25; Çağla, *a.g.e.*, ss.88-89.

Buradan hareketle Hümme't'in etnik tabana göre örgütlenmiş bir siyasal hareket olduğu ve en azından Marksist olmayan Müsavat Partisi ortaya çıkana kadar, sosyalist ve milliyetçi eğilimleri bir araya getirdiği söylenebilir.¹⁴⁰⁶ Bu iddiayı Altstadt'ın değerlendirmesiyle genişletmek mümkündür:

Dönemin 'yerelliğinden' doğan milliyetçilik kesin olarak Türki ve İslamî bir içeriğe sahip olup reformist, anayasacı bir ruh ve sosyalist bir söylemle karakterize edildi. (...) Marksist ve milliyetçi bağlılıkların en azından yüzeysel olarak iç içe geçmiş olduğu görülüyordu. Pratikte, eşitlik ve devrim gibi Marksist doktrinler, Marksist retorikle birlikte belirgin milliyetçi hedefler için kullanılıyordu. Gerçek şu ki, sözde sosyalist ve milliyetçi 'kamplar', kavramın ifade etmesi gereken açıklıkla tanımlanmamıştı.¹⁴⁰⁷

1905 devrimini izleyen süreçte RSDİP'e bağlı Bakü komitesi, "Müslümanlar arasında çalışmanın özel koşulları" gereği Hümme't'in bağımsız konumunu tanımak zorunda kalmıştır.¹⁴⁰⁸ Bu durumu, Hümme't içerisindeki milliyetçi temsiliyetin gücüyle ilişkilendirmek mümkündür. Mehmed Emin Resulzâde, bunu daha da ileriye götürerek geçmişte İslamiyet ile sosyalizmin birbiriyle çatışmadığına değinen bazı yazılar kaleme almış olmasına rağmen Hümme't'in hiçbir zaman komünist bir parti olarak nitelendirilemeyeceğini öne sürmüştür:

1905 inkılâbı münasebeti ile Bakü gazetelerinde makale yazan "V. R." Bizim neşriyata cevap vererek, o zaman mevcut olan "Himmet" fırkasını Azerbaycan'ın ilk komünist fırkası olduğunu iddia ediyor. Halbuki "Himmet" bayrağına o zaman, halife Hazreti Ali'nin bir kelâmını almıştı ve içerisinde ulemayı dininden, burjuva ve fabrikatöründen başlamış orta esnaf, orta münevver sınıfına ve amelesine kadar herkes vardı.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁶ Çağla, *a.g.e.*, ss.82, 88.

¹⁴⁰⁷ Altstadt, "Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest", ss.281-282.

¹⁴⁰⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.82

¹⁴⁰⁹ Bu yazılar arasındaki ilk örneklerden biri için bkz. Mehmed Emin Resulzâde, "Hümme't-ür Rical Tegle'ül Cibal", *Hümme't*, N.3, 1905. Ayrıca bkz. Çağla, *a.g.e.*, s.87. Alıntı için bkz. Mehmed Emin Resulzâde, "1905 İnkılâbı", *Odlu Yurt*, Y.3, S.1, (Mart 1931), ss.18-19.

Gerçekten de Hümme't'in siyaset anlayışında kuramdan çok harekete verilmiş, “halkın uğradığı zulüm öncelikle yabancı idaresine bağlanmış, çarlık bürokrasisine, dinî kurumlara, kapitalist sistemden daha fazla” hücum edilmiş, “dinî kurumlar Rus despotizmine hizmet ettiği gerekçesiyle” eleştiri oklarına hedef olmuştur.¹⁴¹⁰ Hümme't'in Bolşevik kanadının başına geçen ve sonraki dönemde Sovyet Azerbaycanı komiserler lideri olan Neriman(ov) bile 1906 senesinde “Marksizm ve sosyalizmi tahkir eden” yazılar yayımlamıştır.¹⁴¹¹ Öte yandan, Hümme'tçiler, RSDİP'in çağrısına uyarak I. Duma seçimlerini boykot etmekten çekinmemiş hatta 1910 senesinin 1 Mayıs gösterilerini dahi organize etmiştir.¹⁴¹² Hümme't mensupları, 1905 yılının Şubat ayına kadar yalnızca altı sayı basılabilen dergilerinin dışında adı daha önce zikredilen Ermeni-Türk ortak yayını *Davet-Koç* (Mayıs-Ağustos 1906) ve *Tekâmül* (Aralık 1906-Eylül 1907) gazetelerinin neşrinde aktif rol üstlenmiş, dahası Ahmet Ağaoğlu tarafından çıkartılan ve “ulusal uyanış” yazılarının yer aldığı *İrşad* gazetesini basmışlardır.¹⁴¹³

1907 senesinden itibaren hükümetin tekrar baskı siyasetine dönmesiyle birlikte Hümme't'in Neriman(ov) ve Efendi(yev) gibi kimi önderleri tutuklanmış, aralarında Mehmed Emin Resulzâde ve İbrahim Abil(ov) gibi bazı isimlerin de bulunduğu yüzlerce isim İran'a sürgün edilmiştir.¹⁴¹⁴ Bu tarihten itibaren hızla güç kaybeden örgüt mensupları, Difâi gibi başka gruplara kaymış, Resulzâde ise sürgünden dönerek 1913 senesinde Müsavat Partisi'nin başına geçmiştir.¹⁴¹⁵ 1909 senesinden itibaren Hümme't'in Bakü kolu 1917 senesinde Azerbaycan Komünist Partisi'ne zemin teşkil

¹⁴¹⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.81.

¹⁴¹¹ Resulzâde, “1905 İnkılâbı”, s.19.

¹⁴¹² Edith Ybert, “Islam, Nationalism and Socialism in the Parties and Political Organisations of Azerbaijani Muslims in the Early Twentieth Century”, *Caucasus Survey*, Vol.1, No.1, (October 2013), s.8; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.137.

¹⁴¹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.83; Ybert, *a.g.m.*, s.8

¹⁴¹⁴ Swietochowski, Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, s.60.

¹⁴¹⁵ Ybert, *a.g.m.*, s.8.

edene kadar önemli bir varlık gösterememiş, Tiflis kolu ise sosyal demokratlar ve İran devrimcileri ile olan sıkı bağlarını devam ettirmiştir.¹⁴¹⁶

5.1.2.2. Gayret Teşkilatı ve Difâi Partisi

Azerbaycan'da 1905 Devrimi'nin hemen ardından faaliyete geçen irili ufaklı çok sayıdaki parti ve teşkilat arasında, II. Duma'nın açılışından önce faaliyet gösteren Gayret ve Difâi ikilisine özellikle değinmek gerekir.

Alekber Rafibeyli öncülüğündeki Gayret, siyasal hayatına 1905 devriminin hemen ardından Gence'de yayımladığı bildirilerle başlamıştır.¹⁴¹⁷ Bu metinlerde Kafkas halkları Rus hükümetine karşı birleşmeye davet edilmiş ve Bakü'de Türkler ile Ermeniler arasındaki çatışmalarda Rus yetkililerin parmağı olduğuna dikkat çekilmiş, ardından daha açık şekilde Müslüman din adamlarının hapsedilmesi, cami ve vakıf fonlarına el konulması, Türklerin evlerini, topraklarını ve malikanelerini terk etmeye zorlanarak buralara Rus yerleşimcilerin getirilmesi protesto edilerek her halkın kendi özerk hukukunu yürürlüğe sokması için çağrıda bulunulmuştur.¹⁴¹⁸ Fazla uzun ömürlü olmamasına rağmen Azerbaycan'da otonomi ve federalizm gibi konularla ilk defa meşgul olan bu parti, 1917'de kurulan Türk Adem-i Merkeziyyet Partisinin nüvesini oluşturmuş ve Müsavat ile birlikte Azerbaycan'ın siyasal bağımsızlık ilkelerinde belirleyici rol oynamıştır.¹⁴¹⁹

Kendisine daha önce kısaca yer verilen Difâi ise 1905 yılında Ahmet Ağaoğlu tarafından Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı giriştiği toplu kırgın hareketini def edebilmek amacıyla kurulmuş ve bu dönemde Türklerin var oluş davasını açıkça ortaya koyan “millî mücadele” söylemini kendine şiar edinmiştir.¹⁴²⁰ Parti merkezinin

¹⁴¹⁶ Altstadt, “Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest”, s.283; Ybert, *a.g.m.*, s.8.

¹⁴¹⁷ Ybert, *a.g.m.*, s.2.

¹⁴¹⁸ Alekber Rafibeyli (1839-1919), aslen avukat olup kolluk hizmetinde bulunmuş ve ardından Gence Şehir Duması'nda yirmi iki sene boyunca görev yapmıştır. Bkz. Ybert, *a.g.m.*, ss.2-3.

¹⁴¹⁹ Anar Isgenderli, *Realities of Azerbaijan 1917-1920*, Indiana: Xlibris, 2011, s.53; Ybert, *a.g.m.*, s.3.

¹⁴²⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.77; Beşir Mustafayev, Difâi'nin Ağustos-Eylül 1906 senesinde kurulduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Beşir Mustafayev, “Rus ve Ermeni Tehdidine

Bakü mü yoksa Gence mi olduğu tartışmalıdır.¹⁴²¹ Buna karşın, kuruluşundan itibaren hızla örgütlenen Difâi Partisi, Gence, Şuşa, Ağdam, Berde, Yevlah ve Nahçıvan'da şubeler açmış hatta Azerbaycan sınırları dışına taşarak Türkiye'nin Kars-Iğdır ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikafkas şehirlerinde dahi temsilcilikler oluşturmuştur.¹⁴²² Difâi'nin oldukça geniş bir toplumsal tabana sahip olduğu, özellikle de Bakü, Gence ve Şuşa gibi önemli merkezlerde şehir meclisinde görev yapan temsilcileri, kanaat önderlerini, esnaf ve tüccar sınıfına mensup kimseleri, Türkçü neşriyatla uğraşan gazetecileri ve imtiyazları Rus otoritelerince tanınan on altı soylu ailenin bazı mensuplarını çatısı altına aldığı ifade edilmektedir.¹⁴²³ Partinin bu özelliği, onun öncelikle bir nefsi müdafaa hareketi olarak ortaya çıkmış olmasıyla ilişkilendirilebilir. Yusuf Akçura'nın bu konuya ilişkin verdiği malumatta şu ifadeler yer almaktadır:

Türkler arasında bu âsarı intibahı çekemeyen komşuları Ermeniler, 1904 senesi nihayetlerine doğru, Türkler aleyhine bariz bir husumet vaziyeti aldılar ve Ermenilerle Türkler arasında fiilî mücadele başladı. Ermeniler muntazam millî teşkikata mâlik olduktan başka, esbab-ı siyasiyyeden, iştiraki-ı diniden ve Rus idare mekanizmasında birçok Ermeni yerleşmiş olmasından nâşi, Çar hükümetinin muavenetine mazhar bulunuyorlardı. Türklerin Ermenilerle çarpışabilmeleri için teşkilata ihtiyaçları aşikâr idi. Bu ihtiyacı temin için Ağaoğlu Ahmed Bey 1905 senesinde Bakû'de Fedâi namıyla hafi bir cemiyet teşkiline muvaffak olmuştur. Fedai cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı

Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller", *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.III, S.62, (Eylül-Aralık 2014), s.2580.

¹⁴²¹ Altstadt ve Swietochowski'ye göre partinin merkezi Gence'dir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Millî Emniyet Genel Müdürlüğü görevinde bulunmuş Naki Keykurun da anılarında Difâi'nin öncelikle Gence'de örgütlendiği bilgisini vermektedir. Baykara ve Mehmetzade ise partinin Bakü merkezli olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Altstadt, *a.g.e.*, s.67; *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.72; Keykurun, *a.g.e.*, ss.34-35; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.132; Mehmetzade, *a.g.e.*, s.33.

¹⁴²² Mustafayev, *a.g.m.*, s.2581.

¹⁴²³ Ybert, *a.g.m.*, s.3.

irtikâb etmekte oldukları mezalimi, fiilî mukavemetlerle bir derece durdurabilmiştir.¹⁴²⁴

Buna ek olarak Difâi'nin mahiyetini, teşkilata ait olduğu kaydolunan bir beyanname ile de izah etmek mümkündür:

Müteşekkil bir askerî kuvvete mâlik, aynı zamanda yeni silahlarla, hatta toplanla mücehhez Taşnak fırkası, bir taraftan silah gücü ile bütün Ermenileri, diğer taraftan da Kafkasya hükümetini kendisine tabi edip en umde maksadı takip ediyor: O da Kafkasya dahilinde olan bütün Müslümanları kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgal etmektir. Ermenilerin, bu maksatlarına nail olduktan sonra, fikirleri Kafkasya'da Ermeni halkı için millî müstakil bir idare yaratmaktır. Fırkamızın başlıca maksadı: Ayrı-ayrı Kafkasya halkları arasında samimî kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Her gâh Taşnak fırkası namus ve samimiyetle öz hareket ve faaliyetlerinin ayrı ayrı Kafkasya milletlerinin hürriyet ve istiklâllerine tecavüz edecekleri maddeleri havi değilse, o zaman biz öz birlik elimizi hemişe ona uzatmaya hazırız. Bilakis, o, şu anda olduğu gibi, Müslümanların üstüne hain ve gaddarcasına hücumlarında devam ederse, bizden lâıykî cevabını alır ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı bir sahne haline düşer. Taşnak fırkası emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabezarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzeranlık kurmasına izin vermez.¹⁴²⁵

Buradan hareketle, Difâi'nin arkasına aldığı toplumsal desteğin büyüklüğüyle ilgili olarak İçişişlerine bağı emniyet raporlarında adı geçen Karabek İ. Karabek(ov) gibi Hümmeçilerin ya da liberal kanada mensup aydınların da yerel kimliğin korunması bağlamında Difâi hareketine katılmış olması şaşırtıcı değildir.¹⁴²⁶ Bunlar Rus makamlarınca toplum düzenini tehdit eden kimseler olarak nitelendirilmiştir.¹⁴²⁷

Toplum düzeninin tehdit edilmesinden kasıt, Difâi'nin yalnızca silahlı Ermeni

¹⁴²⁴ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti, 1928, s.431. Burada Yusuf Akçura'nın Fedai olarak adlandırdığı teşkilat Difâi'dir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.133.

¹⁴²⁵ Mehmetzade, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁴²⁶ ARDTA, 46/1/215, s.1; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.73.

¹⁴²⁷ ARDTA, 62/1/58, s.15.

çetelerine karşı gösterdiği direniş değil onlara destek veren Rus yetkililerine karşı da silahlı eylemler yapmış olmasıdır. Yerli ahaliye karşı düşmanca tavır sergilediği gerekçesiye Difâi mensuplarınca suikaste uğrayan Rus yetkililer arasında emniyet müdürleri, savcılar, vali yardımcılar hatta general gibi yüksek rütbeli subaylar bulunmaktadır.¹⁴²⁸ Tadeusz Swietochowski ve Edith Ybert gibi isimler, 1905 olaylarının patlak vermesinde Çarlık yetkilerinin sorumluluğunun belirsiz olduğunu veya Golitsın devrinde hükümetin Ermenilere karşı takınmış olduğu pozitif tutumun değişmiş olduğuna dikkat çekmesine rağmen dönemin dünya basınında olduğu gibi Çarlık yetkilileri de çatışmaların sorumluluğunu ya tamamıyla Türklere yüklemiş ya da onların şiddet olaylarındaki rolünü abartmıştır.¹⁴²⁹

Difâi partisinin ilk programında “ümme ile millet” arasında kavramsal bir ayrımına gidilmemiş olması, partinin kurucusu Ahmet Ağaoğlu’nun tarafından formüle edilen “İslam milliyetçiliği” anlayışının bir yansıması olarak yorumlanabilir.¹⁴³⁰ Bununla birlikte Difâi’nin kurucu kadrosu hem Gayret ekolünden gelen milliyetçileri bünyesinde barındırdığı hem de partiyi ortaya çıkaran sebeplerin Azerbaycan toplumunda mezhep ayrılıklarının ortadan kaldırılma sürecini hızlandırdığı göz önüne alındığında¹⁴³¹ bu durumu, “Çar otoritelerince yıkıcı ve tehlikeli addedilen” Pan-İslamist harekete bir bağlılık olarak değerlendirmemek gerekir.¹⁴³²

Gerçekte Difâi’nin “Kafkasya’nın âli değerlerini korumak” adına sorunların barış yoluyla çözümlenmesinden yana olduğu, “halklar arasında eşitlik ve kardeşlik ilkelerinin” benimsenmesi yolunda çaba sarfettiği hatta buna yönelik olarak Taşnaklarla bile bağlantı kurmuş olduğu bilinmektedir.¹⁴³³ Âli değerlere yapılan bu vurgu, teşkilatın eğitim programında kendisini göstermiş ve bir toplumun yalnızca

¹⁴²⁸ Mustafayev, *a.g.m.*, s.2582.

¹⁴²⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.69-70; Ybert, *a.g.m.*, s.4; GARF, 1771/1/3, ss.5-6.

¹⁴³⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.35.

¹⁴³¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.70-73.

¹⁴³² Ybert, *a.g.m.*, s.5.

¹⁴³³ Mustafayev, *a.g.m.*, s.2581.

dışarıdan gelen tehditlerle değil, hırsızlık ve cinayet gibi gayri ahlaki eylemlerle de yok olmaya yüz tuttuğu vurgulanmıştır.¹⁴³⁴ Öte yandan, Taşnak programına göre Transkafkasya'nın Rus Federal Cumhuriyeti'nin özerk bir parçası olarak kalması, bu toprakların etnik kantonlara ayrılarak demokratik bir parlamento tarafından yönetilmesi, kültürel bağımsızlık ve yerel dillerin Rusça ile eşit şartlar altında kullanılmasını garantileyen hedeflerin Difâi tarafından soğuk karşılanması, Azerbaycanlı politik aktivistlerin Rusya ile bir kader birliğinden yana olmayışının ve en azından Transkafkasya halklarının birlikteliğinden oluşan bir bağımsızlık düşüncesini benimsemiş olduğunun göstergesidir.¹⁴³⁵ 1905 senesinde kuvvetle muhtemel Difâi ile ilişki içerisinde bulunan bir komitenin, Bakü, Gence ve Şuşa'da Türk kamuoyunu Rus hükümetinin zulmüne karşı harekete geçirmek üzere yayımlamış olduğu bir beyannamede, "Kafkas halklarının birliği" düşüncesini ve Rus düşmanlığını duygu dozu yoğun bir milliyetçi üsluptan okumak mümkündür:

Birleşmek odur millet-i Kafkaz'a gerekdir. Bu zulümlere
âhir ve endâze gerekdir.

(...)

Babam ölüben İrmeni, Gürcü ve Müslümân töksünler bu
yolda ne kadar ola kan. Belki vireler millet bî-rûhlara cân

(...)

Kafkazlılaruk hil'atimiz kanlu kefendir. Yoh fikrimiz illâ
gam ve ebnâ-yı vatandır.

Ebnâ-yı vatan izzetidir, cân verürük biz. Öz cânımızı
millete kurban verürük biz. Baslar keserük millete bin cân
verürük biz.

(...)

¹⁴³⁴ Ybert, *a.g.m.*, s.5.

¹⁴³⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.73-74.

Bu kahbe Rus geldi, bizi çapdı, taladı. Ondan beri herbir
isimiz ah [ü] nevâdı. Gayret ederük bize meded-kâr
Hudâdı.¹⁴³⁶

Buradan hareketle, Azerbaycan istiklâl mücadelesi açısından Difâi teşkilatının Şeyh Şamil zamanından beri herhangi bir düzenli direniş gösterilemeyen Kafkasya'daki uzun süreli suskunluğa son vermiş olduğu söylenebilir.¹⁴³⁷ Teşkilatın yalnızca Karabağ şubesine bağlı 400 kişilik bir silahlı grubu olduğu düşünüldüğünde, Difâi'nin gelecekte Azerbaycan millî ordusunun vücuda getirilmesinde ne denli önemli bir işleve sahip olduğu görülebilir.¹⁴³⁸

1908 yılının Mart ayında hükümetin Difâi'ye ve Taşnaksütyun'a karşı eş zamanlı olarak harekete geçmesiyle, teşkilatın etkinliği giderek azalmaya başlamış, özellikle de kurucu isimlerden Ahmet Ağaoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmek zorunda kalmasıyla Difâi kadroları Müsavat gibi diğer siyasal hareketlere kaymıştır.¹⁴³⁹ Buna karşın Rus idarecileri hedef alan eylemler 1909 yılına kadar devam etmiş ve düzensiz bile olsa Difâi'nin fiili varlığı en az 1915 senesine kadar sürmüştür.¹⁴⁴⁰

Azerbaycan'da bunlar yaşanırken, Devlet Duması 20 Şubat 1907 tarihinde ikinci defa açılmış fakat bu kez mebus dağılımı önemli oranda değişmiştir.¹⁴⁴¹ Genel görünüm itibarıyla sol ağırlıklı bir yapı arz etmesine karşın muhafazakâr kesim gücünü belirgin

¹⁴³⁶ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, C.II, No.56 (Kafkasya Müslümanlarınca Kurulan Komite), Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993, ss.136-137.

¹⁴³⁷ Zafer Atar, Kurtuluş Demirkol, "Azerbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difâi Fırkası", *Karadeniz Araştırmaları*, S.45, (Bahar 2015), s.177.

¹⁴³⁸ *ARDTA*, 62/1/59, ss.81-110; Atar, Demirkol, *a.g.m.*, s.177.

¹⁴³⁹ Ybert, *a.g.m.*, s.6; Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.135.

¹⁴⁴⁰ Altstadt, *a.g.e.*, s.68; Atar, Demirkol, *a.g.m.*, s.177.

¹⁴⁴¹ İkinci Duma'da görev yapmak üzere 518 millet vekili seçilmiştir. Bunların %43'ü sol partilere mensuptur: İş Grubu (Trudovikler)'in 104, Lenin'e bağlı RSDİP'in 65, Sosyal Devrimciler (SR)'in 37, Sosyalist Halk'ın 16 temsilcisi bulunmaktadır. Diğer partilerden seçilen milletvekillerinin dağılımı da değişiklik göstermiştir. Örneğin Kadetler bir önceki meclisteki gücünü yarı yarıya kaybetmiş ve 98 vekil çıkarabilmiştir. Muhafazakâr kanada mensup Oktyabristlerden 44, Polonya Kolosundan (Polonya, Litvanya ve Belorus) 46, Müslüman Fraksiyonu'ndan 36, Kazak Grubundan 17, Terakkiperverlerden 3, Demokrat Islahatçılardan 1 ve Bağımsızlardan 51 milletvekili meclise girmiştir. Bu sayıların kaynaklara göre değişiklik göstermekte olduğu da ayrıca hatırlatılmalıdır. Bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s.348.

biçimde artırmış, Türkler bu yeni mecliste en az 35 isimle temsil edilmiş, bunların ekserisi Müslüman Fraksiyonu'una katılırken geriye kalanları da "Müslümanların hizmet taifesi" adıyla sosyalistlere yakın yeni bir grup kurmuşlardır.¹⁴⁴² Vekil dağılımı açısından bakıldığında, millî bilinç geliştirmiş azınlık ulusların II. Duma'da tatminkar bir şekilde temsil edilemeyeceği en başından belli olmuş, böylece Türklerin de İmparatorluğun eşit unsurları olarak taleplerini özgürce dile getirme şansı, yenilenen her seçim yasasıyla birlikte daha da azalmıştır. Türkistan örneğinde, II. Duma'da 322 bin nüfuslu Ruslar yedi vekil çıkarabiliyorken, sayıları 5,5 milyona yaklaşan Müslümanlar yalnızca altı vekil ile temsil edilebilmiştir.¹⁴⁴³ Buna ek olarak, haklarında ortaya atılan bazı şayialar nedeniyle Yusuf Akçura ve Fatih Kerimi gibi önemli isimlerin seçimlere girmesi kasten engellenmiş, Ali Merdan Topçubaşı ise Viborg Beyannamesi'ni imzaladığı için bu haktan mahrum bırakılmıştır.¹⁴⁴⁴

II. Duma'da Müslüman-Türk vekillerin iki gruba ayrılmış olması, aydınlar arasındaki zihinsel ayrışmanın göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Bu durum, özellikle Hizmet Taifesi mensuplarının İttifak programını "kendi işlerinden başka bir şey düşünmeyen zenginler ve mollalar tarafından oluşturulduğu" iddiasıyla değiştirilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra iyice su yüzüne çıkmıştır.¹⁴⁴⁵ Ayrışmanın yaşandığı en büyük konunun ise toprak meselesi olduğu söylenebilir. Müslümanların Hizmet Taifesi, toprağın çiftlik sahiplerinden alınarak köylülere dağıtılmasını savunurken, bu konuda Ali Merdan Topçubaşı'nın fikirlerini benimseyen İttifak ise "toprağın büyük çiftlik sahipleri eliyle fakat uzun vade ile köylülere satılması gerektiğini" vurgulamıştır.¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴² Nadir Devlet, Müslüman vekillerin sayısını 35 olarak gösterirken Kurat ve Bozkurt 36 olduğu bilgisini vermektedir. İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde neşrettiği bir makalede ise Müslüman vekillerin 38 kişiden ibaret olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.117; Kurat, *a.g.e.*, s.394; Bozkurt, *a.g.e.*, ss.348-349, 369.

¹⁴⁴³ Bozkurt, *a.g.e.*, s.349.

¹⁴⁴⁴ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.117-118.

¹⁴⁴⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s.362.

¹⁴⁴⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.118.

Bu ayrılmaya rağmen, İttifak'ın halen kendisini bütün Rusya Türklerinin temsilcisi olarak gördüğünü söylemek mümkündür. İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde kaleme aldığı iki adet tenkit metninden aktarılanlar, Türk vekillerin kendi aralarında Rusça konuşmalarından duyulan rahatsızlığı dile getirirken İttifak'ın üstlenmiş olduğu bu rolü yüksek tondan milliyetçi bir üslupla ifade etmektedir:

Ey hürmetli milletvekili, sizler kimlerdensiniz? Kimsiniz? Hepinizin Müslüman ve aranızda üç kişi hariç diğerlerinin Türk oğlu Türk olduğu gizlenecek bir şey değildir. Şöyle ki, Müslüman İttifakına ve Müslüman Fraksiyonuna, Türk ittifakı ve millî Türk Türk Fraksiyonu denilse yeridir. (...) 35 Türk oğlu Türk'ün, Türkçe konuşmayı benimsemedikleri ve kendi aralarında Rusça konuşmaya karar vermeleri asla normal karşılanamaz. (...) Türkçe bilmemek büyük ayıptır. Hayır, ayıp nerede işlenmişse orada kalır. Türkçe bilmemek büyük günah, intihar hatta siyasî katliamdır. Bu ağır fakat gerçek olan sözleri *Tercüman* söylemiyor. Bu sözler 19 milyon Türk'ün sözleridir. (...) Türkî şivelere gelince, bunlar birbirine çok uzak değildir. Herkes iki aylık bir tahsil ile Türkî lisanı öğrenebilir. Ancak Türk şivelerini birer başka lisan, Türk taifelerini başka bir millet gibi göstermek gülünçtür.¹⁴⁴⁷

II. Duma'nın faaliyetleri Vladimir İ. Ulyanov'a (Lenin) bağlı sosyal demokratların Londra'daki V. Kongresi'nde "mevcut rejimi devirmek için bir ayaklanma çıkarmak" gibi bazı kararlar alması ve bunların hükümetçe açığa çıkarılması sebebiyle, Başbakan Stolipin'in talimatıyla 3 Haziran 1907 yılında durdurulmuş ve Çar II. Nikola tarafından meclis dağıtılmıştır.¹⁴⁴⁸

II. Duma'da Müslüman-Türk vekiller arasında millî-medeni meseleler arasında bir ayrılık gözlemlenmemiş olmasına ve İttifak'ın Rusya Türklerini tek bir çatı altında temsil etme gayretlerine rağmen Müslümanların İkinci Kongresi'nden bu yana Ali Merdan Topçubaşı dışındaki Azerbaycanlı aydınların müstakil bir kurtuluş siyasetine meyletmesi, ılımlı olsun ya da olmasın "Kafkasya Kafkasyalılarıdır" gibi bir

¹⁴⁴⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, ss.369-370.

¹⁴⁴⁸ Kurat, *a.g.e.*, s.370.

anlayışla Azerbaycanlı aydınların rotasını yeni bir istikamete çevirmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁴⁴⁹

II. Duma'nın tatil edilmesi, Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin kendine özgü seyirine doğrudan bir gerekçe teşkil etmemekle birlikte, İttifak programında temel siyasi hedeflerden, devlet yapısına, köylü meselesinden, askeri güce kadar pek çok bölümün ya değiştirilmiş ya da tamamen çıkarılmış olmasıyla artık milliyetçi taleplerin ve modern toplumsal hedeflerin meclis kanalıyla çözülebileceğine yönelik inancın büsbüstün ortadan kalktığı söylenebilir.¹⁴⁵⁰ Kaldı ki III. Duma öncesinde yeniden değişen seçim yasasıyla meclis tam anlamıyla muhafazakâr milliyetçilerin eline geçmiş, 1 Kasım 1907'de göreve başlayan bu yeni mecliste Türklere 7'si Kazan Tatarlarından, 2'si Kafkasya'dan ve 1'i Kırım'dan olmak üzere yalnızca 10 vekil ile temsil hakkı tanınmıştır.¹⁴⁵¹ Bu meclis, Rus olmayan halklar üzerindeki baskının şiddetlendirilmesi ve Ruslaştırma siyasetine yönelik teklifler sıralayarak Türklere 1905 Devrimi'yle tanınan hakların geri alınması için çalışmış, Türk temsilcilerin bunlara göğüs gerebilmek için daha önce programına meylettiği Kadetler bile ancak 53 vekile sahip olduğundan ılımlı partilerle iş birliğine dönük çabaların da statejik olarak bir önemi kalmamıştır.¹⁴⁵²

III. Duma'da Türk vekiller Kafkasya'daki toprak meselesinin çözüme kavuşturulması, ana dilde eğitim hakkı, okulların ıslahı için ödenek ayrılması, inanç hürriyetinin temini ve Türkçe konuşup Türkçe dilekçe verebilmek gibi talepleri kabul ettirmeye çalışırken 9 Kasım 1906'de Stolipin'in toprak reformu yasası ile Türk topraklarına Rus göçünün önü açılmış, ilkokullarda Rusça'nın mecburi ders olarak okutulması kararlaştırılmış, matbuat üzerindeki sansür ağırlaştırılmış, Yusuf Akçura ve Kadı Reşid İbrahim gibi birçok Türk aydını ya sürgüne gönderilmiş ya da hapse atılmıştır.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.78.

¹⁴⁵⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, ss.358-359.

¹⁴⁵¹ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.119; Vernadsky, *a.g.e.*, s.335.

¹⁴⁵² Kurat, *a.g.e.*, s.370.

¹⁴⁵³ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.120-121.

III. Duma'nın 9 Haziran 1912 tarihinde kapatılmasının ardından 15 Kasım 1912 tarihinde faaliyete geçen IV. Duma'da ise Türk vekillerin sayısı daha da azalmış ve ancak 7 vekil meclise girebilmiştir.¹⁴⁵⁴ I. Duma'da Türklerin siyasal taleplerini dile getirmek üzere 30'u aşkın vekil görev yaparken resmî olarak 6 Ekim 1917'ye kadar varlığını sürdüren IV. Duma'da ortaya çıkan bu manzara, meclisin rejim tarafından adım adım işlevsizleştirilmesinin açık delilidir. Bu mecliste Kafkasya'nın yalnızca bir vekille temsil edildiği ve diğerlerinin aksine Türk vekillerin 350 rublelik maaşlarının bile devlet tarafından değil halktan toplanan paralarla karşılandığı¹⁴⁵⁵ düşünülecek olursa, Azerbaycan Türkleri ile İmparatorluğun diğer unsurları arasındaki eşitsizlikçi zihniyetin değişmesi ve tanınma arzusunun gerçekleştirilebilmesi için benimsenen yöntemin mecburi olarak bağımsızlık mücadelesine doğru evrildiği söylenebilir.

5.1.2.3. Müsavat Partisi

Bu şartlar altında Azerbaycan millî istiklâl mücadelesini örgütleyen ve bağımsız ulus devlete giden yolu açan Müsavat Partisi, 1911 yılının Ekim ayında, Bolşevik teşkilatının Hümmet seksiyonunda bulunan Mehmet Ali Resulzâde, Abbaskulu Kazımzâde ve Veli Mikâiloğlu gibi isimlerin yanı sıra Taki Nakioğlu ve Gulamrıza Şerifzade gibi isimler tarafından kurulmuştur.¹⁴⁵⁶ Müsavat'ın ortaya çıkışı hakkında partinin kurucularından Mehmet Ali Resulzâde'nin vermiş olduğu malumat şu şekildedir:

1911 yılının sonbaharı idi. Arkadaşların gizli toplantı ve müşavere yeri olan rahmetli Kâzımzade Abbas Bey'in kırtasiye mağazasının arka odasında Abbas Beyle beraber

¹⁴⁵⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.117. Kurat, bu sayının 6 olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Kurat, *a.g.e.*, s.404. Dahası, hükümet tarafından temsil hakları ellerinden alındığı için III. ve IV. Devlet Duması'nda Türkistan'ı temsilen hiçbir vekil görev yapmamıştır. Bkz. Shoshana Keller, *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia 1917-1941*, London: Praeger, 2001, s.24; Elena I. Campbell, *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*, Indiana: Indiana University Press, 2015, s.210.

¹⁴⁵⁵ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, ss.122.

¹⁴⁵⁶ Kemale Necefova, "Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arkapları", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, s.7.

oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan merhum Taki Nakioğlu içeri girdi ve bize: *Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri vardır. Bizim neden bir partimiz olmasın, biz de bir parti kuralım* dedi. Birkaç gün müzakere ve müşavereden sonra Müsavat partisini kurmaya karar verdik. Zaten merhum Resulzâde Emin Bey de o tarihlerde, bulunduğu İstanbul'dan bizlere imâlarla siyasi bir teşekküle ihtiyaç olduğu hakkında yazılar yazmakta idi.¹⁴⁵⁷

Buradan da anlaşılabileceği gibi Azerbaycanlı aydınlar, siyasal hak arayışında Rusya Türklüğünü tek bir çatı altında temsil etmeye çalışan İttifak gibi oluşumlarla bağlarını gevşettikten sonra, istiklâl mücadelesine rehberlik edecek yeni bir siyasal teşkilata gereksinim duymuşlardır. Müsavat partisnin ortaya çıkışı, daha önce de belirtildiği gibi milliyetçiliğin pratikte var olan eşitsizliğe son verme çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Mehmet Ali Resulzâde'nin ifadelerinden yola çıkarak, Azerbaycanlı aydınların Türk milliyetçiliği ile adı geçen diğer milliyetçilikleri teoride eşit kabul ettikleri söylenebilir. Öte yandan, Türk milliyetçiliği bunların sahip olduğu temsil gibi bazı imkânlardan yoksundur. Aydınlar bu durumun pratikte yarattığı eşitsizliğin farkına vardığında kıyas süreciyle birlite kaçınılmaz bir ideolojik rekabetin içine girmiştir. Bu rekabetin ilk önce pratikteki eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ardından da rakip milliyetçilikleri alt etmek gibi bir amaca hizmet ettiği söylenebilir. Mehmed Emin Resulzâde'ye göre “cemiyet Rusya'da yaşayan Türkleri her cihetçe Ruslar ile müsavi bir hukuka malik görmek istemiş ve milletler arasında tam bir müsavat-ı hukuk” tasavvur etmiştir.¹⁴⁵⁸ Bu sebeple Müsavat (Eşitlik) adının da gelişigüzel olarak belirlenmediği ve geri planında psikolojik birtakım sebeplerin bulunduğunu söylemek mümkündür. *Kurtuluş* dergisinde Johannes Benzing tarafından kaleme alınan bir makalede bu hususa değinen bazı ifadelere rastlamak mümkündür:

¹⁴⁵⁷ Mehmet Ali Resuloğlu, “Müsavat Partisinin Kuruluşu”, *Azerbaycan*, S.282, (Kasım-Aralık 1991), s.38.

¹⁴⁵⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.33.

Azerbaycan'ın siyasi simaları "Müsavat" tesisi ile Ruslarla müsavi hukuka malik olmayı istihdaf ettiklerinden maada, az bir zaman sonra da millî Azerbaycan menfaatlerinin mutlaka her şeyin fevkinde bulunduğunu ortaya koymayı unutmadılar.¹⁴⁵⁹

Müsavat partisinin ortaya çıkışı, Azerbaycanlı aydınların milliyetçi irade beyanına açık bir örnek teşkil etmektedir. Buna karşın partinin ilk programında, "istiklâlini kaybetmiş Müslüman halklara yardım ve istiklâlini kazanan Müslüman memleketleri ile ittifak" gibi dinî kaygılar ön plana çıkmıştır.¹⁴⁶⁰ Mehmed Emin Resulzâde tarafından Türkçülük fikirleri ilave edilene kadar 1911 tarihli bu programın¹⁴⁶¹ pan-İslamist duygularla kaleme alındığı söylenebilir.¹⁴⁶² Öte yandan, Müsavat'ı kuran ilk isimlerin ne bir parti programı hazırlayabilecek siyasal kültüre ne de taktik siyasal tecrübeye sahip oluşu bu durumun başlıca sebepleri arasında gösterilebilir.¹⁴⁶³ Bununla karşın Nadir Devlet, Müsavat programında yer alan "bütün Müslümanlar arasında birlik gerçekleştirme" fikriyle kastedilenin "Türkler" olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁶⁴ Gerçekten de Müsavat'ın kurulmuş olduğu dönemdeki siyasal ve içtimaî

¹⁴⁵⁹ Johannes Benzing, "Azerbaycan İstiklâli Münasebetile", *Kurtuluş*, Y.5, S.43, (Mayıs 1938), s.26.

¹⁴⁶⁰ Sebahattin Şimşir, "Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)", *Türk Yurdu*, Y.107, S.368, (Nisan 2018), s.27.

¹⁴⁶¹ Partinin 8 maddelik programı şöyledir: 1-) Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek, 2-) İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin yeniden müstakil olmalarına çalışmak, 3-) İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak, 4-) Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taaruz kuvvetlerini artırmak için yardım etmek, 5-) Bu fikirlerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak, 6-) Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilerle irtibat kurmak, 7-) İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan yabancı partilerle, gerek görüldüğünde irtibat ve fikir alışverişinde bulunmak, 8-) Müslümanların yaşaması için gerekli ticari, sınai ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü vasıtayı kullanmak. Bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.136.

¹⁴⁶² Programda yer verilen ifadeler şu şekildedir: "Bir zamanlar soylu İslam milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, diğer yandan Avrupa'da (İspanya) Elhamra saraylarını inşa ediyordu. Asya ve Afrika'ya hâkim olan İslam, bugünkü günde parçalanmış ve Müslüman devletleri yabancıların elinde oyuncak olmuşlardır. Milletlerimiz ise onların nüfuz ve tahakkümünde inlemektedir...Dolayısıyla *Kur'an*'ın eldeki bütün imkânlarla düşmanı def etmeyi emreden ayet-i şerfesi mucibince "Müsavat" Partisi kurulmuş olup bütün Müslümanları birleştirmek, Müslümanların milli ve medeni haklarını korumak maksadıyla açıkça ortaya çıkmaya karar vermiştir... Parti millet, mezhep farkı gözetmeden bütün maddi ve manevi güçleri birleştirmeyi gaye ediniyor." Bkz. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, ss.135-136.

¹⁴⁶³ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.202-203.

¹⁴⁶⁴ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.136.

şeraitin parti programını hızla şekillendirdiği ve ona Türkçü bir karakter aşıladığı söylenebilir.

Söz konusu dönemin özelliklerine bakılacak olduğunda, Rusya tarafından desteklenen mürtecilerin, İran’da anayasa talep eden inkılapçıları mağlup etmesiyle, güneydeki soydaşlarının kaderiyle bilfiil ilgilenen Azerbaycanlı aydınlar arasında Rus karşıtlığı hissedilir ölçüde artmıştır.¹⁴⁶⁵ İran’daki inkılapçılar 1905 Rus Devrimi’nden büyük oranda etkilenmiş olmakla beraber, 1907 senesinde İran’da patlak veren olaylar Türkmençay Antlaşması’nın yırtılarak birleşik ve bağımsız Azerbaycan fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, böylece “bölünmüş toprakların birliği” esasına dayanan “dayanışmacı” “Pan-Azerbaycan” düşüncesinin şekillenmesinde rol oynamışlardır.¹⁴⁶⁶ Buna ek olarak 1907 senesinin Ağustos ayında İran’ın güneyini İngiltere’ye tahsis eden, güneyini ise Azerbaycan’ı da kapsayacak biçimde Rusya’nın nüfuzuna bırakan gizli bir muahedenin açığa çıkmasıyla Azerbaycanlı aydınlar arasındaki huzursuzluk daha da artmıştır.¹⁴⁶⁷ Tebrizli inkılapçılar, 1908 senesinde Jön Türklerin Osmanlı İmparatorluğu’nda iktidarı ele geçirmesinden de cesaret alarak bir beyanname yayınlamış ve Şah ile “tatminkar bir anlaşma sağlanamaması halinde Sultan’ın kendisinin yerini alabileceğini” bildirecek kadar ileri gitmişlerdir.¹⁴⁶⁸ Bu durum, olayların yaşandığı dönemde Azerbaycan ile Osmanlı Türkleri arasındaki tarihi mezhep ayrılıklarının gücünü iyiden iyiye yitirmeye başladığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁴⁶⁹

Aynı devirde, Müsavat partisinin büyük ideoloğu Mehmed Emin Resulzâde, Bakü’de hükümete karşı gösterilere karıştıktan sonra İran’a iltica etmek zorunda kalmış, burada

¹⁴⁶⁵ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.36-37; AVP-Rİ, “Persidskiy stol”, 488/2293, s.90.

¹⁴⁶⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.101; Kaan Dilek, “İran’da Meşrutiyet Hareketleri ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, C.2, S.1, (2007), s.55.

¹⁴⁶⁷ Selda Kılıç, “İran’da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S.32, (2002), s.153.

¹⁴⁶⁸ Edward G. Browne, *The Persian Revolution 1905-1909*, London: Cambridge University Press, 1910, s.250.

¹⁴⁶⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.101.

inkılapçı fikirler yayan *İran-ı Azad* ve *Iran-ı Nov* gazetelerini çıkarmış, İran Demokrat Partisi'nin kurucuların arasında yer almıştır.¹⁴⁷⁰ Tahran merkezli *İran-ı Nov*, İran tarihinde Batı tarzında yayımlanan ilk gündelik gazetedir.¹⁴⁷¹ Esasında Resulzâde'nin İran'da parçası olduğu meşrutiyet davası, henüz kendisinden çok önce Mirza Fetali Ahundzâde tarafından kaleme alınan *Kemalü'd-dövle Mektupları*'nda anayasa, demokrasi, inkılap, medeniyet, ilericilik, parlamento ve yurtseverlik gibi kavramlarla yerilen, ardından Mirza Alekber Sâbir'in şiirlerinde ve Celil Mehmedkuluzade'nin *Molla Nasreddin* dergisinde defaatle tenkit ettiği İran ve Hindistan'daki istibdat rejiminine karşı sergilenen direnişin devamı niteliğindedir.¹⁴⁷² İran, bu dönemde Azerbaycan Türkleri için ortak dini, ortak kültürel mirası ve XIX. yüzyıla kadar ortak bir tarihi çağrıştırdığından, daha da önemlisi aynı dilin konuşulduğu ve aynı etnik gruptan insanların yaşadığı bir coğrafyaya işaret ettiğinden, Azerbaycanlı aydınlar eliyle durmadan şekil verilen ve aynı zamanda onları şekillendiren bir ülke konumundadır.¹⁴⁷³ Mehmed Emin Resulzâde, Azerbaycan'ın İran meşrutiyetine olan mesafesini “kalbin bedendeki mevkii mesafesinde” olarak tasvir etmiştir.¹⁴⁷⁴ Sovyet Azerbaycanı uzmanı Mehmed Cafer'den aktarılanlara göre “İran'daki olaylara ilişkin Rus Azerbaycanı'nda yazılıp çizilenler, on ciltten fazla yer tutacak” genişliktedir.¹⁴⁷⁵ İran İnkılâbı, 1909 senesinde zafere ulaşmak üzereyken Rusya'da 1905 Devrimi yerini çoktan Stolipin istibdadına bırakmış ve Büyük Oyun'un kısılcacında kalan İran'da, Türklerin başını çektiği inkılâp hareketleri¹⁴⁷⁶ Rus orduları tarafından bastırılmıştır.¹⁴⁷⁷ Ne var ki 1911 yılına kadar süren bu olaylarda “Azerbaycanlı Pugaçev” lakabıyla Settar Han, Bağır Han ve daha sonra Şeyh Muhammed Hiyabâni gibi isimler, Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin kült simaları olarak milliyetçi his ve heyecanı

¹⁴⁷⁰ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.152; Alieyva Kengerli, *a.g.e.*, s.155.

¹⁴⁷¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.210.

¹⁴⁷² Hüseyin Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul: Emek Matbaacılık, 1978, s.65.

¹⁴⁷³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.97.

¹⁴⁷⁴ Mehmed Emin Resulzade, “İran Türkleri IV”, *Türk Yurdu*, C.2, S.9, 1328/1912, s.648.

¹⁴⁷⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.99.

¹⁴⁷⁶ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.121.

¹⁴⁷⁷ Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, s.81.

dillendiren edebi eserlerin konusu haline gelmişlerdir.¹⁴⁷⁸ 1906 senesinden itibaren İran'da başlayan meşrutiyet hareketleri ve arka planında yaşananların, Mehmed Emin Resulzâde'nin siyasi fikirlerine doğrudan nüfuz ederek Müsavat'ın milliyetçi, inkılâpçı, laik ve demokratik karakterine esin kaynağı oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Müsavat bu hadiselerin tesiri altında şekillenirken, 1911 senesinde İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ederek Trablus'u işgal etmesi ve bu fırsattan istifade etmek isteyen Balkan devletlerinin de Rus tazyikiyle Osmanlı İmparatorluğu'na sefer açması, partinin pozisyonunu iyiden iyiye takviye etmiştir.¹⁴⁷⁹ Balkan Savaşları sırasında "Rusya'da Türkler aleyhinde büyük bir hareket baş göstermiş, Sırp ve Bulgar ordularına binlerce Rus gönüllü yazılmış" ayrıca Balkan milletlerine Rus hükümetince her türlü kolaylık gösterilmiştir.¹⁴⁸⁰ Bu yıllarda Balkanlara giden Salib-i Ahmer Cemiyeti'ni uğurlayan Rus ediplerinin "bir Slav, bir Hıristiyan yaralı varken Türk yaralısına bakmayınız" şeklinde yazılar yayımlamış olması, Rus toplumunda Türk dünyasına karşı yükselen şoven anlayışı gözler önüne sermektedir.¹⁴⁸¹ Bu iç ve dış siyasal iklim, Müsavat'ın çizgisini "Türklerin kurtarılması ve hepsinin İstanbul'un himayesinde geniş, yeni bir Müslüman Türk birliği kurma" düşüncesine kaydırmış, partinin Büyük Savaş'a kadar titizlik içerisinde sürdürdüğü gizli kalma teşebbüsleri, "millî, dinî ve sosyal sloganların bir karışımı" olan bildirilerle Rus idaresine karşı duyulan nefretin yavaş yavaş dışa vurulduğu bir değişim sürecine girmiştir.¹⁴⁸² Müsavat'ın 1912 Balkan Savaşı sırasında Azerbaycan Türklerini uyarırken "yegane kurtuluşun Türkiye'nin istiklâl ve terakkisinde" olduğunu, aksi halde "dünyanın gözü önünde hak, din ve milletin kaybedilerek yabancılara uşak, tâbi ve esir olunacağını"

¹⁴⁷⁸ Ali Erol, "İran İnkılâbı'nın (1906-1911) Azerbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme" *Karadeniz Araştırmaları*, C.9 S.34, (Yaz 2012), s.154; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.100.

¹⁴⁷⁹ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.37.

¹⁴⁸⁰ Kurat, *a.g.e.*, s.409.

¹⁴⁸¹ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.37.

¹⁴⁸² Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.136; Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.156-157.

ilan etmesi, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen 1908 İnkılabı'nın Batılıları dehşete düşürmesinin yanı sıra gerçek düşmanın Balkan devletlerinden ziyade "Rus hükümet-i müstebidesi" olduğunu bildirmesi bu durumun açık bir örneğidir.¹⁴⁸³ Çarlık rejiminin önce İran'da meşrutiyet hareketini bastırması, ardından Balkan Savaşları'nda Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde yürüttüğü siyasal faaliyet, Azerbaycanlı aydınların Türkçülük hislerini kamçılamış ve bunların Rus liberalleriyle olan kırılğan dirsek temasını büsbütün sona erdirmiştir.¹⁴⁸⁴

XX. asrın başındaki buhranlı yıllarda "İstanbul'un ve Türkiye'nin geleceğiyle Tatar veya Özbek kardeşlerinin istikballerinden daha heyecanlı bir şekilde" ilgileniyor görünen Müsavatçılardan biri de kuşkusuz Mehmed Emin Resulzâde'dir.¹⁴⁸⁵ İran İnkılabı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından İstanbul'a iltica etmek zorunda kalan Resulzâde, Balkan Savaşları esnasında Türkçü dernek ve cemiyetlerin içinde yer almış, Cemaleddin Efganî gibi liberal İslam düşünürlerinden etkilenmiş, *Türk Yurdu*'nun esas yazarlarından biri olarak Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi isimlerle teşrikimesaide bulunmuştur.¹⁴⁸⁶

1913 senesine kadar Müsavat'ın Osmanlıcılık çizgisinde yer alan fakat "fıkrî seçilic ve siyasi felsefe eksikliği" sebebiyle "müphem" bir ideolojiyi yansıttığı ileri sürülen programı, bu tarihten itibaren Türkçü-Turancı bir içerik kazanmaya başlamıştır.¹⁴⁸⁷ 1913 senesinde Romanov hanedanının 300. yıldönümü dolayısıyla ilan edilen siyasi aftan faydalanan ve böylece Bakü'ye dönerek Müsavat'ın başına geçen Resulzâde, siyasal "hatt-ı harekette Türkçülüğün İslamcılıkla yer değiştirmesini sağlamış" ve partinin yayın organı olan *İstiklâl* gazetesi, Ali Bey Hüseyinzâde öncülüğündeki *Füyûzat* mektebinin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şiarıyla neşredilmeye

¹⁴⁸³ Müsavat-ı İslamiyyenin Merkezî Komitesi, "Müslümanlar, Dindaşlar!", *Sebilü'r-reşad*, C.IX, S.38-320, (1328/1912) ss.226-227.

¹⁴⁸⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.108.

¹⁴⁸⁵ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele: 1917-1921 Türkiye-İngiltere-Rusya*, (Çev.) Cengiz İ. Çay, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları, 2016, s.41.

¹⁴⁸⁶ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, s.155.

¹⁴⁸⁷ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.154.

başlamıştır.¹⁴⁸⁸ Partinin ideolojik ekseninde yaşanan bu kayma Resulzâde tarafından şu sözlerle ifade edilmektedir:

Turancılık, Türkçülük edebi mesleki Türkiye ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan en devamlı bir bağ, metanetli bir ip idi. Turancılık mefkuresi doğunca millet beynelmilel İslamiyetçilik ve federasyon formüllerini çıkarmış, sosyolojide de “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” gibi üç ayaklı bir şiar ortaya atmıştı. İstanbul Yurtçuları bu şiarları nazari şekilde yaymakta iken Azerbaycan Turancıları bunu siyasi bir felsefe gibi kabul ederek kurdukları millî siyasi partinin prensibi ilan ettiler.¹⁴⁸⁹

Mehmed Emin Resulzâde tarafından vurgulanan Turancılık, Türkleri tek bir devletin çatısı altında birleştirme ülküsünden farklı olarak Türk yurtları arasında bir federasyon kurulması fikrine dayandırılmış ve bu federasyonun birleştirici gücünün ise ittihad-ı İslam olamayacağı ileri sürülmüştür.¹⁴⁹⁰ 1908-1914 yılları arasında Türklüğe karşı sempatinin yükselmesi, Müslüman Türklerin “dünya üzerinde Doğu’nun zaferini ve Avrupa’ya hükmetmesini temin ederek Asya halklarının dinine ve kültürüne yeniden saygı duyulacağı” inancının, daha doğrusu bu yönde duyulan kuvvetli bir arzunun dışavurumu olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁹¹

Müsavat’ın kısa zaman içerisinde hızla büyüyerek özellikle aydınlar ve burjuvazi arasında taraftar bulması,¹⁴⁹² ardından geniş kitleleri peşinden sürüklemesi, *hınç* referanslı milliyetçi bağlam içerisinde, rekabetin ve itibar arayışındaki seçkinlerin iktidar hırsı ile ilişkilendirilebilir. Zenkovsky de bu hususta oldukça isabetli bir tespitte bulunarak şunları dile getirmektedir:

İktidara susamış Azerbaycan aydını, Ermeni rekabetinden huzursuz esnaf, daha çok itibar edilmesini isteyen Han, Bey ve Ağa (aristokrat arazi sahibi) gibi Müsavat’ın

¹⁴⁸⁸ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, ss.154-155.

¹⁴⁸⁹ Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsrimizin Siyavuşu: Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı-Çağdaş Azərbaycan Tarixi*, Bakı: Gənclik, 1991, ss.35-36.

¹⁴⁹⁰ Aliyeva Kengerli, *a.g.e.*, ss.155-156.

¹⁴⁹¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.156.

¹⁴⁹² Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.137.

arkasında onun açık olmayan prensiplerinden kendisine destek arayan bunlar gibi binlercesi vardı. Türk soyunun dinî ve millî beraberliği, onların yakınları olan Türkiye ile birleşmenin cazip ümidi ve “yabancı Rus Hristiyanlarının yürüttükleri anlaşılabilen infialin hepsi Müsavat’ın başarıları için sebeplerdi.”¹⁴⁹³

5.2. Büyük Savaş Yıllarında Azerbaycan

1910-1914 yılları arasındaki siyasal şartlar henüz bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması için müsait değildir.¹⁴⁹⁴ Bu karşın, uzun bir süredir devam eden kimlik tartışmaları içersinde bunalan Azerbaycanlı aydınlar için siyasal aktivizm, bilhassa Büyük Savaş’ın neden olduğu iklimde bambaşka bir boyut kazanmış ve milliyetçilik, “ihtilâl-i kebir” arifesinde artık hazırlıksız olduğu söylenemeyecek aydınlar için ilmî neşriyatta, matbuatta veya Duma’da dillendirilen dolaylı ve temkinli içeriğinden sıyrılarak bağımsız Azerbaycan’ın kurucu ideolojisi halini almıştır.¹⁴⁹⁵

Bu formülasyon, Mehmed Emin Resulzâde tarafından Ekim 1915’te “Azerbaycan millî kurtuluş hareketinin yayın organı” olarak neşredilen *Açık Söz* gazetesinde somut biçimde ortaya konulmuştur.¹⁴⁹⁶ *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* şiarıyla Müsavat’ın resmî yayın organı haline gelen *Açık Söz*, Tatar, Transkafkasyalı Müslüman ve Kafkasyalı gibi terimlerin yarattığı karmaşaya son vererek Azerbaycanlılara Türk olduklarını bildirmiş, Rus hükûmetine bunu kabul ettirmeye çalışmış ve kendisini de “Türk gazetesi” olarak takdim etmiştir.¹⁴⁹⁷

Açık Söz’ün ilk sayısında “Tutacağımız Yol” başlığıyla neşredilen bir makalede Mehmed Emin Resulzâde, “milliyet asrı” olarak adlandırdığı XX. yüzyılda, “ses duyurabilmek, millî varlığı kurtarabilmek, haklarını, hürriyetlerini kazanabilmek için

¹⁴⁹³ Zenkovsky, a.g.e., s.156.

¹⁴⁹⁴ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.137.

¹⁴⁹⁵ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.35.

¹⁴⁹⁶ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993, s.27.

¹⁴⁹⁷ Mehmetzade, a.g.e., s.46; Şimşir, a.g.m., s.27.

milliyet mefkuresi etrafında birleşilmesi” gerektiğini ifade etmiş ve Müsavatçıların amaçlarını ve yöntemlerini şu ifadelerle ortaya koymuştur:

Dilce biz Türküz, Türklük milliyetimizdir. Binaenaleyh müstakil Türk edebiyatı, Türk sanatı, Türk tarihi ve Türk medeniyetine malikiyetimiz maksadımızdır. Parlak bir Türk medeniyeti ise en mukaddes gaye-yi amalımız, ışıklı yıldızımızdır. Dince Müslümanız. (...) Müslüman olduğumuz için biz Türkler beynelmileliyyet-i İslamiyye’ye dahiliz. Bütün İslam milletleriyle şerikli bir alaka, dinî bir tarihe, müşterek bir yazıya, hülasa ortak bir temeddüne malikiz. (...) Zamanca biz tekniğin, ilim ve fennin mucizeler yaratan bir devrindeyiz. Türk ve Müslüman kalarak müstakilen yaşamak istersek, mutlaka asrımızdaki ilimler, fenler, hikmet ve felsefelerle silahlanmalı, sözün bütün manasıyla zamane adamı olmalıyız.¹⁴⁹⁸

Bu ifadelerin *Türkleşmek*, *İslamlaşmak*, *Muasırlaşmak* düsturunu açıkça yansıttığı fakat bu şiarın taşıdığı ‘pekiştirici vurgunun’ yalnızca *Türkleşmek* ve *muasırlaşmak* açısından geçerli olduğu iddia edilebilir. *İslamlaşmak* açısından değerlendirildiğinde benzer bir çağrışımın varlığından söz etmek güçtür. Bir başka deyişle *Türkleşmek*, millî kimliğin daha geniş bir toplumsal zemine yayılması için öncelenirken *muasırlaşmak*, ilk etapta özellikle Batılı toplumlar ile aradaki mevcut gelişmişlik farkının kapatılmasını ve ardından da bunlar nezdinde kazanılacak itibarın garanti altına altına alınmasını sağlayacak bir süreklilik prensibini niteler görünmektedir. Bu öncül-ardıl ilişkisinin gelişigüzel biçimde kurgulanmadığı ve *muasırlaşmanın* bir ‘nihai hedef’ olarak moderniteye duyulan arzuyu yansıttığı söylenebilir. Buna karşın *İslamlaşmak* ile kastedileni dinî kimliğin toplumdaki ağırlığını artırmaya yönelik bir süreç veya benimsenen bir amaç olarak değerlendirmek pek de mümkün değildir. Buradan hareketle, Müslümanlığın Türklük içerisindeki varlığının muhafaza edildiği ve moderniteyi kültürel bir bağlamda ele alan milliyeçi aydınların İslamiyet’in kolektif aidiyet içerisindeki rolünü tanıdıkları söylenebilir. Öte yandan bu durum, sembolik olarak *Türkleşmek* ve *Muasırlaşmak* arasına konumlandırılan *İslamlaşmak* ögesine,

¹⁴⁹⁸ M.E. Resulzade, “Tutacağımız Yol”

Resulzâde tarafından belirli ‘sınırlar atfedilmiş’ olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmaya imkân tanımaktadır. Müsavat’ın gelecekteki ideolojisini şekillendiren laik milliyetçi kabullerin habercisi olarak ele alınabilecek bu sınırlara ilişkin malumatı,¹⁴⁹⁹ Mehmed Emin Resulzâde’nin 1914-1915 senelerinde *Dirilik* gazetesinde neşrettiği “Milli Dirilik” adlı makale dizisinden edinmek mümkündür:

“Milleti” nasyon (natsiya) manasına alacak olursak bu hiç de hemdinliği bildirmez. Bu dindaşlıktan ilave birçok “daşlıkları” da cemî olduğu gibi bilhassa dil birliğini lazım getirir. Mana-yı muasırı ile millet kelimesi işte bu dil birliğinden hasıl cemiyeti ifade eder. Fakat başlıca dil birliğinden ibaret olmakla birlike millet mefhumu başka hususlara da şamildir.¹⁵⁰⁰

Resulzâde tarafından *Dirilik* gazetesinde kaleme alınan sıra makalelerde, milleti oluşturan ortak unsurlar arasında dindaşlığın geri plana itilmesi ve millet kavramının, sözcüğün gerçek manasıyla dinî bir topluluğu niteleyemeyeceğinin vurgulanması, *İslamlaşma* kavramına çizilen sınırların birer göstergesi olarak kabul edilebilir. Benzer şekilde *Açık Söz* gazetesinde “Ehtiyaçlarımız” adıyla neşredilen bir makalede dile getirilen “ruhaniler için bir akademinin (darülmualimin)” açılması ve “ruhanilerin cemaat tarafından seçilmesi” gibi talepleri, ulema tabakası içerisinde varlığını muhafaza eden skolastik temsiliyetin gücünün kırılarak, zihinsel olarak modern toplumu tasarlayan aydınlarla uyum içinde çalışacak din adamlarına halk nezdinde ve resmî düzeyde itibar kazandıracak girişimler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.¹⁵⁰¹

1914 senesinin yaz aylarında Avrupa’dan başlayarak kısa sürede küresel bir boyut kazanan Büyük Savaş, Rusya’da büyük bir “patriyotik heyecanın” ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹⁵⁰² Bu durum, aynı dönemde Ernst Lissauer’ın Almanya’nın düşmanlarını nitelerken “kıskançlık, öfke, desise ve kin” duygularına gönderme

¹⁴⁹⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.109.

¹⁵⁰⁰ Resulzade, “Milli Dirilik-II”, *Dirilik*, N.3, (14 Oktyabr 1914).

¹⁵⁰¹ M.E. Resulzade, “Ehtiyaçlarımız”, *Açık Söz*, N.6, (9 Oktaybr 1915).

¹⁵⁰² Kurat, *a.g.e.*, s.412.

yapması gibi savaşın temel ideolojisi olarak milliyetçiliğin ön plana çıktığı ve uluslararası rekabetin psikolojik yönünün vurgulandığı genel bir konjonktürün ürünü olarak değerlendirilebilir.¹⁵⁰³ Savaşın ilanıyla Rusya’da büyük kalabalıklar ellerinde Çarın resimleri ve vatansever sloganların yer aldığı pankartlarla hep bir ağızdan ulusal marşların söylendiği nümayişler düzenlerken, Duma’da beş Bolşevik vekil hariç olmak üzere bütün partiler savaşın lehinde oy kullanmış ve mevcut grevler işçiler tarafından durdurulmuştur.¹⁵⁰⁴ Bu durum, XIX. yüzyıl boyunca özellikle burjuva siyasal yaşamının, otokratik yönetime karşı verdiği mücadele bağlamında, yürütmeye karşı duyulan güvensizliğin bir neticesi olarak anayasaları yücelten ve gücü yasamaya devretme niyetinde olan kesimlerin kısa bir süre için rejimle barışmış olduğunun göstergesidir.¹⁵⁰⁵

Rusya’da uluslarının itibarını yükseltebilmek adına “dünyevî hırslar uğrunda şehit olma ve şeref kazanma” arzusuyla milyonlarca insan orduya yazılırken, rejimin savaşa yönelik hedeflerini: Balkanlarda özellikle Bulgaristan aleyhinde kaybettiği prestiji yeniden kazanmak, Boğazlar ile Anadolu’nun bir kısmında yeni topraklar işgal etmek, ayrıca ihtilâlcilerin yaratmış olduğu iç huzursuzlukları dindirerek bunları toplumun gözünde itibarsızlaştırmak şeklinde özetlemek mümkündür.¹⁵⁰⁶

Büyük Savaş’ın Çarlık rejimi için Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tarihi emellerini gerçeğe dönüştürebilecek bir fırsat haline gelmesinden önce, Avusturya-Macaristan ve Almanya’ya karşı sürdürülen mücadelede Azerbaycan Türkleri açısından “vatanseverlik ve devlete bağlılık” gibi konuların “basit” problemler olarak kaldığını söylemek mümkündür.¹⁵⁰⁷ Çarlık idaresi altında, Azerbaycan Türklerinin

¹⁵⁰³ Franz Mayerhoff, *Hassgesang gegen England (Ernst Lissauer) für Männerchor*, Leipzig: Klemm, 1915, ss. 3-13.

¹⁵⁰⁴ Hubertus F. Jahn, *Patriotic Culture in Russia During World War I*, Ithaca: Cornell University Press, 1998, s.1; Kurat, *a.g.e.*, s.412.

¹⁵⁰⁵ Mark Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa’nın 20. Yüzyılı*, (Çev.) Mehmet Moralı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s.7.

¹⁵⁰⁶ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara: Nobel Yayın, 2004, s.286; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.213.

¹⁵⁰⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.110.

sadakatinden şüphe duyulan unsurlar olarak askerlik hizmetinden muaf tutulmuş olmaları da bu konuyu görece basitleştiren bir başka etmen olarak kabul edilebilir.¹⁵⁰⁸ *Ali ve Nino* adlı eserin baş kahramanı olan Ali Han Şirvanşir adlı karakter, Büyük Savaş'a yönelik olarak Azerbaycan Türklerinin pek çoğunun psikolojisini yansıtan oldukça iyi bir örnektir:

Sakin ve huzurluydum. Vatanımda hiç düşman yoktu.
Hiçkimse Transkafkasya'nın steplerini tehdit etmiyordu.
Dolayısıyla, bu savaş benim savaşım değildi.¹⁵⁰⁹

Bu şartlar altında Devlet Duması'nın Müslüman vekilleri, Türk basın organları ve Müsavat partisi de dahil olmak üzere Azerbaycan siyasi temsiliyetinin neredeyse tamamı Rusya'ya olan bağlılıklarını bildirmişlerdir.¹⁵¹⁰ Buna ek olarak, önce de değinildiği gibi Tağızade ve Nagi(yev) gibi zenginler, Almanlara karşı savaşacak Azerbaycan gönüllü birliklerinin teşkil edilmesi için nakdi yardımda bulunmuştur.¹⁵¹¹ Vahşi Tümen (Dikaya Diviziya) adıyla Kafkasyalı ve Dağıstanlı Müslüman alaylarından kurulan bu birliğe Tağızade'nin 18 yaşındaki oğlu Muhammed de gönüllü olarak katılmıştır.¹⁵¹² Tağızade buna ek olarak Bakü'de büyük bir askerî hastanenin giderlerini de üstlenmiş, yaralılara yardım için kurulan komitede, Müslüman İttifakı'nda bulunan ve aralarında yakın bir zamana kadar Pan-Türkizmi desteklediği bilinen Tatar ve Azerbaycanlı liderler de yer almıştır.¹⁵¹³

Gayriresmî olarak görev yapan ve toplam altı gönüllü alaydan mürekkep “Vahşi Tümen” oluşturulmadan önce Rusya'da 1916 senesine kadar Türklerin askerî hizmetlerden muaf tutulması, Mehmetzade tarafından, Türklerin “ırkî seciyelerinden biri olan askerliği unutmaları ve böylelikle silah kullanacak bir kadroya malik

¹⁵⁰⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.79-81.

¹⁵⁰⁹ Said, *Ali and Nino*, s.69.

¹⁵¹⁰ Altstadt, *a.g.e.*, s.74.

¹⁵¹¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.190.

¹⁵¹² Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, s.37.

¹⁵¹³ Zenkovsky'ye göre bu komitede şu isimler yer almaktadır: Duma delegeleri olan “I. A. Aktiamov ve A. Devletçin” (evvelce işçi delegesi), İttifak üyeleri “S. G. Alkin, K. M. Tevkelev, Ş. Sırtlanov ve Ş. Şargupov”, Azerbaycanlı “Müftüzade ve Yu. Cafer(ov)” olarak bahsetmektedir. Bkz. Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.190-191.

olmalarının engellenmesi” için yürürlüğe konulan kasıtlı bir siyasetin ürünü olarak değerlendirilmiştir.¹⁵¹⁴ Çarlık rejiminin, ilk etapta Türklerden yalnızca “amele taburlarında” faydalanmak istemiş olması da bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır.¹⁵¹⁵ Bununla birlikte, Rus ordusunun Batı cephesinde uğramış olduğu hezimetlerin ardından, Türklerin zorunlu olarak askere çağrılacağına öğrenilmesi de halk arasında huzursuzluğa sebep olmuş ve bu durum emekli avukat Ali Ekber Refibeyli başkanlığındaki Gence merkezli millî komite tarafından belediye reisi Halil Bey Kesmemmed(ov) ve Cevat Han’ın torunu avukat İsmail Handan beyler eşliğinde Tiflis’teki Kafkasya Genel Valiliği’ne iletilmiştir.¹⁵¹⁶ Buradan hareketle, Azerbaycan Türklerinin Hristiyan yurttaşlarından farklı olarak Çarlık rejiminin sonuna kadar görmüş olduğu aşağılayıcı muamelenin ve kolonyal siyasetin,¹⁵¹⁷ psikolojik olarak onları Çarlık ordusuna hizmet etmekten alıkoyan bir takım gerekçeler oluşturmuş olduğu öne sürülebilir. Bu durumun, Kafkasya Genel Valisi ile görüşen Refibeyli’nin ifadelerine oldukça net bir biçimde yansıdığını söylemek mümkündür. Konuşmada ‘kin, nefret ve intikam’ hislerinin yanı sıra ‘kıyas ve *etki-tepki diyalektiği*’ gibi *hınca* kaynaklık eden pek çok unsur kendisini açıkça belli etmektedir:

Hükümetiniz bizden hangi yüzle asker istiyor? Yüz küsür seneden beri bizlere daima esir muamelesi yaptınız. Vatandaşlığa bile kabul etmediniz. Komşularımız olan Ermeni ve Gürcüler için açtığınız okulların yüzde birini bizler için açmadınız ve bizleri karanlıkta bıraktınız. İlim, irfan görmemiş cahil kütleden her şey beklenir. İdareniz halkımıza sevgi yerine nefret aşlamış ve neticede sevgi yerine nefret kazanmıştır. Şimdi cahil bıraktığınız bu halktan asker istiyorsunuz. Toplayacağınız asker de idarenize karşı nefret, kin doludur. Hatta cephede sizden intikam almak maksadıyla, ellerine vereceğiniz silahları size karşı çevirecekler, düşman saflarına geçecekler. Sonra da hükümetiniz ister, istemez, bu hareketin hesabını geride

¹⁵¹⁴ Mirza Bala Mehmetzade, “Azerbaycan Askerleri”, *Kurtuluş*, Y.1., S.1, (II. Teşrin 1934), s.10.

¹⁵¹⁵ Altstadt, *a.g.e.*, s.78.

¹⁵¹⁶ Keykurun, *a.g.e.*, ss.46-47.

¹⁵¹⁷ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.229; Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.110.

kalan halkımızdan sormaya kalkışacaklar. Zira hükümetiniz tarihinde bunun örnekleri vardır.¹⁵¹⁸

Buradan hareketle, *Açık Söz* gazetesinin henüz birinci sayısında, her ne kadar “her şeyden evvel Rusya’nın muzafferiyet ve muvaffakiyeti” arzu edilmiş olsa da¹⁵¹⁹ savaş başladığı esnada Azerbaycan Türkleri arasında yükselen duyguları devlete sadakattan ziyade mevcut “vaziyetin gerektirdiği mecburiyet” bağlamında değerlendirmek gerektiği söylenebilir.¹⁵²⁰ Swietochowski, bu tavır ile Şiilerin tehdit karşısında başvurdıkları takiyeci tutum arasında bir bağ olduğunu ileri sürmektedir.¹⁵²¹ Savaşa katılan Türk gönüllülerin ise *Ali ve Nino*’da tasvir edildiği gibi şöhret ve itibar arayışında olan yüksek zümreye mensup seçkin kimselerden, dışlanmışlık duygusunun neden olduğu öfke ile kendini kanıtlama peşindeki maceraperestlerden veya ihtimal, Difaî gibi millî teşkilatlar tarafından nefsi müdafaada bulunmak ve gelecekte Azerbaycan’ın bağımsızlığı yolunda mücadele edebilmek için silah kullanması teşvik edilen kimselerden oluştuğu öne sürülebilir.¹⁵²²

1914 senesinde, Kafkasya’da hükümet tarafından güvensiz unsurlar olarak nitelendirilen 4,5 milyonu aşkın bir Müslüman nüfusun varlığı söz konusudur.¹⁵²³ Bununla birlikte, savaşın başlamasına aylar kala Rus hükümetine bağlı üst düzey

¹⁵¹⁸ Keykurun, *a.g.e.*, s.48.

¹⁵¹⁹ Rəsulzadə, “Ehtiyaclarımız”.

¹⁵²⁰ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul: İdil Yayıncılık, 2014, ss.23-24.

¹⁵²¹ Tadeusz Swietochowski, “Soviet Azerbaijan Today: The Problems of Group Identity” *Occasional Papers*, No. 211, Washington DC: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1986, s.7.

¹⁵²² *Ali ve Nino* adlı eserde yer verilen Koçu adlı karakter, ilk etapta kimin için savaştığını önemsemeyen prestij arayışındaki bu kimselerin bir örneği olarak gösterilebilir. Bkz. Said, *Ali and Nino*, s.69. Bunun dışında, Refibeyli’nin, Kafkasya Genel Valisi’ne Türk “gönüllülerin cepheye yaratacağı kahramanlıktan” bahsetmesi ve onu ikna etmeye çalışması, Difaî’nin bu birliklerin vücuda getirilmesinde önemli bir rol üstlendiğini düşündürmektedir. Bkz. Keykurun, *a.g.e.*, s.49.

¹⁵²³ Osmanlı arşiv vesikalarında yer alan ve Rus hükümetinin resmî Kafkasya Salnamesi’nden aktarılan verilere göre 1914 senesinde Kafkasya’da yaşayan Müslümanların toplam sayısı 4.579.487’dir. Öte yandan, Ordu-yı Hümanyûn’un Başkumandanlık Vekaleti tarafından hazırlanan istatistiksel verilerde bu sayı 6.800.000 olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte, Başkumandanlık Vekaleti tarafından gösterilen miktar ile bölgelere göre sunulan cetvel arasında yanlış hesaplama kaynaklı bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Doğru miktar 6.860.000 olmalıdır. Bkz. BOA, HRT. h. 80, 13.02.1333/31.12/1914; Ayrıca bkz. *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, (Ed.) Yunus Özger, (Haz.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: Teas Yayıncılık, 2018, ss.1-2.

temsilcilerin Urmiye’de İranlı yetkililer ile birlikte katıldıkları bir bayram yürüyüşü esnasında Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde gösteriler düzenleyerek yerli halka mesaj vermek istercesine “Azerbaycan kıtası her iki kardeşindir!” şeklinde slogan attıkları düşünülecek olursa, Rusların savaş arifesinde bile bu güveni kazanabilmek için samimi bir çaba içerisine girmiş oldukları da söylenemez.¹⁵²⁴ Azerbaycan topraklarının bölünmüşlüğüne savunan ve Rus hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki emellerine hizmet eden bir gövde gösterisi olarak nitelendirilebilecek bu gibi olaylar, Büyük Savaş esnasında Azerbaycan Türklerini “anavatanın evlatları” olarak selamlayan söylemi¹⁵²⁵ ve savaşı onlar için bir ‘sadakat sınavına’ dönüştüren anlayışı anlamsızlaştırdığı gibi savaşın Osmanlı İmparatorluğu’na da sıçramasıyla Azerbaycan Türkleri arasında kolektif boyutlu bir duygu durum değişikliğinin yaşanmış olduğundan bahsedilebilir.

İlk etapta Büyük Savaş’a giden yoldaki kamplaşmalara dahil olamayan Osmanlı hükümetinin, 2 Ağustos 1914’te Almanya ile imzaladığı dostluk antlaşması sayesinde yalnızlık duygusunu bastırdığı ve özellikle Rus tehdidi karşısında kendisine bir güvence yarattığı fakat kaderini bu ülkeye bağlayarak savaşa girmesinin de kaçınılmaz bir hal aldığı söylenebilir.¹⁵²⁶ Bu antlaşmanın ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun kısa süren tarafsızlık ilanı¹⁵²⁷ 11 Ağustos 1914’te yaşanan “Goben ve Breslau olayıyla” bozulmuş, Osmanlı donanmasına alınan ve Karadeniz’e çıkan bu iki zırhlının bir oldubitti (*fait accompli*) ile 29 Ekim 1914’te Rus limanlarını bombalaması ve bazı gemilerini batırmasının ardından 2 Ekim 1914’te Rusya tarafından Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan edilmiştir.¹⁵²⁸ Rusya’yı birkaç gün sonra Fransa ve

¹⁵²⁴ BOA, DH.EUM.EMN, 115/15, 16.07.1332/10.06.1914.

¹⁵²⁵ ARDTA, 1/1/474, ss.10-11.

¹⁵²⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, ss.367-368.

¹⁵²⁷ *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.16, (Osmanlı Devleti’nin Tarafsızlık İlanı), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, s.44.

¹⁵²⁸ Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, ss.311-321. Goben ve Breslau zırhlılarının boğazlardan geçmesinin tarafsızlık ilkesine aykırı olmadığı, bu iki zırhlının Osmanlı İmparatorluğu tarafından daha önce İngiltere’ye parası peşin ödenen fakat İngiliz hükümeti tarafından el konularak Osmanlı İmparatorluğu’na teslim edilmeyen zırhlıların yerine satın

İngiltere izlemiş, Osmanlı İmparatorluğu ise Almanya'nın beklentileri doğrultusunda "14 Kasım 1914'de Fatih Camii'nde cihat fetvası" okutarak "yeryüzündeki bütün Müslümanları kutsal savaşa" katılmaya çağırmıştır.¹⁵²⁹

Savaşın 'öngörülebilir' biçimde Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'na sıçramasıyla birlikte, Transkafkasya'da yaşayan halkların ve savaşa taraf olan büyük güçlerin birbirlerine karşı olan tutumlarında büyük değişikliklerin yaşandığı söylenebilir. Rusya açısından bakılacak olduğunda, Çar II. Nikola'nın "10 Aralık 1914'te Kafkasya'nın idarî merkezi olan Tiflis'e" bir ziyaret gerçekleştirmesi, burada "Ömer ve Ali camilerini" ziyaret ederek "her birine 2 biner ruble" bağışta bulunması, Osmanlı idarecilerinin "Almanya'nın kuklası" haline geldiğine ve hilafet makamının "kafirlerle iş birliği" yaptığına yönelik Rus basınında çıkan haberler, hatta "Çar'ın gizlice Müslüman olduğuna" dair bazı kasıtlı şayialardan bahsedilir olması, Çarlık hükümeti tarafından Rusya Türkleri arasında Osmanlı sempatisini azaltmaya yönelik girişimler çerçevesinde değerlendirilebilir.¹⁵³⁰ Öte yandan, henüz savaş ilanına üç aydan fazla bir zaman varken Bakü civarında sıkıyönetim ilan edilmesi, ayrıca Aralık ayında Çar'ın "Tiflis, Bakü ve Derbent'de Müslüman ileri gelenlerinden 8 bin kişiyi tutuklatması, Müslümanlara ait gazeteleri kapattırarak Kazan, Orenburg, Bakü ve Gence'de aydın

alındığının duyurulması hakkında bkz. *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.13 (Goben ve Breslau Zırhlılarının Boğazdan Geçişleri), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.41-42; *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.31 (Goeben ve Breslau Gemilerinin Satın Alınma Belgelerinin İngilizlere İbrazı), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.64-65.

¹⁵²⁹ Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXIV, S.97, (Bahar 2018), s.83; Dönemin yayın organlarından biri olan *Sebilü'r-reşad* mecumasında Cihad-ı Ekber ilanı ilk sayfadan duyurulmuş ve resmî makamlardan tebliğ edilen bazı beyannamelere yer verilmiştir. Bkz. "Bütün Müslümanlara Cihad farz oldu", *Sebilü'r-reşad*, C.XIII, S.314, (6 Teşrînisâni 1330/1914). Meşihat makamından duyurulan fetva için bkz. *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.50 (Cihat Fetvası), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.92-94. Fetvanın, İran Nizamü'l İslamı'na gönderilmesi hakkında bkz. *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.58 (Cihat Fetvası ile Sultan Reşad Beyannamesinin İranlılara Tebliği), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, s.107.

¹⁵³⁰ Öğün, *a.g.m.*, ss.87-88.

sayılabilecek herkesi hapse attırması” taktik icabı sürdürülen bu çabaların samimiyetini sorgulatmış, neticede “halkın kin ve nefretini” körüklemiştir.¹⁵³¹

Osmanlı İmparatorluğu açısından bakılacak olduğunda, bu devleti Almanya ile yakınlaştıran *Cihad-ı Ekber* kozunun, İngiliz ve Fransız sömürgelerinde çıkması ümit edilen Müslüman ayaklanmalarından ziyade özellikle Rusya’yı tehdit eden Pan-Türkist bir seferberlik beklentisine işaret söylenebilir.¹⁵³² İttihat ve Terakki’nin yerel şubelerine gönderilen bildirgelerde, cihat fetvasının Turancı hedeflerine yönelik açık ifadelerle rastlamak mümkündür:

Halkımızın ve memleketimizin millî ideali, bizleri ırkdaşlarımızla birleştiren doğal sınırları çizmek üzere Moskof düşmanını yenmeye mecbur bırakmaktadır. (...) Dinî duygularımız, bizleri İslam dünyasını kafirlerin tahakkümünden kurtarmaya sevketmektedir.¹⁵³³

Osmanlı hükümeti buna ek olarak, savaş öncesinde özellikle İran’da Almanlar ile Ruslar arasında kızışan rekabet ortamından faydalanmak istemiş, Urmiye civarındaki Alman ailelerin ticari faaliyetini ve Almanların burada konsolosluk açma girişimlerini yakından takip ederek artan Alman prestijinin bölgedeki Rus nüfuzunu zayıflatacağını düşünmüştür.¹⁵³⁴ Bu dönemde İran’ın özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya’daki nüfuzunu kırmak için tarafsız olmasına rağmen Ruslarla iş birliği yaptığı ve Türklere karşı “muhasamata başladığı” bildirilmiştir.¹⁵³⁵

Kafkasya’ya gerçekleştirilecek askerî harekât öncesinde siyasal bir zemin yaratmak isteyen Osmanlı hükümeti, bağımsızlık yanlısı Gürcüler ile gizli görüşmeler yürütmüş,

¹⁵³¹ BOA, HR.SYS, 2376-10, 24.06.1914; Ögün, *a.g.m.*, ss.87-88.

¹⁵³² Ülman, *a.g.e.*, s.317.

¹⁵³³ Gotthard Jäschke, “Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkriege”, *Die Welt des Islams*, Vol.23, No.1/2, (1941), s.12.

¹⁵³⁴ BOA, DH.SYS, 108-38, 27.07.1332/21.07.1914.

¹⁵³⁵ *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.38 (İran Topraklarında Osmanlı-Rus Muharebesi), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.76-77.

benzer şekilde Osmanlı Taşnakları ile de Rusya'ya karşı ayaklanmaları için başarısızlıkla sonuçlanan bazı pazarlıklar yapılmıştır.¹⁵³⁶

Azerbaycan açısından ise Büyük Savaş yıllarında küresel çapta cereyan eden çatışmaların birçok Azerbaycanlı için kendi ülkelerinin geleceğini biçimlendirecek bir fırsat olarak görüldüğü söylenebilir.¹⁵³⁷ Turancılığın ilkbaharı olarak nitelendirilebilecek bu dönemde, Azerbaycanlı aydınların zihin dünyasındaki romantik imgelerin daha da belirginleşerek milliyetçiliğin etnik-kolektivist yorumunun pekiştiği ifade edilebilir. Mehmed Emin Resulzâde'nin Pan-Turanizm hakkında kaleme aldığı satırlarda "bu psikolojinin" bir yansımasını görmek mümkündür:

Savaş şartları ve genel tehlike altında, İslam birliğinin evrensel sloganından vazgeçen milliyetçiler, bir biçimde onun kadar güçlü ve etkili bir sloganı kabul etmeliydi. Bu yalnızca ırksal bir konfederasyon olabilirdi. Dinsel birliğin çağı geçti, tarih artık ırkı harekete geçiriyor. Yaşasın Tuna'dan Altay'a Türk halklarının birliği! (...) Türk halkları ulusal hayata uyandı, hürriyeti arzuladılar. Bu anlayış sayesinde ideal ile gerçek bir bütün haline geldi. İdeal olan, görkeminin doruklarındaki ve saklı potansiyel gücüyle yeni kültürel değerler yaratacak Türk ırkının başarısı sayesinde Almanlarınkine benzer tek bir Turan devleti kurmak idi. Elbette bu ideal, Türk boylarından kitleler üzerinde devrim etkisi yarattı. Devasa düşman kuvvetleri karşısında hürriyet ve bağımsızlığı ağızlarına bile alamazken küçük bir boy olmayıp şanlı bir tarihe ve parlak bir geleceğe sahip milyonlar büyüklüğündeki bir ulusun mensupları olduklarının bilinciyle ümitlerini güçlendirdiler ve yüz yıllık düşmana karşı bilfiil mücadele çağrısı yaptılar.¹⁵³⁸

Azerbaycanlı aydınlar arasındaki bu hava, 1914 yılının Haziran ayında gerçekleştirilen Rusya Müslümanları'nın dördüncü kongresinde de kendisini belli

¹⁵³⁶ Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.11, (2000), ss.286-287; Ögün, a.g.m., s.91; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.111.

¹⁵³⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.117.

¹⁵³⁸ M.Ə. Rəsul-Zadə, *O Panturanizme, v Svyazi c Kavkazskoy Problemoy*, Parij: KNK, 1930, ss.50-51.

etmiş, burada “İdil boyu Tatarlarının, Kırım Tatarlarının, Kırgızların, Kafkasyalıların ve Türkistanlıların” aralarında bulunan bazı farklara rağmen ortak ihtiyaçlarının bulunduğu, birbirlerini kolaylıkla anlayabilecekleri ve en önemlisi de birlikte yaşayabilecekleri vurgulanmış, bu vesile ile “Rusya Türklerinin aydın ve üst tabakasında hakim olan Türk Birliği görüşü” bir kez daha dillendirilmiştir.¹⁵³⁹

Osmanlı ordusunun savaşın ilk günlerinde başta Köprüköy olmak üzere, Tutak, Savuçbulak, Çoruh vadisi ve Ardahan dolaylarında Rus ordularını mağlubiyete uğratması, Acara ve Ardanuç gibi yerleri alarak Batum’a dayanması, Rusya Türkleri arasında büyük bir heyecan yaratmış fakat bu gelişmeler Kafkasya’da beklenen ihtilalin fitilini ateşlemeye yetmemiştir.¹⁵⁴⁰ Elde edilen başarılarla rağmen Rus direnişinin tam anlamıyla kırılmaması ve çetin kış şartları sebebiyle askeri hareketin duraksaması, ordunun psikolojik üstünlüğünü kaybedeceği ve Rusya Türkleri arasında hayalkırıklığına sebep olacağı endişelerini gündeme getirince, 19 Aralık 1914’te Enver Paşa tarafından “Timur ve Cengiz saltanatını diriltecek” büyük taarruzun emri verilmiştir.¹⁵⁴¹ 22 Aralık 1914’te başlayıp 17 Ocak 1915’e kadar süren ve Sarıkamış Harekâtı olarak bilinen bu taarruz, Osmanlı ordularının dramatik hezimetiyile sonuçlanmasına karşın Ruslar arasında büyük korkuya sebep olmuş ve Rusları ileriki dönemlerde daha ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir.¹⁵⁴² 1915 baharında Ruslar arasında Türk korkusunun halen canlı olduğu söylenebilir. Döneme ait arşiv vesikalarında Rusların Kafkasya’ya devamlı olarak destek kuvvet gönderdikleri,

¹⁵³⁹ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.221.

¹⁵⁴⁰ BOA, HR.SYS, 2108-10, 28.11.1914. Köprüköy’de cereyan eden muharebeler ile ilgili olarak kamuoyunu bilgilendirmek üzere yayımlanan resmi duyuru için bkz. *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.52 (Köprüköy’de Ruslarla Devam Eden Mücadele), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.96-100.

¹⁵⁴⁰ Ögün, *a.g.m.*, ss.87-88.

¹⁵⁴¹ Ögün, *a.g.m.*, ss.92-93.

¹⁵⁴² Tuncay Ögün, “Kafkas Cephesi’nde Rus Rületi: Sarıkamış Harekâtı”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.III, S.73, (Temmuz-Aralık 2015), ss.793-794.

bunların teyakkuz halinde Türk saldırısını bekledikleri ve Bakü civarında dikenli tellerden oluşan müstahkem mevkiiler oluşturdıkları rapor edilmiştir.¹⁵⁴³

Sembolik olarak 93 Harbi'nin rövanşı olarak değerlendirilen bir mücadelede,¹⁵⁴⁴ Sarıkamış Harekâtı'nın umum Türk dünyasında I. Balkan Harbi'ni anımsatan travmatik etkiler bıraktığı söylenebilecek olsa dahi romantik Türkçülüğün doruk noktası olan Turan ülküsünün gerçekleştirilebilmesi adına bu cüretkâr teşebbüsün tarihte bir eşi daha yaşanmamıştır.

Sarıkamış mağlubiyetinin ardından Azerbaycan'ın güneyinde devam eden Turancı akınlar, Halil Paşa'nın komutası altındaki hafif birliklerle Tebriz istikametinde devam etmiş ve Osmanlı himayesinde birleşik bir Azerbaycan kurma imasını taşıyan bu girişim, bölgede Osmanlı nüfuzunun artmasından endişe eden Alman subaylarının iş birliğine yanaşmamaları sebebiyle başarısız olmuştur.¹⁵⁴⁵ Bu çabalar, Enver Paşa'nın ısrarıyla 1917 senesine kadar sürdürülmüşse de 1915 kışından itibaren artık Osmanlı güçlerinin Rusya karşısında Bakü'ye yönelik stratejik bir tehdit oluşturduğunu söylemek zordur.¹⁵⁴⁶

Büyük Savaş'ın başlarında Azerbaycan Türklerinin korumaya özen gösterdiği temkinli tavrın tedricen terk edilmesi ve istiklâl arzusunun dillendirilmesi bağlamında, Sarıkamış Harekâtı'nın ve sonrasında yaşananların özel bir önem arz ettiği söylenebilir. Savaş sırasında Osmanlı birliklerine yardım eden Kafkas İhtilâl Cemiyeti gibi teşkilatların silahlı faaliyetini,¹⁵⁴⁷ Feth Ali Han Hoylu'nun yeğeni Aslan Han gibi Difâi mensuplarının Bakü, Gence ve Erivan guberniyaları ile Terek ve Dağıstan'ı içine

¹⁵⁴³ BOA, HR.SYS, 2109-12, 09.03.1915.

¹⁵⁴⁴ Tuncay Öğün, Osmanlı ordularının Artvin'e girişi esnasında düşman askerlerinin eline geçmemesi için kasaba halkı tarafından 93 Harbi'nden beri saklanmakta olan bir Osmanlı alay sancağının törenle çıkarılarak halkın sevinç gösterilerinde bulunduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s.95. Buna ek olarak, dönemin Osmanlı basınında 93 Harbi'ne göndermede bulunarak "Ruslarla hesaplaşma arzusunu" dillendiren makale ve karikatürler hakkında bkz. Öğün, "Kafkas Cephesi'nde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", ss.766-767.

¹⁵⁴⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.113-114; Bal, *a.g.e.*, s.41.

¹⁵⁴⁶ Bal, *a.g.e.*, s.42. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.114

¹⁵⁴⁷ Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s.97.

alan bir cumhuriyetin kurulması yolunda Osmanlı icazetine başvurması şeklindeki siyasal çabalar izlemiştir.¹⁵⁴⁸ Bu tasarı, Azerbaycanlı aydınlar arasında Osmanlı İmparatorluğu ile birleşmekten ziyade bağımsız bir devlet düşüncesinin halen canlı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.¹⁵⁴⁹ Bunlara ek olarak, daha önce Rusya'dan göç ederek İstanbul'da yaşamaya başlayan bazı Türkler tarafından kurulan "Rusya'daki Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi (Cemiyeti)'nin" çalışmalarına da değinmek gerekir.¹⁵⁵⁰ Bünyesinde Azerbaycan Türklerinden Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Selim Bey Behbud(ov) gibi isimleri barındıran bu cemiyete, Kırım Türklerinden Mehmet Eset Çelebizade ve Buharalı Mukimeddin Beycan gibi simalar da iştirak etmiştir.¹⁵⁵¹ Bu isimler, Sofya, Viyana, Zürih, Berlin gibi çeşitli şehirlerde konferanslar düzenlemiş, Avrupalı devlet adamlarına muhtıralar sunarak Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri arasında Rusya Türklerinin istiklâl mücadelesi için destek aramışlardır.¹⁵⁵² 1915'in sonunda Avusturya Başbakanı Karl von Stürgkh ve Dışişleri Bakanı János Forgách tarafından kabul edilen cemiyet temsilcilerinin, bu iki isme sundukları muhtırada "Rusya Türklerinin tarihleri, kültür hareketleri ve 1905'ten sonraki siyasi emelleri anlatılarak" neticede "Rusya'nın gelecekte Avrupa için yaratacağı büyük tehlikeye" dikkat çekilmiş ve Türklerin "tam bağımsızlık" arzusu şöyle dile getirilmiştir:

Bugüne kadar kültürünü muhafaza eden biz Türk-Tatarlar, Batı kültürünün Türk-Tatarların yardımı ile Asya'daki Rus-Bizans kültürünü yok edeceğine inanıyoruz... Biz bugünün Batı uygarlığının devamlı temsilcilerinin - Almanya, Avusturya ve Macaristan- Asya'nın geleceğini kısa bir zaman değiştireceklerini ummaktayız. Doğu Avrupa ve Orta Asya hanlıklarının yeniden ihyası bu

¹⁵⁴⁸ Jäschke, *a.g.m.*, s.16. Aslan Han Hoylu'nun Osmanlı yetkilileriyle görüşebilmesinde Difâi'nin kurucusu Ahmet Ağaoğlu'nun önemli rolü bulunmaktadır. Osmanlı yetkililerin yapmış olduğu güvenlik soruşturmasında Ağaoğlu bu kişiye kefil olmuş ve Hoylu ailesinde bazı Rus taraftarlarının olduğu bilinmekle beraber Aslan Han'a itimat edilebileceğini rapor etmiştir. Bkz. BOA, DH.EUM.KLH, 1-22, 02.04.1333/17.02.1915.

¹⁵⁴⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.115.

¹⁵⁵⁰ Bal, *a.g.e.*, s.43.

¹⁵⁵¹ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.160.

¹⁵⁵² Bal, *a.g.e.*, s.43.

programın başlangıcı olacaktır... Yumruklarımızı sıkarak müttefiklerimizden ve Müslüman liderleri dostlarımızdan, Halife ve Büyük Sultan'dan, Alman ve Avusturya İmparatorlarından, Macaristan ve Bulgaristan hükümdarlarından ve onların kahraman halkına: "Bizi Rus boyunduruğundan kurtarınız" diyoruz.¹⁵⁵³

Buradaki ifadelerde kendisine yer bulan "Doğu Avrupa ve Orta Asya hanlıklarının yeniden ihyası" söylemini, klasik dönemin geleneksel düzenine değil, Azerbaycan'ın bağımsızlığına yapılan bir atıf olarak değerlendirmek gerekir. Öncelikle, muhtırada kadim bir geçmişe malik olan ve kendisini muhafaza etmeyi başarabilmiş Türk-Tatar kültürünün, Batı medeniyetinin gerçek mirasçısı olarak addedilen Almanların ve Macarların kültürel birikimi ile yan yana getirilerek bunların ortak bir paydada buluşturulması son derece dikkat çekicidir. Buradan hareketle, Türkler ile soylu ahlakını temsil eden Avrupalılara medeniyet sahasında eşit bir konum atfedilmiş olduğundan söz edilebilir. Bu durum, Batılı milletler ailesine mensup olmadığı ima edilen Rusya'nın, Kafkasya'da ve Orta Asya'da kendisine kendisine tevdi ettiği *medenileştirme misyonunun* -dolayısıyla da efendilik rolünün- Türkler tarafından tanınmadığını göstermektedir. Dahası, soylu ahlakını temsil eden Avrupalıların, "Asya'daki Rus-Bizans kültürünü" yok etmek için Rusya tarafından köle olarak konumlandırılan "Türklerin yardımını" almaya teşvik edilmesi, Avrupalıların 'kendilerinden olmayan' bu güç karşısında yetersiz olduklarının zımnen dile getirilmesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Türkler, Batılı olmasa bile yüksek bir kültürün taşıyıcıları olarak Batılılar ile eşitlenirken, yine Batılı olmayan fakat yüksek bir kültüre de malik olmadığı ileri sürülen Ruslar, evrensel medeniyeti tehdit eden düşman imgesiyle özdeşleştirilmiştir. *Efendi-köle diyalektiği* açısından sahip olunan rollerde bir değişim arzusuna işaret eden bu ifadelerin *hınç* ile dolu olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, "hanlıkların yeniden ihyası" söylemi, Azerbaycan'ın yüzyıl öncesinde kalan bağımsızlık ve efendilik hatırasının bir parçası olarak değerlendirilmelidir. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* şiarını benimseyen

¹⁵⁵³ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.197; Bal, *a.g.e.*, ss.43-44.

milliyetçi aydınların asırlık aydınlanma programında geleneksel toplumun ve ona özgü kurumların artık yeri yoktur. Bunun yerine, egemenliğin kaynağının artık halkta arandığı söylenebilir. Son olarak, muhtırada altı çizilen kültürel farklılıkların, kategorize edilmiş biçimleri bakımından *Avrupamerkezciliğin* tekçi anlayışına bir itiraz sunduğundan söz edilebilir. Bu bağlamda, Türk halklarını Avrupalılardan ayıran fakat her ikisini de yüksek kültürün taşıyıcıları olarak eşitleyen söylemin, Avrupa deneyimini reddetmeyen fakat kendi kültürel birikimine de yabancılaşmayan bir anlayışı yansıttığı söylenebilir. Bu durum, Türklük örneğinde modernitenin açıkça çoklu bir zemine oturtulduğunun göstergesidir.

1915 senesinin Aralık ayında Budapeşte merkezli *Pester Lloyd-Gesellschaft* gazetesinin matbaasında tab edilen bu muhtıranın¹⁵⁵⁴ devamında, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişki, medeni hakların barbarca gasp edilmesinden doğan bir mağduriyet söylemi üzerinden iki kutup arasındaki çatışmanın sebeplerini de özetler biçimde dile getirilmiştir:

Rusya kendi tebaası bulunan Türk ve diğer Müslüman halkların en tabii, meşru ve mukaddes haklarını cebren ellerinden almıştır. Onlara, kendi ırkdaşlarıyla her türlü temas ve münasebet tesisi yasak edilmiştir. Mesela, Kazanlı veya Kafkasyalı bir Türk'e, Türkistan ve Kırgız yer yerlerinde mülk ve arsa satın almak kat'iyen memnudur. Rusya'daki Türkler en mukaddes dinî vazifelerini bile icradan mahrum bırakılıyorlar, her türlü harsî ve millî terbiye imkânı onların ellerinden alınmıştır. (...) Ellerimizi göklere kaldırarak istirham ediyoruz: Bizi Rus zincirinden halâs ediniz!¹⁵⁵⁵

Burada yer verilen ifadeler, bir bütün olarak 'barbarlık ile medeniyet', 'irtica ile ilerleme', 'eski ile yeni' veya hepsini içerecek biçimde 'ilkel ile modern' gibi kavramlar üzerinden okunabilir. Bu kategorizasyonda Türklerin 'medeniyi, ileriye, yeniyi ve moderni' temsil ederken Rusların da 'barbarlık, gerilik, eskilik ve ilkelik' ile özdeşleştirildiği iddiası, Müdafaa Komitesi tarafından dile getirilen şikayetlerin

¹⁵⁵⁴ Bal, *a.g.e.*, s.43.

¹⁵⁵⁵ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.161.

çözümüne kavuşturulması için yalnızca müttefik devletlerin değil, medenî dünyanın temsilcileri olarak addedilen diğer Batılı devletlerin de vazifeye çağrılmış olmasıyla desteklenebilir. Buradan hareketle, Azerbaycanlı aydınların Büyük Savaş'ı yorumlarken, 'itilaf ve ittifak' gibi siyasal kamplar yerine 'medeniyet ile barbarlık arasındaki mücadele' gibi bir anlayış içerisinde oldukları söylenebilir. Bu durum, aydınların savaşa yönelik beklentilerini de kaçınılmaz olarak etkilemiştir:

Biz bu ricamızı halk ve milletin haklarını ayaklar altına alan Rusya'ya karşı savaşıyan muzaffer Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a yöneltmekle kalmayıp aynı ricalarla İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri gibi tarafsız ülkelere ve hatta Rusya'nın müttefiki olan İngiltere, Fransa ve İtalya'ya da hitap ediyoruz. Böylece Rusya'nın dostlarına da bu ricalarımızı duyurmak isteriz: Çünkü onlar, milletlerin muhafazasını, millî hakların korunmasını ve millî bağımsızlıkların emniyet altına alınmasını, bu savaşın gayesi olarak ilân etmişlerdir.¹⁵⁵⁶

Rusya'daki Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi, Avrupa'daki faaliyetlerini sürdürürken onlara Aralık 1915'te kurulan bir diğer teşkilat olan Kafkasya Komitesi de katılmıştır.¹⁵⁵⁷ Mareşal Fuat Paşa riyasetinde, Knez Maçabeli, Kamil Bey Toğiridze (Gürcü), İsa Paşa, Aziz Meker (Kuzey Kafkasya) ve Selim Behbud(ov) gibi isimlerden oluşan bu komite, Aralık ayında Berlin ve Viyana'da bazı temaslarda bulunmuş, Kafkasya'da dört devletten müteşekkil bağımsız bir konfederasyonun kurulması için çalışmıştır.¹⁵⁵⁸ Bu komite, Selim Behbud(ov)'un çabalarıyla genç Azerbaycan münevverlerinden oluşan gönüllülerin gizlice Türk ordusuna katılmalarına yardım etmiş ve Dr. Cavad Oruczade gibi savaştan önce Almanya'ya yerleşerek burada yaşamını sürdüren Azerbaycanlı muhacirlerden de destek görmüştür.¹⁵⁵⁹ Bu kimseler, Rus ordusunda çarpışırken müttefiklere esir düşen Türkler arasında millî mahiyette

¹⁵⁵⁶ Bal, *a.g.e.*, s.45.

¹⁵⁵⁷ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.160.

¹⁵⁵⁸ Bal, *a.g.e.*, s.45.

¹⁵⁵⁹ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.161; Gotthard Jäschke, "1916 Lozan Kongresi'nde Rusya Mahkûmu Milletler-I", *Kurtuluş*, Y.4, S.28, (Şubat 1937), s.19

propaganda faaliyeti yürütmüş ve Ruslara karşı savaşmak üzere gönüllü birliklerin teşkil edilmesinde rol oynamışlardır.¹⁵⁶⁰ Bu girişimler Osmanlı hükümeti tarafından olumlu karşılanmış ve muhacirlerin üç aylık bir süre zarfında silah altına alınabilecekleri bildirilmiştir.¹⁵⁶¹ Sayıları, yalnızca Almanya’da 13 bini bulan bu esirlerden en 5 bin tanesinin Osmanlı İmparatorluğu’na gönderilmiş olduğu bilinmektedir.¹⁵⁶² Bununla birlikte Kafkasya Komitesi’nin en önemli faaliyeti 1916’da İsviçre’nin Lozan kentinde düzenlenen ve “Rusya mahkumu milletlerin” bir araya geldiği kongrede Türkleri temsilen bulunmuş olmasıdır.¹⁵⁶³ Kafkasya’dan Ali Bey Hüseyinzade, Seyyid Tahir el-Hüseyni ve İsmail Bedanok gibi isimlerin bulunduğu büyük bir heyetin bu kongreye ilk kez iştirak ediyor oluşu, dikkate şayan bir hadise olarak telakki edilmiş ve Rusya Türklerinin “beynelmilel ölçüde hem de geniş bir Avrupa mehafili önündeki ilk kuvvetli istiklâl hamleleri” olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁶⁴ Temsil heyeti, bu kongrede Rusya’nın “medenî faaliyet” adı altında yürüttüğü siyasetin Türklerin serbest inkişafına büyük bir engel teşkil ettiğini” belirterek, Ruslar ile müsavi haklara malik olmak, kültürel, dinî ve millî muhtariyet, mektep ve tahsil serbestisi, toprak meselesi gibi konuları ele almış, Buharalı Mukimeddin Beycan ise tam bağımsızlık taleplerini dile getirmiştir.¹⁵⁶⁵ 1916 Lozan Kongresi İtilaf basınında da kendisine yer bulmuştur. Fransız *Le Temps* gazetesinde “Yersiz Heves” başlığıyla ilk sayfadan duyurulan bu kongre Alman ajitasyonu olarak

¹⁵⁶⁰ Zenkovsky’ye göre Berlin yakınlarındaki Zossen’de toplananan 10 ila 15 bin Tatar esir arasından Kafkasya Komitesi’nin yoğun propaganda faaliyetine rağmen Ruslar ile savaşmak isteyen hiçkimse çıkmamıştır. Esirlerin az bir kısmı ise Mezopotamya’da İngilizler ile çarpışan Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılmayı kabul etmiştir. Bkz. Zenkovsky, *a.g.e.*, s.198. Jäschke ise bu esirlerin Osmanlı ordusunda Ruslara karşı savaştığı bilgisini vermektedir. Bkz. Jäschke, “1916 Lozan Kongresi’nde Rusya Mahkûmu Milletler”, s.19.

¹⁵⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.101, (Muhacirlerden Asker Alınması), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.179-180.

¹⁵⁶² *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.122, (İttifak Devletlerine Esir Düşen Müslümanlardan Yararlanılması), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.217-218.

¹⁵⁶³ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.162.

¹⁵⁶⁴ Gotthard Jäschke, “1916 Lozan Kongresi’nde Rusya Mahkûmu Milletler-II”, *Kurtuluş*, Y.4, S.29/30, (Mart-Nisan 1937), s.25; Mehmetzade, *a.g.e.*, s.162.

¹⁵⁶⁵ Jäschke, “1916 Lozan Kongresi’nde Rusya Mahkûmu Milletler-II”, ss.25-26.

yorumlanmış, adı geçen gazetede “Verdun’daki Fransızların, Bukovina’daki Rusların, kuzeydeki İngilizlerin ve Trento’daki İtalyanların, milletlerin hürriyeti uğrunda bu kongreden daha fazla çalıştığı” ileri sürülmüştür.¹⁵⁶⁶ Benzer şekilde Montpellier merkezli *L’Eclair* adlı bir başka Fransız gazetesinde de “mahkum milletlerin hakkı prensibinin günün birinde kolaylıkla Fransa’ya veya müttefiklerine doğrultabilecek bir silah” olarak değerlendirildiği göze çarpmaktadır.¹⁵⁶⁷

Kafkas cephesinde savaş devam ederken, Osmanlı İmparatorluğu’na sığınan Türkçülerin ve yabancı ajanların Rusya’daki Türkleri hükümete karşı ayaklandırma çabaları Osmanlı ordularının Sarıkamış’ta bozguna uğraması ve Rus hükümetinin azınlık halklar üzerindeki baskısını artırmasıyla beklenen sonuçları vermemiştir.¹⁵⁶⁸ Savaşın Türkler aleyhine dönmeye başlamasıyla Rus hükümeti, Kars, Ardahan ve Gümrü mıntıkalarında Türklerden intikam almaya başlamış, Osmanlı İmparatorluğu’nu destekledikleri gerekçesiyle Acarlar ve Lazlar da aynı kaderi paylaşmıştır.¹⁵⁶⁹ Benzer şekilde 1916-1917 arasında Türkistan’da ilan edilen zorunlu seferberlik ve “savaş ihtiyacı” olarak ahaliden zorla toplanan 2,4 milyon rublelik “hediyenin” yaratmış olduğu huzursuzluk da kısa zamanda millî nitelikli bir isyana dönüşmüş fakat bu hareketler Rus hükümeti tarafından kanlı biçimde bastırılmıştır.¹⁵⁷⁰

Tüm bunlara rağmen, Azerbaycan halkı ile Osmanlı hükümeti arasındaki dirsek temasının savaş boyunca kesintiye uğramadan devam etmiş olduğu söylenebilir. Sarıkamış’ta Kafkasya’nın istiklâli uğrunda Ruslar ile çarpışarak esir düşen Türk askerlerinin trenlerde havasız bırakılarak katledilmeleri,¹⁵⁷¹ Kafkasya’daki

¹⁵⁶⁶ “Bulletin Du Jour: Zèle Inopportun”, *Le Temps*, An.56, No.20084, (2 Juillet 1916).

¹⁵⁶⁷ Jäschke, “1916 Lozan Kongresi’nde Rusya Mahkûmu Milletler-II”, ss.27.

¹⁵⁶⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.199.

¹⁵⁶⁹ Jäschke, “1916 Lozan Kongresi’nde Rusya Mahkûmu Milletler-I”, s.21. Swietochowski’ye göre Çoraka vadisinde yaşayan 52 bin kişiden yalnızca 7 bini hayatta kalmayı başarabilmiştir. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.113.

¹⁵⁷⁰ Kurat, *a.g.e.*, ss.427-429.

¹⁵⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.179, (Rusların Osmanlı Esirlerine Barbarca Tutumları), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, s.322.

hastanelerde Rus Hilal-i Salib Cemiyeti'ne bağı görevliler tarafından Türk esirlerin millî ve dinî duygularının incitilmesi, bunların türlü işkence yöntemleriyle kasıtlı olarak sakat bırakılması veya öldürülmesi¹⁵⁷² gibi vakalar, Türkler arasında Ruslara karşı büyük bir nefret dalgasını doğurmuştur. Bu dönemde sivil halk tarafından Osmanlı hükümetine gönderilen arizalarda “vatan için kurbanlık evlatlar yetiştirmek”, “hiss-i vatan” ve “intkam” gibi ifadeler yer almış, ortak millî duygular hissedilir ölçüde artış göstermiştir.¹⁵⁷³

Büyük Savaş esnasında Resulzâde tarafından çıkarılan *Açık Söz* gazetesinde Rus ordularından “bizim koşunlar [ordular]” olarak bahsedilmesi,¹⁵⁷⁴ Duma'daki Türk mebusların “Rusya'ya ve müttefiklerine karşı olan ödevlerinden haberdar” olduklarını ifade etmeleri ve bunların Avrupa'da faaliyet gösteren Kafkasya Komitesi ile ilişkilerinin bulunmadığını ileri sürmüş olmaları¹⁵⁷⁵ gibi örnekler, Azerbaycan Türklerinin Çarlık rejimine duydukları sadakat çerçevesinde değerlendirilemez. Esasında Ermeni Taşnakları savaş sırasında Osmanlı hükümetine ne kadar sadıksa,¹⁵⁷⁶ Azerbaycanlıların da Rus hükümetine o kadar sadık oldukları söylenebilir. Nitekim özellikle Sarıkamış hezimetinin ardından Rusların ve Ruslar tarafından silahlandırılan Ermeni çetelerinin Doğu Anadolu ve Kafkasya'da giriştiği katliam hareketleri, Azerbaycan Türklerini özellikle Bakü Cem'iyet-i Hayriyyesi'nin çatısı altında birleştirmiş, bu cemiyet aracılığıyla yapılan yardım faaliyetlerini Mehmed Emin Resulzâde, Haşim Bey Vezir(ov) ve Mahmud Nedim Karagöz(ov) riyasetindeki gönüllüler tarafından geliri Türk harpzedelere bağışlanmak üzere 11 Mart 1915'te

¹⁵⁷² *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.169, (Rus Hastanelerinde Osmanlı Esirlerine Uygulanan Muamele), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.301-306.

¹⁵⁷³ *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.141, (Şehit Annesinin Arzusu), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, s.244.

¹⁵⁷⁴ *Açık Söz*, N.1, (2 Oktaybr 1915).

¹⁵⁷⁵ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.199.

¹⁵⁷⁶ Swietochowski, Taşnakların savaş sırasında Osmanlı hükümetine tüm bağlılıklarını sunmaya hazır olduklarını ileri sürmüştür. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.111.

çıkarılan *Kardeş Kömeği* gazetesi gibi çok sayıda örnek takip etmiştir.¹⁵⁷⁷ Azerbaycan Gençlik Teşkilatı'nın Sibiry'a sürülen veya Nargin adasında Ruslar tarafından ölüme terkedilen Türk savaş esirlerine yaptığı insanî yardımlar da yine bu kapsamda hatırlanması gereken örneklerdir.¹⁵⁷⁸

1915 yılında alınan yenilgilerin ardından Osmanlı güçlerinin Kafkasya'daki ilerleyişi durma noktasına gelmişse de Çanakkale cephesinde İtilaf devletlerinin on aylık bir süre içerisinde yaklaşık 330 bin kayıp vererek hezimete uğraması, savaşı kısa sürede bitirmeye yönelik Rus, İngiliz ve Fransız hesaplarını altüst etmiş, Karadeniz'den Rusya'ya yapılması planlanan yardımları da imkânsız hale getirmiştir.¹⁵⁷⁹ Rusya'nın kayıpları ise 1915 senesinde yarısı savaş esiri olmakla birlikte 2 milyonu bulmuştur.¹⁵⁸⁰ Rusya, Sarıkamış Harekatı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni bir cepheden sıkıştırılmasını talep etmiş ve bunun üzerine İtilaf güçleri tarafından başlatılan Çanakkale harekatı ile kısmen rahatlamış ve ümitlenmiş olsa da bu devletin,

¹⁵⁷⁷ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000, ss.85-121. Naki Keykurun'un anılarında *Kardeş Kömeği*'nin mahiyeti hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: "Kardeş Kömeği teşkilatı Birinci Dünya Savaşı esnasında kurulmuştu. Gayesi ise şu: Rus ordusunun Türkiye'nin Şark vilayetlerini işgali sırasında, Rusların ve bilhassa Rus orduları safında bulunan Ermeni askerlerin vahşetine maruz kalan Türk halkı imkân buldukça Kafkasya'nın içlerine göçmen olarak geliyor ve ancak bu yolla kendilerini kurtarabilmektedirler. Teşkilat, Azerbaycan'a gelen felaketzedelere yardım ve işgal vilayetinde sahipsiz kalan Türk çocuklarını toplayarak Azerbaycan'a sevk ediyordu. Bir taraftan çocuklar, diğer taraftan Rus ve Ermeni askerlerinin kahrına dayanamayan Türk halkı, kardeşleri Azerbaycan halkının ağışında yer buluyorlardı. Kardeş Kömeği teşkilatı bunları kurdukları göçmen yurtlarına yerleştirmişti. Ufak çocuklar için çocuk bahçe ve yurtları kurulmuş, mektep çağında olanlar ise mekteplere yerleştirilmişlerdi. Azerbaycan'ın her vilayetinde ve kazasında Kardeş Kömeği'nin şubeleri vardı. Halkımızın himmetiyle toplanan paralarla yavruların bütün masraflarını karşılayabiliyorduk. Bu teşkilat *Kardeş Kömeği* adlı dolgun bir dergi neşretmişti." Bkz. Keykurun, *a.g.e.*, s.58-59.

¹⁵⁷⁸ Bal, *a.g.e.*, ss.53-54.

¹⁵⁷⁹ Ergün Aybars, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi ve Sonuçları", *II. Uluslararası Tarih Sempozyumu, İzmir, 16-18 Ekim 2014, Bildiriler Kitabı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2015, s.114. İngiliz *The Times* gazetesinin 21 Aralık 1915 tarihli baş makalesinde, Çanakkale cephesindeki İngiliz zayıfatı 106.610 olarak gösterilmiştir. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, No.144 (Goben ve Breslau Zırhlılarının Boğazdan Geçişleri), İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, ss.249-252.

¹⁵⁸⁰ Keith Robbins, *I. Dünya Savaşı*, Ankara: Dost Kitabevi, 2005, s.60. Baykara, bu sayının 1916 yılında 6-8 milyon olarak tahmin edildiği bilgisini vermektedir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.213.

daha başından beri tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi uzun süre devam ettiremeyeceği bir savaşın içerisinde olduğu söylenebilir.¹⁵⁸¹

5.3. 1917 Devrimlerinin Gölgesinde Azerbaycan

1917 senesine doğru 1905 Devrimi'nden gerekli dersleri almadığı anlaşılan Çar II. Nikola'nın, ülke halkından ve gerçekliklerinden tamamen koparak Duma'daki çok sesliliğe kulaklarını tıkamış olması, işçi ve köylülerin artık kökleşmiş problemlerinin bir türlü çözüme kavuşturulamaması ve bürokrasinin çökme noktasına gelmesi Rusya'nın savaştaki akıbetinde belirleyici rol oynamıştır.¹⁵⁸² Rusya'da 14 milyon kişi silah altına çağırılmış olmasına karşın bunların giydirilmesi, beslenmesi ve donatılması için gerekli kaynaklar yaratılamamış, savaşın uzamasıyla deneyimli askerlerin yerini alan acemi köylüler “Çar'a bağlılık için bir neden göremedikleri” gibi bu durum zirai istihsalin de süratle azalmasına ve ülkede kıtlığın baş göstermesine sebep olmuştur.¹⁵⁸³ İngiltere ve Fransa'dan alınan yüklü miktarlarda dış borçla ülke ekonomisi çökme noktasına gelmiş, yüksek enflasyon, ağır vergiler ve karaborsacılık halk arasında savaşın ilk günlerindeki vatansever havayı hızla dağıtmıştır.¹⁵⁸⁴ Tüm bunlara ek olarak orduda asker kaçaklarının sayısı 1,5 milyona ulaşırken fabrikaların kapanmasıyla sayıları giderek artan bir işsizler ordusunun ortaya çıkması, rüşvet ve yolsuzluğun alelade bir hal alması gibi etmenler, “RSDİP'in, özellikle de Bolşevik kanadın bütün polis baskısına rağmen işçiler arasında hızla yayılarak kendisine taraftar ve militan bulmasını” sağlamıştır.¹⁵⁸⁵ Bu siyasal iklimde, tüm millî azınlıklar gibi Azerbaycan Türklerinin de Rusya'dan kopma eğilimleri had safhaya ulaşmıştır.¹⁵⁸⁶

1917 senesinin Mart ayında Çarlığın son bir sarsıntıyla yıkılması için gerekli bütün şartlar bir araya gelmiş ve Büyük Savaş neticesinde patlak veren dahili ihtilâlin

¹⁵⁸¹ Akşin, *a.g.m.*, s.59.

¹⁵⁸² Ülman, *a.g.e.*, ss.347-348.

¹⁵⁸³ Kurat, *a.g.e.*, s.423; Ülman, *a.g.e.*, ss.348-349; Acar, *a.g.e.*, s.290.

¹⁵⁸⁴ Bal, *a.g.e.*, s.57.

¹⁵⁸⁵ Kurat, *a.g.e.*, s.424; Ülman, *a.g.e.*, ss.348.

¹⁵⁸⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.40.

ardından, Resulzâde'nin deyimiyle “180 milyonluk muhtelif cins ve milletten yapılma muasır Babil kulesi, dünyayı velveleye veren bir tırakka” ile yerle bir olmuştur.¹⁵⁸⁷

Rusya'da iç karışıklıkların sürdüğü bu dönemde Çar'ın Duma'yı dağıtma emrine uymayan vekiller yeni bir iktidar odağı ortaya çıkarken bunlara Bolşevikler hariç olarak sol temsiliyetin etkisi altında bulunan “İşçi ve Asker Sovyetleri” adlı teşkilat da eklenmiştir.¹⁵⁸⁸ Bu iki grup anlaşarak 14 Mart 1917 tarihinde Knez Gerogiy Ye. Lvov'un başkanlığında geçici hükümeti ilan etmiş, bu hükümet de ilk iş olarak Çar II. Nikola'yı kardeşi Grandük Mihayl Aleksandroviç lehinde tahtından feragat ettirmiştir.¹⁵⁸⁹ Mihayl Aleksandroviç'in ülkedeki kaotik durumu gerekçe göstererek tahta çıkmayı reddetmesi üzerine 16 Mart 1917'de Rusya'daki üç asırlık Romanov hanedanlığı son bulmuştur.¹⁵⁹⁰ Rusya'nın fiilen bir cumhuriyet haline gelmesi ile geçici hükümet tarafından “genel oy, genel af, söz ve yazı özgürlüklerini kapsayan bir reform programı” ilan edilmiş, buna karşın ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve toprak reformu gibi kitlelerin heyecanla beklediği esas büyük meselelerin üzerine gidilmemiştir.¹⁵⁹¹

Bununla birlikte, ihtilal haberleri Azerbaycan'da büyük bir sevinç ve heyecanla karşılanmış, Transkafkasya'daki yerli etnik unsurlar, kısa zaman içerisinde kendilerine daha geniş idari yetkiler tanıyan düzenlemelerin hayata geçirilmesi için harekete geçmişlerdir.¹⁵⁹² Mehmed Emin Resulzâde'nin *Açıksöz* gazetesindeki ifadelerinden de anlaşılabilceği gibi Rusya'da Çarlık denetiminden bağımsız bir hükümetin kurulacak olması, Azerbaycan'da ihtilâle yönelik büyük beklentiler ortaya çıkarmıştır:

¹⁵⁸⁷ Şubat Devrimi olarak da bilinen bu olayın iki farklı şekilde adlandırılmasının sebebi, söz konusu dönemde Rusya'da kullanılmakta olan Jülyen takviminin Batı'da kullanılan takvime göre 13 gün geride olmasıdır. Rusya'da 14 Şubat 1918 tarihinden itibaren bugünkü miladi takvim kullanılmaya başlamıştır. Bkz. Marcel Liebman, *Rus İhtilâli: Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*, (Çev.) Semih Tiryakioğlu, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968, s.117. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.147.

¹⁵⁸⁸ Kurat, *a.g.e.*, s.423; Ülman, *a.g.e.*, s.350

¹⁵⁸⁹ Kurat, *a.g.e.*, s.434.

¹⁵⁹⁰ Acar, *a.g.e.*, s.291.

¹⁵⁹¹ Sander, *a.g.e.*, s.391; Acar, *a.g.e.*, s.291.

¹⁵⁹² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.123.

Ümit etmelidir ki tamam hürriyet üzere çağrılacak *Meclis-i Müessian* çok milletli Rusya'yı adalet ve hürriyet üzere temsil edecek ve herkes öz miktarı nispetinde nümayendeliğe malik olarak taze Rusya'nın esasları üvey doğmalık değil, kardeşlik ve vatandaşlık esasları üzerine tesis olunacaktır. Bu hususta bütün Rusya cemaati ile beraber Rusya Müslümanlarının da imanı kâmil, itikatları salim ve Rusya cemaatçiliğine itimatları kaimdir. (...) Yaşasın taze ve azat Rusya! Var olsun milletlerin beraberliği, birliği!¹⁵⁹³

İhtilalin ardından yeni idareye bağlılığını bildirmiş olmasına rağmen Grandük Nikolay Nikolayeviç görevden alınmış, böylelikle Rus sömürgeciliğinin merkezi kurumlarından biri olan Kafkasya Genel Valiliği ilga edilerek yerine 9 Mart 1917'de Transkafkasya Özel Komitesi (Ozakom) kurulmuştur.¹⁵⁹⁴ Rus, Gürcü, Ermeni ve Türk temsilcilerden oluşan bu komite, Rusya'daki millî azınlıkların beklentileri doğrultusunda olumlu bir hava yaratmış olsa da toprak meselesi konusunda tavır almayı reddetmiş ve “çoğalan güçlerini kullanma konusunda sabırsızlık gösteren siyasal örgütler” sebebiyle millî meseleler konusunda yetersiz kalmıştır.¹⁵⁹⁵ Doğrudan geçici hükümete bağlı olarak Transkafkasya'nın bütün mülkî işlerini yöneten fakat yasama yetkisinden yoksun olan bu kurum, Çar'ın temsilcisi olmak gibi bir prestije hiçbir zaman sahip olamamış ve Menşeviklerin kontrolündeki Tiflis yerel sovyetinin gölgesinde kalmıştır.¹⁵⁹⁶

Transkafkasya'da Ozakom ile Sovyetler arasındaki çekişmeler devam ederken Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan millî şuralarının üçüncü bir iktidar odağı olarak ortaya çıktığı söylenebilir.¹⁵⁹⁷ Oluşturulan bu yeni temsil merkezleri, Azerbaycan

¹⁵⁹³ M.E. Resulzade, “Büyük İnkılâp”, *Açık Söz*, N.418, (5 Mart 1917).

¹⁵⁹⁴ Mostashari, *On The Religious Frontier*, s.111.

¹⁵⁹⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.124. Ozakom şu üyelerden oluşmaktadır: Vasily A. Harlamov (Rus Kadet, başkan), Prens Kita Abaşizde (Gürcü Menşevik, sonradan yerini Akakiy Çhenkeli almıştır), Mikayel Papacanyan (Ermeni Sağ Kadet), Mehmed Yusuf Caferoğlu (Azerbaycan Türkü, bağımsız, sonrasında Müsavatçı), Pavel N. Pereverzev (Rus Es-Er). Bkz. Suny, *Bakü Komünii*, ss.84-85.

¹⁵⁹⁶ Kazımzade, *a.g.e.*, s.55; Suny, *Bakü Komünii*, s.85.

¹⁵⁹⁷ Halil Bal, “Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Y.3, S.5, (2004), s.28.

Türkleri de dahil olmak üzere Rusya’da yaşayan millî azınlıkların Mart İhtilâli’inden sonra esmeye başlayan iyimser havanın sarhoşluğuna kapılmadıklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Azerbaycan’da millî konsey ile diğer örgütler “Ahali Cemiyetleri Konseyi” adlı düzenleyici organın çatısı altında toplanmış, bu teşkilatın başkanlığına Ali Merdan Bey Topçubaşı, yürütücü komitenin başına da Mehmed Hasan Hacı(nski) getirilmiştir.¹⁵⁹⁸ Her biri ayrı ayrı siyasal parti ya da grup olarak kabul edilebilecek ahali cemiyetlerinin siyasal yelpazede farklı ideolojileri temsil ettikleri söylenebilir.

5.3.1. Azerbaycan’da Siyasal Hareketlilik ve Gerçekleşmeyen Devrim

Bunlar arasında ihtilâlden kısa bir süre sonra kurulan ve ideolojik olarak Müsavat’a yakın bir profil sergileyen Türk Adem-i Merkeziyyet Fırkası (Türk Federalist Partisi), Gence gibi bir soylular muhihitinde doğmuş ve Nesib Bey Yusufbeyli’nin riyasetinde¹⁵⁹⁹ Müsavat’ın alt ve orta sınıflar arasında üstlendiği rolü toplumun bir üst tabakasına taşımıştır.¹⁶⁰⁰ İsim olarak Osmanlı Adem-i Merkeziyyet Cemiyet’ini hatırlatan bu partinin siyasal önderleri arasında Alekber ve Halil Kesmemmed(ov), Hasan Ağazade ve Şefî Rüstembeyli gibi simaların olması, federalistlerin Difâi kökenli olduğunu göstermektedir.¹⁶⁰¹ Türk Adem-i Merkeziyyet Fırkası’nın dokuz bölümlük programında, sırasıyla, “devlet kuruculuğu, umumî problemler, dinî problemler, her bir muhtar devlette vatandaşların hukuku, iktisadiyat ve maliye siyaseti, ziraî meseleler, işçi meseleleri, mahkeme kuruculuğu ve tahsil sorunları” ele alınmış, partinin üsteleneceği rolü ise şu ifadelerle ortaya konmuştur:

Rusya esaretinde olan halklar kendilerinin millî ve medeni isteklerinin müdafaası azmindedir. Rusya’daki Türk halkları millî harekâtın arkasında gitmemek için her zamankinden de çok bir yere toplanıp

¹⁵⁹⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.124.

¹⁵⁹⁹ Nesib Bey Yusufbeyli, İsmail Gaspıralı’nın damadı ve Türkçülüğün mühim ideologlarından biridir. Bu iki husus, Federalist Parti’nin Gence’de gördüğü desteği artıran etmenler arasındadır. Bkz. Çelik, *a.g.m.*, s.74.

¹⁶⁰⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.48.

¹⁶⁰¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.124.

teşkilatlanmalıdırlar. Tesis toplantımızda yalnız sınıfsal meselelerden değil, aynı zamanda millî prensipten konuşacağız ve Türklerin millî azimleri burada kendi yansımaları bulmalıdır. (...) Türk Federalistleri Partisi kitlelere esaslanan demokratik teşkilat gibi emekçi kitlenin iktisadi ve sınıfsal meraklarını, onların millî-medeni meraklarını ifade ediyor. Öz faaliyetinde millî-demokratik prensiplere esaslanarak devletin federal esaslar üzerinde kurulmasını istiyor.¹⁶⁰²

Bünyesinde büyük toprak sahiplerini barındıran federalistler, ideolojik olarak Türkçülük temelinde bir araya gelmiş olduklarından, bunlar ne kendi tabanlarıyla ne de Müsavatçılar gibi özellikle köylü ve toprak meselelerinde daha radikal bir programı benimsemiş Türkçülerle herhangi çatışma içerisine girmişlerdir.¹⁶⁰³ Bu durum, seçkinler arasında anomiye sebep olan *kimlik krizinin* üstesinden gelebilmek için benimsenen ve sorunu çözme kabiliyeti bakımından diğer kimliklere baskın çıkan millî kimliğin benimsenmesi bağlamında değerlendirilebilir.¹⁶⁰⁴

Mart İhtilâli'nin ardından ortaya çıkan bir diğer siyasal teşkilat da Rusya Müslümanları İttifakı'nın lideri olan Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın da aralarında bulunduğu "eski liberallerin bakiyesini" temsil eden Bağımsız Demokratik Grup'tur.¹⁶⁰⁵ Bünyesinde Feth Ali Han Hoyslu gibi 1905 Devrimi'nin siyasal ikliminde ve Devlet Duması'nda siyasi tecrübe kazanmış olan oldukça saygın kimselerin bulunduğu bu grup, geniş kitlelere hitap etme iddiası taşımayan, seçkinlere denebilecek bir görünüm arz etmiş ve ideolojik olarak milliyetçiliğe meyletmiştir.¹⁶⁰⁶

Azerbaycan'da sosyalist kanadı temsil eden Hümmet ise hızlı bir teşkilatlanma gösterememiş olmasına rağmen daha Marksist bir hüviyetle yeniden doğmuş fakat Müsavat karşısında Türk işçi sınıfının desteğini arkasına alamamıştır.¹⁶⁰⁷ 1905 senesinin Hümmetçileri sosyalizme bağlı kalarak RSDİP saflarına geçmiş fakat hem

¹⁶⁰² Nesiman Yagublu, *Musavat Partiyasının Tarihi*, Bakı: Ay-Ulduz, 1997, ss.57-58.

¹⁶⁰³ Mehmetzade, a.g.e., s.48; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.125.

¹⁶⁰⁴ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.15,17.

¹⁶⁰⁵ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.33-34; Mehmetzade, a.g.e., s.48.

¹⁶⁰⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.125-126.

¹⁶⁰⁷ Çelik, a.g.m., ss.74-75.

Azerbaycanlıların bir Rus örgütüne girmeyeceğinden endişe etmeleri hem de teşkilatlarının kendi tarihi bulunması sebebiyle yerli kimliklerini seçme yoluna gitmişlerdir.¹⁶⁰⁸ Bununla birlikte, Hümmet'in Ahali Cemiyetleri'ndeki temsil gücü sosyalist olmayan grupların sayısal çoğunluğu ellerinde bulundurmaları sebebiyle artış gösterememiş, bu durum karşısında başarısızlığını örtmek isteyen Hümmetçiler konseyin çalışmalarını kültürel konularla ve cemaat işleriyle sınırlandırmak istemişlerdir.¹⁶⁰⁹ Bu talepleri reddedilen Hümmet'in, Temmuz ayında ani bir kararla yürütme komitesinden çekilmesi üzerine Ahali Cemiyetleri Konseyi'nde milliyetçilerin siyasal gücünü artırdıkları söylenebilir.¹⁶¹⁰

Azerbaycan'da siyasal teşkilatlar ideolojik olarak milliyetçilik paydasında giderek birleşirken, kendisini Bolşevikler ile Menşevikler arasında bulan Hümmet ise bölünmekten kurtulamamıştır. Partinin Neriman(ov)'u takip eden Bakü grubu yoluna Bolşeviklerle devam ederken, Tiflis ve taşra teşkilatlarında bulunan İbrahim M. Abilov, Samed Ağa Ağamalıoğlu, Alihaydar Kara(yev) ve Ahmed Bey Pepin(ov) gibi isimler Menşeviklere katılmış, bunlar *Al Bayrak* ve *Gelecek* adlı iki de siyasi gazete çıkarmışlardır.¹⁶¹¹ Hümmet'in Bolşevik kanadı da Bakü'deki İranlı işçiler merkeze alınarak küçük bir zümre tarafından teşkil edilen Adalet partisiyle etkileşim içinde olmuş ve yine Bakü'de Volga Tatarları tarafından kurulan Birlik adlı başka sosyalist teşkilat ile ortak çalışmalar yürütmüştür.¹⁶¹²

Hümmet örneğinde ifade edilebilecek üç husus, Transkafkasya'da millî kimlikler yerine sınıfsal kimliğe dayalı bir birlik fikrinin ne kadar kaygan bir zeminde bulunduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bunlardan birincisi,

¹⁶⁰⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.126.

¹⁶⁰⁹ Suny, *Bakü Komünü*, s.97.

¹⁶¹⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.126.

¹⁶¹¹ Altstadt, *a.g.e.*, s.81; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.127.

¹⁶¹² Çelik, *a.g.m.*, s.75; Bal, *a.g.e.*, s.64. 1916 senesinde kurulan Adalet partisi, kendisini 1905 senesinde Azerbaycan'ın güneyinde kurulan sosyal demokrat İçtimaiyyun-Amiyyun'un devamı olarak kabul etmiştir. Partinin kurucuları arasında Esadullah Caferzade, Behram Ağazade ve Yusufzade Ağa Baba gibi isimler yer almıştır. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.127.

Hümmet'in geçmiş siyasal mücadelesinin kendisine sağladığı itibar duygusu ile “Müslüman kitlelerin psikolojisini de göz önünde bulundurmak” gibi bir gerekçeyle yerel köklerine yabancılaşmamış olmasıdır.¹⁶¹³ İkincisi, Hümmet'in Bakü'deki Gürcü ve Ermeni yoldaşlarının itibarına mazhar olamaması ve üçüncüsü de aralarındaki bölünmeye giden çatışmanın “kendi eserleri olmadığının” bilinciyle Hümmetçilerin Aralık 1917'ye kadar ikili ilişkilerini sürdürmesi hatta 1920'ye kadar iki kez tekrar birleşme teşebbüsünde bulunmuş olmalarıdır.¹⁶¹⁴ Tüm bunlar yanyana getirildiğinde, Transkafkasya'daki yerel etnik grupların bir biçimde kendi ulusal amaçlarına hizmet ettikleri ve siyasi rekabete dayalı ön yargıların sosyalist ilkelerle çeliştiği hallerde bile millî farkındalığın bir parçası olarak önemini koruduğundan söz edilebilir. 1917'den itibaren Petrograd'dan yükselen sosyalist sloganların Transkafkasya'daki milliyetçiliklerin ayak seslerini bastıramadığını söylemek mümkündür. 28 Mayıs 1917 tarihli Bolşevik yanlısı *Bakinskiy Raboçiy* gazetesinden aktarılan bir makalede Transkafkasyalı Müslümanların devleti federatif ilkeler doğrultusunda yeniden inşa etme istekleri şu ifadelerle eleştirilmiştir:

Biz Müslüman kongresinin kararlarına şiddetle muhalefet ediyoruz ama Müslümanların federasyon isteğinden önce Gürcü ve Ermeni ulusçularının aynı görüşü savunmuş olduğunu sessizce göz ardı edemeyiz. Bunun Müslüman, Gürcü veya Ermeni ulusçuluğu sorunu değil, genelde ulusçuluk sorunu olduğu açık değil mi? ¹⁶¹⁵

İhtilalin ardından Azerbaycan siyasal hayatında kendisine yer bulabilen bir diğer parti de “Bakü'de kurulan Rusya'da Müslümanlık” ile “Gence'de kurulan İttihad-ı İslâm” adlı örgütlerin birleşmesinden meydana gelen ve kısaca İttihad olarak anılan “Rusya'da Müslümanlık ve İttihad-ı İslâm” partisidir.¹⁶¹⁶ Dindar çevrelerin ideolojisini savunan ve şeriat hükümlerini kendilerine siyasi rehber olarak benimseyen İttihadçılar, milliyetçiliği ümmet olma bilinci açısından yıkıcı bir unsur olarak

¹⁶¹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.126

¹⁶¹⁴ Altstadt, *a.g.e.*, s.81; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.127.

¹⁶¹⁵ Suny, *Bakü Komünü*, s.103.

¹⁶¹⁶ Bal, *a.g.e.*, s.68.

nitelendirmiş, faal oldukları dönemde her ne kadar Türkçülüğün gölgesinde kalmış olsa da Azerbaycancılığa karşı daha muhalif bir duruş sergilemişlerdir.¹⁶¹⁷ İttihad'ın program olarak İttifakçıların 1906 yılındaki ilkelerini müdafaa ettikleri ve bütün Rusya Müslümanlarını merkezî bir din teşkilatı altında birleştirmeye çalıştıkları söylenebilir.¹⁶¹⁸ Büyük Savaş'tan önce Jön Türklerle ilişkisi bulunan fakat savaş esnasında Çarlık taraftarı olarak isim yapan Karabek Karabek(ov)'un yanı sıra geçmişte sosyalistlere maddi destek sağlayan İsa Bey Aşurbeyli gibi zenginler de ikili oynayarak İttihad'ın önde gelen isimleri arasında yer almışlardır.¹⁶¹⁹ İttihadcılar "Müslümanların Avrupa kapitalizm ve emperyalizminden özgür olacakları demokratik bir cumhuriyet idaresi" talep ederken Rusya'nın bütünlüğünden yana bir tavır sergilemişler ve eğitimsiz köylüler arasında bir dereceye kadar kendilerine taraftar bulmayı başarmışlardır.¹⁶²⁰ İttihad partisi, Batı'nın reddiyle İslami tutuculuğu sembolize ederken, kapitalizm ve emperyalizm karşıtlığıyla da ideolojik söylemine sosyal radikalizmi taşımıştır.¹⁶²¹ Müsavatçılar ile girmiş olduğu çetin siyasal rekabette İttihadcılar zaman zaman sosyalist gruplara yakın tavırlar sergilemiş oldukları söylenebilir.¹⁶²² Bu durumu, oportünizme meyleden gelenekçi muhalefet ile yenileşmeyi savunan siyasal gruplar arasında cereyan eden ve moderniteyi doğrudan ilgilendiren bir mücadele biçiminde değerlendirmek mümkündür.

Rusya'da Mart İhtilali ikinci ayna girerken, Kafkasya Müslümanları "Çarlığın yerini alacak rejim" konusunda "Türklerin takınacağı tavrı tartışmak üzere bir toplantı çağrısı yapmışlardır.¹⁶²³ Bu amaçla, 15-20 Nisan 1917 tarihleri arasında Bakü'deki İsmailiye binasında bir araya gelen Azerbaycanlı ve Kuzey Kafkasyalı temsilcilere Ermenistan ve Gürcistan'da bulunan Müslüman ileri gelenleri de katılmıştır.¹⁶²⁴ Oldukça şiddetli

¹⁶¹⁷ Çelik, *a.g.m.*, s.75; Bal, *a.g.e.*, s.68.

¹⁶¹⁸ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.49.

¹⁶¹⁹ Bal, *a.g.e.*, s.68.

¹⁶²⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.127; Mehmetzade, *a.g.e.*, s.49.

¹⁶²¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.128.

¹⁶²² Bal, *a.g.e.*, s.68.

¹⁶²³ Şimşir, *a.g.m.*, s.28.

¹⁶²⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.206.

tartışmaların yaşandığı bu kurultayda “Rusya’daki demokrasi kuvvetlerinin parçalanmasını istemeyen” İslamcılar ve enternasyonalistler ile “milliyeti hayatın hareket noktası” olarak kabul eden “radikal-demokratlar” karşı karşıya gelmiştir.¹⁶²⁵ Müsavat, Adem-i Merkeziyyet ve Bağımsız Demokratların birbirlerine intisap etmesiyle Türkçülerin istekleri doğrultusunda sonuçlanan kurultayda şu kararlar kabul edilmiştir:

1. Kafkasya Müslüman Kurultayı, millî siyasi maksatlar hakkındaki meseleyi müzakere ederek Müslüman kavimlerinin menafiini en ziyade temin eden, Rusya şekl-i idaresinin mahalli federasyon esası üzerine kurulu cumhuriyeti müctemiay-i enam (Halk Cumhuriyeti) olduğunu kabule karar verir.

2. İslâm dininden olan bütün kavimlerin, ruhanî ve medenî irtibatını nazara alarak, Kafkasya Müslüman Kurultayı, bütün Rusya Müslümanlarından ötürü, kanun koyma yetkisi olan umumî bir idare kurulmasını lazım görür.¹⁶²⁶

Kurultayda ayrıca “yerel okullarda devlet desteği, yerel dilde eğitim veren bir üniversitenin kurulması ve Müslüman ahalinin daha adaletli temsil edilebilmesi için Ozakom’a yeni azalar atanması” gibi talepler de dile getirilmiştir.¹⁶²⁷ Kurultaya ilişkin dikkati çeken bir diğer husus da Şefika Efendizade ve Sara Talışhan(ova)’nın Kafkasyalı Türk kadınlar adına konuşmalar yapmış olması ve Mehmed Emin Resulzâde’nin teşebbüsüyle “diğer milletlerin kadınları gibi Azerbaycan kadınlarının da erkeklerle eşit haklara sahip olması ve sosyo-politik yaşama katılımlarının sağlanması” yönünde kararlar alınmış olmasıdır.¹⁶²⁸

Kuzey Kafkasyalı temsilci Ahmet Salih(ov)’un öncülüğünde savunulan “tek ve merkeziyetçi Rusya” fikrinin, Mehmed Emin Resulzâde ve Nesib Bey Yusufbeyli tarafından ortaya atılan “teritoryel otonomi” tezi karşısında kabul görmemesi,

¹⁶²⁵ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.126.

¹⁶²⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.206.

¹⁶²⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.129.

¹⁶²⁸ Necefova, *a.g.m.*, s.8.

Kafkasya'nın "siyasal ve coğrafi bakımından gelecekte Rusya'dan ayrılarak kendi kendini yönetmesi" adına sergilenen oldukça önemli bir irade beyanı olarak kabul edilebilir.¹⁶²⁹ Öte yandan, Hacı Zeynelabidin Tağızade'nin kurultayda oluşturulan millî fona 50 bin rublelik bağışta bulunmasına rağmen toplantı sonuçlarından "Azeri" kelimesinin çıkartılmasını talep etmesi veya kurultayın Türk yerine Müslüman Kurultayı adı altında gerçekleştirilmesi, Zenkovsky'nin öne sürdüğünün aksine "Müslümanlığın herhangi bir millî veya ırkî programdan daha kuvvetli" olduğunun değil geçici hükümete duyulan güvensizlik ve Rusya'daki diğer Müslümanlara danışma ihtiyacından kaynaklanan sebeplerle Azerbaycan Türklerinin ihtiyatı elden bırakmadıklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁶³⁰

Nisan ayındaki kurultaya müteakiben 1-11 Mayıs 1917'de "Rusya Türklüğü'nün bütün akvamını temsil eden bin murahhaslı" büyük bir kongre tertip edilmiştir.¹⁶³¹ Müslüman bölgelerinde yapılan mahallî konferanslar ile katılımcıların önceden belirlendiği ve toplam iki ay içerisinde hazırlıkları tamamlanan bu kongreye Tatarlar ve diğer Türk millî gruplarının yanı sıra Kafkas dağlıları ve Orta Asya Tacikleri gibi Türk soylu olmayan Müslümanlar da iştirak etmiştir.¹⁶³² Kongrenin dikkate değer taraflarından bir tanesi de katılımcılar arasında 112 kadın delegenin bulunmuş olmasıdır.¹⁶³³ Moskova'da gerçekleştirilen ve "Çarlık zincirlerinden kurtuluşu" sembolize eden bu kongre, Carullah Musa Bigi'nin ve Rusya Müslümanları geçici merkez bürosu başkanı olan Ahmet Salih(ov)'un konuşmalarıyla açılmış, başkanlık divanına da oy birliğiyle İbrahim Ahtem(ov), Ayaz İshakî, Ahmet Salih(ov), Halil Dosemehmed(ov), Ali Merdan Bey Topçubaşı, Fatih Kerim(ov), Ubeydullah Hoca(yev), Selime Yakup(ova), Asan Ata Abeşi, İlyas Alkin, Cafer Seyit Ahmet ve

¹⁶²⁹ Süleymanlı, *a.g.e.*, s.126; Şimşir, *a.g.m.*, s.28.

¹⁶³⁰ Necefova, *a.g.m.*, s.8; Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 216; Bal, *a.g.e.*, s.72.

¹⁶³¹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.39.

¹⁶³² Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 219-219.

¹⁶³³ Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", s.97

Carullah Musa Bigi seçilmiştir.¹⁶³⁴ Kongrede ele alınan konu başlıkları ise “Rusya’nın gelecekteki idare biçimi, medenî ve mahalli idarelerin şekli, kadınların durumu, işçilerin durumu, toprak meselesi, Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan meseleleri, askerî teşkilatlanma, siyasî teşkilatlanma, kurucu meclise karşı seçim öncesinde izlenecek taktikler, harpzedelere yapılacak yardımlar ve Bütün Rusya Müslümanlarını temsil edecek millî bir komitenin teşkili” olarak sıralanabilir.¹⁶³⁵

Ahmet Salih(ov)’un açılış konuşmasında Çarlığın yıkılmasıyla “yüreklerle dolan mutluluk hissinin, politik sorumluk duygularını ve asırların tarihi derslerinin verdiği uyanıklığı örtbas etmemesi” gerektiğine dikkat çekilerek “Müslümanların şimdiye kadar Hristiyanların ayakları altında ezildiği, ikinci ve hatta üçüncü sınıf vatandaş muamalesi” gördüğü vurgulanmıştır.¹⁶³⁶

Kongrede geçici hükümeti temsilen bulunan Yabancı Dinler Dairesi başkanı Sergey A. Kotlyaryevskiy’nin konuşmasında ise “eski hükümetin utanç veren geleneklerinin bırakılacağı, Rusya’nın milletleri için üvey ana değil bunları eşit surette seven ve bunlar tarafından sevilen öz ana olmasına” gayret edileceği ifade edilerek bu anlayışın tesis edilebilmesi için Rusya’nın “bölünmez bir bütün” olarak kalması gerektiğinin altı çizilmiştir.¹⁶³⁷

Kotlyaryevskiy tarafından dile getirilen bu konu, Nisan ayındaki kurultayda su yüzüne çıkan fikir ayrılıklarının tekrar gündeme gelmesi ve özellikle de Ahmed Salih(ov) ile Mehmed Emin Resulzâde arasında yaşanan “şekl-i idare” polemığının yeniden alevlenmesi bağlamında özel önem arz etmektedir.¹⁶³⁸ Salih(ov)’un ifadeleriyle:

Bugüne kadar Avrupa devletleri hürriyet, eşitlik, medeniyet hakkında olgun sözler söyleyerek kendilerinin kirli vücutlarını örtüp geldiler. (...) Avrupa insanlık

¹⁶³⁴ İhsan Ilgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998, s.47.

¹⁶³⁵ Şimşir, *a.g.m.*, s.29.

¹⁶³⁶ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.220.

¹⁶³⁷ Ilgar, *a.g.e.*, ss.54-55.

¹⁶³⁸ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.50.

tarihinin bir yüzüdür. Bundan sonra Asya'nın uyanışı, Asya'nın yenileşme sahifesi açılmalıdır. (...) Biz Rusya Müslümanları şu İslam aleminin Batı Avrupa'daki birinci saflarıyız. Biz Rusya Müslümanları başka Müslümanlara kıyasla ileri gitmişizdir. Biz, siyasi hürriyetten yararlanacak ilk Müslümanlarız. Biz bu siyasi hürriyet sayesinde yararlanıp büyük Asya medeniyetini uyaracak, bu yolda Asyalı kardeşlerimize etken olabileceğizdir. Biz Rusya Müslümanları İslam aleminin uyanış çağını açıp yeni devir tarihinin birinci sahifesini kendi elimizle yazmalıyız.¹⁶³⁹

Salih(ov)'un Batı karşıtlığı üzerine inşa ettiği konuşmasının devamında, sosyalizmin anti-emperyalist retoriğine ait belirgin izler görmek mümkündür.¹⁶⁴⁰ Bu durumun, daha kapsayıcı ve köklü olduğu varsayılan dinî kimliğin nispeten yeni bir icat olan millî kimlikle ikame edilmesi gibi bir sonuç ortaya çıkardığı fakat Doğu'nun bir öteki olarak Batı karşısındaki aşağı konumunu tersine çevirmeye yönelik ihtirası yok etmediği söylenebilir. Bu bağlamda, coğrafi, etnik ve kültürel anlamda milliyetçi bir çağrışıma sahip olan Rusya Türkleri terimi, yerini yalnızca coğrafi olarak kategorize edilen dinî bir cemaate yani Rusya Müslümanlarına bırakmıştır. Öte yandan, bu sınırlar içerisinde Rusya Müslümanlarına hiyerarşik olarak üst kademeden bir konum atfedildiği ve Doğu medeniyet dairesindeki dindaşlarına liderlik etmesinin gerekliliği üzerinde durulmuş olduğu görülebilir. Bu durum, Avrupa'ya kanalize edilen *hınç* bağlamında itibar arayışının veya sömürgecilik niyetinden arındırılmış bir *medenileştirme misyonu* iddiasının açık tezahürü olarak nitelendirilebilir.

Rusya Müslümanlarının “toprak esasına göre değil sosyo-kültürel prensiplere göre” birleşmesi gerektiğini savunan Salih(ov), ihtilalin geleceğine dair beslediği umutla ya da Çarlık rejiminin geri gelemeyecek olmasının yarattığı güvenle federasyon taleplerinin Müslümanlar arasında Kırımılık, Kazanlık, Azerbaycanlık ve sair kabilevi ayrılıklar doğuracağını öne sürmüş, neticede bunlar üzerinde tatbik edilecek

¹⁶³⁹ Ilgar, *a.g.e.*, ss.131-132.

¹⁶⁴⁰ Salih(ov)'a göre bu uyanış “Avrupa medeniyetine” değil “Avrupa bankerlerinin keselerine” korku salmaktadır. Bkz. Ilgar, *a.g.e.*, s.134.

“böl ve yönet” siyasetinin kolaylaşacağını iddia etmiştir.¹⁶⁴¹ Salih(ov) bu görüşlerini “Rusya’nın adem-i merkeziyyet usulüne dayanandırılmış parlamentolu bir halk cumhuriyeti” olması ve “Müslümanların millî-medeni muhtariyetlerinin Rusya anayasası tarafından temin edilmesi” gerektiğini ifade ederek noktalamıştır.¹⁶⁴²

Salih(ov)’un iddiaları karşısında “170 milyonluk bir devlette üniter yapının mümkün olamayacağını” ileri süren Resulzâde¹⁶⁴³ ise dinlerin öncelikle ona mensup olanlar arasında kurduğu bağı “beynelmilliyet” olarak nitelendirmiş ve bir “Hıristiyan milleti” olmadığı gibi bir “Müslüman milletin” de olmadığını fakat “İslam beynelmilliyeti” içerisinde “Türklerle, Farslara, Araplara ve sair milletlere mahsus bölmeler” bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁴⁴ Çözüm arayışını dinî değil millî çerçeveden ele alan Resulzâde, tıpkı Salih(ov) gibi bir “adem-i merkeziyyet sistemi” talep etmekle beraber bunu “gerçek manada federasyon kurulması” şeklinde yorumlamıştır.¹⁶⁴⁵ Resulzâde’nin kongrede yaptığı konuşmada bu husus şöyle ifade edilmiştir:

Efendiler, İslam milletleri de medeni bir federasyon vücuda getirmelidirler. Çünkü bu en tabii bir ittihad yoludur. İslâm beynelmilliyetine dahil olan milletlerin en büyüğü ve en güçlüsü, asrımızda en müstait hayatı olan bir millet vardır: Türk milleti! Biz, Türk-Tatar evladı bu milletin çocuklarıyız. Biz Türk oğlu Türküz. Bununla iftihar ederiz. Türk medeniyeti, Türk benliği vücuda getirmek isteriz. Rusya’da yaşayan 30 milyonluk Müslümanın büyük kısmı, yaklaşık 29 milyonu Türktür. Asırlardan beri cehalet belası, mezhep ayrılığı yüzünden birbirinden ayrı düşen, yalnız birbirinden değil kendi benliğinden bile ayrı kalan bu milyonlarda şimdi birleşmek eğilimi var ve bu eğilim çok şiddetlidir.

(...)

Biz Türk-Tatar milletleri aynı soydan Türk oğlu Türk olmakla beraber ayrı şivelere ve çeşit özelliklere de malik olduğumuz inkâr edilemez. Bütün Volga boyundaki

¹⁶⁴¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.224.

¹⁶⁴² Ilgar, *a.g.e.*, s.155.

¹⁶⁴³ Necefova, *a.g.m.*, s.8.

¹⁶⁴⁴ Ilgar, *a.g.e.*, s.155.

¹⁶⁴⁵ Şimşir, *a.g.m.*, s.29.

Tatarların kendilerine mahsus edebiyatı, basını, edipleri ve şairleri var. Türkistan Çağataycası zengin bir edebiyata maliktir. Kazak ve Kırgızların matbuatı da yol almaktadır. Bunlardan hiçbirisi cebire teslim edip kendi özelliğini feda etmez. Azerbaycan Türk'ü de öz diline, edebiyatına ve adetlerine elveda diyemez. Bu özellikleri kaldırmak ne gerekir ne de faydalıdır. Bırakın herkes öz yolunda tabii surette yürüsün. Çeşitli Türk ırmaklarının akıp nihayet dökülecekleri tek deniz var: Büyük Türk Denizi! İşte bu nedenle millî-mahallî muhtariyet esasına dayanan Azerbaycan ile Dağıstan, Türkistan, Kırgızistan gibi ayrı, mahalli özelliklere sahip Türk kavimleri için muhtariyetler istiyoruz.¹⁶⁴⁶

Resulzâde tarafından Türklüğün coşkuyla vurgulandığı bu ifadelerde Salih(ov)'un konuşmasındakine benzer bir gurur duygusu kendini açıkça belli etmektedir. Bu durum, federalistlerin savaş yıllarda yükselişe geçen romantik Türkçülükten etkilenmiş olmaları kadar istibdat rejimi altında siyasi düşüncelerini şekillendiren Rus karşıtlığının da bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim Mart İhtilâli'nden beklentiler konusunda arazi muhtariyetini savunan isimlerin ünitaristler kadar iyimser olduklarını söylemek güçtür. Bir federalist olan Kırgız delegesi Halil Dosmehmed(ov)'un, kongrede geçici hükümeti temsilen bulunan Kotlyaryevskiy hakkında: “Ben onu 1906 yılında Devlet Duması'nda Kadetler safında oturduğu ve Ayasofya minaresine haç dikmek istediği zamandan beri bilirim” diyerek eleştirmesi bu durumun tipik bir örneğini teşkil etmektedir.¹⁶⁴⁷ Yakın bir gelecekte yaşanacak olaylar da federalistlerin bu endişelerini haklı çıkaracaktır. Bununla birlikte, biraz da katılımcı yelpazesinin genişliği ölçüsünde Müslüman kongresi adını taşıyan bir mecliste, Resulzâde ve Zeki Velidi Togan gibi isimlerin ihtiyat sınırlarını aşarak Türkçü ideoloji çerçevesinde sundukları çözüm önerilerini cesurca teşebbüsler olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁶⁴⁸ Kongreyle ilgili olarak dikkati çeken bir diğer husus da 7 Mayıs'da gerçekleştirilen oturumda Dosmehmed(ov)'un “Pan-İslamizm” fikrine

¹⁶⁴⁶ İlgar, *a.g.e.*, ss.165-166.

¹⁶⁴⁷ İlgar, *a.g.e.*, s.246.

¹⁶⁴⁸ Şimşir, *a.g.m.*, s.29.

“sun’i bir millet yaratma teşebbüsü” olarak itiraz etmesi ve “halkçılık esasına aykırı” gördüğü “Pancı” siyasetlerin “bir millete tahakküm etme” aracı olarak nitelendirmesidir.¹⁶⁴⁹ Dosmehmed(ov)’un, ünitarist Salih(ov)’u eleştirirken üzerinde durduğu bu konu, Zenkovsky tarafından da tespit edildiği üzere “Türk halkı üzerinde Tatarların manevî ve politik üstünlük sağlama hususundaki hırslarından duyulan endişelere” yapılan bir göndermedir.¹⁶⁵⁰ Bu durum Türklerin kendi aralarında millî ve manevî konuları ilgilendiren bir nüfuz mücadelesinin en azından algı düzeyinde kurgulandığı bir duruma işaret etmektedir.

Muhafazakarların, dinî görüşte olanların, liberallerin, Türkçülerin ve değişik kesimlerden sosyalistlerin katıldığı kongrede, Mehmed Emin Resulzâde’nin “teritoryal muhtariyet” önergesi 271’e karşı 446 oy ile kabul edilmiş “memleketin idare usulü” hakkında şu kararlar kabul edilmiştir:

a) Müslüman milletlerin menfaatlerini sağlayan en uygun idare usulü, millî birlik ve toprak esaslarına bina edilen muhtariyet, belli ülkeleri olmayan (yani tarihi yurtlarında nüfus çoğunluğunu kaybeden Türklere) milletlere millî-medenî muhtariyet sağlayan halk cumhuriyetidir.

b) Rusya’da yaşayan Müslüman milletlerin bütün ruhanî ve medenî işlerini düzenli surette yürütecek ve Müslümanların birlik halinde çalışmalarını ve hareketlerini sağlayacak ve kendi dairesinde kanunlar çıkaracak umumî Rusya Müslümanlarına mahsus bir merkezî müessese vücuda getirilir. Bu müessesenin şekli, heyeti ve yapacak işleri bütün muhtariyetli Müslüman vilayetlerinden toplanacak vekillerin birinci Kurucu meclisi tarafından tespit edilir.¹⁶⁵¹

Mehmed Emin Resulzâde ile Ahmet Salih(ov) arasındaki fikir ayrılığı Resulzâde’nin tezlerinin kabulüyle neticelenmişse de 4 Mayıs’ta Salih(ov)’un “Asya ve Afrika

¹⁶⁴⁹ İlgar, *a.g.e.*, s.247.

¹⁶⁵⁰ Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.226-227; İlgar, *a.g.e.*, ss.246-247.

¹⁶⁵¹ İlgar, *a.g.e.*, s.300.

halkları gibi Rusya Müslümanlarının da kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmek istediklerini” ifade etmiş olması son derece dikkat çekicidir.¹⁶⁵²

İş sahibi olan demokrasinin savaşıla olan ilişkisi doğrultusunda: İlhak ve tazminatın başka (savaşıa kadar güçle ve cebirle alınan yerlerin iadesi, savaşı masrafları olarak iki tarafında tazminat istememesi), milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmesi ve bu temel üzerine barışı kurulması esaslarını kendi şiarı olarak ilân etti. Biz bu şiarı kabul ediyoruz. Şu husus anlaşılmadan kalmasın, bunun tatbikatını yalnız Avrupa halkları için değil, Asya ve Afrika halkları için de talep ediyoruz. (...) Müslümanlar nerede olurlarsa olsunlar Avrupa emperyalizminin kurbanı olduklarından, Müslüman olmamız hasebiyle, emperyalizm siyasetine rıza göstermediğimizi beyan ederiz.¹⁶⁵³

Kongrede “Müslümanların savaşı ile olan münasebetleri” görüşülürken dile getirilen bu ifadeler, Lenin tarafından ortaya konulan “ezilen ulusların kendi kaderini tayin hakkına (*self determination*)” yapılan bir atıftır.¹⁶⁵⁴ Bu prensibin, sonraları Azerbaycanlı aydınların “dış self-determinasyon” yani muhtariyet yerine tam bağımsızlık taleplerine meşru bir zemin sunduğu hatta Sovyet işgalinin ardından muhacerete taşınan millî istiklâl mücadelesinde, milliyetçilerin kendisine sıkça başvurduğu kavramlardan biri olmaya devam ettiği söylenebilir.

Rusya’da Mart İhtilâli’nin yaratmış olduğu serbesti ortamında hemen her konunun etrafıca ele alındığı bu kongre, “Rusya’nın her kesiminden farklı görüşlere sahip Türk temsilcilerin, kendi fikirlerini ilk defa açıkça ifade edebilmiş olmaları” yönünden özel bir öneme haizdir.¹⁶⁵⁵ Buna karşın Çarlığın çökmesiyle birlikte oluşan “hürriyet havası” Türklerin ortak öteki olarak kabul ettikleri Ruslara karşı bir “Türk birliği” kurmalarına engel teşkil etmiştir.¹⁶⁵⁶ Öte yandan evvelki benzerlerinde olduğu gibi bu

¹⁶⁵² Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.256.

¹⁶⁵³ Ilgar, *a.g.e.*, s.200.

¹⁶⁵⁴ Vladimir İ. Lenin, “The Right of Nations To Self-Determination”, *Collected Works*, (Ed. Julius Katzer), Vol.21, Moscow: Progress Publishers, 1974, s.316.

¹⁶⁵⁵ Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, s.98

¹⁶⁵⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.266.

kongrenin de herhangi bir bağlayıcılığının bulunmadığı, alınan kararların temenni ve tavsiye niteliğinde olduğu hatırlanmalıdır.¹⁶⁵⁷ Moskova’da gerçekleştirilen bu büyük toplantının ardından Bakü ve Taşkent’te yapılması planlanan yeni kongreler gerçekleştirilememiş, 1917’nin Temmuz ayında gerçekleştirilen ikinci büyük kongreye ise Kafkasyalılar ve Kazaklar katılmamışlardır.¹⁶⁵⁸ Federasyon hayalleri ise Rusya’da Bolşevik İhtilali’nin patlak vermesiyle suya düşmüş, neticede “Tatarlar, Kırım Tatarları, Azerbaycan Türkler, Kazaklar ve Özbekler” kendi müstakil millî mücadelelerini yürütmüşlerdir.¹⁶⁵⁹

Azerbaycan istiklâl mücadelesinin, ilerleyen yıllarda Müsavatçılık olarak anılmasındaki temel amillerden biri olan otonomi talepleri, 1917 yılında gerçekleştirilen Kafkasya Müslümanları Kurultayı ve Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi’nde Türk Adem-i Merkeziyet ile Müsavat’ın stratejik ortaklığını bir ileri safhaya taşımış ve bu iki parti, 17 Haziran 1917’de birleşme kararı almışlardır.¹⁶⁶⁰ Öte yandan, söz konusu dönemde Nesib Bey Yusufbeyli’nin *Açık Söz* gazetesinde Mehmet Emin Resulzâde ile kalem arkadaşlığı yapıyor olması, özellikle milliyet meselesiyle ilgili konularda bu tarz bir yakınlaşmanın ilk sinyalleri olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁶¹ Böylece “Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Fırkası” adını alan yeni partinin¹⁶⁶² merkez komitesine: Mehmed Emin Resulzâde, Mehmed Hasan Hacı(nski), Musa Refi(yev), Mustafa Vekil(ov), Nesib Bey Yusufbeyli, Hasan Bey Ağa(yev), Şefi Bey Rüstembeyli, Mirza Mehmed Ahun(ov) olmak üzere sekiz kişi seçilmiştir.¹⁶⁶³ Swietochowski’ye göre federasyon talepleri ve laik milliyetçilik anlayışı hariç olmak üzere siyasal yelpazenin solunda kalan Bakü’nün (Müsavat) sağ Gence (Türk Adem-i Merkeziyyet) ile birleşmesi, Müsavat’ın sonradan zigzaglı bir

¹⁶⁵⁷ Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında*, ss.62-63.

¹⁶⁵⁸ Şimşir, *a.g.m.*, s.30.

¹⁶⁵⁹ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.266.

¹⁶⁶⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.49-51.

¹⁶⁶¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.206.

¹⁶⁶² Birleşmeye rağmen parti Müsavat olarak adlandırılmaya devam etmiştir. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.133.

¹⁶⁶³ Bal, *a.g.e.*, s.75.

siyaset izlemesine sebep olmuşsa da partinin bu melez yapısı ve heterojen karakteri ona taktiksel anlamda geniş bir esnelik kazandırmış ve gelecekteki başarısında önemli rol oynamıştır.¹⁶⁶⁴

Azerbaycan’da siyasal açıdan bu hareketli dönem yaşanırken, Rusya’da burjuvazinin üstlendiği “devrimci görevin” ilk etapta Menşeviklerin doktrinal katılığını sarsacak yeterlilikte olmayışı” ikili iktidar döneminde ortaya çıkan anlaşmazlıkları kısa zamanda hükümet krizlerine dönüştürmüş ve liberallerin ağır bastığı geçici hükümetin giderek kan kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁶⁶⁵ İhtilalin ardından Rusya’da Büyük Savaş’a devam edilip edilmeyeceği sorusu kafaları kurcalarken, Başbakan Lvov: “Rusya’nın diğer milletler aleyhinde gücünü artırmak gibi bir niyetinin olmadığını, hiçkimseyi köle yapmak veya aşağılamak istemediğini” belirtmiş fakat aynı zamanda hükümetin “müttefiklerine karşı bütün sorumluluklarını yerine getireceğinin” de altını çizmiştir.¹⁶⁶⁶ Bu kafa karıştırıcı ve çelişkili ifadeler, Dışişleri Bakanı Pavel N. Milyukov tarafından Rusya’nın müttefiklerine yollanan gizli bir telgrafta “kesin zafer kazanılıncaya kadar savaşa destek verileceği”, dolayısıyla Rusya’nın “İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emellerinden” vazgeçmemiş olduğunun dile getirilmesiyle açıklığa kavuşmuştur.¹⁶⁶⁷

Hükümetin ilkece savaşa devam kararı almış olması ve Milyukov’un gizli antlaşmaları desteklediğini açıkça ifade etmesi, ihtilale dair büyük beklentiler içerisinde olan halkın hayalkırıklığına uğramasına ve Bolşeviklerin iktidara giderek daha fazla yakınlaşmasına vesile olmuştur.¹⁶⁶⁸ Mehmetzâde, bu dönemde halkın ihtilâle yönelik beklentileri hakkında şu bilgileri vermektedir:

¹⁶⁶⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.133; Bal, *a.g.e.*, s.75.

¹⁶⁶⁵ Liebman, *a.g.e.*, s.139.

¹⁶⁶⁶ G. Ye. Lvov “Vremennoye Pravitelstvo o Zadaçah Voynı”, *Reç*, No.73, (10 Mart 1917).

¹⁶⁶⁷ “Posledniya İzvestiya”, *Reç*, No.91, (20 April 1917); Boris Elkin, “The Kerensky Government and Its Fate”, *Slavic Review*, Vol. 23, No. 4 (December 1964), s.722.

¹⁶⁶⁸ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.222-223.

İnkılâb milletler zindanını yıkacak, esir ve mazlum milletlerin tayin-i mükedderat-ı milel prensibi üzerine hürriyet ve istiklâl haklarını tanıyacaktı. İnkılâb, topraksız köylüyü feodalların ve derebeylerin elinden kurtaracak, toprak sahibi, hak ve hukuk sahibi hür bir vatandaş yapacaktı. İnkılâb, amele ve memur gibi emekçi sınıfının amansız surette ve vahşicesine istismar edilmesinin önünü alacak, amele ile patron arasındaki münasebetler üzerinde, amele lehinde olarak, devletin müdahale ve kontrolünü temin edecek, ameleye iş, maaş ve ekmek verecekti. Milletler ümit ediyorlardı ki umumî ve serbest usülle seçilen müessisler meclisi bir an evvel toplanıp inkılâbın vaz emiş olduğu bu meseleleri halledecektir. Bunun için de her şeyden evvel cihan savaşını bitirmek lazımdı.¹⁶⁶⁹

Rusya’da geçici hükümetin dile getirilen bu meselelerin çözümünde inisiyatif almayışı tarafa, Sovyetlerin sol kanadı tarafından savunulan “ilhaksız ve tazminatsız barış” taleplerine de kulaklarını tıkaması halk arasındaki gerginliğin giderek tırmanmasına ve iç savaşın eşiğinden dönülen olaylar silsilesiyle başbakan da dahil olmak üzere kabinedeki isimlerin birkaç kez değişmesine sebebiyet vermiştir.¹⁶⁷⁰ Lvov’un ardından, geçici hükümetin başına geçen Aleksandr F. Kerenskiy döneminde hükümetin baskısı daha da şiddetlenmiş, Temmuz ayında çıkan ayaklanmalar ve Rus ordusunun Temmuz 1917’de Galiçya cephesine yaptığı taarruzun başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından hükümette bulunan Menşevikler ve Es-Er mensupları, halka “ekmek ve erken barış” gibi vaatler sunan Bolşevik liderler hakkında “Alman ajanlığı ve vatana ihanet” gibi ithamlarda bulunarak tutuklama emirleri çıkartmıştır.¹⁶⁷¹

Ağustos 1917’de cephede bozgunculuk yaptıkları gerekçesiyle ordudaki Bolşevik ajitatörlere karşı sıkı tedbirlere başvuran ve bu çabaları geçici hükümetin her an devrileceği endişesini taşıyan Kerenskiy’nin dikkatini çeken General Lavr G. Kornilov’un, önce başkumandanlığa atanması ardından da emrindeki birliklerle

¹⁶⁶⁹ Mirza Bala Mehmetzade, “Şubat İnkılâbı (1917 – 12 Mart – 1937)”, *Kurtuluş*, S.29-30, (Mart-Nisan 1937), s.17.

¹⁶⁷⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.222.

¹⁶⁷¹ Frank A. Golder, *Documents of Russian History 1914 1917*, New York: The Century Co., 1927, s.444.

beraber hükümeti devirmek üzere Petrograd’a yürümesi, halk nezdinde geçici hükümetin itibarına indirilen son darbe olarak nitelendirilebilir.¹⁶⁷² Kerenskiy’nin Kornilov’a bağlı birlikleri durdurmak için en güçlü siyasal rakibi olan Bolşevikleri yardıma çağırması ve bu sayede kalkışmanın bastırılmasının ardından partileri neredeyse gayrimeşru ilan edilmek üzere olan Bolşeviklerin yıldızı yeniden parlamış ve Bolşevikler bu tarihten sonra önlenemez bir yükselişe geçmiştir.¹⁶⁷³

Bu olayın Azerbaycan istiklâl mücadelesini ilgilendiren kısmı, “Vahşi Tümen’e” bağlı birliklerin Petrograd yürüşüyü esnasında Kornilov’a destek vermiş olmasıdır.¹⁶⁷⁴ Müslüman Türk askerlerinin Rusya’da geçici hükümeti devirmeye yönelik bu teşebbüse dahil olması, daha birkaç ay önceki kongrede geçici hükümetten “müstakil Müslüman askerî birliklerinin düzenlenmesi, bunların komutan ve subaylarının Müslüman olmaları, askere alınanların kendi memleketlerinde askerlik yapması” gibi bir dizi talepte bulunan Türk vekilleri oldukça zor bir durumda bırakmıştır.¹⁶⁷⁵

Kornilov Olayı’nın yaşandığı günlerde Müsavat partisi karşı devrimcileri kınayan bildiriler yayımlamış ve toplantılar düzenlemiş olmasına rağmen Müslüman işçilerin Bakü şehir sovyetinde temsil edilmemesi sebebiyle hükümet ortağı olan Menşevikleri sert bir şekilde eleştirmiş ve bu vesileyle Bolşeviklerle yakınlaşmışlardır.¹⁶⁷⁶ Öte yandan, Bakü sovyetinde kendi nüfuzlarını artırmak isteyen Bolşeviklerin Ekim ayında fabrikalar ve askerî birliklere ilave temsilciler belirleme önerisiyle yapılan seçimler, Müsavat’ın ezici üstünlüğüyle sonuçlanmış buna karşın Bolşevikler alınan sonuçları “seçim kanuna aykırı” bularak “genişletilmiş Sovyet” adı altında idari yetkilerin zorla ele geçirildiği *de facto* bir idari mekanizma kurmuşlardır.¹⁶⁷⁷ Aralık

¹⁶⁷² Ramin Sadıkov, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIX, S.48, (2010), ss.105-106.

¹⁶⁷³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.133.

¹⁶⁷⁴ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.239.

¹⁶⁷⁵ Ilgar, *a.g.e.*, s.408.

¹⁶⁷⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.134.

¹⁶⁷⁷ Altstadt, *a.g.e.*, s.82. Bu seçimlerde resmî olmayan sayılara göre Müsavat: 8147, Es-Er: 6305, Taşnaklar: 5289, Bolşevikler: 3883 ve Menşevikler: 687 oy almıştır. Bkz. S. Belenkiy, A. Manvelov,

ayındaki seçimlerde ise yürürlüğe sokulan yeni kanunla Müsavat saf dışı bırakılmış, kontrol büyük oranda Bolşeviklerin eline geçirmiştir.¹⁶⁷⁸

Ekim ayındaki seçimlerde Müsavat partisinin Zabrat dışındaki bütün sanayi mahallelerinde çoğunluğu ele geçirmiş olması, Bakü’de işçi sınıfına mensup Türklerin kendilerini öncelikle millî kimlikleriyle ifade etmesi, sosyalist ajitasyonun bu kesimde yeterince karşılık bulamaması veya sol-sosyalist harekete mensup partiler tarafından bunların ihmal edilmiş olması gibi pek çok alternatif sebebe dayandırılabilir. Buna ek olarak alınan neticenin aynı zamanda geçici hükümete duyulan güvensizliği de yansıttığı söylenebilir.

Müsavat’ın özellikle “milliyetçilik siyaseti sorunundan kaynaklı olarak geçici hükümete duyduğu düşmanlık”, Çarlığın yıkılmasına rağmen devletin toprak bütünlüğünü korumak için azamî çaba sarfedilmesi ve “egemenliğini azaltacak hiçbir yasama faaliyetine izin verilmemesi” sebebiyle giderek şuurlu bir hal almaya başlamıştır.¹⁶⁷⁹ Resulzâde’ye göre “inkılâp *velikorus* olmayan milletlere hesap vermek mecburiyetinde” olduğu halde bu görev bilinçli şekilde ihmal edilmiş, neticede Çarlığın mirasçısı gibi algılanmaya başlayan geçici hükümet,¹⁶⁸⁰ “bir taraftan Bolşevizmi diğer taraftan da millî cereyanları” beslemiştir.¹⁶⁸¹

Geçici hükümeti Çarlığın mirasçısı olarak gören anlayış, bu ikisinin milliyet meselesinde sergiledikleri katı tavra ek olarak, müsamaha ile yaklaştıkları özel

Revolutsiya 1917 goda v Azerbaydjane (Hronika Sobitiy), Baku: İstpart Otdel TK i BKAKP(b), 1927, ss.171-173; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.135;

¹⁶⁷⁸ Altstadt, *a.g.e.*, s.82. Resmî olmayan sayılara göre 200 işçi bölümünde alınan sonuçlar şöyledir: SR: 85, Bolşevikler: 48, Taşnaklar: 36, Müsavat: 18, Menşevik: 13. Bkz. Belenkiy, Manelov, *a.g.e.*, s.233. Ronald G. Suny’nin aktardığı bir başka sonuç listesine göre 190 işçi bölümünde çıkan tablo şu şekildedir: Bolşevikler: 51, Taşnaklar: 41, Sol Es-Er: 38, Sağ Es-Er: 28, Müsavat: 21, Menşevikler: 11. Bkz. Suny, *Bakü Komünü*, s.191.

¹⁶⁷⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.136.

¹⁶⁸⁰ Baykara, geçici hükümet ile Çarlık arasında kurulan bu benzerliğin sembolik yanlarını da ortaya koyan şu bilgileri vermektedir: “Kerenskiy gittikçe sertleşiyor ve sağlamlaşıyordu. Tiyatroda çarın locasında oturuyor, çarın sarayında yaşıyor ve yatağında yatıyordu.” Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.231.

¹⁶⁸¹ Velikorus (Büyük Rus), XIX. yüzyıldan itibaren Rus ırkından olanları niteleyen bir kavramdır. Bkz. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.39.

durumlarla da ilişki içerisinde görünmektedir. Bu çerçevede, “1915’ten itibaren Alman ve Avusturya işgali altındaki Polonya, monarşinin yıkılmasından birkaç gün sonra Rusya tarafından bağımsız bir devlet olarak” tanınmış, benzer şekilde “Rusya’ya hiçbir zaman eklemememiş olan Finlandiya’ya geçici hükümet tarafından hızla özerk bir statü” verilmiştir.¹⁶⁸² Azerbaycan’da millî bilinç artık şuurlu bir istiklâl mücadelesinin itici gücü haline gelmişken, ihtilalcilerin vaatlerine rağmen Türklerin maruz kaldığı yüz yıllık çifte standardın hatırasını tazeleyen bu gibi örnekler, Rusya Türklerinin kolektif zihindeki mevcut Rus imgesinin olumsuz yanlarını pekiştirdiği gibi Azerbaycanlılar özelinde *hıncın* dozunu artıran güçlü uyarıcılar olarak nitelendirilebilir. 1917 senesinde geçici hükümetin millî meselelere karşı takındığı tavrı sıklıkla tenkit eden *Molla Nasreddin* dergisinde, bu iddiayı destekleyen örneklerle rastlanabilir. Bu metinlerde, ihtilalin Azerbaycan Türkleri arasında yaratmış olduğu hayalkırıklığını, mevcut eşitsizliklerin azalmak yerine daha da pekiştiğine yönelik bir inancın varlığı üzerinden okumak mümkündür. Dergide, “Hürriyetten Kim Ne Pay Aparsın” adıyla kinayeli biçimde Milyukov’un ağzından aksettirilen bir şiir, içeriğinde *hınca* kaynaklık eden kıyaslama refleksini barındıran bu tarz örneklerden biridir:

(1) Ülkemizde mevcut olan hürriyet,
Milletlere böyle eylesin kısmet.
Fin halkına yırtık yarım istiklâl.
Polyaklara dolu ve de bir çuval.
Ukrayna’ya muhtariyet, su, toprak.
Türkistanlı Müslimlere vur şapalak.

(2) Litvalı’ya isteyince ihtiyar,
Buharalı, Hiveli’ye zehr-i mar.
Kazaklara her zad ile Kuban, Don.
Lezgilere, Çerkeslere “paşol von!”
Greklerle her ne dese, çal çepik,
Azerbaycan Türkleri’ne vur tepik¹⁶⁸³

Geçici hükümete karşı duyulan öfke, “biri sosyalist toplumu, diğeri ulusal özerkliği” gerçekleştirme amacındaki Bolşeviklerle Müsavatçıları birbirlerine yaklaştırmış fakat milliyet meselesinin çözümünde, Bolşeviklerin bir taraftan Rus olmayan halklara bağımsızlık fırsatı sunarken diğer taraftan da onlara “kendi çıkarlarına uygun olarak

¹⁶⁸² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.136.

¹⁶⁸³ Celal, Hüseyinov, *a.g.e.*, s.30.

demokratik Rusya ile kaynaşma” tavsiyesinde bulunması, *self determinasyon* vaatlerinin Müsavatçılar tarafından sorgulamasına sebep olmuştur.¹⁶⁸⁴ Rusya’da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle kurulan yeni rejim, bu şüpheleri haklı çıkaracaktır.

Rusya’da kitlelerin sokaklara döküldüğü büyük Temmuz isyanlarının ardından dağılmayla burun buruna gelen Bolşevikler, üç ay içerisinde önce halk yığınlarının desteğini ardından da “bütün iktidarı” devralarak tüm ülkenin kaderini ellerinde tutmaya başlamıştır.¹⁶⁸⁵ Bolşevik İhtilâli olarak bilinen bu benzersiz olayın ardından Kasım 1917’de gerçekleştirilen Bütün Rusya İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetlerinin İkinci Kongresi’nde devrimin ilkelerini ortaya koyan şu beyanname yayımlanmıştır:

Sovyet otoritesi tüm uluslara acilen demokratik barış ve tüm cephelerde acil ateşkes çağrısı yapar. Mülkedarlara, kraliyete ve manastırlara ait toprakların Arazi Komitelerine devredilmesini garanti eder, askerlerin haklarını korur, ordunun tam demokratik yapıya kavuşturulmasına gayet eder, işçilerin üretimde denetim sahibi olmasını sağlar, Kurucu Meclis’in uygun bir tarihte toplanmasını temin eder, şehirlerde ekmeğin, köylerde birincil ihtiyaçların tedarik edilmesi için tedbirlere başvurur ve Rusya’da yaşayan tüm ulusların bağımsız var olma hakkını hüküm altına alır.¹⁶⁸⁶

Buradan da anlaşılabileceği gibi Bolşevikler 7 Kasım 1917’de Petrograd’daki geçici hükümeti devirerek iktidarı ellerine geçirmiş olmasına rağmen “yeni rejimin ilk hayati adımları, sosyalizm bayrağı altında değil demokrasi” adı altında gerçekleşmiştir.¹⁶⁸⁷ Demokrasi kavramına hem Mart İhtilâli sonrası kurulan düzende¹⁶⁸⁸ hem de onun yerini alan Bolşevik iktidarında atfedilen bu önem, eski olana indirilen ani ve nihai bir

¹⁶⁸⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.138-139.

¹⁶⁸⁵ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.235.

¹⁶⁸⁶ John Reed, *Ten Days That Shook The World*, New York: Boni&Liveright Inc., 1919, s.109.

¹⁶⁸⁷ Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923*, C.I, (Çev.) Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s.106.

¹⁶⁸⁸ Kerenskiy’nin henüz 1914 yılında Duma’da yaptığı konuşmada “demokrasi, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” gibi kavramlara atıf yapmış olması gibi çok sayıda örnek mevcuttur. Bkz. Golder, *a.g.e.*, s.34.

darbeyi çağrıştıran devrim gibi kendi itibarına sahip bir kavramın yanına, en az onun kadar modern çağrışım ve yansız bir kavramın konulmak istenmesiyle açıklanabilir.¹⁶⁸⁹ Bu vesileyle devrimin içerik olarak pekiştirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Devrim ve demokrasi gibi “övgüsünü kendi içinde” barındıran kavramların yardımıyla “nihai hedef” olarak ilan edilen sosyalizmin¹⁶⁹⁰ yüceltilmesi, Rusya’nın yaklaşık iki buçuk asırlık ulusal itibar arayışında ‘medeniyetin evrensel değerlerine el koyarak’ Batı ile girmiş olduğu tarihsel mücadeleyi sonlandırma teşebbüsü olarak nitelendirilebilir. Bu çerçevede Bolşevik İhtilali, Rus milliyetçiliğinin farkındalığa dönüşmesinde temel aktör olmalarına ve Rus kültürününün başat temsilcileri olarak kabul görmelerine rağmen siyasal sistemde kendilerine yer bulamayan *intelligentsianın* Batı’ya vermiş olduğu yeni ve coşkulu bir yanıt niteliğindedir.¹⁶⁹¹ Rusya açısından Büyük Savaş’ın yalnızca adıyla değil ‘Rus ulusunun kendi büyüklüğünü’ Batı’ya kanıtlayacak emsalsiz bir fırsat sunmasıyla da ‘büyük’ olduğu söylenebilir. Öte yandan, zafere dair umutlar azaldıkça, Batılılaştırmacılar bile “millî arzularının yakıcılığına” yenik düşerek “Rus kimliklerinin Rusya’nın evrensel bir millet olarak temsil ettiği kozmik kardeşlik duygusunun gölgesinde kalmasına izin vermiş” ve Marksizmin, “kendi ilk prensibine ihanet etmiş dünya düzeninin yok edilmesine” yönelik buyruğunu gerçekleştirmek üzere gönüllü olmuşlardır.¹⁶⁹² Buradan hareketle devrimin genetik olarak milliyetçilik tarafından kodlandığını söylemek mümkündür.¹⁶⁹³ Lenin’in “Büyük Rusların Millî Gururu Üzerine” adlı makalesinde devrime nüfuz eden milliyetçilik duygusunun izlerine rastlamak mümkündür:

¹⁶⁸⁹ Carr, *a.g.e.*, s.106.

¹⁶⁹⁰ Carr, *a.g.e.*, s.106.

¹⁶⁹¹ Greenfeld, “Russian Nationalism”, s.200.

¹⁶⁹² Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.270. Tırnak içindeki alıntılarda eserin Abdullah Yılmaz tarafından tercüme edilen Türkçe baskısından faydalandım. Bkz. Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, ss.408-409.

¹⁶⁹³ Greenfeld, “Russian Nationalism”, s.200.

Millî gurur duygusu, bize, biz bilinçli Rus proletarlarına yabancı bir duygu mudur? Elbette ki değildir! Biz de dilimizi ve yurdumuzu severiz. (...) Radişçev'i, Dekabristleri ve 1870'lerin devrimcilerini kendi içinden yaratmış olan biz Büyük Rusların, bu zulüm ve aşağılamalara karşı göstermiş olduğumuz direnişten ötürü gurur duyuyoruz. (...) XIX. yüzyıl demokrasisinin en tutarlı ve en büyük temsilcileri Marks ve Engels, "başka milletleri ezen bir millet, özgür olamaz" dediler ve biz Büyük Rus işçileri, yüreklerimiz millî gururla dolu olarak, ne pahasına olursa olsun, bağımsız, demokratik, cumhuriyetçi ve gururlu bir Büyük Rusya istiyoruz.¹⁶⁹⁴

Devrim düşüncesi, *intelligentsiaya* dışlandıkları ve bu yüzden arzu ettikleri sosyal tabakalaşmayı yeniden biçimlendirme şansı sunmuş ve inşa edilen bu yeni sistemde "alınan neticeden ziyade sarfedilen çaba" ön plana çıkarılmıştır.¹⁶⁹⁵ Bu çerçevede proletarya, "burjuvazinin tarihsel misyonunu" devralırken mutlakiyete karşı "demokrasi ve siyasal özgürlüğü" giderek daha fazla temsil eder hale gelmiştir.¹⁶⁹⁶ Devrimle birlikte, Rus halkını niteleyen *narodniçestvo*, proletarya ile yer değiştirirken "sermaye" de ulusal ve sınıfsal düşman olarak addedilen Batı'nın ve otokrasinin yerini almıştır.¹⁶⁹⁷ Toplumsal ilerlemeyi sağlayacak, ülkeyi iktisadi ve siyasal açıdan "zincire vuran" demode kurumları ortadan kaldıracak, bunlar yerine ülkeyi modern kurumlarla tanıştıracak olan ve topluma hevesle demokratik ruh aşılama üzere kendisine ulusal bir görev tevdi edilen proletarya,¹⁶⁹⁸ bu yolda gerekirse "kendi arzusuyla dar ağacına" gidecek fakat "şehitlik" gibi milliyetçilikle özdeşleşen bu fedakarlıklar sayesinde "tanınma" elde edecek, bir "kahramana" dönüşecek ve böylece hayattaki en büyük ödül olan itibarın da sahibi olacaktır.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁴ Vladimir. İ. Lenin, "On The National Pride Of The Great Russians", *Collected Works*, (Ed. Julius Katzer), Vol.21, Moscow: Progress Publishers, 1974, ss.103-104; Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.270. Alıntıda eserin Abdullah Yılmaz tarafından tercüme edilen Türkçe baskısından faydalandım. Bkz. Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, ss.409-410.

¹⁶⁹⁵ Greenfeld, "Russian Nationalism", s.205.

¹⁶⁹⁶ Lars T. Lih, "Not Marx, Not Locke, But Hobbes: The Meaning of the Russian Revolution", *Crisis&Critique*, Vol.4, Issue.2, (November 2017), s.215

¹⁶⁹⁷ Greenfeld, "Russian Nationalism", s.205.

¹⁶⁹⁸ Lih, *a.g.m.*, ss.215-216.

¹⁶⁹⁹ Greenfeld, "Russian Nationalism", s.205

Rusya, ulusal itibar arayışında “dünyanın yükünü bir kez daha omuzlamaya” ve ‘Batı’ya medeniyet dersi’ vermeye hazırlanırken, devrimciler “Üçüncü Roma” olarak adlandırdıkları imparatorluklarını “ateşe vermiş” ve Batı’ya uzanarak bir bakıma ondan icazet istemişlerdir.¹⁷⁰⁰ Bu bağlamda, Rusya açısından ‘Batı cephesinde yeni bir şey yoktur.’ Öte yandan, Markist retoriğin Leninist pratikte bulduğu karşılık, milliyet meselesinde Rusya’daki millî azınlıkların geleceğini şekillendiren temel etmenlerden birisi olarak Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin seyrine de doğrudan etki etmiştir.

Bolşevik İhtilâli’nden bir gün sonra Bakü’de birleşik Müsavat’ın ilk kongresi gerçekleştirilmiş, bu kurultayda 76 maddeden ibaret “devlet ve muhtariyet, millî meseleler, dinî meseleler, ehliyyet hakkı, iktisat ve maliye işleri, toprak meselesi, işçi meselesi ve adliye meselesi” olmak üzere 8 ana başlıkta düzenlenen bir program kabul edilmiştir.¹⁷⁰¹ Bu programda her iki partinin de birleştikleri ortak noktalar esas alınmış ve “ikincil olarak addedilen farklılıkların önemsenmemesine” karar verilmiştir.¹⁷⁰² Kurultayda İlhanlıların gök bayrağı parti amblemi olarak benimsenmiş ve ileriki dönemlerde millî mücadele ile özdeşleşen “insanlara hürriyet, milletlere istiklâl” şiarı Mehmed Emin Resulzâde tarafından ilk kez dile getirilmiştir.¹⁷⁰³ Mehmetzâde’ye göre parti liderlerinin Azerbaycan toprakları üzerinde hüküm sürmüş İlhanlılar’la kurduğu bu sembolik ilişki, “Cengizlerin zafer dolu devirlerini, İlhanî Azerbaycan’ın o, dünyaya hükmeden zamanlarını hatırlatmasının yanı sıra kurtuluşun ve yükselmenin de timsali” olarak bilinçli bir tercihin eseridir.¹⁷⁰⁴ Buna uygun olarak programında, milliyet meselesinin çözümüne yönelik bakış açısı şöyle ortaya konulmuştur:

- 1- Rusya devletinin idare şekli millî-mahallî muhtariyet esası üzerine kurulu halk cumhuriyetinden ibaret olmalıdır.
- 2- Devletin anayasası konuşma, basın, vicdan, mevlis derken ve grev özgürlüklerini güvenceye almaya ilaveten

¹⁷⁰⁰ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, s.270.

¹⁷⁰¹ Yagublu, *a.g.e.*, s.61.

¹⁷⁰² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.22.

¹⁷⁰³ Yagublu, *a.g.e.*, s.64.

¹⁷⁰⁴ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.52.

aşağıdaki hususlarda da güvence vermelidir: federal cumhuriyetler sisteminin ihlal edilmezliği, iş kanunlarının her yerde eşit uygulanması, tarım problemine her özerklik biriminin kendi şartları doğrultusunda çözüm getirilmesi,

3- Belirli bir bölgesi olan, yani Rus devleti içinde bir bölgede çoğunluğu oluşturan her millete özerklik hakkı verilmelidir. Partinin görüşüne göre, Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan ve Başkır gibi Türk halklı bölgelere coğrafi özerklik tanınmalıdır. Volga ve Kırım Tatarlarına ve diğer Rusya Türklerine kültürel özerklik tanınmalıdır. Parti kendini, kendi özelliklerini talep edebilecek olan Türk olmayan dindaşlarına karşı sorumlu saymamaktadır.

4- Belirli bir bölgede oturmayan milletlere millî ve kültürel özerklik tanınmalıdır.

5- Coğrafi ve millî özerk birimlerin her ikisinde de yasama kendi temsil organlarına bağlı olmalıdır.

6- Devlet organlarında temsil edilen özerk birimler, ortak hedef ve talepleri söz konusu olduğunda birlikte hareket edebilme hakkına sahip olmalıdırlar.¹⁷⁰⁵

Müsavat'ın kongresinde parti programı aracılığıyla resmen dile getirilen bu taleplerin hemen ardından, Halk Komiserleri Konseyi (Sovnarkom) tarafından üzerinde Lenin ve Milliyet İşleri Halk Komiseri olarak İosif Çugaşvili'nin (Stalin) imzaları bulunan 15 Kasım 1917 tarihli meşhur, "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi" ilan edilmiştir.¹⁷⁰⁶ Çarlık döneminde, "Rusya'daki halkların birbirlerine karşı sistematik olarak kışkırtıldığı ve halkların köleleştirilmiş" olduğunu ifade ederek Azerbaycan millî istikâl mücadelesine meşru zeminini sunan bu bildirmede ilan edilen maddeler şöyledir:

- 1-Rusya halklarının eşitliği ve egemenliği
- 2- Rusya halklarının kendi kaderlerini tayin hatta bunların ayrılarak bağımsız devletler kurma hakkı
- 3- Bütün millî ve dinî-millî imtiyazların ve sınırlamaların kaldırılması

¹⁷⁰⁵ Yagublu, a.g.e., s.61; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.139.

¹⁷⁰⁶ Zenkovsky, a.g.e., s.247.

4- Rusya'nın topraklarında meskûn bütün ulusal azınlıkların ve etnografik grupların serbest kalkınması.¹⁷⁰⁷

Bu bildirinin hemen ardından bir “Slav olmadığı için Rusya’nın doğu meselesine ruhen daha yakın” olduğu düşünülen Stalin, Milliyet İşleri Vekaleti’nin (Narkomnats) başına getirilmiş ve Sovnarkom tarafından “Rusyada’daki ve doğudaki bütün zorluk çeken Müslüman arkadaş ve kardeşlere” hitaben “ateistik ve enternasyonalist” ilkelerin aksine “dinî ve millî hislere” temas eden yeni bir bildiri daha yayımlamıştır.¹⁷⁰⁸ 3 Aralık 1917 tarihli bu bildiride geçici hükümet tarafından İstanbul’un zaptını öngören, Osmanlı İmparatorluğu’ndan doğu vilayetlerini koparan ve İran’ı bölen gizli antlaşmaların yırtıldığı ilan edilerek “Rusya’nın ve doğunun Müslümanlarına” şu çağrı yapılmıştır:

Ey Rusya Müslümanları, ey Volga (İdil) ve Kırım Tatarları, ey Sibiry ve Türkistan Kırgızları-Kazakları, ey Kafkasya Tatar Türkleri (Azerbaycanlılar) ve ey Kafkasya Çeçenzeleri (Çeçen ve Çerkesleri)! Bu saniyeden itibaren sizin dünyanız, ulusal ve kültürel kurumlarınız her türlü müdahale ve saldırıdan uzaktır. Ulusal yaşamınızı özgürce düzenleyiniz. Size bu hakkı veriyoruz. Biliniz ki sizin ve Rusya’nın diğer uluslarının hukukunu devrimin bütün gücü ile koruyacağız. Siz de devrime ve onun yetkili hükümeti olan şimdiki hükümete yardım ediniz. (...) Bayraklarımızda her şeyden önce dünya mahkûm uluslarını kurtarmak yazılıdır. Rusya Müslümanları sizden yardım bekliyoruz!¹⁷⁰⁹

Bolşevik hükümetinin bu bildirisi, ilan edildiği tarihe kadar gerçekleştirilen bütün Müslüman kurultaylarında ve kongrelerinde dile getirilen taleplerden daha özgürlükçü bir içerik barındırmasına rağmen içerğinde Azerbaycan Türkleri’nden “Tatarlar” olarak bahsedilmesi, Rusya’nın kendi inisiyatifiyle Türklere haklarını “vermesi” ve bu süreçte onların “hamiliğini üstlenmiş olması” göz önüne alındığında, Çarlık

¹⁷⁰⁷ “Deklaratsiya Prav Narodov Rossii”, *Dekretı Sovyetskoy Vlasti*, T.I, 25 Oktyabrya 1917 g. – 16 Marta 1918 g., Moskva: Gos. İzd-vo Polit. Literaturı, 1957, ss.39-41.

¹⁷⁰⁸ Zenkovsky, a.g.e., s.248

¹⁷⁰⁹ “Ko Vsem Trudyaşımsya Muslmanam Rossii i Vostoka”, *Dekretı Sovyetskoy Vlasti*, T.I, 25 Oktyabrya 1917 g. – 16 Marta 1918 g., Moskva: Gos. İzd-vo Polit. Literaturı, 1957, 113-115; Devlet, Millet ile Sovyet Arasında, ss.81-82.

zamanından kalan üstünlükçü anlayışa dair izlerin halen tam olarak silinmemiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan bildiri, ‘efendinin kendi rızasıyla kölesini azat etmesi’ olarak nitelendirilebilecek olsa bile Azerbaycan’ın bağımsızlığına giden yoldaki bu tarihî bir fırsat her şeye rağmen Müsavat ile Bolşevikler arasındaki iş birliğini güçlendirmiştir. İhtilâlin ilk günlerinde Bolşeviklerin yönetimi ele geçirdiği haberlerinin duyulmasının ardından Bakü sovyetinin ılımlı üyeleri olan Es-Er, Taşnak ve Menşeviklerce kurulan ve Bolşeviklerin şehri ele geçirmesini önlemek amacıyla yüksek yetkilerle donatılmış Güvenlik Komitesi’nin ilgası esnasında, Müsavatçıların Bolşeviklere açık destek vermeleri bu durumun bir örneğidir.¹⁷¹⁰

Buna karşın, milletlerin kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili olarak, Lenin tarafından henüz 1913 senesinde, bu hakkın “yalnızca milletlerin kendi arzularıyla değil aynı zamanda Komünist Parti’nin de kararları ve ihtiyaçları doğrultusunda” işlerlik kazabileceği zaten belirtilmiştir.¹⁷¹¹ Bu anlamda, sosyalizmin zaferine giden yolda Rus olmayan milletlerin desteğini kazanabilmek için yapılan çalışmaların çoğunun taktiksel bir nitelik taşıdığı söylenebilir. 1917 senesinin sonlarına doğru gerçekleştirilen Bolşevik kongresi tebliğlerinde ve Lenin’in parti programını tekrar gözden geçirdiği bir makalesinde, “Sovyet devletinden ayrılmak amacını taşıyan gayri-Rus milletler karşı-devrimcilik suçunu” işlemekle itham edilmiş ve “ihtilâlci proleter birliğinin parçalanma veya ayrılma değil birleşme istediği” dile getirilerek şu ifadeler yer verilmiştir:

Milletler arasındaki gerçek demokratik yaklaşmayı teşvik edecek ve çeşitli milletlerin çalışanları arasında dayanışmayı sağlayacak şey, milletlerin ayrılma haklarının proletarya tarafından saygı görmesidir. Ancak milletlerin ayrılma hakları ile bu ayrılığın zamanını seçme

¹⁷¹⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.141-142.

¹⁷¹¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.246.

hakkını birbirine karıştırmamak gerekir. Bu meseleyi Proletarya Partisi kendi başına çözecektir.¹⁷¹²

Bakü’de giderek daha fazla ağırlık kazanan Bolşeviklerin, şehirde Sovyetin ağırlığını sarsabilecek tek kurum olarak görülen Feth Ali Han Hoylu’nun başkanlığındaki Şehir Duması ile rekabet içine girmesi, bu sırada Dağıstan’da Bolşeviklere karşı patlak veren isyanda Müsavat’ın Dağıstanlıları “özerklik mücadelesindeki müttefikleri” olarak selamlaması, son olarak da Bakü Sovyeti için yapılan Aralık seçimlerinde “yeni belirlenen kuralların” işletilerek Müsavat’ın hezimete uğratılması, Müsavatçılar ile Bolşevikler arasındaki ilişkilerin giderek gerilmesine sebep olmuştur.¹⁷¹³ Bolşeviklerin Dağıstan’da çıkan isyanı bastırmak üzere askeri tedbirlere başvurmuş olmasından da anlaşılabilceği gibi yeni rejimin Azerbaycan’a “özerklik verecek reformları hayata geçirmeyeceği” zamanla anlaşılmış, özerklik verilse bile bunun “milliyetçi bir yönetim olmayacağı” açıklık kazanmıştır.¹⁷¹⁴ Mart 1918’e gelindiğinde artık böyle bir ortaklığın stratejik boyutta bile olsa sürdüğünü söylemek mümkün değildir.

5.3.2. Transkafkasya’da Rusya’dan Ayrılma Temayülleri

Rusya’da Bolşevik İhtilâli’nin ardından kendi kaderini tayin eden ilk ulusal grup 6 Aralık 1917 tarihli bağımsızlık deklarasyonu ile Finler olmuş, bunları 22 Ocak’ta 1918’de Ukrayna, 16 Şubat’ta Litvanya, 23 Şubat’ta da Estonya devletlerinin bağımsızlık ilanları izlemiştir.¹⁷¹⁵ Transkafkasya’da ise 28 Kasım 1917’de Ozakom’un yerine kurulan Maveray-ı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom), Kurucu Meclis toplanana kadar bölgede iktidarı eline alma iddiasıyla Rus siyasetinden giderek ayırma eğilimleri gösteren yerli halkların temsilciliğine dönüşmüştür.¹⁷¹⁶ Gerçekte Sovnarkom’un “Bakü dışında Transkafkasya’nın hiçbir yerinde tanınmadığı”

¹⁷¹² Süleymanlı, *a.g.e.*, s.149-150.

¹⁷¹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.142-144.

¹⁷¹⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.144.

¹⁷¹⁵ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.251. [Hatalı tarihler düzeltilmiştir.]

¹⁷¹⁶ Şimşir, *a.g.m.*, s.30.

söylenilebileceğinden, kanun yapma yetkisi bulunmamasına rağmen Transkafkasya federasyonunun kurulmasına yönelik en ciddi teşebbüs olarak nitelendirilebilecek Zakavkom'da, Bolşeviklere muhalif olan Gürcü, Ermeni ve Türk millî gruplarından en az on üye görev yapmıştır.¹⁷¹⁷

Azerbaycan'da tüm yönetimin Bakü Sovyeti'nde toplanmasını isteyen Bolşeviklere karşı kurulan bu komiserliğin, kendisini “Rusya Cumhuriyeti'nin” bir parçası olarak gördüğü ve ilk etapta “ülkenin toprak bütünlüğünün korunmasından” yana bir tavır aldığı söylenebilir.¹⁷¹⁸ Öte yandan Çarlık makamından kalan iktidarın “Duma üyelerinden teşekkül eden” geçici hükümetin eline geçmesi gibi burada da “Genel Valilik makamı, Duma azasından müteşekkil” bu teşkilatın eline geçmiştir.¹⁷¹⁹ Bu sebeple, “Petrograd'daki Sovyet Hükümeti'ni tanımadığını” ilan eden Zakavkom, “yakın zamanda toplanması beklenen Umumî Kurucu Meclisi'te Rusya'yı ilgilendiren bütün meselelerin meşru yollarla çözüme kavuşturulacağını” beklerken Transkafkasya'da *de facto* görevde bulunan bir hükümet görünümü kazanmıştır.¹⁷²⁰ Bu hükümet, “Rus iktidarı yerine kendi otoritelerini kurmayı uman Azerbaycanlı

¹⁷¹⁷ Şimşir ve Swietochowski, bu teşkilatta on bir üyenin görev yaptığını belirtmiş olmasına karşın Ronald G. Suny, *Kaspiy* gazetesinin 15 Kasım 1918 tarihli 250. sayısına dayanarak teşkilatta on üç üyenin görev yaptığı bilgisini vermektedir. Buna ek olarak Suny'nin ve Swietochowski'nin vermiş oldukları isim listelerinde farklılıklar mevcuttur. Ortak isimler şöyledir: Yevgeniy P. Gegeçkori (başkan, Gürcü Menşevik, dış işleri komiseri), Akakiy İ. Çenkeli (Gürcü Menşevik, içişleri komiseri), Sh. Alekseyev-Mehdiyev (Gürcü Sosyal federalist, adalet komiseri), H. Ohanyanyan (Ermeni Taşnak, kamu hizmetleri komiseri), G. Ter-gazaryan (Ermeni Sosyal Demokrat, erzak komiseri), D. D. Donskoy (Rus Es-Er, askerlik komiseri), A. V. Neruçev (Rus Es-Er, tarım komiseri), Halil Bey Kesmed(ov) (Müsavat, parti denetim komiseri), Hudadad Bey A. Melik-Aslan(ov) (Müsavat, ulaşım komiseri), Mehmed Y. Cafer(ov) (Müsavat, ticaret ve sanayi komiseri). Bunlardan farklı olarak Suny, Feth Ali H. Hoylu (Müsavat, eğitim komiseri) ile Sarkisyan adlı bir de Ermeni'nin adlarını zikretmektedir. Swietochowski ise Suny'nin listesinde bulunmayan Kh. Karikçıyan (Ermeni Taşnak, maliye komiseri)'ni üye olarak göstermektedir. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.147-148; Suny, *Bakü Komünü*, s.175.

¹⁷¹⁸ Almaz İbrahimova, “İstiklâlin İlâmı Öncesinde Azerbaycan'da Siyasî Durum (1917-1918), *Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, s.12.

¹⁷¹⁹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.44.

¹⁷²⁰ Selami Kılıç, “1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4, (1996), s.24.

önderlerin, Gürcü toprak beylerinin ve millî özelemler içerisinde bulunan radikal Gürcü aydınların” zoraki oluşturdıkları bir koalisyon olarak değerlendirilebilir.¹⁷²¹ Buradan hareketle, koalisyonda alınacak kararların öncelikle ulusal grupların kendi fraksiyonları tarafından müzakere edilmesi, ardından da komiserliğin gündemine alınması yolu izlense de koalisyon ortakları arasında yetki genişliği, iç ve dış siyaset gibi konularda derin anlaşmazlıkların bulunduğunu söylemek mümkündür.¹⁷²²

Zakavkom’un kuruluşunu izleyen ilk iki hafta içerisinde Transkafkasya’da Kurucu Meclis’e gönderilecek vekillerin seçim işlemleri gerçekleştirilmiş ve Müsavat partisi tek başına oyların yaklaşık %63’ünü kazanmayı başarmıştır.¹⁷²³ Taşnakların Ermeniler üzerindeki ya da Menşeviklerin Gürcüler üzerindeki tekelci hakimiyetine benzer bir denetim kuramamış olmasına karşın Müsavat’ın elde ettiği bu başarı, Azerbaycanlı seçmenlerin genel olarak Resulzâde’nin “coğrafi özerklik programına” bağlı kaldıklarını ve bunların diğer millî gruplara kıyasla “Rusya ile bağları gevşetmek” konusunda daha istekli olduklarını göstermektedir.¹⁷²⁴ Seçim sonuçları, askerlerin oylarıyla Bakü’de tutunabilen fakat onun dışında hiçbir yerde başarı elde edemeyen Bolşevikler açısından büyük bir hezimet olmuştur.¹⁷²⁵ Dahası, Bakü şehir merkezinde kullanılan oylar görmezden gelinerek mahallî oy oranlarına bakıldığında Bolşevikleri endişeye sevk edecek kadar büyük farkların ortaya çıktığından söz edilebilir.¹⁷²⁶ Bakü’de elde edilen bu gösterişsiz zaferin ardından, Bolşeviklerin çoğunlukta olmadığı Şehir Duması ile Sovyet arasındaki iktidar mücadelesi kızışmış ve “kendi

¹⁷²¹ Carr, *a.g.e.*, s.312.

¹⁷²² İbrahimova, *a.g.m.*, ss.12-13.

¹⁷²³ Toplam 2.455.274 oyun kullanılmış olduğu seçimlerde alınan sonuçlar şöyledir: *Menşevikler*: 661.934, *Müsavat-Federalistler*: 615.816, *Taşnaklar*: 558.400, *Müslüman Sosyalist Blok*: 159.770, *Es-
Er*: 117.522, *Bolşevikler*: 93.581, *Hümmet-Menşevikler*: 84.743; *İttihad*: 66.505, *Gürcü Ulusal
Demokratlar*: 25.733, *Kadetler*: 25.673, *Gürcü Sosyalist Federalistler*: 22.754, *Ermeni Halk
Partisi*:15.180, *Siyonistler*: 7018, *Halkın Sosyalistleri*: 570, *Transkafkasya Müslümanları*: 71. Bkz.
Sunny, *Bakü Komünü*, s.179.

¹⁷²⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.150.

¹⁷²⁵ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.399.

¹⁷²⁶ Bakü sınırları dahilinde kalan Lenkeran’da Bolşevik oylarının Müsavat’ınkilere oranı %1.46’dır. Benzer şekilde Gökçay’da kullanılan 48.799 oyun 41.564’sı Müsavat ile İttihad arasında paylaşılmıştır. Bkz. Sunny, *Bakü Komünü*, ss.178-179.

kaderini tayin” meselesinde Bolşevikler tutum değiştirirken Transkafkasya’daki ayrılıkçı eğilimler de güçlenmiştir.¹⁷²⁷

Seçimlerin ardından 1 Aralık 1917’de bir bildiri yayımlayan Zakavkom, kendisini açıkça geçici hükümet olarak ilan etmiş, Büyük Kurucu Meclis’in ilk toplantısı gerçekleştirilinceye dek iktidarı devraldığını duyurmuş ve böylece dolaylı olarak Sovyeti tanımadığını da ilan etmiştir:

Bütün sosyalistler ve demokratik parti ve teşekküllerin kendi aralarında anlaşmaları neticesinde bir hükümet kurulmuştur. Bu hükümet Umumî Rusya Kurucular Meclisi toplanıncaya kadar iktidarda kalacaktır. Şayet bunun toplanması mümkün olmazsa bu hükümet Güney Kafkasya’dan ve Kafkasya cephesinden seçilen Kurucular Meclisi azalarının içtimasına kadar iş başında kalabilecektir. Rusya ihtilâlince ilan edilmiş bulunan ve milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat kendilerinin tayin etmek salâhiyetine malik bulunduklarını ihtiva eden prensibe sadık kalan Zakavkom, Güney Kafkasya’da milliyet meselesinin çabuk ve âdilane bir surette halledilmesi yolunda çalışacaktır. (...) Zakavkom, beklemeden sulh akdedilmesi yolunda en enerjik tedbirleri alacaktır.¹⁷²⁸

Rusya’daki ilk demokratik seçimleri kazanarak Kurucu Meclis’e girmeye hak kazanan vekiller, Sovnarkom’u tanımayarak Sovyetlere tâbi olmayı reddetmiştir.¹⁷²⁹ Bu sırada “devrimin çıkarlarının, Kurucu Meclis’in resmî haklarının üzerinde” olduğunu açıkça dillendirmeye başlayan Lenin de “sıradan burjuvazi demokrasisinin bir parçası” olarak nitelediği meclis meselesine yönelik teşebbüslerin “proletaryanın davasına ihanet ettiğini” vurgulamış ve 5 Ocak 1918’deki ilk toplantısının ardından Umumî Kurucu Meclis’in zorla dağıtılmasını emretmiştir.¹⁷³⁰ Bu ilk toplantıda Bolşeviklerin meclis

¹⁷²⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.150-151.

¹⁷²⁸ Bal, *a.g.e.*, s.85.

¹⁷²⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.150.

¹⁷³⁰ Vladimir İ. Lenin, “Theses On The Constituent Assembly”, *Collected Works*, (Ed. George Hanna), (Trans. Yuri Sdobnikov, George Hanna), Vol.26, Moscow: Progress Publishers, 1977, ss.382-383.

başkanlığı için yapılan oylamayı kaybetmiş olmaları da er ya da geç gerçekleşmesi beklenen bu darbeyi hızlandırmıştır.¹⁷³¹

Bolşeviklerin iktidarı silah zoruyla ellerine geçirmeye hazırlandığı günlerde Kafkasya’da ateşkeşin sağlanması için Enver Paşa’nın girişimleriyle Zakavkom yetkilileri ile Osmanlı hükümeti arasında bazı temaslar kurulmuş 18 Aralık 1917’de imzalanan Erzincan mütarekesi ile Kafkasya cephesinde savaşa fiilen son verilmiştir.¹⁷³² Bu durum, Zakavkom’un bir hükümet olarak tanınması anlamına gelse bile 15 Aralık 1917’de başlayan Brest-Litovsk görüşmeleri devam ederken Kurucu Meclis’in dağıtılması, Kafkasya temsilcilerinin Bolşeviklerle bağlarını koparmasına sebep olmuş ve Zakavkom tarafından Osmanlı İmparatorluğu ile nihaî barışı imzalayacak daha bir yetkili bir hükümetin iş başına gelmesi için Kurucu Meclis’te görev yapmak üzere seçilen Kafkasyalı temsilciler toplantıya çağırılmıştır.¹⁷³³

Buradan hareketle, Zakavkom tarafından daha önce yayımlanan bildirideki esaslara bağlı kalmak suretiyle 1905’te yankılanan “Kafkasya Kafkasyalılarındır!” şiarıyla Tiflis’te bir toplantı gerçekleştirilmiş ve “bir zamanlar farklı bir konuma sahip olan Polonya parlamentosunu” çağrıştıran “Mavera-yı Kafkas Seymi’nin” kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁷³⁴ Taşnaklar ile Bolşeviklerin yoğun muhalefetine rağmen Gürcü Menşevikler ile Müsavatçıların öncülüğünde kurulan bu yeni parlamentoda toplam on parti yer almıştır.¹⁷³⁵ Yirmi bin seçmene bir milletvekilinin düştüğü Seym’de Gürcü Menşevikler 33, Müsavat 31, Taşnaklar da 27 üyeye temsil edilirken bu üç büyük etnik grubun temsilcileri dışında kalan diğer partiler önemli bir güç elde edememişlerdir.¹⁷³⁶

¹⁷³¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.240.

¹⁷³² Bal, *a.g.e.*, s.89

¹⁷³³ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.249.

¹⁷³⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.151.

¹⁷³⁵ Şimşir, *a.g.m.*, s.31.

¹⁷³⁶ Seym’de bulunan diğer partilerden Müslüman Sosyalist Blok: 7, Es-Er:5, Hümmet-Menşevik: 4, İttihad: 3, Gürcü Ulusal Demokratlar: 1, Gürcü Sosyal Demokratlar: 1 ve Kadetler: 1 üyeye sahiptir. Bkz. Kazımzade, *a.g.e.*, s.112; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.152. Şimşir

Transkafkasya'nın geleceğini doğrudan ilgilendiren bu teşebbüsün kaçınılmaz bir çatışma ortamı hazırladığını ifade eden Resulzâde, bölgede giderek belirginleşen politik kutuplaşma hakkında şunları ifade etmiştir:

Mavera-yı Kafkasya'nın her tarafı Tiflis'te teşekkül eden Seym hükümetini kabul etmişken, Bakü Sovyeti bunu kabul etmiyordu. O, Petrograd hükümetini tanıyordu. Aynı zamanda Bakü'de yeni intihap olunmuş bir belediye vardı. Belediye meclisi Sovyet'in aleyhinde, Seym'in lehindeydi. Bu cihetle şehir iki kısma ayrılmıştı. Amele kısmı Sovyet'i, diğer kısmı da belediyeyi tanıyordu. Yekdiğerinden mütevahhiş bulunan iki kuvvet ister istemez tesadüm edecekti. (...) Seym ile Sovyet'den başka Kafkasya'da bir de millî şuralar vardı: Ermeni, Gürcü ve Türk millî şuraları. Bu müesseselerin sıfat-ı resmiyeleri yoksa da siyaset-i umumiyedeki mevki ve nüfuzları pek mühimdi. Maveraya-yı Kafkasya Müslüman Şurası'nın Merkez Komitesi Bakü'deydi.¹⁷³⁷

İlk oturumu 23 Şubat 1918'de yapılan Seym, kuruluş amacıyla ilgili bir dizi çelişkiler içerisinde göreve başlar başlamaz Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barış antlaşmasını gündemine almıştır.¹⁷³⁸ Öte yandan, daha önce Rus ordusu tarafından işgal edilmiş ve ateşkes sırasında Gürcüler ile Ermenilerin kontrolünde olan topraklarda Türklerin kitleler halinde öldürülmeye başlaması üzerine Osmanlı orduları 12 Şubat'ta ateşkesi bozmuş ve Erzurum istikametinde ilerlemeye başlamıştır.¹⁷³⁹ 1 Mart 1918'de kendisine Osmanlı İmparatorluğu ile nihaî barış yapma yetkisini veren Seym üyeleri "1914 yılındaki savaş öncesi sınırların esas alınması ve Doğu Anadolu Ermenilerine *self-determinasyon* ilkesi çerçevesinde otonomi tanınması" gibi talepleri benimsemiş, bunları dile getirmek üzere toplam 43 üyeden oluşan bir delegasyon

meclisin toplam 112 üyeden müteşekkil olduğunu söylerken, Vügar İmanbeyli'nin Ali Merdan Bey Topçubaşı'na referansla ifade ettiği üye sayısı 132'dir. Bkz. Şimşir, *a.g.m.*, s.31; Vügar İmanbeyli, "Modern Dönemde Kafkaslarda İşbirliği Modelleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.4, S.2, (2015), s.232.

¹⁷³⁷ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.45. Bakü'deki bu merkez komitenin başında Mehmed Emin Resulzâde, başkan yardımcısı görevinde Nesib Bey Yusufbeyli ile Mehmed Yusuf Bey Caferzade, katiplik görevinde de Musafa Mahmudzade ile Rahim Bey bulunmuştur. Bkz. Mehmetzade, *a.g.e.*, s.68.

¹⁷³⁸ İmanbeyli, *a.g.m.*, s.232.

¹⁷³⁹ Kazımzade, *a.g.e.*, ss.110-111.

görevlendirmiştir.¹⁷⁴⁰ 2 Mart 1918 tarihinde Trabzon’da gerçekleştirilmesi planlanan barış görüşmeleri, artık sonuna gelen Brest-Litovsk müzakerelerinde Rusya’nın Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini Osmanlı İmparatorluğu’na bırakacağını öğrenilmesiyle¹⁷⁴¹ ertelenmiş, antlaşmanın Seym tarafından tanınmayacağı ilan edilerek birçok başkente protesto mesajları gönderilmiştir.¹⁷⁴²

Seym’de bu kararlar alınmadan önce 25 Şubat 1918 tarihinde Mehmed Emin Resulzâde başkanlığındaki Azerbaycanlı vekiller “Mavera-yı Kafkas Türkleri ile Osmanlı Türklerinin hayati menfaatleri ve siyasiyesinin birbirine bağlı olduğunu, bu sebeple Kafkas’ın mukadderatını tayin ederken Osmanlı Türkleri ile ortak hareket etmek gerektiğini” kabul etmişlerdir.¹⁷⁴³ Azerbaycanlı vekillerin soydaşlarından yana takındığı bu tavır, Swietochowski tarafından “Osmanlı İmparatorluğu’nun Azerbaycan topraklarının hiçbir bölümünü talep etmemesine” bağlı olarak “kolayca” alınan bir karar olarak nitelendirilmiş¹⁷⁴⁴ olmasına karşın İmanbeyli tarafından tespit edilen bir takım sebepler ve zorunlulukların neticesi olarak değerlendirilebilir:

Birinci söylenmesi gereken şey şu idi: daha o zaman Kafkasyalıların düşüncelerinde sınırlar ve bölgenin hangi idari alt-bölgelere bölüneceği tam olarak kesinleşmemişti. Münferit cumhuriyetler veya millî kantonlar mı oluşturulacaktı, yoksa mevcut durum mu korunacaktı? Dolayısıyla kimin hangi toprakları elde edeceği muğlâk idi. İkincisi, Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinde çoğunluğu hemen hemen Müslümanlar teşkil etmekteydi. Şayet bunların birileri ile birleşmeleri gerekir idiyse, Müslümanların çoğunlukta olduğu Azerbaycan’a bir şekilde

¹⁷⁴⁰ Bunlar arasında görüşmeleri yürütecek on delege ve sekiz askerî üye bulunmaktadır. Delegasyonun diğer üyelerini maliye, ticaret ve sanayi müşavirleri ile tercümanlar oluşturmaktadır. Bkz. Şimşir, *a.g.m.*, s.31.

¹⁷⁴¹ Rusya, 3 Mart 1918’de Almanya ve müttefikleriyle Brest-Litovsk antlaşmasını imzalamış nüfusunun yaklaşık %34’ünü topraklarının da yaklaşık %32’sini kaybetmiştir. Antlaşma mucibince Finlandiya ve Ukrayna’nın bağımsızlığı tanınmış, Baltık ülkeleri ve Polonya’nın Rus yönetimi altındaki kesimi Rusya’dan ayrılmış, ayrıca Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı İmparatorluğu’na geri verilmiştir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.238; Ülman, *a.g.e.*, s.356-357.

¹⁷⁴² Mustafa Sarı, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1., S.2, (Mart 2016), s.86.

¹⁷⁴³ Şimşir, *a.g.m.*, s.31.

¹⁷⁴⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.166.

bağlanmaları gerekirdi. Üçüncüsü, o esnada Kafkasya’da Osmanlı ordusunu durduracak düzenli bir ordu da yoktu. Dördüncüsü ve her nedense gözlerden kaçan en önemli husus ise diğerleri ile kıyaslandığında Azerbaycanlıların kendi ordularını teşkili ve silahlanmaları sürecinde çok geride kalmaları idi.

Gerçekten de 1917 senesinin Aralık ayından itibaren Rus ordularının hızla çözülürken, Güney Kafkasya’daki asayiş problemini ortadan kaldırmak amacıyla millî ordu birliklerinin oluşturulması kararı alınmış, buna bağlı olarak Türk millî komitelerine de 1000 kadar tüfek ve askerî teçhizat tahsis edilmiştir.¹⁷⁴⁵ Öte yandan, Türklerin evvelce askeri hizmetlerden muaf tutulması bu emrin ifasını zora sokmuş, Türklere tahsis edilen askeri teçhizat teslim edilmediği gibi millî birliklerinin kurulması hala “mübahase ve münakaşa” halindeyken “Gürcü ve Ermeni alaylarının teşekkülleri” hızla tamamlanmıştır.¹⁷⁴⁶ Ruslardan geriye kalan silah, mühimmat ve malzemelerin yardımıyla kurulan yaklaşık “40 ila 50 bin kişilik Ermeni ordusunun” Azerbaycan Türklerine karşı askerî operasyonlar düzenlemesi üzerine Gence Millî Komitesi tarafından oluşturulan bir heyet İstanbul’a hareket ederek Osmanlı hükümetinden yardım istemek zorunda kalmıştır.¹⁷⁴⁷ Heyete başkanlık eden Naki Keykurun, Enver Paşa, Talat Paşa ve Halil Bey (Menteşe) ile temaslarda bulunmuş ve anılarında bu görüşmelere ilişkin Azerbaycan Türklerinin Osmanlı hükümetinden beklentilerini ortaya koyan şu ifadelere yer vermiştir:

Azerbaycan halkı sizden yardım bekliyor milletimiz müstakil olmaya azmetmiştir. Siz kardeş elinizi bize uzatınız. Bize yardım ediniz. Müstakil olalım. Siz bizi çekip kendi tarafınıza yıkmayınız, ayakta duralım. Bize büyük askeri kuvvet göndermeyiniz. Bize askerî öğretmenler ve çavuş kadrosu gönderiniz. Bizde az bir

¹⁷⁴⁵ İbrahimova, *a.g.m.*, s.13; BOA, HR.SYS, 2448-23, 16.02.1918.

¹⁷⁴⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.45-46.

¹⁷⁴⁷ Gence Millî Komitesi tarafından görevlendirilen murahhas heyette Naki Keykurun ile bir Osmanlı subayı olan ve I. Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen Süvari Teğmen Hüsamettin (Tugaç) Bey bulunmaktadır. Bu iki isme ek olarak Ahıska adına Ömer Faik Numanzâde, Acara’yı temsil eden Hamşizâde Cemal Paşa’nın oğlu Celil Bey ve Ahılkelek’i temsilen Efrahim Bey de heyete eşlik eden isimler arasındadır. Bkz. BOA, DH.EUM.5.Şb, 55-26, v.3, 24.05.1336/07.03.1918, ss.1-2; Sarı, *a.g.m.*, s.78.

zamanda büyük bir askeri kuvvet kurmanın imkânı vardır.
Türk millî kuvvetine güvenerek az bir zaman içinde
Rusları toprağımızdan temizleyip atabildik.¹⁷⁴⁸

Keykurun'un ifadelerinde göze çarpan “müstakillik” vurgusunun yanı sıra konuşmasının devamında Azerbaycan Türklerinin “iktisadiyatının, içtimaiyatının, imanının ve medeniyetinin her sahada Rus milletinden kat kat üstün” olduğunu vurgulaması, ayrıca millî kimliğin dinî kimlik karşısında öncelenerek Azerbaycanlıların bir “Türk hükümeti kurma arzusunda olduklarını” dile getirmesi, Rusya ile siyasi bağların gevşetilmesi meselesinin özerklikten ziyade tam bağımsızlık çerçevesinde yorumlandığını göstermektedir.¹⁷⁴⁹

Bu sıralarda Bolşeviklerin Müsavatçılara karşı sergilediği muhalefetin giderek düşmanca bir hal aldığı söylenebilir. Bolşevik basınında Azerbaycan otonomisini “Türk burjuvasının muhtariyeti” olarak niteleyen ve “Azerbaycan muhtariyetini isteyen Müsavatçıların neticede harabezâr bulacakları” tehditlerini savuran yazıların çıkmaya başlaması, iki grup arasındaki gerginliği giderek tırmandırmıştır.¹⁷⁵⁰ Aralık ayında Bakü Sovyeti için yapılan seçimlerde Müsavat'ın özel seçim kanunlarıyla saf dışı bırakılmasının ardından Bolşeviklerce silahlandırılan Taşnakların şehirde tedhiş hareketi başlatması Bakü'de Müsavat'ın giderek artan nüfuzunu kırabilmek ve Türkleri sindirebilmek için uygulamaya konulan planın bir parçası olarak değerlendirilebilir:

Bütün silah depoları, giyim kuşam, tıbbî araç ve gereç onların elindeydi. Silahlı çeteler oluşturan Taşnakların sokaklarda şehrin sahibi gibi hareket etmeleri Müslümanlarda derin endişe uyandırmaktaydı. Böylesine bir ortamda yalnız Müsavatçılar tarafından müdafaa edilen Müslümanlar, Bakü'de Sovyet idaresinden ziyade Taşnak zorbalığının yürürlükte olduğunu kavradılar.¹⁷⁵¹

¹⁷⁴⁸ Keykurun, *a.g.e.*, s.98.

¹⁷⁴⁹ Keykurun, *a.g.e.*, ss.97-98.

¹⁷⁵⁰ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.47.

¹⁷⁵¹ İbrahimova, *a.g.m.*, s.14.

Bu durum karşısında giderek yalnızlaşan Müsavatçılar, *Açık Söz* gazetesinde “bütün bir yıl boyunca Menşeviklerle savaşıyan Bolşeviklerin, şimdi Kadetler ve Taşnaklarla bile ittifak yapmakta olduğuna” dikkat çekerek, bu iş birliğinin “yalnızca millî bir temel üzerinde izah edilebileceğini ve bir sınıf savaşı yerine bir milleti diğer bir millete karşı kışkırtma” anlamı taşıdığını öne sürmüştür.¹⁷⁵²

Gerçekten de Taşnakların, sosyal demokrasi fikirlerinden ziyade kendi bağımsızlıkları ile ilgilendikleri ve Bolşevik desteğinden kendi amaçları doğrultusunda istifade etmek istemiş oldukları söylenebilir.¹⁷⁵³ Ulus düşüncesinin “Marksistler için geçici fakat Taşnaklar için mutlak” olduğunu belirten Anaide Ter Minassian’a göre “sosyalizmi en az köktenci, milliyetçiliği ise en belirgin olan Taşnaklar”, esasında “Marksizmin yolunu tıkayarak Menşevizmin Gürcüler arasında oynadığı rolün bir benzerini” üstlenmiştir.¹⁷⁵⁴ Bu durumun farkında olan Bolşevikler, iki güçlü rakibin aynı anda mağlup edilemeyeceğini bildiklerinden Türkleri ve Ermenileri milliyetçi bir mücadelenin içine çekmek istemişler ve bunda başarılı olmuşlardır.¹⁷⁵⁵

Bakü Sovyeti’nin başında bulunan ve kendisi de bir Ermeni olan Stepan G. Şaumyan, 3 Mart 1918’de Stalin’e bir mektup yazarak “Kafkasya’nın kaybedildiğini ve Bakü’nün askeri yönden süratle teçhiz edilmesi gerektiğini” belirtmiş, bu durum Ermeniler ile Türkler arasındaki milliyetçi gerilimden faydalanmak isteyen Bolşevikler tarafından bir fırsat olarak görülmüştür.¹⁷⁵⁶ Şaumyan, her ne kadar “bütün milliyetçilere karşı olduklarını ve eğer milliyetçilerin kontrolü ele geçirmesi anlamına gelecekse millî kaderi belirleme hakkına izin verilmeyeceğini” belirtmiş olsa da bu durum, Bolşevikler tarafından “karşı devrimcilikle ve ırkçı ayaklanmaları

¹⁷⁵² Kazımzade, *a.g.e.*, ss.94-95.

¹⁷⁵³ Nesrin Sariahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, s.25.

¹⁷⁵⁴ Minassian, *a.g.e.*, ss.70-71.

¹⁷⁵⁵ Kazımzade, *a.g.e.*, s.93.

¹⁷⁵⁶ Nesrin Sariahmetoğlu, “Stephan Şaumyan’ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.II, S.61, (Eylül-Aralık 2014), s.1673.

kışkırtmakla” itham edilen Müsavat karşısında Ermenilere verilen desteğin gizlenmek istenmesi bağlamında değerlendirilebilir.¹⁷⁵⁷ Resulzâde’nin vermiş olduğu malumatta Bakü’deki vaziyetin Azerbaycan Türklerini öfkeye sevk ettiği belirtilerek şu gerekçeler sunulmuştur:

Şaumyan’ın taht-ı idaresinde bulunan Bakü Amele ve Asker Sovyeti, Ermeni alayları ve Taşnaksütyun Fırkası’nın muaevetini temin ile Müslüman teşkilatına karşı şedid bir hatt-ı hareket ittihaz eyledi. Gözleri önünde serbestçe gezen Ermeni alayı neferlerini gören Müslüman halkı, Müslüman alayının teşkili için Tiflis’ten gönderilen zabitanın Sovyet zabıtasınca tevkif edildiğine şahit olunca bittabî galeyana geliyordu.¹⁷⁵⁸

1918’in Ocak ayında bazı Azerbaycanlı grupların, Gürcülerin de desteğiyle Tiflis-Bakü demiryolu hattındaki Şemkir istasyonunda cepheden dönen Rus askerlerinin silahlarına el koyması¹⁷⁵⁹ veya Gence’deki Bolşevik yanlısı Rus garnizonunun silahsızlandırılması gibi hadiseler, Resulzâde tarafından belirtilen gerekçelere ek olarak Azerbaycan Türklerinin Bolşevikler tarafından Taşnaklara verilen silahların yakın zamanda kendilerine doğrultulacağına yönelik duydukları kuşkuvarın bir sonucu olarak değerlendirilebilir.¹⁷⁶⁰ Bir Rus Kadeti olan Boris L. Baykov’un hatıralarında, Ermeni milliyetçiliğinin “iç güdüsel unsurlarına” değinilirken 1905’teki savaşın acı hatırasını henüz unutmamış Azerbaycan Türklerinin bu endişelerini haklı çıkaran birtakım ifadelerle rastlamak mümkündür:

Tatar ayrılıkçılığı arttıkça tüm Rusya’da derinleşen çalkantılarla beraber büyük Ermeni kitlelerinin (intelligentsia ve genel olarak üst tabakadan bahsetmiyorum bile) Rusya’ya olan yönelimleri de baskınlık kazandı. (...) Müslüman uluslar tarafından çembere alınmanın ölümcül tehdidi altında, Ermenileri topraklarını izole etmek üzere teşvik eden korunma

¹⁷⁵⁷ Kazımzade, *a.g.e.*, s.92.

¹⁷⁵⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.48.

¹⁷⁵⁹ Ömer Faik Nûmanzade, Türkler tarafından ele geçirilen askerî teçhizatın “otuz bin tüfek, yirmi dört top ve yirmi makineli tüfekten” ibaret olduğu bilgisi verilmektedir. Bkz. BOA, DH.EUM.5.Şb, 55-26, v.3, 24.05.1336/07.03.1918, ss.1-2.

¹⁷⁶⁰ Bal, *a.g.e.*, s.102.

ıçgüdüünün güçlü bir şekilde dile getirilmesi hayra alamet değildi. Ermenilerin Bolşeviklere meyletmesini açıklayan psikolojik durum tam olarak budur. Ermeniler açıkça: “Bolşevik bile olsalar, bizler Ruslarlayız” dediler.¹⁷⁶¹

Buradan hareketle, Richard G. Hovannisian’ın da dile getirdiğı gibi 1918 senesinde varlığını sürdürme ıçgüdüünün bir parçası olarak ‘yok edilme paranoyasına’ kapılmış Ermeniler arasında “Ruslara duyulan bağılılığın komünizm nefretine ağır bastığını” söylemek mümkündür.¹⁷⁶² Swietochowski’ye göre Ermeniler açısından “Bolşeviklerin halen Rus” olması, onların “Türklerden daha iyi” olmaları için yeterlidir.¹⁷⁶³

5.3.3. Azerbaycan’da Mart Olaylarının Anatomisi

1918 yılının kış aylarından itibaren “Bakü’deki Ermeni askerî birliklerinin varlığından” giderek daha fazla rahatsızlık duymaya başlayan Türkler “şehrin nüfus dengesini değiştirecek boyutlarda” göç etmeye başlamış ve Sovyet’teki Bolşevikler muhtemel bir iç savaşın kendi yararlarına olacağı düşüncesiyle tansiyonu düşürmek için herhangi bir önleyici girişimde bulunmamışlardır.¹⁷⁶⁴ Mart 1918’de Şamuyan, Müsavat’ı kastederek “Müslüman bey ve han partilerini, ihtilâlin baş düşmanı” olarak ilan etmiş, Zakavkom da hedefler arasında gösterilmiştir.¹⁷⁶⁵ Müsavat partisi, Azerbaycan Türkleri arasında gücünü artırdıkça Transkafyasya’nın yeni bir etnik çatışmaya doğru itildiğini gören Resulzâde gibi isimlerin, kendi kaderini tayin ilkesine yönelik inançlarını yitirdikleri ve kendilerini ‘eski düşmanlarının yalnızca kılık değiştirmiş’ olduğuna ikna etmeye başladıkları söylenebilir:

Bizce Müslümanlarca açığa çıkmış olduğu gibi özerkliği elde etmeyi umamayız çünkü Rusya’nın işçileri ve soylu-

¹⁷⁶¹ B. Baykov, “Vospominaniya o Revolyutsii v Zakavkaze”, *Arhiv Russkoy Revolyutsii*, T.IX, Berlin: Slovo, 1923, s.116.

¹⁷⁶² Richard G. Hovannisian, *Armenia On The Road To Independence 1918*, Los Angeles: University of California Press, 1967, s.113.

¹⁷⁶³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.157.

¹⁷⁶⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.157-158.

¹⁷⁶⁵ Bal, *a.g.e.*, s.118.

burjuva sınıfı bunu istemiyor ve bu konuda ısrar etmek
bize en büyük yıkıma neden olacak...¹⁷⁶⁶

Azerbaycan istiklâl mücadelesi tamamen millî bir biçim kazanmışken, yerli seçkinler arasında hayalkırlılığına neden olan ve böylelikle *hıncı* körükleyen çifte standartların Çarlık zamanından beri hızından bir şey kaybetmediği söylenebilir. Bu durumun en belirgin örneklerinden birini, ihtilâl yıllarında birbirine rakip oldukları varsayılan toplumsal sınıfları Rusluk paydasında bir araya getiren Resulzâde'nin, sindirilmişlik ve gizliden gizliye sezinlenen öfke ile özerklik hayalinin sükût ettiğini bildirmesi fakat buna karşın Bolşevikler tarafından Ermenilere tam tersi vaatlerde bulunulmuş olmasıdır.¹⁷⁶⁷ Bu vaatlerin en önemlilerinden birisi, 1917'nin sonunda Lenin tarafından imza edilen ve "Ermenilere Çarlığın veremediği" imtiyazları tanıyan "Dekret 13" adlı kararnamedir.¹⁷⁶⁸ Transkafkasya'da ve Osmanlı topraklarında kurulacak Büyük Ermenistan umutlarını canlandıran bu kararnamede: "Türkiye Ermenistanı'nda bulunan" Rus kuvvetlerinin bölgeyi derhal boşaltarak buralarda Ermeni milis güçlerinin teşkil edilmesi, savaş sırasında Türk ordusunda bulunan fakat sonradan taraf değiştiren Ermeni muhacirlerin kendi topraklarına döndürülmesi, Osmanlı İmparatorluğu ile yürütülecek barış müzakerelerinde, savaş sırasında tehcir edilen Ermenilerin serbestçe geri dönmeleri için çaba sarf edilmesi, ve "Türkiye Ermenistanı'nın muvakkat idaresinin" Ermeni Halk Komiserleri Şurası ile Ermeni Komitesi'ne teslim edilmesi gibi bir takım sözler verilmiş ve ilkeler benimsenmiştir.¹⁷⁶⁹

Azerbaycan'da uzun süredir beklenen olayların fitili, 9 Mart 1918'de Bakü'ye gelen "Azerbaycan Vahşi Tümeni'nin" komutanı General Talışhan(ov)'un Sovyetler tarafından tutuklanmasıyla ateşlenmiştir.¹⁷⁷⁰ Bu olaydan bir süre sonra "Vahşi Tümen"

¹⁷⁶⁶ Suny, *Bakü Komünü*, s.205.

¹⁷⁶⁷ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.251-252.

¹⁷⁶⁸ Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan İstiklâli ve Oktobr İnkılâbı", *Kurtuluş*, Y.2, S.13-14, (II. Teşrin-I. Kânun 1935), s.363.

¹⁷⁶⁹ Gotthard Jäschke, "Maverayı Kafkasya – Kızıl Rus İstilâ Siyasetinin Bir Örneği", *Kurtuluş*, Y.2, S.13-14, (II. Teşrin-I. Kânun 1935), s.380.

¹⁷⁷⁰ Kazımzade, *a.g.e.*, s.93.

birlikleri “Evelina” adlı bir gemiyle Hacı Zeynelabidin Tağızade’nin oğlunun cenazesine katılmak üzere Bakü’ye gelmiştir.¹⁷⁷¹ Geminin Lenkeran’daki bazı Türk gönüllere götürülecek silahlarla Bakü’den ayrılacağı sırada, Bakü Sovyeti’ne bağlı birlikler, yanlarına aldıkları Ermenilerle gemi mürettebatının silahlarına el koymuştur.¹⁷⁷² Sovyetin bu kararı almasında “Ermenilerin, Rus Millî Şurası’nın, Hazar Gemicileri’nin, Sosyalist İhtilâlcilerin ve Menşeviklerin” bir süredir “Müslümanların bir ayaklanma çıkararak Mugan’daki Rus-Malakan köylerini yok edecekleri” şaiyelerini yayması önemli rol oynamıştır.¹⁷⁷³ Bakü sokaklarında devasa bir kalabalığın toplanarak silahların geri verilmesini talep etmesi üzerine Bolşevikler geri adım atmak zorunda kalmış ve Prokofiy A. Çaparidze silahların iade edileceğini bildirmiştir.¹⁷⁷⁴ Öte yandan bu görüşmelerin yapıldığı sıralarda ilk silahlar patlamış ve 30 Mart – 2 Nisan 1918 tarihleri arasında “Bakü’de büyük bir Türk kıyımı” gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁷⁵ Mart Olayları olarak anılan bu çatışmalarda, “resmî kayıtlara göre 10 bin ila 19 bin, resmî olmayan kayıtlara göre ise 30 binden fazla” Azerbaycanlı hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁷⁶ Olaylar sırasında, Hazar filosuna bağlı gemiler Müslüman mahallelerini topa tutmuş, “Türk mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan İsmailiye binası (Cemiyet-i Hayriye)” yerle bir edilmiş, aralarında “Taze Pir Camii’nin” de olduğu pek çok ibadet merkezi ya yıkılmış ya da ağır hasar almış, *Açık Söz* ve *Kaspi* gazetelerinin basıldığı matbaalar ateşe verilmiştir.¹⁷⁷⁷ Bunlara ek olarak, iki etnik grup arasındaki mücadeleyi açıkça bir “fırsat” olarak değerlendiren Şaumyan’ın ifadelerinden de anlaşılabileceği gibi Türklere yönelik katliam hareketi

¹⁷⁷¹ Bal, *a.g.e.*, s.118.

¹⁷⁷² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.250.

¹⁷⁷³ Sariahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının...”, s.27.

¹⁷⁷⁴ Kazımzade, *a.g.e.*, s.93.

¹⁷⁷⁵ Şimşir, *a.g.m.*, s.32.

¹⁷⁷⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.49; Sariahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının...”, s.30.

¹⁷⁷⁷ Bal, *a.g.e.*, s.123.

Bakü ile sınırlı kalmamış, eş zamanlı olarak Şamahı, Kürdemir, Lenkeran, Salyan, Kuba ve Nevahi kazalarında da devam etmiştir.¹⁷⁷⁸

Bakü Bolşevikleri ve Sovyet tarihçileri, Mart günlerinde yaşananların “ulusal niteliğini göz ardı ederek” çatışmaların “sınıf mücadelesi” olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.¹⁷⁷⁹ Resulzâde ise bu iddialar karşısında bir çelişkiyi dile getirerek, katledilenlerin ekseriyetle “amele ve fukara sınıfından olmak üzere binlerce kadın, çocuk ve silah taşımalarına imkân bulunmayan ihtiyarlar” olduğunu altını çizmiştir.¹⁷⁸⁰

Bakü sokaklarında ilk kurşunlar atılmadan önce, şehirdeki tansiyonu düşürmek amacıyla yapılan bir toplantıya katılan Ermeni Millî Şurası ve Taşnaksütyun temsilcisi Hayk Ter-Mikaelyan, olası bir çatışmada “Ermenilerin Bolşevikleri Bakü’den kovmak üzere” Türklere yardım edeceğini bildirmiş fakat olayların başlamasından sonraki birkaç gün içerisinde Türkler, Ermeniler tarafından sistemli biçimde katledilmeye başlamıştır.¹⁷⁸¹ Türkleri silahlı çatışmaların içine çekebilmek için oynanan bu ikili oyun, Sovyet tezlerinin aksine olayların “saf ulusal çatışma” olarak

¹⁷⁷⁸ Çaparidze ile yapılan müzakerelerde verilen sözler tutulmadan önce, Bakü Sovyeti’nin başında bulunan Şaumyan, çıkan olaylara hakkında: “Süvari birliğimize yapılan saldırıyı fırsat bilerek tüm cephelerde saldırıya geçtik” açıklamasında bulunmuştur. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.67; Şimşir, *a.g.m.*, s.32. 30 Mart-1 Nisan arasında yaşananların Azerbaycan Türklerinin kolektif hafızasında bıraktığı travmayı anlayabilmek için Baykara’nın çeşitli kaynaklara atıfla kaleme aldığı şu ifadelere göz atılabilir: “Geceli gündüzlü yapılan kırgında on binden fazla günahsız Azeri halkı öldürüldü, Türk mağazaları yağma edildi, evler ateşe verildi. (...) Türk kadınları saç-saça bağlanarak, çıplak gezdirildikten sonra caniyane şekilde tecavüzler ve öldürülmeler ve daha başka cinayetler (...) İran komünistlerinden Mir Cafer Pişeveri hatıralarında şöyle yazıyor: Ben 1918 yılının Mart ayında Taşnakların vahşiliklerini, sayısız günahsız adamların, hususiyle bîtaraf İranlıların öldürülüp, kervansaraylarda meyitlerinin yakılmasını kendi gözümle görmüştüm. Bu çok faciâli ve nefretlendirici bir hareket olmuştur. (...) Kulna adlı bir yabancı turist gördüklerini şöyle anlatıyor: “Ancak Müslümanlarla meskûn olan mahallelere giren Ermeniler halkı öldürüyor, şimşirle parçalıyor, süngülerle delik deşik ediyor, evleri yakıyor, çocukları yanan evlere atıyor, diri-diri yakıyorlar, üç dört günlük süt emen çocukları süngülerine takıyorlardı. Bu çukurdan birkaç gün sonra çıkartılan 87 Müslüman cesedinin kulakları, burunları kesilmiş, karınları yırtılmış ve uzuvları kesilmişti. Bunlar çocuklara acımadıkları gibi ihtiyarlara da acımıyorlardı.” Bkz. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.251.

¹⁷⁷⁹ Suny, *Bakü Komünü*, s.217.

¹⁷⁸⁰ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.49.

¹⁷⁸¹ Sarıahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının...”, ss.27-28.

değerlendirilebilir.¹⁷⁸² Bakü’de “Sovyet ile milliyetçi Türkler arasında arabuluculuk yapmaya çalışan Müslüman Bolşevik partisi *Hümmet'in*” lideri Neriman Neriman(ov), temel meselenin sınıf mücadelesi değil etnik nefret olduğunu ortaya koyan şu açıklamayı yapmıştır:

Bolşevik olan bir Müslüman’a dahi aman verilmedi. Taşnaklar, Bolşevikliğinizi tanımayız, öncelikle Müslümansınız bu yeter diyorlardı. Onlara dostça davrananları öldürdüler, evleri soyup soğana çevirdiler. Bolşeviklik adı altında, Müslümanlara karşı her türlü cinayeti işlediler, öyle ki değil erkekler, hamile kadınlar dahi bunlardan canlarını kurtaramadılar.¹⁷⁸³

Bakü merkezli olaylarda “Ermeniler ulusal acılarının öcünü” alırken, 31 Mart’ta Sovyet’e bağlı İhtilâlcı Savunma Komitesi, Müsavat başta olmak üzere Türk-Müslüman gruplarına üç maddelik bir ultimatoom vermiş, belirtilen şartların taraflarca kabul edilmesi üzerine çatışmalar resmen sona ermiştir:

1. Bakü Sovyeti’nin otoritesi kayıtsız şartsız tanınacak ve emirlerine tümüyle uyulacaktır.
2. Ermeni kuvvetleri ile birlikte, Vahşi Tümen ve diğer Müslüman birlikler geri çekilecektir.
3. Bakü-Tiflis ve Bakü-Petrovsk demiryolu hatları yeniden açılacaktır.¹⁷⁸⁴

Ültimatoomun yayımlanmasıyla aynı anda, Şaumyan, Çaparidze ve İhtilâlcı Savunma Komitesi üyesi Grigoriy N. Korganov tarafından “Müsavat’ın başını çektiği karşı devrimciler tarafından Sovyet rejiminin tehlikeye atıldığını” ileri süren bir bildiri yayımlanmış, ardından Bakü’deki “Müslüman Millî Konseyi ve siyasi örgütleri kapatılmış, bunların önderleri de Gence ve Tiflis’e” sürülmüştür.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁸² Suny, *Bakü Komünü*, ss.217-218.

¹⁷⁸³ Bal, *a.g.e.*, s.123.

¹⁷⁸⁴ Suny, *Bakü Komünü*, ss.217; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.159.

¹⁷⁸⁵ *Dokumenti po İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR*, T.I, (Red. İ Mints, E. Gorodyetskogo), Moskva: Politizdat, 1941, ss. 282-283; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.160.

Büyük Savaş'ın henüz başında Çar II. Nikola tarafından kendilerine “müjdelenen parlak gelecekten” ümidini kesmeyen Ermeniler, “millî kinle” ve “Bolşeviklerin iktidarını paylaşmak” arzusuyla Türklere karşı mücadeleye girişmiş fakat neticede “birliklerinin bir kısmının Kızıl Ordu'ya katılmasına, geri kalanının da dağıtılmasına” razı olarak Bakü'deki “iktidar tekelinin” tamamıyla Bolşeviklerin eline geçmesini sağlamışlardır.¹⁷⁸⁶ Olayların ardından, partisinin Bakü Sovyeti'nde gücünü artırmış olmasından memnuiyet duyan Şaumyan, Bolşevik önderlere yazdığı bir mektupta çatışmanın sonuçlarını “fevkalade” olarak nitelendirmiş ve Ermenilerin gelecekteki durumuna ilişkin şunları dile getirmiştir:

Bizim yani Bolşeviklerin etkisi önceden de büyüktü ama şimdi sözcüğün tam anlamıyla durumun hâkimi biziz. Taşnaksütyun bizi her şeyde destekliyor ama onlara hiçbir söz ve bir şey vermeyin. Güçlerini daha da artırmak yanlış olur.¹⁷⁸⁷

İhtilâlden önce Taşnakları “pan-Ermenist” olarak nitelendiren ve “burjuva karakterli” Taşnaksütyun partisinin “pan-İslamistlerin Güney Kafkasya'da oynadığı role” soyunduğunu ileri süren Şaumyan, “sol bloğu iktidara getirmek ve Sovyet komünü kurmak” gibi amaçlar doğrultusunda Ermenileri manipüle etmiştir.¹⁷⁸⁸ Benzer şekilde, Şaumyan'ın 1905'te Çarlık rejimini “Müslüman-Ermeni çatışmasından yararlanmakla suçlayan” ironik beyanları, sözü edilen bu hedeflerin yanı sıra Azerbaycan istiklâl mücadelesini zayıflatmaya yönelik bir teşebbüsün varlığını da ortaya koymaktadır:

Biz savaşta parlak neticeler elde ettik. Düşman tamamıyla darmadağın edilmiştir. (...) Eğer onlar Bakü'de üstün gelseydiler, şehir Azerbaycan'ın başkenti ilan edilirdi. Bütün Müslüman olmayanlar silahsızlandırılıp kırılırdı.¹⁷⁸⁹

Netice olarak, Mart Olayları'nı tam manasıyla ‘milliyetçi bir hesaplaşma’ olarak değerlendirmek mümkündür. Müsavatçıları hedef alan Şaumyan'ın, bir yandan “size

¹⁷⁸⁶ Kazımzade, *a.g.e.*, ss.44, 97-102.

¹⁷⁸⁷ Suny, *Bakü Komünü*, ss.224.

¹⁷⁸⁸ Sarıahmetoğlu, “Stephan Şaumyan'ın...”, s.1671.

¹⁷⁸⁹ Şimşir, *a.g.m.*, s.32.

Azerbaycan istiklâli yerine mezarlık teslim edeceğim” diyerek tehditler savurması, diğer taraftan ise Dekret 13’e destek veren sözleri hatırlanacak olduğunda bir Bolşevik olarak kendisinin bile “geleneksel Ermeni milliyetçiliğinden” tam manasıyla sıyrılmış olduğu söylenemez.¹⁷⁹⁰

Bununla birlikte, Mart Olayları’nın Azerbaycan Türkleri üzerinde geçmişteki benzerlerinden farklı psikolojik travma yaratmış olduğu söylenebilir. Olayların yaşandığı devirde Türkler arasında millî şuurun artık ergin formunda bulunduğu ve çatışmaların ağırlıklı olarak etnik nefrete dayandığı söylenebileceğinden, halkın kendi varlığına yönelik bu saldırıya vereceği tepkinin de doğal olarak milliyetçi -hatta yer yer ırkçı- bir içerik barındırdığı ifade edilebilir. Bu durum, geçmişteki benzer olaylarla kıyaslandığında *hıncın* çok daha şiddetli biçimde kamçılandığı bir etki-tepki ilişkisinden bahsetmeyi olanaklı kılmaktadır. Bu çerçevede özellikle 31 Mart 1918 tarihinde yaşananların Azerbaycan Türklerini sindiremeyip “bilakis kinlerini artırdığı”, 1930’lu yıllarda millî istiklâl mücadelesini muhacerette sürdüren aydınlar tarafından da dile getirilmiştir.¹⁷⁹¹ Mart Olayları’nın ardından Azerbaycanlılar “artık muhtariyet ve federasyon” için Müsavatçı ajitasyona bile gerek duymaksızın yalnızca tam bağımsızlıktan bahsetmeye başlamıştır.¹⁷⁹²

Mart Olayları’nın resmen sona erdirilmesinin ardından, Bakü’de iktidarı ellerine alan Bolşevikler, Moskova’daki teşkilatlanma modelinden esinlenerek yerel bir halk komiserleri konseyi kurmuştur.¹⁷⁹³ Bununla birlikte çatışmaları durduran ultimatom

¹⁷⁹⁰ Sarıahmetoğlu, “Stephan Şaumyan’ın...”, s.1673.

¹⁷⁹¹ “31 Mart (1918-31 Mart-1937)”, *Aydın Yol*, N.2-3, (Mart-Nisan 1937), s.11.

¹⁷⁹² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.157-158; Bal, a.g.e., s.124; Suny, *Bakü Komünü*, ss.218.

¹⁷⁹³ Konseyde yer alan isimler ve mevkileri şöyledir: S. G. Şaumyan (Sekreter ve Dışişleri Komiseri), A. Çaparidze (İçişleri Komiseri), G. Korganov (Savaş Komiseri), Ya Zevin (İş Komiseri), İ. Fioletov (Halk Ekonomisi), H. Kolesnikova (Halk Eğitim Komiseri), Meşadi Azizbek(ov) (İçişleri vekili ve Eyalet Komiseri). Bkz. *Dokumentı po İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR*, s.283. Suny tarafından verilen listede bu isimlere ek olarak, N. Neriman(ov) (Belediye Ekonomisi Komiseri), Karinyan (Adalet Komiseri), Sukhartsev (Nakliye, Posta, Telgraf Komiseri), Vezirov (Tarım Komiseri), Kireev (Maliye Komiseri) ve S. Bogdanov (Denetim Komiseri) yer almaktadır. Öte yandan bu listede Azizbek(ov)’un adı yoktur. Bkz. Suny, *Bakü Komünü*, ss.224. Firuz Kazımzade tarafından verilen listede ise bu ikisine ek olarak Tsybulskiy (İkmal Komiseri) ve Ter-Gabrieliyan (Gizli Polis -ÇEKA- Başkanı)’nın adı

ile kabul edilenin aksine Ermeniler kendi Millî Konseylerini dağıtmamışlar ve silahlı Ermeni grupların Türklere yönelik saldırıları Eylül ayına kadar fiilen devam etmiştir.¹⁷⁹⁴ Bu durum, Azerbaycanlıların Bolşevik ihtilâlinde beklentilerine son vermiş ve ümitlerinin Osmanlı desteğine bağlanmasına yol açmıştır.¹⁷⁹⁵

5.4. Azerbaycan İstiklâli

5.4.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İlanı

1918'in başında Transkafkasya'daki otorite boşluğunun müstakil millî devletlerin kuruluşuna zemin hazırladığına ikna olmuş görünen Osmanlı hükümeti, Azerbaycan Türklerinin Ermeniler ve Gürcüler karşısındaki dezavantajlı konumunu ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başlamış, buna istinaden müzakere yoluyla ilhak, federasyon ve askeri müdahale gibi seçenekler masaya yatırılmıştır.¹⁷⁹⁶ Mart Olayları'nın arifesinde Enver ve Talat paşalara bir mektup göndererek Osmanlı birliklerinin yardımıyla Azerbaycan'ın kuzeyinin ve güneyinin birleştirilmesi için tarihi bir fırsat doğduğunu ifade eden Ömer Faik Nûmanzade, yaklaşmakta olan Ermeni tehdidine dikkati çekerek gerekli önlemlerin ivedilikle alınması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷⁹⁷ Bununla birlikte, Mart ayından da evvel Ermenilerin Azerbaycan Türkleri'ne karşı girişmiş olduğu etnik temizlik hareketinden Osmanlı hükümetinin haberdar olduğunu söylemek mümkündür. Rüştü Bey tarafından Osmanlı Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderilen 16 Şubat 1918 tarihli bir raporda Türkler aleyhinde vuku bulan olaylar hakkında millî hisleri yansıtan şu ifadelere yer verilmiştir:

bulunmaktadır. Buna karşın, Kazımzade'nin listesinde Haberleşme komiseri olarak Markariyan'ın adı geçmekte olup Azizbek(ov), Fioletov ve Zevin'in adlarına rastlanmamaktadır. Bkz. Kazımzade, *a.g.e.*, s.100.

¹⁷⁹⁴ Suny, Bakü Komünü, s.223; Sarıahmetoğlu, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının...", ss.34.

¹⁷⁹⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.162.

¹⁷⁹⁶ BOA, HR.SYS, 2448-23, 16.02.1918.

¹⁷⁹⁷ BOA, DH.EUM.5.Şb, 55-26, v.3, 24.05.1336/07.03.1918, ss.1-2.

Kafkasya’da bütün Müslüman mes’aisine yalnız
Ermenilerin yaptıkları ve yapmakta oldukları fecayi pek
müthiştir. İnsan bu fecaiyi işittikçe Türkiye’de bir tek
Ermeni’nin sağ kalmasına razı olamıyor.¹⁷⁹⁸

Yaklaşık olarak aynı tarihlerde Azerbaycanlı vekillerin, Osmanlı hükümet üyeleriyle yaptığı görüşmeler de olumlu neticelenmiştir.¹⁷⁹⁹ Böylece, Naki ve Hüsamettin beylerin deyimiyle Kafkasya’da “dünyaya ikinci bir Türkiye’yi getirmek” için “bütün Azerbaycanlı münevverlerinin” istiklâl arzusunu gerçekleştirecek Osmanlı askeri teşkilatının hazırlıklarına başlanması kararlaştırılmıştır.¹⁸⁰⁰

Mavera-yı Kafkas Seymi ile Osmanlı hükümeti arasında Trabzon’daki barış müzakereleri sürerken, Kafkasyalı murahhaslarla yapılan gizli görüşmeler sonucunda “Müslüman, Gürcü ve Ermenilerden mürekkep bir Kafkas Cumhuriyeti’nin teşekkül ve devamının” ilkece mümkün olmadığı kanaatine varılmıştır.¹⁸⁰¹ Esasında Osmanlı hükümetinin Brest-Litovsk görüşmelerinde *self determinasyon* prensibine sadık kalarak Gürcülerin bağımsızlığını destekleyebilecekleri, böylelikle hem mütecaviz Ermenilerin yalnızlaştırılabilmesi hem de kurulacak zayıf bir Gürcistan’ın Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkiler tesis etmek zorunda kalmasıyla Kafkasya’daki Rus nüfuzunun büsbütün kırılabilmesi düşünülmüşse de Sovnarkom’dan bağımsız olarak hareket eden Seym’in Brest-Litovsk müzakerelerini boykot etmesi üzerine bu plan hayata geçirilememiştir.¹⁸⁰²

Bununla birlikte taraflar arasındaki görüşmeler resmen sonlandırılmamış olduğundan Osmanlı İmparatorluğu farklı bir stratejiyle Seym’in Brest-Litovsk antlaşmasıyla belirlenen sınırlara çekilmesini ve taraflar arasındaki müzakerelerin devam edebilmesi için Seym’in Rusya’dan kesin bir şekilde ayrıldığını ilan etmesi gerektiğini bildirmiş, böylelikle Transkafkasyalı temsilciler üzerindeki baskısını sürdürmüştür.¹⁸⁰³ Bu

¹⁷⁹⁸ BOA, HR.SYS, 2448-23, 16.02.1918.

¹⁷⁹⁹ Bal, *a.g.e.*, ss.111-112.

¹⁸⁰⁰ Keykurun, *a.g.e.*, ss.92-93.

¹⁸⁰¹ *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.68.

¹⁸⁰² BOA, HR.SYS, 2397-6, v.9, 28.01.1918, ss.1-2; BOA, HR.SYS, 2296-1, v.61, 27.02.1918.

¹⁸⁰³ Altstadt, *a.g.e.*, s.87.

durum, Sovyet otoritesini tanımayan, dolayısıyla da Bolşeviklerle imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasını kabul etmeyen fakat bağımsız bir devletin hükümeti de olmayan, buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu ile diplomatik müzakereler yürütmeye çalışan Seym'in meşruiyet krizini derinleştirmiştir.¹⁸⁰⁴

Esasında Trabzon'da Osmanlı delegasyonu ile gizlice görüşen Gürcü ve Ermeni murahhasların ifadeleri, Seym'in geleceğine dair ipuçları vermektedir. Seym'in Dış İşleri Komiseri Akakiy Çhenkeli tarafından 19 Mart 1918'de Osmanlı delegasyonunun reisi olan Rauf Bey'e gönderilen bir telgrafta, Ermenilerin Transkafkasya'daki kaotik ortamdan faydalanarak bir katliama girişmelerinden çekinildiği için barış görüşmelerinde Seym'in Ermeniler için *self determinasyon* ilkesini isteksizce desteklediğinden söz edilmiştir.¹⁸⁰⁵ Ermeni delege Hatisov ise Osmanlı topraklarından göç eden 400 bin Ermeni'nin geri dönmesine izin verildiği takdirde Ermenilerin Kars, Ardahan ve Batum ile ilgili tüm iddialarından vazgeçmeye hazır olduklarını hatta bu vilayetlerin Osmanlı hükümetine bırakılması için Gürcülere baskı uygulayabileceklerini belirtmiştir.¹⁸⁰⁶ Buna karşın, Trabzon görüşmeleri boyunca Osmanlı birlikleri ileri hareketini sürdürmüş ve Batum dışında Brest-Litovsk Antlaşması ile kendilerine bırakılan topraklarının büyük bir kısmın zaten ellerine geçtiğini bildirmiştir.¹⁸⁰⁷ Böylece, Trabzon'daki barış görüşmelerinden bir netice alınamayacağının ortaya çıkması üzerine diplomatik sürece son verilmiş, Batum'u boşaltmayı reddeden Seym hükümeti 14 Nisan 1918'de beklenmedik biçimde Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir.¹⁸⁰⁸ Azerbaycan Türkleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun taleplerlerine uygun olarak Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılması gerektiğini savunurken Türklerle hiçbir şekilde savaşmayacaklarını çok daha

¹⁸⁰⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.162.

¹⁸⁰⁵ BOA, HR.SYS, 2371-4, v.34, 19.03.1918, ss.1-2; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.81.

¹⁸⁰⁶ BOA, HR.SYS, 2371-4, v.58, 25.03.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.85.

¹⁸⁰⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.167.

¹⁸⁰⁸ BOA, HR.SYS, 2371-6, v.39, 15.04.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.95.

önceden beyan ettiğinden yalnızca sekiz günlük bir savaşın ardından Osmanlı birlikleri Batum'a girmiştir.¹⁸⁰⁹

Batum krizinin Seym aleyhinde çözümlenmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu ile yeniden barış masasına oturmak zorunda kalan Transkafkasyalı vekiller, Ermenilerin karşı çıkmasına rağmen Gürcü ve Azerbaycanlı üyelerin oylarıyla 22 Nisan 1918'de "Transkafkasya'yı bağımsız, demokratik, federatif bir cumhuriyet olarak" ilan etmiş ve Rusya'dan resmen ayrılmıştır.¹⁸¹⁰ Maveray-yı Kafkas Seymi bağımsızlığını ilan ettikten sonra "bir anayasa hazırlamak, cumhuriyetin sınırlarını belirlemek, savaşa son vermek, toprak reformu yapmak, anarşi ve karşı devrimci güçleri bastırmak" üzere çalışmalara başlamış, Azerbaycan Türkleri ve Gürcüler giderek artan siyasal nüfuzlarına bağlı olarak hükümetteki en önemli bakanlıkları alırken Ermenilere yalnızca maliye ve sosyal güvenlik işleri devredilmiştir.¹⁸¹¹

11 Mayıs 1918'de Türklerin hakimiyetindeki Batum şehrinde, Osmanlı İmparatorluğu ile yeni kurulan Maveray-yı Kafkasya Federasyonu arasındaki barış görüşmeleri yeniden başlamış fakat Osmanlı hükümetinin "aradan geçen sürede kan dökülmüş olduğu" gerekçesiyle Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenen sınırların dışında kalan "Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Alagöz dağı, Sürmeli, Şerur ve Nahçıvan" bölgelerini talep etmesi üzerine taraflar arasında yeni bir diplomatik kriz patlak vermiştir.¹⁸¹² Osmanlı ordusu bu sırada "taleplerini sağlamlaştırmak" için Brest-Litovsk antlaşmasına aykırı biçimde Erivan'a doğru ilerlemeye başlamıştır.¹⁸¹³ Osmanlı talepleri karşısında bu kez Brest-Litovsk koşullarında ısrarcı olan taraf Maveray-yı

¹⁸⁰⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.168.

¹⁸¹⁰ BOA, HR.SYS, 2372-3, v.1, 26.04.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.98.

¹⁸¹¹ N.V. Ramişvili (İçişleri), A. I. Katisyan (Maliye), H. Melik-Aslan(ov) (Ulaştırma), F. A. Hoylu (Adalet), G. T. Georgadze (Savaş), N. G. Khomeriki (Tarım), N. Yusufbeyli (Eğitim), M. H. Hacı(nski) (Ticaret ve Sanayi), A. I. Sakiyan (İaşe), R. I. Kaçaznuni (Sosyal Güvenlik), A. A. Erzikyan (Çalışma), I. Haydar(ov) (Devlet Denetleme). Bkz. Kazımzade, *a.g.e.*, s.132.

¹⁸¹² İmanbeyli, *a.g.m.*, s.236; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.138-139.

¹⁸¹³ Hovannisian, *a.g.e.*, ss.174-176; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.170; BOA, HR.SYS, 2372-3, v.11, 13.05.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.142.

Kafkasya Federasyonu olmuş, siyasal destek arayışına giren Çenkeli, Batum'daki müzakerelere Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan temsilcilerinin de katılmasını teklif etmiştir.¹⁸¹⁴ Her iki teklifin de reddedilmesine karşın, Almanlar Osmanlı İmparatorluğu nezdinde askerî ataşeleri General Otto von Lossow'u gözlemci sıfatıyla Batum Konferansı'na göndererek bölgenin kaderiyle yakından ilgilendiklerini belli etmişler, özellikle Azerbaycan petrolünün yalnızca Türklerin kontrolü altına geçmesini önlemek için Ermenilerin, özellikle de Gürcülerin durumuyla yakından ilgilenmişlerdir.¹⁸¹⁵

Batum Konferansı'nda Türklerin son derece avantajlı bir konumda bulunduğu ve Osmanlı ordusunun ilerleyişini sürdürdüğü söylenebilecek olmakla beraber, Osmanlı delegasyonuna başkanlık eden Halil Bey'in Kafkasya'da yeni ilhak teşebbüslerine taraftar olmadığı söylenebilir. Halil Bey, Batum Konferansı'nın Osmanlılar ve Kafkasya Türkleri açısından başarılı olabilmesi için kilit konumda bulunan Gürcülerin kazanılması üzerinde durarak, bunların Alman nüfuzuna veya Bolşevik-Ermeni bloğuna terk edilmemesi gerektiğini ifade etmiş ve uzun vadeli başarı için hükümetin gerekirse tavizler vermesi tavsiyesinde bulunmuştur:

Sulh akdeder, Kafkasya'nın vaziyet-i düveliyesini takrir edebilirsek büyük Rusya ile aramızda yedi milyon Türk ve Müslümanlardan mürekkeb on milyonluk bir kitle-i muazzamdan müteşekkil bir devlet teşkil ediyoruz. Öyle bir devlet ki Kafkas silsile-i cibâlini bizimle birlikte gayr-ı kâbil mürur bir hale ifrâğ edecektir. Bu devletin bizim siyasi ve askerî pîşdârimız olacağına kanaat-ı tammem vardır. Rusya bu inhilâlden toplanıncaya kadar Bahr-ı Hazar'ın öte tarafındaki ırk ve dindaşlarımız içerisinde Rus boyunduruğundan kurtulmak ümidi canlanacaktır. Bunun için Kafkasya'da emniyet ve huzur

¹⁸¹⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.170. Maveray-ı Kafkasya delegasyonunun Osmanlı heyetine göndermiş olduğu teklifler şöyledir: 1) Yalnızca Türkiye ile Transkafkasya arasında değil, ancak, bir tarafta Dörtlü İttifak ve diğer tarafta Transkafkasya olmak üzere antlaşma yapılmalıdır. 2) Mevcut savaşla ilgili olan bütün antlaşmalar özel bir toplantının konusu olmalıdır. 3) Transkafkasya ile Türkiye arasında iktisadi ilişkilerin kurulması, iki taraflı özel bir antlaşma ile düzenlenmelidir. 4) Bulgaristan ve Avusturya temsilcilerinin olmayışı, anlaşmaya varılmasına bir engel teşkil etmemelidir ki bunlar daha sonra iştirak edebilirler. Bkz. Kazımzade, *a.g.e.*, s.137.

¹⁸¹⁵ Bal, *a.g.e.*, ss.159-163.

 inde yaşayabilecek bir devlet tesis edilmelidir. Kafkasya'da böyle muazzam bir bina-yı istikbal kurulurken, pek çok ihtiyatlı davranmalı ve bizleri arazi pahasına Kafkasya'da yeni bir Makedonya'nın tohumlarını ekmemeliyiz.¹⁸¹⁶

Batum Konferansı uzadıkça Maveraya Kafkas hükümetinin zayıflamaya başlaması Azerbaycanlı delegeleri harekete geçirmiş ve bunlar, Gürcülerle birlikte Ermenileri dışarıda bırakan "ikili bir kanton" fikri için nabız yoklamaya başlamışlardır.¹⁸¹⁷ Buna ek olarak Ağaoğlu ve Hüseyinzade gibi isimler, Kafkasya'da halen devam etmekte olan Ermeni tecavüzlerinin son bulması için muhtemel bir küçük Ermeni yurdunun yaratılması fikrine, Osmanlı topraklarından bu devlete doğru başlayacak "g   akının Azerbaycan sahasını" hedef alacağı gerekçesiyle karşı çıkarken, Mehmed Emin Resulzâde, Nesib Yusufbeyli ve Halil Bey Kesmemmed(ov) gibi isimler, "sınırları dar bir Ermeni devletinin" kuruluşuna müsaade edilmesiyle bu "tehlikenin bertaraf edilebileceğini" ileri sürmüşlerdir.¹⁸¹⁸ Bu iki olasılık karşısında Osmanlı hükümetinin gönülsüz de olsa ilkece zayıf bir Ermeni devletinin kurulmasına sıcak bakmış olduğu söylenbilir. Küçük de olsa "bir Ermeni muhtariyetinin, beş sene sonra beş milyon nüfuslu bir Ermeni devleti haline geleceğini" ileri süren Talat Paşa, gelecekte bu devletin "bütün Kafkasya'nın hâkimi ve şark'ın Bulgaristan'ı haline geleceğini" belirtmiş, bu sebeple görüşmeleri bir an evvel neticelendirmek için Maveraya Kafkas h k metine verilmesi planlanan ültimatom üzerine alınacak cevaba göre " ıbanı kökünden temizlemek için gayet zayıf ve yaşayamayacak" bir Ermeni devletinin teşekkülüne rıza gösterilebileceğini bildirmiştir.¹⁸¹⁹

Mayıs ayının sonlarına doğru Osmanlı hükümetinin bir taraftan Batum Konferansı'nda Almanların desteğini almaya çalıştığı, diğer taraftan barış şartlarını kabul ettirmek

¹⁸¹⁶ BOA, HR.SYS, 2372-3, v.12-16, 14.05.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.145.

¹⁸¹⁷ BOA, HR.SYS, 2398-4, v.12, 23.05.1918

¹⁸¹⁸ BOA, HR.SYS, 2398-4, v.19, 22.05.1334/22.05.1918, ss.1-2; BOA, HR.SYS, 2398-4, v.12, 23.05.1918, ss.1-4.

¹⁸¹⁹ BOA, HR.SYS, 2372-3, v.73, 23.05.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.175.

üzere Maveraya-yı Kafkas hükümetine tevdi edilecek ulti­matomun muhtemel neticeleri üzerinde değ­erlendirmelerde bulundu­ğu söy­lenebilir. Halil Bey'nin vermiş oldu­ğu malumata göre ulti­matomun reddedilmesi halinde Ermeniler kendilerine sunulan barış teklifine yanaşmayacak, Gürcüler Osmanlı İmparatorluğu ile savaşmayı göze alamayacağından federasyondan ayrılacak, Azerbaycanlılar da konferansın başladığı günlerde bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkas Dağlılar Cumhuriyeti ile birleşerek bağımsızlıklarını ilan edecektir.¹⁸²⁰

Son bir girişimle, taraflar arasında arabulucuşa soyunmak isteyen fakat bu talebi Halil Bey tarafından reddedilen Alman gözlemci von Lossow, 24 Mayıs'ta Batum'dan ayrılınca, Avrupalı müttefikleriyle muhtemel bir anlaşmazlığa sebebiyet verecek bu konferans derhal sonlandırmak üzere harekete geçen Osmanlı delegasyonu, 26 Mayıs'ta Çhenkeli'ye yetmiş iki saat süreli bir ulti­matom vermiştir.¹⁸²¹ Bu sırada, Osmanlı ordusun Karakilise'de Ermenileri bozguna uğratmış, Ahıska ve Ahılkelek mıntıkalarındaki Müslüman halk da Maveraya-yı Kafkasya'dan ayrıldığını ilan etmiştir.¹⁸²² Osmanlı ordusunun Tiflis'e yürüme ihtimali ortaya çıkınca 26 Mayıs 1918'de Tiflis'te son kez toplanan Seym temsilcilerine başkanlık eden Nikolay S. Çheidze, “Maveraya-yı Kafkas müstakil cumhuriyetini meydana getiren milletlerin bilhassa savaş ve barış meselesinde esaslı ayrılık içinde olduğunu”, bu sebeple “nüfuzlu bir hükümet kurarak bütün Maveraya-yı Kafkas adına konuşma imkânı kalmadığını” belirterek “Seym'in kendini feshettiğini” bildirmiştir.¹⁸²³

¹⁸²⁰ BOA, HR.SYS, 2372-3, v.116-117, 24.05.1918; BOA, HR.SYS, 2372-3, v.64-68, 25.05.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.176-179.

¹⁸²¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Uhusal Kimliğe*, s.171. Bu eserde ulti­matoma cevap verilmesi için Çhenkeli'ye tanınan sürenin 24 saat olduğu ifade edilmesine karşın eserin Türkçe baskısına özgü bir hata sebebiyle yanlış bilgi verilmiştir. Eserin özgün İngilizce baskısında söz konusu sürenin 72 saat olduğu belirtilmiş, ayrıca bu bilgi Kazımzade tarafından da doğrulanmıştır. Bkz. Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s.127; Kazımzade, *a.g.e.*, s.143. Swietochowski'ye atıf yapan Halil Bal da eserinde aynı hatalı bilgiye yer vermiştir. Bkz. Bal, *a.g.e.*, s.161.

¹⁸²² Kazımzade, *a.g.e.*, ss.142-143.

¹⁸²³ Bal, *a.g.e.*, s.161.

Transkafkasya Seymi'nin "kurulmuş olduğu tarihten iki, istiklâlini ilan ettiği tarihten bir ay sonra" dağılmasının ardından, "karşılıklı güvensizlik, nefret ve diğerlerinin mahvolması pahasına kendini korkuma arzusuyla" bağımsızlığını ilan eden ilk grup Osmanlıları etkisiz kılabilmek için Almanya'nın tavsiyesiyle kendilerini bu ülkenin nüfuzuna bırakan Gürcüler olmuş ve Gürcü Millî Konseyi 26 Mayıs 1918'de bağımsız Gürcistan'ın kurulduğunu ilan etmiştir.¹⁸²⁴

Bu gelişme üzerine Seym'deki Türk azalar "Azerbaycan Millî Şurası" adıyla "millî teritoryel ve kültürel muhtariyet" taleplerinin "uzak maksadı" olan nihaî projeyi hayata geçirmişler ve 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân eden "Misak-ı Millî'yi" tebliğ etmişlerdir:

"Genel seçimle intihab olunan Azerbaycan Millî Şurası bütün insanlara ilan ediyor ki:

- 1) Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına malik olduğu gibi Cenubî ve Şarkî Maveray-ı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi bütün hukuka malik müstakil bir devlettir.
- 2) Müstakil Azerbaycan devletinin idare şekli halk cumhuriyeti olarak kararlaştırılmıştır.
- 3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, bütün milletlerle ve özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle iyi münsebetler kurmaya azimlidir.
- 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cins ayrılığı gözetmeden öz toprağında yaşayan bütün uyruklarına vatani ve siyasi vatandaşlık hakkını tanır.
- 5) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, arazi dahilinde yaşayan bütün milletlere serbestçe gelişmek için geniş meydan bırakır.
- 6) Kurucu meclis toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında genel seçimle kurulan Millî Şura ve Millî Şura'ya karşı mesul Geçici Hükümet durur.¹⁸²⁵

¹⁸²⁴ Kazımzade, a.g.e., s.143; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.255; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.172; Bal, a.g.e., s.162.

¹⁸²⁵ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.60; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.258. Mehmetzade, 1919 senesinde İstiklâl gazetesinin özel sayısında "Cenubî ve Şarkî Maveray-ı Kafkasya'nın..." şeklindeki ifadenin yanlış olduğu bilgisini vermektedir. Nitekim, Azerbaycan,

Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasıyla birlikte Meclis Başkanlığı'na Mehmed Emin Resulzâde seçilmiş, hükümeti kurma görevi ise Feth Ali Han Hoylu'ya verilmiştir.¹⁸²⁶ Tarafsız Demokratik Grup üyesi olan Hoylu'nun kurduğu ilk hükümette Müsavat, Tarafsız Demokratik Grup, Hümme ve Sosyalist Blok'a mensup isimler görev yapmıştır.¹⁸²⁷ Buna göre Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığı'nı Feth Ali Han Hoylu, Harbiye Bakanlığı'na Hüsrevpaşa Sultan(ov), Halk Eğitim ve Maliye Bakanlıklarına Nesib Bey Yusufbeyli, Dışişleri Bakanlığı'na Mehmed Hasan Hacı(nski), Ulaştırma ve Haberleşme Bakanlığı'na Hudadad Bey A. Melik-Aslan(ov), Emek ve Ziraat Bakanlığı'na Ekber Ağa Şeyhülislam(ov), Adliye Bakanlığı'na Halil Bey Kesmemmed(ov), Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na Mehmed Yusuf Cafer(ov) ve Devlet Müfettişliği'ne Nazırı Cemo Hacı(nski) getirilmiştir.¹⁸²⁸

Feth Ali Han Hoylu başkanlığındaki koalisyon hükümetinin ilk işi, Paris, Roma, Berlin, Viyana, Washington, Bükreş, Madrid, Lahey, Stockholm, Kopenhag, Kiev, Tahran ve İstanbul gibi büyük devlet merkezlerine Azerbaycan'ın istiklâlinin duyurmak olmuştur:

Bu ayın 28'inde toplanan Azerbaycan Millî Şurası, Transkafkasya'nın güney-doğusunda bulunan Azerbaycan'ın istiklâlini ilan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil etmiştir. Keyfiyetin Hükümeti metbuanızın haberdar edilmesini sure-ti mahsusada rica eyler ve üstün hürmetlerimi sunmakla kesbi şeref eylerim. Hükümetin şimdilik "Geçici Merkezi" Gence şehridir. 30 Mayıs 1918.¹⁸²⁹

Mavera-yı Kafkasya'nın değil "Kafkasya'nın Cenubî-Şarkî" kısmıdır ve beyannamenin özgün halinde böyle bir hata bulunmamaktadır. Mehmetzade, bu hususta *Azerbaycan* gazetesinin 28.05.1919 tarihli sayısına bakılabileceğini ifade etmiştir. Bkz. Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.89-90.

¹⁸²⁶ BOA, HR.SYS, 2398-4, v.52, 28.05.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.194.

¹⁸²⁷ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.258.

¹⁸²⁸ Enis Şahin, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşmaları (Mayıs-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kışkırtıcı Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, s.79.

¹⁸²⁹ Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.30.

Batum Konferansı'ndaki çıkmazların ardından Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı, komşu devletler tarafından oldukça farklı tepkilerle karşılanmıştır. Osmanlı devlet ricali, Almanya tarafından cesaretlendirilen ve bağımsızlığını ilan eden Gürcüleri örnek göstererek, “Kafkasya Müslümanları'nın da aynı surette hareket etmelerini son derece tabii” olarak değerlendirmiş ve “bunların istiklâlinin de eş zamanlı olarak tasdik edilebileceği” fikrini savunmuştur.¹⁸³⁰ Tahran hükümeti ise Azerbaycan'ın İran'ın bir eyaleti olduğunu bildirerek, tarihte Azerbaycan adıyla kurulan bir hükümet olmadığı gibi Osmanlı hükümetinin bu isimle bir devletin kurulmasına öncülük etmesini “hayreti mûcib” olarak değerlendirmiştir.¹⁸³¹ Bu dönemde İngiltere'nin nüfuzu altındaki İran'da, Azerbacan'ın kukla bir devlet olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tebriz üzerindeki emellerine hizmet edeceği ileri sürülmüştür.¹⁸³² Osmanlı ordusunun Haziran ayında bu vilayeti işgal etmesiyle İran'ın kuşkuları daha da artmış, Azerbaycan hükümeti ise İran'ı yatıştırabilmek için dış işlerinde “Kafkas Azerbaycanı” şeklinde bir kullanımı benimsemiştir.¹⁸³³

28 Mayıs 1918 tarihi, Azerbaycan halkının esaret zincirlerini kırarak, *efendi-köle diyalektiği*ndeki konumunun bir kez daha tersine çevrilmesi bağlamında sembolik önem taşımaktadır. XIX. yüzyılın başında halen geleneksel toplum özellikleri sergilemesine rağmen yaşadığı coğrafyada kendi devlet geleneğine sahip egemen bir halk profili çizen Azerbaycan Türklerinin, XX. yüzyılda millî kimlikleriyle moderniteye kendiliğinden adapte olabildikleri ve tarih sahnesindeki rolleri üzerinde yeniden hak iddiasında bulundukları ifade edilebilir.

Azerbaycan Türklerinin sahip olduğu kadim kültürel birikimin, toplumun kolektif hafızasını şekillendiren başat amillerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle, sosyal imajinerde *öteki* olarak belirli bir alan kaplayan Rusların

¹⁸³⁰ BOA, HR.SYS, 2398-5, v.149, 29-31.05.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.195.

¹⁸³¹ BOA, HR.SYS, 2456-29, 21.11.1336/28.08.1918.

¹⁸³² Bal, *a.g.e.*, s.177.

¹⁸³³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.177-178.

tabiiyeti altındaki yüz yılı aşkın esaret, kitlesel aşağılanma duygusunun açığa çıkardığı *hınçla*, “milliyetçiliği Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi” haline getiren bir süreç olarak değerlendirilebilir.¹⁸³⁴

Mehmed Emin Resulzâde tarafından 7 Aralık 1918’deki parlamento açılış konuşmasında dile getirilen ve ardından Azerbaycan millî istiklâl mücadelesiyle özdeşleşen “bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!” sözünü, Azerbaycan ulusunun geleceğini ‘her koşulda teminat altına alan’ ergin millî şuura yapılmış bir parola olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁸³⁵ Dolayısıyla ulusal düsturun, yeni kurulan devletin ‘ebediyetine’ yapılan bir vurgudan ziyade çoğunlukla gözden kaçırıldığı üzere ‘aynı bayrağın geçmişte de dalgalandığını’ hatırlatan, dolayısıyla Azerbaycan istiklâlinin “bir raslantı veya oldu bittiye getirilen bir siyasi olay” olarak yorumlanamayacağını gösteren anlayışı yansıttığı söylenebilir.¹⁸³⁶ Azerbaycan, 1920 senesinde Bolşevikler tarafından işgal edilerek bağımsızlığını bir kez daha yitirdikten sonra, Mehmetzade’nin deyimiyle “gizli bir teşkilat” tarafından “28 Mayıs münasebetiyle neşrolunan” bir beyannamede, millî düstura biçim veren bu anlayışın açık izlerini görmek mümkündür:

Ey Türk halkı! Seni azat edecek ve hoşbaht yaşatacak kanlı mübarezeye bütün kuvvetinle hazırlan; seni bu mübareze halas edecektir. Azerbaycan istiklâlini bir defa kurdun, ikinci defa kurmak becerisine de maliksin. (...) Düşmanını tanı; millî intibahını yüsekt, hak seninledir. (...) Azerbaycan Türk halkının akan kanından fırlayan millî intibah, Rus ağalığının kabir taşı olacaktır.¹⁸³⁷

¹⁸³⁴ Şimşir, *a.g.m.*, s.33.

¹⁸³⁵ Azerbaycan’ın ulusal mottosu haline gelen ve adına edebi metinler kaleme alınan bu sloganın, *etki-tepki diyalektiği* açısından Çar I. Nikola’nın ifadeleriyle olan benzerliği oldukça dikkat çekicidir. 19 Ağustos 1851’de, Gennadiy İ. Nevelskoy tarafından sonradan kendi adı verilecek olan boğaza Rus bayrağı dikmesiyle patlak veren uluslararası krizi aşmak üzere, Çar’ın şahsi teşebbüslerini özetleyen ifadeler şu şekildedir: “Bir yerde bir kez Rus bayrağı dalgalandırıldıysa, asla aşağı indirilemez.” Bkz. Vernadsky, *a.g.e.*, s.280.

¹⁸³⁶ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.258.

¹⁸³⁷ Mirza Bala Mehmetzade, “İstiklâl Mücadelesi”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.4, (28 Mayıs 1929), s.124.

Bu ifadelerde dikkati çeken “Rus ağalığı” vurgusunun, Azerbaycan milliyetçiliğinin tepkisel karakterini yansıttığı söylenebilir. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasındaki dönem boyunca Azerbaycan Türkleri açısından Rusların artık bir *öteki* değil de ‘doğal düşman’ haline geldiğini ifade etmek mümkündür. Bu durum, *efendi-köle diyalektiği* bağlamında, Azerbaycan Türklerinin Rus boyunduruğu altına girdikten sonra edilgenliğin acısını belki de ilk defa tatmış olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Azerbaycan Türkleri, aşağılanmanın üstesinden gelebilmek için Ruslara defalarca başkaldırmış fakat kalıcı başarılar elde edememişlerdir.

Azerbaycan’da modernitenin tarihini incelerken hanlıklar devrinin sona ererek, bu coğrafyada Çarlık bürokrasisin tesis edilmesi, yerli halkın da eş zamanlı olarak Ruslar ve/veya Türkler kanalıyla Batı kültürüyle tanışmış oldukları genel kabul görse bile¹⁸³⁸ Hanlıkların birer birer düşmesiyle geleneksel direniş metotlarının artık işlevsiz kaldığının anlaşılması ‘eski ile yeni arasındaki kopuşun’ başladığı ilk an olarak değerlendirilebilir. Bu farkındalığın, Azerbaycan Türkleri’ni baş edemeyeceği bir düşmanla silahlı mücadeleye girmekten alıkoyarak, kültürel yenileşme sahasına iten başlıca sebep olduğunu söylemek mümkündür.

Yeni ile eski arasındaki kırılmanın bir parçası da toplumu bir arada tutmasına rağmen geleneksel mücadelenin birincil motivasyon kaynağı olan dinî kimliğin giderek önemini kaybetmesidir. Bu bağlamda, kültürel yenileşme, millî kimliği biçimlendiren ve milliyetçiliği topluma yayan bir yeni bir projenin ilk ayağı olarak değerlendirilebileceği gibi bu projeye yine milliyetçiliğin psikolojik bileşenleri olan kin, gurur ve intikam arzusu gibi hislerin hayat vermiş olduğu söylenebilir.

Kültürel yenileşme için üzerinde durulması gereken bir diğer husus da *intelligentsianın* rolüne ilişkindir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi kendi devlet geleneğine sahip egemen bir halkın tarih boyunca şekillenen karakteristik hususiyetinin en çok farkında olan, dolayısıyla etnik ve dinî aidiyet kaynaklı

¹⁸³⁸ Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s.10.

aşağılanmanın acısını en derinden hissettiği ifade edilebilecek bu zümre, ulusal itibar arayışına yöntem teşkil eden kültürel yenileşme projesinin yürütücüsü olarak nitelendirilebilir. Bu çerçevede, *intelligentsiayı* millî kimliği ilk önce benimseyen ve milliyetçiliği topluma yayma görevini üstlenen kesim olarak değerlendirmek mümkündür. Milliyetçilik, etnik ve kültürel olarak sınırlı bir kümede İslamiyet'in birleştirici gücüne katkı sunmuş sonrasında ise onu kendi bünyesine dahil ederek Azerbaycan Türklerinin incinmiş gururunu onarmak üzere yüzlerce yıldır devam eden rekabete yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu bağlamda *intelligentsianın* başarısı, kültürel yenileşmenin bir parçası olarak Azerbaycan Türklerinin kadim geçmişi ile bugün arasında bir köprü kurmak ve köprüünün diğer ucunda bekleyen kitlelere geçerli nedenler sunarak, karşıya geçmeleri için gereken cesareti aşılayabilmiş olmasıdır.

Azerbaycan Türklerinin ayırt edici özellikleriyle ilgili olarak Mehmetzade'nin vermiş olduğu malumat, istiklâl mücadelesini başarıya ulaştıran ulusal gururun kökenlerini, mukayese ve rekabet duygusunu, bunların *efendi-köle diyalektiğindeki* karşılığını ve tarihsel süreklilik çerçevesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin konumunu açıkça gözler önüne seren şu ifadeleri içermektedir:

Azerî Türkü'nün karakteristik hususiyeti nedir? Bu, her Türk için müşterek bir seciye olan hürriyetle meftunluk, hâkimiyet, istiklâl gururundan ibarettir. Türk hiçbir zaman mahkûm ve esir olmamıştır. Onun içindir ki mahkûm bulunduğu son asırlar zarfında daima mağrur, mütekebbir olmuş, hür ve serbest olmaya can atmıştır. Bu onun daima müstakil, hâkim yaşamış olduğunun nişanesidir. (...) Azerbaycan'da [devlet] fikrinin tarihi Gültekin'in kurmuş olduğu "Gök Türk Devleti" ile Mete'nin tesis ettiği "Büyük Kun İmparatorluğu'na" durmakta, o mukaddes menbadan ruh ve ilham alarak Azerbaycan'da muhtelif safahat geçirmektedir. Azerbaycan'daki devlet fikrinin Avrupa'dan daha kadim bir kaynağa malik olması, çok uzaklarda başlamış olması [ile ilgili] şunu diyebiliriz ki bu Millî Azerbaycan devleti fikri cemiyetin bünyesinde, içtimâî, iktisadî ve fikrî hayatında vücuda gelen

tahavvürlerle beraber inkişaf ve tekâmül ederek 28 Mayıs beyannamesinde son asrî şeklini bulmuştur.¹⁸³⁹

28 Mayıs Beyannamesi'yle Azerbaycan'ın oynadığı asrî rolü değerlendirirken, öncelikle onun Türk ve Müslüman Doğu dünyasında kurulan ilk laik parlamenter demokratik cumhuriyet olduğunun hatırlanması gerekir.¹⁸⁴⁰ Buradan hareketle, modern toplumlara ev sahipliği yapan Batılı büyük güçlerin bile halen imparatorluklarla yönetildiği bir devirde demokratik bir cumhuriyet teşebbüsünün zamanının ötesinde bir anlam taşıdığı söylenebilir. *Kurtuluş* dergisinde Johannes Benzing, bu hususa şöyle değinilmektedir:

Azerbaycan Türkü de tarihi vazifesinin neden ibaret olduğunu hemen idrak etti. Muhtariyet konsepsiyonunu aşarak istiklâliyet vâdisinde bulunan ve ilk önce müstakil bir devlet kuran gene Azerbaycan'dır ve şununla da o, bütün mahkûm ırktaşları arasında birinciliği kazanmıştır! Siyasi rûşt Azeri Türkü'nü başka muasır bir ikdamata dâhi sevketti: Müslüman bir ülke olmasına rağmen Azerbaycan, her türlü monarşi ve saltanat fikirlerinden içtinab ederek, vücuda getirdiği devletin şekli idaresini Cumhuriyet olarak intihab etti. Bir Avrupalı'nın nazarında böyle bir hareket şayanı dikkat bir teşebbüs olmayabilir; fakat şarklı ve Müslüman bir milletin mevzuubahs ikdamatı haiz olduğu ehemmiyetten dolayı şüphesiz, fevkalâde büyüktür ve bu bakımdan Azerbaycanlıların muasır Avrupâî idelere ne kadar metin surette bağlı bulunduklarını muhakkak lâykile takdir etmek gerekir.¹⁸⁴¹

Bir önceki iddiayı destekler görünse bile bu satırlarda Benzing'in muhtemelen farkında olmayarak oryantalizmin tuzağına düştüğü söylenebilir. Öncelikle Azerbaycan'ın "Müslüman bir ülke olmasına rağmen" her türlü monarşi ve saltanat fikrinden sakınmış olduğu söylemi, İslamiyet'i orta çağın geleneksel kurumlarıyla özdeşleştiren ve Müslümanların modernite ile olan ilişkisini kısıtlayan bir bakış açısını yansıtmaktadır. Benzer şekilde ilerleme kavramına atfedilen önem de eylemi

¹⁸³⁹ Mirza Bala Mehmetzade, "Azerbaycan Devleti", *Odlu Yurt*, Y.3, S.3, (28 Mayıs 1931), ss.73-74.

¹⁸⁴⁰ Qasımlı, *a.g.m.*, s.170. Firdovsiya Ahmadova, "Major Achievements of the Azerbaijan Democratic Republic", *Irs Heritage*, N.17, (2014), s.38.

¹⁸⁴¹ Benzing, *a.g.m.*, ss.26-27.

gerçekleştirenin “şarklı ve Müslüman bir millet” olmasıyla ilişkilendirildiği için oryantalizmin Doğulular için öngördüğü yaratma kabiliyetinden yoksun “durağan toplum” tezini¹⁸⁴² zımnen kabul ediyor görünmektedir. Bunun yanı sıra, Doğu’da kurulan bir demokratik cumhuriyet rejiminin “Avrupalılar nazarında dikkate şayan bir teşebbüs olarak nitelendirilmeyecek” olması, moderniteyi “Batı’nın üzerine zimmetleyen” anlayışın tipik bir ürünü olarak yorumlanabilir.¹⁸⁴³ Bir başka deyişle, “modernlik anlatımlarının ideolojik zaman” kurgusunda Batılı olmayanlar “zaten Batı’ya tâbi olduklarından” ve “geçecekleri aşamalar Batı tarafından önceden” tecrübe edildiğinden bunların “bilinmeye” ihtiyacı yoktur.¹⁸⁴⁴ Bu bağlamda “insanın özgürlüğü üzerine ciltlerce yazı yazan Batılı filozof ve teorisyenlerin, Haiti devrimiyle (1791-1804) tarihte ilk siyah devletin ortaya çıkışını moderniteyi başlatan olaylardan biri olarak teorileştirmekte isteksiz davranmaları” gibi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin de “imkânsız olarak addedilen ve tarihçiler tarafından sessizliğe terk edilerek” önemsizleştirilen bir teşebbüs olarak görüldüğü iddia edilebilir.¹⁸⁴⁵ Son olarak, “Azerbaycanlıların muasır Avrupaî idelere gösterdikleri bağlılık” söylemiyle, Azerbaycan örneğinde Batılı olmayan toplumların kendi tarihsel tecrübelerinin görmezden gelindiği söylenebilir.¹⁸⁴⁶ Bunların “modernite ile olan ilişkilerinin mecburi bir taklit sürecine endekslendiği” ve başarıyı belirleyen temel unsurun Batılı özgün modellerle kurulan yakınlık olduğu ifade edilebilir.¹⁸⁴⁷ Mehmed Emin Resulzâde’nin Türk Devrimi’ni değerlendirirken medeniyet kavramı üzerine beyan ettiği fikirler, Azerbaycan için de geçerli olmak üzere modernite bağlamında oryantalizmin *Avrupamerkezci* iddialarına açıkça itiraz niteliğindedir:

Millî Türk devrimi Şark’ı atıyor, Garp’ı tutuyormuş. Şark medeniyet değiştirmiş. Garp medeniyetini almak tarihi zaruretmiş ve saire... Medeniyetin coğrafi sahalara

¹⁸⁴² Çırakman, *a.g.m.*, s.184.

¹⁸⁴³ Develi, *a.g.m.*, s.429.

¹⁸⁴⁴ Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, s.62.

¹⁸⁴⁵ Bhambra, *a.g.e.*, s.162; Develi, *a.g.m.*, s.430.

¹⁸⁴⁶ Develi, *a.g.m.*, s.429

¹⁸⁴⁷ Bhambra, *a.g.e.*, ss.6-7.

atfen taksimi ve bir medeniyetten diğer medeniyete geçmek düşüncesi doğru bir görüş mahsülü değildir. (...) Dünya medeniyeti bir bütündür. Türlü sahalarda gördüğümüz ayrılıklar, türlü zamanlarda türlü türlü memleketlerde gördüğümüz ayrılıklardan başka bir şey değildir.¹⁸⁴⁸

Buradan hareketle, özgürlüğün bir durumdan ziyade bir erdem olarak Azerbaycan Türklerinin ayırt edici özelliklerinden biri olduğu iddiasına geri dönülecek olursa, bu erdem bağımsız bir devletin er ya da geç kurulacağını müjdelese bile yalnızca onun modern bir biçime sahip olacağını garanti edemez. Bir başka deyişle, Göktürk Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında tarihsel süreklilik prensibine dayalı bir bağ olduğundan söz edilebilecek olsa bile bu ilişki onu en fazla Türk devletçilik geleneğinin en güncel örneği yapabilir. Öte yandan onun güncel olması, her zaman modern olacağı anlamına gelmez.

Buna mukabil, Azerbaycan Türklerinin moderniteyle olan ilişkisini mercek altına alırken bağımsızlığın ilanına rağmen Osmanlı vesayeti altında geçen devir üzerinden bir değerlendirme yapmak mümkündür.

5.4.1.1. Osmanlı Vesayeti Altında Azerbaycan

Mavera-yı Kafkasya Federasyonu dağıldıktan sonra birbirini ardında bağımsızlığını ilan eden Gürcüler, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler, Osmanlı hükümetiyle ayrı ayrı antlaşmalar yapma yoluna gitmişler, yeni kurulan Azerbaycan hükümeti de 4 Haziran 1918’de Osmanlılar ile bir barış ve dostluk antlaşması imzalamıştır.¹⁸⁴⁹ Azerbaycan adına Ulusal Konsey başkanı Mehmed Emin Resulzâde ile Dış İşleri Bakanı Mehmed Hasan Hacı(nski), Osmanlı hükümeti adına ise Dışişleri Bakanı Halil Bey ile Kafkasya Cephesi komutanı Vehib Paşa tarafından imzalanan bu antlaşmanın dördüncü maddesine göre “Azerbaycan hükümetinin talep etmesi halinde Osmanlı ordusunun intizam ve dahili asayişini temin etmek üzere Azerbaycan’a silahlı yardımda bulunması”

¹⁸⁴⁸ Resulzade, “Yanlış Terim Kullanmayalım”, s.22.

¹⁸⁴⁹ Bal, *a.g.e.*, s.162.

kararlaştırılmıştır.¹⁸⁵⁰ Öte yandan bu antlaşmanın Azerbaycan'ın bağımsızlığını *de jure* tanımıyor olması, bir yönüyle Osmanlı hükümetinin Doğu Transkafkasya'yı Turan imparatorluğunun bir parçası olarak görmek istemesi şeklinde de yorumlanabilir.¹⁸⁵¹

Bu esnada Naki, Nesib ve Hüsmettin beylerden oluşan Kafkasyalı muharrasların birkaç ay önce Enver ve Talat paşalarla görüşerek Osmanlı askeri yardımını temin etmesiyle teşkil edilmeye başlanan Kafkas İslâm Ordusu, Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa komutasındaki Azerbaycanlı ve Dağıstanlılardan oluşan karma birlikleriyle yürüyüşe geçerek Mayıs ayının sonlarında Gence'ye ulaşmıştır.¹⁸⁵² Nuri Paşa, büyük bir anarşi ve Bolşevik tecavüzüyle tehdit edilen Gence'de emsalsiz bir coşkuyla karşılanmış ve Resulzâde'nin deyiimiyle “gökten inmiş halaskâr bir melek” gibi telakki edilmiştir.¹⁸⁵³

Nuri Paşa “Bakü havalisini işgal ederek Müslüman ahaliye soykırım” yapan İngiliz destekli Ermeni-Bolşevik çetelerine karşı Azerbaycan hükümetine yapılacak Osmanlı askerî yardımını başlatma emri almış olmasına rağmen Azerbaybaycan'ın içişlerine fazlaca müdahil olmuş, “hükümetin duyarlılık gösterdiği konuları” göz ardı etmiş, “Azerbaycancı düşüncede olmalarından kuşkulandığı Müsavatçı ve solcu çevrelere karşı pan-İslamist kanada” yakınlık göstererek bir anlamda ‘saltanat ile cumhuriyet’ ya da ‘eski ile yeni’ arasındaki ilk gerilimi de başlatmıştır.¹⁸⁵⁴

¹⁸⁵⁰ BOA, HR.SYS, 2373-4, v.3, 4.06.1918, ss.1-3.

¹⁸⁵¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.178.

¹⁸⁵² Keykurun, a.g.e., ss.100-102; Bal, a.g.e., s.165. Yabancı hükümetlerle olan hassas ilişkiler göz önünde bulundurularak Osmanlı ordusu yerine Kafkas İslâm Ordusu adı verilen bu birlikler, görünüşte tamamıyla Osmanlı denetiminin dışındadır. Altstadt ve Swietochowski, çoğu gönüllülerden oluşan bu ordunun 16 ila 18 bin askerden ibaret olduğu bilgisini vermektedir. Baykara ise Kafkas İslâm Ordusu'nun toplamda 10 bin kişiyi bile bulmadığını ifade etmektedir. Bkz. Altstadt, a.g.e., s.90; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.265; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.179.

¹⁸⁵³ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.59-61; Bal, a.g.e., s.165.

¹⁸⁵⁴ BOA, HR.SYS, 2398-7, v.62, 1.07.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.211-212; ARDA, 894/10/47, v.1; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.179.

Nuri Paşa'nın yerel yöneticilerle yaşadığı sürtüşmeye ek olarak, Azerbaycan "ordu zâbitânı üzerinde yaptığı fena tesir de" bu gerilimi artırmış, neticede Gence, Zakatala ve Şeki gibi vilayetlerde bağımsız Azerbaycan devleti yerine Osmanlı ilhakını talep eden bazı gruplar ses yükseltmeye başlamıştır.¹⁸⁵⁵ Azerbaycanlı kabine üyelerinin Osmanlı güçleriyle orta yolu bulma arayışı sürerken, "pan-Turanist programın mimarlarından biri ve bir Osmanlı bürokrati" olan Ahmet Ağaoğlu, "halkın hükümeti istemediği" gerekçesiyle "Azerbaycan Millî Şurası'nın kendini feshederek, yeni hükümetin Nuri Paşa tarafından atanması" teklifinde bulunmuştur.¹⁸⁵⁶ Mevcut gerginliği bir hükümet krizine dönüştüren bu talep karşısında Osmanlı baskısını protesto eden Sosyalist Blok ile Hümmet mensupları hükümetten çekilmiş, Azerbaycan Millî Şurası da kendini tatil etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁵⁷ Aynı dönemde, Osmanlı hükümetinin kontrolünde bulunan Güney Azerbaycan'ın Tebriz vilayetinde ise daha sert tedbirler alınmış, "Azerbaycan Demokrat Partisi" kapatılmış, partinin önde gelen isimlerinden "Settar Han'ın dostu Şeyh Muhammed Hiyabani" iki arkadaşıyla beraber Kars'a sürülmüş ve Osmanlı yanlısı "İttihad-ı İslam" dışındaki örgütlerin yasal siyasal faaliyetleri durdurulmuştur.¹⁸⁵⁸

Baskılar karşısında Azerbaycan Millî Şurası'nın tatil edilmesi, Resulzâde'nin deyimiyle "memleket usûl-i idaresine ait demokratik cereyanlarla aristokratik zihniyetler" arasında vuku bulan mücadelenin bir ürünüdür.¹⁸⁵⁹ Saltanat ile demokrasi arasındaki uyuşmazlığı sembolize eden "ilhakçılık" meselesi, Millî Şura'nın en genç üyesi Rehim Bey Vekilli tarafından "Rus çinovniklerine kapıkulu olarak baş eğen kara kalpli, çinovnik tıynetli hainlerin" Nuri Paşa'nın konumundan kişisel fayda elde

¹⁸⁵⁵ BOA, HR.SYS, 2398-5, v.169-171, 06.06.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.211-212; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.280, 291.

¹⁸⁵⁶ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.92.

¹⁸⁵⁷ Bal, *a.g.e.*, s.179.

¹⁸⁵⁸ Mohammad-Taghi Tabatabai Khatambakhsh, *The Role of Shaykh Muhammad Khiyabani and the Democratic Movement of Azerbaijan in the Socio-Political History of Iran 1910-1920*, Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1984, ss.51-52.

¹⁸⁵⁹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.62.

etmeye çalışması olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁶⁰ Azerbaycan milliyetçiliğinin tepkisel karakteri, Osmanlı müdahalesinin uzun vadeli etkilerini Azerbaycancı eğilimlere dönüştürmüş olmakla birlikte¹⁸⁶¹ ‘yeni ile eski’ arasındaki gerilime işaret etmesi bakımından Baykara’nın yapmış olduğu şu değerlendirme dikkat çekicidir:

Rehim Bey Vekilli’nin sözünü ettiği “dün Rus çinovniklerine baş eğen hainler” dini siyasete alet ederek, dün Ruslara yarandıkları gibi o günlerde de genç ve siyasi tecrübesi az olan Nuri Paşa’nın etrafına birikmiş ve şöyle bir tempo tutturmuşlardı: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye bir “saltanat” iken nasıl olur da “cumhuriyet” ilan eden Azerbaycan ileri kuvvetlerine yardım eder?¹⁸⁶²

Vekilli’nin ve Baykara’nın değerlendirmelerinde “kara zümre” olarak tenkit edilen bu kesim, millî kimliğin oluşum sürecinde asalet kavramının kazandığı yeni anlama direnen ve XIX. yüzyılda Çarlığın kültürel olarak genetiği değiştirilmiş yerli seçkin zümre yaratma projesine dahil oldukları gerekçesiyle *intelligentsianın* ideolojik savaş açtığı kimselerin bir sonraki jenerasyonu olarak nitelendirilebilir.

Mehmed Emin Resulzâde, “millî hakimiyeti temsil eden bir müessesenin meydana çekilmek” zorunda kalmasını “demokrasinin” ricat etmesi ve “mürtecianın muvaffakiyet” kazanması olarak değerlendirmiş fakat “Kafkasya’nın en hürriyetperver ülkesi” olarak gördüğü Azerbaycan’da tasavvur edilebilecek kuvvetlerin “yabancı olmadığını”, bunların her şeye rağmen “öz kuvvetler” olarak nitelendirilebilecekleri için ülkesinin Rusya’dan kopan “Ukrayna ve Gürcistan’dan daha mesut” olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸⁶³

Resulzâde’nin iyimser ifadelerine rağmen Azerbaycan’da milliyetçiliğin kendisine artık geri dönüşü olmayan modernist bir istikamet belirlemiş olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda bağımsızlığın ilanına rağmen “istiklâl” halen “Azerbaycan milliyetçilerini meşgul eden en aktüel mesele” olmayı sürdürdüğü söylenebilecek olsa

¹⁸⁶⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s.267.

¹⁸⁶¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.181.

¹⁸⁶² Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.267-268.

¹⁸⁶³ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.62-63.

bile gelinen nokta itibarıyla “adem-i merkeziyetçilik” ile başlayan özgürlük taleplerinin, “ırk mefhumunu” aşarak siyasal anlamda saltanat ile çarlık arasındaki çizgilerin bile flulaşabildiği bir merhaleye ulaştığını ileri sürmek mümkündür.¹⁸⁶⁴ Kafkas İslâm Ordusu’nun teşekkülü için Enver ve Talat paşalar ile görüşen murahhas heyette yer alan Hüsamettin Bey (Tuğaç) ile Nesib Bey Yusufbeyli arasında geçen bir diyalog bu iddiayı destekler niteliktedir:

[Nesib Bey Yusufbeyli:] Azerbaycan’a bir Türk ordusu gelmesi olabilir ve lazımdır da; ancak korktuğumuz bir nokta var. Türkler bizi İstanbul’dan idareye kalkmasınlar? Bizim adem-i merkeziyet üzerine kurulmuş programımız vardır, ona uymak gerekir.

[Hüsamettin Bey:] Siz bu adem-i merkeziyet usulünü Rus idaresine karşı ileri sürmüş bulunuyorsunuz. Türkler gelince onların Ruslar’dan bir farkı olmayacak mı? Bu adem-i merkeziyete ne lüzum var?

[Nesib Bey Yusufbeyli:] Azerbaycan’ın sosyal yapısı bambaşkadır. Bakü bir endüstri ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ahvale uymaz. Bir halkın her sınıf ve tabakasının müsavâtı üzerine dayanan bir hükümet kurmak fikrindeyiz. Çarlık devrinin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir idare istiyoruz. Halbuki Osmanlı padişahlığı rejim itibarıyla Çarlık idaresinden farksızdır. Elbette ki bu konu ırk mefhumundan ayrılır. Elbette ki Osmanlı Türkleri Azerî Türkleri’nin büyük kardeşidir. Ancak Bakü, İstanbul’dan idare edilemez. Bunun için müsavât fırkasının adem-i merkeziyet prensibi Osmanlı idaresine karşı da var olmalıdır.¹⁸⁶⁵

Buradaki örneklerden hareketle, Azerbaycan millî istiklâl mücadelesini örgütleyen aydın ve lider kadrosunun yeni kurulan devlete kendi modernist karakterini aşlamış olduğu sonucuna varılabilir. Bu değerlendirmeyi 1914 senesinde İttihat ve Terakkî’nin resmî yayın organı haline gelen *Tanin* gazetesinin eski başmuharrirlerinden Muhittin Birgen’e ait şu ifadelerle desteklemek mümkündür:

¹⁸⁶⁴ M. E. Resul-zade, “Çehremiz”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), s.2.

¹⁸⁶⁵ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975, ss.194-195; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, ss.269-270.

Bir kere modern kültür, Azerbaycan'da bize nispeten çok derin bir tarzda, kütlenin içine işlemiş bulunur. Sathî olarak bakıldığı zaman, bizde bu kültürün harici şekli daha parlak görünür; fakat bunun bir kısım yüksek münevver muhtine mahsus olduğunu, halk kütlelerine bakılınca Azerbaycan'da modern kültürün halk arasına ve daha derin işlemiş bulunduğunu kabul etmek zarurîdir. Hatta, Azerbaycan, bu bakımdan hâlis Rusya'nın bazı havalisine nispetle daha kuvvetlidir.

Azerî'nin eski medeniyeti, Büyük Petro ile Rusya'ya girmeye başlayan modern kültürü, ruh itibarıyla bazı geri kalmış Rus muhitlerine nispetle daha kolay ve daha geniş bir şekilde emmiştir. (...) Zahren, eski manzarasını muhafaza eden Azerî'nin içine işlemiş bir modernizm ruhu ve bilhassa büyük kütle arasında hakikî bir demokrasi ruhu ve şuuru vardır.¹⁸⁶⁶

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümet krizleriyle boğuşurken, demokrasi ruhunu canlandıran ve Osmanlılar ile ikili ilişkileri yeniden yoluna koyan iki hadise yaşanmıştır. Bunlardan birincisi Azerbaycan'da eğitim sisteminin millîleştirilmesi için Osmanlı hükümeti tarafından öğretmenler gönderilmesi, ikincisi de Bakü Sovnarkomu'nun 10 Haziran 1918'de Müslüman karşı devriminin yuvasını yıkmak üzere" Ermeni gönüllerin de desteklediği 13 bin kişilik bir kuvvetle Gence üzerine yürümesidir.¹⁸⁶⁷

Bu gelişmeler karşısında taraflar arasındaki ihtilaflar rafa kaldırılarak 17 Haziran 1918'de Feth Ali Han Hoylu başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur.¹⁸⁶⁸ Yeni hükümette bakanlıkların sayısı dokuzdan, on ikiye çıkartılmış, bunların altı tanesinde eski kabine üyeleri görev yapmıştır.¹⁸⁶⁹ Tamamıyla Müsavat ve ona mülhak Tarafsız Demokratik Grup fraksiyonundan oluşan bu yeni kabinde, Ali Merdan Bey Topçubaşı gibi bazı isimler ilk defa görev almıştır.¹⁸⁷⁰ Sosyalist Blok'tan Haydar(ov) ve Şeyhülislâmzade ile Müsavat partisinden Cafer(ov)'a yer verilmeyen yeni kabinde

¹⁸⁶⁶ "Azerbaycan'da Siyasî Vaz'iyet", *Kurtuluş*, Y.4, S.35, (Eylül 1937), s.17.

¹⁸⁶⁷ Altstadt, *a.g.e.*, s.90; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.181.

¹⁸⁶⁸ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.94.

¹⁸⁶⁹ Mehmetov, *a.g.e.*, s.580.

¹⁸⁷⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.94-95

Başbakanlık ve Adliye Bakanlığı'nı Feth Ali Han Hoylu, Dışişleri Bakanlığı'nı Mehmed H. Hacı(nski), İçişleri Bakanlığı'nı Behbud Han Civanşir, Ulaştırma Bakanlığı'nı Hudadad Bey Melik-Aslan(ov), Maliye Bakanlığı'nı Abdülali Emircan(ov), Tarım Bakanlığı'na Hüsrev Sultan(ov), Maarif ve Edyan Bakanlığı'nı Nesib Bey Yusufbeyli, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nı Ağa Aşur(ov), Umur-ı Hayriye ve Sıhhat-i Umumiye Bakanlığı'nı Hudad Refikbek(ov) üstlenmiştir.¹⁸⁷¹

Azerbaycan'da hükümet krizinin aşılmasıyla Kafkas İslâm Ordusu da Bolşevik-Ermeni birliklerini 27 Haziran–1 Temmuz 1918 tarihleri arasında Gökçay'da durdurarak istikametini Bakü yönüne çevirmiştir.¹⁸⁷² Türk ordusunun Bakü üzerine yürüyeceğinin anlaşılması, Gürcistan üzerinden Bakü'ye nüfuz ederek Azerbaycan petrolünden faydalanmak isteyen Almanları telaşa düşürmüş ve Almanlar 27 Ağustos'ta Sovyet yönetimiyle müzakerelerde bulunarak Brest-Litovsk'a ek bir protokol imzalamışlardır.¹⁸⁷³ Gürcistan'ı ileri karakol olarak kullanarak “Kafkasya'yı pasifize etmek” isteyen Almanya, tıpkı İngiltere gibi Bakü petrolünü “düşmanın elinden uzak tutmak” istemiş bu hususta tehdit olarak gördüğü kendi müttefikini de saf dışı bırakarak petrolün kontrolünü tamamen kendi denetimi altına almak istemiştir.¹⁸⁷⁴ Almanya ile Sovyet yönetimi arasında imzalanan protokolün Kafkasları ilgilendiren beş ve altıncı kısımlarında şu koşullar belirlenmiştir:

1. Rusya Almanların bağımsız bir Gürcistan'ı tanımamasını kabul edecektir.
2. Almanya, Gürcistan ve Brest-Litovsk sınırları dahilindeki Türkiye dışında üçüncü bir tarafa askeri yardımda bulunmayacaktır.
3. Almanya, Şemeka ve Bakü eyaletleri arasındaki sınır çizgisini üçüncü bir tarafın geçmesini engelleyecektir.

¹⁸⁷¹ Bunlara ek olarak Ali Merdan Topçubaşı, Halil Hacı Mehmed(ov), Musa Refi(yev) gibi isimler sandalyesiz bakanlar olarak hükümette yer almış, Posta Telgraf, Erzak ve Devlet Müfettişliği işlerini de geçici olarak, sırasıyla Hudadad Bey Melik-Aslan(ov), Aşa Aşur(ov) ve de Mehmed H. Hacı(nski) üstlenmiştir. Bkz. Bal, *a.g.e.*, ss.180-181.

¹⁸⁷² Altstadt, *a.g.e.*, ss.90-91

¹⁸⁷³ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.96.

¹⁸⁷⁴ Suny, *Bakü Komünü*, ss.274-275.

4. Rusya Bakü’de çıkarılan petrolün dörtte birini ya da aylık belli bir kotayı Almanya’ya verecektir.¹⁸⁷⁵

İmzalanan protokolün Bakü’yü güvence altına alan üçüncü maddesine göre Almanya tarafından engellenmesi öngörülen ve adı verilmeyen üçüncü tarafın Osmanlı İmparatorluğu olduğu açıktır.¹⁸⁷⁶ Oysa Transkafkasya’da “dost bir iktidarın yaratılacağı Gürcistan ile Azerbaycan arasında Alman çıkarları açısından kesim bir ayrım” gidildiğini gösteren bu protokolün imza edildiği tarihlerde, Kafkas İslâm Ordusu, Bakü’nün dış mahallelerine dayanmıştır.¹⁸⁷⁷

Almanların Azerbaycan üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek amacıyla yalnızca siyasal önlemlere başvurmadıkları, örneğin Borçalı ve çevresinde Gürcülerle birlikte Türklere karşı “nefret uyandıran” mezalimler uyguladıkları da bilinmektedir.¹⁸⁷⁸ Gence taarruzu sırasında Kızıl ordu güçlerinin yerli halka yönelik davranışları ise bir Ermeni-Bolşevik yazarın bile tepkisine yol açabilecek kadar kötüdür:

Halkın mallarına el koymaları, aşağılayıcı tavırları ve düşman lehine casusluk yaptıkları bahanesiyle insanları sık sık kurşuna dizmeleri ile aslında Müslümanlara karşı olan millî kinlerini gösteren bu adamlar, yalnızca Sovyet rejimine karşı olumsuz bir tutumun doğmasına neden olmuşlardır.¹⁸⁷⁹

Bunlara Erivan ve Zenzegur havalisinde Rus birliklerinin çekilmesinin ardından Ermenilerin “yarım milyonu” bulan Türk ahaliye karşı giriştikleri katliamlar da eklenebilir.¹⁸⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında, Azerbaycan tarihinde milliyetçiliği doğuran *hıncın* yalnızca efendiliğin yitimiyle değil, halkın XIX. yüzyıldan beri neredeyse kesintisiz biçimde katliama uğramış olmasıyla da tetiklenmiş olduğu ileri sürülebilir.

¹⁸⁷⁵ *Texts of the Russian Peace*, Washington: Government Printing Office, 1918, ss.186-188; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.182-183

¹⁸⁷⁶ “27 Nisan Millî Matem Günü”, *Kurtuluş*, Y.2, S.7-8, (Mayıs-Haziran 1935), s.214.

¹⁸⁷⁷ Suny, *Bakü Komünü*, ss.274.

¹⁸⁷⁸ BOA, HR.SYS, 2372-1, v.19, 4-7.07.1334/4-7.07.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.310-311.

¹⁸⁷⁹ Kazımzade, *a.g.e.*, s.158.

¹⁸⁸⁰ BOA, HR.SYS, 2372-1, v.32-34, 12.07.1334/12.07.1918; BOA, HR.SYS, 2372-1, v.35, 13.07.1334/13.07.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.323-325.

Kafkas İslâm Ordusu'nun Gence üzerine taarruza geçmesinin ardından, Almanlar Brest-Litovsk Antlaşması'nın bozularak Rusya'nın yeniden İtilaf saflarına katılabileceğini gerekçe göstererek Osmanlı hükümetine geri adım attırmak istemiş Bakü Sovyeti ise Şaumyan'ın teklifiyle adeta metamorfoz geçirerek daha önce İngilizlere karşı savaşan ve fanatik çarcı bir Kozak olan Albay Lazar Biçekarov'u yardıma çağırmıştır.¹⁸⁸¹ Bu teklifi kabul eden ve şehirde bir kahraman olarak karşılanan Biçekarov, kısa bir süre sonra Bakü savunmasını terk ederek birlikleriyle beraber Dağıstan'daki Bolşevik karşıtı bir orduyla birleştirmek üzere Petrovsk'a yönelmiş ve Bakü Sovyeti'ni yaklaşan Türk ordusu karşısında oldukça güç bir duruma düşmüştür.¹⁸⁸²

Biçekarov'un ihaneti karşısında Bakü Sovyeti'nde Bolşeviklerin şiddetle reddetmiş olduğu bir diğer seçenek olan İngiliz yardımı gündeme alınmış ve Türk tehdidi karşısında “iki şer seçenekten birini seçmek” zorunda kalan Bakü Sovyeti, Taşnakların, Es-Er'in sağ kanadına mensup üyelerin ve Menşeviklerin oylarıyla bu öneriyi kabul etmişlerdir.¹⁸⁸³ Bolşevik - Taşnak iş birliğini sona erdiren bu oylama öncesinde, Taşnaklar, “İngiliz yardımını reddetmenin Bakü'yü Rusya'dan koparmakla” eş anlamlı olduğunu ileri sürerek “dogmatik Bolşevikleri dar parti siyaseti uygulamakla” itham etmiş, Bolşevikler ise “yalnız Türklerle değil Taşnaklarla da savaşılacağını” beyan ederek Sovyet'ten çekildiklerini bildirmişlerdir.¹⁸⁸⁴

Bakü Sovyeti, 1 Ağustos 1918 tarihinde yerini “Merkez Hazar ve Sovyet ve Yürütme Komitesi Prezidyum Dikatörlüğü” adıyla Es-Er'lerin sağ kanadı tarafından oluşturulan bir idari teşkilata bırakmış, Taşnaklar'ın tam desteğini alan bu yeni yönetim, ilk iş olarak Lenin'in rejimi yerine demokratik Rusya'ya bağlılığını bildirmiştir.¹⁸⁸⁵

¹⁸⁸¹ BOA, HR.SYS, 2373-1, v.41, 29.06.1334/29.06.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.273; Kazımzade, a.g.e., ss.160-161.

¹⁸⁸² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.186.

¹⁸⁸³ Kazımzade, a.g.e., ss.164-166; Suny, *Bakü Komünü*, s.303;

¹⁸⁸⁴ Suny, *Bakü Komünü*, s.303

¹⁸⁸⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.186.

İngilizlerle temas kurma işi ise daha erken bir zamanda Ermeni Millî Konseyi'nin bir üyesi olan Ter-Gazarov tarafından başlatılmış, Merkez Hazar Dikâtorlûğü tarafından resmiyete dökülen bu davet, 9-17 Ağustos 1918'de General Dunsterville komutasındaki İngiliz birliklerinin üç müfreze, bir dizi sahra topçusu ve bazı zırhlı araçlarla Bakü'ye çıkmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁸⁸⁶ Mehmed Emin Resulzâde, *Tanin* gazetesinde kendisiyle yapılan bir röportajda bu birliklerin “İngiliz zabitlerinin kumandası altında teşkil ve teçhiz edilmiş Ermeni, Rus, Asuri ve hatta kısmen Hintlilerden gelişigüzel ve alelacele tertip edilmiş derme çatma bir kuvvet” olacağını öngörmüş, Bakü'nün “yalnız ve ebediyen” Azerbaycan'a ait olduğunu belirterek, “meşru mücadelelerinde özü büyük kardaşları olan Türklerin muavenetlerine istinat ettikleri gibi Türkiye'nin muhterem müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'nın da hakiki ve hayırhahane müzaharetlerine intizar ettiklerini” bildirmiştir.¹⁸⁸⁷

1918 yazında Bakü'de giderek artan Türk korkusunun, şehirde Türk olmayan bütün grupları etnik veya ideolojik kırmızı çizgilerini terk etmeye zorladığı söylenebilir. Kafkas İslâm Ordusu Bakü'ye yaklaştıkça, Bolşeviklerin çarcılarla, Menşeviklerin yabancı emperyalistlerle, Ermenilerin ise herkesle iş birliği yaparak Türkleri şehirden uzak tutmaya çalıştıkları görülebilir. Bu duruma gösterilebilecek benzer bir örneğe de General Dunsterville'in anılarında rastlanmaktadır. Dunsterville, Rus bayrağı taşıyan İngiliz gemilerine kızıl bayrak çekilmesini talep eden devrimci komitelerin, bu istekleri kabul görmeyince Rus bayrağının baş aşağı durmasına razı olduklarını ifade ederek kendisi hakkında şu anekdota yer vermiştir:

Devrimciler Rus bayrağının baş aşağı olarak Sırp bayrağı olduğundan haberdar görünmüyordu. (...) Devrimci bir Rus şehrindeki bir Ermeni kuruluşunu Türklerden kurtarmak için İngiliz gemilerinin omurgalarının değmediği tek deniz olan Hazar'da, bir İran limanından, Sırbistan bayrağı altında yelken açan, Güney Afrika

¹⁸⁸⁶ Kazımzade, *a.g.e.*, ss.164; Mehmetov, *a.g.e.*, s.583.

¹⁸⁸⁷ “Bakü'de Neler Oluyor? - Resulzade Mehmed Emin Bey ile Mülakat”, *Tanin*, Y.11, N.3487, (26 Ağustos 1918).

başkanlarından birisi ve eski bir düşmanın adı verilmiş
olan bir gemideki İngiliz Generali.¹⁸⁸⁸

Bakü’de dengelerin değişmesi ve şehre İngilizlerin müdahale etmesiyle bir kez daha paniğe kapılan Almanlar, İngilizleri süratle şehirden çıkarmak üzere Türk kuvvetlerine destek kıtalar gönderilmesini hatta askerî hareketin bir Alman kumandana devredilmesini teklif etmiş fakat bu teklifleri Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmiştir.¹⁸⁸⁹ Bakü üzerine nihaî saldırı 15 Eylül 1918’de başlamış, İngiliz güçleri Bakü ambarlarından gemilerine yükledikleri tonlarca silah ve askeri mühimmat ile şehirden ayrılırken, Ermeni milisler de kısa sürede dağılmıştır.¹⁸⁹⁰ Öte yandan, “şehirdeki düşman birliklerinin sayısı” hakkında tam bir malumatı olmayan Türk ordusunun 18 Eylül’e kadar şehre girmeyişi, Mart Olayları’nın intikamını almak isteyen yerel halktan bazı kimselerce ve başıbozuk gruplarca bir fırsat olarak görülmüş, Feth Ali Han Hoylu’nun ifadeleriyle “nefreti son zirvesine ulaşan” bu kesimler, “içler acısı ve dehşet verici” birtakım olaylara karışmışlardır.¹⁸⁹¹ Ulusal kin ve intikam arzusunun en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilecek bu hadiselerde hayatını kaybeden insanların kesin sayısını tespit edebilmek güçtür. Swietochowski ve Kazımzâde, “muhafazakâr tahminlere göre” bu sayıyı dokuz ilâ on bin olarak göstermiş fakat Ermeni Millî Konseyi tarafından toplanan bu bilgilerin tarafsızlığına şerh düşmüşlerdir.¹⁸⁹² Ermeni asıllı Amerikalı tarihçi Hovanisian ise “aşağılayıcı ve acı Mart Olayları’nın tatlı intikamını” almak isteyen Türklerin “yirmi ilâ otuz bin arasında Hristiyanı katlettiğini” öne sürerek, Bakü’de bulunan “yedi bin Ermeni’nin yarısının da” Türkler gelmeden şehirden kaçmayı başarabildiğini ifade

¹⁸⁸⁸ Lionel C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, London: Edward Arnold, 1920, ss.218-219; Kazımzade, *a.g.e.*, ss.168-169. Dunsterville’e tahsis edilen gemi *Başkan Kruger*, adını Güney Afrikalı devlet adamı ve Afrikaner ulusunun kurucu babalarından olan Stephanus Johannes Paulus Kruger’dan almıştır.

¹⁸⁸⁹ BOA, HR.SYS, 2374-1, v.1, 5.09.1918 ss.1-2.

¹⁸⁹⁰ Alfred Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, New York: Dodd, Mead and Co, 1924, s.93; Altstadt, *a.g.e.*, s.92.

¹⁸⁹¹ Mehmetov, *a.g.e.*, s.583.

¹⁸⁹² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.188; Kazımzade, *a.g.e.*, ss.172.

etmiştir.¹⁸⁹³ Buna karşın, şehrin düşmesine birkaç gün kala Başkumandanlık Vekâleti'ne ulaşan raporlarda, Ermeni çetelerinin Bakü civarındaki köylerde bulunan sivil halkı katlettiklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır.¹⁸⁹⁴

Türk ordusunun Bakü'ye gerçekleştirmiş olduğu harekât dünya basınında da kendisine yer bulmuş, İsveç, Fransa ve Ukrayna gibi ülkelerde çıkan gazeteler Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal ettikleri, şehirde katliam ve yağmalar gerçekleştirdikleri, özellikle de zengin petrol kuyularını ateşe verip imha ettikleri iddialarına yer vererek Sovyet hükümetinin protestolarını dile getirmişlerdir.¹⁸⁹⁵ Alman basını da petrol kuyularıyla ilgili benzer endişeleri gündeme taşıyan haberler yapmış fakat cephede alınan yenilgiler sebebiyle Bakü meselesi burada kendisine çok fazla yer bulamamıştır.¹⁸⁹⁶

Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirerek Merkez Hazar Dikâtorlüğü'ne son vermesinin ardından, daha evvel "Bakü'süz Azerbaycan'ı başsız bir bedene" benzeten Resulzâde ve arkadaşları, başkenti bu şehre taşımışlardır.¹⁸⁹⁷ Aynı dönemde Azerbaycan'ın güneyindeki İran eyaletlerini de ele geçiren Osmanlı ordusu Türkmençay Antlaşması'yla ikiye bölünen bu ülkeyi 90 yıl sonra sembolik olarak yeniden birleştirmiştir.¹⁸⁹⁸ Bununla birlikte, Azerbaycan'ın Zenzegur, Karabağ ve daha önce Erivan vilayetinin bir parçası olan Nahçıvan üzerindeki hak iddiaları, Ermenistan'la arasında bir sorun olmaya devam etmiştir.¹⁸⁹⁹ Gürcülerle ise Borçalı arazisi üzerinde sınır anlaşmazlıkları yaşanmıştır.¹⁹⁰⁰

¹⁸⁹³ Hovannisian, *a.g.e.*, ss.227.

¹⁸⁹⁴ BOA, HR.SYS, 2113-16, v.22, 14.09.1918

¹⁸⁹⁵ BOA, HR.SYS, 2372-2, v.104, 21.09.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, ss.411-412.

¹⁸⁹⁶ BOA, HR.SYS, 2372-2, v.110, 23.09.1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.486.

¹⁸⁹⁷ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.66.

¹⁸⁹⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.188.

¹⁸⁹⁹ Altstadt, *a.g.e.*, s.92.

¹⁹⁰⁰ Kazımzade, *a.g.e.*, s.186.

Azerbaycan'ın kendi sınırlarını koruyabilecek bir orduya sahip olmamasından ötürü Osmanlı vesayeti olarak adlandırılan bu dönem, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile sona ermiştir.¹⁹⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu için Büyük Savaş sona erdiren bu antlaşmada Osmanlılar'ın Kafkasya'da ellerinde bulunan yerleri boşaltmaları, Transkafkasya demir yollarının denetiminin müttefiklere devredileceği ve Bakü'nün İtilaf güçlerince işgal edileceği bildirilmiştir.¹⁹⁰² Savaşın bütün taraflar için malumun ilamı olan bu kararlar alındıktan sonra Nuri Paşa son bir hamleyle kendisine bağlı askerlerin diledikleri takdirde bireysel olarak Azerbaycan ordusuna katılabilmelerinin önünü açmış, böylelikle Osmanlı ordusu tarafından Azerbaycan ordusuna son bir katkı daha sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁹⁰³

Azerbaycan'da Mayıs 1918 ile Kasım 1918 arasındaki dönem her ne kadar Osmanlı vesayeti olarak adlandırılrsa da devletin sınırlarının ağırlıklı olarak bir başka ordu tarafından korunması veya Osmanlı bürokrasisinin zaman zaman iktidara ciddi anlamda nüfuz etmesi, Azerbaycanlı önderlerin zihnindeki efendilik imajını zedelemiş görünmemektedir. Bu durum, Azerbaycan'da millî kimliğin “irade edimiyle” değil, “bireye dayatılan ve değişmez bir yüklem” olarak edinilmesinden kaynaklı olarak “etnik” bir karakter taşımasıyla açıklanabilir.¹⁹⁰⁴

5.4.1.2. İngiliz Vesayeti Altında Azerbaycan

17 Kasım 1918'de İngilizler'in İran'daki birliklerine kumanda eden William. M. Thomson'ın askerî Genel Vali olarak Bakü'ye gelmesiyle Azerbaycan'da İngiliz vesayeti başlamıştır.¹⁹⁰⁵ Bunun bir gün öncesinde Nesib Bey Yusufbeyli, Ahmet Ağaoğlu ve Musa Refi(yev)'den oluşan bir heyet İngilizlerin niyetini anlamak için Thomson'la görüşmüş fakat bir somut bir netice elde edemedi geri dönmüşlerdir.¹⁹⁰⁶

¹⁹⁰¹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.68.

¹⁹⁰² Hovannisian, *a.g.e.*, ss.238-239.

¹⁹⁰³ BOA, HR.SYS, 2293-8, v.64-65, 8/10/1334/8.10.1918; Altstadt, *a.g.e.*, s.92.

¹⁹⁰⁴ Roger, *a.g.e.*, s.172.

¹⁹⁰⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s.586.

¹⁹⁰⁶ Altstadt, *a.g.e.*, s.93.

Aynı gün Thomson tarafından yayımlanan bir beyannamede ise Azerbaycan'ın geleceğiyle ilgili bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür:

1. 17 Kasım saat 10:00'a kadar Bakü hem Azerbaycanlı hem de Türk birliklerinden temizlenmelidir.
2. Ülkenin geri kalan kısmı Azerbaycan Hükümeti ve bunun ordusunun kontrolü altında kalırken, Bakü ile buranın petrol yatakları işgal edilecektir.
3. Azerbaycan resmî olarak tanınmamıştır, ancak İngiltere, Fransa ve Amerika'nın temsilcileri buranın de facto hükümeti ile ilişki kuracaktır.
4. Aşağıdaki değişiklikler ile bütün örgütler ve kuruluşlar her zamanki işlevlerine devam edecektir:
 - a. General Thomson Bakü'nün Genel Valisi olacaktır
 - b. Şehir polisinin başına bir İngiliz geçirilecektir.
 - c. Şehir Duması bir kere daha işlev yapmakta serbest olacaktır.
 - d. Azerbaycan, Paris Barış Konferansı'nda millî self-determinasyon ilkesinin tartışılmasından hariç tutulmayacaktır.
 - e. Silahlı Ermenilerin Bakü'ye girmelerine izin verilmeyecektir.¹⁹⁰⁷

Bu beyannamenin ardından millî ordu karargahını Gence'ye taşımış fakat hükümet Bakü'deki faaliyetini devam ettirmiştir.¹⁹⁰⁸ Osmanlı hükümeti ise kendisine bağlı birliklerin savaştan önceki sınırlara çekilmesi halinde bölgede kalan jandarma gücünün ahalinin can güvenliğini sağlamada yetersiz kalacağını bildirmiş, buna ek olarak mevsim şartları ve nakliye zorlukları gibi gerekçelerle geri çekilmeyi olabildiğince ağırdan almaya çalışmıştır.¹⁹⁰⁹

İngiliz işgali 6 Eylül 1918'e kadar Osmanlılar tarafından bile resmen tanınmayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin *de facto* varlığına son vermemiş olmasına rağmen daha önce değinilen Osmanlı vesayetinden farklı olarak bağımsızlığın yine *de facto*

¹⁹⁰⁷ Kazımzade, *a.g.e.*, s.196.

¹⁹⁰⁸ Mehmetov, *a.g.e.*, s.586.

¹⁹⁰⁹ BOA, MV. 213-37, 26/02/1337/28.11.1918.

kaybedildiği ilginç bir durum ortaya çıkarmıştır.¹⁹¹⁰ Bir başka deyişle, Osmanlı hükümeti, Azerbaycan'ı resmen tanımasa bile ordusu bu devleti istiklâl kavuşturmuş ve sınırlarını koruma görevini üstlenmiştir. İngilizler ise ne Osmanlı hükümeti gibi Azerbaycan'ın siyasî müttefiki ne de Osmanlı ordusu gibi Azerbaycanlılarla aynı ırka mensup birliklerden müteşekkildir. Dolayısıyla İngiliz birliklerinin Azerbaycan'daki varlığı Osmanlılar'dan farklı olarak işgal niteliğindedir. Buna karşın Thomson Beyannamesi ile Azerbaycan'ın bağımsızlığı fiilen tanınmaya devam etmiştir; ama iktidarda son sözü söyleme yetkisi parlamentoda değil bir İngiliz valisinin elindedir. Buradan hareketle fiili bağımsızlığın yalnızca kâğıt üzerinde kaldığı ve İngiliz vesayetiyle Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybettiği ya da İngiliz birlikleri Azerbaycan'ı terk edene bağımsızlık sürecinin kesintiye uğramış olduğu söylenebilir. Bu duruma gösterilebilecek bir başka örnek de Thomson'un şehre varır varmaz Azerbaycan'ın "Türklüğü, muasırlığı ve İslamiyeti" sembolize eden mavi, kırmızı ve yeşil renkli bayrağının kaldırılmasını emretmiş olmasıdır.¹⁹¹¹

Tüm bunlara rağmen, İngiliz işgalinin Azerbaycan'da ulusal kini yükseltmiş olduğu söylenemez. Thomson Beyannamesi ile bağımsız Azerbaycan'a Paris Barış Konferansı'nda açık kapı bırakılmış olması ve İngiliz idaresinin Türklerden intikam almak isteyen Ermenilere göz yummayacağını bildirmesi bu durumun başlıca sebepleri arasında gösterilebilir.¹⁹¹² Benzer şekilde Genel Valilik, 1919'un Ocak ayında Zenzegur ve Karabağ gibi ihtilaflı bölgelerin geçici olarak Azerbaycan yönetimine bırakılmasına karar vermiş, buraların idaresine katı Ermeni karşıtlığıyla

¹⁹¹⁰ Azerbaycan'ın Osmanlılar tarafından resmen tanınması, Sultan VI. Mehmed Vahidettin'in, Ayasofya Camii'nde Mehmed Emin Resulzâde, Aslan Bey Safikurd(ski) ve Halil Bey Kesmemmed(ov) ile gerçekleştirdiği resmî görüşmelerle ilişkilendirilmekte olup yalnızca yorum bağlamındadır. Bkz. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.189.

¹⁹¹¹ KazıMZade, *a.g.e.*, s.197; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.191. KazıMZade bu bilginin doğruluğuna şüpheyle yaklaşmaktadır.

¹⁹¹² Altstadt, *a.g.e.*, s.94.

bilinen Hüsrev Bey Sultan(ov)’u atamış, bazı Bolşevikleri tutuklatmış ve Hazar’daki Rus donanmasını silahsızlandırmıştır.¹⁹¹³

Azerbaycan’da özellikle Feth Ali Han Hoylu’nun İngiliz yönetimiyle iyi ilişkiler kurmayı başaramış olması, daha evvel Azerbaycan halkının “ârâ-yı umumiyesinden doğan bir cumhuriyetin olmadığını ve yalnız Türk kumandanlığının komplosuyla kurulmuş bir yönetimin” varlığını savunan İngilizler’in fikirlerini yumuşatmıştır.¹⁹¹⁴ Millî Konsey’in yeniden iş başı yapmasıyla hazırlanan yeni bir seçim kanunu, Azerbaycan’ın kadınlara oy verme hakkı tanıyan ilk Müslüman ülke olmasını sağlamıştır.¹⁹¹⁵

7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu 120 vekil ile yeniden açılmış ve Feth Ali Han Hoylu tarafından kurulan kabine İngilizler’in güvenini kazanmayı başarmıştır.¹⁹¹⁶ Yeni kabinenin kurulmasının ardından Thomson tarafından yayımlanan beyannamede “Feth Ali Han tarafından kurulan koalisyon hükümetinin Azerbaycan sınırları içinde tek yasal yerel güç olarak tanınacağı ve tam destek verileceği” ifade edilmiştir.¹⁹¹⁷ İşgal altında olmasına karşın Azerbaycan’da demokrasi şuurunu canlı tutan bu çatı altında yaklaşık 95 vekil görev yapmış, 10 Ermeni, 5 Rus ve 5 de muhalif olmak üzere Türk olmayan yaklaşık 20 kadar vekil, parlamentoyu boykot etmiştir.¹⁹¹⁸ Parlamento’nun yanı sıra Millî Konsey’i de geniş tabanlı bir yasama organı olarak yeniden kurumsallaştıran bu süreçte Müsavat ve ona meyyal

¹⁹¹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.192-193; Altstadt, *a.g.e.*, s.94.

¹⁹¹⁴ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.70.

¹⁹¹⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.194.

¹⁹¹⁶ Kazımzade, *a.g.e.*, s.199.

¹⁹¹⁷ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.74.

¹⁹¹⁸ Meclisteki vekil sayılarının partilere göre dağılımı şöyledir: a) Müsavat: 32, b) Tarafsız Demokratik Grup: 7, c) İttihad: 11, d) Sosyalist Blok: 11, d) Ahrar: 10, d) Bağımsız: 4, e) Ermeni Fraksiyonu: 10, f) Rus Fraksiyonu: 5, g) Diğer milletler: 5. Bkz. Mehmetzade, *a.g.e.*, s.102. Bu dağılım hakkında Swietochowski’nin vermiş olduğu malumat ise şöyledir: a) Müsavat: 38, b) İttihad: 11, c) Sosyalist Blok: 12, d) Ahrar: 10, e) Bağımsızlar: 9, f) Taşnaksütyun: 7, g) Diğer Ermeniler: 4, h) Diğer azınlıklar: 5. Bkz. Swietochowski, ss.194-195.

Demokratik Tarafsız Grup 30, İttihad 3, Sosyalist Blok 7 ve Hümme't partisi de 4 sandalye kazanmıştır.¹⁹¹⁹

Azerbaycan'da siyasal açıdan olumlu olarak nitelendirilebilecek bu gelişmeler, İngiliz işgaliyle umutlanan ve "Bakü'nün anavatana iadesini" erkenden kutlamaya başlayan Rusları hayalkırıklığına uğratmış, yeni hükümet, polis müdüriyetindeki yabancı komiserliğinin ilgası, matbuat denetim hakkının iadesi ve Çar yanlısı Beyaz Rus birlikleri ile Ermeni çetelerinin Bakü'den gönderilmesi gibi önemli işlere imza atmıştır.¹⁹²⁰ Buna karşın, Azerbaycan'ın kırsal kesimlerinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından itibaren fırsat buldukça yerli halka saldırmayı sürdüren Ermeniler, siyasal çözüm fikrine sıcak bakmamaları sebebiyle zaman zaman İngiliz birlikleriyle Azerbaycanlılar arasındaki sürtüşmeleri de fırsat bilerek Zengezur ve Nahçıvan gibi bölgelerde çetecilik faaliyeti yürütmüşler fakat bunlardan herhangi bir netice elde edemedikleri gibi Nahçıvan halkı Ermenilere karşı kazandıkları zaferin ardından kendi isteğiyle Azerbaycan'la birleşme kararı almıştır.¹⁹²¹ Bu bölgelerde Ermenilerle savaşılan milisler arasında Osmanlı ordusunun eski mensuplarının da olduğu bilinmektedir.¹⁹²²

Azerbaycan'da Mayıs 1918'den bağımsızlığın sona erdiği Nisan 1920'ye kadar üç tanesi Feth Ali Han Hoyslu ve iki tanesi de Nesib Bey Yusufbeyli başkanlığında olmak üzere toplamda beş kabine kurulmuş, parlamentoda tüm üyelerin hazır bulunduğu 105 toplantı yapılmış ve 203 yasa tasarısı görüşülmüştür.¹⁹²³ Yaklaşık olarak iki yıllık bir süre zarfında bu kadar fazla hükümet değişikliğinin yaşanması, iç muhalefetten ziyade ülkenin genel olarak içinde bulunduğu istikrarsız durumla açıklanabilir. Öte yandan, genişletilmiş haliyle parlamentoda azınlıklara da söz hakkı tanınması, cinsiyet farkı

¹⁹¹⁹ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.102.

¹⁹²⁰ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.70-76.

¹⁹²¹ BOA, HR.SYS, 2877-73, v.1-3, 7/07/1335/7.07.1919; BOA, HR.SYS, 2878-78, 19/09/1335/19.09.1919; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.588.

¹⁹²² *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.602.

¹⁹²³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.195.

gözetmeksizin kabul edilen genel ve eşit oy ilkesi, parlamentoda yapılan toplantıların ve sunulan önergelerin sayısı göz önüne alındığında, Azerbaycan'ın kurucu babalarının ülkeleri adına kendi siyasal erginliklerini kanıtlamak için özel bir çaba içerisine girmiş oldukları da ileri sürülebilir. Bu durum, tanınmanın diplomatik boyutunu aşan ve XIX. yüzyıl Rus aydınının Batı'dan beklediği icazeti andıran 'kabul görme arzusunun' bir parçası olarak değerlendirilebilir. 10 Kasım 1918 tarihinde Başbakan Feth Ali Han Hoylu ve Dışişleri Bakan Vekili Adil Han Ziyadhan(ov) tarafından Amerikan Başkanı Thomas Woodrow Wilson'a süslü bir dille çekilen telgrafın da aynı motivasyonla hazırlandığı söylenebilir. Söz konusu metinde, on dört ilke kastedilerek "sizin yüce prensipleriniz ve "tüm dünyayı imhadan ortak kurtarma arzusu" gibi ifadelerle yer verilmiş, "Azerbaycan halkı ve hükümeti, baskı gören küçük halkların hâmisisi olan sizin insancıl şahsiyetinize yönelmiştir" şeklinde var olma arzusunu dile getiren talepler sıralanmıştır.¹⁹²⁴ Yüz yılı aşkın bir süre boyunca "Tatarlar, Transkafkasya Müslümanları ve Kafkasya Türkleri gibi değişik adlarla anılan" Azerbaycan Türklerinin,¹⁹²⁵ kendi ulusal kimlikleriyle dünyanın saygın milletleri arasındaki yerini alma arzusunu daha iyi yansıtan bir başka örneği, General Thomson'ı Bakü'de karşılayan Adil Han Ziyadhan(ov)'un ifadelerinde görmek mümkündür:

Hükümetim, Avrupalı güçlerin temsilcisini, şahsınızda karşılamak üzere beni görevlendirmiş bulunuyor. Bütün dağılmış, kanayan ve eziyet çekmiş insanlık için ortak barışçı çalışmaya dayanan yeni ve aydınlık bir dayanışma dönemi açılıyor. Yüksek ve kutsal bir ülkü adına halkımız, siz ağabeylerimiz Avrupa toplumlarının, kendisine aileye girme izni vereceği yönünde umutla doludur.¹⁹²⁶

Zenkovsky'nin deyimiyle "Batı demokrasisinin sloganlarını şark üslubuyla mahir biçimde" dile getiren bu ifadelerin, Azerbaycanlı liderlerin geleceğe dair kaygılarını ele verir biçimde, Azerbaycan halkının modernite yolunda kat etmiş olduğu mesafeye

¹⁹²⁴ Kazımzade, a.g.e., s.199.

¹⁹²⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.177.

¹⁹²⁶ Kazımzade, a.g.e., s.197.

duydıkları güveni ve Avrupalı milletler arasında haklı bir yeri olduğuna yönelik inançlarını yansıttığı ileri sürülebilir.¹⁹²⁷

Buradan hareketle, bağımsızlık döneminde Azerbaycan'da kurulan hükümetlerin kendi siyasal yeteneklerini sergilemek için özel bir çaba sarf ettiği ancak ülkenin içinde bulunduğu karışık durum sebebiyle ancak kısmî başarılar elde edebildikleri söylenebilir. 1919 yılında Genç Cumhuriyet'in güvenlik için yaptığı harcamalar tek başına devlet bütçesinin %13'ü gibi yüksek bir orana ulaşmıştır.¹⁹²⁸

İngiliz idaresinin çok partili parlamenter yapıyı teşvik etmesiyle Türklerin yanı sıra Ruslar, Ermeniler, Estonyalılar, Polonyalılar ve Yahudiler gibi pek çok grup Bakü'de siyasal faaliyet içerisine girmiş, bu dönemde Müsavat'ın çizgisi de milliyetçilik ve federalizm ilkelerine bağlı kalmak şartıyla “Azerbaycan'ın kendi başına bir ulus olduğu gerçeğinden hareket etme” eksenine kaymıştır.¹⁹²⁹ Bu anlayış, kendisini halen “milliyetçi, Türkçü, federalist ve radikal” olarak tanımlayan partiye savaş yıllarında nüfuz eden romantik düşünceyi zayıflatmış ve ona daha gerçekçi bir biçim kazandırmıştır.¹⁹³⁰

Bu dönemde Müsavat'ın Türkçülüğü kendisini çok maarif alanında göstermiş, yüz yıllık Ruslaştırma siyasetinin halen devam eden etkileri tersine çevrilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaların neticesi olarak “Rusya tarihi dersi, yerini Türk halklarının tarihine” bırakmış, Türkçe “her düzeyde” zorunlu eğitim dili haline getirilmiş, okul kitaplarını hazırlamak ve çeviri çalışmaları yapmak üzere özel bir kurul oluşturulmuş, Avrupa'ya yüzden fazla öğrenci gönderilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan elliye yakın öğretmen getirtilmiştir.¹⁹³¹ Bunlara ek olarak 1 Eylül 1919'da Bakü Üniversitesi'nin açılmasıyla Azerbaycan'da ilk yüksek öğretim kurumu

¹⁹²⁷ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.404.

¹⁹²⁸ Altstadt, *a.g.e.*, s.95.

¹⁹²⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.195-196.

¹⁹³⁰ Mehmetzade, *a.g.e.*, s.107.

¹⁹³¹ Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s.529; Mehmetov, *a.g.e.*, s.591.

hizmete girmiş ve uzun süredir planlanan latin alfabesine geçiş için de çalışmalar başlatılmıştır.¹⁹³²

Bunlar dışında, Rus hakimiyeti altındaki Azerbaycan'da *hıncı* tetikleyen etmenlerden biri olan toprak meselesiyle ilgili konuların, Müsavat'ın radikalizmle olan ilişkisini ortaya koyduğu söylenebilir. Müsavat'ın 2-12 Aralık 1919 tarihinde gerçekleştirilen ikinci kongresinde belirlenen 67 maddelik programda yer verilen kararlara göre, "milletin çoğunlukla köylülerden ibaret olduğunun" altı çizilmiş ve Cumhuriyet topraklarının tamamının devlet hazinesine aktararak "Çar ailesine ve toprak sahiplerine ait bütün arazilerin parasız olarak halka dağıtılması" savunulmuştur.¹⁹³³

Öte yandan ülkenin içinde bulunduğu durum bu denli geniş kapsamlı bir reforma müsaade etmediği gibi, toprak meselesinin çözümünü öngören kararlar Müsavat'ın sağ kanadını oluşturan Genceli soyluların muhalefetiyle karşılaşmıştır.¹⁹³⁴ Neticede, toprak meselesiyle ilgili konuların çözümü gelecekte toplanması planlanan Kurucu Meclis'e devredilmiş, böylelikle belirsiz bir tarihte görüşülmek üzere rafa kaldırılan bu mesele gelecekte Bolşevik ajitasyonuna da açık bir alan bırakmıştır.¹⁹³⁵

Tüm bunlara ek olarak, Rusya'da Çarlık yanlısı Beyaz Ordu ile Bolşevikler arasında devam eden iç savaşa bağlı olarak petrol fiyatlarında yaşanan düşüş cari açığı büyütürken ülkeyi iflasın eşiğine getirmiş, bu durum ekonomik durumu bozulan işçiler arasında Bolşevik yanlısı temayüllerin artmasına, toplu grevlerin başlamasına ve Mehmetzade'nin deyimiyle "ilhakçılık adı verilen psikolojik hastalığın" yeniden baş göstermesine sebep olmuştur.¹⁹³⁶

Azerbaycan bir tarafta kendi iç meseleleriyle uğraşırken 1919 senesinde bağımsızlığa yönelik en büyük tehdidi Anton İ. Denikin'e bağlı Çarcı Beyaz Ordu'nun oluşturduğu

¹⁹³² Mirza Bala Mehmedzade, "İki Türk Alfabeleri Münasebetile", *Azeri Türk*, Y.1, S.18, (15 Teşrinievvel 1928), s.4; Mehmetov, *a.g.e.*, s.591.

¹⁹³³ Yagublu, *a.g.e.*, ss.97-102.

¹⁹³⁴ Zenkovsky, *a.g.e.*, s.406.

¹⁹³⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.196-197.

¹⁹³⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s.597; Mehmetzade, *a.g.e.*, s.106.

söylenebilir.¹⁹³⁷ Transkafkasya'nın üzerinde "Demokles'in Kılıcını" andıran bu birlikler, "tek ve bölünmez Rusya" için mücadele ediyor olduklarından Rusya'dan ayrılan küçük küçük devletlerin bağımsızlığına saygı duymadıkları bilinmektedir.¹⁹³⁸ Azerbaycanlı siyasiler yalnızca kendi ülkelerini değil, Gürcistan ve Ermenistan'ı da tehdit eden bu güç karşısında büyük oranda İngiliz güvencesine bel bağlamışlarsa da Beyaz Ordu'nun bahar aylarında bağımsız Dağıstan'ı işgal etmesi mevcut endişeleri hat safhaya çıkarmıştır.¹⁹³⁹ Bu duruma çok büyük tepki gösteren Azerbaycan hükümeti "mevcut tüm vasıtalarla Dağlıların yardımına gitmeyi kendisine düşen bir vazife olarak telakki ettiğini" bildirmiş ve gelecekte Azerbaycan'ın da aynı akıbeta uğramaması için Dağıstan'a gidecek "gönüllü birlikler" toplamak üzere bir bildiri dahi yayınlamıştır.¹⁹⁴⁰ Bununla da yetinmeyen Azerbaycan hükümeti, 27 Haziran 1919'da Beyaz Ordu tehlikesine karşı Gürcistan'la ortak bir savunma antlaşması imzalamış, Ermeniler ise daha önceden Denikin'le gizli olarak anlaştıkları için bu oluşuma girmeyi reddetmişlerdir.¹⁹⁴¹ Azerbaycan'da Beyaz Ordu tehlikesini bertaraf edebilmek için sürdürülen seferberliğin halkta geniş bir karşılık bulmuş olduğu söylenebilir. Bunlar arasında belki de en dikkat çeken, Hacı Zeynel Abidin Tağızade'nin dokuma fabrikasında çalışan kadın işçilerin "maddi ve manevi köleliğe başkaldırdıklarını" beyan eden bildirisi:

Hanımlar, bugün fanatikler vatanımıza karşı harekete geçerek namusumuzu, hakkımızı ayaklar altına almak fikrindedirler. Arkadaşlar, eğer biz şu an dinî esaret altında isek, ikinci cismanî esareti kabul etmeyelim. Şunu unutmayalım ki, eğer bugün esareti kabul edip köle olursak, bizden sonra gelen kuşaklar hiçbir zaman bu esareten kurulamazlar... Bugün Türk kadınları,

¹⁹³⁷ Mehmetov, *a.g.e.*, s.597.

¹⁹³⁸ Kazımzade, *a.g.e.*, s.291; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.202.

¹⁹³⁹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.96-97.

¹⁹⁴⁰ Anton İ. Denikin, *Oçerki Russkoy Smuti*, T.4, Berlin Slovo, 1925, s.125,171.

¹⁹⁴¹ Gotthard Jäschke, "Türk Rus Dostluk İlişkilerine Giden Yol", (Çev. Aytunç Ülker), *Tarih Okulu*, S.IV, (Ocak-Nisan 2010), s.205.

kendilerini hürriyet ve insanlık için kurban etmeye hazır
olduklarını bütün dünyaya kanıtlasınlar!¹⁹⁴²

Koyu milliyetçi tonla kaleme alınan ve kendi içinde bir oranda moderniteyi ilgilendiren kaygılar da taşıyan bu bildiri, Bolşeviklerle savaşıyor olsalar bile Azerbaycan halkının ‘mürteci güçlere’ takındığı olumsuz tavrı gözler önüne sermektedir. Öte yandan kendisi bir tehdit olmasına karşın Beyaz Ordu’nun Azerbaycan’ın kuzey sınırlarını Bolşevik tehlikesinden koruyan bir set olduğu da kabul edilmelidir. Rusya’da iç savaş sürerken Bolşevikler, Azerbaycan hükümetini Denikin’e karşı iş birliğine davet etmiş fakat Azerbaycan hükümeti bu boyutta müzakerelerde bulunmak için Polonya, Estonya ve Finlandiya gibi ülkeleri örnek göstererek öncelikle kendi bağımsızlığının tanınmasını şart koşmuştur.¹⁹⁴³ Sovyetler tarafından Denikin’e karşı ortak mücadele yürütmek için yapılan bu çağrının, gerçekte Azerbaycan’ın desteğini istemekten çok hükümet üzerindeki iç muhalefet baskısını artırmanın bir yolu olarak tasarlanmış olduğu söylenebilir. 5 Şubat 1920’de Feth Ali Han Hoylu’dan aldığı cevap karşısında “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tanınmasının gereksiz olduğunu ve hiçbir yarar getirmeyeceğini” ifade eden Sovyet Dış İşleri Komiseri Georgiy V. Çiçerin, “Müsavatçıların Azerbaycan’ı cezalandırmış olan karşı devrimci generale destek verdiğini” ilan ederek hükümeti suçlamakta gecikmemiştir.¹⁹⁴⁴

Stratejik açıdan, Azerbaycan hükümetinin hem Denikin’e hem de Bolşeviklere karşı en büyük güvencesini Bakü’deki İngiliz varlığının oluşturduğunu söylemek mümkündür.¹⁹⁴⁵ Öte yandan, bu dönemde İngiltere’de yaşanan mali krizler, Rusya’daki iç savaşa karşı parlamentonun tutumunu değiştirmiş, buna bağlı olarak Lloyd George hükümetinin Şubat 1919’da Transkafkasya’yı terk etme kararı almasıyla

¹⁹⁴² Vugar Akifoğlu, “Azerbaycan’da Milli Direniş”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, C.57, S.2, (Aralık 2017), s.785.

¹⁹⁴³ ARDA, 894/10/106, v.1-10; Kazımzade, *a.g.e.*, s.323.

¹⁹⁴⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.234; Kazımzade, *a.g.e.*, s.323.

¹⁹⁴⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s.598.

Azerbaycan iç ve dış tehditlere karşı yeni güvenlik arayışlarına girmiştir.¹⁹⁴⁶ 1919 baharında İngilizlerin Azerbaycan'ı terk etmesiyle, İtilaf güçleri tarafından Transkafkasya'ya İtalyan barış gücünün konuşlandırılması kararlaştırılmış, bu durum Azerbaycan hükümeti tarafından protesto edilmiştir.¹⁹⁴⁷ İtalyanların, bölgeyi idare edebilmek için gerekli “saygınlık, deneyim ve mali kaynaklardan yoksun” olmaları sebebiyle “Transkafkasya'nın hiçbir yerinde ciddiye alınmadıkları” söylenebilir.¹⁹⁴⁸ Bununla birlikte İtalyanların da Rusya'daki iç savaşa dahil olmak yerine Azerbaycan'ın petrolüyle ilgilendikleri ve İngiltere'nin sabırlı emperyal politikaları yerine bu ülkeden en kısa zamanda, olabildiğince çok kar elde etmeyi amaçlamış olduklarını söylemek mümkündür.¹⁹⁴⁹ İngilizler, birliklerini Transkafkasya'dan çekmiş olsalar da bölgedeki gelişmelere uzaktan müdahil olmayı sürdürdükleri ifade edilebilir. Azerbaycan Türklerinin kolektif hafızasındaki Rus karşıtlığı da göz önüne alınarak, esasında yerel düzeyde General Thomson ile Azerbaycanlı politikacılar arasındaki görece iyi ilişkilere “daha önce Hindistan Ordusu geçmişi olan askerlerin tipik tavrı” çerçevesinde psikolojik bir yorum getirmek mümkündür.¹⁹⁵⁰ Makro düzeyde ise ikili ilişkilerin bu yönde bir seyir izlemiş olması, İngiltere'nin emperyal devlet geleneğinin bir parçası olarak sahip olduğu köklü kolonyalist tecrübeyle ilişkilendirilebilir. Bu çerçevede, İngiliz vesayetini yaklaşım yönünden Rus hegemonyasından veya İtalyan mandasından ayıran farkı anlayabilmek için Amerikalı yazar Louis Fischer'ın şu ifadelerine göz atılabilir:

Dürüstçe söylemek gerekirse İngilizlerin Bakü'deki yöntemleri yıkıcılık değildi. Mümkün olduğunca çok

¹⁹⁴⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.207.

¹⁹⁴⁷ Daniel Pommier Vincelli, “Italy and Independent Azerbaijan (1918-1920)”, *Irs Heritage*, N.33-34, (Spring 2018), s.122.

¹⁹⁴⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.207.

¹⁹⁴⁹ İsmail Musa, “Kafkasya'da Batı Mandacılığı Meselesi: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Çıkarları ve Yaklaşımı”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), ss.496-497; Kazımzade, *a.g.e.*, s.264.

¹⁹⁵⁰ Richard Henry Ullman, *Anglo-Soviet Relations: 1917–1921*, Vol. I., Princeton: Princeton University Press, 1961, ss.223-224; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia: The First Year*, Vol. I: 1918-1919, Berkeley: University of California Press, 1974, s.160; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.192.

petrol elde edip kaçacakmış gibi hareket etmediler. Çok uzunca bir süre kalacakmış gibi davrandılar. Bakü'ye geçerken ona yağma edilecek bir hazine gibi değil, imparatorluğa yeni bir ilaveymiş gibi muamele ettiler.¹⁹⁵¹

İngiliz vesayetinden sonraki İtalyan mandası dönemi, Roma'da yaşanan kabine değişikliğinin ardından doğru dürüst başlayamadan sona ermiş ve yeni Başbakan Francesco S. Nitti tarafından “askerî bir macera” olarak nitelendirilen Azerbaycan'daki İtalyan misyonu, Savoy Prensi'nin ve Albay Melchiorre Gabba'nın Mayıs ayında gerçekleştirdikleri bir dizi ziyaretten öteye gidememiştir.¹⁹⁵²

1919 senesinin yaz aylarından itibaren Azerbaycan artık işgal altında değildir fakat hemen hemen bütün sınırları tehdit altındadır ve politik çalkantılar sebebiyle tek başına kalmıştır.¹⁹⁵³ Bu durumun Azerbaycan toplumunun hemen her kesiminde önceden sezinlendiği ve dolayısıyla ülkenin geleceği açısından Paris Barış Konferansı'ndan çıkacak kararlara yönetici elit tarafından büyük bir önem atfedilmiş olduğu söylenebilir.

5.4.1.3. İstiklâl Uğrunda Diplomatik Mücadele: 1919 Paris Barış Konferansı

Öncelikle kendisini tanıyan, sonrasında kendisini halka tanıtan, ardından halkın kendini tanımasını sağlayan ve sonunda kendisiyle beraber seçkinleşen halkla iktidara ortak olan *intelligentsia*, Paris'te ulusal itibar arayışının son basamağı olan ‘tanınma’ uğrunda vereceği büyük mücadeleye hazırlanırken, Batı'nın kendisine defalarca sırt çevirdiği Rus seçkinlerinden çok daha umutlu görünmektedir. Azerbaycanlı seçkinlerin, kendi devletlerini inşa ederken Doğu'ya atfedilen köklü olumsuz *basamaklıpların* tümüne meydan okudukları ve kendi modernliklerine sonsuz bir güven duydukları söylenebilir. Bir başka deyişle, yeni dünya düzeninde Azerbaycanlıların medenî milletler arasındaki yerinin modernite tarafından garanti

¹⁹⁵¹ Louis Fischer, *Oil Imperialism: The International Struggle For Petroleum*, New York: International Publishers, 1928, s.30.

¹⁹⁵² Vincelli, *a.g.m.*, ss.123-125

¹⁹⁵³ Altstadt, *a.g.e.*, s.96.

altına alınacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla bu güvenin Avrupalı devletlere değil, geçici siyasal hesaplara ve basit politik çıkarlara üstün geleceğine inanılan evrensel medeniyetin temsil ettiği değerlere karşı duyulduğu söylenebilir. Azerbaycanlı seçkinler, Büyük Savaş neticesinde sömürgeciliğin insanlığı sürüklemiş olduğu felaketin artık tüm dünya tarafından anlaşıldığına ikna olmuş gibidir. Bu çerçevede, Amerikan başkanı Wilson'ın on dört prensibi hatta Çarlık rejimine son veren ihtilâller bile yaşanan acılardan önemli dersler alındığına ve ezilen uluslar için dünyanın artık eskisi gibi olmayacağına yönelik umutları yeşertmiş görünmektedir. Son sözü söyleyecek olan ve kendisinden icazet beklenen ise yine Batı'dır. Öte yandan, Azerbaycanlı seçkinler açısından bu seferki sınavın yalnızca ezilen ulusların değil, Batılıların sınavı olarak da görüldüğü söylenebilir. Azerbaycan'da dönemin Başbakanı Nesib Bey Yusufbeyli'nin kısacık ifadelerinde, ülkenin kaderine yönelik iyimser tavrın ve bütün bu değerlendirmeye örnek teşkil eden anlayışın açık izlerini görmek mümkündür:

Azerbaycan'nın istikbaline ben pek nikbaine bakıyorum
ve cihan milletlerinin istiklâlimiz hakkında müspet
kararını endişesiz beklemekteyim. Eğer bu böyle olmazsa,
Azerbaycan Türkü'nün Avrupa milletlerinin medenî
olmalarından şüphe etme hakkı olacaktır.¹⁹⁵⁴

Ocak 1919'dan Haziran 1919'a kadarki altı aylık süreçte, Paris “dünyanın hem hükümet merkezi hem temyiz mahkemesi hem de parlamentosu olarak tüm korkuların ve umutların odak noktası” halini almıştır.¹⁹⁵⁵ Toplamda 32 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen barış görüşmelerinde, Azerbaycan'ı temsil edecek delegasyon üyeleri, parlamentonun 28 Aralık 1918 tarihli toplantısında belirlenmiş ve buna göre ülkenin mukadderatında belirleyici rol oynayacak müzakereleri yürütmek üzere Ali Merdan Bey Topçubaşı (Başkan), Mehmed Hasan Hacı(nski) (Başkan Yardımcısı), Ahmet

¹⁹⁵⁴ Mirza Bala Mehmetzade, “28 Mayıs: 1918-28 Mayıs-1930”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.16, (28 Mayıs 1930), s.139.

¹⁹⁵⁵ Ali Erhan Ertan, Tevfik Orçun Özgün, “I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.3, (Aralık 2016), s.553.

Ağaoğlu (Üye), Ekber Ağa Şeyhülislam(ov) (Üye), Mir Yakup Mehdi(yev) (Üye), Ceyhun Bey Hacıbeyli (Danışman) ve Memmed Meherrem(ov) (Danışman) görevlendirilmiştir.¹⁹⁵⁶

1919 senesinin Ocak ayında, Azerbaycan Cumhuriyeti adına her türlü antlaşmayı imzalamakla yetkili kılınan delegasyon üyeleri Paris'e gitmek üzere yola çıkmış, 14 Ocak'ta Batum'a gelmiş, burada beş gün kadar bekledikten sonra Avustralya bandralı *Andora* adlı bir gemiyle 21 Ocak'ta İstanbul'a varmıştır.¹⁹⁵⁷ İstanbul'da Azerbaycan delegasyonu bir dizi talihsizlik yaşamış, Ahmet Ağaoğlu, General Thomson tarafından kendisine verilmiş bir tavsiye mektubu taşıdığı halde "Türkiye'nin son dönem siyasileriyle arasında bulunan bağlar" sebebiyle İngilizler tarafından tutuklanarak önce Limni'ye ardından Malta adasına sürülmüştür.¹⁹⁵⁸ Buna ek olarak müzakere heyetine Fransa'ya giriş için gerekli vizenin verilmemesi sebebiyle, Topçubaşı ve ekibi konferansa üç aylık bir gecikmeyle katılabilmektedir.¹⁹⁵⁹ Konferanstaki bütün kilit kararların ilk altı ay içerisinde alınmış olduğu düşünülecek olursa, Azerbaycan delegasyonu için kaybedilen bu zamanın önemi daha iyi anlaşılabilir.¹⁹⁶⁰ Buna ek olarak İstanbul'daki bekleyiş esnasında, Woodrow Wilson'ın önerisiyle eski Rusya'dan koparak bağımsızlığını ilan bütün devlet temsilcilerinin Büyükdada'da ayrı bir toplantıya davet edilmesi, İtilaf Devletleri'nin bu hükümetlerin problemlerini ilk etapta Paris'ten uzak tutmaya çalıştığını göstermektedir.¹⁹⁶¹

¹⁹⁵⁶ Bu isimlere ek olarak delegasyonun teknik ekibi şu isimlerden oluşmaktadır: Ali Bey Hüseyinzade (Memur), Viktor Marçevskiy (Memur), Saffet Melik(ov) (Sekreter), Alekber Topçubaşı (Sekreter), Reşid Topçubaşı (Sekreter), Ali Gafar(ov) (Tercüman-Fransızca), G. Gafarova (Tercüman-İngilizce), Haşim Memmed(ov) (Tercüman-Fransızca ve Türkçe) Bkz. Cemil Hasanlı, "Versay Dünya Barış Konferansı'nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Tanınması", *İrs Miras*, N.1, (2012), s.40; Erik Goldstein, *The First World War Peace Settlements: 1919-1925*, London: Pearson Education, 2002, s.9.

¹⁹⁵⁷ İmanov, *a.g.e.*, ss.154-155.

¹⁹⁵⁸ *F.O.* 608/100/13, v.555-558, 2.02.1919.

¹⁹⁵⁹ *F.O.* 608/100/13, v.558, 2.02.1919; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.204.

¹⁹⁶⁰ Margaret Macmillan, *Paris 1919: Six Months That Changed The World*, New York: Random House, 2001, s.XXV.

¹⁹⁶¹ İmanov, *a.g.e.*, ss.160-161.

Azerbaycan delegasyonu, İtilaf devletlerinin İstanbul'daki temsilcilikleri vasıtasıyla gerekli izinleri aldıktan sonra Paris'e ancak Mayıs ayının ortalarında ulaşabilmiş¹⁹⁶² ve bağımsızlığın birinci yıldönümü olan 28 Mayıs 1919'ta Woodrow Wilson'la bir görüşme gerçekleştirmiştir.¹⁹⁶³ Topçubaşı, bu görüşmede “kardeş Azerbaycan halkının ABD ile siyasi ilişkiler tesis etmek arzusunda” olduğunu bildirmiş ve Wilson tarafından Azerbaycan delegasyonuna şu hususlar ifade edilmiştir:

1. Egemen güçler dünyanın küçük parçalara bölünmesini arzu etmiyorlar.
2. Azerbaycanlıların Kafkasya'da konfederasyon düşüncesini telkin etmeleri iyi bir yol olacaktır.
3. Söz konusu konfederasyon Milletler Cemiyeti'nin belirlemesi ile herhangi bir devletçe korunabilir.
4. Azerbacan konusu Rusya sorunundan önce çözülemez.¹⁹⁶⁴

Bu görüşmede Azerbaycanlı temsilciler adına belki de en cesaret verici gelişme, Wilson'ın Azerbaycan delegasyonundan konferansa bir memorandum sunmasını istemesi ve ABD'nin Azerbaycan davasına destek sözü vermiş olmasıdır.¹⁹⁶⁵ Görüşmenin sonunda Topçubaşı tarafından Wilson'a Azerbaycan'ın siyasî, etnik ve iktisadi haritasıyla birlikte bazı istatistiki bilgiler içeren evraklar takdim edilmiş, ayrıca Azerbaycan delegasyonunun Paris'te bulunma amacını bildiren bir de bilgi notu sunulmuştur:

¹⁹⁶² Yapılan yazışmalarda Azerbaycan delegasyonunun Paris'e hareket etmesinde bir sakınca görülmediği bildirilmiş fakat güvenlik güçlerinin şüpheli gördükleri kişileri göz altına alabilecekleri bildirilmiştir. Bu karar uyarınca Ali Bey Hüseyinzade Paris'e giden ekip arasında yer alamamıştır. Saffet Melik(ov) ise geçici olarak Topçubaşı tarafından İstanbul'da bırakılmıştır. Bkz. F.O. 608/100/13, v.561, 1.03.1919; İmanov, a.g.e., s.168.

¹⁹⁶³ Shabnam Yusifova, “The Recognition of The Independence of Azerbaijan Democratic Republic In Paris Peace Conference And The Attitude of Iran”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol.5, No.19, (August 2014), s.357.

¹⁹⁶⁴ İmanov, a.g.e., ss.172-173.

¹⁹⁶⁵ ARDA, 970/1/143, v.7; Cemil Hesenli, “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920), *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, s.245.

1. Azerbaycan'ın istiklâli tanınmalıdır.
2. Wilson prensipleri Azerbaycan'a da şamil edilmelidir.
3. Azerbaycan Delegasyonu Barış Konferansı'na kabul edilmelidir.
4. Azerbaycan, Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmelidir.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti ile ABD arasında diplomatik ilişkiler tesis edilmelidir.¹⁹⁶⁶

Bu dönemde Azerbaycan'ın diplomatik destek aradığı tek ülkenin ABD olduğu söylenemez. Topçubaşı ve Hacın(ski)'nin Paris'teki İngiliz delegasyonu ile yaptığı özel görüşmelerde, bağımsızlığın tanınması öncelikli talep olarak dile getirilirken, Wilson'la yapılan görüşmeden önce manda idaresinin ikinci bir seçenek olarak delegasyon üyeleri arasında zaten tartışılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁶⁷ Henüz altı ay öncesine kadar birtakım tarihsel gerekçeler içeren bir memorandum aracılığıyla, tanınma meselesinde İngilizlerin desteğini arayan Topçubaşı'nın, artık tam bağımsızlık dışındaki seçenekleri de gündemine almasında güvenlik endişelerinin rol oynadığı söylenebilir.¹⁹⁶⁸ Azerbaycan delegasyonunu bu seçeneğe yaklaştıran birincil etmen, Denikin tehlikesinin kuzeyde giderek büyümesidir. Denikin'e bağlı birlikler bir taraftan bağımsız Dağıstan'ı ortadan kaldırmaya çalışırken, 11 Haziran'a kadar İngilizler tarafından belirlenen “güvenli sınırları” iki kez çiğnemiş ve Azerbaycan'ı açıkça tehdit etmeye başlamıştır.¹⁹⁶⁹ Paris'teki İngiliz delegasyonuna daha önce Azerbaycan'ın “bağımsızlığını taahhüt eden hiçbir söz verilmemesi konusunda dikkatli olmaları” tembihlendiğinden, bu emre uygun olarak Azerbaycan delegasyonunun “manda talebi” reddedilmiş, tanınmayla ilgili konuların ise “zamanı ve şekli bilinmemekle beraber” konferansta görüşüleceği iletilmiştir.¹⁹⁷⁰ Bu şartlar altında, Azerbaycan delegasyonu, üçüncü bir seçenek olarak Transkafkasya Seymi'ni andıran fakat bu sefer Dağıstan'ı da içine alan bir konfederasyon fikrini yeniden

¹⁹⁶⁶ ARDA, 970/1/143, v.38; Hesenli, *a.g.m.*, s.245; İmanov, *a.g.e.*, s.173.

¹⁹⁶⁷ F.O. 608/84/10, v.91, 26.05.1919.

¹⁹⁶⁸ F.O. 608/84/10, v.53-59, 31.12.1918.

¹⁹⁶⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.202; Denikin, *a.g.e.*, ss.134-135.

¹⁹⁷⁰ F.O. 608/100/13, v.569, 17.05.1919; F.O. 608/84/10, v.91, 26.05.1919.

değerlendirmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁷¹ İki sene önceki başarısız denemeye, halen devam eden sınır sorunlarına ve azımsanamayacak boyuttaki etnik nefrete rağmen Transkafkasya'nın birliği planlarında Azerbaycanlılar tarafından Ermenilere halen yer verilebiliyor olması, Bolşevik olsun ya da olmasın düşman imgesinin ilk olarak Ruslarla özdeşleşmiş olduğunu ve ne pahasına olursa olsun sınırların korunmasına öncelik verildiğini göstermektedir. 5 Haziran 1919'da Topçubaşı tarafından konferans başkanına gönderilen bir muhtıradan, "konferansın eski Rusya'nın temsilcisi olarak kimin tanıdığı ve alacağı karar farketmeksizin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelecekte Rusya'ya dahil olmayacağı" dile getirilmiştir.¹⁹⁷²

Buradan hareketle, Azerbaycan'ın sınırlarının bütünlüğünü güvenceye almak için yaptığı ilk girişim, Denikin'in gönüllü birliklerine karşı komşu ülkelere bir antlaşma çağrısı yapmak olmuştur. Yapılan bu çağrıya Gürcü hükümeti tarafından olumlu yanıt verilmiş fakat "Denikin'le iyi ilişkiler kurmak isteyen" Ermeniler bu "ittifakın Rusya'ya karşı yapıldığı" gerekçesiyle antlaşmaya dahil olmamışlardır.¹⁹⁷³ Bu tavrın genel sebebi, Ermenilerin savaşta İtilaf güçlerine yaptıkları yardımların karşılığı olarak büyük bir devletle ödüllendirileceklerini düşünmeleridir.¹⁹⁷⁴ Hazar Denizi'nden başlayarak, Karadeniz ve Akdeniz'e uzanan bu devletin meşru gerekçesini ağırlıklı olarak tarihsel iddialar oluşturmakla beraber, bu denli geniş topraklar üzerinde Ermenilerin azınlıkta kalacağı bile göz ardı edilmiştir.¹⁹⁷⁵ İngiltere Başbakanı David Lloyd George'un Avam Kamarası'nda yapmış olduğu bir konuşmadan aktarıldığı kadarıyla bu husus şöyle ifade edilmektedir:

İyi bilmekteyim ki, Ermenilerin bazılarının, hırs demeyeceğim ama arzuları, oldukça muazzam bir yapıda olmuştur. Mevcut şartları kavramalarına sebep olabilecek her şeyden uzaktırlar. Onlar, bir seferde, denizden denize,

¹⁹⁷¹ F.O. 608/84/10, v.97-100, 27.06.1919.

¹⁹⁷² F.O. 608/84/10, v.94-96, 5.06.1919.

¹⁹⁷³ Bu antlaşmanın üç yıl süreyle geçerli olması kararlaştırılmıştır. Bkz F.O. 608/118/2, v.115, 22.06.1919.

¹⁹⁷⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.205-206.

¹⁹⁷⁵ İmanov, *a.g.e.*, s.181.

Akdeniz' den yukarı doğru Karadeniz' e uzanan, nüfusu Ermenilerden müteşekkil, ancak, maalesef küçük bir yüzdeye sahip, devasa bir ülke üzerinde bir Ermeni Krallığı'na kapılmışlar.¹⁹⁷⁶

Buna ek olarak, Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasında, Nisan ayının sonlarına doğru Karabağ ve Nahçıvan uğrunda şiddetli çarpışmalar yaşanmaya başlamıştır.¹⁹⁷⁷ İngilizler, kendileri çekildikten sonra Osmanlı yanlılarının Nahçıvan'da nüfuzunu artırmasından çekindiği için 6 Nisan 1919'da burayı Ermeni hükümetine bağlamış ve Türklerin çoğunluğu oluşturduğu bu bölgede şiddet olaylarına uygun zemin hazırlamıştır.¹⁹⁷⁸ İngiliz arşiv vesikalarında, sonradan bu kararın bir hata olarak görüldüğü, Ermenilerin olaylar hakkında gerçekleri yansıtmayan abartılı raporlar sundukları¹⁹⁷⁹ ve bölgedeki çatışmalara kendi uygunsuz davranışlarının sebep olduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁹⁸⁰

Sınır meseleleri hakkında, Topçubaşı tarafından Ermeniler ile barışın yeniden sağlanabileceği belirtilerek asıl tehlikenin Ruslar olduğu vurgulanmış, Petro'nun Büyük Rusyası'nın yeniden kurulmak istendiğine ve Rusya Türklerinin geçmişte maruz kaldığı ayrımcılığa yer verilerek bunun tekrarlanmaması için gelecekte oluşturulacak muhtemel bir konfederasyonda İran'ın da yer alabileceği ifade edilmiştir.¹⁹⁸¹

İki hükümet arasındaki bu anlaşmazlık, 1919'un sonbaharında Ermenistan'daki Amerikan kuvvetlerinin komutanlığına atanan Albay William. N. Haskell'in

¹⁹⁷⁶ Kazımzade, *a.g.e.*, ss.297-298.

¹⁹⁷⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.210.

¹⁹⁷⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.210; *F.O.* 608/84/10, v.136-139, 22.08.1919.

¹⁹⁷⁹ Bu raporlarda genel olarak "Transkafkasya'daki Müslüman tehlikesinin giderek büyüdüğü, Türk (Osmanlı) subaylarının yerel Ermenileri silahsızlandırdıkları", Ermenistan hükümetinin dışarıyla olan bağlantısının "Tatarlar" tarafından kesildiği, bölgede "katliamlar ve kıtlık" yaşandığı ileri sürülerek İtilaf güçlerinden yardım istenmiştir. Bkz. *F.O.* 608/79/6, v.486., 6.04.1919; *F.O.* 608/79/6, v.489., 21.04.1919.

¹⁹⁸⁰ *F.O.* 608/84/10, v.136-139, 22.08.1919.

¹⁹⁸¹ *F.O.* 608/84/10, v.97-100, 27.06.1919.

arabulucuğunda çözüme kavuşturulmuştur.¹⁹⁸² Buna göre Nahçıvan'ın Amerikan veya İngiliz idaresinde tarafsız bölge olarak ilan edilmesi kararlaştırılmış, karşılığında ise Zenzegur ve Karabağ, Azerbaycan hükümetine bırakılmıştır.¹⁹⁸³

Albay Haskell'in, Transkafkasya'da bulunduğu dönemde, kendi gözlemlerine dayanarak bir rapor hazırlaması ve iki hükümet arasındaki barışın şeklini belirleyen bu raporun, konferansta Azerbaybaycan hakkındaki bazı ön yargıların kırılmasına yardımcı olması da dikkat çekicidir. Söz konusu raporda, Denikinci ve Bolşevik rejimlerin Azerbaycanlılar tarafından aynı oranda nahoş bulunduğu, Azerbaycan halkının eski Rus tiranlığına karşı son bireye kadar mücadele etme azminde olduğu, hükümetin kendi insanlarını ve kaynaklarını geliştirerek yalnızca barış içinde yaşamak istediği, pan-İslamist ve pan-Türkist politikalara sempatisinin bulunmadığı, yönetimin liberal ilkelere bağlı bulunduğu kanıtı olarak, Ermenilerin ve Rusların yalnızca parlamentoda değil kabinde bile temsil edildikleri, orduda Rus ve Gürcü subayların görev yapabildikleri, ülkeye inançla hizmet etmek isteyen herkese kapıların açık olduğu, dinî fanatizmin ortadan kaldırılarak İslamiyet'in yönetimdeki nüfuzunun kırıldığı, ayrıca Başbakan Yusufbeyli'nin samimi ve yetenekli bir politikacı olarak Azerbaycan'la gelecekte ümit verici ilişkilerin kurulmasına yardımcı olabileceği gibi olumlu bulunan çok sayıda değerlendirmeye yer verilmiştir.¹⁹⁸⁴

1919'un Temmuz ayında İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'ın talimatıyla Tiflis'e İngiliz hükümet temsilcisi olarak atanan Oliver Wardrop da resmî raporlara

¹⁹⁸² Heslenli, *a.g.m.*, s.245

¹⁹⁸³ F.O. 608/84/10, v.159, 5.09.1919. İki ülkenin başbakanları tarafından imzalanan bu anlaşmanın şartları şöyledir: a) Hükümetler aralarındaki düşmanlığa son vermeyi ve birbirlerine karşı tekrar silaha başvurmamayı taahhüt eder b) Zenzegur yolunun barışçıl geçişlere açılmasını onaylarlar c) Sınırları da kapsayan tüm ihtilaflar barışçıl anlaşmalarla çözülecek, bu olmadığı takdirde tarafsız hakeme gidilecek bu hakem Yüksek Kurul temsilcisi olacaktır. d) Uluslararası Konferans bütün çekişmeye sürüşmeye sebep olan bütün meselelerin çözümü için toplanmış, delegelere uzlaşma veya anlaşma için tam yetki tanınmıştır. d) Anlaşmalar imzalandığı tarihte yürürlüğe girer. Haskell'e göre Kafkasya'da barışın korunabilmesi için Denikin güçlerinin Transkafkasya'daki askeri hareketlerine son verilmeli ve bunlar daha önce İngilizler tarafından belirlenen sınırlara geri çekilmelidir. Bkz. F.O. 608/79/6, v.528-529., 1.12.1919.

¹⁹⁸⁴ F.O. 608/79/6, v.502-503., 2.10.1919.

yansıyan ifadelerinde Başbakan Yusufbeyli'yi “çok cana yakın, kültürlü, hem görünüş hem de tavır bakımından Batılı” olarak tasvir etmiştir.¹⁹⁸⁵

Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği aylarda, yabancı devlet temsilcilerinin Azerbaycan hakkındaki izlenimlerine yer veren bir başka örnek de Harbord Raporu'dur. Haskell ile aynı dönemde, Wilson'ın talimatıyla “yerinde incelemelerde bulunmak” üzere Güney Kafkasya'ya gönderilen Amerikalı general James Harbord,¹⁹⁸⁶ Azerbaycanlıların “kendilerini yönetebilme kabiliyeti” hakkında Haskell kadar iyimser olmamakla birlikte, Ermeniler'in Batı'nın gözündeki “mazlum millet” imajının gerçeklerden kopuk olduğunu belirtmiş, bunların Transkafkasyaların gözünde “hukuksal olarak hiçbir zaman yanlış, ahlaki olarak hiçbir zaman doğru tarafta görülmediğinin” altını çizmiş, dahası, Ermenilerin içine düştükleri durumdan kendilerinin de sorumlu olduğuna, intikam almaya yatkın olduklarına, Bolşeviklerle birlikte Türkleri ve Kürtleri “en zalim yöntemlerle katlettiklerine” ilişkin bilgilere yer vermiştir.¹⁹⁸⁷

Cemil Hesenli, General Harbord'un fikrine göre “Güney Kafkasya'da bağımsız yaşamaya muktedir yegâne devletin Azerbaycan Cumhuriyeti” olduğu bilgisine yer verse de raporun içeriği incelendiğinde böyle bir kanının var olmadığı, aksine “Azerbaycan'da devleti idare edebilecek eğitimli bir sınıfın bulunmadığı” gerekçesiyle bu ülkenin İstanbul, Anadolu ve Transkafkasya'nın diğer devletleriyle beraber, ABD hariç tek bir merkezî gücün mandası altına verilebileceği fikrinin savunulmuş olduğu görülebilir.¹⁹⁸⁸

Azerbaycan'ın tanınma ve güvenlik arayışlarının bir parçasını da İran'la yürütülen müzakerelerin oluşturduğu söylenebilir. Daha önce değinildiği üzere İran, bağımsız bir Azerbaycan hükümetine “tarihte emsali görülmediği” gerekçesiyle karşı çıkmış ve

¹⁹⁸⁵ F.O. 608/84/10, v.192, 6.09.1919.

¹⁹⁸⁶ Hesenli, *a.g.m.*, s.245.

¹⁹⁸⁷ James G. Harbord, *Report of the American Military Mission to Armenia*, Washington: Government Printing Office, 1920, s.18.

¹⁹⁸⁸ Hesenli, *a.g.m.*, s.245; Harbord, *a.g.e.*, ss.14-16.

Paris Barış Konferansı'na bu bölgenin Rus savaşlarıyla koparılmadan önce kendi toprakları olduğunu ileri süren bir muhırta yollamıştır.¹⁹⁸⁹ Öte yandan, Büyük Savaş'ın taraflarından biri olmayan İran'ın bu talepleri alay konusu olmuş, İran'ın konferansa katılma talebi de reddedilmiştir.¹⁹⁹⁰ Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın İran'ın iddiaları hakkındaki değerlendirmesi şöyledir:

Sürekli onlarla birleşmemiz gerektiğini söylüyorlar ve kendilerinde mevcut olmayan aydınlarımız hakkında konuşmak en çok istedikleri şey.¹⁹⁹¹

Bu ifadeleri modernite bağlamında değerlendirirken, Azerbaycan'ın kendi maddî ve manevî gelişiminin ulaşmış olduğu seviye itibarıyla İran'la arasında bulunan makasın açıldığı ve Azerbaycanlı aydınların İran'ı tahkir edebilecek öz güvene ulaşmış oldukları söylenebilir. Bu süreçte Batılı devletler nezdinde tanınma taleplerini yineleyen Azerbaycan delegasyonu, ülkelerinin siyasi sınırlarını, mali durumunu ve iktisadi olanaklarını gösterir eklerle birlikte şu isteklerde bulunmuştur:

1. Barış Konferansı, Kafkas Azerbaycanı'nın eski Rusya İmparatorluğu'ndan ayrıldığını tasvip etmelidir. Azerbaycan, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adıyla yukarıda tasvir edilen ve ekteki haritada belirtilen sınırlar çerçevesinde tamamen bağımsız bir devlet kuracaktır.
2. Azerbaycan Cumhuriyeti Barış Delegasyonu üyeleri Barış Konferansı'nın ve komisyonlarının faaliyetlerine kabul edilmelidir.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti diğer devletler gibi koruması altında bulunmayı arzu ettiği Milletler Cemiyeti üyeliğine kabul edilmelidir.¹⁹⁹²

İfade edilen bu taleplere rağmen Batılı devletlerin bölgeyi himaye etme konusundaki isteksizlikleri, İran alternatifinin yeniden göz önünde bulundurulmasını gerektirmiş, bu vesileyle İran'la kötü başlayan ilişkiler, 9 Ağustos'ta İngilizlerin Kaçar hanedanını

¹⁹⁸⁹ BOA, HR.SYS, 2456-29, 21.11.1336/28.08.1918; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.206.

¹⁹⁹⁰ F.O. 608/100/13, v.576., 25.01.1919; Kazımlade, *a.g.e.*, s.308.

¹⁹⁹¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.206.

¹⁹⁹² İmanov, *a.g.e.*, s.184.

kendi himayesine almasından sonra birdenbire değişerek Kasım 1919’da iki hükümet arasında yeni ilişkilerin tesis edildiği bir dönem başlamıştır.¹⁹⁹³ Buna göre Azerbaycan’ın, “İngiltere’den İran’ın gördüğü yardımların aynını görmek” şartıyla iki hükümetin dış politikayı da kapsar biçimde “siyasi, iktisadi ve ticari” alanlarda bir araya gelmesi kararlaştırılmış, Azerbaycan’ın İran’a Avrupa ile münasebat tesis etmesi, Tahran ile Bakü’de karşılıklı elçilerin bulundurulması öngörülmüştür.¹⁹⁹⁴ Bir taraftan bağımsızlığın tanınması diğer taraftan da siyasal birleşmeyle kaybedilmesi olarak değerlendirilebilecek bu ilginç mutabakat, İran Meclisi’nin İngilizler ile yapılan antlaşmayı onaylamaması sebebiyle suya düşmüş olsa da Azerbaycan açısından bu müzakerelerin dolaylı yollardan tekrar İngiltere’nin koruması altına girebilmek için bir fırsat olarak değerlendirildiği ve daha önce de belirtildiği gibi İngiliz unsuru olmadan Azerbaycan’ın “zayıf ve geri bir ülke” olarak gördüğü İran’la birleşmek istemediği söylenebilir.¹⁹⁹⁵

Tüm bu yoğun diplomasi trafiği içerisinde 1919’un sonbaharına doğru Bolşevikler üzerine nihaî saldırısını gerçekleştirmek üzere hazırlanan Denikin’in, “Rusya’da yüksek bir otorite tesis edilinceye kadar Azerbaycan’ın bağımsız mevcudiyetine izin vereceğini” bildirmiş olması, ülkenin kuzey sınırındaki gerginliği bir nebze hafifletmiştir.¹⁹⁹⁶ İtilaf güçleri tarafından silah, teçhizat, giyecek, yakıt ve erzakla desteklenen Beyaz Ordu birlikleri, Eylül 1919’da Rusya’nın güneyinde yaklaşık 31 milyon kişinin yaşadığı ve Derbent’i de içine alan yaklaşık 778 bin kilometre karelik bir bölgeyi kontrol etmektedir.¹⁹⁹⁷ Buna karşın rüzgâr artık tersine dönmüş ve Denikin’in birlikleri Kızıl Ordu karşısında geri çekilmeye başlamıştır.¹⁹⁹⁸ Durumun Beyaz Ordu aleyhinde giderek kötüleşmesi, İngiltere’yi de harekete geçirmiş ve İngiliz

¹⁹⁹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.208-209.

¹⁹⁹⁴ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.94; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.209.

¹⁹⁹⁵ İmanov, *a.g.e.*, ss.191-192; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.209.

¹⁹⁹⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.204; Kazımzade, *a.g.e.*, s.284.

¹⁹⁹⁷ CAB. 24/76/23, v.88, 3.05.1919; CAB. 24/88/100, v.347, 22.09.1919; F.O. 608/84/10, v.169, 12.09.1919.

¹⁹⁹⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.210.

hükümeti Denikin'e yapılan yardımların yeniden gözden geçirilmesine karar vermiştir.¹⁹⁹⁹ Aralık ayının sonundan itibaren Denikin'e bağlı gönüllülerin Bolşeviklere daha fazla dayanamayacağını ortaya çıkmasıyla Transkafkasya'da yeni kurulan devletler ile Bolşevikler arasındaki seddin kırılacağı kesinleşmiş ve İtilaf devletleri arasında Bolşevik endişesi baş göstermiştir.²⁰⁰⁰ Buna bağlı olarak Müttefik Yüksek Konseyi alelacele bir şekilde 10 Ocak 1920'de Gürcistan'ın, 12 Ocak 1920'de Azerbaycan'ın ve 19 Ocak 1920'de Ermenistan'ın bağımsızlığını *de facto* tanımıştır.²⁰⁰¹

Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'ndaki durumu hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Topçubaşı ve ekibinin Bolşevik olsun ya da olmasın Rus boyunduruğu altına girmektense, İngiliz mandasını bile kabul edilebilir bulması, buraya kadar üzerinde durulan diğer seçeneklerle birlikte, önceliğin tam bağımsızlıktan yavaş yavaş ulusal varlığın korunabilmesini sağlayacak 'herhangi bir çözüm modeline' kayabildiğini göstermektedir. Öte yandan, ulusal itibar arayışındaki bir ulusun tam bağımsızlık dışındaki seçenekleri kabul etmesi de beklenemez. Bu çelişkili durumu, Azerbaycan delegasyonunun konferanstaki faaliyetini etkileyen bazı özel durumlarla açıklığa kavuşturmak mümkündür.

İlk olarak, kolektif hafızadaki tarihsel Rus karşıtlığının Azerbaycan'da millî kimliği şekillendiren başat amil olduğunun hatırlanması gerekir. Bu sebeple, Azerbaycan'ın *ötekisi* Rusya'dır. Sosyalist fikirlerin sınırlı etkisi göz ardı edilecek olursa, Rus milliyetçiliğinin karakteristik özelliği olan Batı'nın reddine Azerbaycan milliyetçiliğinde rastlamak zordur. Dahası, Azerbaycan'da milliyetçiliğin Rusya'dan farklı olarak 'devletin ideolojik kuruculuğunu' üstlendiği söylenebilir. Bu durum, yüzyıldan fazla esaret altında kalmış bir ülkede, *intelligentsianın* 'beka sorununa' karşı özel bir hassasiyet geliştirmesine neden olmuştur. Buna ek olarak, *intelligentsianın*

¹⁹⁹⁹ CAB, 24/89/24, v.49-50, 24-25.09.1919.

²⁰⁰⁰ F.O. 608/271/5, v.177-179, 8.01.1920.

²⁰⁰¹ BOA, HR.SYS, 2463-61, v.1, 26.01.1336/26.01.1920; Charlotte Hille, *State Building and Conflict Resolution in the Caucasus*, Leiden: Brill, 2010, ss,90, 143.

halka millî bilinç aşılarken, maarif meselesine ve kültürel aydınlanmaya verdiği öncelik, moderniteye yönelik çabaların bir tür reflekse dönüşmesini sağlamıştır. Azerbaycan’da ‘devlet kurucu milliyetçiliğin’ muhtevasını oluşturan Türkleşmek, muasırlaşmak ve İslamlaşmak şiarından da anlaşılabilceği gibi muasır olanı temsil eden Batı, seçici geçirgen bir anlayışla idealize edilmiştir. Buradan hareketle, *efendi-köle diyalektiğinde* Azerbaycanlı seçkinlere yaptığı çağrışım bakımından Rus tahakkümü ile Batı himayesini aynı potada değerlendirmek zordur. Bir başka deyişle, milliyetçilik bağlamında Rusya’yı Azerbaycan’ın *ötekisi* yapan unsurların, söz konusu Batı olduğunda geçerliliğini büyük oranda yitirdiği ve moderniteye duyulan sadakat çerçevesinde Azerbaycan’ın Batı’dan yüz çevirmediğini ifade etmek mümkündür. Buna ek olarak, 1919’da kısa bir süreliğine İngiliz himayesinde kalmış olan Azerbaycan’da, ‘beka meselesine’ atfedilen önem gözetilerek “dış tehditlere karşı sağlanan güvenlik duygusu” ve “ulusal kurumların demokratik-liberal çizgide gelişmesine sunulan katkı”,²⁰⁰² yönetici eliti hayal kırıklığına sürüklememiş, böylece pratikte Batı deneyiminin olumlanmasını sağlamıştır.

Azerbaycan’da Batı himayesinin kabul edilebilirliği veya Rus tahakkümünün geri gelmesini önleyecek herhangi bir seçeneğin değerlendirilebilmesini sağlayan bir başka husus da Rus milliyetçiliğinden farklı olarak Azerbaycan milliyetçiliğinde yalnızlık duygusunun fazla güçlü olmamasıdır. Azerbaycan, İran ve Türkiye arasında kökleri çok eskiye dayanan etnik, dinsel ve kültürel bağlar, Azerbaycanlıların buradaki soydaş ve dindaşlarıyla bir arada yaşayabilmelerine şans tanımaktadır. Büyük Savaş’ın son yıllarında, Azerbaycan’ın Osmanlı İmparatorluğu’na ilhakının gündeme gelmesi, Osmanlı vesayeti olarak adlandırılan dönemde yaşananlar veya Paris Barış Konferansı devam ederken İran ile neredeyse siyasal birleşmeyi öngören bir protokolün imzalanması bu bağlamda değerlendirilebilir. Buna ek olarak, Azerbaycan’ın geniş Türk-İslam medeniyet dairesinin nüfuz alanına girmesi, Çarlık devrinde Ruslaştırma

²⁰⁰² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.194.

siyasetine karşı direnç gösterilmesini de kolaylaştırmıştır. Bir arada yaşayabilmeyi mümkün kılan sosyal adaptasyon kabiliyeti de Azerbaycan halkının kozmopolit bir coğrafyada giderek artan etnik şiddete rağmen hayatta kalabilmesinde ve bulunduğu coğrafyadaki siyasal önemini koruyabilmesinde pay sahibidir. Bu bağlam içerisinde Batı himayesinin kabul edilebilirliği, millî varlığına gelebilecek tehditler karşısında dirençli -hatta milliyetçilikle birlikte bağımsızlık kazanmış- ve bir arada yaşayabilmek konusunda doğal bir yeteneğe sahip Azerbaycan halkının ‘öz güven duygusuyla’ açıklanabilir. Manda kavramı ile az gelişmiş bir ülkenin, kendi kendisini yönetebilecek düzeye erişene dek bağımsızlığını vekil bir büyük devlete bırakması anlaşıldığından, tanımı gereği, gelecekteki tam bağımsızlığı garanti altına aldığı düşünülebilir. Söz konusu, “büyük devletin” de bu sorumluluğu üstlenebilmesi için ‘modern’ olması gerektiğinden, otokrasiyi geri döndürecek asimilasyon, zorunlu göç, sansür ve buna benzer baskıcı politikaları uygulaması beklenemez.

Öte yandan, Topçubaşı ve ekibinin tüm bu seçenekleri değerlendirirken ‘normlar’ üzerinden hareket ettikleri ve muhtemel bir işgal tehlikesine karşı acil çözüm reçeteleri üretmiş olduklarını söylemek mümkündür. Söz gelimi, manda idaresi altında bulunan Azerbaycan’ın, sahip olduğu doğal zenginlikler de göz önüne alındığında, her an, himayesine girdiği devletin sömürgesine dönüşebilme ihtimali vardır. Benzer şekilde, ilkece garantilenen tam bağımsızlığın büyük devletlerin siyasal çıkarları uğrunda belirsiz bir geleceğe ertelenmesi mümkündür. İki ülkenin birlikteliği süresince oluşacak karşılıklı bağımlılıkların da özellikle himaye altındaki devletin aleyhinde yeni sıkıntılar doğurabilmesi söz konusudur.

Azerbaycan delegasyonunun bu ve buna benzer problemleri hesaba katmadığını söylemek gerçekçi değildir. Buna karşın, bağımsızlığı yitirme korkusunun -hele de Ruslara karşı- söz konusu ihtimallerin göz ardı edimesine yol açtığı söylenebilir.

Paris Barış Konferansı’nda Azerbaycan delegasyonunun her şeye rağmen sonuna kadar tam bağımsızlık talebini yinelediği ve bütünlüğünü Millet Cemiyeti’nin çatısı

altında korumak istediği söylenmelidir. Buradan hareketle *de facto* tanınmayı Azerbaycan açısından diplomatik bir başarı olarak değerlendirmek zordur. Büyük devletler tarafından aceleyle alınan bu kararlarda Bolşevik tehdidi rol oynadığından, sınır meselelerine herhangi bir çözüm getirilmemiştir.²⁰⁰³ Kaldı ki Milletler Cemiyeti de fiilen tanınan bu devletlere yalnızca silah, mühimmat ve yiyecek yardımında bulunmayı taahhüt etmiş, Bolşevikleri durduracak askerî birliklerin sevk edilmemesiyle pratikte Transkafkasya'nın yeniden Rusya'nın hakimiyetine girebileceği dolaylı olarak teyit edilmiştir.²⁰⁰⁴ Kısa bir süre öncesine kadar “emperyalist niyetlerini Gürcülere ve Azerbaycanlılara dikte etmeye çalışan” Denikin'in bile Şubat 1920'de Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin *de facto* bağımsızlıklarını tanınması, Rusya'da 1905 yılından beri sıklıkla görülen umulmadık yaklaşımlara bir yenisini daha eklemiştir.²⁰⁰⁵

5.5. Azerbaycan İstiklâlinin Sonu

5.5.1. Bağımsızlığın Alacakaranlığında Siyasi Bunalımlar

Azerbaycan delegasyonu Paris'te ülkelerinin istiklâli için mücadele verirken, içeride milliyetçiler, muhalif gruplar ve Bolşevikler arasındaki iktidar mücadelesinin giderek kızıştığını söylemek mümkündür.

1918 yılının yaz aylarından itibaren Bakü'deki faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelen Bolşevikler, Kasım ayında Rus Komünist Partisi – Bolşevikler RKP(b) adıyla yeniden örgütlenmeye başlamış ve Mart 1919'da Anastas I. Mikoyan başkanlığında sonradan merkez komiteye dönüşecek olan Bakü geçici bürosunu kurmuşlardır.²⁰⁰⁶ Denikin tehlikesi sona erdikten sonra bütün dikkatini Müsavat'ın halk arasındaki nüfuzunu zayıflatmaya yoğunlaştıran Bolşevikler, “tüm iktidar Sovyetlere” sloganıyla Azerbaycan'ın yeniden Moskova'ya bağlanmasını sağlayacak

²⁰⁰³ Kazımzade, *a.g.e.*, s.310.

²⁰⁰⁴ Hille, *a.g.e.*, ss.91-92.

²⁰⁰⁵ *F.O.* 608/271/5, v.165, 10.01.1920.

²⁰⁰⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.223-224.

siyasal zemini oluşturmaya çalışmıştır.²⁰⁰⁷ Bu dönemde bağımsız Azerbaycan'a yönelik Beyaz Ordu tehlikesinin yerini alan Bolşevik tehdidi hakkında Resulzâde şu değerlendirmede bulunmaktadır:

Denikin yerine şimdi Lenin kuvveti kâim olmuştu. Bu da bir Rus kuvveti idi. Hem de bu kuvvet öteki gibi değil, ondan daha korkunç bir kuvvet idi. Çünkü öteki kuvvete bütün tabakat-ı nas muarız ve kendisine karşı müdafî iken, beriki öyle değildi; bunun içfalkar şiarları vardı. Bu, milletlerin hakimiyetinden, istiklâlinden, şarkın istihlasından bahsediyordu. Fukaraya cennet vadediyordu; emperyalistlere karşı mübariz bulunan Türkiye'ye muavenet etmek için bir an evvel elini mübariz Anadolu eline vereceğini vadediyordu.²⁰⁰⁸

Resulzâde'nin dikkati çektiği bu son husus, emperyalistlerle mücadele bağlamında sosyalist Hümmeçilerin, Müslümanlık paydasında Osmanlılara yakınlık duyan İttihadçılar ve millî hisler bakımından Müsavatçıların hassas noktalarına temas eden etkili bir propaganda olarak nitelendirilebilir. Azerbaycan hükümeti bu dönemde mali krizlerle boğuşuyor olmasına rağmen Anadolu'da devam eden millî mücadeleye İran üzerinden destek vermeye çalışmıştır.²⁰⁰⁹ Buna ek olarak, kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı ordusunda görev yapmakta olan bazı subayların da Anadolu'daki kurtuluş hareketine destek sağlayabilmek için Bolşeviklerle temas halinde oldukları bilinmektedir.²⁰¹⁰ İngiliz arşiv vesikalarına göre, Nuri Paşa'nın emrinde bulunan Binbaşı Yakub Bey, Binbaşı Adil Bey ve Teğmen Hilmi Bey gibi isimler, Bakü merkezli olmak üzere sırasıyla Dağıstan, Türkistan ve Afganistan'da Bolşeviklerle iş birliği içinde olmuşlardır.²⁰¹¹

Azerbaycan'da Bolşevikler kendilerine bir dayanak yaratma çabasında olmalarına rağmen Denikin tehlikesinin ortadan kalkmasıyla siyasal yelpazenin ortasında bulunan temsiliyetin ister istemez sağa meylettiği ve böylece İttihad'ın da uzun süredir boykot

²⁰⁰⁷ Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.409-410.

²⁰⁰⁸ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.101.

²⁰⁰⁹ Mehmetov, *a.g.e.*, s.599; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss. 101-102.

²⁰¹⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.212-213.

²⁰¹¹ F.O. 608/273/4, v.80, 20.12.1919.

ettiği kabineye iştirak etmiş olduğu söylenebilir.²⁰¹² Azerbaycan iç siyasetinde sağ kanadın yükselişine işaret eden bu gelişme, İttihadcıların Müsavat’a muhalif olmalarından dolayı milliyetçiliğe mal edilemeyecek olsa da Hümmet gibi çok daha radikal ve çelişkili görünen bir örnek üzerinden, bu değerlendirmeyi milliyetçilik ekseninde genişletmek mümkündür.

Bunun için ilk olarak Rus Komünist Partisi’ne bağlı Kafkasya Bölge Komitesi (Kraikom)’un genel toplantısında Tiflis ve Bakü Bolşevikleri arasında ayrı bir Azerbaycan Komünist Partisi’nin kurulup kurulamayacağı hakkındaki tartışmalara göz atmak gereklidir.²⁰¹³ Bu günlerde ikiye bölünen Hümmet Partisi’nde, “istiklâl ilkesini” kabul eden kanat yasal olarak varlığını koruyup hükümette bazı bakanlıklar alırken, Bolşeviklerin baskın olduğu ikinci kanadın mensupları yer altına inmiş ve RKP(b) ile hükümeti devirebilmek için gizli faaliyetler içerisine girmiştir.²⁰¹⁴

Burada vurgulanması gereken husus, Hümmet’in Bolşevik yanlısı olan ikinci kanadının bile “Azerbaycanlı komünistlerin Ruslara doğrudan bağlandıkları takdirde Türk işçiler arasındaki desteklerini yitirecekleri” gerekçesiyle kendi teşkilatlarını “Bağımsız Komünist Parti” olarak görme arzusunda olmaları ve gelecekte Azerbaycan’ın “bağımsız” bir Sovyet Cumhuriyeti” olarak tanınmasını talep etmeleridir.²⁰¹⁵ Azerbaycanlı sosyalistler tarafından sergilenen bu tavır, Hümmet’in Kraikom’un denetimi altına girmek istemediğini ve Azerbaycan’da sosyalist harekete eklemlenen milliyetçi bağlılıkların halen devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Mayıs 1919’da Mikoyan’ın Moskova’daki Sovyet temsilcilerine göndermiş olduğu bir mektuptan aktarılanlar, bu iddiayı şöyle desteklemektedir:

Bizim partimizde becerikli, çalışkan ve sadık Müslüman üyelerin olmaması, Müslüman sosyalistlerin milliyetçi

²⁰¹² Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, ss.86-87.

²⁰¹³ Kazımzade, *a.g.e.*, s.268.

²⁰¹⁴ Vasif Qafarov, “Rusya-Azerbaycan İlişkileri ve Nisan İstilasası”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.257-258.

²⁰¹⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.226-228.

psikolojideki sağ kesimine Müslüman işçilerin bir kısmını etkileri altına almaya olanak tanımaktadır. Sovyet tarzı hükümeti kabul edenler, bunun yabancı Rus hükümeti olacağından ve onların kendilerini yönetim haklarından men edeceğinden korkmaktadırlar.²⁰¹⁶

Mikoyan'ın tespitlerinden de anlaşılabilirliği gibi, bu dönemde tarihsel Rus karşıtlığını ve Çarlık döneminden beri iktidardan dışlanan Azerbaycanlı seçkinlerin tepkisel tavrını Azerbaycanlı sosyalistler arasında bile görmek mümkündür. Buna ek olarak, Bakü Komünü'nün 1918 Mart Olayları'nda azmettirici olması, Hümmet hareketini millî farklılıkları önemsiz addeden katı Rus merkezîyetçiliğinden uzaklaştırmıştır.²⁰¹⁷

1919 yazında RKP(b)'nin üst kurulu olan Politbüro'da taktik icabı olarak “bağımsız bir Azerbaycan Sovyet devletinin tesis edilmesini” olumlu bulan fakat Hümmet'in bağımsız bir parti olmasına karşı çıkan bir karar alınmıştır.²⁰¹⁸ Bağımsız ülkenin özerk partisi gibi bir çelişkiyi doğuran bu karar, son sözü Hümmet'in muhalif olduğu Kraikom'a bıraktığından, Mirza Davud Hüseyin(ov) gibi bazı sol kanat Hümmetçilerin tepkisini çekmiş ve Ekim 1919'da Bakü komitesinin RKP(b) ile birleşmeyi tartışmak üzere çağırdığı konferansın Azerbaycanlı örgütlerce boykot edilmesinin ardından sosyalistler arasındaki milliyetçi gerilim doruğa çıkmıştır.²⁰¹⁹

Bu dönemde Hümmetçiler, Müsavat tarafından Rus ajanı, Kraikom tarafından da milliyetçi sapmalar ve ayrılıkçılıkla suçlanmış olmasına karşın özellikle Mîr Said Sultan Galiyev'in milliyetçiliği Marksizm ile bir araya getiren fikirleri etrafında kendi otonomilerini kabul ettirmenin yollarını aramışlardır.²⁰²⁰

²⁰¹⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s.600.

²⁰¹⁷ Tadeusz Swietochowski, “National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920”, *Occasional Papers*, No. 96, Washington DC: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1980, s.26.

²⁰¹⁸ Qafarov, *a.g.m.*, 258.

²⁰¹⁹ Swietochowski, “National Consciousness”, s.27; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.228-229; Qafarov, *a.g.m.*, 258.

²⁰²⁰ Galiyev'in ortaya attığı fikirler, “Marksizm, ceditçilik, milliyetçilik ve bağımsızlık hareketi” ile iç içe geçmiştir. Ona göre Çarlık Rusyası'nın Rus olmayan halklara karşı uyguladığı şovenist politikalar,

Bu çabalara rağmen RKP(b)'nin 2-9 Aralık 1919 tarihinde yapılan 8. Kongresi'nde "tüm millî Bolşevik örgütlerinin bağımsız çalışmalarına son vermeleri" ve bunların RKP(b)'nin yerel örgütlerine dönüştürülmesi kararlaştırılmış, buna bağlı olarak "Hümmet ismi de dahil olmak" üzere "Müslümanlığa veya Türklüğe" ait kavramların kullanılmaması, bunlar yerine yalnızca coğrafi anlam taşıyan "Azerbaycan" terimine yer verilmesi bildirilmiştir.²⁰²¹ 1919'un ikinci yarısından itibaren otonomi arayışındaki Azerbaycanlı sosyalistler RKP(b) tarafından sistemli biçimde yutulmuş ve Şubat 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi AzKP(b)'nin ilan edilmesinin ardından hareket içerisinde azınlık haline gelmişlerdir.²⁰²² Esasında Hümmet'in sol kanadının isim değiştirmesiyle oluşturulan bu illegal partide, Haydar Karayev, Mirza Davud Hüseyin(ov), Hamid Sultan(ov) ve Ruhullah Ahund(ov) gibi isimler görev yapmış, "sayısal zayıflığına ve popülaritesinin eksikliğine" rağmen AzKP(b) bilhassa Anadolu'daki millî mücadele ile Bolşevikler arasındaki bağlantının tesis edilmesinde önemli vazife üstlenmiştir.²⁰²³ Bu misyonun, kendi başına Müsavat'ın nüfuzunu kırarak güçten yoksun olan AzKP(b)'ye milliyetçi hassasiyetlerden faydalanarak halkı ajite etme fırsatı sunduğu ve eş zamanlı olarak Moskova'ya da Anadolu'nun yardımına koşma bahanesiyle Azerbaycan hükümetine baskı yapma imkânı tanıdığı söylenebilir. Bu hususta Bolşeviklerin öne sürdüğü argümanların şu şekilde temellendirilmiş olduğu görülmektedir:

İngiliz emperyalizmi ülkemize asla bağımsızlık vermeyecektir. Birilerinin sorması gerekir: Eğer İngiltere samimi olarak başka halkları bağımsız kılmak istiyorsa

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman/Türk milliyetçiliğinin doğmasına sebep olmuştur. Lenin'in Marksizmi yorumlayarak Bolşevik Devrimi'ni hazırladığı gibi Galiyev'in de ulusal bağımsızlık için Bolşevizmi yorumlamaya çalıştığı söylenebilir. Buna göre, Rus deneyiminin ideolojik olarak evrensel bir geçerliliği olmadığını, bunun yerine milletlerin kendilerine has şartlarının uygulamada belirleyici olması gerektiğini savunmuştur. Bkz. Erel Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.56, S.1, (2002), ss. 113,119; Azmi Özcan, "Mîr Said Sultan Galiyev", *DİA*, C.30, 2005, s.131; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.228-229; Qafarov, *a.g.m.*, s.258.

²⁰²¹ Qafarov, *a.g.m.*, 258; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.230.

²⁰²² Altstadt, *a.g.e.*, s.96.

²⁰²³ Kazımzade, *a.g.e.*, ss.268-269.

neden Türk devletinin bağımsızlığını yok etti ve şimdi de halkını boğmak istiyor?²⁰²⁴

AzKP(b) ile Moskova yönetimi birbirlerinden aldığı destekle hükümet aleyhinde çalışırken, Müsavatçılar arasındaki toprak reformuyla ilgili fikir ayrılıklarının Azerbaycan'da merkezî yönetimi giderek zayıflattığı söylenebilir.²⁰²⁵ Başından beri homojen bir yapıya sahip olmayan Müsavat Partisi'nin sağ ve sol kanatları arasında ortaya çıkan bu bölünmeden en karlı çıkan grubun da Bolşevikler olduğu ifade edilebilir.

Bu çerçevede, Feth Ali Han Hoylu döneminde yaşanan bir dizi mali skandalın ardından 1919 senesinin Nisan ayında yönetimi devralan Nesib Bey Yusufbeyli, başbakanlığı döneminde Gürcistan'la yapılan ortak savunma antlaşması gibi bazı başarılarla imza atmış olsa da Müsavat içerisindeki bölünmeler neticesinde kabineyi yeniden şekillendirmek zorunda kalmıştır.²⁰²⁶ Müsavat'ın sol kanadı, Bağımsız Demokratik Grup, Menşevik Hümmetçiler, Sosyalist Blok ve İttihad'dan oluşan bu geniş koalisyonda Dış İşleri Bakanlığı'na Feth Ali Han Hoylu, İç İşleri Bakanlığı'na Mehmed Hasan Hacı(nski), Eğitim Bakanlığı'na Hamid Bey Şahtahtalı, Savaş Bakanlığı'na Samed Bey Mehmandar(ov), Çalışma Bakanlığı'na Ahmed Bey Pepin(ov), Maliye Bakanlığı'na Raşid Han Kaplan(ov) ve Ticaret Bakanlığı'na Hudadad Bey A. Melik-Aslan(ov) getirilmiştir.²⁰²⁷

Bağımsız Azerbaycan'ın son kabinesini oluşturan sol eğilimli bu yeni isimlerden bazıları, bir önceki kabinenin Sovyet Rusya ile ekonomik ve ticarî ilişkileri geliştirme fikrine yeni bir anlam yüklemiş ve bunu iki ülke arasındaki ilişkileri yumuşatabilecek bir taktik olarak görmüşlerdir.²⁰²⁸ Müsavat'ın sol kanadına mensup Hacı(nski)'nin

²⁰²⁴ Tadeusz Swietochowski, "The Himmät party [Socialism and the national question in Russian Azerbaijan, 1904-1920]", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol.19, No.1-2, (Janvier-Juin 1978), ss.131.

²⁰²⁵ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.196.

²⁰²⁶ Zenkovsky, *a.g.e.*, ss.407-408.

²⁰²⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.232.

²⁰²⁸ Qafarov, *a.g.m.*, 257; Zenkovsky, *a.g.e.*, 408.

başını çektiği bu yeni yaklaşım, “Rusya’ya uygun şartlarda, başta petrol olmak üzere hammadde temin eden dost bir ülke olması halinde, Bolşeviklerin Azerbaycan’ı tanıma konusunda daha yumuşak davranacağı” esasına dayandırılmıştır.²⁰²⁹ Hoylu ve Yusufbeyli gibi sağ görüşlü siyasetçiler, Bolşevik işgaline zemin hazırlayacağı endişesiyle açılım siyasetine şiddetle karşı çıkarken Mehmed Emin Resulzâde’nin bile Hacı(nski)’ye destek vermiş olması, bu dönemde Müsavat içindeki çatlağın tehlikeli boyutlara ulaştığını göstermektedir.²⁰³⁰

Azerbaycan’da hükümet giderek yeni bir krize doğru sürüklenirken, koalisyonda yer alan İttihadcılar da “dinin temel öğretisiyle çatışmadığı müddetçe sosyalizmin tüm ilkelerini kabul ettiğini” bildirerek sola yanaşmışlardır.²⁰³¹ Dil ve ırk birliği gibi milliyetçi prensiplerin “peygamberin öğrenilmesine mani” teşkil ettiğini savunan bu grup, “Müslüman dünyanın emperyalistlere karşı savaşta sunabilecekleri katkısı” “laik eğilimlerin” önüne koyarak 1920’nin başlarında Bolşeviklerle birleşme yoluna gitmişlerdir.²⁰³²

Hacı(nski), müspet sonuç alacağını düşündüğü açılım siyaseti doğrultusunda bazı yer altı Bolşevik gruplarla temas halindeyken, Müsavat’ın sağ kanadına mensup isimler de Feth Ali Han Hoylu’nun evinde özel bir toplantı gerçekleştirerek, alınması gereken karşı önlemleri masaya yatırmış ve şu sonuçlara varmışlardır:

1. Heyet vekile reisi Nesib Bey’e, Mehmed Hasan beyi dahiliye vekâletinden alması ve yerine bir Müsavatçı’nın getirilmesi salahiyeti verilmesi.
2. Bu meseleyi müteakip, sosyalistlerle İttihadcılar da ister istemez kabineden çekilecekler, derhal yerlerine müttehit bir hükümet teşkili için hemfikir arkadaşların münhal yerlere celbi.

²⁰²⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.235.

²⁰³⁰ Kazımzade, *a.g.e.*, s.321.

²⁰³¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.232.

²⁰³² Zenkovsky, *a.g.e.*, s.408; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.232.

3. Hükümete geniş bir salahiyyet vermek şartıyla parlamanın kapatılması ve meclis-i müessesan intihabının tacil edilmesi.²⁰³³

Belirlenen bu kararlar doğrultusunda Mehmed Hasan Hacı(nski) görevinden alınmış ve yerine atanan Mustafa Vekil(ov) ile yardımcısı Şefi Rüstembeyli, ilk iş olarak hükümetin Bolşevikler üzerindeki denetimini sıkılaştırmaya çalışmıştır.²⁰³⁴ Buna rağmen, yaşanan hassas günlerde hükümetin yeni bir krizi göze alamaması, Hacı(nski)'nin Ticaret Bakanlığı'na tayin edilmesini sağlamış fakat hiçkimseyi memnun etmeyen bu atamalar mevcut tansiyonu düşürmediği gibi durumun daha da kötüleşmesine sebep olmuştur.²⁰³⁵

İçeride bu gelişmeler yaşanırken Azerbaycan Dışişleri Bakanı Feth Ali Han Hoylu ile Sovyet Dışişleri Komiseri Georgiy V. Çiçerin arasında karşılıklı nota savaşlarının yaşanmakta olduğu söylenebilir. Çiçerin'in 2 Ocak 1920'de Azerbaycan hükümetini Beyaz Ordu artıklarına karşı ortak mücadeleye davet eden çağrısı, Hoylu tarafından barış ve dostça ilişkilerin tesisinde bir sakınca görülmediği fakat "Azerbaycan hükümetinin kimseyi kendi içişlerine müdahale ettirmeyeceği gibi Rusya'nın içişlerine de müdahil olmak istemediği" ifade edilerek geri çevrilmiştir.²⁰³⁶ Bu dönemde Azerbaycan'ın *de facto* bağımsızlığının tanınmış olması ve İngiltere'den Azerbaycan'a yapılması planlanan askerî yardımların halen gündemde oluşu, Azerbaycan diplomasisinin kendinden emin bir duruş sergilemesinde önemli rol oynamıştır.²⁰³⁷ Çiçerin'in benzer talepleri dile getirdiği 23 Ocak tarihli ikinci notasına,

²⁰³³ Şefi Rüstembeyli, "27 Nisan 1920 Hatırası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, Nisan (1933), ss.182.183.

²⁰³⁴ Altstadt, *a.g.e.*, s.97. Azerbaycan'da Bolşeviklerin bozgunculuk faaliyetini engellemek üzere daha önceki hükümetlerin de bazı radikal önlemlere başvurdıkları söylenebilir. Örneğin, Yusufbeyli başkanlığındaki bir önceki hükümet, dönemin Avrupa ülkelerinde bile bulunmayan basın özgürlüğünü sırf Bolşevik propagandasının önünü alabilmek için kısıtlamak zorunda kalmıştır. 1919 yılının sonlarında kabul edilen yeni basın nizamnamesiyle *İskra*, *Znamya Truda*, *Trudovoye Znamya*, *Vperyod*, *Molot* ve *Nabat* gibi Rusça yayın yapan Bolşevik yanlısı gazetelerin Azerbaycan'daki faaliyeti durdurulmuştur. Bkz. F.O. 608/273/4, v.80, 17.20.1919; Mehmetov, *a.g.e.*, s.599.

²⁰³⁵ Rüstembeyli, *a.g.m.*, s.183.

²⁰³⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.100.

²⁰³⁷ F.O. 608/271/5, v.173-174, 8.01.1920; F.O. 608/271/5, v.177-178, 8.01.1920.

Hoylu tarafından “Azerbaycan’ın bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuz olarak tanınması şartıyla” yeşil ışık yakılmış fakat Azerbaycan’ın askerî desteğinden ziyade aldığı olumsuz cevapların kendi hükümetine sağlayacağı propaganda imkânı ve meşru işgal zeminiyle ilgilenen Çiçerin, bunun “gereksiz” olduğunu ifade etmiştir.²⁰³⁸ Çiçerin’in üçüncü ve son notasında, aynı talepler bir kez daha yinelenmiş fakat Sovyet yönetimine bu sefer de *self determinasyon* ilkesini hatırlatan Hoylu, cevabını Çiçerin’den değil Dağıstan’ı işgal eden Kızıl Ordu’dan almıştır.²⁰³⁹ Bu son nota Sovyetler’in artık Azerbaycan’a dışarıdan sağlanacak askerî desteğin de göze alındığını göstermesine rağmen Azerbaycan hükümeti dışarıdan herhangi bir yardım almadığı gibi Savaş Bakanı Mehmandar(ov)’un “tüm Azerbaycan ordusunun tek bir Rus müfrezesi karşısında bile duramayacağını” söylemesi Parlamento’da şok etkisi yaratmıştır.²⁰⁴⁰

Azerbaycan hükümeti, ufukta beliren Sovyet tehlikesi karşısında Batı tarafından tanınmanın heyecanını giderek yitirirken, Doğu sınırlarında bir başka sorun daha baş göstermiş ve Erivan hükümeti tarafından desteklenen Ermeniler, 23 Mart’ta Karabağ’ı ele geçirmek amacıyla bir isyan başlatmıştır.²⁰⁴¹ Bu olay karşısında hükümet tarafından eldeki bütün kuvvetlerin isyancılar üzerine gönderilmesi, Azerbaycan ordusunun stratejik önemini ortadan kaldırmış ve Karabek(ov) gibi Müsavat’a muhalif olan bazı isimler uzun süredir arzu ettikleri Bolşevik müdahalesini artık gizlemeye gerek duymadan dillendirmeye başlamıştır:

Karabağ’da zuhur eden bu hadise müteliflerin bizi boğmak için sardığı zincirlerden bir halkadır. Bu halkayı Azerbaycan kendi kuvveti ile parçalayamaz. Bırakınız, Şark milletlerinin hukukunu müdafaa eden Kızıl Ordu

²⁰³⁸ Kazımzade, *a.g.e.*, s.324.

²⁰³⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.232; Kazımzade, *a.g.e.*, s.325.

²⁰⁴⁰ Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.30; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.235.

²⁰⁴¹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.106.

gelsin de Karağ isyanını yatırsın; daha sonra Anadolu'ya imdada gitsin.²⁰⁴²

Karabağ olayları sırasında, Savaş Bakanlığı'na vekalet eden Ali Ağa Şihlin(ski)'nin de muhtemel bir Sovyet işgaline karşı bazı birliklerinin ihtiyaten Dağıstan sınırına kaydırılması ve “Yalama köprüsünün atılması” gibi vazifeleri yerine getirmediğinin ortaya çıkması, Azerbaycan ordusundaki moral bozukluğu ve ümitsizliğin bir neticesi olarak geçmişte Çarlık hizmetinde bulunan subayların Ruslarla savaştan bir netice alınmayacağına inandıkları için komünist yer altı faaliyetleriyle ilişki içerisinde bulundukları iddiasını doğrulamaktadır.²⁰⁴³

1920 senesinin Mart ayında Sovyet işgali artık iyiden iyiye beklenirken, hükümetin Bolşevikler aleyhindeki baskısı içeride bir takım protestolara sebep olmuş, neticede Ahrar Partisi, İttihad Partisi ve Sosyalist Blok'un hükümetten çekilmesiyle zaten atalet içerisinde bulunan hükümet iyiden iyiye felç olmuştur.²⁰⁴⁴ Aynı ay içerisinde her partiden temsilcilerin katıldığı bir kongre düzenlenmiş ve burada Sovyet oryantasyonuna dahil olunmasını savunan Hacı(nski)'nin fikirleri, oturumlara iştirak edenlerin çoğunluğu tarafından kabul edilince Başbakan Yusufbeyli 30 Mart 1920'de hükümeti fesh etmiştir.²⁰⁴⁵ Yeni hükümeti kurma görevi Bolşeviklerin “itimadını haiz olan” Hacı(nski)'ye verilmiş, kendisi de bu yetkiye dayanarak “Rusya tarafından tanınmayı sağlayacak” bir koalisyon oluşturmak amacıyla Bolşevikleri yönetime davet etmiştir.²⁰⁴⁶

5.5.2. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı İşgali

Müsavatsız hükümet arayışlarının kendisini ilk defa belirgin olarak gösterdiği bu dönemde, Lenin tarafından “Bakü'nün işgaline hayati önem” atfedilmiş ve Kuzey

²⁰⁴² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.236; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.107.

²⁰⁴³ Rüstembeyli, *a.g.m.*, s.184; Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s.43; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.235.

²⁰⁴⁴ Qafarov, *a.g.m.*, ss.264-265.

²⁰⁴⁵ Kazımzade, *a.g.e.*, s.325.

²⁰⁴⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.237.

Kafkasya Devrimci Komitesi (Revkom)’dan tüm çabasını bu yönde seferber etmesi istenmiş olduğundan, Mart Kongresi’nde alınan kararlara rağmen Bolşeviklerin kendilerinden başka kimseyle iş birliğine gitmeyeceklerinin anlaşılması fazla uzun sürmemiştir.²⁰⁴⁷ Buna istinaden bir taraftan Revkom’a bağlı Kafkas Bürosu (Kavburo) tarafından “işgale bir iç devrim görüntüsü kazandıracak hareketler” organize edilirken, diğer taraftan da XI. Kızıl Ordu’ya bağlı 70 bin kişilik bir askeri kuvvet Azerbaycan sınırına konuşlandırılmıştır.²⁰⁴⁸

Azerbaycan sınırında görülen askerî hareketlilik ülkede bir panik havasının doğmasına sebep olmuş, hükümeti kuramayacağını bildiren Mehmed Hasan Hacı(nski) Müsavat Partisi’nden ayrılarak AzKP(b)’ye üyelik başvurusunda bulunmuştur.²⁰⁴⁹ Halen geçici hükümetin Dışişleri Bakanlığı’nı yürüten Feth Ali Han Hoylu ise 15 Nisan’da son bir teşebbüste bulunarak Çiçerin’e Azerbaycan’ın görüşmelere hazır olduğunu bildiren ve sınırdaki askerî yığınağın nedenini soran bir nota göndermiş fakat hiçbir cevap alamamıştır.²⁰⁵⁰ Aynı günlerde Bakü’deki Bolşevikler, merkezden aldıkları talimatlar doğrultusunda “Azerbaycan halkının Müsavat’a karşı ayaklanarak kendi hükümetini devirmiş gibi görüneceği” bir isyan hareketini tertip etmekle meşguldür.²⁰⁵¹ Bu esnada Hacı(nski) grubu, hükümetin üzerindeki baskıyı hafifletebilmek için son bir girişimle Sovyet Rusya’ya petrol sevkiyatında bazı imtiyazlar tanınabileceğini bildirmiş ve yapılan pazarlıklar RKP Merkez Komite üyesi Grigoriy K. Orconikidze tarafından gündem değiştirmek amacıyla bir süre devam ettirilse de 27 Nisan 1920 tarihinde “AzKP(b) Merkez Komitesi ve Bakü Bürosu” tarafından Meclis Başkanı’na bir

²⁰⁴⁷ ARDA, 970/1/224 v.5; Qafarov, *a.g.m.*, ss.265; Mehmetov, *a.g.e.*, s.602.

²⁰⁴⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, ss.236-237. Kavburo, 8 Nisan 1920 tarihli RKP(b) Yürütme Kurulu toplantısında Bolşevik yönetiminin Kafkasya’yı ne şekilde idare edeceğini belirlemek üzere yapılan görüşmeler sonucunda kurulmuş ve kadrosunu S. M. Kirov, A. M. Nazaretyan, N. N. Neriman(ov), G. K. Orconikidze, Y. D. Stasova gibi isimler oluşturmuştur. Bkz. Mehmetov, *a.g.e.*, s.603.

²⁰⁴⁹ Kazımzade, *a.g.e.*, s.326.

²⁰⁵⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.237.

²⁰⁵¹ Altstadt, *a.g.e.*, s. 97; Kazımzade, *a.g.e.*, s.327.

Ültimatom verilerek iktidarın komünistlere teslim edilmesi istenmiştir.²⁰⁵² Azerbaycan Parlamentosu'nda bu ltimatoma verilecek yanıt görüşülürken, Kızıl Ordu birliklerinin sınırı çoktan geçtiği ve Bak zerine yöneldikleri haberi alınmıştır.²⁰⁵³ Mehmed Hasan Hacı(nski) ile birlikte İttihad, Hümmet ve Ahrar partilerinin temsilcileri yönetimin komünistlere bırakılması gerektiğini ifade etmiş, Müsavatçılar ise "sonuçları ne olursa olsun işgale karşı direnilmesini" savunarak Resulzade'nin szclğnde şu görüşü sunmuşlardır:

Kardeşler, karşımızda bir ültimatom vardır. Burada teslimden bahsedilmektedir. Fakat kardeşler, teslim ne anlama gelmektedir? Konumumuzu kime devretmeliyiz? Bize diyorlar ki sınırlarımızdan geçen ordunun başında Necati adlı bir Türk komutan vardır. Rusya'dan gelen bu tecavzkr ordu, tahminlere göre, ölüm ve kalım mücadelesi veren Türkiye'ye yardıma gitmektedir. Hlbuki kardeşler, bize sormadan sınırlarımıza giren herhangi bir kuvvet dost değil, düşman kuvvetidir. Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi aldatmaktadırlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun amacı 1914 öncesindeki sınırları yeniden oluřtur从左maktan ibarettir. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle sınırlarımıza giren bu kuvvetler yurdumuzu tahliye etmek istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümetin Bolşeviklere devredilmesiyle ilgili ültimatomu kabul etmemize ihtiyaç yoktur. Bu ltimatomu kemal-ı nefretle reddediyoruz. İstikllimizi göz bebeği gibi savunmaya karar veren bu meclis, dinlediği bu ültimatomu kabul etmek ve hükümeti kendi eliyle dost cildine girmiş düşmana teslim etmektedir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ile süngü ile çıkarmalıdır.²⁰⁵⁴

²⁰⁵² Kazımzade, *a.g.e.*, s.327.

²⁰⁵³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.240.

²⁰⁵⁴ Qafarov, *a.g.m.*, s.270. Parlamentodaki konuşmasında Azerbaycan'ı bağımsızlığa kavuşturan Osmanlı ordusuna göndermede bulunan Mehmed Emin Resulzade'nin Türkiye'yi "kurtarıcı" olarak nitelendirmiş olmasına karşın Zenkovsky ve Mehmetov bu dönemde Azerbaycan ordusunun Sovyetler'e karşı harekete geçmek istememesinde Osmanlı bakiyesi olan subayların önemli rol oynadığını ve bunların "Anadolu ile Sovyetler arasındaki toprak temasının bir anca önce kurulmasını" beklediklerini kaydetmektedir. Bkz. Zenkovsky, *a.g.e.*, s.412; Mehmetov, *a.g.e.*, ss.603-604. İngiliz arşiv vesikalarına göre 1919'un sonlarında hem Anadolu hem de İstanbul hükümetleriyle ilişkide bulunan dört ila beş farklı grup bulunmakta olup bunların önemli bir kısmı Bolşeviklerle iş birliği içindedir. Bkz. *F.O.* 608/273/4, v.86-87, 18.12.1919. Bak ahvaline ilişkin bir başka kaynak ise 11

Bu dönemde Sovyet yardımlarını elde edebilmek için Resulzâde'nin deyimiyle “suya düşen ve yılana sarılan” Ankara hükümetinin, kendisi adına çalışan komiteciler aracılığıyla Azerbaycan'ın kaderi açısından ‘kaçınılmaz olanı hızlandırdığı’ söylenebilir.²⁰⁵⁵ Öte yandan, işgal arifesinde AzKP(b)'liler ile Bolşevik faaliyet yürüten Türk komiteciler arasında bazı görüşmeler gerçekleştirilmiş ve buradan çıkan kararlarda Azerbaycan'ın Sovyet yönetimini kendiliğinden kabul edeceği öne sürülerek, Türk ve Azerbaycan komünistleri tarafından gerekli görülmedikçe Sovyet işgalinin lüzumsuz olduğu ve “kabul edilmeyeceği” bildirilmiştir.²⁰⁵⁶ Buna ek olarak, Mart Olayları'nın tekrar yaşanmasından korkan halka güven aşılayabilmek için güya Bakü'den Anadolu'ya geçmeye hazırlanan “ihtilal ordusunun komutasına Halil Paşa'nın” getirilmesi için yapılan teşebbüsler de işgal öncesinde gerçekleştirilen son arabuluculuk girişimleri olarak değerlendirilebilir.²⁰⁵⁷

Nisan işgali başladığında, Müsavatçılar “hükümetin Gence'ye taşınarak bir savunma savaşının” başlatılmasını talep etmiş, geri kalan gruplar ise “Sovyet iktidarını memnuniyetle” kabul etmiştir.²⁰⁵⁸ 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan parlamentosunda şu kararlar alınarak hakimiyetin “Türk komünistlerine” verilmesi kararlaştırılmıştır:

1. Azerbaycan'ın bağımsızlığı korunacaktır.
2. AzKP(b)'nin oluşturacağı hükümet geçici yönetim olacaktır.

Nisan 1920'de 15. Kolordu Kumandanlığı'na ulaştırılan bir şifre olup burada Azerbaycan'da bulunan Türklerin iki gruptan müteşekkil oldukları, bunların “Azerbaycan hükümet-i hazırasını en kısa sürede yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşıp bir hükümeti işbaşına getirmek” üzere çalıştıkları, bu amaca uygun olarak Türk Komünist Fırkası (TKF) adıyla bir de komite teşkil ettikleri ifade edilmektedir. Buna göre

1. Grupta: Halil Paşa, Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bazı zabitan, iki doktor bulunmaktadır.
2. Grupta ise Fuat Bey (Sabit), Yüzbaşı Yakup, ihtiyat zabitlerinden Süleyman Efendiler yer almaktadır. Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C.3, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, s.1303, 1307.

²⁰⁵⁵ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.102.

²⁰⁵⁶ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.238; Karabekir, *a.g.e.*, s.1304.

²⁰⁵⁷ Karabekir, *a.g.e.*, ss.1303-1307.

²⁰⁵⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.241.

3. Her türlü yabancı müdahaleye karşılık Azerbaycan'ın idaresini ancak Azerbaycan İşçi, Köylü, Asker Milletvekilleri Sovyeti kendi elinde tutacaktır.
4. Hükümet dairelerinde çalışan bütün memurlar görevlerini sürdürmekte, sadece hükümet dairelerinin başında duranlar görevlerinden alınmaktadırlar.
5. Oluşturulacak Geçici Komünist Hükümeti, parlamento üyelerinin can ve mal güvenliğinden sorumludur.
6. Hükümet, Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişini önleyecektir.
7. Yeni hükümet hangi güçler tarafından oluşturulursa oluşturulsun, Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermeye çalışan bütün yabancı güçlerle mücadele etmeyi kendisine esas amaç edinmelidir.²⁰⁵⁹

Azerbaycan parlamentosunun cevabına müteakiben AzKP(b) Merkez Komitesi tarafından Moskova'ya çekilen ve zaten yolda olan Kızıl Ordu'yu Bakü'ye davet eden telgraflardan da anlaşılabilceği üzere, iktidarın 'şartlı olarak' komünistlere devredilmesini öngören bu kararları uygulamaya geçirecek herhangi bir güç veya güvence bulunmamaktadır:

Bizzat devrimci Bakü proletaryası ve bütün Azerbaycan'ın köylülerine dayanan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi hain, cani ve karşıdevrimci Müsavat Partisi Hükümeti'nin devrildiğini ilan eder (...) Bize, Kızıl Ordu'nun buradaki müfrezelerinin gönderilmesi suretiyle, gerçek bir yardımın ulaştırılmasını rica ederiz.²⁰⁶⁰

28 Nisan 1920'de Bakü'nün bir Sovyet şehrine dönüşmesinin ardından, Kızıl Ordu bünyesindeki Osmanlı zabıtları derhal sınır dışı edilerek yerlerine Rus subaylar getirilmiş, yabancı devletlerin diplomatik temsilcileri tutuklanmış, AzKP(b) dışındaki bütün siyasal partiler feshedilmiş, Cumhuriyet devrinde kazanılan hakların tamamı iptal edilmiş ve yönetim, Neriman Neriman(ov) başkanlığındaki Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti'ne bırakılmıştır.²⁰⁶¹ Fiilî hakimiyet

²⁰⁵⁹ Mehmetov, *a.g.e.*, ss.604-605.

²⁰⁶⁰ Kazımzade, *a.g.e.*, s.328.

²⁰⁶¹ Qasımlı, *a.g.m.*, s.170; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.114; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe*, s.245.

ise AzKP(b) Merkez Heyeti, Kızıl Ordu Kumandanlığı ve Sovyet gizli servisi ÇEKA arasında paylaşılmıştır.²⁰⁶²

Sovyet işgalini izleyen ilk bir ay içerisinde başta Gence olmak üzere, Terter, Ağdam, Berde, Gökyay, Şeki, Kuba ve Lenkeran gibi bölgelerde isyanlar çıkmış, bunların sayısı 1924 senesine kadar 54'ü bulmuştur.²⁰⁶³ Buna ek olarak, işgalden sonraki bir yıl içerisinde Cumhuriyet devri liderleri ağır takibata uğramış, “millî hükümetin eski başkanları Nesib Bey Yusufbeyli ve Feth Ali Han Hoylu, başkan yardımcısı Hasan Bey Aga(yev), hükümet üyeleri Hudadad Bey Refibeyli ve İsmail Han Ziyadhan(ov) ve ünlü pedagog Feridun Bey Köçerli” gibi pek çok münevver öldürülmüş, kimisi sürgün edilmiş, “şehrin ileri gelenleri ve yüksek memurluklarda bulunan zevat sokak süpürmek, çöp toplamak gibi işlerde” zorla çalıştırılmışlardır.²⁰⁶⁴ Mehmed Emin Resulzâde, Stalin’le eskiye dayanan hukuku ve Hümmeççi geçmişi sayesinde Moskova’ya getirtilmiş fakat burada hükümetle iş birliği yapmayı reddedererek 1922 senesinde Finlandiya üzerinden gizlice Türkiye’ye geçmiştir.²⁰⁶⁵ Bu sırada halen Paris’te bulunan Azerbaycan delegasyonu, işgale karşı Büyük Devletler nezdinde düzinelerce girişimde bulunmuşsa da bir sonuç alamamış, neticede bunlar da Paris’teki “sayısız Rus göçmen silsilesine” dahil olarak istiklâl davasını muhacerete taşıyan isimler arasına katılmışlardır.²⁰⁶⁶

Kızıl Ordu birlikleri geçmişte Nerimanov tarafından “Sovyet Rusya’nın can damarı” olarak nitelendirilen Bakü’ye girer girmez, şehir depolarında ihtilalin geleceği için hayati önem atfedilen 7 milyon 200 bin ton miktarında petrolü ve 125 vagonluk erzağı “Bakü proletaryasının Lenin’e hediyesi” olarak Moskova’ya göndermiş, ayrıca bankalardaki 800 milyon ruble nakit paraya da el koymuşlardır.²⁰⁶⁷

²⁰⁶² Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.119-120.

²⁰⁶³ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.142-143.

²⁰⁶⁴ Qasımlı, *a.g.m.*, ss.170-171; Şimşir, *a.g.m.*, s.34.

²⁰⁶⁵ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade-Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2012, s.48-59.

²⁰⁶⁶ Kazımzade, *a.g.e.*, s.329.

²⁰⁶⁷ Qafarov, *a.g.m.*, s.259; Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade: Hatıralar ve Kafkasya*, ss.112-113.

Sovyet rejimini “50-60 bin Rus amelesinin 3,5 milyonluk halka galebe çalması” olarak değerlendiren Mehmetzade’nin ifadeleriyle, işgalin ardından bütün “Azerbaycan ayırım yapılmaksızın, karış karış kılıçtan geçirilmiştir.”²⁰⁶⁸ Bolşevikler bununla da kalmayıp Azerbaycan topraklarını parçalamışlar, Sovyetlerin Transkafkasya’da yeniden hâkim durumla gelmesiyle Zenzegur ve Nahçıvan Ermenistan’a, Borçalı ise Gürcistan’a “hediye mahiyetinde” bırakılmıştır.²⁰⁶⁹ 1930’lu yıllarda millî aydınlar ve din bilginleri, “pan-Türkçü, pan-İslamcı ve Türk ajanı” olarak damgalanarak idam edilmiş, yönetim kademelerine Ruslar ve Ermeniler getirilmiş, bunları “alfabenin değiştirilmesi ve millî kimliğin unutturulması” siyaseti izlemiştir.²⁰⁷⁰

1803’te Çarlık ordusunun Car-Balaken üzerine yürümesi milat alınacak olursa, yüz on beş senelik esaretin ardından bu kez de Kızıl Ordu tarafından yutulan Azerbaycan’da, yalnızca iki sene süren bağımsızlığın, 1920’den itibaren muhacerette 70 sene boyunca devam edecek olan ikinci istiklâl mücadelesinin ruhunu ortaya koyan bir deneyim olduğu ifade edilebilir. Buna karşın, istiklâl düşüncesinin kolektif belleğe kazınmasına ve bir ihtirasa dönüşmesine meşruiyet kazandıran tarihsel gerekçeler, Azerbaycan’da XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki hanlıklar ile XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki cumhuriyet devirleri arasında bir ilişki kurulmasını mümkün kılarsa da süreklilik prensibi açısından iki deneyim arasındaki bağı yalnızca bağımsızlık kavramıyla sınırlandırmamak gerekir.

Buradan hareketle, Azerbaycan millî istiklâl mücadelesini değerlendirirken, “Türkleri medeniyet geleneğinden mahrum sayan oryantalist düşünceye” tepki olarak “devlet kuruculuğu ve devletliliği en temel, tartışılmaz medenilik ve beşerî yükseklik ölçüsü” olarak kabul eden bir anlayışın varlığından bahsedilebilir.²⁰⁷¹ Buna bağlı olarak, Azerbaycan’ın bağımsızlık uğrunda yürüttüğü mücadelenin psikolojik olarak iki

²⁰⁶⁸ Mehmetzade, *a.g.e.*, ss.142.

²⁰⁶⁹ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.120.

²⁰⁷⁰ Qasımlı, *a.g.m.*, s.171.

²⁰⁷¹ Tanıl Bora, *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006, s.47.

yönden etkilendiğini ifade etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, söz konusu anlayışın Azerbaycan Türkleri arasında istiklâl düşüncesini adeta bir ‘haslete’ dönüştürmüş olmasıdır. Bir başka deyişle, oryantalist zihniyete karşı gösterilen tepkinin, Azerbaycanlı milliyetçiler arasında bağımsızlığın ‘yaradılıştan gelen bir huy’ olduğu inancını ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu bağlamda, geçmişteki muzaffer günlerinin hatırası, esaretin acısını dindirebilmek için bir tür ‘ağrı kesici’ görevi görürken aynı zamanda milliyetçiliğin temel referansı olan *hıncı* da ortaya çıkarmıştır. İkincisi, aynı anlayışın 1918 yılında kurulan devletin yönetim şeklinde belirleyici rol oynamış olmasıdır. Buna göre, Doğuluları “despotizmle yönetilen durağan toplumlar” olarak yaftalayan oryantalist tezlerin²⁰⁷² aksine Azerbaycan’da parlamenter demokrasiyle yönetilen bir cumhuriyetin ortaya çıkması, Türklerin ‘yüksek seciye sahibi’ olduğunu kanıtlayacak ve yanı başındaki Rusların dahil olmak için bir türlü icazet alamadığı medenî uluslar ailesine girmesini sağlayacak bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir. Azerbaycan’da devlet kurucuların kendilerini kanıtlama hevesi, dolaylı bir örnekle desteklenecek olursa, Resulzâde’nin vermiş olduğu bilgiye göre cumhuriyet rejimini tenkit eden bazı isimlerin bu dönemde “belki haddinden fazla bir liberalizmin gösterildiğini” kaydetmiş olduğu not edilebilir.²⁰⁷³

Bu iki ana etmen aracılığıyla bağımsızlık düşüncesinin kavramsal sınırlarının genişlediği ve devlet kuruculuk açısından hanlıklar devri ile cumhuriyet dönemi arasındaki ilişkinin de farklı bir boyuta taşındığı söylenebilir. Mehmed Emin Resulzâde, *Odlu Yurt* dergisinin ilk sayısında bu hususa dolaylı olarak değinen şu ifadelerle yer vermiştir:

Sözün aktüel manasıyla, istiklâl şüphesiz başı başına bir gayedir fakat bizim için bu gaye kendisinden ayrılmaz diğer şiarlardaki ulvî manaları içerisine almadıkça bir gaye olamaz. Sözün demokratik manasıyla, *istiklâl millî hakimiyet harcında var değildir*. Millî hakimiyet ise ancak halk namına ve halk vasıtası ile icra olunur. Bunu temin

²⁰⁷² Çırakman, *a.g.m.*, s.184; Khalid, *a.g.m.*, ss.696-697.

²⁰⁷³ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.97.

eden sistem de hürriyet esasları üzerine kurulan demokrasi sistemidir. Bu manada, *müstakil millet demek, halk hakimiyetine dayanan millî devlet demektir.*²⁰⁷⁴

İstiklâl düşüncesine gerçek anlamını kazandıran “millî hakimiyet” ilkesine yapılan bu vurgu, hanlıklar devrinde bağımsızlığın muhtevasını oluşturan müstakil sınır kavramına milliyetçiler tarafından sonradan yapılan bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Buradan hareketle, milleti, “egemen halk” olarak nitelendiren ve milliyetçilikte “bireysel kimliğin kaynağını, hakimiyetin taşıyıcısı, sadakatin merkez öznesi ve kolektif dayanışmanın temeli olarak görülen bir halk topluluğuna” yerleştiren Greenfeld modeline sadık kalarak, kuramsal yaklaşımda yer verilen şu iddianın altını özellikle çizmek gerekir:

Modern milliyet fikrini oluşturan egemenliği halka vermek ve halkın çeşitli katmanları arasındaki temel eşitlik aynı zamanda demokrasinin de ilkeleridir. Demokrasi milliyetçiliğin anlamından doğmuştur. Bu ikili içkin olarak bağlantılıdır ve bu ilişki olmaksızın hiçbirisi tam olarak anlaşılamaz. Milliyetçilik, demokrasinin dünyada görüldüğü biçimdir, millet fikrinde bir ipekböceği kozasındaki kelebek gibi içerilir.²⁰⁷⁵

Bu bağlamda, Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin itici gücü ve “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi olan milliyetçiliğin”²⁰⁷⁶ Müsavatçı yorumu ile Greenfeld’in ortaya koyduğu yaklaşım arasında açık bir benzerlik bulunduğundan söz edilebilir. Bu iki değerlendirme arasındaki ortaklığın kendisini çok daha belirgin biçimde gösterdiği bir başka örneğe de Mehmetzade’nin ifadelerinde rastlamak mümkündür:

²⁰⁷⁴ Resul-zade, “Çehremiz”, s.2.

²⁰⁷⁵ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.3-10. Çeviride anlam bütünlüğünü sağlayabilmek amacıyla Abdullah Yılmaz’ın tercümesinden yararlandım. Bkz. Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, ss.19-29.

²⁰⁷⁶ Şimşir, *a.g.m.*, s.33.

Hakiki ve tam bir demokrasi ve milliyet hareketi her zaman aynı şey ve her zaman birbirine karışmış ve beraber yürüyen aynı kuvvetlerdir.²⁰⁷⁷

Bununla birlikte Müsavat çatısı altında temsil edilen milliyetçilik, halk egemenliğine “millî hars, millî lisan, edebiyat, millî an’ane ve tarih” gibi unsurları eklemlediğinden ve bunu “sivil bireylere değişmez bir yüklem olarak” dayattığından dolayı etnik karaktere sahiptir.²⁰⁷⁸ Resulzâde’ye göre: “Millî Azerbaycan, medeniyet bahsinde muasır cihanla rabitasını kavileştirmekle beraber, millî hars hususunda bütün Türk dünyasıyla olan akrabalığını ihmal etmek istemez; bu onun için aynı zamanda siyasi ehemmiyeti haiz” bir konudur.²⁰⁷⁹ Bu durum, milliyetçilik ile demokrasi arasındaki ilişkide, özgün gelişim koşulları açısından bir ayrışmaya işaret etmektedir. Öte yandan bu bir çelişki olarak nitelendirilemez. Greenfeld’e göre bu kopuş, “millet fikrinde vurgunun egemenlik karakterinden halkın benzersizliğine kaymasıyla” gerçekleşebilen, birbirine genellikle benzemeyen “millî karakterlerin ifadeleri olarak kavramsallaştırılmış, birbirinden farklı toplumsal davranış kalıpları, kültür ve politik kurumların” ortaya çıkışı bağlamında değerlendirilmelidir:

Tikel topluluklara bölünmüş bir dünyada, millî kimlik büyük ihtimalle bir topluluğun benzersizlik duygusuyla ve o topluluğa atfedilen niteliklerle iç içe geçecektir. Bu nitelikler (dar anlamda toplumsal, politik, kültürel ya da etnik olsun) bundan dolayı her özgün milliyetçiliğin oluşumunda büyük önem kazanacaktır. Bir topluluğun milliyetiyle onun benzersizliği arasındaki eşleşme “millet” anlamının bir sonraki ve son başkalaşımını temsil ediyor ve muhtemelen semantik (ve dolaylı olarak toplumsal) değişimin zigzaglı yolunda türüyor.²⁰⁸⁰

Buna ek olarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin üzerine inşa edildiği zihinsel temelde, “halk kompakt bir varlık olarak tanımlanarak ortak iradeye sahip tek bir

²⁰⁷⁷ Mirza Bala Mehmetzade, “Millet ve Devlet”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.5-6, (Temmuz-Ağustos 1931), s.147.

²⁰⁷⁸ Roger, *a.g.e.*, s.172; Mehmetzade, “Millet ve Devlet”, s.147.

²⁰⁷⁹ Resul-zade, “Çehremiz”, s.3.

²⁰⁸⁰ Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, ss.8-10; Çeviride anlam bütünlüğünü sağlayabilmek amacıyla Abdullah Yılmaz’ın tercümesinden yararlandım. Bkz. Greenfeld, *Milliyetçilik Moderniteye Giden 5 Yol*, ss.26-28.

kolektif birey yaratılmış” olduğundan, milliyetçiliğin kolektivist özellikler sergilediği söylenebilir.²⁰⁸¹ Bu çıkarıma uygun olarak, “içtimaî solidarizm ve siyasi radikalizm sisteminin” tatbikini gerekli gören Resulzâde’ye göre:

Liberal cemiyette gayri düşünmek (altruizm) kahramanlıktır. Solidarizmde ise bu bir vazifedir. Kültür ve tarih bağlarıyla manevî birlik teşkil eden bir milletin fertleri, topluluğun ortak menfaatlerini korumak için kendi şahsî hırs ve menfaatlerini hudutlandırmak mecburiyetindedir. Topluluğun menfaatlerini temsil eden müessese devlettir. Ferdin manevî benliğini teşkil eden ortaklı bütün kıymetlerin kaynağı millî camia, onu temsil eden de devlettir. Fert, diğer fertlerle ortak olduğu nu manevî benlikle kendine mahsus menfaatlerden ibaret maddî benlik arasında ihtilaf çıkınca, maddîliğini manevîliğine feda etmek mecburiyetindedir.²⁰⁸²

Buradan hareketle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin etnik-kolektivist milliyetçilik anlayış üzerine inşa edildiği ve moderniteye giden yolda tikel unsurların muhafaza edilmek istenmiş olduğu söylenebilir. Doğu mefhumu *intelligentsia* tarafından Azerbaycan istiklâl mücadelesinin hemen her safhasında şiddetle tenkit edilmiş olmasına rağmen Doğululuğun bir aidiyet biçimi olarak varlığının korunduğu ve kendisiyle barışık kalındığı ifade edilebilir. Öte yandan, eğer modernite gerçekten “Batılı” ise Azerbaycan örneğinde kendisini Doğulu olarak tanımlayan bir toplumun buna entegre oluş biçimi ayrıca bir değerlendirmeye muhtaçtır. Bu meselenin çözümünde, *intelligentsianın* karşısına ‘çatışmacı ve uzlaşmacı’ olarak iki seçeneğin çıktığı söylenebilir. Rus *intelligentsiası* tarafından benimsenen çatışmacı yaklaşımda, ulusal benzersizlik, ifadesini Batı’nın reddinde bulmuştur. Azerbaycan *intelligentsiası* tarafından benimsenen uzlaşmacı yöntemde ise modernitenin kendisi, “orta asır zihniyetinden” kurtuluşu sembolize eden “beşerî medeniyet” kavramıyla özdeşleştirilmiştir. Bu kavramın en önemli özelliği Avrupa’ya zimmetli olmayışıdır. Bir başka deyişle, beşerî medeniyet, muhtevası gereği ne kadar Batılıysa en az o kadar

²⁰⁸¹ Roger, *a.g.e*, s.172.

²⁰⁸² Mehmet Emin Resulzade, “Milli Tesanüd”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, s.16; Resul-zade, “Çehremiz”, s.3.

da Doğuludur. Avrupalı milletler, insanlığın durmaksızın büyüyen ‘ortak mirasından’ kendilerine düşen payı alarak özgün birikimler elde ettikleri gibi aynı şeyin Doğulu toplumlar için de mümkün olduğu söylenebilir. Bu anlamda modernite tek ve mutlak bir kavram olarak tanımlansa bile onun kurucu unsuru olan milliyetçilik her toplumda farklı bir istikamet izlediğinden, dil, tarih ve kültür gibi ayırt edici özelliklerin sürece katılmasıyla Batılı toplumları da içine alacak şekilde bütün modernite deneyimlerinin birbirinden o veya bu şekilde farklı olduğu söylenebilir. O halde ne tek bir Batı vardır ne de yalnızca Batılı muhtevaya sahip katışıksız bir modernitenin varlığı söz konusudur. Modernite çokludur. Onun Batılı olduğu iddiası, esasında modern toplumların Batılı olmasından, bir başka deyişle bunların moderniteye daha erken eklemlenebilmiş olmasından ileri gelen bir genellemeye dayanır. Bu sebeple, Azerbaycan *intelligentsiası* Batılı olmayı modern olabilmenin ön koşulu olarak kabul etmemiştir. Öte yandan, Batı’yı da topyekûn reddetmemiş hatta Batı birikiminin çeşitliliği retorik düzeyde sıklıkla göz ardı edilmiştir. O halen başarılı bir deneyim ve gerekli durumlarda başvurulabilecek bir kılavuzdur. Beşerî medeniyet, Doğu’nun ve Batı’nın ortak birikiminden meydana geldiği için orta asır zihniyetinden kurtuluşa katkı sunacak enstrümanların menşei temel bir problem teşkil etmeyecektir. Nitekim, milliyetçilik, moderniteye giden yolda gerekli tek vasıta olduğu gibi alınan neticenin her koşulda özgün olmasını sağlayacak bir ‘süzgeç’ görevi de görmektedir. O aynı zamanda Doğu’ya duyulan güvenin de kaynağıdır. Buna uygun olarak, Azerbaycan’da devlet kurucu milliyetçiliğin *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* şiarı, modernitenin istikametini gösteren ‘uzlaşmacı’ yaklaşımın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Resulzâde bu hususa uygun olarak şunları ifade etmiştir:

Bugün “Avrupa” sıfatıyla anılan beşerî medeniyeti almak, orta zaman medeniyetinden sıyrılarak asrî medeniyete girmek hareketinde bulunan şark milletleri için hayatî bir zaruret hükmündedir. Millî Azerbaycan, bu zarureti çoktan duymuş ve anlamış cemiyetlerdendir; fakat o, beşerî medeniyeti alırken bu medeniyete millî harsını işlemek suretiyle bir şey de vermek ister. *Azerî Türk harsının Avrupaî bir usul ile tezhibini alkışlarken, bir*

*tarafından halk, diğer taraftan da fennile samimi bir irtibat ve ünsiyetten ayrılmamasını isteriz. Bizce demokratik bir milliyetçilikten ibaret olan bu metotla asrın mükemmel tekniğini halkın asırlardan beri en samimi duygu ve ihtiyaçlarını tatmin için kullanılmalıdır.*²⁰⁸³

Bu ifadeler bir başka boyutuyla değerlendirilecek olursa, öncelikle modernitenin kurucu unsuru olan milliyetçiliğin *hınç* duygusuyla ortaya çıktığı ve bu sebeple rekabetçi bir doğaya sahip olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır. Buradan hareketle, modernite -ya da beşerî medeniyet- ‘insanlığın ortak birikimi’ olarak nitelendirilmesine rağmen “millî harsı işlemek suretiyle” ona “bir şeyler vermek istenmesi”, ulusal gururu kalıcı biçimde okşayacak bir fırsat arayışı olarak nitelendirilebilir. Benzer şekilde Azerbaycan *intelligentsiasının* bir aidiyet biçimi olarak Doğululuktan vazgeçmeyişi, aynı zamanda bir ‘öz güven’ göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu gibi örnekler, Doğu ile Batı arasında halen kavramsal bir ayrımdan söz edilebiliyor olmasından dolayı Batı birikiminin tanınıyor olmasına rağmen *Avrupamerkezci* her türlü *basmakalıp*, ön yargı ve üstünlük söylemi karşısında doğal bir savunma refleksinin ortaya çıkmasına ve Batı’yı zaman zaman açıkça karşısına alabilen *ilkçi* bir tavrın sergilenmesine de yol açmıştır. Mehmetzâde’nin *Odlu Yurt* sayfalarında kaleme aldığı bazı satırlar, bu bahiste örnek olarak gösterilebilir:

Türk tarihinde halk hareketinin kuvveti, Cengiz ve Timur gibi kuvvetli hakanların bile “Kurultay’dan” boyun kaçıramamalarıyla sabittir. Bu hareketin bilahare, 1917-1920 senelerinde Azerbaycan, Kırım, Başkurt, Kazan ve Türkistan’da 1920’den itibaren Türkiye’de nasıl tam “millî hakimiyete” kadar yükselmiş olduğu millî tarihimizin tetik olunacak en mühim sayfalarından biridir. Şimdilik şu kadar diyebiliriz ki milletin kendi hakimiyeti ve millî devlet yaratmak için Avrupa’da on sekizinci asrın nihayetlerinden itibaren başlayan hareket Türk tarihinde altıncı yedinci asırlarda başlamıştır.²⁰⁸⁴

Azerbaycan istiklâl mücadelesi ve bu mücadele sonunda ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin fikrî temellerine değinirken efendilikten köleliğe uzanan süreçte

²⁰⁸³ Resul-zade, “Çehremiz”, s.3.

²⁰⁸⁴ Mehmetzade, “Millet ve Devlet”, s.150.

milliyetçiliğin referansı olan *hınç* duygusunun çok yoğun bir varlık gösterdiğini söylemek mümkündür. Bünyesinde Rus karşıtlığını barındıran bu duygu, 1920 senesinde Azerbaycan'ın kısa süreli bağımsızlığına son veren Sovyet işgalinin ardından millî istiklâl mücadelesini muhacerete taşıyan Azerbaycanlı aydınların sürüklenmiş olduğu hayal kırıklığı ile zirveye ulaşmıştır. Azerbaycan muhaceret edebiyatının *Azeri Türk* (1928-1931), *Odlu Yurt* (1929-1931) ve *Kurtuluş* (1934-1938) gibi yayın organlarında, 27 Nisan 1920'nin yasını tutarken *hınç* duygusuna kaynaklık eden “hayali intikam arzusuyla zihnini zehirleyen” aydınlardan birer panoramasını şuna benzer satırlarda görmek mümkündür:

Karaladığım bu satırlar, muhterem okuyucu, itiraf ederim,
belki de bir sayıklamadır. Fakat bunu bir “intikam”
sayıklaması diye al. (...) Bu büyük intikam gününde,
bağladığımız millî ahdi yenileyerek, bu ahdin maruf şiarını
bir daha tekrar edelim: Yaşasın hür ve müstakil
Azerbaycan! Yok olsun esirlik ve istila!²⁰⁸⁵

Henüz millî bilincin var olmadığı efendilik deneyiminden millî bilincin kazanıldığı yüz on beş yıllık köleliğe, ardından millî bilinçle tekrar elde edilen efendilikten, bu kez millî bilince rağmen ikinci kez köleliğe sürüklenen Azerbaycan toplumunda, içerideki *ötekiye* yönelen *hıncın* seviyesine ilişkin olarak milliyetçi tepkiyi belki de en açık biçimde dile getiren örnek Cafer Seyit Ahmet Kırımlı'ya aittir:

Rusa yoldaş demem, düşmanımdır o,
Yurdumu bırakmam cananımdır o,
Toprak deyip geçmem vatanımdır o,
Azerbaycan'ın hükümranı benim...
Kaldıkça Ruslar diyarımda benim,
İntikam olacak şiarım benim!²⁰⁸⁶

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, modernite yolunda Türklerin kurdukları ilk cumhuriyet ve yaşadıkları ilk demokratik deneyim olmuştur.²⁰⁸⁷ Azerbaycan Türkleri,

²⁰⁸⁵ Mehmed Ali [Resulzade], “İntikam Sayıklaması”, *Kurtuluş*, No.6, (Nisan 1935), ss.173-174.

²⁰⁸⁶ Cafer Seyit Ahmet Kırımlı, “Azerbaycan İstilâsı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, (Nisan 1933), s.180.

²⁰⁸⁷ Mehmetov, *a.g.e.*, s.606.

lkeleri Sovyet işgalinden yaklaşık yetmiş sene sonra, 18 Ocak 1991’de, kendi kaderini ikinci kez tayin ederek bağımsızlığına yeniden kavuşmuştur.

SONUÇ

Milliyetçilik, modernitenin kültürel çerçevesini oluşturur ve toplumsal realite bu imge üzerine inşa edilir. Spesifik bir kültürün yükselişiyle anlam kazanan bu süreçte yeni bir dünya, yeni bir toplum ve tabiat anlayışı ortaya çıkar. Bu sebeple milliyetçiliğin yayılması, modernizasyon ile birlikte anılır. Bu iki kavramın birbiriyle ilişkili hale gelmesi, zümreler arasındaki düzensizlik duygusuna ve çelişkili durumlara karşı sergilenen tepkisel tavırla ilgilidir. Milliyetçilik, toplumsal işlev yitimine karşı izlenecek mecburi bir güzergâh olmasa bile psikolojik bileşenlerinin yarattığı albeni sayesinde bir kere benimsendikten sonra modernitenin siyasal tasarımını tayin ederek değişimin gelecekteki seyrine yön verir. Bu planın bir parçası olarak otoritenin ve iktidarın kaynağının dünyevileşmesi, aşkın otoritenin buyruğunu kabul etmeyen milliyetçileri birer politik aktiviste dönüştürür. Milliyetçilik ilk olarak kendi toplumları üzerinde nüfuz sahibi olan küçük elit grupları etkilemiştir. Sözü edilen gruplar, halkı merkeze alarak yeni birtakım kültürel kurguları işleme koymuş ve muhtelif düzeylerde başarı elde etmişlerdir.

Millî kimliğin nüvesinde haysiyet meselesi bulunmaktadır. Bu sebeple gurur, öz saygı, itibar kazanma ve statü arayışı gibi psikolojik dürtü ve eğilimleri, milliyetçiliğin birer uzantısı olmaktan ziyade millî kimliği biçimlendiren temel amiller olarak kabul etmek gerekir. Bu bağlamda, birbirinin içine geçen *statü tutarsızlığı*, *kimlik krizi*, *efendi-köle diyalektiği* ve *hınç* gibi psikolojik ve felsefi kavramlar, bir aidiyet biçimi olarak millî kimliğin ortaya çıkışına ve milliyetçiliğin geleneksel toplumlar üzerindeki değiştirici gücüne ilişkin gerekli kuramsal altyapıyı sunmaktadır.

Millî kimliğin mucitleri, ilk etapta imtiyazlı küçük bir seçkin grubun mensupları olmalarına rağmen dışarıdaki yığınların mustarip olduğu dışlanmışlık ve aşağılanma duygusundan kendilerini kurtaramadıklarını anladıklarında, statüye yönelik duydukları ihtirası nihai olarak tatmin edebilmek için zümrelerden oluşan toplumun her bireyini egemen halkın -yani milletin- bir parçası haline dönüştürerek toplumu

homojenize etme görevini üstlenmişlerdir. Böylece milliyetçilik, bir iadeitibar projesi ve ortak bölünlerin en büyüğü olarak topluma nüfuz ederken, modern dünya, bünyesinde gösteriş, güç istenci ve açgözlülük gibi irrasyonel etmenler barındıran milliyetçiliğin rekabetçi doğası üzerine inşa edilmiştir.

Modernitenin, milliyetçiliği, milliyetçiliğin de millî kimlikleri icat ettiğine yönelik neredeyse genel kabule dönüşmüş yaklaşımların aksine, millî kimliğin, milliyetçiliği, milliyetçiliğin de moderniteyi ortaya çıkardığına yönelik halen yeni sayılabilecek bir iddiayı biraz daha ileri taşıyarak, birbirinden farklı toplumlarda bireyci, kolektivist, sivil ve etnik çaprazlamalarla ortaya çıkan milliyetçilik tiplerinin, modernitenin kültür bağımlı ve birbirinden farklı güzergahlarına açıldığını söylemek mümkündür. Statü uğrunda sürdürülen mücadele söz konusu olduğunda, İngiliz aristokrasisi onun meşruiyeti için çabalarken, Fransız ve Rus soyluları onu muhafaza etmenin, Alman entelektüelleri ise onu yaratmanın peşinde olmuştur. Kısacası, tek bir Batı yoktur. Bunun yerine her Avrupalı toplumun kendi modernleşme serüvenini toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik olarak bazı yönleriyle ortak paydada buluşturan bir birikimden söz edilebilir. Bu ise ne tamamıyla Batılı bir muhteviyata sahiptir ne de modern olabilmenin yegâne yoludur.

Modernitenin bu çoklu yorumu, Batılı olmayan toplumların Batı'ya zimmetlenen tarih içerisindeki önemini de yeniden tartışmaya açmaktadır. *Klasik modernleşme kuramlarına* eklemlenen *Avrupamerkezci* yaklaşımın ve oryantalist düşüncenin Doğulu toplumlara atfettiği barbarlık, geri kalmışlık, durağanlık, cehalet ve despotizm gibi olumsuz *basmakalıplar*, Batı'yı modernitenin biricik öznesi ve tarihin tek yaratıcı faili olarak ilan eden üstünlükçü söyleme meşruiyet kazandırırken, coğrafi sınırlarından dışarı taşan Doğu'yu ise üzerinde tahakküm kurulan ve medeniyet ihraç edilen bir tür açık pazara dönüştürmüştür. *Çoklu moderniteler yaklaşımı*, bunun aksine, edilgen olduğu ileri sürülen Doğu toplumlarının kurumsal ve kültürel gelişimindeki kendi özgün deneyimlerine atıfta bulunarak modernleşme sürecinde Batı'nın taklidini bir ön koşul olmaktan çıkarmaktadır.

Tarihsel olarak Akdeniz'in iki yakasını sembolik olarak birbirinden ayırdığı varsayılan dinî-siyasal sınırların Doğu ile Batı arasındaki zıtlığı sembolize ettiği ve İslamiyet'in moderniteyle eş anlamlı olarak kullanılan ilerleme kavramıyla ters düştüğü iddiası, bilhassa millî ve modern olabilmenin mütemmim cüzü olarak kabul edilen sekülerizm vurgusuyla kimi zaman açıktan kimi zaman da *politik doğrucu* söylemlerin arkasında gizlenmiş olarak halen varlığını sürdürmektedir. Öte yandan, Müslüman milletlerin inşası ile Hristiyan milletlerinki arasında bir fark yoktur. Hristiyan dünyasında dinî kimlik ve ona özgü bilincin yerini millî kimlik ve onun seküler anlayışı almıştır. Milliyetçilik, dine ait birçok değeri ve fikri ödünç almış olsa bile bunu kendi seküler amaçları için kullanmıştır. Hristiyan toplumlar kendi dinî miraslarını spesifik milliyetçiliklerine katmışlar, onu seküler amaçlarına hizmet eder hale getirerek 'çoğunlukla' etnik bir karakter aşlamışlardır. Millî kimlik, tabiatı gereği üstünlük arzusunun kaynağıdır. Din, üstünlük uğrunda verilen mücadelenin bir parçası olabilir; fakat nüfuzu içerik ve stratejiden ziyade, biçim ve taktik gibi ikincil konularla sınırlandırılmıştır. Dinî doktrinlerin ne şekilde araçsallaştırılacağı milliyetçiliğe özgü seküler amaçlara uygun olarak belirlenir. Bu aynı zamanda dinin yer yüzüne indirilmesi, bir başka deyişle, kurumsal olarak sekülerize edilmesidir. İslâmiyet açısından bakıldığında, milliyetçilik bu dinin siyasal bir topluluk içerisindeki 'eşit mensubiyet' ve bu topluluğun 'egemenlik' prensiplerini kendisine mal etmiş, ardından onu kendi bünyesine dahil etmiştir. O halde, Batılıların sıklıkla içerisinde düştüğü yanılmanın aksine, İslâmî demokratikleşme kendi içerisinde kavramsal bir zıtlık barındırmak zorunda değildir.

Buna ek olarak, ulusal gerçeklik algısının bir çeşit panoramasını sunan devletin, tanım gereği temsilci hükümet işlevini üstlendiği ve temsil ettiği şeyin de halkın egemenliği olduğu unutulmamalıdır. Devlet, bunu bireysel veya kolektif hakları koruyarak gerçekleştirebilir. Halkın iradesi kralların, diktatörlerin veya Batılı tarzda öğrenim görmüş küçük bir elit grubun (*intelligentsia*) elinde toplanabilir. Özellikle Doğu toplumlarında millî bilinci geliştiren aktörleri bünyesinde barındıran bu üçüncü kesim,

sekülerleşme sürecinde din adamlarını ve dinî kurumları himayesi altına alarak ‘kimin ülkesi, onun dini’ (*cuius regio, eius religio*) ilkesini anımsatır biçimde, dinî hüviyete tahakküm eden dünyevî iktidar (*caesaropapist*) geleneğinden sıklıkla istifade etmiştir. Böylesi bir gelenekten söz ederken, VIII. Henry’nin İngilteresi, IV. İvan’ın Rusyası ve Nadir Şah’ın Azerbaycanı arasında paralellik kurmak mümkündür.

Azerbaycan tarihi, milliyetçilik ile modernite arasındaki ilişkiden doğan problemleri Doğu toplumları özelinde yeniden tartışmaya açarken az gelişmişliği kaderci bir gecikmenin neticesi olarak ele alan iddialar karşısında, dayanağını psikolojik ve kültürel etmenlerden alan karşı argümanların ne derece tutarlı olabileceğini gösteren iyi bir örnektir. Türk ve Müslüman Doğu dünyasında kurulan ilk laik parlamenter demokratik cumhuriyetin inşasına giden yolun ve bunu bir övünç kaynağı olarak milliyetçi bir tavırla kabul eden kurucu babalara ait siyasal deneyimin, *Avrupamerkezci* oryantalist tarihyazımına sadık kalınarak, şimdiye kadar *klasik modernleşme kuramlarına* eklenen modernist milliyetçilik yaklaşımlarına göre yazılan umum Doğu tarihinin problemlerini tartışmaya açmak için ideal birer örnek olduğu söylenebilir. Doğu’nun savunusunu yapmak adına son çare olarak başvurulmuş *ilkçi/eskilci* yaklaşımlardan bağımsız olarak, bir vaka çalışmasının ufkunu aşan bu tercih, Greenfeld modeli ile *çoklu moderniteler* arasında daha önce hiçkimse tarafından açıkça ortaya konulmamış bir ilişki kurulabileceğini ve bu bağının Doğulu bir toplumun modernleşme serüveninde kendisine karşılık bulabileceğini göstermiştir. Dahası, *çoklu moderniteler* kuramından bağımsız olarak, Greenfeld modelinde kendisine yer bulan ve moderniteye giden yollar biçiminde tasvir edilen beş milliyetçilik arasına, altıncı olarak, ilk kez bir Doğu toplumunun tarihsel tecrübesini yerleştirmeye yönelik bu deneme, umum Türk milliyetçiliğinin üstünlükçü perdeden maruz kaldığı gecikmişlik ve taklitçilik iddialarına verilen bir yanıt niteliğindedir.

Azerbaycan’da egemen halkın ortaya çıkışına yönelik olarak Müslüman cemaatten ulusal kimliğe geçiş sancılarını merkeze koyan ve bu sürece Batı birikimine benzerliği oranında kısmî başarı atfeden anlayışın dört başı mamur sekülerizm vurgusuna

rağmen, XIX. yüzyıl Azerbaycan toplumunda geleneksel ve modernist olarak iki kampa bölünen gruplar arasındaki rekabetin özünde zaten dünyevî kaygılar barındırdığı ve temel motivasyonunu statü arayışından aldığı gözden kaçırılmaktadır. Çarlık yönetimine bağlı idare-i ruhaniyyelerin çeşitli kademelerinde görev yapan yerli ulemanın veya siyasal İslamcı doktrinlerine rağmen sosyalistlerle iş birliğine gitmekten çekinmeyen -hatta 1920’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin idaresini Sovyetlere bırakmaktan yana tavır koyan- İttihadcıların siyasi kariyerleri bu durumun açık birer örneğidir. Benzer şekilde Azerbaycan’da milliyetçi hareketin en önde gelen temsilcisi olmasına rağmen ilk programında belirgin biçimde dinî kaygıların göze çarptığı Müsavat veya soylu bir mahfil olan sağcı Türk Adem-i Merkeziyyet Fırkası’nın, toprak reformuna ilişkin meselelerde, ittifak halinde olduğu Müsavat ile çözümsüz kalan politik krizlere sürüklenmiş olması da yine bu bağlamda değerlendirilebilir.

Azerbaycan’da modernitenin kurucu unsuru olarak milliyetçiliğin, tepkisel karakterine ve etnik-kolektivist yapısına rağmen Batılı muadilleriyle arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Batı birikiminde milliyetçilik, kendi siyasal bağımsızlıklarını elinde bulunduran ülkelerde, bir başka ülkenin kendinden evvelki ideolojisine meydan okuyan bir tepki olarak temayüz etmiş olmasına karşın, Azerbaycan’da *hınç* duygusunun muhatabı, mülki idareyi cebren eline alan Rus emperyalizmi, bir başka deyişle ‘içerideki *öteki*’ olmuştur.

Buradan hareketle, Azerbaycan’da milliyetçiliğin filizlenmesine yol açan etkenler arasında, Rus idaresi altındaki yüz on beş yıllık döneme damgasını vuran sömürge siyaseti ve ona zemin hazırlayan zihinsel bunalım başı çekmiştir. Azerbaycan’ı moderniteye götüren yolda Rus realitesini merkeze yerleştirirken, *ilkçi/eskilci* yaklaşımların bu türden bir ilişkinin varlığını inkâr eden argümanlarından veya bu ilişkiyi tanımakla birlikte Rus unsuruna büyük oranda müspet bir rol atfederek, onun etki kapasitesi bakımından önemini abartan modernist milliyetçi kuramlardan farklı bir bağıntıyı ortaya koymak mümkündür.

Buna göre, Petro reformlarının bir sonucu olarak doğumla elde ettikleri imtiyazları kaybeden ve asaletin liyakat usulünce kolaylıkla verilip, geri alınabilir hale gelmesinden hoşnutsuzluk duyan Rus aristokrasisi, statü kaybını telafi etmek ve onu gelecekte güvence altına almak üzere yoğun bir arayış içerisine girmiştir. Bunun bir parçası olarak asaletin eğitim yoluyla elde edildiği yeni bir anlayış ortaya çıkmış ve 1861’de serfliğin ilga edilmesiyle kan asaletinin artık bir öneminin kalmadığı düşünülerek saygınlık başka yerde aranmaya başlamıştır. Neticede, toplumun her ferdini birer seçkine dönüştürecek ve onları statü kaybına karşı koruyacak olan milliyetçilik projesi, sonradan elitleşen bu yeni nesil aydın zümre (*intelligentsia*) tarafından topluma yayılarak, bünyesinde ortak tarih, kader birliği, kolektivite ve vatanseverlik gibi kavramları barındıran Rus ruhu idealize edilmiştir. Seçkinlerin statü kaygısını ulusal prestij meselesine eklemleyen bu süreçte, Batılı kimliklerinden şüphe duymayan Rus seçkinleri, kendi uluslarının hayran oldukları Avrupa’nın bir parçası olarak kabul edilmediğini anladıklarında derin bir *kimlik krizine* doğru sürüklenmiş ve özsaygılarını yeniden kazanmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Nietzsche ve Scheler tarafından yapılan kavramsallaştırmaya atıfla, imparatorluklarının ‘efendilik’ statüsünü tasdik ettirmek üzere ilk önce Avrupa’yı taklit etmeye başlayan Rus seçkinleri, kendilerini Asyalı kimliğinden ayırmaya gayret etmiş fakat bekledikleri icazeti bir türlü alamayınca bu sefer *hıncı* Batı’ya kanalize ederek kendilerine evrensel medeniyetin yegâne temsilcisi olduğuna inandıkları Rus ulusunun benzersizliğini dünyaya kanıtlama misyonunu tevdi etmişlerdir.

XIX. yüzyıl Rus seçkinin zihnindeki olumsuz Asyalı imgesi ile Kafkasya’daki Rus yayılmacılığının emperyal içeriği arasında doğrudan bir bağlantı mevcuttur. Bu dönemde, Rus tarihsel coğrafyasının nüvesinde bulunan kolonyalist refleks, ulusal prestij arayışına eklenerek emperyalist bir sapma göstermiş ve Rusya’nın Batılı olarak kabul edilip edilmeksizin, büyük bir medeniyetin temsilcisi olduğunu kanıtlayabilmesi için Avrupalı devletler gibi kendi kolonilerine sahip olması gerektiği fikri ön plana çıkmıştır. Rusya’nın da tıpkı Amerika gibi kendi vahşileri olarak tabir

ettiği Asyalı halklara medeniyet ihraç etme misyonu olarak meşruiyet kazandırılmak istenen bu anlayış, Rus oryantalizminin yükselişine de zemin hazırlamış ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren resmî bir hüviyete kavuşan milliyetçilik, *yerelci* ve *bütünleştirici* eksen kaymalarıyla Rusya'nın doğu siyasetinde belirleyici hale gelmiştir. Taklitçi emperyalizm olarak adlandırılabilen pratikleri bünyesinde barındıran bu sömürü siyasetinin bir parçası olarak *ötekileştirilen* Doğulu halklar, Rus tahakkümü altında kendi tepkisel milliyetçiliklerini geliştirmiş ve bunu hem ulusal bağımsızlık mücadelelerinin stratejisini belirleyen bir araç hem de bu mücedelenin amacı haline getirmişlerdir. Bu açıdan, Azerbaycan'da milliyetçiliğin oluşumu, Kafkasya'da Rus tahakkümüne karşı gösterilen tepkisel refleksin tipik bir örneğini teşkil etmektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarında geleneksel toplumun özelliklerini taşıyan Azerbaycan hanlıkları, henüz milliyetçiliğin icat edilmediği monarşik yapılar olarak tasvir edilmesine karşın, bunlar, kökleri yüzyıllarca geriye giden bir siyasal birlik hayatının mirasçısı ve malik oldukları maddî ve manevî kültür öğeleriyle köklü bir medeniyetin temsilsici olan Türklerin bağımsızlığını sembolize etmektedir. Hanlıklar devrinin kolektif hafızasında Türklerin kadim geçmişinin özellikle sözlü ve yazılı edebi eserler aracılığıyla yer tutmuş olması, ayrıca İslamiyet'in bölgedeki güçlü nüfuzu, yerli halkın üzerinde yaşadıkları toprakların hâkim unsuru olduklarına yönelik bilincin canlı kalmasını sağlamıştır.

Ulusal prestij meselesi ve *efendi-köle diyalektiğine* atıfla, Batı'da köle ahlakıyla tasvir edilirken, Doğu'da efendiliğe soyunan Rusya'nın, bu hanlıkları birer birer ortadan kaldırmaya başlamasıyla, kendisini hiçbir zaman köle olarak konumlandırmayan Azerbaycan halkı arasında *hıncın* ilk tohumları da ekilmeye başlanmıştır. Bölgede Rus işgaline karşı kısa aralıklarla patlak veren silahlı isyanlar, milliyetçi fikirlerin oluşması için Batı'daki örneklerinden çok daha uygun bir siyasal iklimin varlığına işaret ederken, ilerleyen yıllarda merkezî yönetimin kademeli biçimde tesis edilmesiyle

Azerbaycan toplumunun geleneksel yapısında büyük çaplı kırılmalar meydana gelmiştir.

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da kendi otoritesini tesis etmek için hayata geçirdiği askeri vesayet rejimi, kendi topraklarında güvenilmez yabancılar (*inorodtsı*) olarak görülmeleri sebebiyle gururuyla oynanan yerli halkı, gündelik yaşam pratiklerine varana kadar tahakkümü altına almaya çalışmış ve zorunlu kitlesel göçler aracılığıyla bölgenin demografik yapısını büyük oranda değiştirmiştir. Bu siyasetin uzun vadeli sonuçları, gelecekte Azerbaycan milliyetçiliğine etnik karakter aşıl原因an etmenlerden biri olmuştur. Buna ek olarak, Azerbaycan'daki hakimiyetini pekiştirmek isteyen Çarlık rejiminin, kültürel genetiği değiştirilmiş yerli bir seçkin zümre yaratarak, bunlar eliyle toplumsal yaşamı hem dinî hem de siyasi yönden kontrol altında tutmaya çalışması, geleneksel toplumun alt üst olmasıyla sonuçlanmıştır. Hanlıklar devrinde yüksek zümreye mensup han, bey, ağa ve ulema sınıfından kimselere birtakım idari ve iktisadi imtiyazlar tanınmasını öngören bu proje, yabancı bir rejimin otoritesini tanımayan eski seçkinlerin kara cemaat ile karışmasına sebep olmuş, işbirlikçiler ise yerli halk tarafından dışlandıklarından, bunların statüleri pratikte tanınmamış ve bekledikleri saygıyı elde edememişlerdir. Dahası, statüleri resmî olarak tanınmakla birlikte Rus aristokrasisine ve Rusya'da yaşayan diğer etnik grupların soylu tabakalarına tanınan haklardan mahrum bırakılan bu ikinci grup, kısa aralıklarla birbirinin yerini alan *yerelci* ve *bütünleştirici* politikaların neden olduğu kaygan siyasal zeminde keyfen atanıp azledilebildiklerinden *statü tutarsızlığı* yaşamaya başlamış, neticede kendi toplumları ile merkezi hükümet arasında sıkışarak derin bir *kimlik krizine* sürüklenmişlerdir. Eski itibarını doğrudan kaybeden birinci grup seçkinler ise hanlıklar devrinde herhangi bir unvan taşımayan kimselerin bile 'işe yararlılıkları' ölçüsünde yüksek zümreye dahil edilebildiğini gördüklerinde yüzlerini kendi halkına çevirmişler ve toplumsal dönüşümü tetikleyecek olan *hınç* referanslı milliyetçi fikirleri kitlelere aşıl原因amaya başlamışlardır.

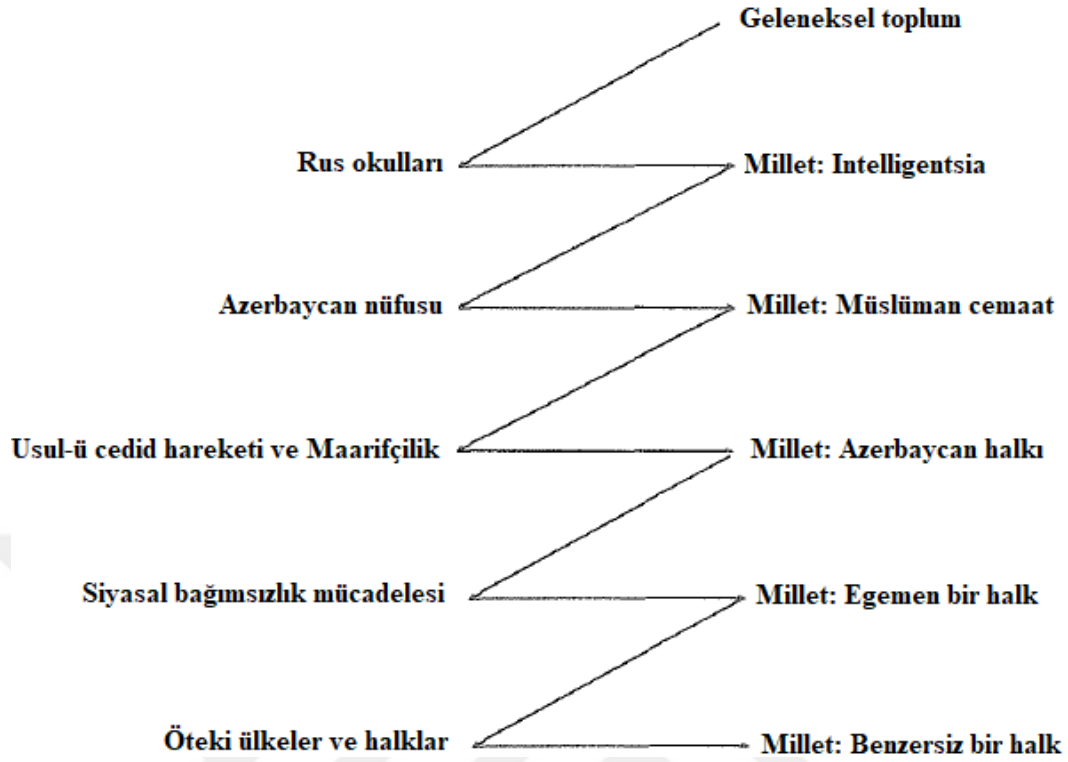
Azerbaycan’da özellikle komendantlık idaresinin devam ettiği yıllarda yerli halkın maruz kaldığı baskı ve ayrımcılık, Türklere kadim zamanlardan miras kalan kolektivist ruhun da etkisiyle tarihsel Rus karşıtlığını perçinlemiştir. Buna ek olarak, siyasal istikrarsızlıklarla çalkalanan bölgede, kendilerini güvende hissetmeyen ve artık geri dönüşün mümkün olmadığına ikna oldukları için asalet kavramına yeni anlamlar yüklemek zorunda kalan yerli seçkinler arasında yeni bir grup yükselişe geçmiş ve Azerbaycan millî istiklâl mücadelesini örgütleyecek olan şuurlu bir muhalefet oluşmaya başlamıştır.

Seçkinler arasında kendini gösteren bu yeni grup, merkezi hükümetin kendi hizmetinde çalışacak suni zadegân sınıfı yaratma projesinin bir parçası olarak Rus okullarında çağdaş eğitim alan fakat asimilasyona karşı direnç göstermeyi başarabilmiş olan *intelligentsiadan* başkası değildir. Azerbaycan’da *intelligentsianın* doğuşu, yeni bir sembolik statü arayışındaki yerli seçkinler arasında kan asaletinin eski önemini kaybetmeye başlamasıyla ve itibarın geri kazanım sürecinde artık soyluluk yerine entelektüel birikimin öne plana çıkmasının bir neticesidir. XIX. yüzyılda, bu zümrenin birinci neslini temsilen Kâzım Bey Zakir, Mirza Şefi Vazeh, Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, Mehmet Ali Mirza Kâzım Bey ve İsmail Bey Gutgaşınlı gibi isimler, kendi dönemlerinde kitlesel hareketler başlatamamış olmalarına rağmen, Azerbaycan ve Kafkasya tarihlerini mukayeseli olarak incelemişler, Azerbaycan Türklüğü’nün özgün kolektif kimliğinin Rusların “Tatar” kategorizasyonundan ayrılmasında rol oynamışlar ve Azerbaycan rönesansının öncü isimleri olarak kendilerinden sonraki kuşaklar üzerinde büyük tesir bırakmışlardır. Bunlar arasında anılan Mirza Fetali Ahundzâde, Hasan Bey Melik Zerdabî ve Hacı Seyyid Azim Şirvânî gibi simalar, Azerbaycan *intelligentsiasının* ikinci kuşağını temsilen kendi toplumlarını moderniteye taşıyacak olan millî mektepler, tiyatrolar ve basın gibi maneviyatı biçimlendirecek kurumlara olan ihtiyacı fark etmişler ve bu yönde devrim niteliğinde işler başarmışlardır. Bünyesinde maarifçiler olaran adlandırılan kimseleri barındıran bu kuşak, Ruslaşmaya meyilli Rus-meablar ile mütedennî İran-meablar karşısında, asra hâkim çağdaş

düşüncelerin toplumsal hayatta karşılık bulabilmesi için cehalete, hurafelere, yozlaşmış adetlere ve skolastik İslam düşüncesini temsil eden kişi ve kurumlara karşı mücadele veren ansiklopedist şahsiyetleri bünyesinde barındıran üçüncü bir siyasi odak olarak ön plana çıkmıştır.

Azerbaycan *intelligentsiasının* üçüncü nesli, ulus projesinin giderek tabana yayıldığı XX. yüzyılda, kendilerini kültürel nitelikli araştırmalara ve felsefi tezlere vakfeden seleflerinden farklı olarak gerçek birer politik aktivist hüviyetine bürünmüşlerdir. Bu devre damgasını vuran Ali Bey Hüseyinzâde, Ali Merdan Topçubaşı, Celil Mehmedkuluzâde, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmed Emin Resulzâde gibi birçok isim, toplumun eski ve yeni tabakalarını bir araya getirerek Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin ideologları olmuşlardır. Azerbaycan'ın siyasal bağımsızlığı uğrunda sürdürülen mücadelenin itici gücü olan milliyetçilik, Büyük Savaş'ın ve devrimlerin çağında en ergin formuna kavuşarak realist ve romantik ekollere ayrılmış, bunlar 1920'den itibaren Çarlık rejiminin yerini alan Sovyet rejimine karşı muhacerette sürdürülen mücadelenin temel rehberi olarak kalmıştır.

Azerbaycan'da milliyetçiliğin, modernitenin kurucu unsuru olduğu iddiası hem biçim hem de içerik olarak en güzel ifadesini *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* şiarında bulmuştur. Bu bağlamda, ulus projesinin, dinî kimliği de kapsayacak biçimde özgün bir modernizasyon sürecine öncülük etmesi gerektiği düşüncesi ilkece hem *çoklu moderniteler yaklaşımı* ile hem de Greenfeld modeliyle uyum içerisindedir:

Şekil 3-Semantik Değişimin Zigzaglı Yolu: Azerbaycan Örneği

Azerbaycan’da millet kavramının geleneksel toplumdan benzersiz bir halka doğru evrilişi, daha önce detaylarıyla ele alınan semantik değişimin zigzaglı yolu üzerinde ulus projesinin tamamlanmış halini göstermektedir. Sovyet işgalinin ardından Azerbaycan’ın ikinci kez bağımsızlığını kaybetmesiyle muhacerete taşınan millî istiklâl mücadelesi ise barındırdığı yeni problem alanları, şahitlik ettiği tarihsel kırılmalar ve konusu olduğu ilişkiler ağıyla yeni ve alternatif okumalara muhtaçtır.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV BELGELERİ

1.1. Azərbaycan Devlet Arşivləri

1.1.1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)

249/C/19, v.1; 970/1/143, v.7; 970/1/224 v.5; 894/10/47, v.1; 894/10/106, v.1-10; 970/1/143/38.

1.1.2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA)

Sıralama: Fon, Siyahı, İş.

1/1/474; 1/1/1185; 1/1/1235; 1/1/1236; 9/62/58; 45/1/35; 46/1/215; 50/1/274; 50/1/60; 55/1/39(ekhr); 55/1/1(ekhr); 62/1/58; 62/1/59; 290/1/233; 375/1/17; 389/1/25; 1226/103/76.

1.2. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

1.2.1. Osmanlı Arşivi (BOA)

Sıralama: Fon, Dosya, Gömlek, Tarih.

DH.EUM.EMN, 115-15, 16.07.1332/10.06.1914; DH.EUM.KLH, 1-22, 02.04.1333/17.02.1915; DH.EUM.5.Şb, 55-26, 24.05.1336/07.03.1918; DH.SYS, 108-38, 27.07.1332/21.07.1914; HAT, 3-92B, 29.12.1157/2.02.1745; HR.SYS, 2108-10, 28.11.1914; HR.SYS, 2109-12, 09.03.1915; HR.SYS, 2113-16, v.22, 14.09.1918; HR.SYS, 2293-8, v.64-65, 8/10/1334/8.10.1918; HR.SYS, 2296-1, v.61, 27.02.1918; HR.SYS, 2303-14, v.1, 23.06.1918; HR.SYS, 2371-4, v.4, 19.03.1918; HR.SYS, 2371-6, v.39, 15.04.1918; HR.SYS, 2372-1, v.19, 4-7.07.1334/4-7.07.1918; HR.SYS, 2372-1, v.32-34, 12.07.1334/12.07.1918; HR.SYS, 2372-1, v.35, 13.07.1334/13.07.1918; HR.SYS, 2372-2, v.104, 21.09.1918; HR.SYS, 2372-2, v.110, 23.09.1918; HR.SYS, 2373-1, v.41, 29.06.1334/29.06.1918; HR.SYS, 2372-3, v.1, 26.04.1918; HR.SYS, 2372-3,

v.11, 13.05.1918; HR.SYS, 2372-3, v.12-16, 14.05.1918; HR.SYS, 2372-3, v.64-68, 25.05.1918; HR.SYS, 2372-3, v.73, 23.05.1918; HR.SYS, 2372-3, v.116-117, 24.05.1918; HR.SYS, 2373-4, v.3, 4.06.1918; HR.SYS, 2374-1, v.1, 5.09.1918; HR.SYS, 2376-10, 24.08.1914; HR.SYS, 2397-6, v.9, 28.01.1918; HR.SYS, 2398-4, v.12, 23.05.1918; HR.SYS, 2398-4, v.19, 22.05.1334/22.05.1918; HR.SYS, 2398-4, v.52, 28.05.1918; HR.SYS, 2398-5, v.149, 29-31.05.1918; HR.SYS, 2398-7, v.62, 1.07.1918; HR.SYS, 2448-23, 16.02.1918; HR.SYS, 2456-29, 21.11.1336/28.08.1918; HR.SYS, 2463-61, v.1, 26.01.1336/26.01.1920; HR.SYS, 2877-73, v.1-3, 7/07/1335/7.07.1919; HR.SYS, 2878-78, 19/09/1335/19.09.1919; HRT. h. 80, 13.02.1333/31.12/1914; MV. 213-37, 26/02/1337/28.11.1918.

1.3. Birleşik Krallık Arşivleri

1.3.1. Cabinet Papers (CAB)

(Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri-Hükümet Evrakı)

Sıralama: Referans Numaraları.

24/68/45, v.194, 10.1918; 24/72/13, v.43, 12, 1918; 24/76/23, v.88, 3.05.1919; 24/88/100, v.347, 22.09.1919; 24/89/24, v.49-50, 24-25.09.1919.

1.3.2. Foreign Office (F.O.)

(Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri-Hariciye Vekaleti)

Sıralama: Referans Numaraları.

60/15, Domestic various, 1819; 60/27, Henry Willock, 1826; 608/79/6, v.486, 6.04.1919; 608/79/6, v.489., 21.04.1919; 608/79/6, v.502-503, 2.10.1919; 608/79/6, v.528-529., 1.12.1919; 608/84/10, v.53-59, 31.12.1918; 608/84/10, v.91, 26.05.1919; 608/84/10, v.94-96, 5.06.1919; 608/84/10, v.97-100, 27.06.1919; 608/84/10, v.136-139, 22.08.1919; 608/84/10, v.159, 5.09.1919; 608/84/10, v.169, 12.09.1919; 608/84/10, v.192, 6.09.1919; 608/100/13, v.555-

558, 2.02.1919; 608/100/13, v.561, 1.03.1919; 608/100/13, v.569, 17.05.1919; 608/100/13, v.576., 25.01.1919; 608/118/2, v.115, 22.06.1919; 608/271/5, v.165, 10.01.1920; 608/271/5, v.173-174, 8.01.1920; 608/271/5, v.177-179, 8.01.1920; 608/273/4, v.80, 20.12.1919; 608/273/4, v.86-87, 18.12.1919.

1.4. Rusya Devlet Arşivleri

1.4.1. Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Federatsii (AVP-RF) (Rusya Federasyonu'nun Dış Politika Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

“SRP”, 77-1/1722.

1.4.2. Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVP-RI) (Rus İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

“Missiya v Persii”, 528d/46; “Persidskiy stol”, 488 (1908)/2293; 77 (SRP)/5/2; 77/6/473; “SRP”, 77(1)/2/(1796 g.); 89 (SRT)/1-1724/6/1; “SPb. Glavniy Arhiv 1-9 (1827)”, 8/13(2).

1.4.3 Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF) (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

446/2/41; 1463/2/1211; 1771/1/3; 5325/4/82; 5325/4/83; 5402/1/511.

1.4.4. Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov (RGADA) (Rus Devlet Kadim Evrak Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

23/13/1.

1.4.5 Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA)
(Rus Devlet Tarih Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

102/253/285; 776/13/135; 776/15/104; 932/1/319; 932/1/330; 932/1/384;
932/1/444; 561/1/30; 853/2/12; 1263/1/4259; 1263/2/5053; 1268/1/1B;
1268/1/671a; 1268/2/731b; 1268/10/129; 1268/11/109; 1276/1/107; 1574/1/146.

1.4.6. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGV-İA)
(Rus Devlet Askeri Tarih Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

476/1/13; VUA/4259/4; VUA/d:4295; VUA/d:4336.

1.5. Tataristan Devlet Arşivi

1.5.1. Natsionalnyy Arhiv Respubliki Tatarstan (NART)
(Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi)

Sıralama: Fond, Opis, Delo.

968/1/79.

2. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeyu (AKAK)
(Kafkas Arkeografya Komisyon Vesikaları)

_____, T.1, Tiflis, 1866.

_____, T.2, Tiflis, 1868.

_____, T.3, Tiflis, 1869.

_____, T.4, Tiflis, 1870.

_____, T.6(1), Tiflis, 1874.

_____, T.6(2), Tiflis, 1875.

_____, T.7, Tiflis, 1878.

_____, T.8, Tiflis, 1881.

Arhiv Russkoy Revolyutsii, T.IX, Berlin: Slovo, 1923.

Azərbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri, (Ed.) Yunus Özger, (Haz.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: Teas Yayıncılık, 2018.

Dekreti Sovyetskoy Vlasti, T.I, 25 Oktyabrya 1917 g. – 16 Marta 1918 g., Moskva: Gos. İzd-vo Polit. Literaturı, 1957.

Dogovori Rossii s Vostokom: Političeskiye i Torgoviye, (Soz.) T. Yuzefoviç SPb: Tip. O.I. Baksta, 1869.

Dokumentı po İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR, T.I, (Red. İ Mintsı, E. Gorodyetskogo), Moskva: Politizdat, 1941.

Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane

_____, Ç.I, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR, 1936.

_____, Ç.II, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR, 1937.

Krasnyy Arhiv, T.1 (26), Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1928.

Muahedat Mecmuası

_____, C. III, İstanbul: Ceride-i Askeriyye Matbaası, h.1297 [m.1879/80].

_____, C. IV, İstanbul: Ceride-i Askeriyye Matbaası, h.1298 [m.1880/81].

Nâme-i Hümayûn Defteri, No.3 (Tıpkıbasım), İran ve sâire Nâme-i Hümayûn, Min evâili Cumadelahir sene 1149 ilâ evâsıtı Cumadelahir sene 1176, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri

_____, C.I, (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) 1578-1914, Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992.

_____, C.II (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) 1575-1918, Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi, İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii (PSZ)
(Rus İmparatorluk Kanunnameler Koleksiyonu)

_____, Sob. I (1649-1825), T.VII (1723-1727), 1830.

_____, Sob. I (1649-1825), T.XXI (1781-1783), SPb, 1830.

_____, Sob. I (1649-1825), T.XXVI (1800-1801), SPb, 1830.

_____, Sob. I (1649-1825), T.XXXII (1812-1815), SPb, 1830.

_____, Sob. II (1825-1881), T.XXI, Ç.2, (1846), SPb, 1847.

_____, Sob. II (1825-1881), T.XXII, Ç.1, (1847), SPb, 1848.

_____, Sob. II (1825-1881), T.XXIV, Ç.1, (1849), SPb, 1850.

_____, Sob. III (1881-1913), T.XXV, Ç.1, (1905), SPb, 1908.

Sbornik Statistiçeskih Svedeniy o Kavkaze, T.1, (Soz.) N. İ. Voronov, Tiflis: Kavkazskim Otdelom İmp. Russkogo Geografiçeskogo Obşestva, 1869.

3. KAYNAK ESERLER

“31 Mart (1918-31Mart-1937)”, *Aydın Yol*, N.2-3, (Mart-Nisan 1937), s.11.

ADIGÖZƏL bəy, Mirzə, “Qarabağnamə”, *Qarabağnamələr*, (Ed.) Akif Fərzəliyev, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, ss.34-116.

AGAYEV, Ahmet Bey, “Millet ve Milletçilik”, *Terakki*, N.16, (22 Yanvar 1909).

_____, Ahmed, “Neobhodimaya Razyasneniya k Petitsiyam Musulman”, *Kaspiy*, N.57, (30 Mart 1905).

Ahmed Cevdet [Paşa], *Tarih-i Cevdet*, C.I, Tertib-i Cedid, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, h.1309 [m.1891].

AXUNDZADƏ, Mirzə Fətəli, “Yeni Əlifba Haqqında Mənzumə”, *Əsərləri*, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, ss.233-237.

_____, Mirzə Fətəli, “Kəməüddövlənin Əvvəlinci Məktubu”, *Əsərləri*, C.II, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, ss.20-45.

_____, Mirzə Fətəli, “Müqəddimə”, *Əsərləri*, C.III, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, ss.157-162.

_____, Fətəli Mirzə, “İran Şahzadəsi Cəlalüddövlənin Hindistan Şahzadəsi Kəmalüddövləyə Yazdığı Cavabdır”, *Əsərləri*, C.II, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, ss.112-121.

_____, Fətəli Mirzə, “Üçüncü Məktub”, *Əsərləri*, C.II, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, ss.129-136.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti, 1928.

“A Survey of the Russian Possessions Beyond the Caucasus, in Statistical, Ethnographical, Topographical, and Financial Respects”, *The British and Foreign Policy Review*, Vol.VII, No.XIV, (July-October 1838), ss.417-456.

A. Turanî, “Mektub-i Mahsus”, *Türk*, S.56, (23 Teşrin-i Sâni 1904).

A.V., “Skazka o Kara-Oglu”, *Kavkaz*, N.39, (28 Sentyabrya 1846), ss.153-154.

“Azerbaycan’da Siyasî Vaz’iyet”, *Kurtuluş*, Y.4, S.35, (Eylül 1937), ss.15-19.

BADDELEY, John F., *The Russian Conquest of The Caucasus*, London: Longman, Green and Co., 1908.

BAKIXANOV, A., *Gülüstani-İrəm*, Bakı: Berpaneşr, 2010, (Tıpkıbasım, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyyatı, 1951).

_____, [BAKİHANOV], A. K., “Proyekt Uçrejdeniya Musulmanskogo Uçilişa Sostavlenniy Maiyrom Abbas-Kuli-Agoyu Bakihanovım 29 Fevralya 1832 g.”, *Soçineniya Zapiski Pisma*, Bakı: Elm, 1983, ss.251-254.

“Bakü’de Neler Oluyor? - Resulzade Mehmed Emin Bey ile Mülakat”, *Tanin*, Y.11, N.3487, (26 Ağustos 1918).

BASİHİN, P., “Nemetskiya Kolonii Na Kavkaze”, *Kavkazskiy Vestnik*, No.1, Ç.11, (Yanvar 1900), ss.14-25.

BELENKİY, S., A. Manvelov, *Revolutsiya 1917 goda v Azerbaydjane (Hronika Sobitii)*, Bakı: İstpart Otdel TK i BKAKP(b), 1927.

BERDEREVSKİY, E., İ. Dunkel-Velling, “Şamil v Parije i Şamil v Poblje”, *Kavkaz*, N.100, (22 Dekabrya 1854), ss.404-405.

BERJE, Ad. P., “Prisoyedinyeniye Gruziy k Rossii: 1799-1831”, *Russkaya Starina*, T.XXVIII, (May 1880), ss. 1-34.

BİĞİ, Musa, *Islahat Esasları*, Petrograd: Tip. M. A. Maksutova, 1915.

BOULANGER, Nicolas Antoine, *Recherches sur l'origine du despotisme oriental et des superstitions: ouvrage posthume de B.I.D.P.E.C.*, Londres: Chez Seyffert, 1762.

BOROZDİN, K. A., “Pereselentsı v Zakavkazi”, *Ruskiy Vestnik*, N.15 (İyul 1891)’den ayırmasım, SPb: Tip. T-va Obşestv. Polza, 1891, ss.117-162.

BROWNE, Edward G., *The Persian Revolution 1905-1909*, London: Cambridge University Press, 1910.

“Bulletin Du Jour: Zèle Inopportun”, *Le Temps*, An.56, No.20084, (2 Juillet 1916).

BURNAŞEV, Stepan D., *Opisaniye Oblastyey Adrebijanskih v Persii i ih Političeskogo Sostoyaniya*, Kursk, 1793.

BUTKOV, P. G., *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803 god.*, T.1., SPb: Tip. İmp. Akademii Nauk, 1869.

_____, P. G., *Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803 god.*, T.2., SPb: Tip. İmp. Akademii Nauk, 1869.

“Bütün Müslümanlara Cihad Farz Oldu”, *Sebilü'r-reşad*, C.XIII, S.314, (6 Teşrînisânî 1330/1914).

CASTÉRA, Jean Henri, *Vie de Catherine II: Impératrice de Russie*, T.II, Paris: Chez F. Buisson, 1797.

CHANTREAU, *Philosophical, Political, and Literary Travels in Russia, During the Years 1788 & 1789*, Vol. I, Perth: R. Morison, Junior, 1794.

Çlenı Gosudarstvennoy Dumı (Portreti i Biografi): Perviy Soziv 1906-1911, (Sos.) M. M. Boioviç, Moskva: T-va İ. D. Sitina, 1906.

DANİLEVSKİY, Nikolay Ya., *Rossiya i Yevropa: Vzglyad na Kulturniya i Političeskiya Otnoşeniya Slavyanskogo Mira k Germano-Romanskomu*, SPb: Bratyev Pantyelyeyevih, 1895.

DENİKİN, Anton İ, *Oçerki Russkoy Smuti*, T.4, Berlin Slovo, 1925.

DUBROVİN, N., *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*, SPb: Tipografiya Departmenta Udelov, 1866.

DUNSTERVILLE, Lionel C., *The Adventures of Dunsterforce*, London: Edward Arnold, 1920.

ESADZE, Semen S., *İstoriçeskaya Zapiska on Upravlenii Kavkazom*, T.1, Tiflis: Guttenberg, 1907.

FISCHER, Louis, *Oil Imperialism: The International Struggle For Petroleum*, New York: International Publishers, 1928.

FON-VİSİN, D. İ., *Pervoye Polnoye Sobraniye*, SPb i Moskova: Şamova, 1888.

GƏNCƏVİ, Nizami, *İskəndərnamə-Şərəfnamə*, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004.

GERTSEN, A. İ., “Konstantin Sergeyeviç Aksakov”, *Kolokol*, (15 Yanvarya 1861), s.1.

GLİNKА, Sergey Nikolayeviç, *Opisaniye Peresleniya Armyan Adderbidsjanskiy v Predeli Rossii: c Kratkim Prevaritelnyim İzpoljeniyem İstoriçeskiy Vremen Armenii Poçerpnyutoye iz Sovremennykh Zapisok*, Moskva: Tip. Lazarevıy İn-Ta Vost., 1831.

GOLDER, Frank A., *Documents of Russian History 1914 1917*, New York: The Century Co., 1927.

GORKİY, M., *Sobraniye Soçineniy v Tridtsati Tomah*, T.23, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1953.

GRAF VORONTSOV-DAŞKOV, *Vsyepoddanneysiy Otçet za Pyatiletie Upravleniya Kavkazom*, SPb: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1910.

_____, *Vsyepoddanneysiy Zapiska po Upravleniyu Kavkazskim Krayem*, SPb: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1907.

Hudūd al- ‘Ālam, (Trans.) V. Minorsky, (Ed.) C.E. Bosworth, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

HADİ, Məhəmməd, “Amali-Tərəkki” *Səçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb, 2005, s.29.

_____, Məhəmməd, “Bəşer”, *Səçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb, 2005, s.284.

_____, Məhəmməd, “İnsanların Tarixi Faciələri, Yaxud Əlvahi-İntibah” *Səçilmiş Əsərləri*, Şərq-Qərb, 2005, ss.336-356.

HARBORD, James G., *Report of the American Military Mission to Armenia*, Washington: Government Printing Office, 1920.

HÜSEYNZADƏ, Əli Bəy, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

_____, [E. H.], “Kuh-i Kaf ve Simurg”, *Hayat*, N.143, (2 Temmuz 1906).

ILGAR, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998.

İbn HURDAZBIH, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, (Trc.) Hüseyin Karaçanlu, Tahran: Çaphane-i Maharet, 1991.

“İdareye Mektub”, *Âlem-i Nisvân*, N.4, (24 Mart 1906).

İLMİNSKİY, N. İ., *Sistema Narodnogo i v Çastnosti İnorodçeskogo Obrazovaniya v Kazanskoy Kraye*, SPb: Sinodalnoy Tipografii, 1886.

_____, N. İ., *Pisma Nikolaya İvanoviça İlminskogo k ober-prokuroru Svyatoyşego Sinoda K. P. Pobedonostsevu*, Kazan: Pravoslavnnogo Sobesednika, 1895.

İnorodçeskaya Şkola: Sbornik Statey i Materialov no Voprosam İnorodçeskoy Şkolı, (Red.) G. G. Tumima, V. A. Zyelyenko, Petrograd: İzdaniye N. P. Karbasnikova, 1916.

İVANENKO, V. N., “Grajdanskoye Upravleniye Zakavkazem ot Prisoyedinyeniya Gruzii do Namestičestva Velikogo Knyazya Mihaila Nikolayeviça”, *Utverjdeniye Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, ss.1-524.

_____, V. N., “Upravleniye General-Adeyutanta Muravyeva i Feldmarşala Knyazya Baryatinskogo”, *Utverjdeniye Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, ss.431-480.

_____, V. N., “Upravleniye Generalov Golovina i Neydgarta”, *Utverjdeniye Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, ss.309-346.

_____, V. N., “Upravleniye Knyazyia Mihaila Semenoviça Vorontsova”, *Utverjdeniye Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, T.XII, (Red.) Gen. May. Potto, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşyego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, 1901, ss.347-388.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, C.3, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.

KARAMZİN, Nikolay M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T.I, SPb: N. Greça, 1818.

_____, Nikolay M., *Zapiska o Drevney i Novoy Rosii v Yeyo Politiceskom i Grajdanskom Otnoşeniyah*, Moskva: Nauka, 1991.

Kavkazskiy Kalendar na 1878 god (XXXIII god), Tiflis: Glavnago Upravleniya Namestika Kavkazskago, 1877.

_____, *na 1890 god (XLV god)*, Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşago Grajdanskogo Çastiyu na Kavkaze, 1889.

_____, *na 1915 god (LX god)*, Tiflis: Tipografiya Namestika E.İ.V. ha Kavkaz, Kazyenny Dom, 1914.

KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara: İlke Kitabevi Yayınları, 1998.

KİREYEVSKİY, İvan V., “Obozreniye Russkoy Slovyesnosti za 1829 god”, *Polnoye Sobraniye Soçineniy İ. V. Kireyevskago*, T.II, Moskva: Tip. İmp. Moskovskago Univyersityeta, 1911, ss.14-39.

“Kyor-Oglu, Vostoçny Poet-Nayezdnik”, *Kavkaz*, N.21, (11 Marta 1856), s.83-84

LENIN, Vladimir. İ., “On The National Pride Of The Great Russians”, *Collected Works*, (Ed. Julius Katzer), Vol.21, Moscow: Progress Publishers, 1974, ss.102-106.

_____, Vladimir İ., “The Right of Nations To Self-Determination”, *Collected Works*, (Ed. Julius Katzer), Vol.21, Moscow: Progress Publishers, 1974, ss.316-317.

_____, Vladimir İ., “Theses On The Constituent Assembly”, *Collected Works*, (Ed. George Hanna), (Trans. Yuri Sdobnikov, George Hanna), Vol.26, Moscow: Progress Publishers, 1977, ss.379-383.

“Les Désordres Du Caucase”, *Le Matin*, Y.22, N.7878, (20 Septembre 1905), ss.1-6.

LİÇEVİÇ, İ. P., “Bıvşyeye Yelisuyskoye Sultanstvo”, *Sbornik Svedyenyi o Kavkazskih Gortsah*, V.VII, Tiflis: Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1873, ss.1-54.

LVOV, G. Ye., “Vremennoye Pravitelstvo o Zadaçah Voynı”, *Reç*, No.73, (10 Mart 1917).

LYUBAVSKIY, Matvey K., *İstoriçeskaya Geografiya Rossii v Svyazi s Kolonizatsiyey*, Moskva: Tipo-Litografiya İ. İ. Lyubimova, 1909 (Tıpkıbasım, SPb: Lan, 2000).

MARLİNSKIY, A., “Pismo k Doktoru Ermanu”, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, T.III, SPb: Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, 1838.

MARTENS, F. F., *Rossiya i Anglia v Sredney Azii*, SPb: Emil Gartve, 1880.

MAYERHOFF, Franz, *Hassgesang gegen England (Ernst Lissauer) für Männerchor*, Leipzig: Klemm, 1915.

Mecmua-i Fünun, “İslah-ı Resmi Hatta Dair Bazı Tasavvurat”, N.14, (1280), ss.69-75.

Mehmed Ali, “İntikam Sayıklaması”, *Kurtuluş*, No.6, (Nisan 1935), ss.173-174.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “İstiklâl Mücadelesi”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.4, (28 Mayıs 1929), ss.121-127.

_____, Mirza Bala, “Azerbaycan Devleti”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.3, (28 Mayıs 1931), ss.70-74.

MƏMMƏDQULUZADƏ, Cəlil, *Əsərləri*, C.I, Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.

MİLYUKOV, Pavel N., *Rossiya na Perelome: Bolşevistskiy Period Russkoy Revolyutsii*, T.I, Parij, 1927.

MOTTLEY, John, *The Life of Peter the Great, Emperor of All Russia*, London: Printed for M. Cooper, 1755.

Müsavat-ı İslamiyyenin Merkezî Komitesi, “Müslümanlar, Dindaşlar!”, *Sebilü'r-reşad*, C.IX, S.38-320, (1328/1912) ss.226-227.

“Müselman Ohumuşları”, *Molla Nasreddin*, N.7, (1908).

NEMANZADE, Ömer Faiq, “Dəvət”, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, ss.63-75.

_____, [NEMANZADƏ], Ömər Faiq, “Yazımız, Dilimiz, İkinci İl'imiz”, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, ss.173-174.

POPOV, A., *Materialı dlya İstorii Vozmuşeniya Stenki Razina*, Moskva: V. Tip. L.Stepanovoy, 1857.

“Posledniya İzvestiya”, *Reç*, No.91, (20 Aprel 1917).

POTTO, V., *Kavkazskaya Voyna v Otdelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah*, T.I, V.I, SPb: İzd. Skl. V. A. Berezovskago, 1887.

_____, V., *Kavkazskaya Voyna v Otdelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah*, T.II, V.I, SPb: İzd. Skl. V. A. Berezovskago, 1887.

PUŞKİN, A. C., *Stihotvoryeniya*, Moskva: Olma-Press, 2002.

RAWLINSON, Alfred, *Adventures in The Near East 1918-1922*, New York: Dodd, Mead and Co, 1924.

REED, John, *Ten Days That Shook The World*, New York: Boni&Liveright Inc., 1919.

RESULOĞLU, Mehmet Ali, “Müsavat Partisinin Kuruluşu”, *Azərbaycan*, S.282, (Kasım-Aralık 1991), ss.37-41.

RESULZÂDE, Mehmed Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, h.1341 [m. 1922-1923].

_____, [RƏSULZADƏ], Məhəmməd Əmin, *Azərbaycanda Milli Hərəkət*, Bakı: Elm, 2009.

_____, M. E., “Bəlayi-əzim”, *Də'vət*, N.14, (20 İyul 1906).

_____, M. E., “Büyük İnkılâp”, *Açık Söz*, N.418, (5 Mart 1917).

_____, M. E., “Dirilik Nedir?”, *Dirilik*, N.1, (16 Sentyabr 1914).

_____, M. E., “Ehtiyaçlarımız”, *Açık Söz*, N.6, (9 Oktaybr 1915).

_____, M. E., “Merezimini Çaresi”, *Da'vet Goç*, No.6, (19 İyul 1906).

_____, M. E., “Milletin Bir Rüknu de Dindir-VI”, *Dirilik*, N.7, (16 Dekabr 1914).

_____, M. E., “Milli Dirilik-II”, *Dirilik*, N.3, (14 Oktyabr 1914).

_____, M. E., “Milli Dirilik-V”, *Dirilik*, N.6, (1 Dekabr 1914).

_____, M. E., “Millî Dirilik-VII”, *Dirilik*, N.7, (16 Dekabr 1914).

_____, M. E., “Molla Nasreddin”, *Açık Söz*, N.166 (22 Aprel 1916).

_____, M. E., “Tutacağımız Yol”, *Açık Söz*, N.1, (2 Oktaybr 1915).

_____, Mehmed Emin, “1905 İnkılâbı”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.1, (Mart 1931), ss.16-19.

_____, Mehmed Emin, “Hümmet-ür Rical Tegle'ül Cibal”, *Hümmet*, N.3, 1905.

_____, Mehmed Emin, “İran Türkleri IV”, *Türk Yurdu*, C.2, S.9, 1328/1912, ss.648-656.

_____, [RESUL-ZADE], M. E., “Çehremiz”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), ss.1-5.

_____, [RƏSUL-ZADƏ], M.Ə., *O Panturanizme, v Svyazi c Kavkazskoy Problemoy*, Parij: KNK, 1930.

ROMANOVSKIY, Dimitriy İ., *Kavkaz i Kavkazskaya Voyna*, SPb: Obşestvennaya Polza, 1860.

RÜSTEMBEYLİ, Şefi, “27 Nisan 1920 Hatırası”, *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, Nisan (1933), ss.181-186.

SABİR, Mirzə Ələkbər, “Fəhriyyə”, *Hophopnamə*, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, ss.123-124.

SOLOVYOV, Sergey M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, T.I-V(1), SPb: Obşestvennaya Polza, 1851-1879.

_____, Sergey Mihayloviç, *İstoriya Rossii, c Drevniyşih Vremen*, T.XVI-XX, SPb: Tovarişestvo Obşestvennaya Polza, 1851-1879.

SYKES, P. M., *A History of Persia*, Vol.2, London: Macmillan and Co., 1915.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzâde-Hatıralar ve Kafkasya*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.

ŞİRVANİ, Seyid Əzim, “Həsən Bəy Məlikova”, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Avrasiya Press, 2005, ss.117-121.

ŞİŞKOV, Aleksandr, *Opiti*, Moskva: Universitetskoy Tip., 1828.

“Tatars Wreck Oil derricks”, *The Sun*, Vol. LXXIII, No.18, (18 September 1905), s.2.

“Terrible Tartars”, *The Fairmont West Virginian*, Vol. II, No.130, (18 September 1905), s.7.

Texts of the Russian Peace, Washington: Government Printing Office, 1918, ss.179-189.

“Təzə Xəbər”, *Əkinçi*, N.19, (15 Sentyabr 1877).

“The Tartars”, *The Columbus Commercial*, Vol. X, No.102, (26 October 1905), s.3.

The Westminster Review, Vol.I, (January – April 1824), London: Baldwin, Cradock and Joy, 1824, ss.80-101.

Tiflisskiya Vedomosti, “İstoriya”, N.44, (2 Noyabrya 1829).

_____, “İstoriya”, N.45, (8 Noyabrya 1829).

TOOKE, William, *View of The Russian Empire during the reign of Catharine The Second and to The Close of The Present Century*, Vol.I, London: T.N. Longman and O. Rees, Pater-Noster-Row, and J. Debrett, Piccadilly, 1799.

TUĞAÇ, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975.

TREDİAKOVSKIY, Vasiliy, *Tri Rassujdeniya o Trex Glavniyeyşih Drevnostyah Rossiyskih*, SPb., 1773.

VAZEH, Mirza Şəfi, *Nəğmələr*, Bakı: Şərq-Qərb, 2004.

VELİÇKO, Vasiliy L., *Kavkaz: Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosy*, Moskva: Feri-V, 2003.

_____, V. L., *Polnoye Sobraniye Publitsistiçeskikh Soçineniy*, T.I, SPb: Arteli Peçatnavo Dela, 1904.

VILLARI, Luigi, *Fire and Sword in the Caucasus*, London: T. Fisher Unwin, 1906.

VLADİKİN, M., *Putevoditel i Sobesednik v Putyeshyestvii po Kavkazu*, Ç.I, Moskva: İ. İ. Rodzeviç, 1885.

Visşiyə Klassı Korennogo Nasleniya Kavkazskago Kraya i Pravitelstvenniya Meropriyatiya po Opredelyeniyu İh Soslovnix Prav: İstoriçeskiy Oçerk, Tiflis: Kantselyarii Namestnika E.İ.V. na Kavkaze, 1917.

VİTTE, Graf. S. Yu., *Vospominaniya: Tsarstvovaniye Nikolaya II*, T.I, Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1924.

_____, Graf. S. Yu., *Vospominaniya: Tsarstvovaniye Nikolaya II*, T.II, Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1924.

VON KLAPROTH, Julius, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808 auf Veranstaltung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*, Halle und Berlin: in den Buchhandlungen des Hallischen Waisenhause, 1812.

Voyennaya Entsiklopediya, T.V, SPb: Tip. T-va İ.D. Sıtina, 1911.

YERMOLOV, Aleksey, *Memoirs of the Napoleonic Wars*, Vol.III, (Trans. Alexander Mikaberidze), Tbilisi: Napoleonic Society, 2011.

ZAKİR, Qasım Bəy, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Avrasiya Press, 2005.

ZARDABİ, Gasan-Bek, *İzbrannıye Stati i Pisma*, Baku: Akademi Nauk Azerbaidjanskoy SSR, 1962.

_____, [ZƏRDABİ], Həsən Bəy, “Rusiyada Əvvəlinci Türk Qəzeti-I”, *Həyat*, N.129, (28 Dekabr 1905).

_____, [ZƏRDABİ], Həsən Məlikzadə, “Daxiliyyə”, *Əkinçi*, N.5, (20 Sentyabr 1875).

3.1. Süreli Yayınlar

3.1.1. Türkçe

Açık Söz

Âlem-i Nisvân

Aydın Yol

Azerbaycan Yurt Bilgisi

Azeri Türk
Da'vet Goç [Də'vət, Da'vet]
Dirilik
Ekinci
Füyûzat
Hayat
Hümmet
Kafkasya (Der Kaukasus)
Kardaş Kömeği
Kaspiy
Kurtuluş
Mecmua-i Fünun
Molla Nasreddin
Odlu Yurt
Sebilü'r-reşad
Tanin
Terakki
Türk
Türk Yurdu

3.1.2. Rusça

Kavkaz
Kavkazskiy Kalendar
Kavkazskiy Vestnik
Kolokol
Reç
Ruskiy Vestnik
Russkaya Starina
Tiflisskiya Vedomosti

3.1.3. İngilizce

The Columbus Commercial
The Fairmont West Virginian
The Sun
The Westminster Review

3.1.3. Fransızca

Le Matin
Le Temps

4. ARAŞTIRMA ESERLER

4.1. Kitaplar

ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara: Nobel Yayın, 2004.

AHMAD, Aijaz, *In Theory: Classes, Nations, Literatures*, London: Verso, 2000.

AHUNDOV, Ehliman, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, (Çev.) Semih Tezcan, Ankara: TDK Yayınları, 1978.

Akademik V. V. Bartold Soçineniya, T.II/1, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963.

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978.

AKPINAR, Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

ALGAR, Hamid, “Ahundzade, Mirza Fethali”, *DİA*, C.2, 1989, ss.186-190.

_____, Hamid, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley: University of California Press, 1980.

ALİYEV, F. M., *Missiya Poslannika Russkogo Gosudarstva A.P. Volinskogo v Azerbaydjane*, Baku: Elm, 1979.

ALTSTADT, Audrey, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford: Hoover Institution Press, 1992.

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler*, (Çev.) İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1995.

ANDERSON, M. S., *Peter The Great*, New York: Routledge, 2014.

ARNOLD, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, İstanbul: Yöneliş, 2000.

ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2000.

AŞIRLI, Akif, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Bakı: Elm və Təhsil, 2009.

ATKIN, Muriel, *Russia and Iran, 1780-1828*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1980.

ATTAR, Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006.

AYAS, Güneş, *Dostoyevski'de Batı Sorunu: Rus Ruhu ve Evrensellik*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010.

Azərbaycan Tarixi XIX – XXI Əsrin Əvvəli, (Red.) A.Ə. Rzayev, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2010.

Azərbaycan Tarixi: XIX əsr. Yeddi cildə (Haz.) Mahmud İsmailov, C.IV, Bakı: Elm, 2007.

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul: İdil Yayıncılık, 2014.

BALFOUR, Frances, *The Life of George Fourth Earl of Aberdeen*, Vol.I, London: Hodder and Stoughton Ltd., 1922.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı

_____, C.I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

_____, *(Nesir – Nazım) 2*, C.II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

_____, *(Nesir – Nazım) 3*, C.III, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

_____, *(Nesir – Nazım) 6, Azerbaycan XX. yy. Yakın Dönem Türk Edebiyatı (1920'den Günümüze Kadar) ve Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı*, C.VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

BATUNSKİY, Mark Abramoviç, *Rossiya i İslam*, T.2, Moskva: Progress-Traditsiya, 2003.

BAUMAN, Zygmunt, *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity Press, 1993.

BARNETT, S. J., *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*, Manchester: Manchester University Press, 2003.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975.

_____, Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

_____, Hüseyin, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul: Emek Matbaacılık, 1978.

BERMAN, Marshall, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

BİLGİN, Nuri, *Kimlik İnşası*, Ankara: Aşina Kitaplar, 2007.

_____, Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, İzmir: Ege Yayıncılık, 1994.

BHAMBRA, K. Gurminder, *Moderniteyi Yeniden Düşünmek: Post-Kolonyalizm ve Sosyolojik Tahayyül*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

BORA, Tanıl, *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006.

BOZKURT, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, 2008.

BRUNSCHWIG, Henri, *French Colonialism, 1871-1914: Myths and Realities*, New York: F.A. Praeger, 1966.

BÜNYADOV, Teymur, Qəzənfər Rəcəbli, *Azərbaycan Etnoqrafiyası*, C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

CAMPBELL, Elena I., *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*, Indiana: Indiana University Press, 2015.

CARR, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923*, C.I, (Çev.) Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

CAVADOVA, Z. Ə., *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, Bakı: Altay, 1999.

CELAL Mir, Firidun Hüseynov, *Örneklerle XX. Asır Azərbaycan Edebiyatı*, (Haz.) Kemal Yavuz, Erol Ülgen, İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

ÇAĞLA, Cengiz, *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2002.

ÇİĞDEM, Ahmet, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

DƏLİLİ, H. Ə., *Azərbaycanın Cənub Xanlıqları XVIII Əsrin İkinci Yarısında*, Bakı: Elm, 1979.

DELANTY, Gerard, *Inventing Europe*, New York: St. Martin's Press, 1995.

DEVLET, Nadir, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başlık Yayın, 2011.

_____, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: TTK Basımevi, 1999.

DIXON, C. Scott, *Contesting the Reformation*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.

DOSTOYEVSKİ, Fyodor Mihalyoviç, *Bir Yazarın Günlüğü*, C.I, (Çev.) Kayhan Yükseler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012 (e-Kitap 1. Sürüm Mart 2013).

_____, Fyodor Mihalyoviç, *Bir Yazarın Günlüğü*, C.II, (Çev.) Kayhan Yükseler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012 (e-Kitap 1. Sürüm Mart 2013).

DRUJNİKOV, Yuri, *Prisoner of Russia: Alexander Pushkin and the Political Uses of Nationalism*, (Trans.) Thomas Moore, İlya Drujnikov, New Brunswick: Transaction Publishers, 1999.

EISENSTADT, Shmuel N., *Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, (Çev.) Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

ƏSƏDOV, Firudin Nurullabəyli, *Mir Mustafa Xan*, Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2007.

FEBVRE, Lucien, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995.

FERRO, Marc, *Colonization: A Global History*, London: Routledge, 2005.

GACİYEV, Agil, Fikret Rzayev, Maryam Yakubova vd., *Vostok v Russkoy Literature: Uçebnoye Posobiye*, Bakı: Bakı Universiteti, 2011.

GARRİYEV, B. A., *Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları*, (Çev.) Fikret Türkmen, Muvaffak Duranlı, Feyzullah Rahmankul, Ankara: TDK Yayınları, 2007.

GELLNER, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford: Basil Blackwell, 1983.

GEORGEON, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev.) A. Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

GIDDENS, Anthony, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1996.

GOLDSTEIN, Erik, *The First World War Peace Settlements: 1919-1925*, London: Pearson Education, 2002.

GÖLE, Nilüfer, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, İstanbul: Metis Yayınları, 2001.

GREENFELD, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press, 1994.

_____, Liah, *Nationalism and The Mind: Essays on Modern Culture*, Oxford: Oneworld Publications, 2006.

GVOSDEV, Nikolas K., *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*, London: Palgrave Macmillan, 2000.

HABERMAS, Jurgen, Thomas McCarthy, Frederick Lawrence, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1998.

HACIYEV, İsmayıl, Elnur Kəlbizadə, *Nahçıvanlı Diplomatlar*, Nahçıvan: Əcəmi, 2017.

HAIRI, Abdul-hadi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden: Brill, 1977.

HAUNER, Milan, *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*, London-New York: Routledge, 1992.

HERAKLEITOS, *Fragmanlar*, (Çev.) Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

HILLE, Charlotte Hille, *State Building and Conflict Resolution in the Caucasus*, Leiden: Brill, 2010.

HOBSBAWM, Eric J., *Nations and Nationalism Since 1870 – Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia On The Road To Independence 1918*, Los Angeles: University of California Press, 1967.

_____, Richard G., *The Republic of Armenia: The First Year, Vol. I: 1918-1919*, Berkeley: University of California Press, 1974.

HUREWITZ, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: (A Documentary Record: 1535-1914)*, Vol.I, Princeton: D. Van Nostrand Company, Inc., 1958.

HÜSENYOV, Süleyman Hüseynov, *Qasım Bey Zakir*, Bakı: Yazıçı, 2010.

ICHIO, Atsuko, *Nationalism and Multiple Modernities: Europe and Beyond*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.

ISGENDERLI, Anar, *Realities of Azerbaijan 1917-1920*, Indiana: Xlibris, 2011.

İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003.

İNALCIK, Halil, *Seçme Eserleri V: Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

İSMAİLOV, Mahmud, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, (Çev.) Vefa Kurban, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.

İssledovaniya po Slovoobrazovaniyu i Leksikologii Drevnerusskogo Yazıka, Moskva: Nauka, 1969.

İstoriya Vsemirnoy Literaturı v Devyati Tomah, T.6, (Red.) Yu. B. Bipper, G. P. Berdnikov, D. S. Lihaçev vd. Moskva: ANSSSR, 1989.

JAHN, Hubertus F., *Patriotic Culture in Russia During World War I*, Ithaca: Cornell University Press, 1998.

KAHN, Charles H., *The Art and Thought of Heraclitus: And Edition of the Fragments with Translation and Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

KAPPELER, Andreas, *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History*, New York: Routledge, 2013.

KARAYEV, Yaşar, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*, (Haz.) Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, ss.25-26.

KASPARİ, Alvin A., *Pokorenniy Kavkaz*, Pyatigorsk: Sneg, 2010.

KAUFMAN, Stuart, *The Symbolic Politics of Ethnic War*, Ithaca: Cornell University Press, 2001.

- KAZIMZADE, Firuz, *Transkafkasya İçin Mücadele: 1917-1921 Türkiye-İngiltere-Rusya*, (Çev.) Cengiz İ. Çay, İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları, 2016.
- KEDOURIE, Elie, *Nationalism*, (Ed.) W.A. Robson, London: Hutchinson Publishers&Co., 1961.
- KELLAS, James G., *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London: MacMillan Press Ltd., 1998.
- KELLER, Shoshana, *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia 1917-1941*, London: Praeger, 2001.
- KHODARKOVSKY, Michael, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- KING, Charles, *The Ghost of Freedom: A History of The Caucasus*, New York: Oxford University Press, 2008.
- KLYUÇEVSKIY, Vasilii O., *Russkaya İstoriya: Polny Kurs Lektsii*, Moskva: Olma-Press, 2004.
- KOHN, Hans, *The Idea of Nationalism – A Study In Its Origins and Background*, New Jersey: Transaction Publishers, 2008.
- KOYRÉ, Alexandre, *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*, (Çev.) İzzet Tanju, İstanbul: 1994.
- KÖÇƏRLİ, Firidun Bəy, *Azərbaycan Ədəbiyyatı*, C.1., Bakı: Avrasiya Press, 2005.
- KÖYÜŞOV, Ziyəddin, *Azərbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX. Asrın İkinci Yarısı)*, Bakı: Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1960.
- KRAÇKOVSKIY, İgnatyy Yu., *İzbrannyye Soçineniya, T.5, Oçerki po İstrii Russkoy Arabistiki*, Moskova-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, 1958.
- _____, İgnatyy Yu., *Trudi Vtoroy Sessii Assotsiatsii Arabistov*, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Adademii Nauk SSSR, 1941.

_____, İgnatıy Yu., *İzbrannie Soçineniya*, T.V, Moskva-Leningrad, 1958.

KULAGİNA, L. M., *Rosıya i İran*, Moskva: Klyuç-C, 2010.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Basımevi, 1987.

KUZNETSOVA, N., *Hojdeniye Kutpsa Fedota Kotova v Persiyu*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1958.

LANDAU, Jacob M., *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, London: Hurst&Co., 1995.

LIEBMAN, Marcel, *Rus İhtilâli: Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*, (Çev.) Semih Tiryakioğlu, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968.

MAMEDOVA, Gehar, *O Pohode V. Zubova v Azerbaydjan (1796 g.)*, Baku: Elm, 2003.

MARX, Karl, Frederick Engels, *The Communist Manifesto*, New York: International Publishers, 1948.

MAZOWER, Mark, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, (Çev.) Mehmet Moralı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

MACMILLAN, Margaret, *Paris 1919: Six Months That Changed The World*, New York: Random House, 2001.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Çev.) Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Haz.) Ahmet Karaca, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.

MINASSIAN, Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (Çev.) Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

- MORRISON, Alexander, *Russian Rule in Samarkand 1868-1910: A Comparison with British India*, New York: Oxford University Press, 2008.
- MOSTASHARI, Firouzeh, *On The Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*, London: I.B. Tauris, 2006.
- MUSTAFAYEVA, Nisə, *Cənubi Azərbaycan Xanlıqları*, Bakı: Azərnəşr, 1995.
- MUSTAFAZADE, T., *XVIII Yüzlük – XIX Yüzlüyün Əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan Münasibətləri*, Bakı: Elm, 2002.
- MÜMTAZ, Salman, *El Şairləri*, C.I, Bakı: Azərneşr, 1927.
- NƏBİYEV, Azad, *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı*, C.II, Bakı: Elm, 2006.
- NİKİTİN, Afanasiy, *Üç Deniz Ötesinə Seyahat*, (Çev.) Serkan Acar, Ankara: TTK Basımevi, 2013.
- NORTON, Anne, *Bloodrites of the Post-Structuralists: Word Flesh and Revolution*, London: Routledge, 2011.
- NUSRETOĞLU, Telman, *Rusya'nın Azərbaycan'da Hakimiyyət Kurma Mücadelesi*, İstanbul: Adım Kitap, 2012.
- ODJAGOVA, Kyamalya, *Gorodskoye Samoupravleniye Baku v kontse XIX- naçale XX. vv.*, Bakı: Nurlan, 2003.
- ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları – Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- _____, Umut, *Theories of Nationalism – A Critical Introduction*, Hampshire: Palgrave MacMillan, 2010.
- PARLA, Jale, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- PIPES, Richard, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Massachusetts: Harvard University Press, 1964.

POLUNOV, Alexander, *Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914*, (Ed.) Thomas C. Owen, Larissa G. Zakharova, (Trans.) Marshall S. Shatz, New York: M. E. Sharpe, 2005.

QEYBULLAYEV, Qiyasəddin, *Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən*, Bakı: Azərnəşr, 1994.

QARAYEV, Elçin, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2005.

RAMİ, İlsever, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Türk İmgesi*, İstanbul: Çeviribilim Yayınları, 2016.

RƏSULZADƏ, Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Şairi Nizami*, Bakı: Təknur Nəşriyyatı, 2011.

_____, Məmməd Əmin, *Əsrimizin Siyavuşu: Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı- Çağdaş Azərbaycan Tarixi*, Bakı: Gənclik, 1991.

RHINELANDER, Anthony L. H., *Prince Michael Vorontsov: Viceroy to the Tsar*, Montreal: McGill- Queen's University Press, 1990.

RIASANOVSKY, Nicholas V., Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011.

ROBBINS, Keith, *I. Dünya Savaşı*, Ankara: Dost Kitabevi, 2005.

ROGER, Antoine, *Milliyetçilik Kuramları*, (Çev.) Ufuk Kılıç, İstanbul: Versus Kitap, 2008.

Rossiyskaya İmperiya v Zarubejnoj İstoriografii: Rabotı Poslyednih Let, (Sos.) Pol V. Vert, Pyetr Kabıtov, Aleksey Miller, Moskva: Novoye İzdatelstvo, 2005.

SAID, Edward W., *Orientalism*, New York: Vintage Books, 1978.

SAID, Kurban, *Ali and Nino*, New York: The Overlook Press, 1996.

SAKAOĞLU, Saim, Ali Berat Alptekin, Esmâ Şimşek, *Azerbaycan Âşıkları ve Halk Şairleri Antolojisi I (16-18. Yüzyıllar)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

SARAY, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.

_____, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi, 1996.

SEIDZADE, Dilyara B., *Azerbaydjanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rosii*, Baku: Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1991.

Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin: The Magazine That Would've, Could've, Should've, Zürich: JRP Ringier, 2010.

SMİRNOV, N.A., *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, (Çev.) Arif Berberoğlu, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2005.

SMITH, Anthony D., *Millî Kimlik*, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

_____, Anthony, D., *Nationalism and Modernism*, Oxford: Taylor&Francis, 2003.

STENNİK, Yuriy V., *Janr Tragedii v Russkoy Literature: Epoha Klassitsizma*, Leningrad: Nauka, 1981.

SUNY, Ronald Grigor, *Bakü Komünü-Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, İstanbul: Belge Yayınları, 1990.

_____, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993.

_____, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington: Indiana University Press, 1994.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, Brian C. Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan*, Lanham: Scarecrow Press, 1999.

_____, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev.) Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.

ŞAHVERDİYEV, A. B., *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, Bakı: Təhsil, 2006.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzâde-Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2012.

_____, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.

The Foucault Reader, (Ed.) Paul Rabinow, New York: Pantheon Books, 1984.

TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009.

TUNA, Muammer, Hasan Şen, Zafer Durdu, *Modern Toplumun İnşası (Tarihsel ve Sosyolojik Bir Perspektif)*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2011.

ULLMAN, Richard Henry, *Anglo-Soviet Relations: 1917–1921*, Vol. I., Princeton: Princeton University Press, 1961.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi: *Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar*, C.5, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

ÜLMAN, Halûk, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

WALICKI, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*, (Çev.) Alâeddin Şenel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

VÀRVARO, Alberto, *Letterature romanze del Medioevo*, (Saggi 282), Bologna: Il Mulino, 1985.

VOLKOVA, N. G., “Etniçeskiye Protsessı v Zakavkaze v XIX-XX vv.”, *Kavkazkiy Etnografiçeskiy Sbornik*, T.IV, (Ed.) V. K. Gardanov, Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1969, ss.3-70.

XULUFLU, Veli, *El Aşıqları*, Bakı: Elm və Təhsil, 2013.

YAGUBLU, Nesiman, *Musavat Partiyasının Tarihi*, Bakı: Ay-Ulduz, 1997.

_____, [YAQUBLU], Nəsiman, *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*, Bakı: OL MMC, 2013.

YEŞİLOT, Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2004.

_____, Okan, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

ZARDABLI, İsmail bey, *The History of Azerbaijan: From Ancient Times to Present Day*, London: Rosendale Books, 2014.

ZEKIYAN, Boğos Levos, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (Çev.) Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

ZENKOVSKY, Serge A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (Çev.) İzzet Kantemir, Ankara: İpek Matbaası, 1971.

4.2. Makaleler

“27 Nisan Millî Matem Günü”, *Kurtuluş*, Y.2, S.7-8, (Mayıs-Haziran 1935), ss.212-217.

AÇIKKAYA, Savaş, Çarlık Rusyası “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.28, N.1, (2010), ss.403-420.

ADAS, Michael, “Contested Hegemony: The Great War and the Afro-Asian Assault on the Civilizing Mission Ideology”, *Journal of World History*, Vol.15, No.1, (March 2004), ss.31-63.

ADİLBAYEV, Alau, “Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolünün Rolü”, *Dini Araştırmalar*, C.4, S.12, (Ocak-Nisan 2002), ss.109-123.

AHMADOVA, Firdovsiya, “Major Achievements of the Azerbaijan Democratic Republic”, *Irs Heritage*, N.17, (2014), ss.38-43.

AKİFOĞLU, Vugar, “Azerbaycan’da Milli Direniş”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, C.57, S.2, (Aralık 2017), ss.776-795.

AKPINAR, Yavuz, “Hasabey Melikzâde Zerdâbî”, *DİA*, C.16, 1997, ss.362-363.

_____, Yavuz, Yaşar Karayev, “Mehmedkuluzâde, Celil”, *DİA*, C.28, 2003, ss.543-545.

_____, Yavuz, “Resulzâde, Mehmed Emin”, *DİA*, C.35, 2008, ss.2-5.

_____, Yavuz, “Sâbîr Mirza Alekber”, *DİA*, C.35, 2008, ss. 345-346.

_____, Yavuz, “Seyyid Azim Şirvânî”, *DİA*, C.37, 2009, ss.50-51.

_____, Yavuz, “Turan Ali”, *DİA*, C.41, 2012, ss.408-410.

_____, Yavuz, “Türk”, *DİA*, C.41, 2012, ss.501-505.

_____, Yavuz, “Vâkıf, Molla Penah”, *DİA*, C.42, 2012, ss.486-487.

_____, Yavuz, “Vâzıh, Mirza Şeffî”, *DİA*, C.42, 2012, s. 579.

_____, Yavuz, “Vidâdî”, *DİA*, C.43, 2013, ss. 102-103.

AKSAKAL, Hasan, “Ernest Gellner’in Ulusçuluk Kuramı Üzerine Bazı Dikkatler”, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, (Nisan-Eylül 2011), ss.53-61.

AKŞİN, Sina, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, C.4, İstanbul: Cem Yayınevi, 2005, ss.27-123.

AKTÜRK, Şener, “Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-Etnili, Çok-Etnili Ve Gayri-Etnik Rejimler”, *Doğu Batı*, Y.9, S.38, (Ağustos, Eylül, Ekim 2006), ss.23-54.

ALAKEL, Murat, “İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye’si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilemine Dair Teorik Tartışmalar”, *Akademik Bakış*, C.5, S.9, (Kış 2011), ss.1-30.

ALATLI, Alev, “Doğu-Batı İçi Boş Bir Tasnif”, *Doğu Batı*, Y.1, S.2, (Şubat-Mart-Nisan 1998), ss.97-100.

ALEKSEYEV, P. V., “İslam v Russkoy Literature: Rojdeniye Giperteksta”, *Mir Nauki, Kulturi, Obrazovaniya*, No.2(5), (2007), ss.68-71.

ALIYEVA-KANGARLI, A., N. Kh. Babakhanova, J. A., Jafarov, “Book Exchange in Azerbaijan in Middle Ages”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol.6, No.3/S1, (May 2015), ss.110-112.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi”, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara: TTK Basımevi, (Çevrimiçi), ss.293-308. 21.12.2018 tarihinde erişildi. <http://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/xii-turk-tarih-kongresi-12-16-eylul-1994-ankara-ii-cilt/>.

ALIYEVA, Zakire, “Türkiye-Azerbaycan Edebi İlişkilerinde Selef ve Halef Yazarlar: Mirza Fethali Ahundzade ve Anar Rızayev”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.19, S.1, (2015), ss.215-225.

ALTSTADT, Audrey L., “Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest”, *Studies in Comparative Communism*, Vol.19, Issue.3-4, (Winter 1986), ss.267-286.

_____, Audrey, “The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural Enlightenment Movement in Baku: First Steps toward Nationalism”, *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, (Ed.) Ronald Grigor Suny, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, ss.199-209.

APAK, Fundagül, “Türklük Bilincinin Pervaneleri: Edebiyatımızda Akımlara Kapılanlar”, *Uluslararası Ortadoğu Kongresi, 1-2 Kasım 2011, Bildiri Kitabı*, C.2, (Ed.) Hasan Çomak, İtir A. Görentaş, Derya Özveri, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Matbaası, 2012, ss.138-182.

ARMSTRONG, John A., “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld”, *History and Theory*, Vol.33, No.1 (February 1994), ss.79-95.

ASHRAF, Ahmad, “Bazaar-Mosque Alliance: The Social Basis of Revolts and Revolutions”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol.1, No.4, (Summer 1998), 538-567.

ASKER, Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Tmelelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), ss.516-535.

ASLAN, Betül, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.5, (1996), ss. 47-75.

AŞKIN, Muhittin, “Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.2, (2007), ss.213-220.

AŞURBEYLİ, Sara, “Şirvanşahlar”, *DİA*, C.39, 2010, ss.211-213.

ATAR, Zafer, Kurtuluş Demirkol, “Azerbaycan Topraklarında Rus-Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difâi Fırkası”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.45, (Bahar 2015), ss.167-180.

AUH, Eva Mariya, “Mejdu Prisposobleniyem i Samoutverjdeniyem. Ranniy Etap Poiskov Natsionalnoy İdentiçnosti v Srede Musulmanskoy İntelleigentsii i Vozniknoveniye Novovo Obşestva na Yugo-Vostoçnom Kavkaze (1875-1905 gg.)”, *Azerbaydjan i Rossiya: Obşestva i Gosudarstva*, (Red.) D. E. Furman, Moskva: Letniy Sad, 2011, ss.50-87.

AYBARS, Ergün, “Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na Girişi ve Sonuçları”, *II. Uluslararası Tarih Sempozyumu, İzmir, 16-18 Ekim 2014, Bildiriler Kitabı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2015, ss.111-116.

AYDIN, Mehmet, “Hınç Üzerine”, *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), ss.138-147.

“Azerbaycan’da İmha Siyaseti (Almanyalı Bir Kadının Anlattıkları)”, *Kurtuluş*, No.40, (Şubat 1938), ss.14-18.

BAL, Halil, “Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Y.3, S.5, (2004), ss.25-51.

BALCI ERKAN, Elif Nur, “Metnin Bilinçaltı: Edward Said’de Örtük Şarkiyatçılık”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.22, S.2, (2013), ss.151-167.

BARAN, Murat, “Avrupa’da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Arayışları ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihi Sosyolojik Açıdan Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 8/11, (Fall 2013), ss.55-79.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, (Haz.) Abidin Nesimi, Mustafa Şahin, Abdullah Özkan, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, ss.23-105.

BAUMEISTER, Roy F., “Identity, Self-Concept, And Self-Esteem: The Self Lost And Found”, *Handbook of Personality Psychology*, California: Academic Press, 1997, ss.681-710.

_____, Roy F., “Self-Concept, Self-Esteem and Identity”, *Personality: Contemporary Theory and Research*, (Ed.) Valerian J. Derlega, Barbara A. Winstead and Jones H. Warren, Chicago: Nelson-Hall Publisher, 1999, ss.339-375.

BASSIN, Mark, “Geographies of Imperial Identity”, *The Cambridge History of Russia*, Vol.II, (Ed.) Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss.45-63.

BAYRAM, Parvana, “Abbaskulu Bakühanov’un Hayatı, Eserleri ve Kitab-ı Askeriye Hikayesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.27, (Yaz 2013), ss.145-165.

BAYRAMOV, Hasan B., “Some Spesific Aspects of Education System Governance Carried Out in Period of Tsar Russia in Caucasus”, *İstoričeskaya i Sotsialno-Obrazovatel'naya Mysl*, T.8, No.5/1, (2016), ss.123-129

BEHROOZ, Maziar, “Revisiting the Second Russo-Iranian War (1826–28): Causes and Perceptions”, *Iranian Studies*, Vol.46, Issue.3, (May 2013), ss.359-381.

BENNIGSEN, Alexandre, “The Muslims of European Russia and The Caucasus”, *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*, (Ed.) Wayne S. Vucinich, Stanford: Hoover Institution Press, 1972, ss.135-166.

BENZING, Johannes, “Azerbaycan İstiklâli Münasebetile”, *Kurtuluş*, Y.5, S.43, (Mayıs 1938), ss.25-27.

BERGER, Peter, “Identity As A Problem In The Sociology of Knowledge”, *European Journal of Sociology*, Vol.7, No.1, (May 1966), ss.105-115.

BERNSTEIN, Henri, “Modernization Theory and The Sociological Study of Development”, *The Journal of Development Studies*, Vol.7, No.2, (November 2007), ss.141-160.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, (*Belgeler*, C.XIII, S. 17’den ayırıbasım), Ankara: TTK Basımevi, 1988, ss.435-469.

BIVAR, A. D. H., “The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries and Russian Orientalism”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol.57, Issue.2, (June 1994), ss.283-302.

BOBROVNIKOV, Vladimir, "Islam in the Russian Empire", *The Cambridge History of Russia*, Vol.II, (Ed.) Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss.202-223.

BORATAV, Pertev Naili, "Köroğlunun Tarihi Şahsiyeti", *III. Türk Tarih Kongresi (15-20 Kasım 1943), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK Basımevi, (Çevrimiçi), ss.124-130. 16.01.2018 tarihinde erişildi.
<http://www.ttk.gov.tr/yayinlarimiz/iii-turk-tarih-kongresi-15-20-kasim-1943-ankara/>

BRANTLINGER, Patrick, "Kipling's The White Man's Burden and Its Afterlives", *English Literature in Transition, 1880-1920*, Vol.50, No.2, (April 2007), ss.172-191.

BREUILLY, John, "Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld", *The International History Review*, Vol.16, No.2, (May 1994), ss.426-429.

BRUBAKER, Rogers, "Religion and Nationalism: Four Approaches", *Nations and Nationalism*, Vol.18, Issue.1, (January 2012), ss.2-20.

BUNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan", *DİA*, C.4, 1991, ss.317-322.

CAFEROĞLU, A., "Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-I", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.8-9, (Ağustos-Eylül 1932), ss.291-305.

_____, A., "Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-II", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.10, (1.Teşrin 1932), ss.339-348.

_____, A., "Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-III", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.11, (2.Teşrin 1932), ss.361-371.

_____, A., "Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri-IV", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.12, (1.Kânun 1932), ss.426-434.

_____, Ahmet, "Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.2, (Şubat 1932), ss.62-68.

_____, A., “Mirza Feth-Ali Ahundzade”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, C.24, (I.Kanun 1933), ss.436-443.

_____, A., “Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.1, (1932), ss.5-16.

_____, A., “Tarihte Azerbaycan – Rus Münasebatı - I”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.9, (İkinciteşrin 1929), ss.365-369.

CEVİZCİ, Ahmet, “Açıklama”, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, ss.9-10.

CİNOĞLU, Hüseyin, Yusuf Arıkan, “Self, Identity And Identity Formation: From The Perspectives Of Three Major Theories”, *International Journal of Human Sciences*, Vol.9, Issue.2, (2002), ss.1114-1131.

CLARK, Arthur J., “Psikolojik Danışmada Savunma Mekanizmalarının Tanınması ve Şekillendirilmesi”, (Çev.) Ö. Hakan Ersever, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.25, S.2, ss.579-596.

COŞKUN, İsmail. “Modernliğin Kaynakları Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, C.3, S.6, (2003), ss.45-69.

CREWS, Robert, “Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia”, *American Historical Review*, Vol. 108, Issue 1, (February 2003), ss.50-83.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış”, *Türkler*, C.7, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.15-21.

ÇALIŞKAN, Ülkü, “Kadet Partisi'nde (Anayasal Demokrat Partisi) İki Farklı Millet ve Milliyetçilik Anlayışı”, *Türkiyat Mecmuası*, C.26, S.1, (2016), ss.133-153.

ÇAPRAZ, Hayri, “Güney Kafkasya’da Ermeni Nüfusu (19. Yüzyıl)”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.VIII, S.78, (Temmuz-Aralık 2015), ss.457-460.

ÇELİK, Dursun, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan”, *Bilig*, S.3, (Güz 1996), ss.60-79.

ÇERNOBROV, D.V., “Evolutsiya Obraza Drugogo v Konfliktah Sovremennosti-Konstruktivistskiy Podhod”, *Mejdunarodnıh Otnoşeniya*, No.6, Vol.27, (2012), ss.47-53.

ÇIRAKMAN, Aslı, “Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi”, *Doğu Batı*, Y.5, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-1 2002), ss.181-197.

ÇİÇEK, Anıl, “Russia Between East and West: The 200-Year-Old Dilemma”, *International Journal of Russian Studies*, Issue.4, Vol.1, (January 2015), ss.1-25.

ÇİĞDEM, Ahmet, “Türk Batılılaşmasını Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı – Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, ss.68-73.

DEMİR, Songül, “Ruhu ve Bedeni Zehirleyen Bir Kavram: Ressentiment”, *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), ss.123-135.

DEVELİ, Tefik Orkun, “Türk Milliyetçiliğinin Kadim İzleri ve Azerbaycan; Karşı-Modernist Bir Deneme”, III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Bakü, 25-27 Mayıs 2016, *Simposiumun Materialları*, C.2, Bakı: Elm və Təhsil, 2016, ss.427-434.

DİLEK, Kaan, “İran’da Meşrutiyet Hareketleri ve Dönemin Siyasî Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, C.2, S.1, (2007), ss.49-68.

EBÜZZİYA, Ziyad, “Âlem-i Nisvân”, *DİA*, C.2, 1989, ss.362-363.

EDWARDS, Matthew, "The New Great Game and The New Great Gamers: Disciples of Kipling and Mackinder", *Central Asian Survey*, Vol.22, No.1, (March 2003), ss.83-102.

EISENSTADT, Shmuel N., "Multiple Modernities", *Daedalus*, Vol.129, No.1, (Winter 2000), ss.1-29.

_____, Shmuel N., Wolfgang Schluchter, "Introduction: Paths to Early Modernities: A Comparative View", *Daedalus*, Vol.127, No.3, Early Modernities (Summer 1998), ss.1-18.

_____, Shmuel N., Bernhard Giesen, "The Construction of Collective Identity", *European Journal of Sociology*, Vol.36, No.1, (May 1995), ss.72-102.

ELLER, Jack David, Reed M. Coughlan, "The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments", *Ethnic and Racial Studies*, Vol.16, No.2, (April 1993), ss.183-202.

ERGİN, Muharrem, "Salur Qazañun İvi Yağmalandığı Boy" *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TTK Basımevi, 1989, ss.95-115.

EROL, Ali, "İran İnkılâbı'nın (1906-1911) Azərbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme" *Karadeniz Araştırmaları*, C.9 S.34, (Yaz 2012), ss.147-162.

EROL, Oktay, "Azərbaycan Dil ve Edebiyatı", *Azərbaycan*, Y.27, S.228, (Ekim-Kasım-Aralık 1978), ss.13-19.

ƏLİYARLI, Süleyman, "M. E. Resulzâde Tarihsele Bakışları İle: Bir Kez Daha Türklük Davası Üzerine", *Tariximiz: Açığlanmamış Mövzuları İlə*, Bakı: Mütərcim, 2012, ss.358-369.

ƏLİYEV, Fuad, "Azərbaycan ərazisində İran-Osmanlı müharibələri" *Azərbaycan Tarixi: XIII-XVIII əsrlər*, C.III, Bakı: Elm, ss.344-348.

ERTAN, Ali Erhan, Tevfik Orçun Özgün, “I. Dünya Savaşı’nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.3, (Aralık 2016), ss.551-572.

ETHEM, Mürsel, “Rusça Kur’an Çevirilerinin Tanıtımı ve Çeviribilim Açısından İncelenmesi-III (Diğer Dillerden Rusçaya Yapılan Kur’an Çevirileri)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.47, (Aralık 2016), ss.1070-1086.

FISHER, Alan W., “Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II”, *Slavic Review*, Vol. 27, No.4, (December 1968), ss.542-553.

FLYNN, James T., “Magnitskii's Purge of Kazan University: A Case Study in the Uses of Reaction in Nineteenth-Century Russia”, *The Journal of Modern History*, Vol.43, No.4, (Dec 1971), ss.598-614.

FOUCAULT, Michel, “Omnes et Singulatim: vers une critique de la raison politique”, *Dits et Écrits 1954-1988*, T.IV 1980-1988, Paris : Éditions Gallimard, 1994, ss.134-161.

_____, Michel, “What Is Enlightenment,” *Essential Works of Foucault 1954-84*, Vol. I, (Ed.) Paul Rabinow, (Trans.) Catherine Porter, London: Penguin Books, ss.303-319.

GAİRBEKOVA, Zinaida S., “Suşnost Vzaimodyeystviya Rossisyskoy İmperii i Kavkazskoy Tsivilizatsii s Pozitsii Kontsyepsii Orientalizma”, *İstorişçeskaya i Sotsialno-Obrazovatelnyaya Mysl*, No.4 V.14, (2012), ss.197-201.

GEDİKLİ, Yusuf, “Mirza Fetali Ahundzade (1812-1878)”, *Yedi İklim*, C.IV, S.32, (Kasım 1992), ss.51-52.

GELLNER, Ernest, “Ernest Gellner's Reply: Do Nations Have Navels?”, *Nations and Nationalism*, Vol.2, Issue.3, (November 1996), ss.366-370.

GENCELİ, Mehdi, “Alimerdan Bey Topçubaşov-150”, *İrs Miras*, No.7, (2013), ss.14-15.

GERASİMOV, İlya, “Ot Redaktsii: Obnovleniye Rossiyskoy İmperii i Paradoksı Oriyentalizma”, *Ab Imperio*, Vol.1, (June 2002), ss.239-248.

GIMDEEV, I. F., “Musa Djarullah Bigiev: Osnovı Reform”, *Pax Islamica*, S.1, N.1, (2008), ss.32-44.

GOLDSTONE, Jack A., “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity By Liah Greenfeld”, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol.25, No.4, (Spring 1995), ss.652-654.

GORSKI, Philip S., “Pre-modern Nationalism: An Oxymoron? The Evidence From England”, *The Sage Handbook of Nations and Nationalism*, London: Sage Publications Ltd., 2006, ss.143-156.

GÖLE, Nilüfer, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, ss.56-67.

_____, Nilüfer, “Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen”, *Doğu Batı*, Y.1, S.2, (Şubat-Mart-Nisan 1998), ss.65-74.

GRACHEV, Igor, Pavel Rykin, “A European’s View of Asiatic History”, *Forum for Anthropology and Culture*, No.4, (2007), ss.395-407.

GREENFELD, Liah, “Is Nation Unavoidable? Is Nation Unavoidable Today?”, *Nations and National Identity: The European Experience in Comparison*, (Ed.) Hans-Peter Kriesi, Klaus Armingeon, Hannes Siegrist, Andreas Wimmer, Zurich: Rügger, ss.37-54.

_____, Liah, “Russian Nationalism as a Medium of Revolution: An Exercise in Historical Sociology”, *Qualitative Sociology*, Vol.5, No.2, (June 1995), ss.189-209.

_____, Liah, “The Formation of the Russian National Identity: The Role of Status Insecurity and Ressentiment”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 32, No. 3, (July 1990), ss.549-591.

_____, Liah, “Transcending the Nation's Worth”, *Daedalus*, Vol.122, No.3, Reconstructing Nations and States (Summer 1993), ss.47-62.

GUIBERNAU, Montserrat, “Anthony D. Smith on Nations and National Identity: A Critical Assessment”, *Nations and Nationalism*, Vol.10, Issue.1-2, (January 2004), ss.125-141.

GÜNGÖR, Gözde, “Hüseyinzade Ali Turan’ın Arşivindeki Belgeler-3: Hakkında Yazılanlar-Kendi Eserleri- Not Defterleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.21, (Temmuz-Aralık 2011), ss.93-108.

GVOSDEV, Nikolas K., “Russia: European But Not Western?”, *Orbis*, Vol.51, Issue.1, (Winter 2007), ss.129-140.

HACINSKIY, İskender Bek “Jizn Fet-Ali-Hana Kubinskago”, *Kavkaz*, N.48, (29 Noyabrya 1847), ss.190-192.

_____, İskender Bek “Jizn Fet-Ali-Hana Kubinskago”, *Kavkaz*, N.49, (6 Dekabrya 1847), ss.194-196.

HAMBLY, Gavin R.G., “Iran During The Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, (Ed.) Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, New York: Cambridge University Press, 1991, ss.144-173.

HASANLI, Cemil, “Versay Dünya Barış Konferansı’nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin Tanınması”, *İrs Miras*, N.1, (2012), ss.38-45.

HEATHERTON, Todd F., Carrie L. Wyland, “Assessing Self-Esteem”, (Ed.) Shane J. Lopez, C. R. Snyder, *Assessing Positive Psychology*, Washington: American Psychological Association, ss.219-233.

HESENLI, Cemil, “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920), *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.227-256.

HEY'ET, Cevat, "Azerbaycan'da Millî Kimlik", *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), ss.509-515.

HODANEN, L. A., "Kulturniy Kontsept Kavkaz i yevo Tekstoobrazuyuşaya Rol v Tvorçestve A. C. Puşkina i M. Yu. Lermontova", *Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal*, No.4, (2015), ss.47-57.

HOHENDAHL, Peter U., "Habermas' Philosophical Discourse of Modernity", *Telos*, Vol. 1986, No. 69, (September 1986), ss.49-65.

HORVATH, Ronald J., "A Definition of Colonialism", *Current Anthropology*, Vol. 13, No. 1. (February 1972), ss. 45-57.

HRUSKA, Anne, "On the Meaning of Serfdom", *Critical Insights: War and Peace*, (Ed.) Leighton B. Cooke, New York: Grey House, 2014, ss.27-40.

İBRAHİMOVA, Almaz, "İstiklâlin İlânı Öncesinde Azerbaycan'da Siyasî Durum (1917-1918), *Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.12-20.

İMANBEYLİ, Vügar, "Modern Dönemde Kafkaslarda İşbirliği Modelleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.4, S.2, (2015), ss.224-253.

İNCE, Yunus, Bayram Akça, "Osmanlı Döneminde Latin Harfleriyle Türkçe Yazılan Eserler ve Yazarları", *Erdem*, S.73, (2017), ss.5-41.

İSAHANLI, Hamlet, "Siyasi Liderler ve Mehmet Emin Resulzâde'nin Sosyal ve Siyasi İdealleri" *İrs Miras*, N.10, (Yaz 2014), ss.20-25.

JÄSCHKE, Gotthard, "Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkriege", *Die Welt des Islams*, Vol.23, No.1/2, (1941), ss.1-54.

_____, Gotthard, "1916 Lozan Kongresi'nde Rusya Mahkûmu Milletler-I", *Kurtuluş*, Y.4, S.28, (Şubat 1937), ss.17-21.

_____, Gotthard, “1916 Lozan Kongresi’nde Rusya Mahkûmu Milletler-II”, *Kurtuluş*, Y.4, S.29/30, (Mart-Nisan 1937), ss.24-28.

_____, Gotthard, “Maverayı Kafkasya – Kızıl Rus İstilâ Siyasetinin Bir Örneği”, *Kurtuluş*, Y.2, S.13-14, (II. Teşrin-i Kânun 1935), ss.379-387.

_____, Gotthard, “Türk Rus Dostluk İlişkilerine Giden Yol”, (Çev. Aytunç Ülker), *Tarih Okulu*, S.IV, (Ocak-Nisan 2010), ss.203-217.

JENSEN, Lotte, “The Roots of Nationalism”, *The Roots of Nationalism - National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815*, (Ed.) Lotte Jensen, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, ss.9-27.

KAHRAMAN, Hasan Bülent, “Demokrasiyi Demokrasiyle Aşmak ya da İktidarsız Bir Demokrasinin Olasılıkları: Tocquevilleci Demokrasi, Toplumsal İktidar ve Sivil Toplum Kaygıları”, *Doğu Batı*, Y.10, S.39, (Kasım-Aralık-Ocak 2006-7), ss.229-258.

_____, Hasan Bülent, “İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm”, *Doğu Batı*, Y.5, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim 2002), ss.153-178.

KANAR, Mehmet, “Nizâmî-i Gencevî”, *DİA*, C.33, 2007, ss.183-185.

KANLIDERE, Ahmet, “Mirza Kâzım Bey”, *DİA*, C.30, 2005, ss.162-164.

_____, Ahmet Kanlıdere, “Mûsâ Cârullah”, *DİA*, C.31, 2006, ss.214-216.

KANT, Immanuel, “An Answer to the Question: What is Enlightenment?”, *Toward Perpetual Peace and Other Writings in Politics, Peace and History*, (Çev.) Pauline Kleingeld, New Haven and London: Yale University Press, 2006, s.17.

KAPLAN, Mehmed, “Yunus Emre ve Nebatlar”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XXII, (1955), ss.45-56.

KARAHAN, Abdülkadir, “Fuzûlî”, *DİA*, C.13, 1996, ss. 240-246.

_____, Abdülkadir, “Âşık Edebiyatı”, *DİA*, C.3, 1991, ss.550-552.

KAZAN, Hüseyin, “Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, C.1, S.1, (Mayıs 2016), ss.28-43.

KAZEMZADEH, Firuz, “Iranian Relations With Russia and The Soviet Union, to 1921”, *The Cambridge History of Iran*, Vol.7, (Ed.) Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, New York: Cambridge University Press, 1991, ss.314-349.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.11, (2000), ss.277-304.

KHALID, Adeeb, “Russian History and the Debate over Orientalism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol.1, No.4, (Fall 2000), ss.691-699.

KIA, Mehrdad, “Mizra Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic World”, *Middle Eastern Studies*, Vol.31, No.3 (July 1995), ss.422-448.

KILIÇ, Selda, “İran’da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S.32, (2002), ss.143-161.

KILIÇ, Selami, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi’nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4, (1996), ss.19-51.

KIRIMLI, Cafer Seyit Ahmet, “Azerbaycan İstilâsı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, (Nisan 1933), ss.176-180.

_____, Cafer Seyit Ahmet, “İsmail Bey Gaspirinski” *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, (Nisan 1933), s.156-161.

KIRIMLI, Hakan, “Gaspıralı İsmail Bey”, *DİA*, C.13, 1996, ss.392-395.

KNIGHT, Nathaniel, “Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?”, *Slavic Review*, Vol.59, No.1, (Spring 2000), ss.74-100.

KOJİNOV, Vadim Valeryanoviç, “O Glavnom v Nasledii Slavyanofilov”, *Voprosi Literaturi*, No.10, (1969), ss.113-130.

KÖKTAŞ, Mümin, “Aydınlanma, Rasyonalizm ve Din”, *Turkish Studies*, Vol.10, No.6, (Spring 2015), ss.637-650.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Abbas Kulu”, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul: Burhaneddin Basımevi, ss.18-22.

_____, [KÖPRÜLÜZADE], M. Fuat, “İsmail bey Gaspirinski”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.16, (Nisan 1933), ss.154-155.

KUÇKİN, Vladimir A., “Russkiy Puteşyestvennik v Azerbaidjane v Pervoy Polovine XV veka”, *Voprosi İstorii*, N.13, (Mart 1965), ss.204-205.

KURAT, A. “Dostoyevskiy ve Şark Meselesi”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.21-22, (Eylül 1933), s.361-367.

_____, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, *Makaleler*, C.III, Ankara: TTK Basımevi, 2015, ss.183-301.

_____, Akdes, “Rusya’nın Siyasi ve Diplomatik Tarihi”, *Makaleler*, C.I, Ankara: TTK Yayınları, 2013, ss.311-319.

_____, Akdes Nimet Kurat, “Slavların Maruz Kaldıkları Başlıca Medenî Tesirler”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.26, (Şubat 1934), ss.56-60.

KÜÇÜKALP, Derda, “Efendi-Köle Ahlakı vs. Efendi-Köle Diyalektiği”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, S.1, (Ocak 2010), ss.53-63.

LATİFOVA, Elvira, “Rus İmparatorluğu’nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı’nın Rolü”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.IV, S.74, (Temmuz-Aralık 2015), ss.485-492.

LEE, Raymond L. M., "Reinventing Modernity Reflexive Modernization vs Liquid Modernity vs Multiple Modernities", *European Journal of Social Theory*, Vol.9, No.3, (August 2006), ss.355-368.

LEHOVICH, Dimitry V., "The Testament of Peter the Great", *The American Slavic and East European Review*, Vol.7, No.2, (April 1948), ss. 111-124.

LENSKI, Gerhard E., "Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status", *American Sociological Review*, Vol.19, No.4, (August 1954), ss.405-413.

LIEVEN, Dominic, "Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 2, (April 1999), ss.163-200.

LIH, Lars T., "Not Marx, Not Locke, But Hobbes: The Meaning of the Russian Revolution", *Crisis&Critique*, Vol.4, Issue.2, (November 2017), ss.211-233.

MARCHETTI, Silvio, "Avrupalıların Gözüyle Türkler: Mitos ve Yanlış Anlaşılma", *Dünyada Türk İmgesi*, (Ed.) Özlem Kumrular, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, ss.9-12.

MATHEE, Rudi, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor: Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, (Ed.) Abbas Amanat, Farzin Vejdani, New York: Palgrave Macmillan, 2012, ss.101-125.

MCDONALD, David MacLaren, "Russian Statecraft after the "Imperial Turn": The Urge to Colonize?", *Slavic Review*, Vol.69, No.1, (Spring 2010), ss.185-188.

MEHMETZADE, Mirza Bala, "28 Mayıs: 1918-28 Mayıs-1930", *Odlu Yurt*, Y.2, S.16, (28 Mayıs 1930), ss.138-142.

_____, Mirza Bala, "Azerbaycan Askerleri", *Kurtuluş*, Y.1., S.1, (II. Teşrin 1934), ss.10-12.

_____, Mirza Bala, “Azerbaycan İstiklâli ve Oktobr İnkılâbı”, *Kurtuluş*, Y.2, S.13-14, (II. Teşrin-I. Kânun 1935), ss.362-365.

_____, Mirza Bala, “Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalarda Azerbaycan”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.29, (28 Mayıs 1934), ss.191-196.

_____, [MEHMED-ZADE], M. B., “Devlet Oluş Günümüz (1918 – 28 Mayıs 1935)”, *Kurtuluş*, No.7-8, (Mayıs-Haziran 1935), ss.195-197.

_____, Mirza Bala, “İki Türk Alfabeleri Münasebetile”, *Azeri Türk*, Y.1, S.18, (15 Teşrinievvel 1928), ss.3-5.

_____, Mirza Bala, “Millet ve Devlet”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.5-6, (Temmuz-Ağustos 1931), ss.145-150.

_____, Mirza Bala, “Şubat İnkılâbı (1917 – 12 Mart – 1937)”, *Kurtuluş*, S.29-30, (Mart-Nisan 1937), ss.16-19.

_____, Mirza-Bala, “Kafkasya’da Millî Hareket”, *Kurtuluş*, No.36, (İlk Teşrin 1937), ss.8-10.

MELGUNOV, G., “Pohod Petra i Velikago v Persiyu”, *Ruskiy Vestnik*, T.110, N.3-4, (1874), ss.5-60.

“Menkıbe”, *Türkçe Sözlük*, C.2, Ankara: TDK Yayınları, 1998, s.1533.

MESCHONNIC, Henri, “Modernity Modernity”, *New Literary History*, Vol. 23, No. 2, Revising Historical Understanding (Spring 1992), ss. 401-430.

MEYVACIOĞLU, Yıldız K., “Benlik ve İdeal Benlik Kavramlarının Tercih Edilen Meslek Kavramı İle İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.16, S.1, (1983), ss.1-10.

MOHANTY, Chandra Talpade, “Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses”, *Boundary 2*, Vol.12 No.3, (Spring - Autumn 1984), ss.333-358.

MORIN, Alain, “Self-Awareness Part 1: Definition, Measures, Effects, Functions, and Antecedents”, *Social and Personality Psychology Compass*, Vol.5, Issue.10, (October 2011), ss.694-823.

MOSTASHARI, Firouzeh, "Colonial Dilemmas: Russian Policies in the Muslim Caucasus", *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, (Ed.) Robert P. Geraci, Michael Khodarkovsky, Ithaca: Cornell University Press, 2001, ss. 229-249.

MUHAMETŞİNA, Rezeda F., “İslamskiy Vostok v Russkoy Literature (İstoki, Traditsii, Vzaimodeystvie)”, *EVCPK*, (Çevrimiçi), ss.1-14. 03.08.2017 tarihinde erişildi, <http://www.evcpk.ru/files/pdf/144.pdf/>.

MUSA, İsmail, “Kafkasya’da Batı Mandacılığı Meselesi: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Çıkarları ve Yaklaşımı”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), ss.495-501.

MUSALI, Namiq, “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, (Aralık 2018), ss.131-171.

MUSTAFA, Nazim, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.III, S.62, (Eylül-Aralık 2014), ss.1-7.

MUSTAFAYEV, Beşir, “Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan’da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller”, *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.III, S.62, (Eylül-Aralık 2014), ss.2575-2584.

MUSTAFAZADE, Tofiq T., “18. yy’da Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, C.1, S.1, (Bahar 2014), ss.21-36.

MUTMAN, Mahmut, “Şarkiyatçılık: Kuramsal Bir Not”, *Doğu Batı*, Y.4, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-2 2002), ss.105-114.

NECEFOVA, Kemale, “Azerbaycan’da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arkapları”, *Büyük Devletler Kısacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.1-11.

NERİMANOĞLU, Kâmil Veli, “Azerbaycan’ın Devlet Dili Siyaseti”, *Türkler*, C.19, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.157-161.

NEUMANN, Iver B., “Russia as Europe’s Other”, *Journal of Area Studies*, Vol.6, Issue.12, (1998), ss.26-73.

NIETZSCHE, Friedrich, “First Essay: 'Good and Evil', 'Good and Bad'”, *On the Genealogy of Morality*, (Ed.) Keith Ansell-Pearson, (Çev.) Carol Diethe, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, ss.10-34.

OKLADNİKOV, Aleksey P., “Zemlya Borodatı”, *Trudı Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, T.XIV, (1958), ss.516-524.

ORTAYLI, İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Ankara: TTK Basımevi, 1999, ss.125-133.

OYSERMAN, Daphna, Kristen Elmore, George Smith, “Self, Self-Concept, and Identity”, *Handbook of Self and Identity*, (Ed.) Mark R. Leary, June Price Tangney, New York: The Guilford Press, 2012, ss.69-104.

ÖĞÜN, Tuncay, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXIV, S.97, (Bahar 2018), ss.81-108.

_____, Tuncay, “Kafkas Cephesi’nde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.III, S.73, (Temmuz-Aralık 2015), ss.765-794.

ÖZCAN, Azmi, “Mîr Said Sultan Galiyev”, *DİA*, C.30, 2005, ss.130-132.

_____, Azmi, “Nâdir Şah”, *DİA*, C.32, 2006, ss.276-277.

ÖZEN, Yener, “Ulus-Kimlikten Gökkuşağı Toplumuna - Ulus Kimliğinin Yitimi Bireyi Psikonevrotizmaya Götürür Mü? (Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım)”, *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, (İlkbahar 2013), ss.48-61.

PEARSON, Raymond, “Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld”, *The Journal of Modern History*, Vol.67, No.4, (December 1995), ss.903-904.

PELS, Peter, “The Anthropology of Colonialism: Culture, History, and the Emergence of Western Governmentality”, *Annual Review of Anthropology*, Vol.26, (1997), ss.163-183.

PİRVERDİOĞLU, Ahmet, “Azerbaycan Divan Edebiyatı”, *Türkler*, C.19, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.252-261.

PORTER, Jene M., “The Birth of Modernity”, *The Review of Politics*, Vol. 62, No. 4, (Autumun 2000), ss. 795-808.

PUTİLOV, B. N., “Pesniya ob Avdote Ryazanoçke”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, T.XIV, (1958), ss.163-168.

QAFAROV, Vasif, “Rusya-Azerbaycan İlişkileri ve Nisan İstilasası”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.257-273.

QARAYEV, Yaşar, “Əli Bəyin İrsi və Varisləri”, *Əli Bəy Hüseynzadə: Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Şərq-Gərb, 2007, ss.4-21.

REFİK, Selim, “Deli Ali Destanı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.23, (II. Teşrin 1933), ss.415-419.

RESULZÂDE, Mehmet Ali, “Azerî Edebiyatında Sabir”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.33-34, (Eylül 1934), ss.334-340.

_____, Mehmet Ali, “Azerî Edebiyatında Sabir - II”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.35-36, (II. Teşrin – I. Kânun 1934), ss.376-387.

_____, Mehmet Ali, “Genceli Nizâmî”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.31-32, (Temmuz-Ağustos 1934), ss.274-277.

RESULZÂDE, Mehmed Emin, “Amerika’nın Sesi Radyosu’nda Nizami”, *Kafkasya (Der Kaukasus)*, Y.2, N.13, (Ağustos 1952), ss.8-10.

_____, Mehmet Emin, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti I”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, ss.97-103.

_____, Mehmet Emin, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti II”, *Kurtuluş*, No.39, (Mart 1938), s.3-8.

_____, Mehmet Emin, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti III”, *Kurtuluş*, No.40, (Şubat 1938), ss.8-11.

_____, Mehmet Emin, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti IV”, *Kurtuluş*, No.41, (Mart 1938), ss.7-11.

_____, Mehmet Emin, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti V”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, ss.128-134.

_____, Mehmet Emin, “Azerbaycan’da Rus Koloni Siyaseti VI”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, ss.135-142.

_____, Mehmed Emin, “Azerbaycan Şairi Nizâmî ve Dünyanın Bugünkü Durumu”, *Kafkasya (Der Kaukasus)*, Y.2, N.13, (Ağustos 1952), ss.5-8.

_____, Mehmet Emin, “Millî Tesanüd”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, s.13-16.

_____, Mehmet Emin, “Yanlış Terim Kullanmayalım”, *Millî Tesanüd*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, ss.22-23.

_____, [RESUL-ZADE], M. E., “Kara Yıl Dönümünde”, *Kurtuluş*, No.6, (Nisan 1935), ss.162-163.

RAEFF, Marc, “Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities”, *Soviet Nationality Problems*, (Ed.) Edward Allworth, New York and London: Columbia University Press, 1971, ss.22-42.

RHINELANDER, L. Hamilton, “Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century”, *Canadian Slavonic Papers*, Vol.17, No.2/3, (Summer-Fall 1975), ss.218-235.

_____, L. H., “Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus”, *Nationalism and Social Change in Transcaucasia – Conference Paper*, No.98, (April 1980), ss.1-35.

ROGERS, James Allen, “Darwinism and Social Darwinism”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33, No. 2 (April-June 1972), ss.265-280.

QASIMLI, Musa, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), ss.157-189.

SAHNİ, Kalpana, “Oriental Phantoms: F. Dostoevsky's Views on the East”, *Social Scientist*, Vol.14, No.7, (July 1986), ss.36-45.

SAN, Coşkun, “Yabancılaştırma – Yabancılaşma”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.36, S.3, (Eylül 2003), ss.1-7.

SARI, Mustafa, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1., S.2, (Mart 2016), ss.75-100.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.21-35.

_____, Nesrin, “Stephan Şaumyan’ın Taşnaksutyun ve Ermeni Milliyetçiliğine Bakışı”, *Yeni Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C.II, S.61, (Eylül-Aralık 2014), ss.1662-1678.

_____, KARAGÜR, Nesrin, "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın", *Türkler*, C.19, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.297-307.

SAVAŞKAN, Vefa, “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşanlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.50, (Güz 2013), ss.181-200.

SCHELER, Max. “Negative Feelings and the Destruction of Values: Ressentiment” *On Feeling, Knowing, and Valuing: Selected Writings*, (Ed.) Harold J. Bershady, Chicago: The University of Chicago Press, 1992, ss.116-143.

SCHIMMELPENNINCK van der OYE, David, “Mirza Kazem-Bek and the Kazan School of Russian Orientology”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol.28, Issue.3, (December 2008), ss.443-458.

SCHNEIDER, Joachim, Karen Cook, “Status Inconsistency and Gender”, *Small Group Research*, Vol.26, No.3, (August 1995), ss.372-399.

SHAFIYEV, Farid, “Armenian-Azerbaijani Conflict: Roots. Massacres of 1905-1906”, *World of Diplomacy*, N.18-19, (2008), ss.14-29.

SLOCUM, John W., “Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of "Aliens" in Imperial Russia”, *The Russian Review*, Vol. 57, No. 2 (April 1998), ss.173-190.

SMITH, Anthony, D., “The Origins of Nations”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol.12, Issue.3, (July 1989), ss.340-367.

_____, Anthony, D., "Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner's Theory of Nationalism", *Nations and Nationalism*, Vol.2, Issue.3, (November 1996), ss.371-378.

SMIRNOV, N., "Şeih Mansur i ego Turetskiye Vhodnoviteli", *Voprosi İstorii*, N.10, (Oktyabr 1950), ss. 18-57.

SOYŞEKERCİ, Serhat, "Çizgisel Tarih ve Hınç: Nietzsche'nin Dans Eden Tanrısı", *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), ss.167-179.

STETS, Jan E., Peter J. Burke, "Identity Theory and Social Identity Theory, *Social Psychology Quarterly*, Vol.63, No.3, (September 2000), ss.224-237.

STOKES, Gale, "Review of Nationalism: Five Roads to Modernity by Liah Greenfeld", *The American Historical Review*, Vol.98, No.3, (June 1993), ss.821-822.

STRYKER, Sheldon, Anne Statham Macke, "Status Inconsistency and Role Conflict", *Annual Review of Sociology*, Vol.4, No.1, (August 1978), ss.57-90.

SUNAR, Lütfi, "XIX. Yüzyıl Avrupası'nda Emperyalizm Algısı", *Sosyoloji Dergisi*, No.3, S.14, (2007), ss.57-80.

SUNDERLAND, Willard, "Empire without Imperialism?: Ambiguities of Colonization in Tsarist Russia", *Ab Imperio*, No.2, (2003), ss. 101-114.

SUNY, Ronald Grigor, "The Empire Strikes Out: Imperial Russia, "National" Identity, and Theories of Empire", *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, (Ed.) Ronald Grigor Suny, Terry Martin, New York: Oxford University Press, 2001, ss.23-66.

SUSEN, Simon, Bryan S. Turner, "Introduction to the Special Issue on Shmuel Noah Eisenstadt", *Journal of Classical Sociology*, Vol.11, No.3, (August 2011), ss.229-239.

SPOHN, Willfried, "Multiple Modernity, Nationalism and Religion: A Global Perspective", *Current Sociology*, Vol.51, No.3-4, (May 2013), ss.265-286.

STARNES, Charles E., Royce Singleton Jr., "Objective and Subjective Status Inconsistency: A Search for Empirical Correspondence", *The Sociological Quarterly*, Vol. 19, No.2, (Spring 1977), ss.253-266.

STEIN, Howard F., "Russian Nationalism and the Divided Soul of the Westernizers and Slavophiles", *Ethos*, Vol. 4, No. 4, (Winter, 1976), ss.403-438.

SÜMER, Faruk, "Abbas I", *DİA*, C.1, 1988, ss.17-19.

_____, Faruk, "Ağa Muhammed Şah", *DİA*, C.1, 1988, ss.456-457.

_____, Faruk, "Âzerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C. XXI, S.83, (Temmuz 1957), ss. 429-447.

_____, Faruk, Nurettin Albayrak, "Köroğlu", *DİA*, C.26, 2002, ss.268-270.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920", *Occasional Papers*, No. 96, Washington DC: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1980, ss.1-41.

_____, Tadeusz, "Soviet Azerbaijan Today: The Problems of Group Identity" *Occasional Papers*, No. 211, Washington DC: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1986, ss.1-17.

_____, Tadeusz, "The Himmät party [Socialism and the national question in Russian Azerbaijan, 1904-1920]", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol.19, No.1-2, (Janvier-Juin 1978), ss.119-142.

_____, Tadeusz, "The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, Vol.14, Issue.1, (January 1991), ss.53-63.

ŞAHİN, Enis, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşmaları (Mayıs-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed.) Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2010, ss.73-94.

ŞENEL, Süleyman, “Hacıbeyli, Üzeyir”, *DİA*, C.14, 1996, ss.500-502.

ŞİMŞİR, Sebahattin, “Mehmet Emin Resulzâde’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)”, *Türk Yurdu*, Y.107, S.368, (Nisan 2018), ss.24-37.

ŞİMSEK, Ufuk, “Milliyetçilikler ve Milletin Oluşumu Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.13, S.2, (2009), ss.81-96.

TAJFEL, Henri, “Social Identity and Intergroup Behaviour”, *Social Science Information*, Vol.13, No.2, (April 1974), ss.65-93.

TAKIŞ, Taşkın, “Düşmanımın Düşmanı Dostum Olabilir Mi, Benim En İyi Dostum Bile Düşmanımdır”, *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), ss.7-8.

TANSEL, Fevziye Abdullah, “Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, *Belleten*, C.XVII, S.16, (1953), ss.224-249.

TAYLOR, Charles, “Two Theories of Modernity”, *The Hastings Center Report*, Vol.25, No.2, (March-April 1995), ss.24-33.

TELLAL, Erel, “Mirsaid Sultan Galiyev”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.56, S.1, (2002), ss.105-133.

THERBORN, Göran, “Routes to/through Modernity”, *Global Modernities*, (Ed.) Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson, London, California, New Delhi: Sage Publications, 1997, ss.124-139.

TIRYAKIAN, Edward, “A Sociological Odyssey: The Comparative Voyage of S.N. Eisenstadt”, *Journal of Classical Sociology*, Vol.11, No.3, (August 2011), ss.241-250.

TİMUÇİN, Afşar, “Erekçilik ve Ereklilik”, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Bulut Yayınları, 2004, s.197.

- TODOROVA, Maria, “Does Russian Orientalism Have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol.1, No.4, (Fall 2000), ss.717-727.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, C.2, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, ss.91-118.
- TOKLUOĞLU, Ceylan, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.68, S.3, (2013), ss. 125-126.
- TOPİĆ, Martina, Srdjan Sremac, “Introduction - Europe as a Multiple Modernity: Multiplicity of Religious Identities and Belonging”, *Europe as a Multiple Modernity*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014, ss.1-20.
- TUGUZ, Husyen İ., “Şerbina F. A. Kak İstorik i Letopisets Russko-Çerkesskoy Voynı”, *Vestnik Adıgıyevskogo Gosudarstvennogo Univıersiteyta*, V.2, (2005), ss.36-42.
- TUNA, Sibel Turhan, “Kişisel Kimlik ve Kolektif – Millî Kimlik Bağlamında ‘Manasçı-Destancı’ ve ‘Manas Destanı’”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.36, (Şubat 2015), ss.230-242.
- TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C.IX, S.1-2, (Mart-Haziran 1951), ss.111-151.
- TUTAL, Nilgün, “Edward Said’in Oryantalizmi Nasıl Okunuyor?”, *Doğu Batı*, Y.4, S.20, (Ağustos-Eylül-Ekim-2 2002), ss.115-134.
- TUTUMLU, Mehmet Akif, “Bertolt Brecht’in Kuralla Kural Oyununda Hınç Bilincinin Adaleti Biçimlendirışı”, *Doğu Batı*, Y.19, S.77, (Mayıs-Haziran-Temmuz 2016), ss.115-122.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, C.32, 2006, ss.96-98.
- _____, İsmail, “Rusya’da İslam Araştırmaları”, *DİA*, C.35, 2008, ss.266-270.

TOKER, Mustafa, “İsmail Gaspiralı ve Dilde Birlik Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.16, (2004), ss.31-45.

ULUDAĞ, Süleyman, “Müridizm”, *DİA*, C.32, 2006, ss.50-52.

UZUN, Mustafa, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, C.1, 1988, ss.295-297.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

VINCELLI, Daniel Pommier, “Italy and Independent Azerbaijan (1918-1920)”, *Irs Heritage*, N.33-34, (Spring 2018), ss.122-127.

WADE, Peter, “Mid-Nineteenth-Century Modernities in the Hispanic World”, *When Was Latin America Modern?*, (Ed.) Nicola Miller and Stephen Hart, Hampshire: Palgrave MacMillan, 2007, ss.49-68.

WEEKS, Theodore R., “Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy”, *The Cambridge History of Russia*, Vol.II, (Ed.) Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss.27-44.

WILLIAMS, Beryl, “The Concept of the First Duma: Russia 1905–1906”, *Parliaments, Estates and Representation*, Vol.14, No.2, (December 1994), ss.149-158.

YBERT, Edith, “Islam, Nationalism and Socialism in the Parties and Political Organisations of Azerbaijani Muslims in the Early Twentieth Century”, *Caucasus Survey*, Vol.1, No.1, (October 2013), ss.43-58.

YANIK, Celalettin, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S.20, (Bahar 2013), ss.225-237.

YAVİLİOĞLU, Cengiz, “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, (2002), ss. 59-77.

YAVUZARSLAN, Paşa, “Kazan Üniversitesi’nde Türkoloji Çalışmaları – I (Bolşevik İhtilâli’ine Kadar)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.18, (Güz 2004), ss. 111-121.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.14, S.36, (2008), ss.187-199.

_____, Okan, “Çarlık Yönetiminde Azerbayacan”, *Yeni Türkiye-Kafkaslar Özel Sayısı*, C.V, S.75, (Temmuz-Aralık 2015), ss.273-277.

YI, Junqing, Lingmei Fan. “Dimensions of Modernity and Their Contemporary Fate”, *Frontiers of Philosophy in China*, Vol.1, No.1, (January 2006), ss.6-21.

YILDIRIM, Emre, “Modernitenin Eleştirisi ve ‘Milliyetçi Söylem’ Bağlamında Milliyetçiliğe Yeniden Bakmak”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.48, S.1, (Mart 2015), ss.1-33.

_____, Emre, “Modernite ve Milliyetçilik: Modern Milliyetçilik Kuramları Üzerine”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y.2, S.6, (Eylül 2014), ss.23-37.

YILDIRIM, İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.2/2, (2013), ss.147-160.

_____, İrfan Murat, “Molla Nesreddin Dergisi Ve Türkiye”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.4/2, (2015), ss.658-666.

YUSIFOVA, Shabnam, “The Recognition of The Independence of Azerbaijan Democratic Republic In Paris Peace Conference And The Attitude of Iran”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol.5, No.19, (August 2014), ss.355-364.

YÜCE, Nuri, “Ağaoğlu, Ahmet”, *DİA*, C.1, 1988, ss.464-466.

YÜCEDAĞ, İbrahim, “Nilüfer Gölü’de Batı-Dışı Modernliği Anlamak”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.1/III, (Nisan 2010), ss.69-82.

ZAPADOV, A. V., “Emin”, *İstoriya Russkoy Literaturı*, T.IV/2, Moskva: AN SSSR, 1947, ss.256-264.

4.3. Tezler

MOSTASHARI, Firouzeh, *Tsarist Colonial Policy, Economic Change, and the Making of the Azerbaijani Nation: 1828-1905*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Michigan: UMI Dissertations, 1995.

TABATABAI KHATAMBAKHS, Mohammad-Taghi, *The Role of Shaykh Muhammad Khiyabani and the Democratic Movement of Azerbaijan in the Socio-Political History of Iran 1910-1920*, Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1984.

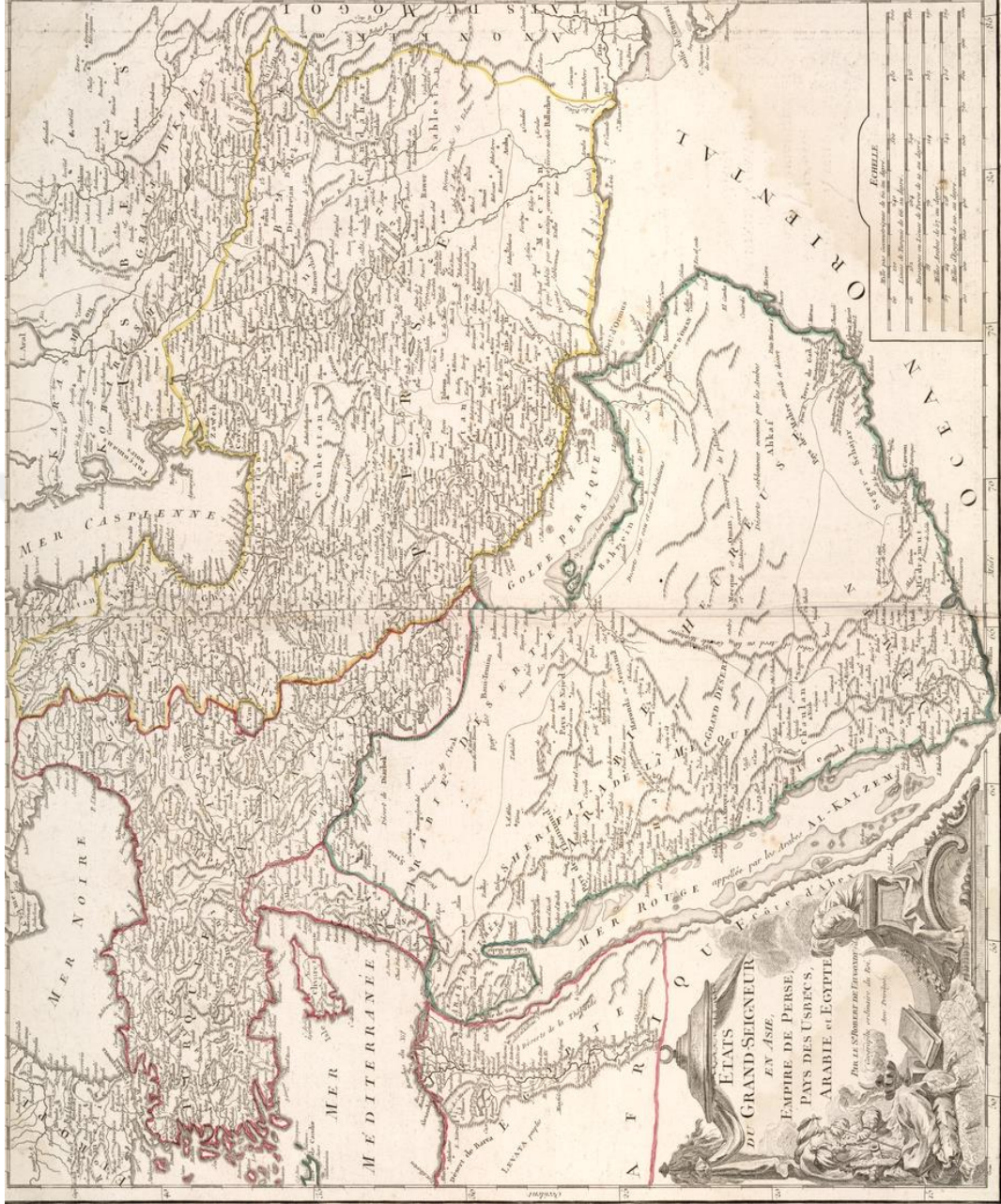
TOPÇU, Murat, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kafkasya İmgesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.

Ek 1

Theatrum Orbis Terrarum sive Atlas Novus'un ünlü müellifi, Hollandalı kartograf Willem Janszoon Blaeu (1571–1638) tarafından 1635'te hazırlanan ve Safevî sınırlarını gösteren detaylı harita.

(Katar Millî Kütüphanesi)

Ek 2

Fransız kartograf Gilles Robert de Vaugondy (1688–1766) tarafından hazırlanan ve 1740'lı yıllara ait Osmanlı–İran sınırlarını gösteren harita.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Ek 3

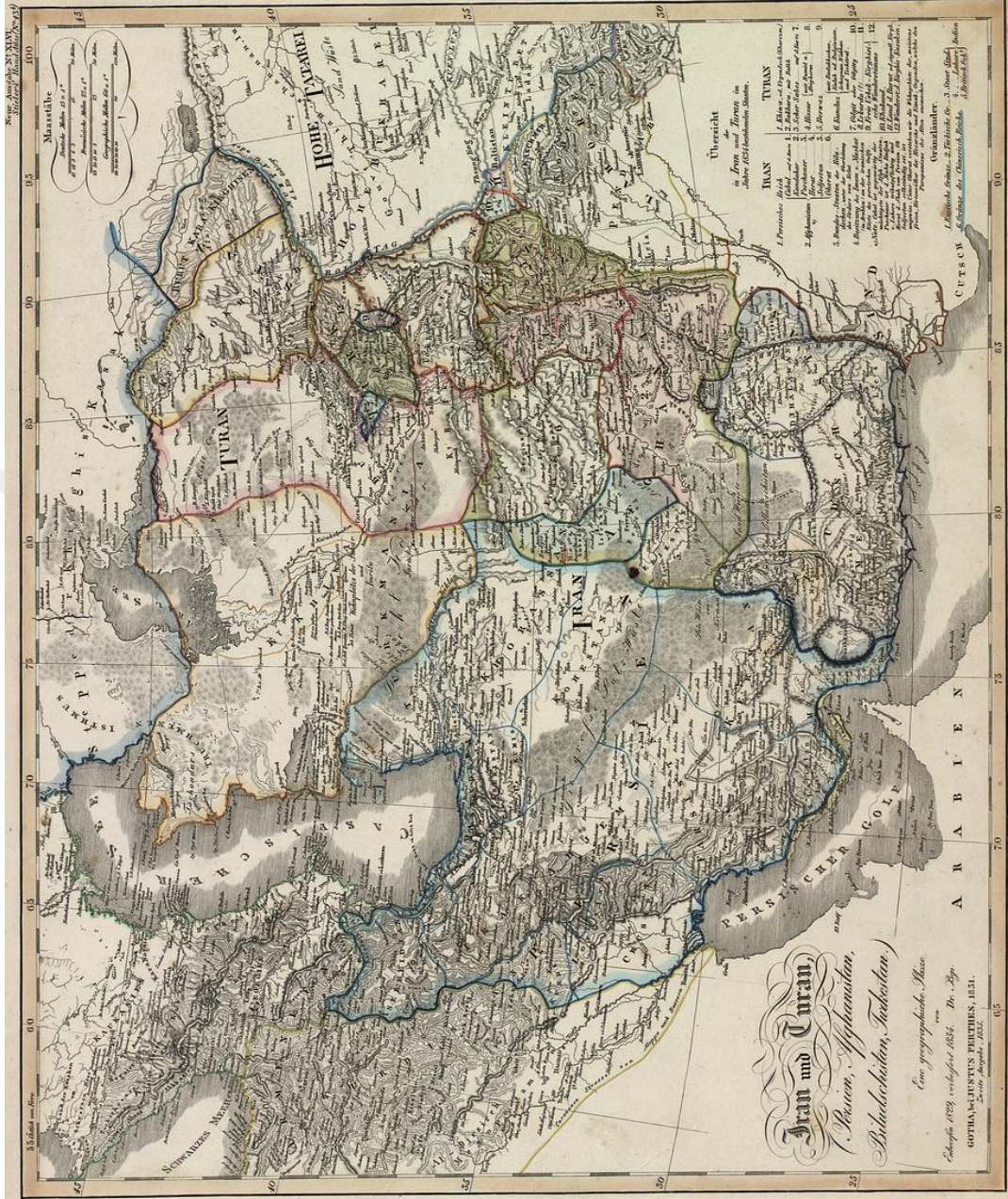
Fransız ordusunun albay rütbesiyle görev yapmış olan ve topografya seksiyonunun başında bulunan Pierre M. Lapie'nin (1779–1850) 1809 tarihli Batı Asya haritası.

(Katar Milli Kütüphanesi)

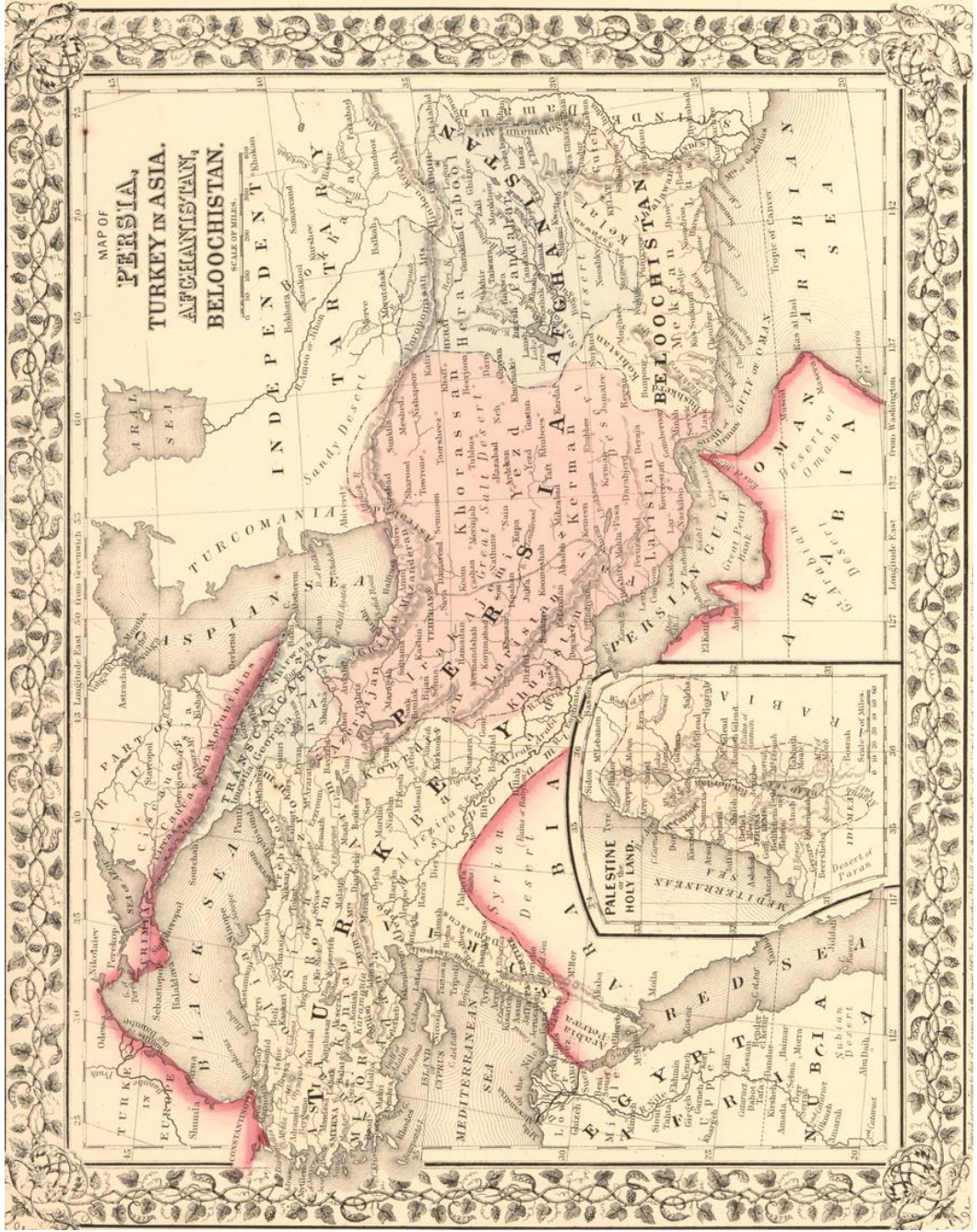
Geografikeshii atlas Rossiiskoi imperii, tsarstva Pol'skogo i velikogo kniazhestva Finliandskogo adli eserde Albay Vasiliy P. Pyadişev tarafından çizilen, posta güzergahlarını, ana yolları, istasyonları ve bunlar arasındaki mesafeleri gösterir Kafkasya haritası (1825).

(Rusya Devlet Kütüphanesi)

Alman coğrafyacı Heinrich Karl Wilhelm Berghaus (1797–1884) tarafından 1829’da hazırlanan ve 1834’te güncellenen Turan haritası.

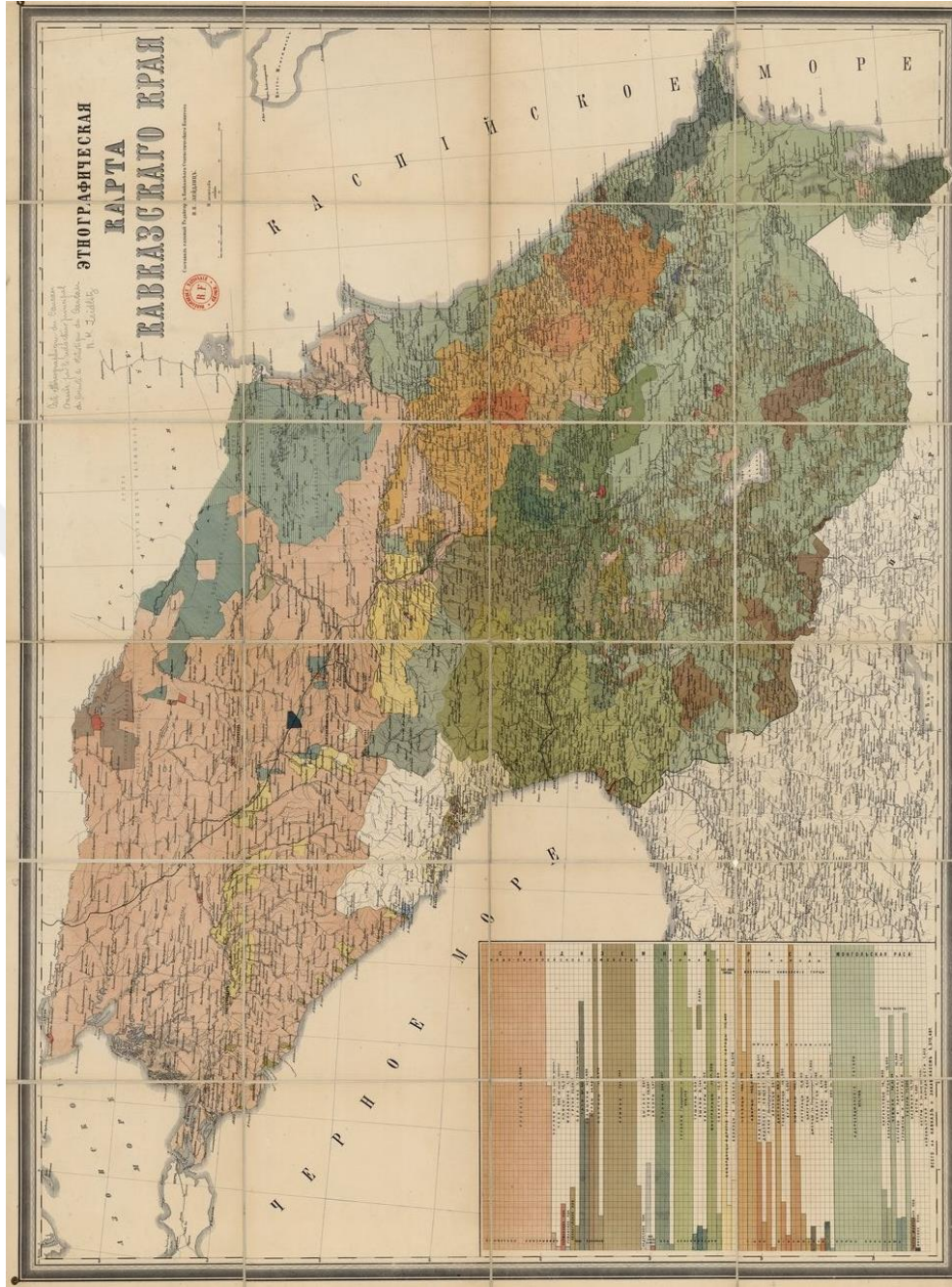
(ABD Kongre Kütüphanesi)

Amerikalı coğrafyacı ve kartograf Samuel Augustus Mitchell'in (1792–1868) Osmanlı, İran, Afganistan ve Belucistan (Pakistan) topraklarını gösteren 1867 tarihli haritası.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Ek 7

Kafkas İstatistik Komitesi tarafından hazırlanan ve bu bölgedeki etnik unsurların dağılımını gösteren XIX. yüzyılın son çeyreğine ait olması muhtemel bir harita.

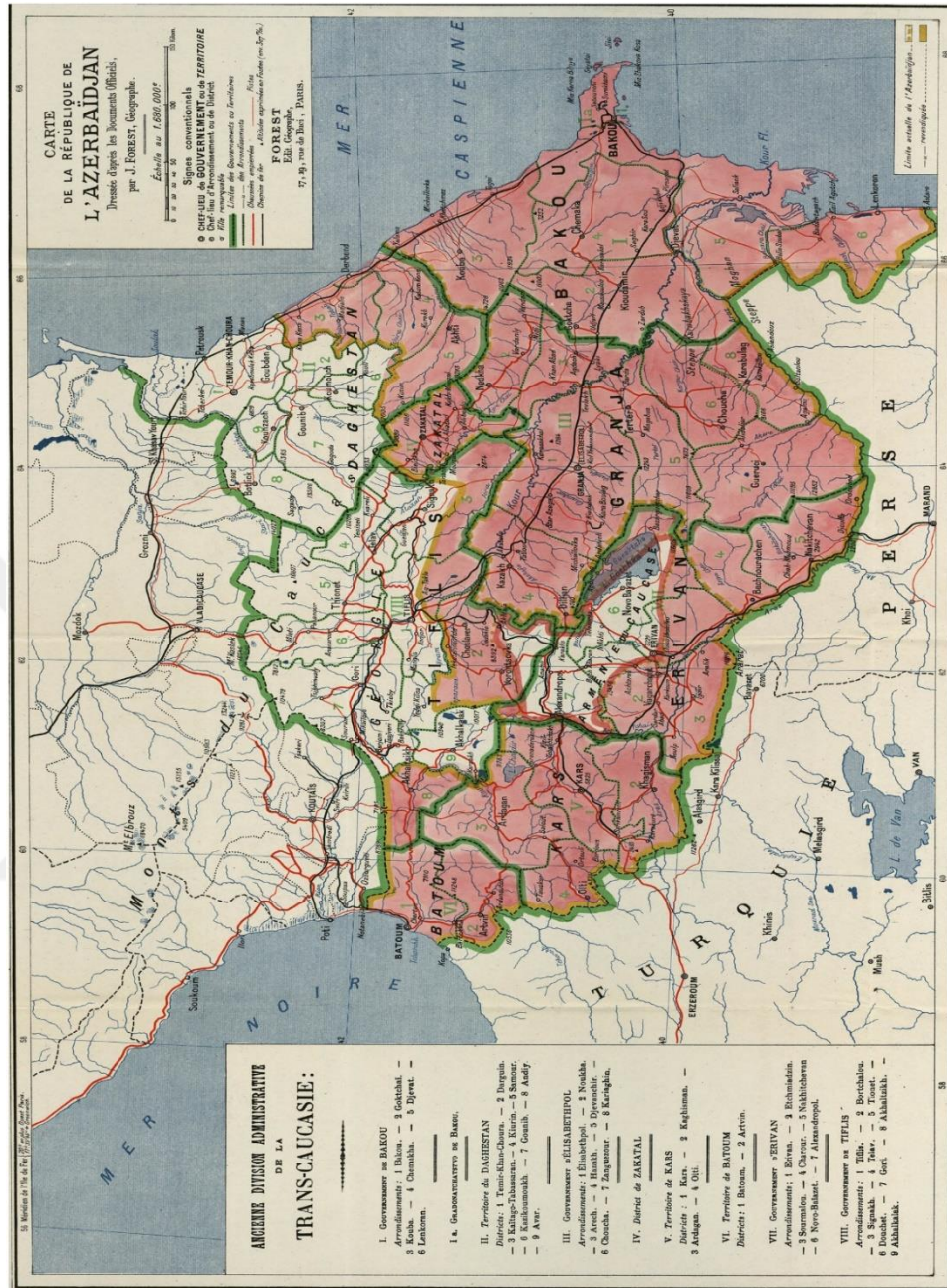
(Fransa Millî Kütüphanesi)

Ek 8

1918 senesinde Enver Paşa'nın "Kuzey Kafkasya'daki Cumhuriyetler" ile "Azerbaycan'daki politikasına" ilişkin İngiliz hükûmetine sunulan gizli memorandumda yer alan haritadan bir kesit.

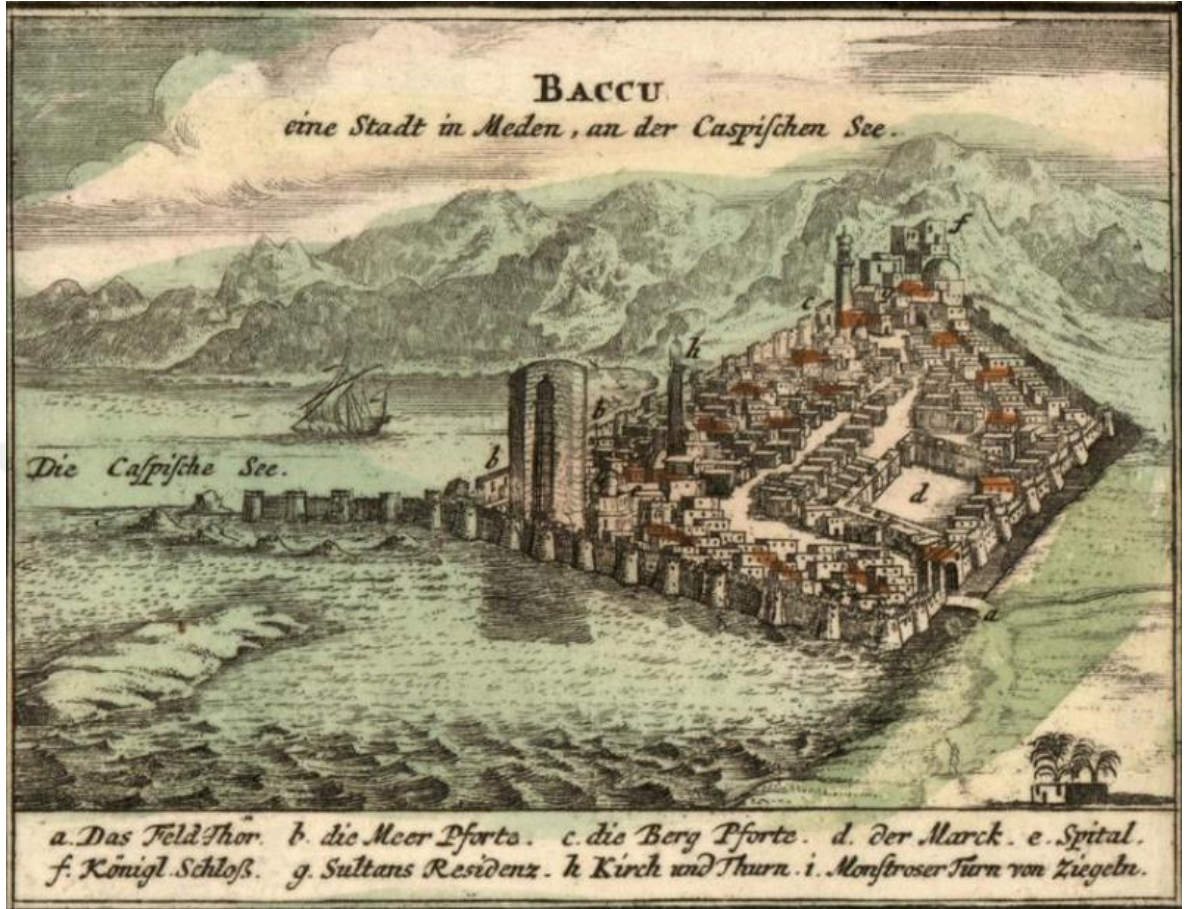
(CAB/24/68/45, v.194.)

1919 Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan delegasyonunun, katılımcı devlet temsilcilerine sunduğu Azerbaycan resmî haritası.

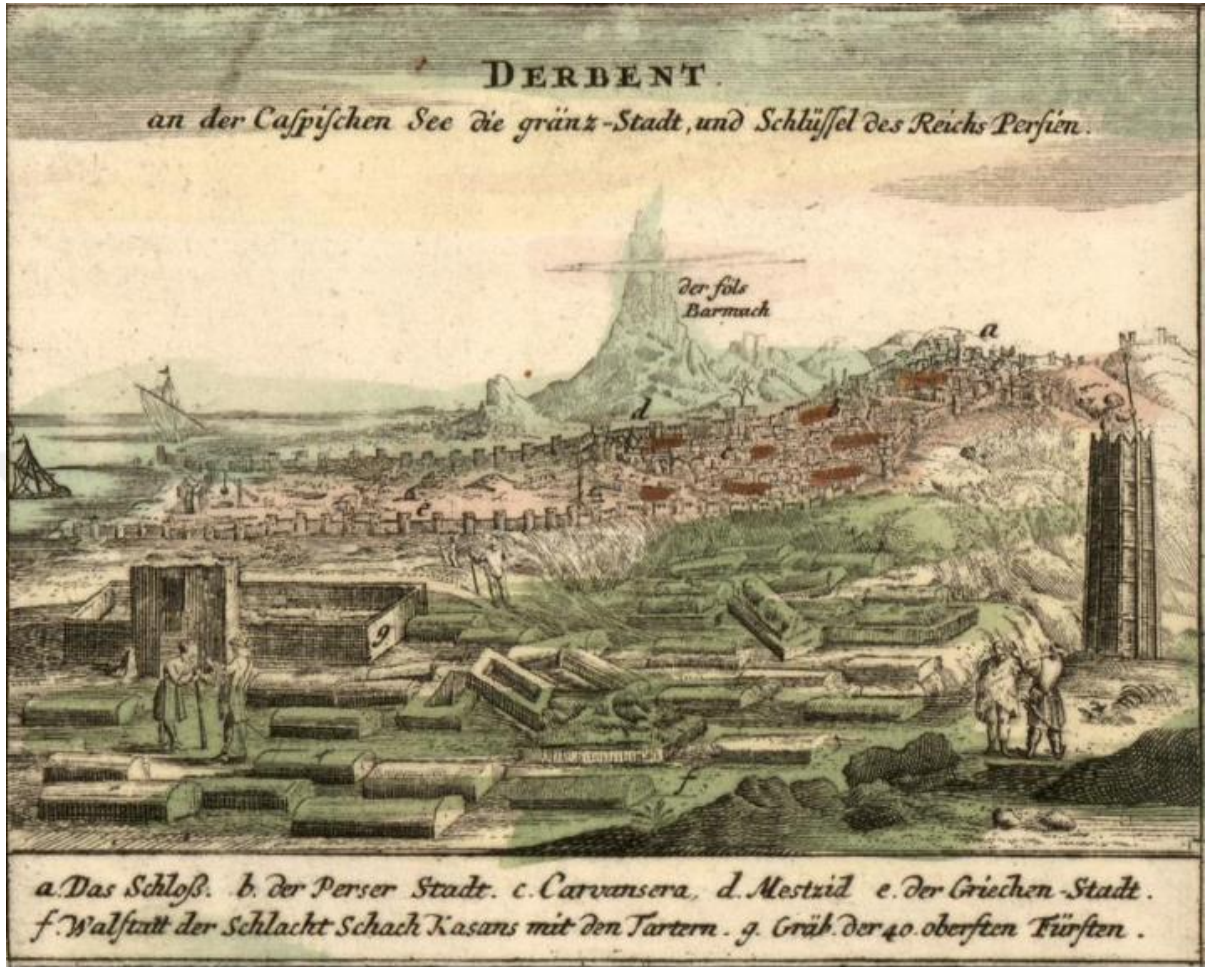
(ARDA, 970/1/143/38)

Ek 10

Nurembergli Johann Baptist Homann'ın (1663-1724) İran ve Kafkasya'daki 15 şehri kuşbakışı olarak tasvir ettiği çalışmaları arasında yer alan Bakü'ye ait bir gravür.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Nurembergli Johann Baptist Homann'ın (1663-1724) İran ve Kafkasya'daki 15 ſehri kuşbakışı olarak tasvir ettiği çalışmaları arasında yer alan Derbent'e ait bir gravür.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Nurembergli Johann Baptist Homann'ın (1663-1724) İran ve Kafkasya'daki 15 şehri kuşbakışı olarak tasvir ettiği çalışmaları arasında yer alan Astrahan'a ait bir gravür.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

1856 senesinde, her biri Rus İmparatorluğu'nun 82 vilayetini temsilen hazırlanan ve Erivan'ı tasvir eden bir kartpostal. İllüstrasyonda Nahçıvan bölgesinin kültürel, tarihsel, iktisadi ve coğrafi dokusuna ilişkin çizimler bulunmaktadır.

(Rusya Devlet Kütüphanesi)

1856 senesinde, her biri Rus İmparatorluğu'nun 82 vilayetini temsilen hazırlanan ve Derbent'i tasvir eden bir kartpostal. İllüstrasyonda Derbent'in kültürel, tarihsel, iktisadi ve coğrafi dokusuna ilişkin çizimler bulunmaktadır.

(Rusya Devlet Kütüphanesi)

Nizâmî-i Gencevî'nin *İskendernâme* adlı mesnevisinin Farsça özgün metninden bir bölüm.

(Kütüphane-i Müze ve Merkez-i Esnad-e Meclis-i Şura-yı İslâmî/Tahran)

Nizâmî-i Gencevî'nin *İskendernâme* adlı mesnevisinin Farsça özgün metninden bir bölüm.

(Kütüphane-i Müze ve Merkez-i Esnad-e Meclis-i Şura-yı İslamî/Tahran)

Nizâmî-i Gencevî'nin *Hamse* adlı eserinin özgün metninin XVI. yüzyıl kopyasından bir bölüm.
Minyatür Şiraz ekolünün özelliklerini yansıtmaktadır.

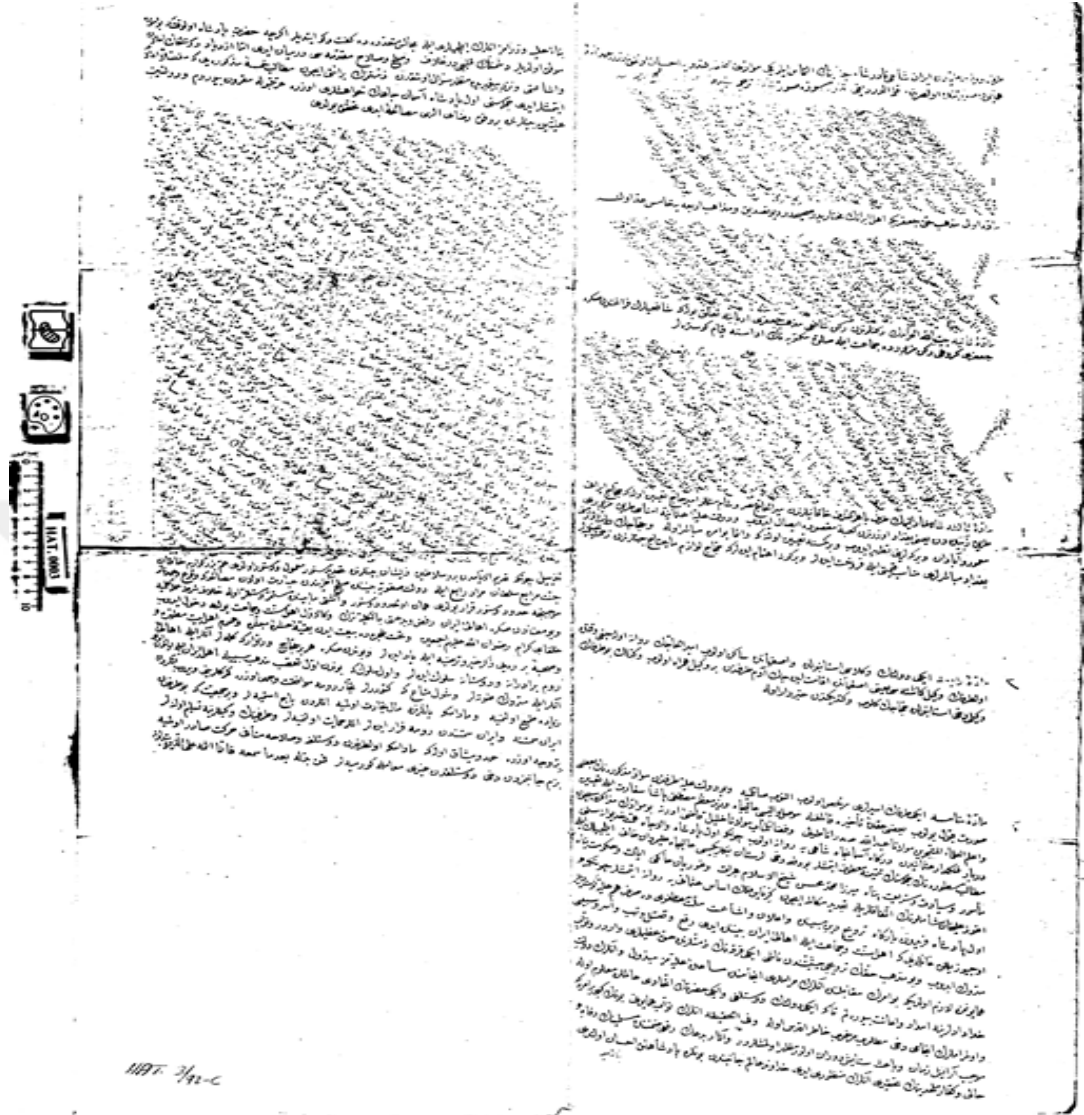
(Bavyera Eyalet Kütüphanesi)

Azerbaycan'da Şemseddin ibn Kemaleddin Keşanî'ye ait *Ervah el Ecsad* (Bedenlerin Ruhları) adlı tıp kitabının özgün el yazmasından bir bölüm.

Bakü'deki Muhammed Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü'nde bulunanın haricinde bu eserin bilinen bir kaydı yoktur. XVII-XVIII. yüzyıllar arasında yüksek kaliteli kâğıda basılmıştır ve kendi zamanının ötesinde bilgiler muhteva etmektedir.

(Muhammed Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü/Bakü)

Müslümanlar arasındaki mezhep farklılıklarına son verme teşebbüslerinin en erken somut adımlarından biri olarak Devlet-i Aliyye ile Nadir Şah arasında yapılan yazışmalara ait belge örneği.

(BOA, HAT, 3/92B)

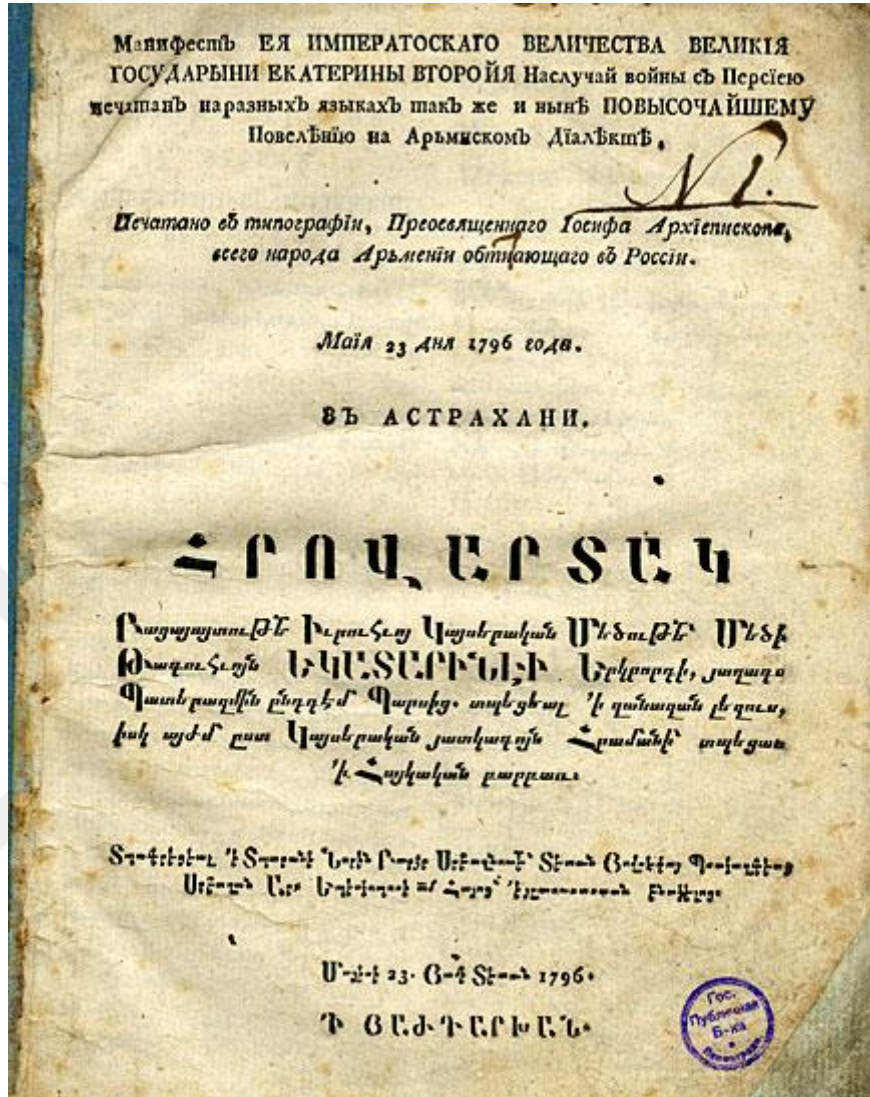
Ek 20

ТАБЕЛѢ О РАНГАХЪ ВСѢХЪ ЧИНОВЪ, ВОИНСКИХЪ, КОТОРЫЕ ВЪ КОТОРОМЪ КЛАССѢ ЧИНЫ И КОТОРЫЕ ВЪ ОДНОМЪ КЛАССѢ МЕЖДУ СОБОЮ ОДНАКОЖЕ ВОИНСКІЕ ВЫШЕ ПРОТЧИХЪ, ХОТЯ БЪ					СТАТСКИХЪ, И ПРИДВОРНЫХЪ, ТѢ ИМѢЮТЪ ПО СТАРШЕСТВУ ВРЕМЕНИ, ВСТУПЛЕНІЯ ВЪ ЧИНЪ И СТАРШЕ КТО ВЪ ТОМЪ КЛАССѢ ПОЖАЛОВАНЪ БЫЛЪ.	
КЛАССЫ	ВОИНСКІЕ.				СТАТСКІЯ.	ПРИДВОРНІЯ.
	Сухопутныя.	Гвардія.	Артиллерійскія.	Морскія.		
1.	Генералъ фельд-маршалъ.			Генералъ адмиралъ.	Канцлеръ.	
2.	Генералы отъ кавалеріи и инфантеріи, и штабъ-камеръ.		Генералъ-фельдмаршалъ-лейтенантъ.	Адмиралъ-протекторъ флотовъ.	Дисциплинарныя пиннымъ солдатамъ.	Оберъ-маршалъ.
3.	Генералъ-лейтенантъ-кавалеріи, Сі-а-дирей, Генералъ-кригъ-комисаръ.		Генералъ-лейтенантъ.	Вице-адмиралъ, Генералъ-кригъ-комисаръ.	Генералъ-прокуроръ.	Оберъ-сталь-мейстеръ.
4.	Генералъ-майоръ.	Полковникъ.	Генералъ-майоръ, Генералъ-майоръ отъ фортификаціи.	Штабс-капитанъ, Оберъ-секретаръ-мейстеръ.	Президенты отъ коллегій и пинныхъ комисаръ, Тависъ совѣтниковъ, Оберъ-прокуроръ.	Оберъ-гофмейстеръ, Оберъ-камергеръ.
5.	Бригадиръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ, Генералъ-плацъ-мейстеръ.	Подполковникъ.	Полковникъ отъ артиллеріи.	Капитанъ-командоръ, Капитанъ надъ портовою артиллеріею, Оберъ-секретаръ отъ спроста казеннаго, Инженантъ, Цескъ-мейстеръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ.	Герольдъ-мейстеръ, Генералъ-рексенъ-мейстеръ, Оберъ-перемынъ-мейстеръ, Оберъ-вапль-мейстеръ или вапльнъ надъ-вапльнъ-лѣсовъ, Вице-президентъ отъ коллегій, Генералъ-полицей-мейстеръ, Директоръ отъ спроста, Генералъ-посоль-директоръ.	Гофмейстеръ, Оберъ-гофъ-сталь-мейстеръ, Тависъ-кабинетъ-секретаръ, Оберъ-гофъ-мейстеръ, При-са-Величества, Интерпретеръ, Оберъ-печаль.

Генералъ	Генералъ-фельдмаршалъ	Адмиралъ-протекторъ флотовъ	
Генералъ-лейтенантъ	Генералъ-лейтенантъ отъ артиллеріи	Вице-адмиралъ	Оберъ-маршалъ
Генералъ-майоръ	Оберъ-секретаръ-мейстеръ, Оберъ-кригъ-комисаръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ	Штабс-капитанъ, Капитанъ-командоръ	Оберъ-гофъ-мейстеръ
Бригадиръ	Генералъ-лейтенантъ отъ артиллеріи, Вице-адмиралъ, Оберъ-секретаръ отъ спроста казеннаго, Инженантъ, Цескъ-мейстеръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ	Капитанъ-командоръ, Капитанъ надъ портовою артиллеріею	Оберъ-гофъ-сталь-мейстеръ
Полковникъ	Генералъ-лейтенантъ отъ артиллеріи, Вице-адмиралъ, Оберъ-секретаръ отъ спроста казеннаго, Инженантъ, Цескъ-мейстеръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ	Капитанъ-командоръ, Капитанъ надъ портовою артиллеріею	Оберъ-гофъ-сталь-мейстеръ
Подполковникъ	Генералъ-лейтенантъ отъ артиллеріи, Вице-адмиралъ, Оберъ-секретаръ отъ спроста казеннаго, Инженантъ, Цескъ-мейстеръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ	Капитанъ-командоръ, Капитанъ надъ портовою артиллеріею	Оберъ-гофъ-сталь-мейстеръ
Полковникъ	Генералъ-лейтенантъ отъ артиллеріи, Вице-адмиралъ, Оберъ-секретаръ отъ спроста казеннаго, Инженантъ, Цескъ-мейстеръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ	Капитанъ-командоръ, Капитанъ надъ портовою артиллеріею	Оберъ-гофъ-сталь-мейстеръ
Маюръ	Генералъ-лейтенантъ отъ артиллеріи, Вице-адмиралъ, Оберъ-секретаръ отъ спроста казеннаго, Инженантъ, Цескъ-мейстеръ, Оберъ-интеръ-кригъ-комисаръ	Капитанъ-командоръ, Капитанъ надъ портовою артиллеріею	Оберъ-гофъ-сталь-мейстеръ

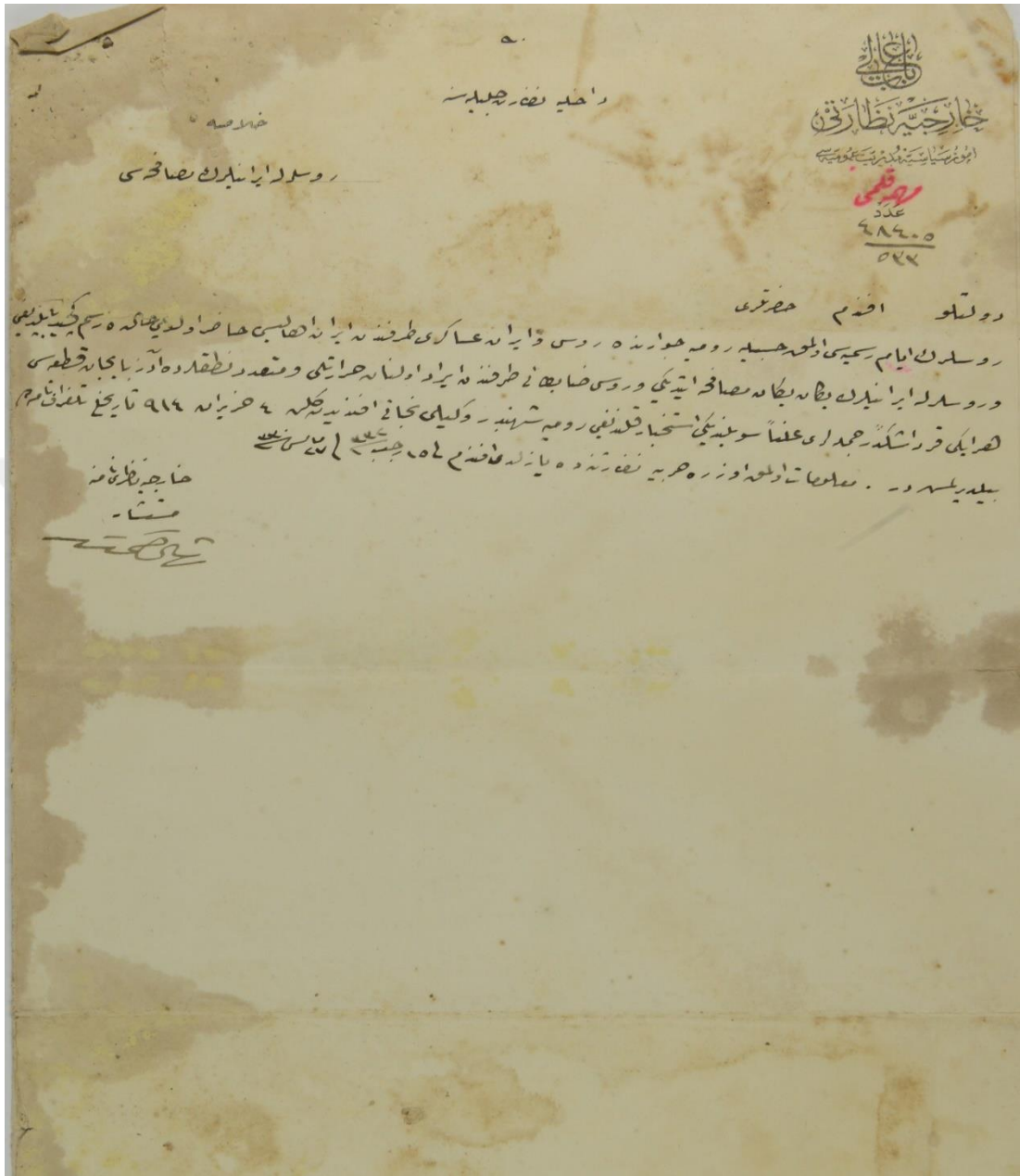
Rusya'da aristokrat zümrenin doğum yoluyla kazandığı imtiyazları ortadan kaldırarak, sonrasında *kimlik krizine* dönüşecek *statü tutarsızlığını* başlatan 1722 tarihli “Rütbeler Tablosu”. Ülkede liyakat esaslı bir hizmet aristokrasisi doğuran bu belge, gelecekte seçkinliğin anlamının değişmesine sebep olarak Rus milliyetçiliğinin tohumlarını ekmıştır.

(Özgün metinler: GARF, 1463/2/1211; Rusya Devlet Kütüphanesi)

Güney Kafkasya'yı ele geçirmek üzere Çariçe II. Katerina tarafından ilan edilen 23 Mayıs 1796 tarihli manifesto.

(Rusya Devlet Kütüphanesi)

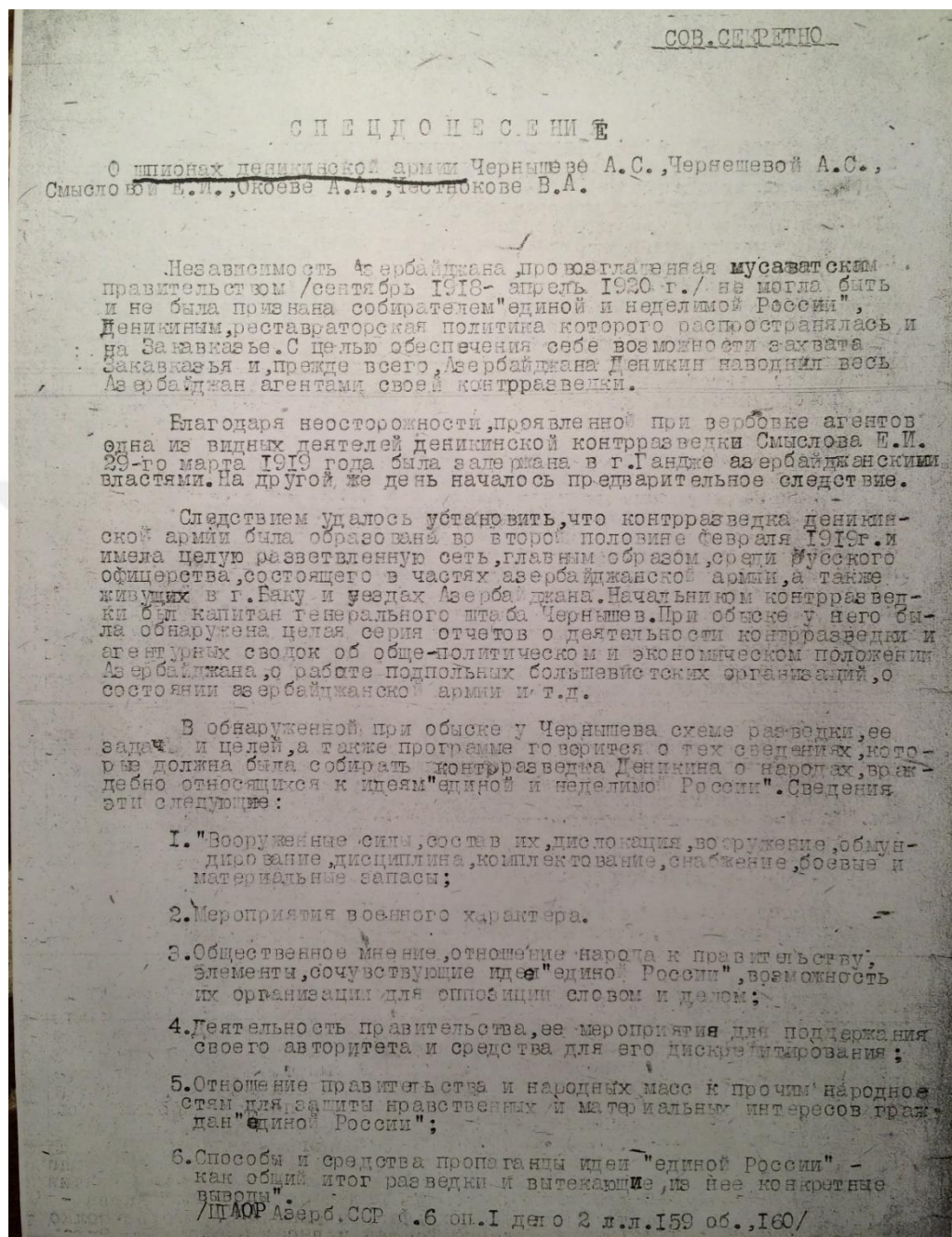

Rusların, Urmiye dolaylarındaki bayram yürüyüşü sırasında, İranlılarla beraber: “Azerbaycan her iki kardeşindir!” sloganı attıkları haberinin tetkiki.

(BOA, DH.EUM.EMN, 115-15, 16.07.1332/10.06.1914.)

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın statüsü hakkında Osmanlı hükümeti ile Almanlar arasında yapılan protokolün bir bölümü.

598

Denikin'in bağımsız Azerbaycan sınırında casusluk faaliyeti yürüttüğüne ilişkin gizli belgeden bir bölüm.

(GARF, 5325/4/82, s.1.)

Мусаватисты старались нарушить исторически сложившуюся ориентировку во внешней политике Азербайджана, которая еще с давних времен складывалась из совместной борьбы Закавказских государств против внешних врагов, в древности против римлян, сасанидов, арабов, сельджуков и т.д./а с XVIII века ориентировались на союз с Россией/Ибрагим-хан и Вагиф, Фатали хан Кубинский, Талышинский и др. ханы, армянские мелики Нагорного Карабаха и т.д./.

После того, как империалистическая Германия была разгромлена, мусаватское правительство не разгибая спины, стало прислуживать империалистам Антанты, которые появились в Азербайджане. Никакой самостоятельной внешнеполитической линии, ни во времена хозяйничанья в Азербайджане германо-турецких интервентов, ни во времена Антанты не было и быть не могло.

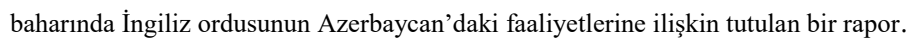
Представитель мусаватистов за границей Топчибаев и делегация мусаватистов Магеррамов, Гаджибеков, Мир-Мехтиев, Шейх уль-исламов, Мамед Гасан Гаджинский и др. на Версальской конференции пошли на прямое и официальное признание Азербайджана полуколонией, согласившись на:

"Об"единение деятельности Персидского и Азербайджанского правительства в области внешних дел" и -

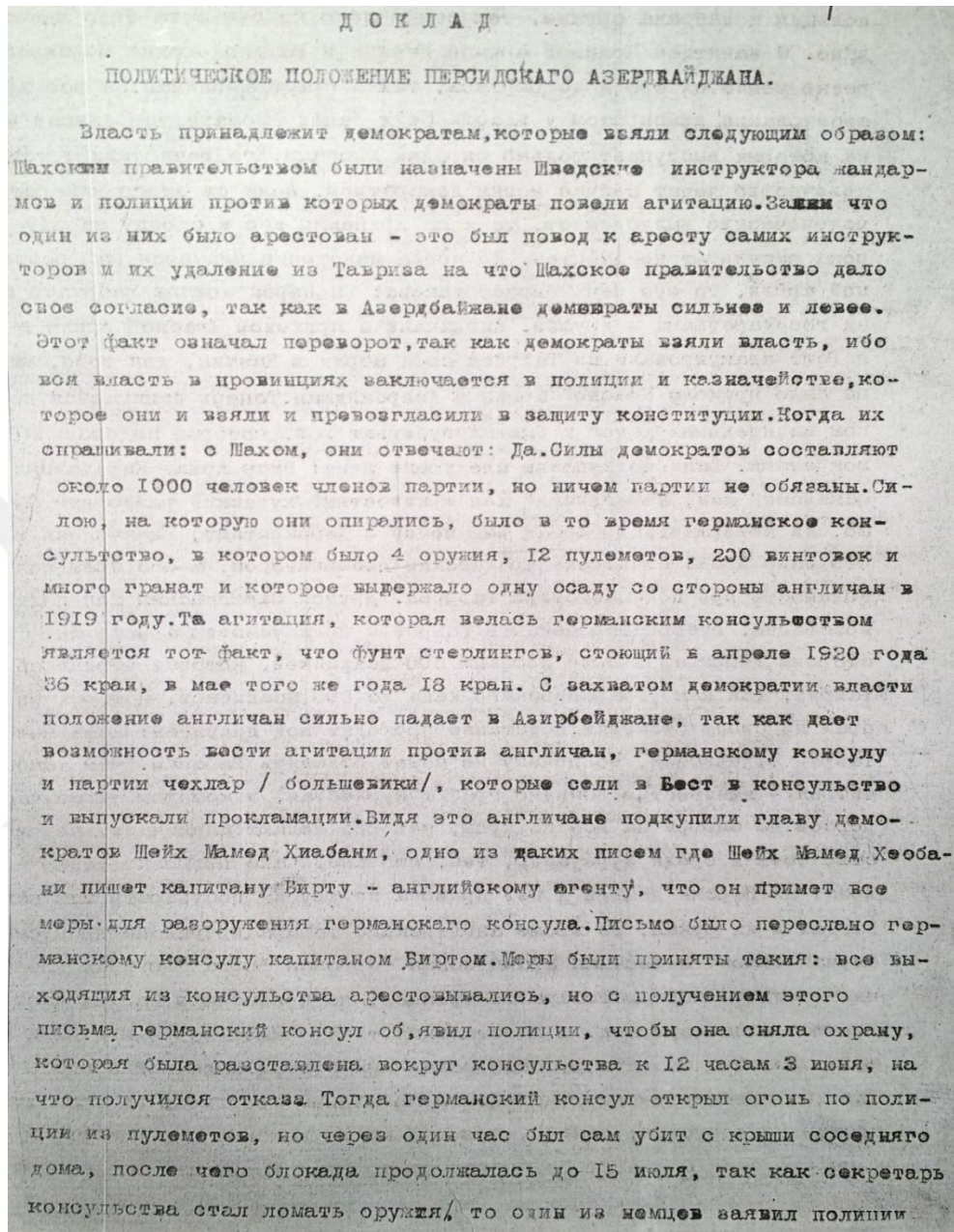
"В достижении вышеуказанных целей... Азербайджанская республика нуждается в действительной помощи Англии... в том виде, в каком эта помощь оказывается Персии"/Гос-архив при НКВД Азерб. ССР, ф. Мининдела, дело 12, л. 1-3. Из донесения мусаватской делегации на Версальской конференции/.

Müsavat'ın Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Alman ajanlarını ülkeye sokma niyetinde olduğunu ve hükümet reisi Mehmed Hasan Hacınski'nin ülkenin doğal kaynaklarını Almanların kontrolüne bırakmak istediğine yönelik iddiaları barındıran belgeden bir bölüm.

(GARF, 5325/4/83, s.3.)

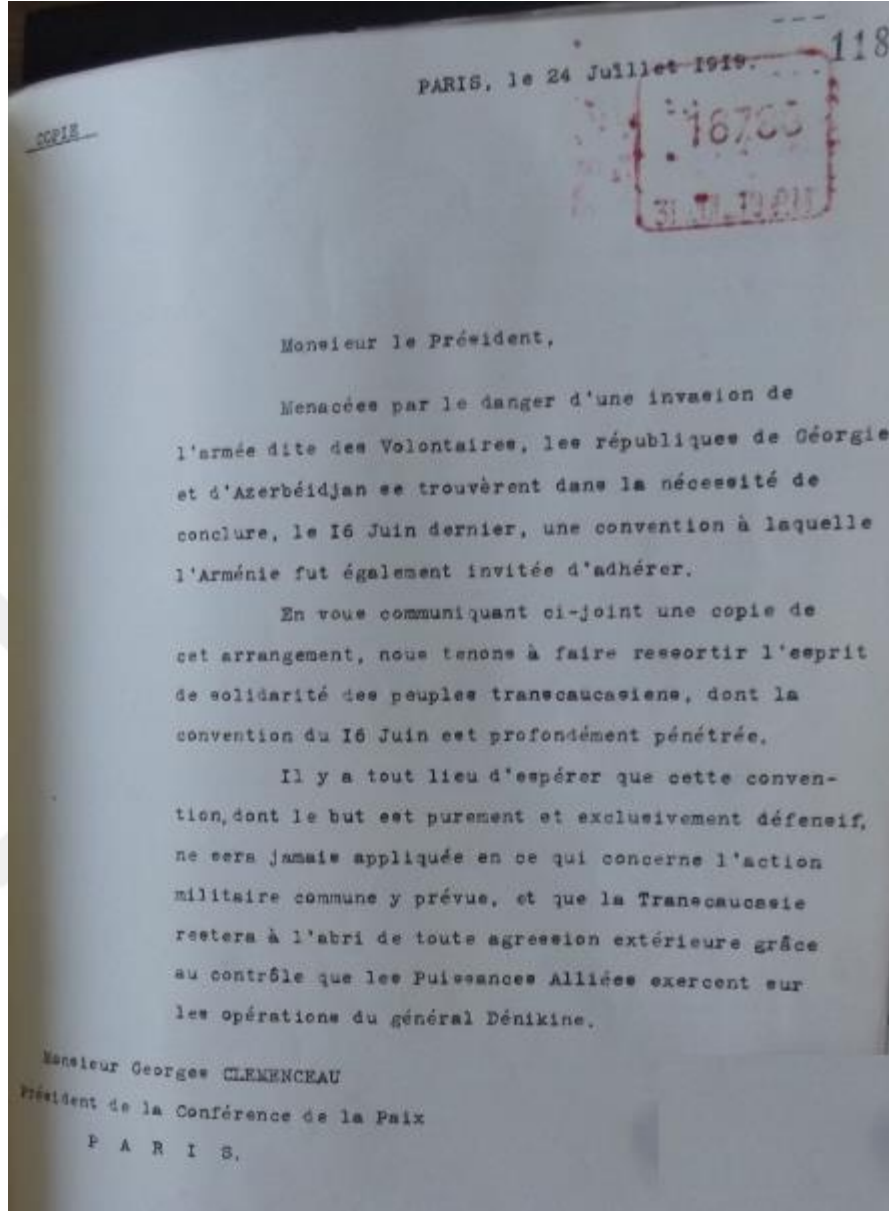

601

Azerbaycan'da demokratların, İngilizlerin ve komünistlerin iktidarı ele almak için birbirleriyle mücadele halinde oldukları ve düzenin yalnızca güç kullanarak tesis edilebileceğine ilişkin görüş bildiren 1920 tarihli raporun bir bölümü.

(GARF, 5402/1/511)

Beyaz Ordu tehlikesine karşı Azerbaycan ile Gürcistan arasında ortak savunma antlaşması yapıldığı ve Ermeni hükümetinin de bu pakta katılmaya davet edildiğine dair belge.

(F.O. 608/118/2, v.118)

85

-2-

in this matter.

(b) Political Parties in Parliament.

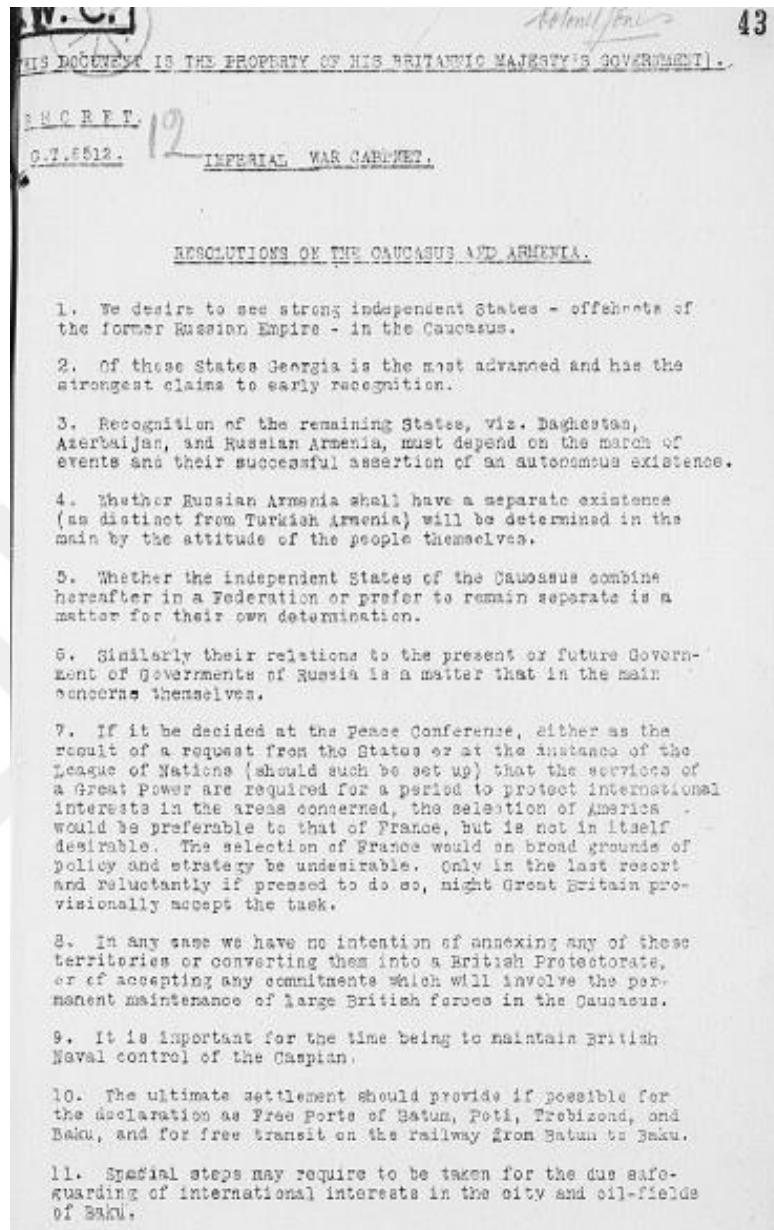
The Parliament consists nominally of 130 members but as 10 seats allotted to Russians 10 to Armenians and 5 to Jews and others have not been filled, the actual numbers of members is 95.

This number is made up as follows:-

(1) Musavat	27	
	Leader	Muhammad Amin Rasulzadeh.
(2) Ittihad	13.	
	Leader	Karabekov.
(3) Non party, but supporters of new Musavat Cabinet.	11.	
(4) Anzar	7	
	Leader	Aslan Beg Karadasov.
(5) Socialist	12.	of whom one is a Bolshevik
		viz Kasim Beg Jamalgebov
		and 11 are Mensheviks led
		by Hamad Agha Aghamaliyev
		and Ali Haidar Karasov.
(6) Non party who do not support new Musavat Cabinet.	2.	
(7) Non party, who apparently avoid the political arena	3.	
		viz. Ali Mardan Beg Japchibashov
		(now at Paris), Sayad Beg Mah-
		mandarov (Minister of War),
		Khudadiy Beg Melik-Azlanov
		(Minister of Ways, etc.)
(8) Non party 1 Abdullah Beg Effendiev (apparently an Independent)		
(9) Russo-Slavs.	4.	
(10) Armenians, National Party	4.	
(11) Armenians, Dashnaks.	6.	
(12) Miscellaneous.		
		German, Von Lutis (?) Bakalovich.

Aralık 1919'da Azerbaycan'da yaşanan hükümet krizleri ve siyasal partilerin parlamentodaki dağılımına ilişkin İngiliz hariciyesinin vermiş olduğu malumattan bir bölüm.

(F.O. 678/273/4, v.85, 18.12.1919).

İngiltere'nin Kafkasya'da Rusya'dan kopmakta olan devletlerin otonomilerini destekleme kararı aldığı görülmektedir. (CAB, 24/7/13, s.43)

Ek 31

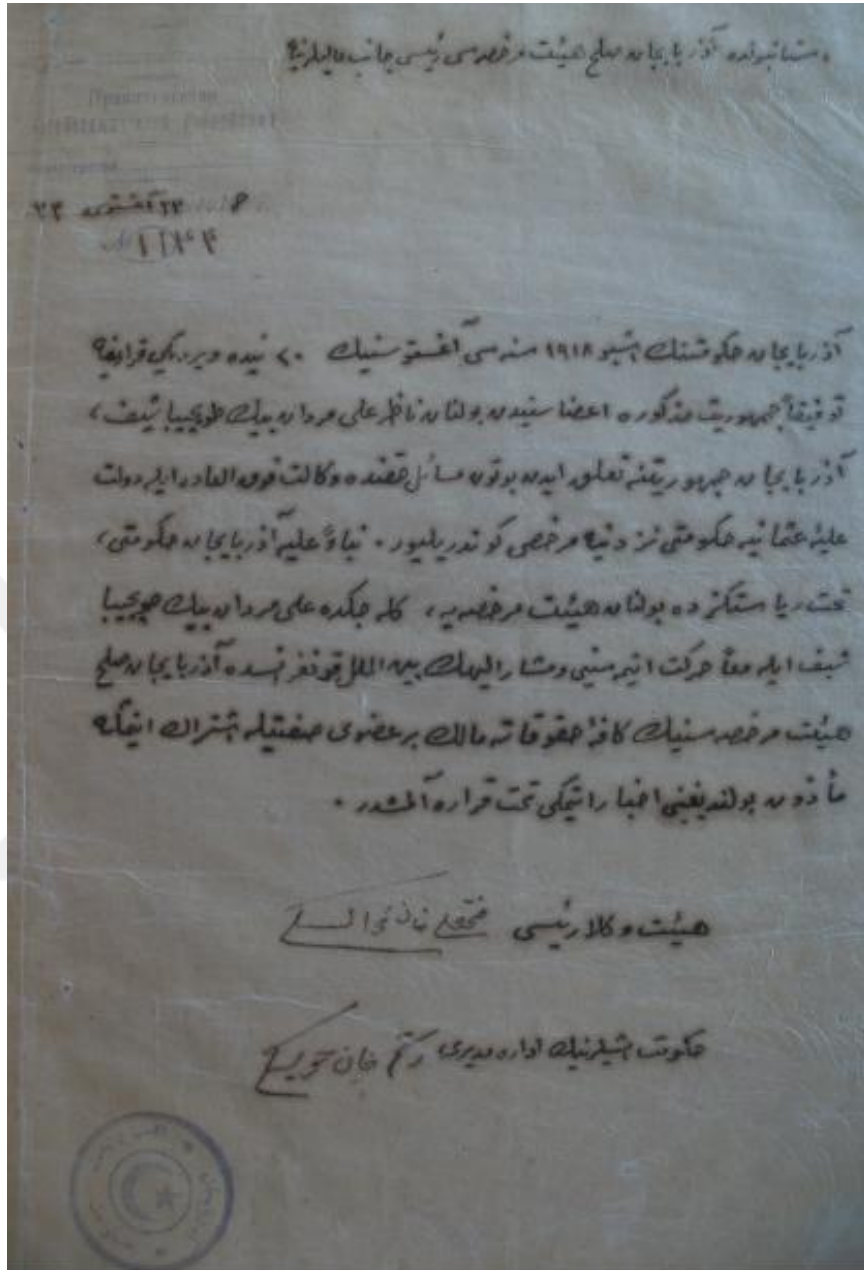

Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin en kutlu sembollerinden biri olan Difâi mühürü.

Keykurun'un verdiği malumata göre, henüz mücadele yıllarında, gelecekte kurulması planlanan müstakil Azerbaycan'ın bağımsızlık sembolü olacağı ve müzelerde sergileneceği söylenen bu mühür, kullanıldığı dönemde büyük bir gizlilikle korunmuştur. 1909 senesinde muhafaza edildiği evde arama yapılacağı bilgisi alındıktan sonra sahtesiyle değiştirilmiş ve gerçek mühür Rus Millî Cemiyeti üyelerinin eline geçmemesi için sobada yakılmıştır.

Görsel: (ARDTA, 9/62/58, s.5.)

Bilgi: (Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar...*, ss.37-39.)

Azerbaycan hükümetini 1919 Paris Barış Konferansı’nda temsil etmek üzere seçilen heyetin başına tam yetkiyle donatılan Ali Merdan Bey Topçubaşı’nın getirilmiş olduğuna dair 20 Ağustos 1918 tarihli karar metni.

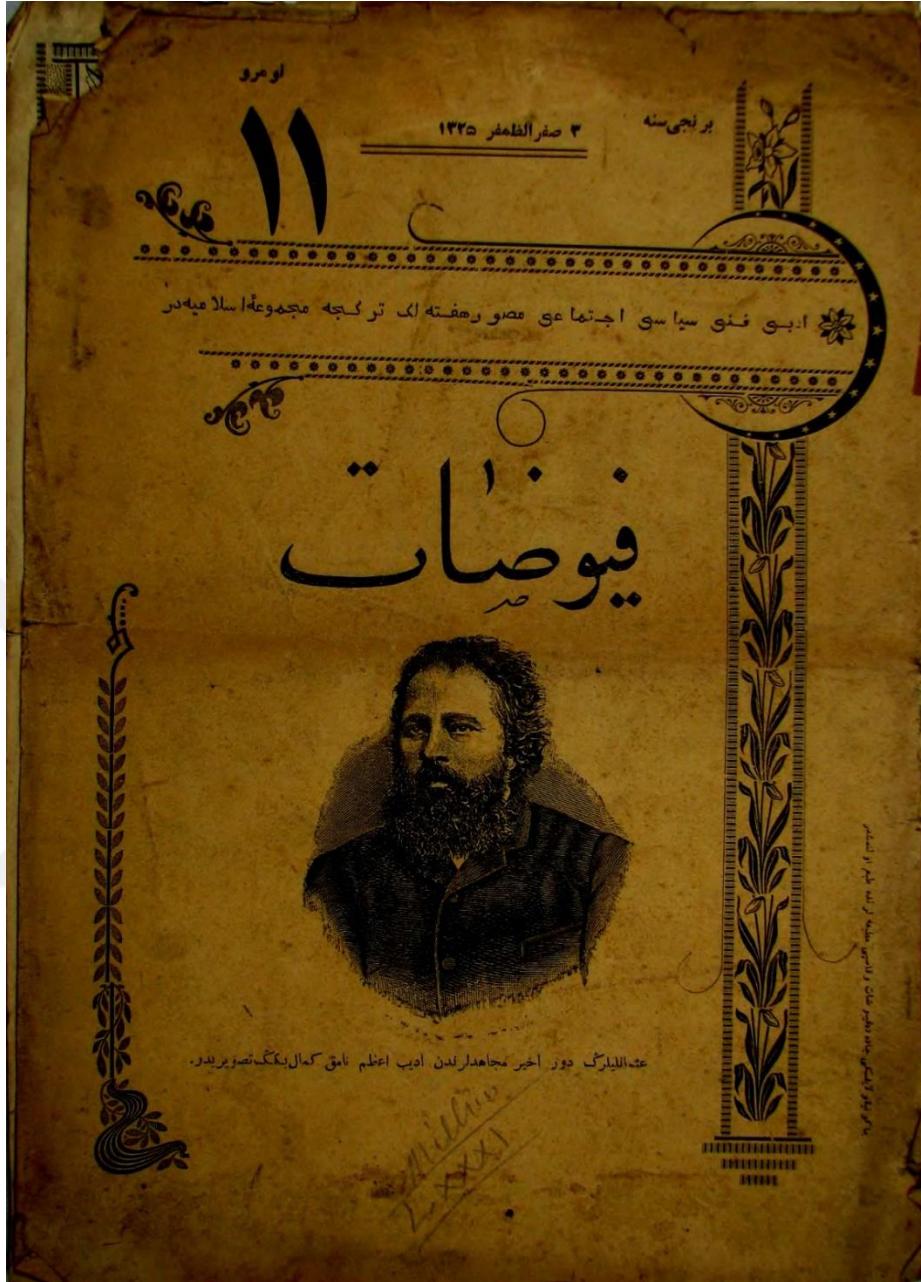
(ARDA, 249/C/19, v.1)

“Ay qardaşlar mə ki dilsiz xəlq olunmamışam, bu dilləri ağzıma soxursunuz...”

Molla Nasreddin dergisinde kendisine dillerini zorla empoze etməyə çalışan (soldan, sağa:) Arap, Rus ve Fars'ı protesto eden bir Azərbaycan Türkü'nü təsvir edən kapak görsəli.

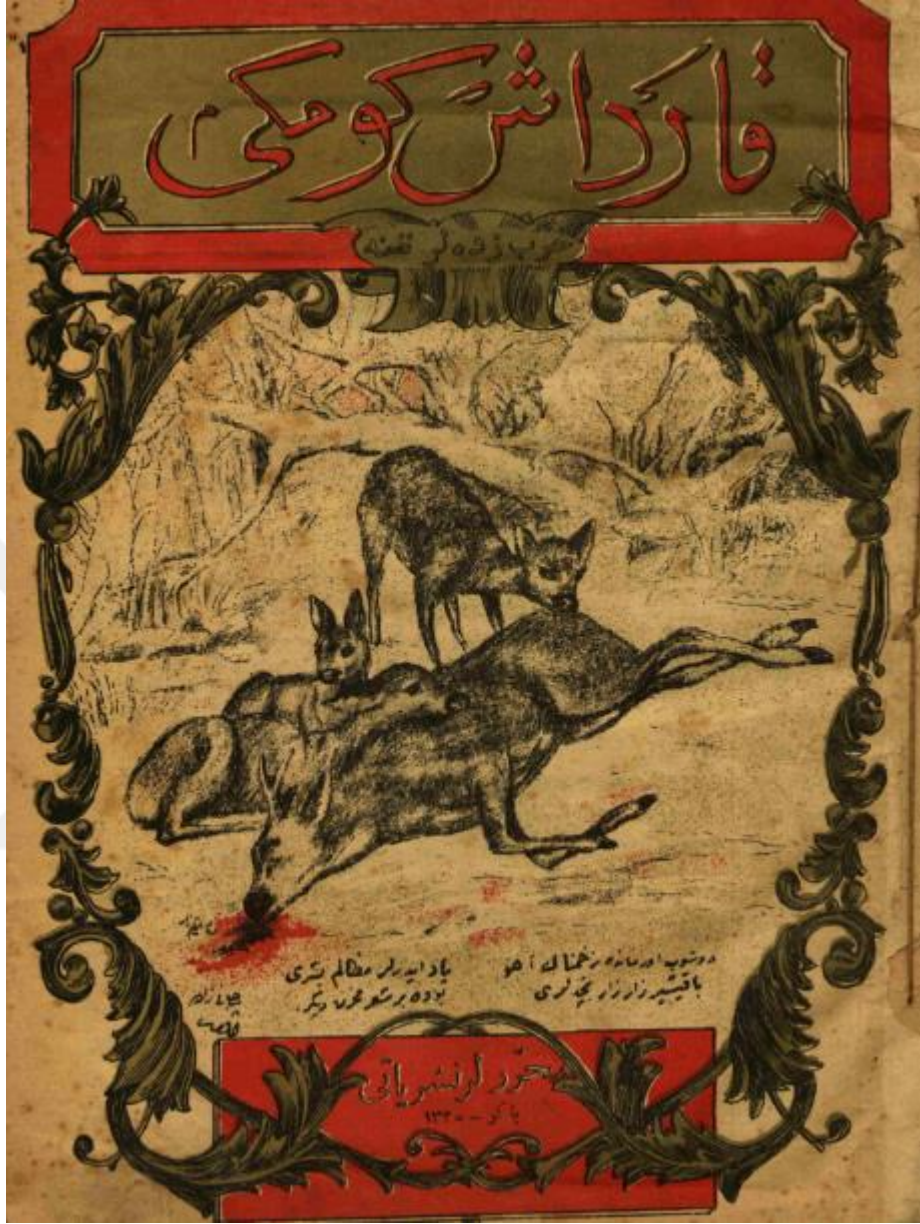
(Molla Nasreddin, S.38, 22 Aralık ?,)

Azerbaycan'da romantik Türkçülüğünün yayın organlarından biri olan *Füyûzat* dergisinin 3 Mart 1907 (1325) tarihli 11. sayısının kapağı.

[İllüstrasyon: Namık Kemal]

(Hakkı Tarık Us Koleksiyonu)

Büyük Savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerindeki halka yardım etmek amacıyla çıkartılan *Kardaş Kömeği* dergisinin kapağı (Bakü 1915).

(T.C. Milli Kütüphane)

ГОДЪ ДЕВЯТЫЙ.

1854.

КАВКАЗЪ.

№ 100.

СРЕДА.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ:
въ ТИФЛИСѢ: въ Типографіи, что въ Александровской площади, и также въ Редакціи въ квартирѣ Редактора, и въ Таврической Почтовой Конторѣ. Въ С. ПЕТЕРБУРГѢ: въ Главной Экспедиціи С.-Петербург. Почты. Въ МОСКВѢ: въ Главной Экспедиціи Московскихъ Почтъ. Во всѣхъ Губернскихъ Почтовыхъ Конторахъ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:
Годовое изданіе съ пересылкою 8 р. 50 к.
Полугодовое 4 • 50 к.
Объявленія печатаются съ платою за каждую букву по 1/4 коп. серебромъ.

22 Декабря,

СОДЕРЖАНИЕ:

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЯ РАСПОРЯЖЕНІЯ И ВЪНТРЕННІЯ ИЗВѢСТІЯ: Высочайшия приказы: по военному вѣдѣству 31—29 ноября. Монаршее благоволеніе. Высочайшіе Указы. Извѣстія изъ Египта. Кавказъ: Телѣграфъ. ФЕЛЬЕТОНЪ: Для дѣл въ урочищѣ Блудъ-Ключъ. **ИНОСТРАННЫЯ ИЗВѢСТІЯ:** Извѣстія съ Балтійскаго и Чернаго Морей. Англія. Франція. Австрія. Пруссія. Дания. Швейцарія. Турція. **УЧЕНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОТДѢЛЪ:** Шахматъ въ Парижѣ и Шахматъ въ-Блаж. Статья Е. А. Вердеревскаго и Н. А. Лунинъ-Величина. (окончание.)

ОТЪ РЕДАКЦІИ.

Нынѣшнимъ, сотымъ, номеромъ нашей газеты оканчивается ея изданіе въ истекающемъ 1854 году. 1-й номеръ изданія будущаго года появится 1-го января 1855. Въ теченіе нынѣшней недѣли газета издаваться вовсе не будетъ—по случаю наступающихъ праздниковъ и по примѣру прежнихъ лѣтъ. Подписка же на изданіе 1855 года—не прекращается, но будетъ продолжаться въ теченіе послѣднихъ дней декабря и во весь январь мѣсяцъ. Редакція, при этомъ случаѣ, не лишнимъ считаетъ объявить гг. извѣстными своимъ подписчикамъ, что требованія ихъ будутъ исполнены **НЕМЕДЛЕННО И СЪ СОВЕРШЕННОЮ АККУРАТНОСТІЮ**, чего въ началѣ 1854 года не могло быть по слѣдствію перемѣнамъ въ личномъ составѣ редакціи. Въ экземпляры газеты будутъ посылаться въ Россію—по экстра-

КАВКАЗЪ.

104

крушеніе на возвратномъ пути изъ Бадакшана, гдѣ высадилъ благополучно 1,200 человекъ и выгрузилъ большіе запасы боевухъ снарядовъ. Зиннахъ его состоялъ изъ 125 матросовъ. Самый корабль былъ купленъ за нѣсколько мѣсяцевъ передъ тѣмъ, правительствомъ за 105,000 ф. ст.

Англія. (Ind. V.) Адмиралъ Пломриджъ отправляется изъ Портсмута на борть корабля «Нептунъ», о 120 п., въ Черное море; на тотъ корабль послыдутъ также 1,000 человекъ подкрепленія. За «Нептунъ» послыдутъ «Леопардъ», о 18 п. Контр-адмиралъ Брюсъ, назначенный командиромъ эскадры Тихаго-Океана, отправляется къ своему посту на борть корабля «Монархъ», о 84 п.

— (Ind. V.) Корабль «Магдалина», только что прибывшій изъ Антильскаго моря, на дняхъ идетъ въ Черное море съ войсками. Шесть винтовыхъ пароходовъ наняты для перевозки въ Крымъ деревенскихъ казармъ на 4,000 человекъ.

— (Ind. V.) Въ журналахъ извѣщаютъ, что англійское правительство рѣшилось на вѣру, которая не совсѣмъ согласна съ самостоятельностью Турціи: оно будетъ формировать турецкіе вспомогательные корпусы съ англійскими офицерами и главными штабами. Турецкихъ солдатъ будутъ набирать, какъ Англичанъ въ Англіи. Они будутъ получать плату отъ англійскаго правительства и ими будутъ командовать англійскіе полковники, капитаны

— (J. de St.-P.) Декабря 3-го. Въ сегодняшнемъ Монитерѣ напечатано:
«2-го декабря, въ Вѣнѣ подписанъ союзный трактатъ между уполномоченными Австріи, Франціи и Англіи.»

— (N. Fr. Z.) Третьяго дня впервые объявлено Монитеромъ о назначеніи одного изъ офицеровъ (капитана 2-го ранга Дюпре) начальникомъ «плотучей батареи». Такимъ образомъ существованію этихъ батарей положено начало на славномъ дѣлѣ. Первая называется «Ан-Тоннантъ».

Австрія. (J. de St.-P.) Вѣна, декабря 1-го. Изъ Вѣны пишутъ въ Фоссову Газету.
«Австрійскій комиссаръ въ Дунайскихъ Княжествахъ, баронъ Бахъ, на дняхъ долженъ пріѣхать въ Вѣну, чтобы представить подробное донесеніе о результатѣ своихъ переговоровъ съ турецкими комиссарами. Доринтъ-нашею относительно будущаго устройства обоихъ Княжествъ.»

— Изъ Вѣны пишутъ въ Indépendance Belge отъ 29-го ноября:
«Не смотря на всѣ мои старанія узнать положительно, подучилъ-ли Омеръ-паша приказаніе не предпринимать ничего противъ Бессарабіи, я не могъ достигнуть цѣли: извѣстія объ его приготовленияхъ къ наступательнымъ дѣйствіямъ такъ неясны, что нѣтъ возможности узнать истину.»

«Приказаніе быть готовымъ къ выступленію изъ Бессарабіи, въ случаѣ наступленія австрійской арміи»

ШАХМЪ ВЪ ПАРИЖѢ И ШАХМЪ ПОБЛІЖЕ.

(Окончаніе.)

Позвольте теперь снова обратиться къ вамъ, легкомысленные бытописатели, драматурги и публицисты, къ вамъ, непероменно друзья Шахматъ—друзья лишь потому, что и вы и Шахматъ—враги Россіи. Вражда къ Россіи дѣйствительно составляетъ теперь что-то общее между невольническими злодѣйствомъ кавказскихъ изверговъ и прославленными стремленіями вѣнскихъ образованныхъ христіанскихъ націй. Не станемъ говорить, какъ уродливо и постыдно такое сообщество: другіе безпристрастно публикуютъ прежде насъ, и при другомъ случаѣ, преданію суду исторіи естественный союзъ западнаго креста съ луною. Но мы не могли воздержаться отъ желанія указать вамъ всѣмъ то несообразное и смѣшное, чѣмъ покрываетъ себя наша шахматская. Безъ объясненій вы, можете быть, и не подозревали-бы, что въ этой модной парижской болтовнѣ, кроетъ вражда къ Россіи, проявилось у насъ и еще кое-что общее съ нашими кавказскими сосѣдями: крайняя невѣжественность... Но невѣжественность бывшихъ, поудилихъ своихъ Шахматъ—вещь совершенно для нихъ извинительная, тѣмъ болѣе, что они по крайней мѣрѣ не пишутъ глупости и не печатаютъ ученыхъ безсмыслицъ, тогда какъ вы... Но вы и сами, вѣроятно, уже съѣхались нахъ созданія своей изобрѣтательности; вы и безъ насъ прискакиваете достойное названіе!...

Между тѣмъ, если не для насъ (потому что вы и безъ того хорошо понимаете, что вы дѣлаете), то для васъ, Русскихъ, интересно разрѣшеніе вопроса: какаго цѣль нашей лжи и ради какихъ причинъ въ такой привлекательной

Rus intelligentsiası arasında Batı'ya karşı gelişen *hınç* duygusunun 1853-1856 Kırım Savaşı'yla zirve yaptığı dönemde, Osmanlılar ile müttefik olan Avrupalıları aşağılamak için Şeyh Şamil ve Kafkasyalı imgelerine başvuran bir makalenin yer aldığı *Kavkaz* gazetesi.

(“Şamil v Parije i Şamil v Poblje” *Kavkaz*, N.100, 22 Aralık 1854)

РЭЧЬ

Издание Ю. Б. Вольф.

Дополнительные номера	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
№ 1	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100											

Дополнительные номера выпускаются по отдельности и по 10 штук. Цена за 10 штук 1 руб. 50 коп. За 100 штук 15 руб. 00 коп. За 500 штук 75 руб. 00 коп. За 1000 штук 150 руб. 00 коп. За 5000 штук 750 руб. 00 коп. За 10000 штук 1500 руб. 00 коп. За 50000 штук 7500 руб. 00 коп. За 100000 штук 15000 руб. 00 коп. За 500000 штук 75000 руб. 00 коп. За 1000000 штук 150000 руб. 00 коп. За 5000000 штук 750000 руб. 00 коп. За 10000000 штук 1500000 руб. 00 коп. За 50000000 штук 7500000 руб. 00 коп. За 100000000 штук 15000000 руб. 00 коп. За 500000000 штук 75000000 руб. 00 коп. За 1000000000 штук 150000000 руб. 00 коп. За 5000000000 штук 750000000 руб. 00 коп. За 10000000000 штук 1500000000 руб. 00 коп. За 50000000000 штук 7500000000 руб. 00 коп. За 100000000000 штук 15000000000 руб. 00 коп. За 500000000000 штук 75000000000 руб. 00 коп. За 1000000000000 штук 150000000000 руб. 00 коп. За 5000000000000 штук 750000000000 руб. 00 коп. За 10000000000000 штук 1500000000000 руб. 00 коп. За 50000000000000 штук 7500000000000 руб. 00 коп. За 100000000000000 штук 15000000000000 руб. 00 коп. За 500000000000000 штук 75000000000000 руб. 00 коп. За 1000000000000000 штук 150000000000000 руб. 00 коп. За 5000000000000000 штук 750000000000000 руб. 00 коп. За 10000000000000000 штук 1500000000000000 руб. 00 коп. За 50000000000000000 штук 7500000000000000 руб. 00 коп. За 100000000000000000 штук 15000000000000000 руб. 00 коп. За 500000000000000000 штук 75000000000000000 руб. 00 коп. За 1000000000000000000 штук 150000000000000000 руб. 00 коп. За 5000000000000000000 штук 750000000000000000 руб. 00 коп. За 10000000000000000000 штук 1500000000000000000 руб. 00 коп. За 50000000000000000000 штук 7500000000000000000 руб. 00 коп. За 100000000000000000000 штук 15000000000000000000 руб. 00 коп. За 500000000000000000000 штук 75000000000000000000 руб. 00 коп. За 1000000000000000000000 штук 150000000000000000000 руб. 00 коп. За 5000000000000000000000 штук 750000000000000000000 руб. 00 коп. За 10000000000000000000000 штук 1500000000000000000000 руб. 00 коп. За 50000000000000000000000 штук 7500000000000000000000 руб. 00 коп. За 100000000000000000000000 штук 15000000000000000000000 руб. 00 коп. За 500000000000000000000000 штук 75000000000000000000000 руб. 00 коп. За 1000000000000000000000000 штук 150000000000000000000000 руб. 00 коп. За 5000000000000000000000000 штук 750000000000000000000000 руб. 00 коп. За 10000000000000000000000000 штук 1500000000000000000000000 руб. 00 коп. За 50000000000000000000000000 штук 7500000000000000000000000 руб. 00 коп. За 100000000000000000000000000 штук 15000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 500000000000000000000000000 штук 75000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 1000000000000000000000000000 штук 150000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 5000000000000000000000000000 штук 750000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 10000000000000000000000000000 штук 1500000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 50000000000000000000000000000 штук 7500000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 100000000000000000000000000000 штук 15000000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 500000000000000000000000000000 штук 750000000000000000000000000000 руб. 00 коп. За 1

ПОСЛѢДНІЯ ИЗВѢСТІЯ.

НОТА ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА
Министры иностранных дел телеграм-
мою от 18 апреля 1917 г. поручить рос-
сийским представителям при союзных
государствах передать правительствам, пра-
вильно они аккредитованы, нижеследующую
ноту:

27 марта с. г. Временное Правительство опубликовало обращение к гражданам, в котором содержится заявление издателями правительством свободной России на «задачу настоящей войны. Министры иностранных дел поручают вам сообщить нам точный документ и вынести при этом следующие заявления.

Враги наши в последние время старались нанести удары, из которых-то особенно опасен удар в заднюю часть, сообщая, будто Россия готова заключить секретный мир с средними монархиями. Текст прилагаемого документа лучше всего опровергает подобный вымысел. Вы усмотрите из него, что высказанные Временным Правительством, обилие доказаний вполне соответствуют тому, высказываемому, которым постоянно высказывались до самого последнего времени, многими выдающимися государственными деятелями свободной России, и в которых вы найдете все основания к признанию, что стороны войны имеют совершенно равные шансы в настоящей республике, из присутствия их проистекает. Правительство старого режима, конечно, не было в состоянии узнать и вынести эти мысли об абсолютном

Назначается инспектор классов морского училища флота генерал-лейтенант Брингер, начальник того же училища. Директор Николаевской главной физической обсерватории, ординарный академик академии наук, заслуженный профессор Николаевской морской академии флота генерал Крылов, уволен от первой из означенных должностей, по прошению.

Уволяется от службы начальник морского училища вице-адмирал Карцев по болезни, с мундиром и пенсией.

Прис. пов. Е. А. Энгель назначается начальником отдела временного управления по делам милиции.

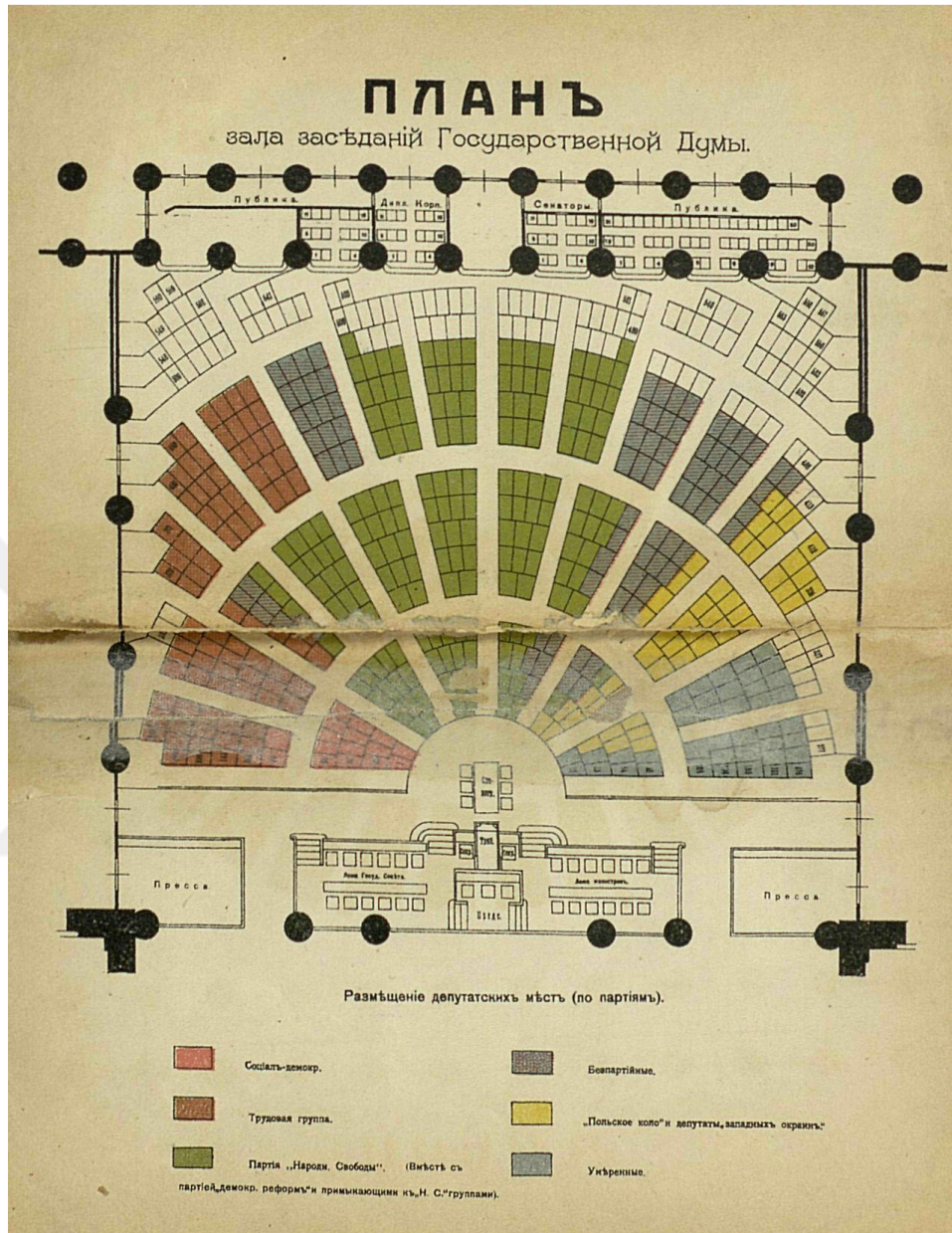
Члены совета министра земледелия А. П. Забалло и В. К. Вейс увольняются от службы, согласно прошеньям, по болезни.

Относится уполномоченный по снабжению металлами петроградского района председатель заводского совещания того же района, генерал-лейтенант Н. М. Сергеев—от первой из означенных должностей.

Назначается инженеръ путей сообще-
нія И. С. Каннегисъ — уполномоченнымъ
по снабженію металлами петроградскаго

Rusya'da çarlık rejiminin yıkılmasına müteakip kurulan geçici hükümetin Dışişleri Bakanı Pavel N. Milyukov'un, müttefiklerine göndermiş olduğu gizli telgrafi haber veren Reç gazetesi.

(“Posledniya İzvestiya”, *Reç*, No.91, 20 Nisan 1917)

I. Duma'da (1906) partilerin sandalye dağılımlarını ve oturma düzenlerini gösterir plan.
(Çleni Gosudarstvennoy Dumı..., s.XXXIII.)

Ek 40

Devlet Duması (1906).

(Çleni Gosudarstvennoy Dumı..., s.XXVIII.)

Ek 41

1900'lü yıllarda renkli fotoğrafçılığın öncü isimlerinden Sergey M. Prokudin-Gorskiy (1863–1944) tarafından Azerbaycan'ın Saatlı kasabasında çekilen ve iki Azerbaycanlıyı gösteren fotoğraf.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Ek 42

Azerbaycan'da tatbik edilen kolonizasyonun bir parçası olarak bölgenin demografik yapısını değiştirmek üzere Grafovka (Mugan) köyüne göç ettirilen tipik bir Rus ailesi. Prokudin-Gorskiy tarafından 1900'li yılların başında çekilmiştir.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Ek 43

Bakü'de 1900'lü yılların başından itibaren yaz aylarında düzenlenecek önemli sosyal toplantılara ev sahipliği yapan ve günümüzde Azerbaycan Filarmonisi tarafından kullanılan binanın, 1905 senesinde Prokudin-Gorskiy tarafından çekilmiş bir fotoğrafı.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

Ek 44

Bakü'nün yaklaşık 180 km. batısında yer alan Sabirabad rayonunda, Ukraynalı göçmenlerin yaşadığı bir köyün 1905 senesinde Prokudin-Gorskiy tarafından çekilmiş fotoğrafı.

(ABD Kongre Kütüphanesi)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Tervfik Orkun DEVELİ

Doğum Yeri: Eskişehir

Doğum Tarihi:11/07/1984

EĞİTİM BİLGİLERİ

Ortaöğretim: Malatya Anadolu Lisesi

(1995–2002)

Lisans: Selçuk Üniversitesi

(2002–2006)

İİBF–Uluslararası İlişkiler

Yüksek Lisans: Hacettepe Üniversitesi

(2006–2009)

SBE–Tarih

MESLEKİ BİLGİLER

Kurum: Global Strateji Enstitüsü
(Analist) / Ankara – 2007

Kurum: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
(Araştırma Görevlisi) / Muğla – 2014, Halen.

YABANCI DİL

İngilizce

Rusça